

היאחזויות הנח"ל כהתיישבות ביטחונית : מהקמת הנח"ל
במלחמת העצמאות ועד למלחמת יום הכיפורים

(1973-1948)

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת :

נדב פרנקל

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה ע"ש מרטין
(זוס)

הוגש לסנט של אוניברסיטת באר שן

סיוון תשפ"ב

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של ד"ר גד קרויזר ופרופ' בועז
זיסו מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה ע"ש
מרטין (זוס) של אוניברסיטת אילן

תודות

מחקר זה לא היה בא לעולם לולא עזרתם של רבים וטובים, שתמכו וסייעו במאור פנים ורוחב לב. ד"ר גד קרויזר מנחה המחקר מלווה אותי בעשור האחרון, מאז השתתפתי בהרצאותיו המעולות העוסקות בחקר מלחמת העצמאות במהלך לימודי התואר הראשון, דרך עבודת התואר השני ועד לכתיבתו של מחקר זה. מקצועיותו, ניסיונו הרב, למדנותו, רוחב ידיעותיו ואמונו של ד"ר קרויזר ליוו אותי במהלך כל התקופה, ואני אסיר תודה על הסיוע וההכוונה המדויקת לאורך כל הדרך. פרופ' בעז זיסו, תמך במחקר מתחילתו ועל כך נתונה לו תודתי.

זכיתי לגדול ולצמוח במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בל אילן, המהווה קתדרה למצוינות ולפיתוח מקצועי של הלומדים והמלמדים בה. מכל מלמדי השכלתי, ואציין את פרופ' לילך רוזנברג ראשת המחלקה היוצאת, פרופ' קובי כהן- הטב ראש המחלקה הנכנס וד"ר אבי פיקאר שסייעו לי בעצה והכוונה לאורך המחקר, ואת פרופ' אייל רגב ופרופ' בעז זיסו, ראשי המחלקה בעבר שלא ויתרו לי ודאגו שאמשיך במחקר ובכתיבה. תודתי גם נתונה לתמר מגן אלבו סגנית ראשת המחלקה ולטלי שלוסברג על סיוען הרב בעניינים מנהלתיים שונים הקשורים למחקר בפרט וללימודים בכלל.

חוקרים רבים, בעולם האקדמיה ומחוצה לו, סייעו לי בעצה ובהפניות לחומרים ולמסמכים ראשוניים. חגי הוברמן העביר אלי מסמכים ממחקריו על היאחזויות סיני ואורי הייטנר הפנה אותי למסמכים העוסקים בהיאחזויות הגולן. ד"ר יוסי אוחיון, ד"ר שמואל בהט, ד"ר יורם פריד, ד"ר משה ארנוולד, ד"ר יורם אלמכיאס וד"ר נחום ברוכי ז"ל, שהלך לעולמו תוך כדי תקופת הכתיבה, היו זמנים כל העת לשיחה ולהעלאת רעיונות בענייני המחקר. מחברי ושותפי לדרך בבית ספר שדה כפר עציון שאבתי עידוד ותמיכה במהלך שנות העבודה על המחקר.

עובדי הארכיונים המסורים סייעו רבות לעבודתי, ואציין במיוחד את יפעת ארנון ולימור יצחק מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ואת יובל רון וד"ר רוני עזתי מארכיון יד טבנקין ברמת אפעל, שעזרו לי להגיע לאלפי מסמכים שונים העוסקים בתולדות מיזם ההיאחזויות. המרואיינים, ותיקי ההיאחזויות, עזרו להבין את רוח התקופה ואת מושגיה. מרבית הראיונות בוצעו דרך הטלפון, עקב מגפת הקורונה, אולם גם מבעד לשפופרת היה ניתן לשמוע את האהבה לנקודות היישוב אותן עזבו מרבית המרואיינים כבר לפני עשורים רבים. יואב רופא, בעלי מיזם 'עמוד ענן' סייע בהכנת המפות, וסמואל אטקינס בתרגום התקציר לאנגלית.

במהלך המחקר הסתייעתי רבות בקרנות ומלגות קיום ועידוד. תודתי נתונה לקרן המלגות של אוניברסיטת בר אילן, לתוכנית איתם לדוקטורנטים, לתוכנית הדוקטורנטים של יד בן צבי, לארגון מורשת ההגנה ולוועדת פרס נשיא אוניברסיטת בר אילן ודקנית בית הספר ללימודים מתקדמים על תמיכתם במחקר.

אשתי אהובתי אבישג דחפה וסייעה לאורך כל ימי המחקר, שכללו גם את סגרי הקורונה ושינויים אישיים ומשפחתיים. לולא אמונה שאין לו קץ לא היה מחקר זה מגיע לסיומו.

המחקר מוקדש לזכרה של אסתי לסר ז"ל, אוהבת ארץ ישראל שנפלה על אדמתה, ולחללי פיקוד הנח"ל והיאחזויות הנח"ל. חֻמָּה הָיוּ עֲלֵינוּ גַם לְיָלָה גַם יוֹמָם כָּל יְמֵי הַיּוֹתָנוּ עִמָּם (שמואל א' פרק ה').

תוכן העניינים

1	מבוא
12	חלק ראשון : מתל חי ועד לנחלאים א', ראשיתו של מיזם היאחזויות הנח"ל על רקע ההתיישבות הביטחונית בארץ ובעולם
12	פרק ראשון : עלייתו של אתוס ההתיישבות הביטחונית ביישוב היהודי בארץ (1920-1950)
39	פרק שני : היאחזויות הנח"ל- מרעיון לביצוע
66	חלק שני : מיזם היאחזויות הנח"ל מראשיתו ועד מבצע קדש (1951-1957)
66	פרק שלישי : תקופת הראשית של היאחזויות נח"ל : מטרות ביטחוניות ומדיניות שונות (1953-1951)
111	פרק רביעי : היאחזויות הנח"ל בתקופת דיין כרמטכ"ל (1954-1957) : בכורת החרב על המגל ...
146	פרק חמישי : היבטים צבאיים בהיאחזויות הנח"ל (1951-1957)
175	סיכום השער השני : הערכת ההצלחות והכישלונות של מיזם היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1957
179	חלק שלישי : היאחזויות הנח"ל ממבצע קדש ועד למלחמת ששת הימים (1957-1967)
179	פרק שישי : 'יום הקטנות' של מיזם היאחזויות הנח"ל
195	פרק שביעי : תוכנית מצודות הספר ועלייתו מחדש של מיזם היאחזויות הנח"ל
236	תוכנית מצודות הספר- הערכה היסטורית
241	חלק רביעי : היאחזויות הנח"ל ממלחמת ששת הימים ועד למלחמת יום הכיפורים (1967-1973)
241	פרק שמיני : היבטים צבאיים וארגוניים
271	פרק תשיעי : היערכות פיקוד הנח"ל לאחר מלחמת ששת הימים וראשיתו של מושג ה'היאחזויות האזרחיות'
284	פרק עשירי : הקמת ההיאחזויות בשנים 1967-1973, שיקולים גאוגרפיים וביטחוניים
310	סיכום השער הרביעי : מהתיישבות ביטחונית להתיישבות טריטוריאלית
316	סיכום המחקר
325	רשימה ביבליוגרפית
345	מפות

רשימת הטבלאות

טבלה 1 :	היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1953.....	105
טבלה 2 :	היאחזויות מערב הנגב שקמו בסביבות פתחת ניצנה ופתחת כוכב.....	137
טבלה 3 :	הפניית גרעינים להיאחזויות בתנועות המיישבות.....	164
טבלה 4 :	היאחזויות הנח"ל שקמו בשנים 1958-1966.....	239
טבלה 5 :	היאחזויות הנח"ל שקמו בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים.....	307

רשימת המפות

מפה 1 :	נחלאים א'.....	345
מפה 2 :	דרדרה.....	346
מפה 3 :	היאחזויות לכיש.....	347
מפה 4 :	היאחזויות מערב הנגב וצירי הפלישה הצפויים של צבא מצרים.....	348
מפה 5 :	מצודות הספר.....	349
מפה 6 :	מיקום אלמגור.....	350
מפה 7 :	תוכנית הבסיסים בגב ההר.....	351
מפה 8 :	היאחזויות סיני.....	352
מפה 9 :	היאחזויות הרצועה.....	353
מפה 10 :	היאחזויות הגולן.....	354

רשימת ראשי תיבות

אג"א = אגף אפסנאות

אג"ם = אגף המטה הכללי (כיום : אגף מבצעים)

אכ"א = אגף כוח אדם

בט"ש = ביטחון שוטף

גדנ"ע = גדודי נוער

הגמ"ר = הגנה מרחבית

הפומ"ז = הפועל המזרחי

הקבה"ד = הקיבוץ הדתי

חי"ר = חיל רגלים

מח"ל = מתנדבי חוץ לארץ

נח"ל = נוער חלוצי לוחם

פלמ"ח = פלוגות מחץ

רמ"ח = ראש מחלקה

רע"ן = ראש ענף

שלי"ת = שירות ללא תשלום

תה"ל = חברת תכנון המים לישראל

תקציר

המחקר שלהלן עוסק בסוגיית הקמתן של היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1973 והתפיסה ההתיישבותית-ביטחונית העומדת בבסיס הקמתן. מטרתו של המחקר היא לנתח את שלבי התהוות רעיון ההיאחזויות ואת התמורות שחלו בתהליכי יישומו באזורי הספר של מדינת ישראל, עד למלחמת יום הכיפורים. למרות חשיבותה של התפיסה ההתיישבותית ביטחונית בתודעה הציונית ולמרות מרכזיותו של מיזם ההיאחזויות בתפיסה זו, לא נעשה עד כה מחקר משמעותי על התפתחות המיזם.

משך הזמן הארוך בו מתמקד המחקר מאפשר בחינה השוואתית של התפתחות התפיסה ההתיישבותית-ביטחונית שעמדה בבסיס רעיון הקמת ההיאחזויות לאורך פרקי זמן ארוכים במציאות ביטחונית ומדינית משתנה. המחקר מתבסס על הגישה ההיסטורית פוזיטיביסטית, ומנתח מגוון רב של מקורות ובעיקר מסמכים ארכיוניים, שברובם לא נעשה עד כה שימוש מחקרי, מארכיונים מוסדיים ומקומיים. בנוסף נעשה שימוש בעלוני היאחזויות, בעיתונות התקופה, בראיונות אישיים ובספרות משנית מגוונת.

התיישבות ביטחונית היא מושג שאיננו ייחודי ליישוב העברי בארץ ישראל, וניתן למצוא דוגמאות להתיישבות שכזו במקרים רבים במהלך ההיסטוריה, ובין השאר באימפריה הרומית והביזנטית, בממלכה הרוסית ובאימפריה העות'מאנית. מטרתה של ההתיישבות הביטחונית היא לחסוך במשאבים להגנה על הגבולות, כאשר זול יותר להחזיק מתיישבים היכולים ללחום לעת מצוא מאשר לממן חיילים בשירות סדיר העולים הון רב. במקרים היסטוריים מסוימים (כמו במקרה של האימפריה העות'מאנית) אפשרה ההתיישבות הביטחונית להשיג גם מטרות טריטוראליות ולא רק ביטחוניות ולהבטיח השתלטות בפועל על שטחים שנויים במחלוקת.

תפיסת ההתיישבות הביטחונית התפתחה ביישוב העברי בארץ כבר מראשית תקופת השלטון הבריטי, מאז פרשת תל חי, והתגבשה לכדי אתוס מכונן לפיו ההתיישבות בספר היא זו שתתווה את הגבולות של הבית הלאומי וגם תבטיח בו את הביטחון. שיאה בא לידי ביטוי ביישום האסטרטגיה של 'חומה ומגדל', ובמיזמים נוספים כגון ההתיישבות בצפון הנגב ערב הקמת המדינה. התפתחות התפיסה ההתיישבותית ביטחונית לא פסקה עם הקמת מדינת ישראל, ובשנת 1951 נוסד על פי התפיסה מיזם היאחזויות הנח"ל. במשך תקופת המחקר עד לסתיו 1973 קמו 54 היאחזויות. ההיאחזויות היו מצד אחד יישובים חקלאיים עם ענפי משק שונים, ומצד שני- אוישו על ידי חיילים בשירות חובה, נוהלו כפלוגות צבאיות, ומיקומן הגאוגרפי נקבע כדי להשיג מטרות התיישבותיות וביטחוניות מוגדרות. בחינת מטרות אלה בפרספקטיבה היסטורית מלמדת על שינויים ותמורות שחלו בתפיסת ההתיישבות הביטחונית כפי שהתגבשה כמעין תורה מחייבת מאז ראשית תקופת המנדט.

מיזם ההיאחזויות נוסד בתום תהליך בן כשלוש שנים, שניתן לסמן את ראשיתו בהקמת הנח"ל בספטמבר 1948. הנח"ל בא לפתור את מצוקת כוח האדם של ההתיישבות כאשר מרבית בוגרי תנועות הנוער החלוציות גויסו במהלך מלחמת העצמאות להגנה ולצה"ל, אך גם לענות על צרכים פוליטיים של מפלגת השלטון- מפא"י ולהעביר את מוקדי הכוח החלוציים מהתנועות הקיבוציות הוולונטריות אל המוסדות הממלכתיים. בתחילה גויסו לנח"ל בוגרי תנועות הנוער ועולי עליית

הנוער, נערים שכבר ניתן להם חינוך חלוצי וששמרו על אפיונים סוציולוגיים, עדתיים ואידאולוגיים מובחנים. לחיילי הנח"ל נתנו משימות להקים את **יישובי הנח"ל** בספר המדינה, אולם בגלל הזיקה התנועתית שהייתה חזקה מהזיקה הממלכתית הופנו מרבית החיילים להשלמת קיבוצים קיימים ולא להקמתם של חדשים. כשנה לאחר הקמת הנח"ל, עם קבלת 'חוק שירות הביטחון התשי"ט' החלו להגיע לנח"ל לשנת שירותם הראשונה רוב המגויסים לצבא, ומרבית כוח האדם של הנח"ל הורכב מה'בודדים' - עולי העלייה ההמונית מאסיה וממזרח אירופה ו'נוער השכונות והפרברים' - שלא ניתן לו חינוך חלוצי טרם גיוסו לצה"ל. השינוי, שאתגר באופן טבעי את מפקדי הנח"ל, אפשר גם לנח"ל להשתחרר מההשפעה של התנועות הקיבוציות ולכוון בעצמו את ההפניה של הבודדים למשימות התיישבותיות בתום שנת השירות הראשונה.

בשיתוף פעולה בין ראש אגף הנוער והנח"ל אליק שומרוני שרצה לאפשר גם לבודדים להגשים את הרעיונות החלוציים לבין ראשי המחלקה להתיישבות לוי אשכול ורענן ויץ שחרדו לגורל יישובי העולים שבספר שסבלו מאירועי טרור ושל אישים נוספים, כמו חבר הכנסת שלמה לביא ממפא"י, תוכנן רעיון ההיאחזויות. הן היו עתידות לקום סמוך לגבולות, באזורים שיאפשרו בעתיד הקמה של יישובי עולים בסביבותיהן. מטכ"ל צה"ל, שלא היה שותף פעיל בתכנונים הראשוניים תמך גם הוא ברעיון ההיאחזויות מכיוון שמימון חלק מעלות החיילים הושת על המחלקה להתיישבות. כך צה"ל, שסבל באותה העת מבעיות תקציביות, היה יכול להגדיל את מצבת כוח האדם שלו בסמוך לגבולות אולם להקטין את עלות אחזקת החיילים.

בתקופת הראשית של ההיאחזויות הנח"ל (1951-1953) קמו 11 ההיאחזויות בגבולות. כבר בתקופה זו ניתן לראות סטייה מעקרונות היסוד של מיזם ההיאחזויות כאשר חלקן אכן קמו באזורים בהן הייתה התיישבות אזורית רבה והן בלמו את חדירתם של המסתננים לכיוון היישובים האזוריים, אולם רובן קמו באזורים בהם לא הייתה התיישבות אזורית ואף תופעת ההסתננות לא הייתה משמעותית. ההיאחזויות אלו נועדו להשיג מטרות טריטוראליות כמו הבטחת השליטה הישראלית באזורים המפורזים בגבול סוריה ומצרים, הבטחת הרוב הדמוגרפי היהודי במערב הגליל ואפשרות של תקיעת יתד באזורים בעיתיים מבחינה משקית כמו חוף ים המלח והערבה. הסטייה מעקרונות היסוד מוסברת בכך שפיקוד צה"ל וראשי המדינה ראו את משימת הבטחת הביטחון ביישובי הספר כמשימה בדרגת חשיבות לא גבוהה, ובהינתן המספר המצומצם של ההיאחזויות שניתן להקים בגלל מגבלות תקציב וכוח האדם הופנו מרביתן למשימות הטריטוראליות.

בתקופה זו גם התעצב אופי החיים בהיאחזויות, בהן שולבו משימות ביטחוניות, משקיות וחינוכיות. התפקיד הביטחוני של ההיאחזויות לא היה אמור להיות שונה מהתפקיד של היישובים האזוריים מ'סוג א' במערך ההגנה המרחבית. אולם בפועל, בגלל האקטיביסטיות של חלק ממפקדי ההיאחזויות, העדפה של החיילים את המשימות הביטחוניות על המשקיות והעובדה כי חיילי הנח"ל היו מאומנים יותר מהמתיישבים האזוריים הביאו לכך שחלק מההיאחזויות שקמו בתקופה זו (כמו נחלאים א', קציעות ודרדרה) ביצעו תפקידים ביטחוניים משמעותיים.

מבחינה חינוכית ניסו קציני הנח"ל 'ללכת בין הטיפות' ולבנות מערכת של כללים משמעותיים שמצד אחד לא יהיו נוקשים כמו במרבית יחידות צה"ל, בגלל ההכרה שלא ניתן להכריח חיילים לעבוד בעבודות השדה, ומצד שני יקנו להיאחזויות אופי של יחידה צבאית. קציני הנח"ל לא הצליחו במשימתם החינוכית הראשונה: לגרום למאות בודדים להגיע להיאחזויות מרצונם, ולא

נותרה ברירה אלא להביאם בכוח הפקודה הצבאית. אולם במשך השנים בהאחזות הצליחו במרבית המקרים פעולות החינוך, ולמרות האתגרים המובנים הפכו הבודדים לחיילים-מתיישבים. במקביל יצר הנח"ל מערכת תעמולתית מרשימה שמשימתה הראשית הייתה להאדיר את תפקידן של ההאחזויות. מערכת זו אפשרה בהמשך את שרידותן של מיזם ההאחזויות אל מול שינויים במציאות הביטחונית בגבולות המדינה ושינויים פרסונליים בראשות מערכת הביטחון. שינוי נוסף שהתרחש בתקופה זו היה המעבר מאיוש ההאחזויות על ידי הבודדים לאיושן על ידי חיילי הגרעינים ההתיישבותיים. המעבר, שהתרחש בקיץ 1953 לאחר הקמתן של שש ההאחזויות הראשונות. בתגובה לקיצוץ במצבת הבודדים שנשלחו לפיקוד הנח"ל יצר קונפליקטים בין התנועות הקיבוציות אליהן היו משויכים חיילי הגרעינים לבין הצבא. העימותים נגעו בעיקר לשני תחומים: למתח שבין הפניית חיילים להאחזויות לבין העברת חיילים לקיבוצים הקטנים של התנועות ל'השלמות', ולמתח הפוליטי שבין התנועות שתמכו במפ"ס- הקיבוץ הארצי והמאוחד לבין האוריינטציה המפא"יניקית של הנח"ל. במרבית העימותים ענו התנועות אמן אחר הוראות הצבא, והשפעתן על אופי החיים בהאחזויות ועל קביעת מיקומן הייתה זניחה.

שינוי משמעותי ביחס של הצבא להאחזויות התרחש עם ראשית כהונתו של משה דיין כרמטכ"ל, בשלהי 1953. דיין לא העריך את תרומתו של מערך ההגנה המרחבית לביטחון המדינה, וסבר כי הפניית כוח האדם האיכותי של הנח"ל למשימות ההתיישבותיות היא בזבוז משווע. דיין סגר את הברז התקציבי, וטען כלפי ראשי המחלקה להתיישבות כי אם הם לא יממנו באופן מלא את עלות אחזקת ההאחזויות הרי שאלו יפורקו. בפועל אכן פורקו חלק מההאחזויות אולם אחרות, שהיו חשובות ומשמעותיות לראשי המחלקה כמו עין גדי ויטבתה ניצלו מגורל דומה בזכות סיוע כספי מוגדל מצד המחלקה. בדיון זה נחשפה גם העמדה העצמאית של אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון והעומד בראשו בן ציון אילן בתוך הסד ההירארכי של מערכת הביטחון, כאשר האגף נלחם מלחמת חורמה בכוונה לפרק את ההאחזויות. כאשר נראה היה כי מיזם ההאחזויות נמצא לקראת קיצו נתבע הצבא להשתתף בשנת 1955 בהקמת האחזויות במזרח חבל לכיש. האחזויות אלו היוו את ה'דגם האידיאלי' לחזון שעמד בבסיס רעיון ההאחזויות, כאשר הן אפשרו את הקמתם של יישובי עולים במרכז החבל ומנעו זליגה של הפעולות החבלניות לכיוון היישובים האזרחיים. אולם ההשתתפות בהקמת האחזויות לכיש לא ביטאה שינוי בתפיסתו של דיין, ומימון כספי מוגדל מצד המחלקה להתיישבות היה זה שדחף את הצבא להשתתף בהקמתן.

בהמשך כהונתו של דיין הוקמו שש האחזויות במערב הנגב בתקופה שטרם מבצע קדש, שנועדו לחסום את צירי הפלישה הצפויים של הכוחות המצריים מקדמת סיני לכיוון באר שבע. הקמת ההאחזויות הללו ביטאה את שיאה של המיליטריזציה של ההתיישבות, כאשר בהחלטה על מיקומן נשקלו אך ורק שיקולים ביטחוניים, למרות שהיה ברור שאין להם סיכוי להחזיק מעמד לטווח ארוך עקב התנאים המשקיים הקשים באזור. בסיכום שנות כהונתו של דיין (1954-1957) ניתן לקבוע כי ההאחזויות עברו 'מהמגל אל החרב', מיוזמה המשלבת מטרות משקיות, ביטחוניות וחינוכיות אל מיזם שתכליתו לשרת צרכים ביטחוניים קצרי טווח כאשר ההתיישבות אינסטרומנטלית לגמרי למטרות הביטחוניות.

חמש השנים שלאחר מבצע קדש (1957-1962) הציבו בשנית סימן שאלה על עתידו של מיזם האחזויות הנח"ל בפרט ושל ההתיישבות הביטחונית בכלל. המחלקה להתיישבות, ש'נכוותה ברותחין' במסגרת שיתוף הפעולה הבלתי מוצלח עם צה"ל בהקמת האחזויות מערב הנגב ונאלצה

באותה העת לקצץ מתקציבה, כבר לא ראתה משמעות בהקמת יישובים רבים בספר. גם צה"ל בראשותו של הרמטכ"ל לסקוב לא ראה חשיבות רבה למערך ההגנה המרחבית, והנח"ל נאלץ להתמודד עם פחות במעמדו בציבוריות הישראלית. באותה התקופה קמו רק שתי היאחזויות, ורק אחת מהן (עין יהב) אוזרחה. בשביל להתמודד עם המשבר הוביל פיקוד הנח"ל פעילות תעמולתית וחינוכית נרחבת כדי להחזיר את יוקרתו של המעשה ההתיישבותי בציבוריות הישראלית.

תוקפו של האתוס ההתיישבותי ביטחוני הביא גופים אחרים למלא את החלל שנוצר בעת שהצבא והמחלקה להתיישבות נמנעו מלעסוק בצורה נרחבת בהתיישבות הביטחונית. בתחילת שנות ה-60 תכנן יוסף ויץ, מראשי קק"ל, את תוכנית מצודות הספר, במסגרתו הקימה קק"ל שש היאחזויות שאוישו על ידי חיילי הנח"ל. מטרת המיזם היה להמשיך את התנופה ההתיישבותית שנקטעה אולם גם לייצר רווחים הסברתיים לקק"ל, בעת שהוקם מנהל מקרקעי ישראל ונראה היה שאין לקק"ל זכות קיום. בניגוד להיאחזויות שקמו בשיתוף המחלקה להתיישבות ממנה קק"ל כמעט את כל עלות הקמת הנקודות ומחיית החיילים (ומכאן הסכמת הצבא להשתתף בפרויקט). קק"ל לא פיתחה ענפים חקלאיים במצודות, דרשה מחיילי הנח"ל לעבוד בהכשרת הקרקע ובייעור והתייחסה לחיילים כאל עובדי הארגון. הבדלי האוריינטציות בין החיילים בעלי המודעות החלוצית לבין קק"ל הביא להתנגשויות כמעט בכל המצודות.

בזכות המיזם של קק"ל שהביא ל'קנאת סופרים', עקב החמרה במצב הביטחוני בגבולות ישראל ושינויים ארגוניים בפיקוד הנח"ל ניתן לזהות החל משנת 1963 בהיפוך במגמה ביחס של הצבא והמחלקה להתיישבות להיאחזויות הנח"ל. המחלקה חזרה להקים היאחזויות ולהקצות להקמתן תקציבים גדולים, ועימותים התקיימו במשולש הגופים: צה"ל, המחלקה להתיישבות וקק"ל על האזור הגאוגרפי בו רצוי להקים את ההיאחזויות.

התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים היא תקופת השיא של מיזם היאחזויות הנח"ל, וניתן להגדיר תקופה זו כתקופה בה הכלים והמסגרות שפותחו בעשור וחצי הקודם בפיקוד הנח"ל הכשירו אותו להתמודד עם האתגרים שלאחר המלחמה, כאשר עדיפות נתנה לאתגרים המדיניים על פני האתגרים הביטחוניים. בתקופה זו עבר מיזם היאחזויות הנח"ל מספר שינויים משמעותיים. מטרתן הראשית של ההיאחזויות השונות כבר לא הייתה לתת מענה לאתגרים בתחום הביטחון השוטף או היסודי אלא כמעט אך ורק לאפשר דריסת רגל ישראלית בשטחים שנכבשו במלחמה. כמעט כל ההיאחזויות שקמו בשנים 1967-1973 (19 מתוך 21) היו בשטחים אלו: בבקעת הירדן, ברמת הגולן, בפתחת רפיח וברצועת עזה. במרבית המקרים לא נדרש מחיילי ההיאחזויות להתמודד עם חסימת הגבולות במסגרת מלחמת ההתשה. היאחזויות הבקעה קמו מאחורי קו מוצבים והיאחזויות סיני קמו רחוק ממוקדי הלחימה בתעלה.

מכיוון שההיאחזויות הפכו להיות מכלי צבאי לכלי מדיני הפורומים שדנו בהקמתן היו בעיקר ממשלתיים: ממשלת ישראל, ועדת השרים לענייני ביטחון והחל משנת 1970 גם ועדת השרים לענייני התיישבות. בשנים אלו גם נעשה ניסיון ראשון להקמת 'היאחזויות אזרחיות': יישובים שקמו על ידי אזרחים אולם סונפו למיזם היאחזויות הנח"ל מבחינה ארגונית ותקציבית בשביל למנוע ביקורת בין לאומית על ישראל ובכדי לאפשר את המשכה של דינמיקת ההתיישבות בספר בלי להכריע על עתידם של השטחים.

שינוי נוסף בתקופה זו לעומת התקופות שקדמו לה ניתן לראות ברמה התקציבית: ההיאחזויות מומנו מתקציב המדינה ולא מכספי ההסתדרות הציונית העולמית שנתנו למחלקה להתיישבות, כפי שהיה עד לאותה העת. התקציבים נתנו באופן נדיב יחסית, והעידו על החשיבות האסטרטגית שראתה ממשלת ישראל בהיאחזויות לביסוס השליטה בשטחים. גם בנושא כוח האדם השתחרר 'פקק' שליווה את מיזם ההיאחזויות במשך העשור וחצי הקודמים: יוקרתן של ההיאחזויות בציבוריות הישראלית בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים הביא את התנועות הקיבוציות להסכים לשלוח את מרבית חיילי הגרעינים ההתיישבותיים להיאחזויות על חשבון הפנייתם ל'השלמות' בקיבוצים. מבחינה חינוכית היו צריכים מפקדי הנח"ל להתמודד עם היוקרה הרבה לה זכו חילות השדה של צה"ל בעקבות מלחמת ששת הימים, ועם הטענות ששירות בהיאחזויות איננו קרבי. כבעבר הפעילו מפקדי הנח"ל מערכת תעמולתית בכדי להאדיר את ההיאחזויות ולהתמודד עם טענה זו.

לסיכום ניתן לקבוע כי ההיאחזויות משקפות את היחס להתיישבות הביטחונית לאורך תקופת המחקר. יחס זה ידע עליות ומורדות אולם באופן כללי עבר עיקר המוקד של ההתיישבות בספר מתמיכה במטרות ביטחוניות, כמו הגנת הגבולות מכניסת מסתננים ומפלישה של צבא סדיר אל מטרות טריטוריאליות באופיין. שינוי זה הושפע הן מהכרה במגבלות היכולת של מתיישבים-חיילים להתמודד עם אירועים ביטחוניים מורכבים במקביל לעבודה במשקים חקלאיים אולם גם מהצורך הדחוף 'לקבוע עובדות בשטח' ולסמן את גבולות השליטה הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים. כך, משתי המטרות שנתנו להתיישבות הספר בתקופת המנדט-המטרה הביטחונית והמטרה הטריטוריאלית, נקבע כי האחרונה היא החשובה והמשמעותית יותר.

מבוא

מטרת המחקר

המחקר שלהלן עוסק במיזם היאחזויות הנח"ל בשנים 1948-1973 והתפיסה הביטחונית-התיישבותית העומדת בבסיס הקמת ההיאחזויות. במהלך שנות המנדט הבריטי בארץ ישראל גובשה בקרב מוסדות ואישים שונים ביישוב היהודי בארץ ההכרה כי ההתיישבות היא כלי אסטרטגי ראשון במעלה, וכי להתיישבות (החקלאית בעיקר) באזורי הספר ישנו ערך ביטחוני ומדיני.¹ התפיסה לא נעלמה עם הקמתה של מדינת ישראל, והקמת היאחזויות הנח"ל החל מקיץ 1951 היו אחד הביטויים המשמעותיים של תפיסה זו. ההיאחזויות אוישו על ידי חיילים בשירות חובה ונוהלו כפלוגות צבאית, ובמקביל היו יישובים חקלאיים עם ענפי משק שונים. מקיץ 1951 ועד ערב מלחמת יום הכיפורים קמו 54 היאחזויות. עד מלחמת ששת הימים ההיאחזויות קמו במרחבי הספר של ישראל ובתוך גבולות הקו הירוק ולאחר מלחמת ששת הימים בעיקר בשטחים שצה"ל כבש במלחמה.² אסנת שירן טוענת כי ההיאחזויות מייצגות "את שיאו של תהליך המיליטריזציה של ההתיישבות, ובמילים אחרות- את הדרגה הקיצונית ביותר של ההתיישבות הביטחונית".³

למרות חשיבותה של התפיסה ההתיישבותית-ביטחונית בתודעה הציונית ולמרות מקומן המרכזי של ההיאחזויות כחלק מן התפיסה בתקופה שלאחר הקמת המדינה, לא נעשה עד כה מחקר היסטורי משמעותי על ההיאחזויות. מטרתו של מחקר זה הוא לנתח את שלבי התהוות רעיון ההיאחזויות לאור התפיסה ההתיישבותית-ביטחונית שהתפתחה עד אז ואת תהליכי יישומן באזורי הספר של מדינת ישראל, מהקמת ההיאחזויות הראשונות ועד למלחמת יום הכיפורים. המחקר יהיה בעל אופי היסטורי – צבאי והיסטורי-גאוגרפי. הוא יבחן את תהליכי התפתחות התפיסה של ההתיישבות ככלי ביטחוני, את הגורמים השונים להקמת ההיאחזויות ואת השיקולים בבחירת מיקומן הגאוגרפי, לאורך השנים הנדונות.

כמו כן יבחן המחקר את שאלת תרומתן של ההיאחזויות לביטחון המדינה באספקטים שונים, כגון: תרומתן להגברת הביטחון השוטף לאורך הגבול ובעורף המדינה; סיוע בתפיסת שטחים שבמחלוקת מדינית; פתרון בעיות דמוגרפיות ואזוריות ואבטחת צירי פלישה אפשריים. המחקר יסתייע במגוון רחב של מקורות ראשוניים ומשניים, ויתבסס בעיקר על מקורות ארכיוניים שברובם טרם נעשה שימוש מחקרי. ניתוח המקורות ייעשה בהקשרים ההיסטוריים, המדיניים, הכלכליים, החברתיים והצבאיים של התקופה הנדונה.

¹ ראו בהרחבה בפרק הראשון של עבודה זו.

² רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, 1687/1985, א"צ, 262.

³ שירן, **נקודות עוז**, עמ' 214. בהקשר דומה ניתן לטעון כי ההיאחזויות ואולי אף המערכת הכללית של התכנון הביטחוני של ההתיישבות הם חלק ממה שמכנים הורוביץ וליסק בתור: 'ההתפשטות התפקודית של הצבא' ראו: הורוביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ' 256.

גבולות המחקר

גבולות הזמן של מחקר זה הם מקיץ 1948, תוך כדי מלחמת העצמאות עת הוקם הנח"ל ורעיון ההיאחזויות החל לקרום עור וגידים ועד לערב מלחמת יום הכיפורים בסתיו 1973.⁴ המחקר מסתיים עם ראשיתה של מלחמת יום הכיפורים כאירוע שהביא לרביזיה ביחס לתפיסות הביטחוניות, ובכלל זה בתחום ההתיישבות הביטחונית.⁵ משך הזמן הארוך בו מתמקד המחקר מקנה לחוקר תשקופת (פרספקטיבה) המאפשרת בחינה השוואתית וביקורתית של התפתחות התפיסה ההתיישבותית-ביטחונית שעמדה בבסיס רעיון הקמת ההיאחזויות ולעמוד על התמורות שחלו בה. משך הזמן הארוך אף מאפשר לנתח מה היה משקלם של הגורמים הפיקודיים הבכירים בצה"ל והדמויות המשפיעות בהנהגת המדינה על עיצוב התפיסה, בהקשר לאירועים המדיניים, חברתיים והביטחוניים שליוו את ישראל בשנים וחצי עשורים אלו. המחקר יעסוק אך ורק בהיאחזויות הנח"ל ולא ביישובי הנח"ל.⁶ העיסוק המרכזי יהיה בתפקידן הצבאי והביטחוני של ההיאחזויות. שאלות הנוגעות לאזרח ההיאחזויות יתפסו מקום מצומצם יותר במחקר, והמחקר לא יעסוק בתהליכים חברתיים שהתרחשו בהיאחזויות.

מצב המחקר

א. הנח"ל והיאחזויות הנח"ל

עד כה טרם נערך מחקר מקיף על היאחזויות הנח"ל, אם כי מחקרים מסוימים נגעו בתופעת ההיאחזויות בהקשרים שונים. הספר היחיד שעסק באופן ממוקד בהיאחזויות הוא ספרו של יאיר דואר,⁷ שהיה סגן ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון. קדמה לכתיבתו של החיבור עבודת איסוף נרחבת של חומרים ראשוניים, בעיקר מארכיון צה"ל.⁸ ספרו של דואר מציג בהרחבה את תופעת ההיאחזויות ומכאן חשיבותו, אולם הוא אינו ספר מחקרי במובן המקובל של המילה. כך, רוב תכנון של הספר מתאר את ההיאחזויות עצמן, אולם לא את המנגנון שהוביל להקמתן ולא את התפיסה הביטחונית שעמדה מאחוריהן ואת יחסי הגומלין בין ההיאחזויות לגופים הצבאיים והאזרחיים השונים; חלק גדול מהמקורות עליהם נסמך דואר אינם מקורות ארכיוניים (למרות עבודת האיסוף הרבה), אלא קטעי זיכרונות, בעיקר מ-**במחנה נח"ל**;⁹ פרקי המבוא, העוסקים בהגדרת התופעה-הם מצומצמים, ובנוסף- לעיתים נראה כי 'האהבה מקלקלת את השורה',

⁴ פרק המבוא יעסוק גם בתקופת המנדט, אז התעצבה התפיסה הביטחונית-התיישבותית ביישוב העברי.

⁵ אורן, 'ההתיישבות ייעודה, ויעדיה', עמ' 112; זייד, 'ההגנה המרחבית', עמ' 81-84.

⁶ היאחזויות נח"ל הן נקודות יישוב זמניות שהוקמו על ידי צה"ל, ובהן שירתו חיילים בשירות חובה. מיקום ההיאחזויות נקבע על ידי אג"ם בצה"ל. יישובי נח"ל עלו בשיתוף וביצוע תנועות ההתיישבות הקיבוציות והתגוררו בהם חיילים בשירות ללא תשלום.

⁷ ספרו של דואר, **לנו המגל הוא חרב**, מחולק לשני חלקים. חלק א' עוסק בהיאחזויות מהקמת ההיאחזות הראשונה בשנת 1951 ועד למלחמת ששת הימים; חלק ב' עוסק בהיאחזויות ממלחמת ששת הימים ועד לשנת 1987.

⁸ ריכוז החומר שאסף דואר מצוי באי"ט, חטיבה 7/12.

⁹ גם במקורות הארכיוניים עשה דואר שימוש סלקטיבי, וכפי שהתברר לי בעת עבודת האיסוף שערכתי בארכיון צה"ל הוא השתמש כמעט אך ורק בתיקים הנוגעים להיאחזויות עצמן ולא להקשרים הרחבים יותר.

ומטרתו של המחבר היא הצגת מרכזיותו של הנח"ל בהתיישבות הביטחונית, ולא בחינה ביקורתית של תופעת ההיאחזויות.¹⁰

מחקרים וספרים שונים ומגוונים נכתבו על הנח"ל, בעיקר בשנות ה-90 של המאה הקודמת, כחלק מהמחקר על ראשיתו של צה"ל. רובה של הסקירה על הנח"ל התמקדה מטבע הדברים בתהליך היווצרותו ובשנותיו הראשונות והמעצבות. עפרה אלעד כתבה עבודת לקבלת תואר מוסמך על הנח"ל בשנים 1948-1956.¹¹ העבודה סוקרת בצורה מעמיקה את התפתחות הנח"ל ואת הגורמים להקמתו ומסתמכת על שפע של מקורות, ראשוניים ומשניים. לעניינינו, תופסת ההתייחסות להיאחזויות חלק קטן מהעבודה.¹² מלבד עבודתה של אלעד כתבה גם שלומית קרן על הנח"ל.¹³ ספרה של קרן מתמקד בתנועות הנוער וברקע להקמת הנח"ל, ללא התייחסות לתופעת ההיאחזויות. ספר נוסף על הנח"ל הוא ספרו של דוד קורן.¹⁴ ספרו מהווה סקירה מתמצתת על הנח"ל מהקמתו ועד לשנות ה-90, ומטבע הדברים לא ניתן להתעמק בנושאים השונים כאשר רוח היריעה הוא כה גדול. התייחסות לנח"ל בכלל ולהיאחזויות בפרט מצויה גם בספרו של אהרון (רוני) עזתי, הסוקר את היחס של התנועות הקיבוציות השונות אל צה"ל וענייני ביטחון שונים.¹⁵ בנוסף, התייחסות לחלק מההיאחזויות קיימת בספרים העוסקים באזורים גאוגרפיים מובחנים, או בביוגרפיות של אישים שעסקו בהקמת יישובים.¹⁶ בנוסף לאלו, קיימים גם ספרי זיכרונות שניתן לדלות מהם מידע על הנח"ל, במסגרת הזהירות המחקרית המתבקשת. בקבוצה זו ניתן לכלול את ספריו של אליק שומרוני- מקים הנח"ל,¹⁷ את הכרך העוסק בנח"ל מתוך הסדרה- צה"ל בחילו,¹⁸ ואת האוטוביוגרפיות של מפקדי הנח"ל- יצחק פונדק, משה נצר ויונתן דותן.¹⁹

ב. התפיסה הביטחונית של ההתיישבות

ההתיישבות הביטחונית היא דוגמה לדפוס המייצג את יחסי הצבא והחברה במדינת ישראל, דפוס שהוגדר על ידי דן הורביץ ומשה ליסק ככזה שנובעים ממנו: "הן גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי והן גילויים של אזורי הצבא, המעידים על חדירותם של הגבולות בין שני המגזרים".²⁰

¹⁰ ראו לדוגמה: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 55-57.

¹¹ אלעד, **מן המגל אל החרב**.

¹² פער נוסף בעבודתה של אלעד הוא העובדה שהעבודה נכתבה בראשית שנות ה-90, אז רוב המסמכים הנוגעים לנח"ל בכלל ולהיאחזויות בפרט המצויים בארכיון צה"ל היו סגורים בפני החוקרים, ראו: שם, עמ' 8. אלעד ניסתה להשלים את הפער המחקרי בעזרת התבססות על חומרים ממגזר משרד הביטחון.

¹³ קרן, **בין השיבולים והחרב**.

¹⁴ קורן, **הנח"ל- צבא עם ערך מוסף**.

¹⁵ עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**

¹⁶ כך לדוגמה- מידע רב על היאחזויות חבל ניצנה נמצא בספרו של זאב זיוון העוסק ביחס הישראלי אל ה'נגב העמוק' בעשור הראשון למדינה: זיוון, **מניצנה עד אילת**. מידע על היאחזויות 'מצודות הספר', מצוי בביוגרפיה של יוסף ויץ: הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**.

¹⁷ שומרוני, **מגל וחרב**; שומרוני, **אליק: אפיקי חיים**.

¹⁸ מיכלסון, **נח"ל- נוער חלוצי לוחם**.

¹⁹ פונדק, **חמש משימות**; נצר, **נצר משורשיו**; דותן, **איש השורה**.

²⁰ הורביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ' 240-242. הורביץ וליסק מציבים את מודל ה'עם החמוש' או 'עם במדים' בהקשר למקרה הישראלי, ולפיו הגילויים של 'אזורי' בצבא מאזנים באופן חלקי גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי (שם, עמ' 252). על המסגרת התיאורטית לעניין ראו: Lasswell, 'The garrison state', pp 455-

מחקר נרחב נעשה בשלושת העשורים האחרונים, בעקבות ניצנים מוקדמים יותר, על תופעת ההתיישבות הביטחונית בשנות השלטון הבריטי בארץ ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. המחקר החלוצי בתחום היה זה של אלחנן אורן, שהגדיר את התגבשותה של ההתיישבות האסטרטגית במהלך שנות המנדט ואת ההישגים והכישלונות של היישוב העברי בתחום זה.²¹ אניטה שפירא הגדירה את האתוס ההתיישבותי שנוצר בתל חי ואת המשכו בשנות המנדט, אז השתלבה ההתיישבות האסטרטגית בראשית המעבר מה-'אתוס הדפנסיבי' ל-'אתוס האופנסיבי' כהגדרתה.²² מאירה יעקבא עסקה בהתאגדות חיילים יהודיים בצבא הבריטי להתיישבות בארץ.²³ אסנת שירן כתבה על התפיסה הביטחונית של ההתיישבות ועל שרידותה של התפיסה לאחר הקמת המדינה והתייצבות גבולות הקבע.²⁴ שירן הסתמכה בין השאר על עבודה חלוצית של שושנה שטיפטל שניתחה את תוכניות קצין ההתיישבות הראשון של צה"ל יהושוע אשל.²⁵ התייחסות נרחבת לפעולות צה"ל בתחום ההתיישבות נמצאת גם בחיבורו של זאב דרורי, העוסק בין השאר בתפקודו של קצין ההתיישבות וענף ההתיישבות באג"ם ובהתפתחות הנח"ל.²⁶ התייחסות מצומצמת יותר לעניינים אלו נמצאת גם בספרו של מרדכי בראון.²⁷

חוקרים שונים וביניהם גדעון ביגר, אלחנן אורן, עמיעד ברזנר וכותב שורות אלו ניסו לנתח, במסגרת המגבלות המחקריות הברורות, את מידת הצלחתה של ה'התיישבות הביטחונית': את ההשפעה של ההתיישבות על קביעת גבולות החלוקה וגבולות המדינה, ואת הצלחותיה וכישלונותיה במלחמת העצמאות.²⁸ לאחרונה נכתבו עבודות מחקר על מסגרת ה'הגנה המרחבית' ששילבה, הלכה למעשה- את יישובי הספר במערך ההגנה של מדינת ישראל,²⁹ על חיל הספר שפעל להגנת גבולות המדינה בשנים 1949-1951,³⁰ ועל הקמת מג"ב שנועד להגן מפני ההסתננות האלימה למדינה ומערכת יחסיו עם התיישבות הספר.³¹ כל המחקרים שנסקרו לעיל בחנו את הפן הביטחוני של ההתיישבות בשנות המנדט ובעשור הראשון של מדינת ישראל. ההתייחסות להתיישבות הביטחונית בעשור השני היא מעטה יותר.³² בצד המחקר ההיסטורי פועל גם המחקר הסוציולוגי, השואף להגדיר את מערך יישובי הספר וההתיישבות הביטחונית כולה בשני העשורים הראשונים כדגם למידת המעורבות הצבאית בקבלת ההחלטות האזרחית במדינת ישראל.³³

Horovitz, 'Is Israel a Garrison State?', pp 58-75; 468. ולעומתם את הגישה המנוגדת: בן אליעזר, **דרך הכוונת**; קימלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', עמ' 123-140.

21 אורן, **ההתיישבות בשנות מאבק**. וראו מחקרים משלימים: כץ, **מדינה בדרך**; גולן, 'קייבוצים התיישבות ואסטרטגיה'; בר און ואחרים, 'הממד הביטחוני בהתיישבות הציונית'.

22 שפירא, **חרב היונה**.

23 יעקבא, 'התיישבות חיילים', עמ' 123-158.

24 שירן, **נקודות עוז**.

25 שטיפטל, **ההתיישבות הביטחונית**.

26 דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 36-99.

27 בר און, **כשהצבא החליף מדיו**, עמ' 241-269.

28 ביגר ושטרן, 'השפעת ההתיישבות הקיבוצית'; אורן, 'תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות'; ברזנר, **הנגב בהתיישבות ובמלחמה**, עמ' 120-125; פרנקל, 'יישובי גוש עציון', עמ' 182-214.

29 דרוק, **הגנה מרחבית**; פריד, **התגבשות והתפוררות**; פריד, **מהתיישבות ביטחונית**.

30 אוהיון, **חיל הספר**.

31 אוהיון, **התפתחות משמר הגבול**; אוהיון, 'מערך השיטור', עמ' 48-82.

32 ראו לדוגמה חיבורים בנושא זה: אשכנזי-הס, **מקומו של יוסף ויץ**; פריד, **התגבשות והתפוגגות**, עמ' 205-230.

33 קרטיין, 'יחסי חברה-צבא בישראל', עמ' 25-40; צפדיה, 'מיליטריזם ומרחב בישראל', עמ' 341-344; בן אליעזר, **דרך הכוונת**, עמ' 43; Kimmerling, 'Change and continuity', pp 191-210.

ג. ההתיישבות הישראלית בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים: 1967-1973

תחום זה נסקר פחות במסגרת המחקר ההיסטורי, בין השאר בגלל הקרבה למאורעות והיעדר תשקופת (פרספקטיבה) מספקת, ועקב מיעוט המקורות הארכיוניים הזמינים, לפחות עד השנים האחרונות. גם הכתיבה והמחקר על סוגיית היאחזויות הנח"ל בשנים אלו היא חלקית ובלתי מספקת, ואף מחקר עד כה לא התעמק בסוגייה זו. למרות האמור לעיל קיימים מספר מחקרים שעסקו בהתיישבות הישראלית לאחר המלחמה. יחיאל אדמוני, מראשי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית בשנים שלאחר המלחמה תיאר את ראשית ההתיישבות ב'שטחים המוחזקים' בעשור שלאחר המלחמה (1967-1977).³⁴ ראובן פדהצור כתב על תהליכי קבלת ההחלטות בנושא ההתיישבות בשטחים בממשלת אשכול ובפרורמים נוספים שהסמיכה הממשלה בשנים שאחר המלחמה.³⁵ גרשון גורנברג עסק בראשית ההתיישבות הישראלית בשטחים אלו, בעיקר מזווית המבט של ראשי הנהגת המתנחלים, אך כמעט ולא נדרש לסוגיית היאחזויות הנח"ל.³⁶ חיבור דומה נכתב בידי עקיבא אלדר ועדית זרטל.³⁷ יואב גלבר וזאב דרורי כתבו עבודות חלוציות על מלחמת ההתשה בחזית המזרחית והמערבית, אך כמעט ולא התייחסו לתפקידן של ההיאחזויות הנח"ל (וההתיישבות הביטחונית בכלל) באבטחת המציאות הביטחונית בגבולות החדשים.³⁸ בנוסף נכתב על הקמת ההיאחזויות בספרות שסקרה הקמת יישובים בשטחים שנכבשו במלחמה לפי פילוח רגיונלי.³⁹ ספרים אלו מתייחסים בעיקר ליישובים לאחר אזרוחם ופחות לתקופה בה היו היאחזויות. יצחק חביו כתב על התפתחות מערך ההגנה המרחבית לאחר מלחמת ששת הימים,⁴⁰ מערך שהיה לו קשר גם להיאחזויות. הערכה מעמיקה להשפעה שהייתה למסגרת ההיאחזויות על אופי ההתיישבות הישראלית בשטחים שנכבשו במלחמה לא נעשתה עד כה.

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית היא: מה הייתה התפיסה הביטחונית-התיישבותית שעמדה מאחורי הקמת היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1973? האם חלו בה שינויים במהלך השנים בהן דן המחקר ואם כן מהם ומה ניתן ללמוד מהם? מה היו המטרות השונות של ההיאחזויות על פי תפיסה זו? כיצד השפיעה התפיסה הביטחונית-התיישבותית על פיזורן הגאוגרפי של ההיאחזויות?

מתוך השאלה המרכזית, וכדי לענות עליה, נגזרות מספר שאלות משנה:

א. מה היה התהליך ההיסטורי שהוביל להיווצרותן של היאחזויות הנח"ל הראשונות ומה היו הסיבות המרכזיות שהובילו לתהליך זה? מי היו הגורמים שדחפו לכך- ומה היה חלקו

³⁴ אדמוני, עשור של שיקול דעת.

³⁵ פדהצור, ניצחון המבוכה.

³⁶ Gorenberg, *The accidental empire*.

³⁷ אלדר וזרטל, אדוני הארץ.

³⁸ גלבר, התשה: המלחמה שנשכחה; גלבר יואב, הזמן הפלסטיני; דרורי, אש בקווים.

³⁹ כך לדוגמה נכתב על הקמת היאחזויות בבקעת הירדן: פרידמן, ההתיישבות היהודית הכפרית. בחבל עזה:

הוברמן, שורשים בחולות. ברמת הגולן: קיפניס, ההר שהיה כמפלצת.

⁴⁰ חביו, ההתיישבות וההגנה המרחבית.

- של מטכ"ל צה"ל ברעיון ההיאחזויות : האם היה מהתומכים ברעיון או שנגרר אליו בעל כורחו?
- ב. כיצד התרחש התהליך שהוביל להקמת היאחזויות ספציפית - מההצעה הראשונית על ההקמה ועד לקביעת המיקום בפועל? מה היו השיקולים המרכזיים בקביעת המיקום וכיצד נקבע סדר העדיפויות בסבך השיקולים (בעיקר - בין השיקול המשקי לזה הביטחוני)?
- ג. אילו תמורות התרחשו בהרכב חיילי הנח"ל שנשלחו להיאחזויות לאורך השנים? כיצד חולקו ההיאחזויות בין התנועות המיישבות, ומה היה היחס בין צה"ל לתנועות אלו בשאלת ההיאחזויות? כיצד והאם בכלל הכשיר פיקוד הנח"ל את החיילים לשרת בהיאחזויות?
- ד. האם ניתן להצביע על תרומה משמעותית של ההיאחזויות בבלימת ההסתננות העוינת לישראל במחצית הראשונה של שנות ה-50 (עד למבצע קדש)? האם וכיצד שולבו ההיאחזויות בתפיסת הביטחון השוטף של צה"ל?⁴¹ האם וכיצד השפיעו ההיאחזויות על יישובי הספר האזרחיים שקמו בסביבתן וכיצד הושפעו מהם? האם ניתן לאפיין תרומה ביטחונית ייחודית של ההיאחזויות הנח"ל השונה מזו של שאר יישובי הספר האזרחיים?
- ה. ההיאחזויות בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים (1967-1973) : האם היו מטרות ההיאחזויות בשנים אלו שונות באופן מהותי מהמטרות בשנים שטרם מלחמת ששת הימים? עד כמה עיצבו ההיאחזויות את מפת ההתיישבות הישראלית 'בשטחים המחוזקים'? עד כמה שיחק גם הגורם הביטחוני הקלאסי תפקיד בהחלטה על הקמת היאחזויות בהתחשב באתגרים הביטחוניים של התקופה (מלחמת ההתשה)?
- ו. האם קיימת המשכיות או תמורה בנוגע לתפיסה הביטחונית של ההתיישבות בין השנים בהן התעצבה תפיסה (שנות המנדט) זו ובין השנים בהן דן המחקר? האם וכיצד השפיעה הקמת מדינת ישראל על ראיית ההתיישבות בתור 'חומת מגן' ביטחונית? מה היו הגישות ששללו את תפקידיה הביטחוניים והמדיניים של ההתיישבות? מהו היחס שבין המקרים העולמיים של התיישבות ביטחונית לבין המקרה הציוני?

תרומת המחקר

תרומתו של המחקר באה לידי ביטוי בארבעה היבטים עיקריים : ראשית, בשחזור היסטורי מבוסס של מיזם היאחזויות הנח"ל, מתכנונו ועד הוצאתו אל הפועל. שנית, בהבנת התפתחות התפיסה ההתיישבותית ביטחונית שברקע הקמת ההיאחזויות והתמורות שחלו בה לאורך התקופה בה מתמקד המחקר. שלישית, המחקר יתרום להבנת יחסי הגומלין בין הגופים האזרחיים והצבאיים שפעלו לביסוס רעיון ההיאחזויות, ולהערכת משקלו של כל גוף ביישום הרעיון לאורך השנים. היבט רביעי מתייחס לשנים שלאחר מלחמת ששת הימים, שם תסייע בחינה של הקמת ההיאחזויות ופריסתן הגאוגרפית להבנה מעמיקה יותר של ראשית ההתיישבות הישראלית בשטחים שנכבשו במלחמה.

⁴¹ למשל - האם בעת הקצאת סד"כ צבאי או משטרתית לאזור ספר מסוים נלקח בחשבון הימצאותן של היאחזויות באותו האזור.

שיטות המחקר והמקורות

שיטות המחקר

המחקר שלפנינו העוסק בסוגיית תכנון והקמתן של היאחזויות הנח"ל בשנים 1948-1973 והתפיסה ההתיישבותית-ביטחונית העומדת בבסיס הקמתן, יתבסס על הגישה ההיסטורית-פוזיטיביסטית. הגישה מנסה להציג את האירועים ההיסטוריים כפי שהתרחשו בפועל, עד כמה שניתן ובהתחשב במגבלותיו האובייקטיביים והסובייקטיביים של החוקר ובאיכות המסמכים. למרות שגם נושאי גישה זו מסכימים כיום שאין דרך לחשוף את העבר באופן מלא וודאי, עדיין נטען כי: "לעבר יש קיום בפני עצמו שאינו תלוי בעדות שנשארה ממנו או עליו, וגם לא בדעותיו של ההיסטוריון החוקר אותו או בליקויים ובחסרונות של מחקרו".⁴²

שיטת המחקר נגזרת משאלות המחקר. כדי לענות על השאלות נעזרנו בעיקר בשיטת 'היסטוריה מלמעלה', אך גם בשיטת 'המיקרו-היסטוריה'. שיטת 'ההיסטוריה מלמעלה' בוחנת את התופעה ב'מבט על' ובעיקר מתמקדת במקבלי החלטות במדינת ישראל ובצה"ל.⁴³ עד כה לא נחקרה תופעת היאחזויות הנח"ל בהיבט התפיסתי בצורה מעמיקה במסגרת המחקר ההיסטורי. לכן נבחר מחקר שימפה את התופעה, ינתח את קווי המתאר שלה, את הגורמים להופעתה, את יחסי הכוחות העיקריים בין גורמי השילטון האזרחיים והצבאיים, את ההשתנות של מיזם היאחזויות הנח"ל לאורך שנות המחקר ואת דרך השימוש בכלי היאחזויות שעשתה הנהגת המדינה במגוון מצבים ביטחוניים ומדיניים.

לצד השימוש ב'היסטוריה מלמעלה' נעשה שימוש בשיטת 'המיקרו-היסטוריה' במספר מקרים מצומצם. 'מיקרו-היסטוריה', הפכה להיות שיטה המקובלת יותר ויותר במחקר ההיסטורי הצבאי בשנים האחרונות.⁴⁴ שיטה זאת מסיטה את המבט מדרג מקבלי החלטות ומתמקדת לענייננו בשאלות כגון: עד כמה התפיסה ההתיישבותית-ביטחונית חלחלה ובאה לידי יישום 'בשטח'? כמה היה העיסוק בביטחון משמעותי בסדר יומם של חיילי היאחזויות? מה היו יחסי הגומלין בין הפיקוד לחיילים ומה תמונת הרצף המתקבלת מהנתונים.

שאלות אלו מחייבות בחירה בעלת אופי שונה הן של הארכיונים והן של אופי המסמכים והפריטים הנדלים מהם; מעלונים ועד מכתבים, כתבות עיתונאיות, עדויות וכדו'. במקרים מסוימים נערך איסוף פרטני שהיווה מעין 'קידוח עומק' להבנה מעמיקה יותר של מספר סוגיות משמעותיות. כך לדוגמה נבחן בנחלאים אי כיצד באה לידי ביטוי הקמת היאחזויות 'למטה' במיוחד בשאלת תפקוד 'הבודדים' ביחס למטרות שהוצבו להיאחזות, בנוגע ליטבתה נבחנו יחסי

⁴² גלבר, **היסטוריה זיכרון ותעמולה**, עמ' 33. על התפתחות הפוזיטיביזם ראו שם, עמ' 57-65. על התפתחות המחקר ההיסטוריוגרפי בקשר לשנים הראשונות של מדינת ישראל בכלל ושל ההיסטוריה הצבאית שלה בפרט ראו למשל: צחור, 'תולדות מדינת ישראל', עמ' 377-394. שימוש מועט ייעשה בכלים מתחום הגאוגרפיה. על שילוב המתודות ראו: רובין, 'גאוגרפיה היסטורית בישראל' עמ' 339-360.

⁴³ על השילוב שבין 'היסטוריה מלמעלה' ל'מיקרו-היסטוריה' בסוגיות צבאיות ראו: גלבר, **היסטוריה זיכרון ותעמולה**, עמ' 77; 179-176; 347-359; Peltonen, 'Clues margins and monads'.

⁴⁴ בשלושת העשורים האחרונים מחקרים היסטוריים רבים הנוגעים לסוגיות ביטחוניות ויישוביות במדינת ישראל נוקטים בשיטת המחקר של 'מיקרו-היסטוריה': בן ארצי, 'דרכים וכיוונים', עמ' 362-376. ראו דוגמאות לעניין זה: קדיש, **תש"ח ואילך**, עמ' 10-11; טל, 'מה התרחש', עמ' 81-84, ודוגמאות רבות בהערותיו שם. על השימוש הכללי במתודה זו ראו למשל: Brewer, 'Micro history', pp 87-109; גינזבורג, **היסטוריה, רטוריקה, הוכחה; ויגריב, היסטוריה- מיתוס או מציאות?**, עמ' 241; גלבר, **היסטוריה זיכרון ותעמולה**, עמ' 75-78.

הכוחות בין הדרג הצבאי למדיני בהחלטה על בחירת מיקום ההיאחזות, באלמגור נבחנה שאלת היחס שבין ביטחון לתעמולה ובעין יהב יחסי הפיקוד והשליטה של הנח"ל על חיילי ההיאחזויות. המחקר יסתמך על:

1. ניתוח תעודות ומסמכים: הכלי המחקרי הראשון במעלה במחקר זה הוא ניתוח מקורות ראשוניים. השיטה מתבססת על איסוף וניתוח קפדניים של המקורות שיכללו בעיקר מסמכים כתובים. לאחר ניתוח המסמכים יש לעמתם ולהצליבם עם נתונים אחרים הידועים לנו ממקורות אחרים, לקחת בחשבון את זהות כותביהם ואת ההקשר ההיסטורי בו נכתבו, ולנסות לתת להם משמעות רחבה.⁴⁵ מכיוון ששיטת המחקר הראשית שנבחרה היא 'היסטוריה מלמעלה', הרי שמרבית המסמכים המובאים במחקר זה הינם מארכיונים ממסדיים, ובעיקר: ארכיון צה"ל, גנזך המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון בן גוריון שבשדה בוקר וארכיון יד טבנקין- בו נמצא אוסף הנח"ל (ראו להלן בסעיף המקורות). במקומות בהם לא נמצאו די מסמכים בארכיונים הממסדיים פניתי גם לארכיונים מקומיים או תנועתיים, כגון: ארכיוני קיבוצים, מועצות אזוריות, תנועות התיישבותיות שונות וכן לעלוני ההיאחזויות עצמן.

2. ספרי זיכרונות ויומנים אישיים: בנוסף לתעודות הארכיוניות, השתמשתי במחקר גם בספרי זיכרונות של אישים שהייתה להם נגיעה משמעותית למיזם ההיאחזויות הנח"ל: גורמי ממשל, מפקדים בנח"ל בפרט ובצה"ל בכלל, וראשי מנגנוני ההתיישבות השונים בישראל.⁴⁶ יש להעיר כי ספרי זיכרונות הם מקור חשוב להבנת רוח התקופה, אך לא מקור שווה ערך למקור ראשוני, אלא אם כן הם משלימים או מתארים דרך עיני הכותב מציאות העולה מתעודות בנות התקופה המאשרות את הכתוב בהם.⁴⁷ דוגמה טובה לעניין זה היא הסתמכות של חלק מהחוקרים על ספר זיכרונותיו של יוסף ויץ, הסוקר בצורה מפורטת ביותר את האירועים מנקודת מבטו של המחבר. עינת טל שחקרה את פרשיית 'מצודות הספר' שקמו בשיתוף פעולה בין קק"ל לצבא טוענת כי ויץ היה המוציא והמביא הכמעט בלעדי במיזם והוא 'סובב' את מפקדי צה"ל על עשר אצבעותיו וכל שאיפותיו התמלאו.⁴⁸ קריאה מאוזנת יותר של המקורות הראשוניים הרבים מראים כי התמונה הייתה מטבע הדברים מורכבת יותר (ראו להלן בפרק השביעי של עבודה זו), וכי לעיתים לא הצליח ויץ ליישם את מטרותיו אל מול התעקשותם של המפקדים.

3. ראיונות (Oral History): במחקר נעזרתי בראיונות של מספר חיילים ומפקדים ששירתו בהיאחזויות. הראיונות סייעו להשלים פערים שלא הוסברו על ידי המסמכים וספרי הזיכרונות, וכן להבין את 'רוח התקופה' כפי שהיא משתקפת בעיני מקבלי ההחלטות ובעיני חיילי ההיאחזויות. יש לשים לב לבעייתיות של המחקר שבעל פה, שכן: "העד המספר את סיפורו למראיין, לא רק נזכר באירועים מן העבר, אלא גם מפרש אותם, ובכך הוא אינו מסתפק בהיותו מקור, אלא מנסה גם להיות היסטוריון".⁴⁹ בנוסף לבעיות הכלליות של תיעוד בעל פה, במחקר זה

⁴⁵ ראו: שקדי, **מילים המנסות לגעת**. על מגבלות התעודות ההיסטוריות ראו: קאר, **היסטוריה מהי**, עמ' 31-29.

⁴⁶ ראו ברשימה הביבליוגרפית.

⁴⁷ שילה, 'עד כמה ניתן', עמ' 194-196.

⁴⁸ טל, תוכנית מצודות הספר, עמ' 27-28; 43.

⁴⁹ גלבר, **היסטוריה זיכרון ותעמולה**, עמ' 245. על גישות שונות כלפי 'ה'היסטוריה האוראלית' ראו למשל: Alistair, 'Fifty Years On', pp 581-595.

גם קיימת בעיית הגיל המבוגר של המרואיינים. במקום בו סתרו הדברים המובאים בתכתובת הארכיונאית את טיעוני המרואיינים, נתתי עדיפות לתכתובת הארכיונאית. כמובן שמסד המרואיינים היה יכול להיות גדול הרבה יותר, אולם בהתחשב בשיטת המחקר המרכזית-היסטוריה מלמעלה, נבחרו מספר מוגבל של מרואיינים שיוכלו לייצג את התקופות השונות בתולדות ההיאחזויות. מרבית הראיונות נעשו באופן טלפוני עקב מגפת הקורונה שהתחוללה במשך מרבית זמן כתיבת המחקר ובהתחשב בגילם המבוגר של המרואיינים.

המקורות

בהתאם למתודות ההיסטוריות ושיטות המחקר, מחקר זה מתבסס בעיקר על איסוף מקורות ארכיוניים תוך ניסיון למצות אותם. המקור הראשון במעלה לתעודות הרלוונטיות למחקר זה הוא החומר הנמצא בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. מקורות ישירים נמצאים בתיקי אגף הנוער והנח"ל של משרד הביטחון ובתיקי חיל ופיקוד הנח"ל של צה"ל. בארכיון קיימים מעל מאה תיקים העוסקים באופן בלעדי בהיאחזויות, בהקמתן ובטיפול בהן. מסמכים הנוגעים להחלטות הקשורות להתיישבות הביטחונית נמצאים בתיקי ענף ההתיישבות; ראש אג"ם; ראש מחלקת מבצעים באג"ם; ותיקים הקשורים למערך ההגנה המרחבית. כמובן שגם קבצי ישיבות המטכ"ל הם כלי חשוב בהערכת שיקולי ההחלטות הנוגעות להתיישבות. סיכומים של אירועים ביטחוניים שונים שהתרחשו במרחב ההיאחזויות (כמו למשל הקרבות סביב אלמגור), מצויים גם בתיקים של מערכים נוספים בצה"ל. ביחס לתקופה שעד למלחמת ששת הימים כמעט כל התיקים הקשורים להיאחזויות פתוחים לעיון חופשי. לגבי התקופה שלאחר המלחמה מצוי אחוז גבוה יותר של חומר הסגור לעיון חופשי, בעיקר כזה הנוגע למערך ההגנה המרחבית-מערך שבא בממשק עם היאחזויות הנח"ל ולישיבות מטכ"ל צה"ל. לעומת זאת, כמעט כל התיקים הנוגעים באופן ישיר להיאחזויות הנח"ל פתוחים לעיון, ולכן ניתן לשחזר את התמונה ההיסטורית הנוגעת לתקופה זו במידה גבוהה של מהימנות.

אוסף משלים לחומר שבארכיון צה"ל נמצא בתיקי אוסף הנח"ל בארכיון יד יצחק טבנקין. האוסף הוא פרי עבודתו של יאיר דואר, שקיבץ אלפים רבים של מסמכים לצורך הכנת ספריו וספרו של דוד קורן על הנח"ל. אוסף זה פתוח בצורה חופשית לציבור, ובין השאר קיים בו גם האוסף הפרטי של מקים הנח"ל והוגה רעיון ההיאחזויות-אליק שומרוני מקיבוץ אפיקים. חסרונם של האוסף ביד טבנקין הוא בכך שבעת קיבוצו (בעיקר מתוך ארכיון צה"ל) נבחרו רק חלק מהמסמכים הרלוונטיים, ובכך הושמטו מסמכים רבים; יתרונו הוא בקיבוץ מסודר של כמות גדולה מאוד של מסמכים. מקור ראשוני נוסף שחשיבותו התבררה תוך כדי המחקר הוא עלוני ההיאחזויות, המאפשרים לקבל תמונה רחבה על מגמות שהתרחשו בנקודות היישוב, על הפעילות של מפקדי היאחזויות ועוד. מרבית העלונים נמצאו גם הם בארכיון יד טבנקין.

בנוסף- חומר רב על ההיאחזויות קיים בתיקי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית וקק"ל, הנמצאים בארכיון הציוני המרכזי שבירושלים. בארכיון זה פתוחה כמעט כל התכתובת- גם לגבי התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. דיוני גופים אזרחיים: ישיבות ממשלה, ישיבות וועדת החוץ והביטחון, ועדות שרים לענייני ביטחון והתיישבות ומסמכים של משרד החקלאות ופיתוח הכפר קיימים בגנזך מדינת ישראל שבירושלים. כאן, בדומה לארכיון צה"ל, קיים חוסר בחלק

מהפרוטוקולים של ישיבות הממשלה וישיבות ועדת שרים להתיישבות, בעיקר מהתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים (חלק מהפרוטוקולים נחשפו לבקשתי). בארכיון תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון שבתל אביב נמצאים תיקי המרכז החקלאי של ההסתדרות, והם נוגעים לעבודה זו בעיקר בקשר לשנים הראשונות למיזם ההיאחזויות. בארכיון בן גוריון שבשדה בוקר קיימת התכתבות ענפה בין גופי ממשל שונים הנוגעת לחלק מההיאחזויות. גם יומנו של בן גוריון הגנוז בארכיון זה שימש כמקור משמעותי לשאלות הנוגעות לחלק מההיאחזויות.

מסמכים הקשורים להיאחזויות ספציפיות נמצאים בארכיוני קיבוצים שהחלו את דרכם כהיאחזויות נח"ל, בארכיונים אזוריים כמו ארכיון בקעת הירדן וגוש קטיף ובארכיונים של תנועות קיבוציות כמו איחוד הקבוצות והקיבוצים והקיבוץ המאוחד. כמו כן קיימת ספרות משנית מחקרית רבה. ספרות זו נסקרה בהרחבה בפרק 'מצב המחקר', והיא מהווה פן משלים למקורות הראשוניים. בנוסף לספרות זו נעשה שימוש גם בעיתונות התקופה, בהנחה שזו משקפת במידה מסוימת את תגובת הציבור בישראל לאירועים שהתרחשו בעבר. השימוש בעיתונות היומית נעשה בצורה מבוקרת, בהינתן אי הדיוקים המובנים המובעים בכתבות העיתונות וההטיה המפלגתית הברורה של מרבית העיתונים בישראל באותה העת.⁵⁰ בנקודות בהן היה בידי מסד של מסמכים ראשוניים מספק, העדפתי לעשות שימוש במסמכים ולא בעיתונות היומית. מעבר לעיתונות היומית נעשה שימוש בעלון **במחנה נח"ל**, שייצג את המתרחש בפיקוד ואת 'רוח המפקד' בנח"ל, וכן בעלוני ההיאחזויות השונות שנזכרו לעיל.

הערה מתודולוגית: לאחר מלחמת ששת הימים המונחים המתאימים לחבלי הארץ השונים שנוספו לשטח הישראלי הפכו להיות מונחים טעונים שאין עליהם קונצנזוס בציבור הישראלי, כגון: 'שטחים כבושים', 'שטחים מוחזקים', 'יהודה ושומרון', 'הגדה המערבית' ועוד. אנו בחרנו להשתמש באותם מונחים כפי שהם הופיעו בדוחות ובפרוטוקולים בני הזמן וכן במסמכים השונים שהיו לפנינו. כך השתמשנו במונחים כגון: 'ועדת השרים לענייני השטחים הכבושים', 'הגדה המערבית', 'יהודה ושומרון'. אין בשימוש המחקרי במונח כזה או אחר משום נקיטת עמדה פוליטית. במרבית המקרים, ובהתאם לכתוב במקורות, נקטנו במונח 'הגדה המערבית'.

מבנה המחקר

המחקר מורכב מארבעה חלקים. החלק הראשון דן בתופעת ההתיישבות הביטחונית בהיסטוריה העולמית, בהתפתחות התפיסה הביטחונית של ההתיישבות בארץ ישראל בתקופת המנדט, תפיסה שתשמש כמצע לבחינת החידוש שבתופעת ההיאחזויות, ובראשיתו של הרעיון הייחודי של היאחזויות הנח"ל וגלגוליו השונים בין המוסדות האזרחיים והצבאיים טרם הקמתה של ההיאחזות הראשונה בשנת 1951.

בחלק השני, הבוחן את התפתחות מיזם ההיאחזויות בשנותיו הראשונות עד למבצע קדש, מוקדשים שני פרקים לבחינת סוגיית הקמת ההיאחזויות, פריסתן הגאוגרפית והגורמים הביטחוניים וההתיישבותיים שהובילו להחלטה על הקמתן. הפרק הראשון משני הפרקים הללו מתייחס לשנים הראשונות של מיזם ההיאחזויות - עד לשלהי שנת 1953, תקופה בה תמכו מרבית

⁵⁰ אוחיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 17.

הגורמים הצבאיים והאזרחיים בהיאחזויות; והפרק השני לתקופת כהונתו של משה דיין כרמטכ"ל, שערער על רבות מתפיסות היסוד של ההתיישבות הביטחונית. פרק נוסף בחלק זה מוקדש לבחינה של היבטים צבאיים, חינוכיים וכלכליים הנוגעים להיאחזויות, ובראשם לשאלה עד כמה היו ההיאחזויות יעילות במניעת ההסתננות ובייצוב ביטחוני של גבולות ישראל.

החלק השלישי של המחקר מתמקד בתקופת השפל של התפיסה ההתיישבותית ביטחונית- בין מבצע קדש למלחמת ששת הימים, ובו נסקרו הגורמים שהובילו לשקיעתו של מיזם ההיאחזויות ולעלייתו מחדש. בעשור זה הוקמו עשר היאחזויות, רובן במסגרת מיזם 'מצודות הספר' של יוסף ויץ. שני פרקים בחלק זה: האחד עוסק בגורמים שהובילו לשקיעתו של מיזם ההיאחזויות והשני לעלייתו מחדש ערב מלחמת ששת הימים.

החלק הרביעי של המחקר עוסק בסוגיות הנוגעות להקמת היאחזויות בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. בשל השוני באופי המקורות ובתהליכים ההיסטוריים נכתב ונערך חלק זה באופן שונה משני החלקים הקודמים. בעוד שבתקופה שלפני מלחמת ששת הימים, בגלל ריבוי המקורות הנוגעים לכל היאחזות ולדיונים על הקמתן ייחדתי תת פרק לכל היאחזות ובו נסקרו מרבית הנושאים הנוגעים אליה, הרי שביחס התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים נכתב המחקר באופן אחר: בפרק הראשון בחלק (הפרק השמיני במחקר) נסקרו הנושאים הכלליים הנוגעים להקמת ההיאחזויות ובהם: אתגרי הגופים המשתתפים במיזם, הסוגיות הכלכליות והפעולות החינוכיות שנגעו למיזם ההיאחזויות. בנוסף הוקדש תת פרק לתפקיד ההיאחזויות במערך הביטחוני בגבולות. הפרק הבא יוחד לניסיון להקמת 'היאחזויות אזרחיות' ולהבנת מדיניות הממשלה בתקופה שמיד לאחר המלחמה, והפרק האחרון במחקר הוקדש לסקירת סיפור הקמתן של 22 ההיאחזויות הנח"ל שעלו אל הקרקע בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. בפרק זה חילקתי את ההיאחזויות לקבוצות לפי אזורים גאוגרפיים ולא לפי חלוקה כרונולוגית (כפי שנעשה בחלקים הקודמים של המחקר) בגלל השונות הרבה בין האזורים השונים, שונות שבאה לידי ביטוי בדיונים בפורומים הממשלתיים, ובגלל פרק הזמן המתוחס בו התמקד חלק זה.

מכיוון שפרקי המחקר נוגעים בסוגיות שונות שיש קשר ביניהן, ובכדי להבטיח את הרצף ההגיוני של הקריאה, נעשתה לעיתים חזרה כפולה על פרטים ועובדות מסוימים.

חלק ראשון: מתל חי ועד לנחלאים א', ראשיתו של מיזם היאחזויות הנח"ל על רקע ההתיישבות הביטחונית בארץ ובעולם

פרק ראשון: עלייתו של אתוס ההתיישבות הביטחונית ביישוב היהודי בארץ (1920-1950)

הנח"ל בכלל והיאחזויות הנח"ל בפרט קמו על רקע תפיסה שהתפתחה ביישוב היהודי בארץ ישראל בזמן תקופת השילטון הבריטי בארץ, תפיסת ההתיישבות הביטחונית. בפרק שלהלן נעמוד על תהליכי התפתחותה של התפיסה, על קוויה העיקריים, מטרותיה, הצלחותיה וכישלונותיה הבולטים בפרק הזמן שמראשית הופעת אתוס ההתיישבות הביטחונית ועד לשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. ראשית נראה כי תופעת ההתיישבות הביטחונית לא הייתה ייחודית בזמן או במרחב והיא התפתחה באזורים אחרים בעולם בתקופות היסטוריות שונות ואצל קבוצות אתניות מגוונות. נגדיר מה גרם להתפתחות ההתיישבות הביטחונית במקרים השונים, מה היו קווי האופי של יישובים אלו, מי איש אותם והיכן היו ממוקמים. בסיכומו של הפרק נייחד את ההתיישבות הביטחונית היהודית בארץ ישראל בתקופה הנידונה על רקע הסקירה העולמית.

דוגמאות להתיישבות ביטחונית בהיסטוריה העולמית

לאורך ההיסטוריה ניתן להבחין במספר מקרים בהם נעשה שימוש בהתיישבות לצורכי ביטחון, בעיקר במקומות בהם הגבולות לא התבססו על מכשול טבעי בלתי חדיר. גבול מדיני הוא רכיב מרכזי במדינה המודרנית ובמקרים מסוימים אף בעת העתיקה, וליציבותו ישנה חשיבות רבה מבחינה כלכלית, צבאית ופוליטית.¹ במרבית המקרים בכדי להגן על הגבול השתמשו מדינות, בימי קדם ובתקופות המודרניות, בתוואי נוף טבעיים או בחיילים סדירים שהוצבו בסמוך לגבול,² אולם במקרים אחרים השתמשו שליטים ואימפריות במתיישבים בכדי לשמור על קו הגבול. העיקרון המנחה של שימוש בהתיישבות ביטחונית הוא חיסכון במשאבים: זול יותר להשתמש במתיישבים מאשר להתבסס על חיילים סדירים, כיוון שבזמן שלום כוחות הצבא מאבדים זמן ומשאבים בישיבה ללא תוחלת, למרות שאין ספק כי הצבת כוחות צבא סדירים מספקת מענה טוב יותר בממד הצבאי-מקצועי.³

לשימוש זה, של התיישבות כקו מגן ביטחוני, ישנם שני טיפוסים היסטוריים עיקריים: האחד- הושבת חיילים או חיילים משוחררים באזורי הספר (Frontier) והפיכתם למתיישבים שיפרנסו את עצמם בזמן שלום וישמשו ככוחות עתודה זמינים בעת התנגשות עוינת. החיסרון של טיפוס זה מתבטא בכך שלא תמיד מושבות החיילים אכן מצליחות לכלכל את עצמן מבחינה חקלאית.⁴

¹ אריאלי, **כל גבולות ישראל**, עמ' 31. על מודלים ליחס בין גבולות וסכסוכים ראו: Mandel, 'Roots of the Modern', pp 427-454.

² ראו את דוגמת האימפריה הרומית: אבי-יונה, 'לשאלת זמנו של הלימס', עמ' 136.

³ פריד, **התגבשות והתפוררותה**, עמ' 8-9; גיחון, 'התיישבות ספר', עמ' 28.

⁴ ראו בהקשר של הניסיון הסיני, שם לאחר התיישבות ביטחונית רחבת היקף הסתבר כי זו איננה מצליחה לכלכל את עצמה: Perdue, *China Marches West*, pp 325.

הטיפוס השני מתבסס על אימונם של מתיישבים אזרחיים להגנת הגבול בעת מלחמה, כאשר לעיתים הפכו אזרחים אלו למעין מיליציה חמושה.⁵ במקרים מסוימים שימש הפתרון של התיישבות בספר לתחומים נוספים של הביטחון הלאומי: השתלטות על שטחים שלא היו מיושבים קודם לכן והקמת משקים חקלאיים שיכלכלו את המאמץ הביטחוני.⁶ ההתיישבות הביטחונית או הצבאית, בהיותה נמצאת על התפר שבין התחום האזרחי לבין התחום הצבאי, יכולה לשמש אבן בוחן מרתקת למחקר יחסי מדינה וצבא במדינה הנידונה.⁷

לשימוש בהתיישבות בספר דוגמאות היסטוריות מתקופות שונות עם מאפיינים שונים.⁸ ניתן לזהות גל ראשון של התיישבות צבאית בממלכות ההלניסטיות השונות במאות ה-3-2 לפני הספירה: כך לדוגמה יושבה הממלכה התלמית יהודים שהיגרו אליה מבחוץ ליד גבולותיה בכדי להגן עליהם.⁹ האימפריה הסלווקית הושיבה חיילים משוחררים במקומות שונים בשטחה- בעיקר באזורים הפריפריאליים, כדי להוות גרעין של נאמנות לשלטון בתוך אוכלוסייה הטרוגנית ובשביל לספק מכסה של מגויסים לצבא בעת חירום. אולם חיילים- מתיישבים אלו לא הוצבו בגבולות החיצוניים של האימפריה דווקא, ולכן לא יכלו לשמור על הגבולות בעת שלום.¹⁰ במרחק של אלפי קילומטרים משם ניסתה שושלת האן הסינית להקים מושבות צבאיות מעבר לחומה הגדולה שיתבססו על גידול חקלאי עצמי. החיילים ששהו באותן המושבות יחד עם בני משפחותיהם עבדו בחקלאות ובהגנה לסירוגין. אולם הסתבר כי מושבות אלו רבות מידי ואינן מסוגלות לכלכל את עצמן ולכן הן התפרקו.¹¹ במהלך המאה הראשונה לפני הספירה הקים המלך הורדוס הגדול מושבות של שכירי חרב בגבול ממלכתו- בטרקון, אזור שקבל במתנה מהקיסר אוגוסטוס וששהו בו שוודים שהטרידו את תושבי הסביבה. בשלב הראשון הושיב הורדוס בטרקון שלושת אלפים אדומים בני בריתו שהשליטו סדר וביטחון באזור. התיישבות זו לא החזיקה מעמד, ובשלב השני הקים הורדוס התיישבות צבאית נוספת של יהודים מבבל שידעו ללחום. מיקומה של התיישבות זו לא היה בתוך האזור המתמרד אלא בגבולו, והמודל הכלכלי שאפשר אותה היה פטור ממסים למתיישבים. על פי יוספוס המודל הצליח והתיישבות התבססה.¹² התיישבות זו מתייחסת לטיפוס השני של ההתיישבות הביטחונית- אזרחים השומרים על הגבול.

הרומים, ובהמשך הביזנטים ביצרו החל מסוף המאה ה-3 לספירה חלק מגבולות האימפריה בעזרת רשת של נקודות חקלאיות שהוקמו בעיקר באזורים מדבריים,¹³ וניתן לראות בהם את הראשונים שהפעילו התיישבות ביטחונית בקנה מידה רחב לשם שמירת הגבולות. הנקודות ומערך הגבול- הלימס (Limes), שלעיתים כלל גם מכשול פיזי, אויש בתחילה על ידי יחידות של לימיטאני

⁵ ראו את דוגמת המשמר הלאומי הירדני בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20. ברטל, 'תפיסת ההגמ"ר הירדנית', עמ' 62-67.

⁶ גיחון, 'התיישבות ספר', עמ' 28; בר כוכבא, 'ההתיישבות הצבאית', עמ' 40.

⁷ ראו דוגמאות לכך בהקשר למדינת ישראל: קרטין, 'יחסי צבא חברה', עמ' 25-40. ראו גם: ליסק, 'הרכיבים האזרחיים', עמ' 191-210.

⁸ לא נוכל לעמוד במסגרת מחקר זה על כל הדוגמאות, אלא נביא את הבולטות שבהן.

⁹ כשר, 'להבהרת חלקם', עמ' 16.

¹⁰ בר כוכבא, 'ההתיישבות הצבאית', עמ' 34-42. את תפקיד השמירה על הגבולות בעת שלום מילא הצבא הסדיר של הממלכה, מכיוון שמנהיגי האימפריה לא רצו 'לבזבז' את החיילים המשוחררים על מילוי תפקידי בט"ש.

¹¹ Perdue, *China Marches West*, pp 324.

¹² Cohen, 'The Hellenistic Military Colony', pp 83-95; לוריא, 'קדמוניות ירושלים', עמ' 14; שטרן, 'מדיניותו של הורדוס', עמ' 237.

¹³ לעומת ביצורים סטנדרטיים שאוישו על ידי אנשי צבא שהוקמו בחלקים הנושבים יותר של האימפריה.

(limitanei) שגויסו מקרב בני הפרובינקיות. ניתן לזהות התיישבות כזו במרחב הנגב הארץ ישראלי ובצפון אפריקה.¹⁴ בתקופת ראשיתו של הלימס נעשה שימוש בטיפוס הראשון של ההתיישבות הביטחונית: הושבת חיילים או חיילים למחצה במרחב הספר, והמודל הכלכלי כלל מסירת שטחים חקלאיים לעיבוד בחינם לאותם חיילים- מתיישבים. בתקופה מאוחרת יותר בלט גם השילוב של מתיישבים אזרחיים מקרב שבטי המדבר שהיו נאמנים לאימפריה, במערך ההגנה של הלימס. במקומות אחרים, כמו למשל בגבול הערבי, היה התפקיד של השבטים מרכזי אפילו עוד יותר, והם היו הכוחות העיקריים שהבטיחו את גבולה של האימפריה.¹⁵

גם בעת החדשה ניתן לזהות שימוש בהתיישבות הביטחונית. בראשיתה של האימפריה העות'מאנית, ובעיקר במחצית הראשונה של המאה ה-15, עודדו שליטי האימפריה הגירה של אוכלוסיות שונות מאנטוליה אל שטחים שנכבשו בבלקן. הגירה זו הייתה מורכבת בחלקה מאלמנטים שעיינו את האימפריה וההגירה נכפתה עליהם, אולם גם מיסודות מוסלמיים נאמנים שעודדו על ידי שליטי האימפריה להגר לאזורי הכיבוש בכדי לבסס בהם את השליטה האימפריאלית. מתוך הכפרים שהקימו המתיישבים החדשים גויסו חיילים לכוחות הצבא העות'מאני שפעל במקום.¹⁶ במקרה זה, כמו במקרה האימפריה הסלווקית שהובא לעיל, ניתן לזהות התיישבות ביטחונית המאפשרת לא רק לשמור על גבולות הישות כי אם גם להבטיח את התפשטות האימפריה בצורה של התיישבות אזרחית. אציע כי יש להבחין בין התיישבות ביטחונית 'הגנתית' או 'צבאית' הבאה לייצב את קו הגבול והספר, ובין התיישבות ביטחונית 'התקפית' או 'טריטוריאלי' שמטרתה היא לתמוך בהתפשטות שטח הישות הפוליטית הנדונה.¹⁷

במספר מקרים לאורך המאות ה-17-19 יצרה הממלכה הרוסית מערכת יחסים סימביוטית עם הקוזקים שישבו בגבול הדרומי, בסיץ' הזפורוז'י (Zaporozhian Sich). ההסכם הראשוני נוצר בימיו של המנהיג הקוזקי בוגדאן חמלניצקי (Khmelnytsky) בחוזה פריאסלב (Pereiaslav) שנחתם באמצע המאה ה-17. מאז ובמהלך מאתיים השנים הבאות ידעו יחסי הקוזקים והממלכה עליות ומורדות; בעיתים של גאות ביחסים שמשו מבצרי הקוזקים, שהתפרנסו בעיקר משליטה בדרכי הסחר ומפשיטות, כקו הגנה בגבול הדרומי של הממלכה ושמרו מפני פלישות של שבטי נוודים מדרום. בזמנים של שפל התעמתה הממלכה עם הקוזקים.¹⁸ היחסים שבין הממלכה הרוסית לבין הקוזקים מדגימים הסתייעות באוכלוסייה לוחמנית סמי- צבאית שכבר הייתה נטועה על אדמתה, ואת הבעייתיות שבהסתמכות על מתיישבים לוחמים שכאלו. הרוסים תכננו להסתייע באוכלוסיות נוספות לביצור הגבולות: במחצית המאה ה-18 תכננה הממלכה התיישבות ביטחונית של סרבים בגבולה המערבי, אולם נתקלה בהתנגדות של מריה תרזה (Maria Theresa), שליטת אוסטריה, הונגריה ובוהמיה, שלא אשרה את הגירת הסרבים מכיוון שתכננה התיישבות שלהם בגבול הדרום מזרחי של האימפריה שלה, בסמיכות לאימפריה העות'מאנית.¹⁹ כך שמשו אותם 'מתיישבים פוטנציאליים' ככלי משחק בין שליטי המעצמות שהבינו את מידת התועלת שבשימוש בהם.

¹⁴ Rubin, Settlement and Agriculture, pp 82-83; ג'וחן, 'אתר' הלימס בנגב.

¹⁵ Graf, 'The Saracens', pp 3-5.

¹⁶ Inalcik, 'Ottoman Methods', pp 123-125.

¹⁷ ודאי שלא תמיד ניתן לתחום באופן מלא בין שני הטיפוסים, ולעיתים יש יותר ממטרה אחת להתיישבות.

¹⁸ Glaser, Khmelnytsky, pp 1-19.

¹⁹ Dyck, 'New Serbia', pp 1-19.

במהלך השליש האחרון של המאה ה-19 עודדה האימפריה העות'מאנית הגירה של צ'רקסים לאזורים דלילים במתיישבים, ובכלל זה לארץ ישראל, לעבר הירדן ולחורן. מטרת ההתיישבות הצ'רקסית הייתה כפולה: להוות בלם ביטחוני מפני השבטים הבדואים שלא צייתו להוראת הממשל, ולהקים כפרים שיגבירו את התפוקה החקלאית באימפריה לאחר אובדן שטחים בבלקן.²⁰ התיישבות הצ'רקסים, בדומה להתיישבות החיילים המשוחררים באימפריה הסלווקית, הינה דוגמה להתיישבות בעלת מאפיינים ביטחוניים שאיננה מתרחשת דווקא בגבולות האימפריה אלא באזור ספר פנימי שאתגריו כוללים בין השאר חיכוך עם אוכלוסייה שאיננה אוהדת את השלטון.

הסקירה שהוצגה לעיל מעלה כמה קווי אופי משותפים למקרי ההתיישבות הביטחונית: ראשית, במרבית המקרים אורגנה התיישבות זו על ידי כוחות אימפריאליים ולא על ידי ישויות קטנות יותר. מאפיין בולט עוד יותר הוא ההסתמכות על אוכלוסייה פריפריאלית, גאוגרפית ואתנית, במידה וההתיישבות לא בוצעה בידי חיילים או חיילים משוחררים.²¹ למאפיין זה תרמה כמובן העובדה שקשה למשוך אוכלוסייה ממרכז האימפריה אל הפריפריה,²² אולם ודאי שהסתמכות זו הגבירה את הסיכון שנטלו על עצמן האימפריות כאשר לא תמיד ניתן היה לשלוט בצורה מיטבית על המתיישבים, כמו למשל במקרה של הקוזקים.

לרוב הייתה מטרתם של המתיישבים לאבטח את הגבול מחדירה של כוחות עוינים, אולם ניתן למצוא גם מקרים בהם מטרת ההתיישבות הייתה טריטוריאלית, קרי- לקבוע בפועל את שטח ההתפשטות של האימפריה. כך היה למשל בדוגמה של ההתיישבות העות'מאנית בבלקן. במקרים מסוימים, כמו במקרה של התיישבות הצ'רקסים, ההתיישבות לא הייתה בגבולות אלא באזור ספר פנימיים בהם השלטון האימפריאלי לא הצליח לממש את ריבונותו בגלל הימצאות של אוכלוסייה השונה מבחינה דתית או אתנית והעוינת את השלטון. במקרים מסוימים תוצר לואי חיובי של ההתיישבות הביטחונית היה משיכת כפריים נוספים אל הנקודות שבגבול, סיוע בפיזור האוכלוסייה והקלת הלחץ על אזורים פנימיים צפופים.²³ המודל הכלכלי העיקרי שהנחה את ההתיישבות כלל הסתמכות על היבול החקלאי של המתיישבים,²⁴ ואין בידינו עדויות על סיוע כלכלי חיצוני שאפשר את קיומם של היישובים.

כאשר החלה ההתיישבות הביטחונית היהודית בארץ ישראל בסוף התקופה העות'מאנית ובראשית התקופה המנדטורית נאלצו המתיישבים, מלבד התמודדות עם האתגרים הביטחוניים והמשקיים, לסגל לעצמם גם את מסורת העבודה החקלאית ואת האחיזה בנשק, תחומים שלא היו מצויים במרבית הקהילות היהודיות בגולה. ייתכן כי דווקא חוסר הניסיון בתחומים אלו גרם לצמיחתו של אתוס ה'חקלאי הלוחם' המגן על אדמתו בו נעסוק להלן.

²⁰ ברטל, 'קוזק ובדווי', עמ' 82-93; שטנדל, 'התיישבות הצ'רקסים', עמ' 144-146.

²¹ 'וצאת דופן היא ההתיישבות העות'מאנית בבלקן, שהסתמכה בחלקה על אוכלוסייה נאמנה שהגיע ממרכז האימפריה.

²² סיבה נוספת היא שהקמת משקים חקלאיים באזורי הספר איננה דבר פשוט, וצריכה להסתמך על מסורת מקומית.

²³ Perdue, *China Marches West*, pp 324.

²⁴ ודאי שהאתגר הכלכלי היה מרכזי במקרים רבים מעצם היותה של ההתיישבות הביטחונית באזורי הספר, שם התפוקות החקלאיות נמוכות יותר.

התיישבות ציונית בארץ בסוף התקופה העות'מאנית: התיישבות ללא תכנון אסטרטגי

חשיבותה של עבודת האדמה, ההתיישבות בכלל וההתיישבות החקלאית בפרט הייתה אבן דרך מרכזית בתפיסתה של התנועה הציונית בראשיתה. ההתיישבות החקלאית נחשבה כאנטי תזה של החיים 'המנותקים' מהטבע בעיירה שבגולה, ודמותו של החלוץ עובד האדמה הוצבה כמופת של הגשמה.²⁵ עם המעבר מהתקופה הטרור לאומית אל התקופה הלאומית וראשיתה של העלייה לארץ, קיבלה הדרישה לפרודוקטיביזציה ולחקלאות משנה תוקף. החקלאות הייתה אמורה לשמש ככלי המרכזי שיבטיח את ההתיישבות היהודית בארץ וייצור ריכוז טריטוריאלי, ובד בבד יאפשר את המשך המהפכה הסוציו-כלכלית שתכלול את 'הפיכת הפירמידה' על ידי יצירת מעמד נרחב של עובדים בחקלאות והפיכת החברה ל'חברה עובדת'.²⁶ הוגי הזרם הציוני-סוציאליסטי, ובראשם אהרון דוד גורדון, הדגישו את הערך המדיני וה-'כיבושי' שבחקלאות, לצד הערך המעמדי חברתי:

שהרי אם לא נעבוד את האדמה בידינו ממש, לא תהיה האדמה שלנו לא רק במובן הסוציאלי ולא רק במובן הלאומי, כי אם גם במובן המדיני: הארץ לא תהיה שלנו, ואנחנו לא נהיה עם הארץ... זכותנו על הארץ, כוח קנייננו בה הוא רק בעבודתנו, שאנו עובדים את אדמתה.²⁷

עם ראשית הפעולה של המשרד הארץ ישראלי של התנועה הציונית, ושל העומד בראשו- ארתור רופין, הייתה ההתיישבות החקלאית תחום הפעולה המרכזי של המשרד בגלל הממד האידיאולוגי שבחקלאות, ועקב המחשבה שהתיישבות חקלאית תאפשר השתלטות על שטחים נרחבים בארץ.²⁸ אולם למרות החשיבות העקרונית שיוחסה להשתלטות על שטחי קרקע, הרי שעד לסיומה של מלחמת העולם הראשונה לא היו השיקולים הביטחוניים או הטריטוריאליים משמעותיים בהליך רכישת הקרקעות ובהקמת יישובים חדשים על ידי הגופים הציוניים השונים. מפת הקרקעות שנרכשו התוותה במידה רבה לפי זמינותם של הקרקעות ולפי מחירם וההתיישבות הציונית התרכזה בעיקר בעמקים.²⁹ ניתן לזהות ניצנים של תכנון התיישבותי כוללני בתוכניתו של רופין שגובשה בעשור הראשון של המאה ה-20. התוכנית התבססה על השגת אוטונומיה בכמה אזורים, וזאת על ידי יצירת רוב יהודי בשטחים מסוימים וקישור השטחים הללו על ידי רצועות חיבור לאורך הדרכים.³⁰ כאשר נתקלו התוכניות האוטופיות של רופין במציאות, שונתה המדיניות והמשרד הארץ ישראלי ניסה לרכוש מכל הבא ליד, ובכל הזדמנות בה הוצע שטח למכירה על ידי

²⁵ אורן, 'תרומת ההתיישבות', עמ' 201-202; גולדשטיין, 'רעיון ההתיישבות באתוס הלאומי', עמ' 6-11.

²⁶ גולדשטיין, 'רעיון ההתיישבות באתוס הלאומי', עמ' 12-13.

²⁷ גורדון, 'כתבי א.ד. גורדון', כרך ב', עמ' 21-22. בדבריהם של אותם הוגים החלה להיווצר הזיקה הראשונה שבין המעשה החקלאי לבין הבעלות על אדמת הארץ. זכות זו של בעלות בעקבות העבודה החקלאית הונגדה מול הטענות הציוניות בדבר ההזנחה הערבית של הקרקעות. על היבטים סוציולוגיים בנוגע לשלבים השונים בחזון הציוני להשתלטות על שטח הארץ ראו: Kimmerling, 'Change and continuity', pp 191-210.

²⁸ כדבריו של רופין "מי שרוצה מדינה צריך איכרים". שילה, 'מדיניות ההתיישבות', עמ' 178-181. רופין היה מודע לכך שעבודת האדמה איננה רווחית בהכרח, ולמרות זאת בחר בה בתור כר הפעולה העיקרי של המשרד.

²⁹ גולן, 'קייבוצים התיישבות ואסטרטגיה', עמ' 42-43; גלילי, 'מעמד והתפשטות', עמ' 2-4. דוגמה טובה לכך שלא התקיימה באותם הימים חשיבה אסטרטגית ניתן ללמוד מהעובדה שדווקא השטח שסביב המרכז היהודי הגדול ביותר עד לאמצע תקופת המנדט, ירושלים, נותר מחוץ למפת ההתיישבות הציונית וההתיישבות החקלאית בו הייתה מועטה ביותר. על תהליך זה ראו: שילה, 'ד"ר ארתור רופין', עמ' 41-52; בן אריה, 'היבטים גאוגרפיים', עמ' 85-96; ויץ, 'יומני ואגרות', חלק ב', עמ' 306; פרנקל, 'יישובי גוש עציון', עמ' 184.

³⁰ אורן, 'התיישבות בשנות מאבק', עמ' 11. על פעולת המשרד ראו: רופין, 'התיישבותינו החקלאית', עמ' 5-10.

הערבים.³¹ מצב זה החל להשתנות בראשית שנות ה-20 וביתר שאת עשור וחצי מאוחר יותר, לאחר התהוותו של האתוס ההתיישבותי ביטחוני, שהשפיע על ההתיישבות מתוכננת ואסטרטגית באזורים מובחנים ובמטרה להשיג הישגים ביטחוניים וטריטוריאליים.

הולדתו של האתוס ההתיישבותי- ביטחוני במעבר בין השלטון העות'מאני לשלטון הבריטי

מה היו התהליכים שהובילו להחשבת ההתיישבות ככלי חשוב במאבק הביטחוני והטריטוריאלי על ארץ ישראל? דומה שכאן יש להפריד בין יצירת האתוס- שהחל להתגבש בתקופת המעבר שבין השלטון העות'מאני לבין השלטון הבריטי בארץ, לבין ראשית הפעלת ההתיישבות ככלי אסטרטגי, דבר שקרה רק באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20.

אניטה שפירא תולה את ראשית היווצרותה של התפיסה לפיה ההתיישבות היא זו שתעצב את גבולות ההתיישבות היהודית בתהליכים שהתגבשו בעקבות כיבושה של ארץ ישראל על ידי הבריטים במהלך מלחמת העולם הראשונה והצהרת בלפור. יהודי הארץ עברו ממצב של מיעוט עם זכויות מינימאליות לבעלי מעמד מדיני מוכר, דבר שהביא למחשבה שיש במעשה המדיני וההתיישבותי לעצב את אופייה של הארץ.³² לחילופין, ואולי אף באופן מנוגד לדבריה של שפירא, ניתן לטעון כי תפיסת ההתיישבות הביטחונית התפתחה ביישוב בתקופת המנדט דווקא בהיעדר ריבונות וכתחליף אליה. ההתפתחות ההתיישבותית והתפיסה לפיה ההתיישבות היא זו שיתכבש את הקרקע הטרימה את הניסיון להשיג ריבונות מדינית.

על הרקע שתואר לעיל התחולל הקרב על תל חי, שקשר בקשר הדוק את מעשה ההתיישבות עם הביטחון והבטחת גבולות הארץ. הקשר החל להתבטא כבר בשליחת קבוצות החלוץ ליישובי הקצה באצבע הגליל במטרה להכליל גם אזור זה בגבול שטח המנדט הבריטי.³³ בדיונים שהתקיימו בשלהי פברואר 1920 בוועד הזמני של יהודי ארץ ישראל דגל זאב ז'בוטינסקי בנסיגה מיישובי אצבע הגליל, מכיוון שהמשאבים שנצרכו להגנתם היו עצומים. לעומתו סברו חלק ממנהיגי הפועלים, כגון ברל כצנלסון ויצחק טבנקין שלמרות שז'בוטינסקי צודק מבחינה צבאית הרי שהמשמעות הסימבולית של נסיגה מאותן נקודות תהיה הרסנית ואם היהודים ייסוגו מנקודות אלו ללא קרב סופסוף לסגת 'עד המדבר'.³⁴ באופן פרדוקסלי דווקא הכישלון בקרב תל חי הביא לניצחון הגישה של טבנקין וכצנלסון. העיקרון המנחה נוסח לפי דבריו אהרון שר, מצעירי העלייה השנייה שנפל בתל חי עוד טרם הקרב: "את המקום אין עוזבים, על הבנוי אין מוותרים", קרי- האדמה היא זו היוצרת את מקור הנכונות ללחום.³⁵ בעקבות הקרב השתרש בתודעת היישוב העברי בארץ כי עמידתן של נקודות אצבע הגליל היא זו שהובילה להכללת האזור במפת המנדט הבריטי ולקריעת אצבע הגליל משטח המנדט הצרפתי על לבנון.³⁶ זה היה צעד נוסף בהידוק קשרי

³¹ שילה, **מדיניות ההתיישבות**, עמ' 106-172; שירן, **נקודות עוז**, עמ' 9.

³² שפירא, **חרב היונה**, עמ' 122-125.

³³ אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 11; כפכפי ורוגל, 'החלוציות הלאומית', עמ' 126.

³⁴ שפירא, **חרב היונה**, עמ' 143.

³⁵ שם, עמ' 146. עוד על היווצרותו של מיתוס תל חי ראו: זרובבל, **בין היסטוריה להגדה**, עמ' 189-202;

זרובבל וגולדשטיין, **תל חי 1920-2020**.

³⁶ למרות שלפי המחקר העדכני טענה זו איננה עומדת במבחן ההיסטורי. ראו לדוגמה: ביגר, **גבולות ארץ ישראל**, עמ' 29; רוגל, 'האם היה טעם', עמ' 91-102. ולעומתם ראו את הדעה המנוגדת: אורן, 'פרשת תל חי', עמ' 103-111.

הגומלין שבין התיישבות וביטחון ברמה התודעתית: ההתיישבות, וניסיונות ההגנה עליה, גם אם אלו נכשלים, הם אלו שיסמנו את שטח הריבונות היהודית העתידית. למרות יצירת ההקשר האידאי שבין ההתיישבות והביטחון, טרם התבטא הקשר בתוכנית מסודרת של הגופים ההתיישבותיים הציוניים שתקרא ליצור את מפת הטריטוריה היהודית העתידית בעזרת ההתיישבות.

בתקופת הראשית של תפיסת ההתיישבות הביטחונית, התקופה בה נולד האתוס, ניתן גם לזהות את ראשית יצירת הזהות בממד הפרסונלי בין החקלאי הזורע את אדמתו ובין הלוחם, המגן עליה. הזהות החלה להיווצר עם הקמתם של ארגוני המגן הראשונים של היישוב העברי, 'בר גיורא' וארגון 'השומר', שנשאו את דגל כיבוש העבודה יחד עם דגל כיבוש השמירה. דמות 'השומר' הייתה דמותו של החקלאי המעבד את אדמתו ומגן על ביתו. אנשי 'השומר' עסקו בכמה מפעלים התיישבותיים, בין השאר במרחביה ובתל עדש, ולימים טען ישראל שוחט, מראשי הארגון, כי: "מראשיתה של ההתיישבות העצמית נטל 'השומר' על עצמו את כיבוש הארץ, הכשרתה להתיישבות, עיבודה ושמירתה".³⁷ ישראל ברטל טוען כי אנשי 'השומר' שאבו את זהותם מדמותו של הקוזק האוקראיני: דמותו של הקוזק הייתה חלק מהתפיסה ההיולית שהובאה לארץ ושלבה בין חקלאות וביטחון, ובשלב מסוים תכננו אנשי 'השומר' להקים כפרים בספר כדוגמת כפרי הקוזקים.³⁸ סביר להניח כי מכל הדוגמאות ההיסטוריות של ההתיישבות הביטחונית בחרו אנשי 'השומר' לשים כדגם את הקוזקים בגלל מכלול של גורמים: ראשית, הם היו דוגמה היסטורית קרובה בזמן שהובאה מארצות המוצא של מקימי הארגון. שנית, הם היו מנוגדים לדמותו הסטריאוטיפית של היהודים בארצות מזרח אירופה. שלישית, הקוזקים לא נשלטו באופן מוחלט על ידי מעצמה, ולכן היוו דוגמה טובה יותר למודל שרצו מקימי השומר ליצור מול האימפריה העות'מאנית ולאחר מכן מול הבריטים.

התפתחותה של אסטרטגיה התיישבותית- ביטחונית והמעבר אל המגמה הטריטוריאלית

בהתייחס לדוגמאות העולמיות שהובאו לעיל ניתן להבחין בשתי מגמות בהתיישבות הציונית הביטחונית. מגמה אחת טוענת כי התיישבות בגבולות יכולה להבטיח את הביטחון הפיזי באזורים הפנימיים, כמו שנעשה למשל עם הקמת קו הלימס הרומי. למגמה זו נקרא 'המגמה הביטחונית'. מגמה אחרת טוענת כי להתיישבות ישנו ערך טריטוריאלי (או כלשון הימים ההם- 'כיבושי'): התיישבות יהודית בשטחי הספר, מחוץ למרכזי ההתיישבות היהודית, תכליל את אותם השטחים במפת הטריטוריה היהודית העתידית.³⁹ למגמה זו, הדומה לדוגמאות ההיסטוריות של התיישבות הצ'רקסים בלבנט או העות'מאנים בבלקן נקרא 'המגמה הטריטוריאלית'. מגמות אלו יכולות

³⁷ ספר השומר, עמ' 29. מרדכי בר און תולה את איחוד הדגלים במורשת הומל- עיירה מזרח אירופאית בה צעירים יהודים התארגנו והניסו את תוקפיהם מול ניסיונות הפרעות בשנת 1903. בר און ואחרים, **הממד הביטחוני**, עמ' 82.

³⁸ בנוסף לדגם הקוזק שאבו אנשי השומר גם השראה מדמותו של הבדואי, שאף שלא היה עובד אדמה שימש דגם לגבריות עם מאפיינים לוחמניים. ישראל ברטל שם דגש על דמותו של מיכאל הלפרין, רומנטיקן, מחנך ציוני ואיש העלייה הראשונה, שהתרשם עמוקות מדמותם של הקוזקים האירופאיים ושל הבדואים בארץ, והטיף להקמת 'יישובי הגנה בגבולות הארץ כדוגמת 'מושבות הקוזקים אשר על הדן'. הדמות של המתיישב הקוזק התחבר גם באורח רומנטי לדמויות מיתיות מהעבר היהודי כדוגמת שמעון בר כוכבא. ברטל, 'קוזק ובדוו', עמ' 82-93.

³⁹ על היחס לספר בהתיישבות הציונית ראו: גל- נור, **ושבו בנים לגבולם**, עמ' 44-45.

להשלים האחת את רעותה. כך- תומכיה של האסטרטגיה ההתיישבותית ביטחונית הדגישו כי מעבר להישגים ה'טריטוריאליים' של ההתיישבות, היא יכולה גם לשמש כ'כליא ברק': לשמור באופן פעיל על אזורי הגבול והספר, לייצר חיכוך אל מול גורמים עוינים וכך לאפשר מציאות ביטחונית נוחה יותר באזורים הפנימיים. אולם ישנו מתח מובנה בין המגמות לגבי היישובים החדשים עצמם. התיישבות בספר ועל הגבולות תורמת למגמה הטריטוריאלית- המעצבת את הגבולות ואת המפה, כפי שנקבע בתודעת היישוב במקרה תל חי; אולם באופן מנוגד, התיישבות שכזו חושפת את עצמה, מטבע הדברים, לסכנות ביטחוניות שונות, ודאי בתקופה בה לא קיים צבא סדיר שיסייע בהגנה על נקודות הקצה.

כעשור לאחר ראשיתו של האתוס ההתיישבותי- ביטחוני, החל היישוב היהודי בארץ לפתח אסטרטגיה התיישבותית לאורו של האתוס, כתגובת נגד לגלי הפרעות הערביים. ניצני האסטרטגיה התפתחו בעקבות מאורעות תרפ"ט (1929), אז התקבלו במוסדות היישוב החלטות הנוגעות לתפיסת ההתיישבות הביטחונית ברמה המקומית והארצית: ברמה המקומית הוחלט בארגון ה'הגנה' על העתקת הדגש ההגנתי מהיישוב הבודד אל גוש היישובים ויצירת מסגרת מרחבית שתדע לרכז כוח אדם ומאמצים בעת הצורך; בנוסף נקבע כי יישובים לא יוקמו בנפרד אלא כחלק מגוש, ויעלו אל הקרקע באופן שבו יוכלו להגן על עצמם. ברמה הארצית הוחלט לחזק את ה'N' ההתיישבותית (מפת ההתיישבות היהודית בעמקי הארץ: עמקי הצפון, עמק יזרעאל ומישור החוף) על ידי רכישת קרקעות במקומות בהם היה פער בין גושי ההתיישבות היהודית. למרות הצהרת הכוונות המשמעותית, הייתה ההשפעה של תוכניות אלו על ההתיישבות בפועל מועטה.⁴⁰ בשנים הבאות הופעלה התפיסה ההתיישבותית ביטחונית במקומות נקודתיים, כמו למשל בעת הקמת היישובים אפיקים ואשדות יעקב כדי לתרום לביטחון עובדי תחנת הכוח בנהריים.⁴¹ מרביתן של פעולות אלו נטו בבירור לצד הגישה הביטחונית וסתרו את הגישה הטריטוריאלית. הדגש היה על עיבוי גושי יישובים קיימים בכדי ליצור ביטחון, ולא על התפרסות לאזורים חדשים והקמת יישובים מבודדים. הגישה הביטחונית הייתה מרכזית ומשפיעה יותר כלקח מגלי הפרעות שפגעו פגיעה אנושה באזורים מבודדים.

אולם מגמה זו השתנתה בתקופת המרד הערבי בארץ (1936-1939): שחיקה בפעולות ההתיישבותיות בעקבות המרד מחד, והדיונים בוועדת פיל (Peel Commission) מאידך, הביאו את ההנהגה הציונית בארץ להתחיל ולעצב אסטרטגיה התיישבותית בה הדגש המרכזי עבר לגישה הטריטוריאלית על חשבון הגישה הביטחונית.⁴² המעבר התרחש בגלל ההבנה שהתחדדה בזמן עבודתה של וועדת פיל, שייתכן והארץ תחולק והחלוקה תתבצע לפי תחומי ההתיישבות האתניים.⁴³ הפעלת האסטרטגיה, או ה'מתקפה ההתיישבותית' בלשון הימים ההם בעקבות המרד

⁴⁰ כהן-עמית, **אסטרטגיה התיישבותית**, עמ' 21-12; גולן, 'קיבוצים התיישבות ואסטרטגיה', עמ' 43-44; בן גוריון, **זיכרונות**, חלק א, עמ' 364-365.

⁴¹ אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 12-13.

⁴² שם, עמ' 9-38; גולן, 'קיבוצים התיישבות ואסטרטגיה', עמ' 44-45; ביגר ושטרן, 'השפעת ההתיישבות הקיבוצית', עמ' 64-75; דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 36-38.

⁴³ לעומת הדעה שהובעה לעיל, הקושרת את עיצוב האסטרטגיה לאירועים המדיניים והביטחוניים, יוסף ויץ תלה את ראשית תכנון ההתיישבות באותה העת גם בגורמים כלכליים, כדוגמת התמעטות ההון הפרטי היהודי לרכישת קרקעות. ויץ, **התנחלותנו בתקופת הסער**, עמ' 12-13. גם שלום רייכמן קושר את שינוי הגישה לאירועים כלכליים, אולם מקדים אותה לשנת 1933- אז החלה העלייה מגרמניה שלוותה בכניסת הון רב לארץ ועליית משקלה של תנועת הפועלים. רייכמן, **ממאחז לארץ מושב**, עמ' 45-47.

הערבי לא הופיעה בהתאם לתכנון סדור, אלא נגררה בעקבות האירועים.⁴⁴ את ראשית הפעלת האסטרטגיה נהוג לראות בהקמתו של הקיבוץ תל עמל בסופה של שנת 1936, שנחשב בדיעבד לראשון ביישובי 'חומה ומגדל'. היישוב עלה על הקרקע ביוזמה מקומית של מתיישביו, חברי ה'קיבוץ הארץ ישראלי הראשון', שישבו כפלוגת עבודה בבית אלפא ורצו להקים התיישבות באדמות החקלאיות שעמדו, ושל מפקד הגוש מטעם ההגנה.⁴⁵ המקימים ראו עצמם כממשיכייה של המגמה הטריטוריאלית של ההתיישבות שעוצבה על פי אתוס תל חי: "רק הודות לכפר גלעדי, תל חי ומטולה נקבע גבול א"י במקומו בצפון, ורק הודות לדגניה-במזרח".⁴⁶ היישוב החדש קם בידיעת הבריטים ובתמיכה כספית של קק"ל והמחלקה להתיישבות; במרכזו נמצאו האלמנטים הביטחוניים- החומה והמגדל, המיועדים להתגוננות בפני תוקפים, ואלמנטים הגנתיים נוספים- כמו קשר עין עם נקודות נוספות והבטחת דרך מהירה ליישוב.⁴⁷ הצלחתו של מעשה ההתיישבות בתל עמל ושל ניסיונות נוספים שבאו בעקבותיו בראשית שנת 1937,⁴⁸ במקביל לדיונים בוועדת פיל שהציעה לחלק את הארץ לאזורים עם ממשל אוטונומי- יהודי וערבי, הביאו את הנהגה הציונית לנסות את כוחה של ההתיישבות כמעצבת אזורי שליטה וגבולות עוד טרם פרסום המלצותיה הסופיות של הוועדה. האזור שנבחר היה עמק בית שאן.⁴⁹ מי שהוביל את המאמץ היה משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, שטען:

דבר אחד יכולנו לעשות בארץ במצב הנוכחי- לשנות את מפת ארץ ישראל על ידי הקמת נקודות חדשות. א. כדי להכביד עד כמה שאפשר על פתרון שאלת ארץ ישראל בצורה של חלוקה או קנטוניזציה. ב. כדי להבטיח שבין אם תהיה ההחלטה חלוקה או קנטוניזציה היא תהיה עד כמה שאפשר פחות מזיקה. אני צריך להזכיר מה הייתה חשיבות הנקודות שהיו לנו באזורים שונים של הארץ מבחינת קביעת גבולותיה. דיה הדוגמה של מטולה.⁵⁰

גם בדבריו של שרתוק ניכרת ההסתמכות על הדוגמה ההיסטורית של יישובי אצבע הגליל ופרשיית תל חי. התבטאויות מקבילות לאלו של שרת בדבר 'כיבוש' אזורים על ידי הקמת נקודות יישוב ניתן למצוא גם אצל יוסף ויץ מקק"ל,⁵¹ ואברהם הרצפלד- מהמרכז החקלאי של ההסתדרות. מול עמדתם הנחרצת של שרתוק ו-ויץ, שבפעם הראשונה בתולדות הציונות העמידו את ההתיישבות ככלי אופרטיבי להתפשטות טריטוריאלית לפי תכנית מעשית נרחבת, קמו מתנגדים מגופים

⁴⁴ למרות קביעה זו, בד בבד עם ראשית ה'מתקפה ההתיישבותית' ברמה האזורית גיבשה הנהלת הסוכנות היהודית תכנית משלה לחלוקת ארץ ישראל, בתחילה כדי להשפיע על החלטות ועדת פיל ולאחר מכן, עם פרסום ההחלטות, כדי להגיב אליהן. בתוכנית זו, שנוסחה הסופי פורסם בשנת 1938, גובשו האזורים האסטרטגיים המיועדים למדינה היהודית. על התוכנית ראו בהרחבה אצל: כץ, **מדינה בדרך**. כץ טוען כי התוכנית ברמת המאקרו היא זו שהפעילה את ה'אסטרטגיה ההתיישבותית' ברמת האזור והיישוב (שם, עמ' 124), אולם סביר יותר להניח כי סדר הדברים היה הפוך, והתכנון האזורי הבלתי סדור הוא זה שהוביל בסופו של דבר לתכנון ארצי סדור שהתבטא בהצעה למדינה.

⁴⁵ תל עמל היה היישוב הראשון שתוכנן במהלך המרד, אולם תוך כדי תכנון העלייה אליו עלו אנשי ארגון ה'קוצר' וחיידשו את ההתיישבות בכפר ח'טין.

⁴⁶ אורן, 'תל עמל', עמ' 167.

⁴⁷ שם, עמ' 168-171. עוד על היישוב ראו: לוריא, 'תל עמל', עמ' 35-46.

⁴⁸ דוגמת שדה נחום ובית יוסף בעמק בית שאן ומסדה ושער הגולן מדרום מזרח לכנרת.

⁴⁹ ויץ, **יומני**, חלק א', עמ' 207.

⁵⁰ דברי שרתוק בישיבת מרכז מפא"י, 7.6.1937. מובא אצל: שרת, **יומן מדיני**, חלק ב', עמ' 172-173. שרתוק גם הביא דוגמאות ספציפיות לשטחים ש'יכבשו' על ידי יישובים חדשים: עמק בית שאן על ידי עליית התיישבות לזרעא (לימים טירת צבי) והמשולש ממזרח לכרמל על ידי התיישבות בג'וערה. ראו גם: גולני, 'משה שרתוק', עמ' 51-60.

⁵¹ ויץ, **יומני**, חלק א', עמ' 223.

שונים. מחנה המתנגדים, שכלל את אנשי המחלקה להתיישבות, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות אליעזר קפלן ואת ארתור רופין, הסתמך על שלושה נימוקים:

א. התוכנית תוביל לאובדן משאבים בפעולת התיישבות שלא תהיה ברת קיימא. קפלן טען כי הקמת יישובי חומה ומגדל "אינה בגדר התיישבות לשמה, אלא עלייה על קרקעות בדרך שניתן אולי לכנותה צבאית כביכול בהוצאה כספית של כמה אלפי לירות, שרובן יונחו מראש על קרן הצבי".⁵²

ב. רופין חשש שהתפשטות אל תחומים חדשים תשים לאל את תוכניתו שכללה אוטונומיה יהודית באזורים מובחנים: העברת מתיישבים יהודיים אל אזורים עם רוב ערבי מובהק תקטין בהכרח את הרוב היהודי בשטחי ה-N ההתיישבותית.

ג. בנוסף לנימוקים הטכניים נשמע בשולי דברי המתנגדים גם רתיעה מעצם מעשה התיישבות שאין לו ערך עצמי, אלא תפקידו הוא ליצור מציאות מדינית שונה. שרת ניסה להתגונן כנגד טענה זו והדגיש את חשיבותה העצמית של ההתיישבות, מעבר למטרותיה המדיניות.⁵³

בישיבה הנהלת הסוכנות שהתקיימה ביוני 1937 הוויכוח הוכרע כדעתו של שרתוק ומייד החלו המוסדות לתכנן את הקמתן של חמש נקודות 'חומה ומגדל' נוספות, שעלו אל הקרקע ביולי של אותה השנה, לקראת פרסום דו"ח וועדת פיל.⁵⁴ אלחנן אורן קובע כי עם הקמתן של נקודות אלו הפכה הטקטיקה של חומה ומגדל למכשיר של אסטרטגיה יישובית. מכאן ואילך ניתן להגדיר תקופה חדשה, בה היישוב היהודי בארץ השתמש בכלי הקמת היישובים כמכשיר לתפיסת שטח. בד בבד הסתמנה מוגבלותו של כלי זה, כאשר היישובים שקמו בקדמת הכנרת ובעמק בית שאן לא השפיעו על עיצוב הגבולות בדו"ח ועדת פיל.⁵⁵ אולם הכישלון לא הביא לנסיגה מהתפיסה. המגמה הטריטוריאלית של ההתיישבות הלכה והקצינה ככל שהסתמן הפירוד בין היישוב היהודי ומנגנוני השלטון של המנדט הבריטי. פרסום ה'ספר הלבן' במאי 1939 וכניסת חוקי הקרקעות לתוקפן מחד ופרוץ מלחמת העולם השנייה מאידך, הביאו את הזרם המרכזי ביישוב לדבוק ב'מאבק הקונסטרוקטיבי' הבלתי אליים. רכישת קרקעות ועליית יישובים נתפסו כנדבך מרכזי במאבק זה.⁵⁶ תקנות הקרקע אף הובילו למיקוד שונה של אזורי ההתיישבות. מעתה נעשה ניסיון מרכזי לפריצת דרך בתחום רכישת קרקעות דווקא באזורים האסורים, ויו"ר הסוכנות דוד בן גוריון קבע כי ההתיישבות צריכה להגיע מתוך חשבון פוליטי ואסטרטגי ולשים לאל את ההחלטות הבריטיות על איסור ההתיישבות בשטחים אלו.

ככל שהעמיקה מעורבותה של ה'הגנה' בתכנון מפת ההתיישבות, כך התכנסה סמכותה לחייב את גורמי ההתיישבות למגן את היישובים כנדרש. ההתיישבות בנוסח- 'חומה ומגדל' כמעט ופסקה.⁵⁷ עדיפותה של הגישה הטריטוריאלית על חשבון הביטחון ביישובים המוקמים עצמם, הייתה ברורה.

⁵² אורן, 'תל עמל', עמ' 176; אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 25-28.

⁵³ שרת, **יומן מדיני**, חלק ג', עמ' 318.

⁵⁴ ישיבת הנהלת הסוכנות, 20.6.1937, קובץ ישיבות הנהלת הסוכנות, אצ"מ.

⁵⁵ אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 30-34.

⁵⁶ אביגור ואחרים, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג' 1, עמ' 19-21; שלם, **ערכי ארגון ההגנה**, עמ' 309-310.

⁵⁷ פרנקל, **יחס מוסדות ההנהגה**, עמ' 14; אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 101; 103.

תוכנית 'רוכל-לב' וקביעת תוכנית הגנה ארצית המבוססת על ההתיישבות

לאחר ועידת בילטמור שהתקיימה במאי 1942 והחלטה על פעולה למען הקמת 'קהילייה יהודית' (Jewish Commonwealth) בארץ,⁵⁸ נדרש מטכ"ל ההגנה להתוויית תוכנית כוללת להשתלטות רבתי על ארץ ישראל דרך ההתיישבות החקלאית. התוכנית, שהתוותה על ידי יוסף רוכל ורפאל לב, קראה להכפלת כמות היישובים היהודיים בארץ ולהקמת 243 יישובים חדשים. מתוך סך זה נועדו 103 יישובים לשמש כיישובי ביסוס באזורים בהם קיימת כבר התיישבות ו-140 יישובי חדירה לאזורים חדשים. לתוכנית זו נקבעו מספר יעדים וביניהם עיבוי ההתיישבות היהודית במוקדים הקיימים (מישור החוף; גבול הצפון) וחדירה לאזורים חדשים (באזור המזרח את ירושלים לתל אביב; בקו באר שבע-עזה ועוד).⁵⁹ בדברי המבוא לתוכנית הזכיר הרמ"א משה סנה כי:

ההכרה, כי תפקיד ההתיישבות ותפקיד ההגנה בתהליך הכיבוש הציוני של הארץ משולבים זה אל זה ולא במעט אף תלויים זה בזה, נשתרשה אצלנו בבחינת מושכל ראשון-ואף על פי כן אין עדיין קיימת שיטת שיתוף קבועה, תקינה ומקיפה בשטח התכנון והביצוע בין שני מכשירי הגשמה אלה...⁶⁰

התוכנית ראתה את תפקידה של ההתיישבות כאינסטרומנטלי: "ההתיישבות הציונית אינה מטרה בפני עצמה בלבד, היא גם אמצעי לכיבוש מדיני של הארץ". בהמשך דבריו של סנה מודגשות, בצד המטרה הטריטוריאלית של ההתיישבות גם מטרה ביטחונית: הגנת גבולות הארץ בעת מלחמה.⁶¹ למיטב ידיעתי, זוהי הפעם הראשונה בה מוזכרת המגמה הביטחונית של ההתיישבות לא בהקשר של הגנה על היישובים עצמם, או ברמה הגושית והאזורית-מיישוב אחד על משנהו, אלא ברמה הארצית-הגנת גבולות הארץ מפני חדירת אויב.⁶² תפיסה זו תשפיע בהמשך על ההחלטה על אי פינויים של יישובי הספר במלחמת העצמאות.

אסנת שירן ממעיטה בערכה האופרטיבי של תוכנית 'רוכל לב', ומצביעה בעיקר על חסרונה של סיטואציה מדינית בה התוכנית יכלה להתגשם.⁶³ למרות זאת, התוכנית חשובה בכמה מישורים: א. הניסיון של ארגון ה'הגנה' להיות מעורב בכל צורות התכנון של ההתיישבות היהודית. ב. לראשונה-נעשה ניסיון לתכנון אסטרטגי סדור של התיישבות בקנה מידה ארצי. ג. עליית המגמה הביטחונית של ההתיישבות, לראשונה ברמה הארצית, וראיית היישובים כמגן מפני פלישת כוחות אויב.

עם סיומה של מלחמת העולם השנייה ופתיחת הדיון על עתידה של ארץ ישראל, המשיכה ההתיישבות הביטחונית לשמש ככלי אסטרטגי. אחד המוקדים המרכזיים של מאמץ זה עבר לנגב,

⁵⁸ על התוכנית ראו: הלר, **במאבק למדינה**, עמ' 336-338; בן גוריון, **בילטמור-תוכנית מדינית**.

⁵⁹ את מכתב רמ"א ההגנה אל הנהלת הסוכנות היהודית המתבסס על התוכנית ראו אצל: אביגור ואחרים, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג' 3, עמ' 1876-1878; הלר, **במאבק למדינה**, עמ' 345-348. על ההתפתחות התורתית שעמדה מאחורי פרסום התוכנית ראו את מאמרו של לסיה גלילי, התיאורטיקן הצבאי, שקרא ליציאה מתוך תחומי ה-N ההתיישבותית: גלילי, 'מעמד והתפשטות', עמ' 2-4.

⁶⁰ רמ"א אל הנהלה, מובא אצל: אביגור ואחרים, **ספר תולדות ההגנה**, כרך ג' 3, עמ' 1876.

⁶¹ שם.

⁶² תוכנית אבנר שנכתבה בשנת 1937 לא הסתמכה בהכרח על היישובים. אלחנן אורן טוען כי תוכנית 'רוכל לב' באה להבטיח התגוננות מפני מתקפה של כוחות בלתי סדירים ('פרעות') ולא מצד צבאות (אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 125), אולם מסקנתו איננה מוכרחת מקריאה של התוכנית.

⁶³ שירן, **נקודות עוז**, עמ' 23-25.

שהיה מרכזי בחזון הציוני אולם לפי תוכנית 'מוריסון גריידי' (Morrison Grady Plan) שגובשה בשנת 1946 היה עתיד להישאר מחוץ לתחומי הישות היהודית. התוכניות ההתיישבותיות שעובדו לאחר המלחמה אמנם היו מצומצמות יותר מתוכניות 'רוכל-לב' הגרנדיוזית, אולם בניגוד אליה יצאו אל הפועל. תוכניות ההתיישבות השונות עובדו במקביל על ידי ה'הגנה' ועל ידי גופי ההתיישבות האזרחיים.⁶⁴

המיליטריזציה של המתיישבים וההיאחזויות הראשונות

במקביל לעיצוב האסטרטגיה ההתיישבותית- ביטחונית, החל גם תהליך שבסופו הגיעו מתיישבי נקודות הספר מתוך ארגון כוח המגן העיקרי של היישוב- ה'הגנה'. לתהליך זה תרמו שתי המגמות הבאות: הנסיגה ההדרגתית הבריטית מההגנה על ההתיישבות הספר והרצון להבטיח את שלומן של הנקודות כנגד מתקפות טרור; והיותו של ה'הגנה' ארגון שהורתו היא תנועת העבודה ושענייני ההתיישבות לא היו זרים לרוחו.⁶⁵

תהליך המיליטריזציה של המתיישבים היה הדרגתי. עליות חומה ומגדל בוצעו בראשיתן בעיקר על ידי התנועות הקיבוציות. הקיבוץ נתפס ככלי המרכזי ליישומה של האסטרטגיה ההתיישבותית, עקב מידת ההתגייסות היחסית של חבריו לטובת הרעיונות הכללים על פני האינטרסים הפרטיים ושילוב התפיסה החברתית סוציאליסטית עם זו הלאומית.⁶⁶ ה'הגנה' סייעה בארגון, בתכנון ובביצוע, אולם המתיישבים לא נמנו על שורותיה. בראשיתה של שנת 1938, ועם מעבר מוקד ההתיישבות הביטחונית לגליל העליון המערבי, אזור שהיה ריק עד אותה העת מהתיישבות יהודית, התבצעה עליית מדרגה בהלימה בין המושגים 'מתיישבים' ו'לוחמים'. בעת העלייה לחניתה שבגבול הצפוני הייתה מעורבותה של ההגנה גבוהה הרבה יותר, והארגון נדרש להיות אחראי על ביצוע העלייה ועל קיום הנקודה בחודשים הראשונים ולא רק לסייע לתנועות ההתיישבות. בנוסף נקבע כי העולים לחניתה, יעמדו באופן מלא לרשותה של ההגנה, והם נבחרו לפי השיקול המבצעי ולא התנועתי או המשקי, ומקצתם אף הפכו ל'גפירים' (נוטרים). התפקיד המרכזי שהוגדר למתיישבים היה לשמור ולהגן על הנקודה, והם עסקו בהכשרת הקרקע רק אם נותר להם פנאי לכך.⁶⁷ עם העלייה לחניתה נוספו שלושה עקרונות לתפיסת ההתיישבות הביטחונית:

- א. התיישבות המבוצעת על ידי לוחמים המגויסים באופן מלא.
- ב. המטרות המשקיות מקבלות תפקיד ביותר אל מול המטרות הביטחוניות והטריטוראליות.

⁶⁴ בין השאר הוביל לוי שקולניק (אשכול) תכנית להקמת 24 נקודות יישוב, מהן 15 בנגב, תכנית ממנה נולדה עליית 'א' הנקודות'. ראו: ברזנר, **הנגב בהתיישבות ובלחימה**, עמ' 71-79 ומקורותיו שם; מכתבו של משה שרת מכלאל לטרון על חשיבות ההתיישבות בדרום, מובא אצל: הלר, **במאבק למדינה**, עמ' 437-443; וראו: אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 168-180; שירן, **נקודות עוז**, עמ' 34-37.

⁶⁵ על המקורות ההתיישבותיים של ארגון ההגנה ראו: שלם, **ערכי ארגון ההגנה**, עמ' 12-31; יהב, **עבודה והגנה**.

⁶⁶ גולן, 'קיבוצים התיישבות ואסטרטגיה', עמ' 40; ביגר ושטנר, 'השפעת ההתיישבות הקיבוצית', עמ' 69. מבין התנועות הקיבוציות השתלבה תנועת הקיבוץ המאוחד בצורה המובהקת ביותר באקטיביזם הביטחוני בכלל ובראית ההתיישבות ככלי מאבק ביטחוני בפרט. ראו: עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו**, עמ' 27-28. בקיבוץ הארצי, שסלד בתחילה מפני המאבק כנגד הערבים, השתנתה התפיסה בעקבות המרד הערבי: שירן, **נקודות עוז**, עמ' 15-16; אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 45-49.

ג. עלייה של גרעין זמני שמטרתו היא היאחזות בנקודה, כאשר לאחריו יבוא גרעין של קבע שידאג לפיתוח משקי.

שלושת העקרונות הללו ישפיעו על ההתיישבות הביטחונית, ובכלל זה, כפי שנראה, על היאחזויות הנח"ל עוד עשרות שנים קדימה. העיקרון השלישי, עיקרון הזמניות, פותח על ידי יוסף ויץ לתורה של ממש, בשיטת ה'היאחזויות' שנהגתה בתחילת שנות ה-40. לפי שיטה זו, במצב של היעדר משאבים מספיקים (מים, קרקע, כסף ומתיישבים) יש לשלוח בתחילה קבוצת חלוץ אל הנקודה המיועדת, שתבצע את שלב ה'כיבוש' וה'היאחזות'. רק בשלב מאוחר יותר, לאחר הכשרה ראשונית של הקרקע וגיוס משאבים, ניתן לשלוח קבוצת קבע.⁶⁸ ההצעה עוררה ויכוחים במוסדות המיישבים, אך התקבלה עקרונית בסוף שנת 1942.⁶⁹ בראשית 1943 תוכננה הקמתן של שש היאחזויות ראשונות, בין השאר באזורים בעייתיים מבחינה חקלאית- כדוגמת כפר עציון ומנרה, ומבודדים מבחינה ביטחונית- כדוגמת היאחזויות ליד בית חנוך ועזה.⁷⁰ חברי ההיאחזויות הראשונות היו אמורים להגיע מקרב התנועות המיישבות ולא מקרב הכוח הלוחם של ההגנה. בתוכנית להקמת היאחזויות נוספות שנכתבה בקיץ 1943 הגדיר ויץ את יסודות ההיאחזות. א. היאחזות אינה יישוב, אלא יצירת גרעין שממנו יתפתח בעתיד יישוב. ב. בעת עליית גוף או גרעין להיאחזות יש להתנות עימו שבעתיד הוא יקלוט חברים נוספים בכדי להתפתח ליישוב. ג. יש לצייד את ההיאחזות בציד ותקציב מינימאלי, כשהכלל הוא "מקסימום נקודות במינימום תקציב". ד. יש לקבוע בתחילה את התקציב ולהתאים אליו את התוכנית, ולא להיפך. בתוכנית זו נקבעה עלייה ל-11 היאחזויות.⁷¹

שנתיים מאוחר יותר נוצק גם העיקרון השני, שעסק בהתיישבות על ידי לוחמים- מגויסים, לתוך תבנית קבועה. תכנית משותפת של המחלקה להתיישבות של הסוכנות, המרכז החקלאי של ההסתדרות, קק"ל והפלמ"ח פעלה למען עליית חברי ההכשרות המגויסות של הפלמ"ח⁷² אל נקודות התיישבות בעייתיות מבחינה חקלאית וביטחונית ולפי תכנית ההיאחזויות של ויץ. הנקודות יועדו בהמשך, לאחר סיומה של הכשרת הקרקע והקמת ההתיישבות הזמנית, להתיישבות קבע של חיילים משוחררים מהצבא הבריטי.⁷³ חלוקת תחומי האחריות נקבעה כך שהפלמ"ח יספק את כוח האדם מתוך ההכשרות המגויסות, המחלקה להתיישבות תממן את שכר המתישבים לפי תשלום מוסכם ליום עבודה והמרכז החקלאי יקים את ההיאחזויות.⁷⁴ בהסכם בין הגופים נקבע בצורה מפורשת כי "פעולות ההכנה להתיישבות החיילים... אינן מקנות... כל זכות של קביעות במקומות אלו... המרכז יקבל מכל פועל הצהרה אישית בכתב... המחייבת אותו

⁶⁸ ויץ, **התנחלותנו בתקופת הסער**, עמ' 25-26. ויץ מציין גם את המצפות בנגב כהמשך ישיר לשיטת ההיאחזויות.

⁶⁹ ויץ, **יומני**, חלק ב, עמ' 283; שם, עמ' 291.

⁷⁰ הסכומים הדרושים לעליות התאחזות, ללא תאריך, S15\ 4173, אצ"מ; ויץ, **יומני**, חלק ב, עמ' 278.

⁷¹ על המשך הפעולה של ההיאחזויות, ללא שם כותב (ככל הנראה יוסף ויץ), S15\ 4173, 10.8.1943, אצ"מ.

⁷² בשנת 1944 נחתם 'הסכם ההכשרות' בין תנועות הנוער החלוציות ובין הפלמ"ח. לפי ההסכם התגייסו ההכשרות של תנועות הנוער החלוציות, שיועדו להתיישבות חקלאית, אל הפלמ"ח. ראו: קדיש, **למשק ולנשק**; פעיל ואחרים, **פלמ"ח**, עמ' 63-72.

⁷³ שיתוף הפעולה הגיע בעקבות תכנון של גל עלייה נוסף- שלישי במספר להיאחזויות על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות בקיץ 1944. ראו: רענן ויץ, עליות להכנת תנאים להתיישבות, S15\ 4173, אצ"מ.

⁷⁴ קדיש, **למשק ולנשק**, עמ' 110-111.

לפנות את המקום בהתאם לתנאי ההסכם הזה", ⁷⁵ וכך יוכלו בעתיד החיילים המשוחררים להתיישב בנקודות ללא מחלוקת עם חברי ההכשרות. ההיאחזויות קמו בצפון הארץ. ⁷⁶ בעת שהותם של חברי ההכשרות במקום ההיאחזות הם היו אמורים, מלבד קיום אמונים סדירים, לדאוג להכשרת הקרקע בנקודה, למציאת מקורות מים קבועים ולהכשרת הדרכים לנקודה. ⁷⁷ עם הקמת ההיאחזויות ראו ההכשרות את עצמן כנשארות בנקודת ההתיישבות גם בתום תקופת ההכשרה, בניגוד להסכם הראשוני. בעמדה זו תמך לעיתים גם המרכז החקלאי של ההסתדרות. ⁷⁸ בסופו של דבר – רק בהיאחזות אחת אכן התיישבו בסופו של דבר חיילים משוחררים, ⁷⁹ ובהיאחזויות אחרות קמו יישובי קבע על ידי אנשי ההכשרות. מתח נוסף נוצר בין תפקידם של העולים על הקרקע בתור מכשירי השטח לבין רצונם של מפקדי הפלמ"ח להמשיך בשגרה מסודרת של אימונים צבאיים. ⁸⁰

ה'גישה הטריטוריאלית' במבחן החלטת החלוקה באו"ם

כפי שנכתב לעיל, אחד הזרזים לעלייתה של האסטרטגיה ההתיישבותית – ביטחונית היו הדיונים בוועדת פיל, בעת שחלוקת הארץ הפכה להיות קרובה ומוחשית. עשור מאוחר יותר, בעת הדיונים בוועדת אונסקו"פ (UNSCOP - United Nations Special Committee on Palestine) ובעצרת הכללית של האו"ם הפכה החלוקה להיות הפתרון המרכזי לבעיותיה של ארץ ישראל. בעשור שחלף, מאז ראשיתה של האסטרטגיה, השקיעו גופי ההתיישבות הציוניים מאמץ רב בפיתוח ההתיישבות הספר הביטחונית: תחילה בעמק בית שאן ובקדמת הכנרת, לאחר מכן בגליל המערבי, והחל מראשית שנות ה-40 גם בנגב הצפוני ובאזור שסביב לירושלים. ⁸¹ הדיונים במוסדות האו"ם שעיצבו את גבולות המדינה היהודית המוצעת היוו מבחן לגישה הטריטוריאלית, שטענה שההתיישבות תשפיע על השטח שיוקצה ליהודים.

לפי אלעד בן דרור, אונסקו"פ החלה בדיונים משמעותיים בסוגיית הגבולות רק בשלב הסופי של עבודתה. חברי הוועדה הרגישו כי אין להם די ידע בכדי לפסוק בנושא זה, ומי שהציל את המצב היה פאול מוהן (Mohr), סגנו השוודי של יו"ר הוועדה, שעצב מפות שונות ואפשרויות לחלוקה, בהסתמכו על דוחות בריטיים הנוגעים להתיישבות ודמוגרפיה. ⁸²

המלצות הרוב בוועדת אונסקו"פ שנתנו בשלהי אוגוסט 1947, זיכרונותיו של מוהן וההחלטות שהתקבלו בעצרת האו"ם בהחלטה 181 בנובמבר של אותה השנה ('החלטת החלוקה') יכולים

⁷⁵ יוסף גוריון, יוסף ויץ, שמעון מקלר ומשה סנה, הסכם, 18.12.1944, S15\4173, אצ"מ.

⁷⁶ 'היאחזויות הפלמ"ח שאותרו ועלו על הקרקע היו: ג'יב יוסף (עמיעד), בלידה (קדש נפתלי), יעקוק (חוקוק), עין זיתים וביריה. בהמשך קמה גם רבדים שבגוש עציון במתכונת דומה, אולם לא לפי הסכם ההיאחזויות. קדיש, 'ההכשרות המגויסות', עמ' 191. בית קשת שנזכרה בתודעה בתור 'היאחזות הפלמ"ח הראשונה' הייתה יישוב של חברי פלמ"ח שנועד ל"מטרות כיבוש" ועלתה אל הקרקע עוד בטרם נחתם ההסכם בין הפלמ"ח לבין גופי ההתיישבות.

⁷⁷ יוסף ויץ, הנחות מסכמות לפעולת עלייה חדשות, 9.8.1944, 21.8.1944, S15\4173, אצ"מ.

⁷⁸ קדיש, **למשק ולנשק**, עמ' 115.

⁷⁹ יעקבא, 'התיישבות חיילים', עמ' 153.

⁸⁰ קדיש, **למשק ולנשק**, עמ' 112-117.

⁸¹ לפי אלחנן אורן בעשור זה (1937-1947) הוקמו 149 יישובים. גידול משמעותי נרשם גם במצאי קרקעות הלאום: מאז ראשית גיבוש ה'אסטרטגיה ההתיישבותית' ועד לשנת 1947 הכפילה קק"ל את השטחים הנמצאים בבעלותה פי 2.5. אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 204-208.

⁸² בן דרור, **הדרך לכ"ט בנובמבר**, עמ' 259-261.

לסרטט באופן מסוים את הישגי וכישלונות גישת ההתיישבות הטריטוריאלית. נראה כי גישה זו קצרה את הצלחתה הבולטת ביותר בנגב: מוהן תיאר את מאמצי ההתיישבות היהודיים בנגב הצפוני כ"הצלחה יוצאת דופן", וציין כי מאמצים אלו, בשילוב עם העיקרון שקבע 'חלוקה פשוטה' עד כמה שניתן הכריעו בעד הכללת הנגב כולו בתחום המדינה היהודית. לטובת העניין עמדו גם מיעוט התיישבות הקבע הערבית בתחומי הנגב, וההמעטה בערכה של התיישבות הבדואים.⁸³ לעומת מוהן טוענים עמיעד ברזנר ואסנת שירן כי החלטת חברי הוועדה לכלול את הנגב בתחומי המדינה היהודית לא הושפעה בעיקרה מההתיישבות היהודית ומהתעמולה הציונית אלא מהרצון לייעד לכל אחת מהמדינות שטח פיתוח: את הנגב הצפוני למדינה היהודית ואת הגליל המערבי למדינה הערבית.⁸⁴ אולם גם לפי גישתם יהיה קשה לטעון כי ההתיישבות היהודית בצפון הנגב, שהחלה בשלב מאוחר ואף לא הגיעה להישגים מוחשיים יוצאי דופן,⁸⁵ לא סייעה במאומה להחלטה על הכללת הנגב בתחום היהודי;⁸⁶ וניתן להניח כי לולא אותה התיישבות ששימשה כ'ראש גשר' דרומה, לא היו חברי אונסקו"פ מכריעים בדבר 'מרחב הפיתוח' של המדינה היהודית דווקא בנגב. אזורים נוספים בהם ניתן להצביע כי הגישה הטריטוריאלית קצרה הצלחה הם עמק בית שאן וקדמת הכנרת, שלפי המלצות וועדת פיל משנת 1937 לא היו אמורים להיכלל באזור היהודי המיועד. לא מעט בהשפעת ה'מתקפה ההתיישבותית' של סוף שנות ה-30 ויישובי חומה ומגדל אכן נכללו אזורים אלו בתחומי המדינה היהודית שהוצעו בוועדת אונסקו"פ.⁸⁷

לעומת זאת הגישה הטריטוריאלית נחלה כישלון באזורים אחרים. הגליל המערבי, שאף נכלל בהצעות וועדת פיל בתחומי השטח היהודי, נקבע כחלק מהמדינה הערבית בהצעת הרוב של אונסקו"פ ובהחלטה בעצרת האו"ם. ניתן לתלות עובדה זו בממדיה המצומצמים של ההתיישבות הביטחונית במערב הגליל. השטח שנרכש בידי יהודים באזור זה היה מצומצם ביותר,⁸⁸ והיו בו שבעה יישובים יהודים חקלאיים בלבד לעומת התיישבות ערבית נרחבת.⁸⁹ גם באזור ההר המרכזי, ובעיקר במסדרון שחיבר בין ירושלים לשפלה (ובתוכנית וועדת פיל היה אמור להיות כשטח מנדטורי), נעשו ניסיונות לרכישת קרקעות ולהתיישבות ביטחונית בעיקר מאז העברת חוקי הקרקעות הבריטיים בשנת 1939.⁹⁰ בין השאר הוקמו יישובים בפרוזדור ירושלים ובגוש עציון, ונעשו ניסיונות לרכישת שטחי קרקע גדולים שיחברו את ירושלים ואת הר חברון לשפלה.⁹¹ בדומה לגליל המערבי גם באזור שסביב לירושלים הייתה ההתיישבות היהודית מצומצמת ביחס

⁸³ בן דרור, **אונסקו"פ**, עמ' 302. בסופו של דבר שונתה מעט המפה בהחלטת עצרת האו"ם בנובמבר וחלקים מהנגב הצפוני (אזור העיר באר שבע ורצועה מקבילה לגבול עם מצרים), נכללו בתחומי המדינה הערבית. ראו: מוריס, **1948**, עמ' 69.

⁸⁴ ברזנר, **הנגב התיישבות ובמלחמה**, עמ' 120-125; שירן, **נקודות עוז**, עמ' 45-47.

⁸⁵ בנגב חיו ערב מלחמת העצמאות כ-3,000 יהודים בלבד. פרנקל, **יחס מוסדות ההנהגה**, עמ' 55.

⁸⁶ הישג בהכללת הנגב בולט עוד יותר על רקע העובדה שבהצעת הנגד היהודית לתוכנית החלוקה של וועדת פיל, הצעה שהוגשה על ידי הסוכנות היהודית בשנת 1938, לא נכלל הנגב, כיוון שלא היה סיכוי שהבריטים יקבלו תביעה זו על רקע מיעוט של ההתיישבות היהודית באותה העת, וכיוון שבקשה להכללת הנגב הייתה פוגעת במאמצים בגליל. ראו: כץ, **מדינה בדרך**, עמ' 23; 28-31.

⁸⁷ על השוואה בין הצעת ועדת פיל להצעת החלוקה של האו"ם עשור מאוחר יותר ראו: כץ, 'חלוקת ארץ ישראל', עמ' 22-26.

⁸⁸ אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, עמ' 113.

⁸⁹ קורן, **הגליל המערבי**, עמ' 14.

⁹⁰ ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 24.3.1942, קובץ ישיבות קק"ל, 'אצ"מ'.

⁹¹ פרנקל, 'התהוות יישובי פרוזדור ירושלים', עמ' 241-242; פז, 'הניסיונות', עמ' 279-302.

להתיישבות הערבית הענפה,⁹² ואכן, בעת התווית הגבולות באונסקו"פ ובעצרת הכללית של האו"ם לא היה ספק כי האזור יוותר במדינה הערבית.⁹³

ניתן לסכם ולקבוע במידה מסוימת של זהירות, כי בעת החלת 'החלטת החלוקה' הסתמנו הצלחותיה אך גם מגבלותיה של גישת ההתיישבות הטריטוריאלית. באזורים מצומצמים ומתוחמים כמו עמק בית שאן וקדמת הכנרת בהם החליטה ההנהגה הציונית לבצע 'מתקפה התיישבותית' פעלה מדיניות זו בהצלחה מרובה, והאזורים אכן נכללו בשטח היהודי. אולם אזורים אלו היוו רק הרחבה נקודתית של ה-N ההתיישבותית, לדרום ולמזרח. כאשר נעשו ניסיונות לפרוץ לאזורים רחבים ומאוכלסים בצפיפות בערבים, כדוגמת הגליל המערבי והאזור שסביב לירושלים, הסתבר כי אין די בהתיישבות אסטרטגית נקודתית ובהימצאותן של נקודות יהודיות מועטות בתוך שטח ערבי מובהק. בכך דווקא הוכחה צדקת טענתו של רופין, שקרא להתמקדות באזורי התיישבות מובחנים ולא ביציאה ובפריצה לאזורים חדשים בהם קיימת אוכלוסייה ערבית רבה. יוצא דופן מכלל זה היה הנגב. עקב ההתיישבות הערבית הדלילה באזור זה נקבע בנגב ההישג המרשים ביותר של הגישה הטריטוריאלית: הכללתו של חבל הארץ העצום בשטחי המדינה היהודית בזכות מספר מועט של היישובים היהודיים שעלו אל הקרקע בצפון הנגב בעשור שקדם להחלטה.

'הגישה הביטחונית' במבחן מלחמת העצמאות

אם המלצות וועדת אונסקו"פ והחלטת החלוקה בעצרת האו"ם היוו את מבחנה של הגישה הטריטוריאלית, הרי שמלחמת העצמאות היוותה את המבחן לגישה הביטחונית, לפיה יישובי הספר הם אלו שיבטיחו את הביטחון בפנים הארץ ויצליחו לעצור פלישה של כוחות עוינים.

בשלב הראשון של המלחמה, אז התמודד היישוב מול כוחות ערביים בלתי סדירים, דבקה הנהגת היישוב העברי בגישה לפיה היישובים יצליחו לעמוד בפני המתקפות הערביות ויבטיחו את גבולות המדינה, כלשונה של פקודת 'מבצע תל חי' שניתנה מעט לפני ראשית המלחמה: "אין לפנות אף נקודה ויישוב עבריים ומחזיקים בהם עד האיש האחרון".⁹⁴ גישה זוהי ננקטה הן בנוגע ליישובים שנמצאו בתחומי המדינה היהודית העתידית והן בנוגע ליישובים שנמצאו בשטח המדינה הערבית, שכונו 'יישובים שמחוץ לתחום'. בהתאם לגישה זו הושקע הון רב בביצורם של יישובי הספר.⁹⁵ בנוסף לביצורים הצבאיים, הזרים היישוב-באמצעות מוסדותיו האזרחיים, תקציבים רבים ליישובים שמחוץ לתחום' וליישובי הספר המבודדים, בכדי שיוכלו להחזיק מערכות משקיות תוך כדי המלחמה, לשמור על הצביון האזרחי-חקלאי שלהם ולא להפוך למשלטים צבאיים גרידא.⁹⁶

⁹² במחוז ירושלים כלל השטח היהודי 57,400 דונם, 3.6% מסך הקרקעות המחוז. במחוז חברון היה סך השטח בשליטה יהודית 12,700 דונם בלבד, מעט מזעיר מכלל הקרקעות המחוז. פרנקל, יחס מוסדות ההנהגה, עמ' 33.

⁹³ בן דרור, אונסקו"פ, עמ' 188-189.

⁹⁴ אורן, 'תרומת ההתיישבות', עמ' 206. תכנית תל חי התגבשה באוקטובר 1947, כאשר נצפו כוחות ערביים שעשויים היו לפלוש לאצבע הגליל.

⁹⁵ מהלך זה בוצע על ידי המוסדות הממלכתיים ובתמיכת 'סולל בונה' ואף על ידי היישובים עצמם. קדיש, 'יישובים מתכוננים למלחמה', עמ' 801-848.

⁹⁶ פרנקל, 'יישובי גוש עציון', עמ' 199-204.

השקעה תקציבית זו הבליטה את ההכרה שהתגבשה במוסדות היישוב כי ליישובים ישנו תפקיד רק כאשר הם 'יישובים', ולא כאשר הם הופכים להיות בסיסים צבאיים.

מעבר להקצאות האזרחיות והצבאיות מעידות גם דחייתן של תוכניות פינוי ליישובים מבודדים על תקפותו של האתוס לפיו הביטחון יתבסס על היישובים ונסיגה מהם משמעותה פגיעה ביישוב היהודי כולו. יו"ר הסוכנות דוד בן גוריון דחה כבר בראשית המלחמה את הצעתו של שלום (פריץ) עשת בדבר פינוי יישובים בנגב, ובהמשך את הצעתו של מפקד מחוז ירושלים- דוד שאלתיאל, לפנות יישובים במחוז כדי לתגבר את סדר הכוחות בירושלים עצמה.⁹⁷ גם פינוי חלקי של אזרחים מיישובים אושר במשורה, ורק במקרה של מצוקה צבאית חריפה.⁹⁸ האתוס ההתיישבותי- ביטחוני קיבל ביטוי בדבריו של יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד: "אין חלוקת האנשים ביישובינו ללוחמים ובלתי לוחמים. בשעה שלוחמים נגד יישובינו ונגד ביתנו, הרי האדם שבינינו אינו יכול להיות בין הבלתי לוחמים וכן גם אשתו, בנו והוריו".⁹⁹ אמנם נורית כהן- לוינובסקי הראתה שהגישה של חלק ממפקדי היישוב וה'הגנה' הייתה פרגמטית יותר מגישתו של טבנקין, אולם במבחן המציאות לא פונה אף יישוב באופן מלא, לרבות יישובים מבודדים וכאלו שנמצאו 'מחוץ לתחום'.¹⁰⁰ מעבר לשירות האתוס ולרצון למנוע דמורליזציה ביישוב היהודי בארץ, נבע אי פניניים של היישובים גם מצורך צבאי ממשי, ולאור הגישה הביטחונית: ההגנה ראתה את היישובים כמשלטים וכבסיסי הצטיידות, ומפקדי הארגון לא יכלו לדמיין אסטרטגיה צבאית שלא תבסס על היישובים כעמדות קדמיות. תוכניות כיבוש של אזורים נוספים בארץ התבססו על יציאה של כוחות מתוך היישובים הקיימים שישמשו כ'ראשי גשר'.¹⁰¹ החלטה שלא לפנות אף יישוב בשלב הראשון של המלחמה הוכיחה את עצמה. למרות האתגרים הצבאיים שיצרה ההחלטה לפיקוד ההגנה, שכללו פיזור של הכוחות והנשק כדי להבטיח הגנה לכל יישוב,¹⁰² ולמרות ניסיונות רבים של כוחות ערביים בלתי סדירים לנצל את הביזור ההתיישבותי ולכבוש את נקודות הקצה, אף יישוב יהודי לא נכבש עד לאמצע מאי 1948.¹⁰³ בנאום בוועד הציוני הפועל הציוני התגאה בן גוריון בעמידת היישובים:

במשך ארבעה חודשים אלה לא חדר האויב אף לנקודת יישוב אחת, ויש לנו נקודות קטנות ומרוחקות- על הגבולות, במדבריות הנגב, נקודות מבודדות ומעוטות אוכלוסין. האויב לא הרס אף נקודה אחת, אף נקודה אחת לא נעזבה.¹⁰⁴

כיבוש ארבעת יישובי גוש עציון בסיום השלב הראשון של המלחמה על ידי הלגיון הערבי סימן שינויים משמעותיים בגישה זו. בדיון במטכ"ל יום למחרת כיבושו של כפר עציון קבע בן גוריון כי:

⁹⁷ בן גוריון, **יומן המלחמה**, חלק א', עמ' 44; ראיון עם אליהו ארבל, 17.06.1982, N25, 45, 1, אי"ט.
⁹⁸ כך פונו אזרחים מחלק מיישובי מחוז ירושלים- הר טוב, יישובי גוש עציון, כפר אוריה, עטרות ונווה יעקב. פרנקל, 'ימי גבעת עלייה', עמ' 154.
⁹⁹ כהן לוינובסקי, **פליטים יהודיים**, עמ' 33.
¹⁰⁰ שם, עמ' 38-44.
¹⁰¹ כך תכנן יגאל אלון יציאה מיישובי גוש עציון אל מרחבי הנגב והר חברון. פרנקל, **יחס מוסדות ההנהגה**, עמ' 94.
¹⁰² כך לדוגמה כמעט 40% מתתי המקלע שברשות ההגנה וכמעט מחצית מהרובים ומהמרגמות נמצאו ביישובים ולא בחטיבות הלוחמות או במחסנים. אורן, 'תרומת ההתיישבות', עמ' 216.
¹⁰³ ראו פירוט של עשרות ניסיונות הכיבוש אצל: מוריס, **1948**, עמ' 122-124; 154-160; **תולדות מלחמת הקוממיות**, עמ' 88-93.
¹⁰⁴ דברי דוד בן גוריון בכינוס הוועד הפועל הציוני, 6-12.4, S15\2673, אצ"מ.

"העיקר לתת מכה לכוחות האויב ולא שמירה על נקודות, ולהסביר זאת לכל המפקדים, כי יש צורך בריכוז כוחותינו". כתוצאה מכך הורה יגאל ידין, ראש אג"ם בהגנה, על פינוי יזום של נקודות ראשונות במלחמה: עטרות והרטוב.¹⁰⁵ המפנה נולד מהטראומה של כיבוש יישובי גוש עציון ומההרג המסיבי של מגיניהם, אולם גם מההכרה בכך שבעת התמודדות עם צבאות סדירים אין אפשרות למתוח את מצבת הכוחות הצבאיים בשביל להגן על כל יישוב ויישוב. כהן-לוינובסקי טוענת כי מעבר לשינויים צבאיים אלו התרחש גם מפנה מהותי יותר, ועם הכרזתה של מדינת ישראל 'נפטרו' היישובים מתפקידם ככובשי קרקע ומסמני הגבולות, ותפקידם היה רק לבסס את הישגי הצבא. לכן- פינוי, מלא או חלקי של יישובים לא סימל בהכרח נסיגה מריבונות יהודית על שטחים בארץ.¹⁰⁶ להלן נראה כי שינוי בתחום זה, גם אם התרחש, היה הדרגתי הרבה יותר, וגם בשנים הבאות נתפסו היישובים כמסמני הגבולות וכמרחיבי השטח.

החל מאמצע מאי 1948 תקפו כוחות סדירים ערביים (לרבות 'צבא ההצלה') ב-56 מקרים יישובים יהודיים. תשעה יישובים נכבשו, חלקם רק למספר שעות, ושבעה יישובים נוספים פונו באופן יזום בעת התקפה או לאחריה.¹⁰⁷ בשלב זה של המלחמה הייתה ראיית היישובים בתור רכיבי הביטחון העיקריים של המדינה מורכבת יותר. מחד עדיין עמד האתוס ההתיישבותי-ביטחוני והתפיסה הצבאית לפיה היישובים הם אלו שיעצרו את הפלישה, ואף הניסיון המוצלח מחלקה הראשון של המלחמה; ומנגד- התקדים המר של נפילת גוש עציון וההבנה שלא דומה התמודדות עם כוחות בלתי סדירים, שכנגדם הוכשרו היישובים ללחום, להתמודדות עם צבאות סדירים.¹⁰⁸ שינוי הגישה בנוגע לתפקיד היישובים במערכה התרחש בעיצומה של הטראומה של הכוח הצבאי העיקרי של יהודי ארץ ישראל: מה'הגנה', ארגון מיליציוני שהתבסס על היישובים ועל תושביהם- אל צה"ל, צבא סדיר, שהיה תלוי הרבה פחות ביישובים (למרות שמרבית חטיבות החי"ר של הצבא היו טריטוריאליות). שינוי הגישה התבטא בהוראות מזדמנות לפינוי מוחלט של יישובים או לפינוי משמעותי של אוכלוסייה בלתי לוחמת. כך לדוגמה, ובהתאם לעיקרון שהתווה בן גוריון בישיבת המטכ"ל ב-14 במאי, התרחש בשבועיים הבאים 'מבצע תינוק' במרחב השפלה בו פונו בלתי-לוחמים מיישובים רבים.¹⁰⁹ אולם לא בכל מקום ניתן אישור לפינוי יישובים. כך- למרות ההוראה המטכ"לית לפינוי עטרות, לא אישר המטכ"ל את פינויה של נווה יעקב הסמוכה, ותושביה החליטו על דעת עצמם להתפנות.¹¹⁰ בן גוריון סירב להצעת יצחק שדה לפנות חלק מיישובי הנגב בעת הפלישה המצרית.¹¹¹ תושבי מסדה ושער הגולן החליטו על דעת עצמם להתפנות בעת מתקפות של הצבא הסורי, ועוררו ביקורת ציבורית נוקבת, שהושפעה מאתוס

¹⁰⁵ בן גוריון, **יומן המלחמה**, חלק א', עמ' 415.

¹⁰⁶ כהן לוינובסקי, **פליטים יהודיים**, עמ' 51.

¹⁰⁷ קדיש, 'יישובים מתכוננים למלחמה', עמ' 838-839.

¹⁰⁸ בתוכנית ד', שמטרתה הייתה להתכונן לפלישת הצבאות הערביים לארץ ושהתבססה באופן משמעותי על היישובים, נאמר שיש להתאים את מערכת ההגנה ביישובים להתמודדות עם אויב סדיר (שטיפטל, **תכנית ד'**, עמ' 296), אך ודאי שלא ניתן היה לשדד באופן מוחלט את מערך ההגנה תוך כדי מלחמה ומחסור בכוח אדם ומשאבים.

¹⁰⁹ טל, 'מחזית כעורף', עמ' 247.

¹¹⁰ אורן, 'תרומת ההתיישבות', עמ' 219.

¹¹¹ טל, 'מי בלם', עמ' 109.

ההתיישבות הביטחונית.¹¹² האתוס השפיע גם על הביקורת העזה כלפי אנשי ניצנים שנכנעו בפני הצבא המצרי.¹¹³

ניתן לסכם ולקבוע כי מול מתקפה של בלתי סדירים הוכחה באופן מוחלט איתנותם של יישובי הספר. אף יישוב לא פונה או נכבש, והאתוס ההתיישבותי-ביטחוני הועצם. אל מול פלישה של צבאות סדירים ובעקבות הלך שעלה מאירועי כפר עציון הייתה הגישה כלפי תפקידם הביטחוני של היישובים מורכבת יותר, ולעיתים נתנה הוראת פינוי. במחקר אף נטען כי במקרים מסוימים ההיצמדות להגנת היישובים פגעה במערך ההגנה הצה"ל מפני הפלישה, כיוון שהחטיבות הלוחמות הפרישו כוח אדם רב לשם הגנה על היישובים, דבר שפגע במצבת הכוחות הניידים.¹¹⁴

ה'מתקפה ההתיישבותית' במלחמת העצמאות ומייד לאחריה ומעורבות צה"ל בתכנון והגנת היישובים

ההצלחה החלקית של תפיסת ההתיישבות הביטחונית, הן בהיבט הטריטוריאלי-עם עיצוב גבולות החלוקה שלא תאמו תמיד את מפת ההתיישבות, והן בהיבט הביטחוני כאשר יישובים רבים פונו במהלך המלחמה, לא הביאה לנסיגה מתפיסה זו. יתירה מכך: למרות שדומה היה שעם הקמת מדינת ישראל יתייחר הצורך בהתיישבות הביטחונית, כיוון שלמדינה קם צבא שמתפקידו היה לשמור על הספר וסמכות ריבונית לקבוע את גבולות המדינה, שנות השיא של התפיסה הגיעו בשנים שלאחר הקמתה. אסנת שירן תולה את הישרדותה ואף את התעצמותה של התפיסה במספר סיבות: אופיים השמרני של דפוסי חשיבה וחוסר ההסתגלות לתנאים משתנים, וכן התקבעות המיתוס שהיישובים הם אלו שעצרו את הפלישה במלחמת העצמאות; החשש שהשטחים שנתפסו מאת התושבים הערבים יופקעו בעקבות לחץ בין לאומי על ישראל והצורך ליישבם במהירות; עמימות בהגדרה הסופית של גבולות מדינת ישראל במהלך מלחמת העצמאות ואף בסיומה;¹¹⁵ והמחסור במשאבי צה"ל הצעיר שגרם לכך שהפיקוד הצבאי נאלץ הסתמך על המתישבים בהגנת הגבולות.¹¹⁶ בנוסף לגורמים הביטחוניים והמדיניים חייבו גם גורמים כלכליים את העצמת ההתיישבות החקלאית ופיזור האוכלוסייה.¹¹⁷

תוך כדי מלחמת העצמאות ומייד לאחריה פעלו הנהגת מדינת ישראל ופיקוד צה"ל בו זמנית בשלושה מישורים מרכזיים שביטאו את תקפותה של תפיסת ההתיישבות הביטחונית: בתכנון ובביצוע של התיישבות מסיבית, ברובה על הגבולות ובמקומות אסטרטגיים: בשנים 1950-1948 קמו כ-300 יישובים חדשים, מספר הדומה למספר היישובים היהודיים שקמו בארץ מראשית

¹¹² אגין, 'נטישה', עמ' 204-272.

¹¹³ חכם, **טשטוש גבולות**, עמ' 45-65.

¹¹⁴ כך טוען דוד טל בנוגע להתמודדות עם הפלישה המצרית בדרום. טל, 'מי בלם', עמ' 106-111. לעומתו טוען

דותן דרוק כי היישובים דווקא הצליחו לשחוק ולעכב את כוח הפלישה המצרי. דרוק, 'הגנה מרחבית', 80-81.

¹¹⁵ ראו בהקשר לנימוקים אלו את דבריו של בן גוריון: "צבאנו שחרר השנה שטחים גדולים בנגב, בגליל ובמבואות ירושלים... בצבא בלבד לא נשמור עליהם. עלינו להקים שרשרת של יישובי ספר לאורך גבול לבנון, סוריה והמשולש, רשת צפופה של יישובים". מובא אצל: דרוק, 'הגנה מרחבית', עמ' 82.

¹¹⁶ שירן, **נקודות עוז**, עמ' 250-253; 191-210; Kimmerling, 'Change and continuity', pp

¹¹⁷ אברהם הרצפלד מהמרכז החקלאי של ההסתדרות שאף שרבע מאוכלוסיית המדינה תתפרנס על ידי חקלאות. תקציב החקלאות היווה רבע ובהמשך שליש מכלל תקציב הפיתוח של המדינה. גבע, 'מורשת ההתיישבות', עמ' 262-263.

הציונות ועד לשנת 1948;¹¹⁸ בניסיונות לערב חיילים משוחררים בגרעיני העלייה ליישובים; ובהקמתו של מערך ההגנה המרחבית (הגמ"ר), ששילב באופן מעשי את היישובים בתוך מערך הגנת המדינה. הפעולה הסימולטנית בתכנון היישובים, בהפניית כוח האדם אליהם ובתכנון המפורט של מערך הגנתם ביטאה את החזון לפיו מערך היישובים החדש יגויס באופן מלא להבטחת המטרות הלאומיות, ובראשן- הביטחון השליטה הטריטוריאלית.

הקמת היישובים במלחמה ולאחריה ונטילת ההגמוניה לקביעת מיקומם על ידי צה"ל: לאחר הפסקה של מספר חודשים בהקמת יישובים עם ראשיתה של מלחמת העצמאות, מינתה ה'הגנה' מפקד האחראי לפעולות התיישבות- קצין ההתיישבות מישאל שחם. מתפקידו היה להוציא תוכניות התיישבות שיתחשבו בפן הצבאי- אסטרטגי.¹¹⁹ תכנית ההתיישבות הראשונה של שחם שעובדה על ידי אג"ם ב'הגנה' נקראה: 'להרחבת גבולותינו והקמת נקודות כיבוש', ובה תוכננו שמונה גושים התיישבותיים על מפת המדינה. התוכנית התבססה על נקודות משלט צבאיות, בנוסח חומה ומגדל. בכל נקודה הייתה אמורה לשהות מחלקה קרבית בת כ-40-50 לוחמים.¹²⁰ במקביל לתוכניתו של שחם העלה גם יוסף ויץ מקק"ל הצעה ולפיה הצבא יבצע 'עליות כיבוש' לשטחים שנכבשו במסגרת תכנית ד'. בניגוד לתוכנית של שחם, בתוכנית של ויץ דובר על הצטרפות מתיישבים אזרחיים לחיילים, אולם הפעולות החקלאיות אמורות היו לתפוס הרבה מקום מרכזי פחות משמירת השטח.¹²¹ לראשונה בתולדות תוכניות ההתיישבות הביטחונית השונות הוצעו שחם ו-ויץ להקים יישובים שכמעט כל מטרם הייתה לתפוס שטח.¹²² היה זה שלב מתקדם בתהליך המיליטריזציה של ההתיישבות: ערכה העצמי של ההתיישבות החקלאית כמעט ונמחק כליל מפני הצורך הטריטוריאלי.

תוכניות אלו לא הבשילו לכדי מעשה בגלל מחסור בכוח אדם ובגלל חשש מהתיישבות בשטחים שננטשו על ידי פליטים ערבים. למרות זאת, התוכניות הובילו ליציאה מהקיפאון ההתיישבותי שנוצר בראשית המלחמה.¹²³ את שחם החליף קצין ההתיישבות הראשון בצה"ל, יהושע ('איזיק') אשל, שהיה כפוף לאג"ם במטכ"ל. אשל עסק רבות, החל מקיץ 1948, בתכנון תוכניות התיישבות לאורך הגבולות ובשטחים שנכבשו במלחמה.¹²⁴ תוכניות אלו לא יצאו אל הפועל בשלמותן, אולם קיבעו את מעמדו של צה"ל כגורם מרכזי בהחלטה על מיקומם של יישובים חדשים. בנובמבר 1948 קמה 'וועדת ההתיישבות', בהשתתפות אנשי הסוכנות, קק"ל, משרד החקלאות, המרכז החקלאי של ההסתדרות וענף ההתיישבות בצה"ל. חברי הוועדה יצאו לסיורים

¹¹⁸ פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 114.

¹¹⁹ שטיפטל, **ההתיישבות הביטחונית**, עמ' 8.

¹²⁰ מטכ"ל אג"ם, 11.5.1948, 80 פ"ס 25, את"ה; שטיפטל, **ההתיישבות הביטחונית**, עמ' 9. סך הכול היו אמורות לקום 82 נקודות יישוב במרחבי הספר, חלקן מחוץ לגבולות החלוקה.

¹²¹ יוסף ויץ, עליות כיבוש- קווים ראשונים, 21.4.1948, S15\9602, אצ"מ. ויץ הציע בתוכנית 34 נקודות יישוב.

¹²² אמנם בחניניה ובמקומות נוספים הייתה עבודת האדמה חשובה פחות מהמשימות הביטחוניות, אולם היו אלו מקרים נקודתיים ולא חלק מתוכנית כוללת.

¹²³ גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 86-88.

¹²⁴ ראו את תוכניות ההתיישבות של אשל בתיק 1972/230/2156, א"צ. את הדוחות השנתיים שלו ראו בתיק 1951/56/100, א"צ. על ניתוח התוכניות והשפעתן הממשית ראו: שטיפטל, **ההתיישבות הביטחונית**; שירן,

נקודות עוז, עמ' 93-107; בר און, 'סטטוס קוו', עמ' 82.

בשטחים שנכבשו זה מכבר, בכדי לאתר מקומות חיוניים להקמת יישובים.¹²⁵ למרות קיומה של הוועדה שכללה בעיקר גורמים אזרחיים, מעמדו של צה"ל כשחקן מרכזי בהחלטה על מיקומם של יישובים התחזק. ענף ההתיישבות בראשותו של אשל השתתף בקביעת מיקומם המדויק של היישובים ובהנחיות פרטניות לגבי צורת היישוב, גודלו ואופן הקמתו. אשל סירב לאשר את הקמתם של יישובים מסוימים בגלל מיקום בעייתי מבחינה ביטחונית, ושנה את מיקומם של אחרים- כגון היישוב שעתיד היה לקום על חורבת הכפר סטף.¹²⁶ כאשר העלו גורמי ההתיישבות האזרחיים יישובים שלא בהסכמת ענף ההתיישבות התרה בהם אשל שלהבא הצבא "ימנע בכוח עליות פרועות אלו", לא יספק ליישובים שעלו שלא בהיתר הגנה ונשק, ואף איים ש"האחראי יצטרך לתת את הדין בבית המשפט המוסמך לכך" (אשל לא ציין במכתבו היכן התרחשה ההפרה של ההוראות).¹²⁷ הצבא אף דרש הקמת יישובים בנקודות אסטרטגיות, גם אם מבחינה משקית היה המיקום בעייתי ביותר.¹²⁸ כך לדוגמה מיקומו של קיבוץ הראל לא היה מיטבי מבחינה משקית ורחוק משטחי החקלאות שלו, אולם אשל טען כי הקיבוץ ממוקם בעמדת מפתח ביטחונית ומאפשר להקים יישובי עולים בעורפו ולכן אין לשנות את מיקומו.¹²⁹ ממשיכו של אשל בתפקיד קצין ההתיישבות (או בשמו העדכני- ראש ענף ההתיישבות), דוד רשף ואהרון חרסינה המשיכו בפיקוח הדוק על מיקום היישובים, תכנון הגנתם ואופן עלייתם אל הקרקע,¹³⁰ כאשר לעיתים עוררו ההוראות שיצאו מענף ההתיישבות את זעמם של אנשי המחלקה להתיישבות של הסוכנות שטענו כי אלה אינן ישימות.¹³¹

מעורבות חיילים משוחררים בעליות ליישובים: במקביל לתכנון ההתיישבות פעל צה"ל כדי להגדיל את פוטנציאל כוח האדם ליישובים החדשים ולארגן גרעיני התיישבות מקרב חיילים משוחררים. מאמץ רב של הסברה בנושא זה נעשה בקרב היחידות השונות של צה"ל לקראת תום מלחמת העצמאות, אז עמדו להשתחרר מצה"ל כמה עשרות אלפי חיילים. קק"ל ושירות התרבות בצה"ל (לימים חיל החינוך) החלו לשלוח לחיילים שעמדו בפני שחרורם אגרות העוסקות בחשיבות ההתיישבות בספר. קציני התרבות החטיבתיים פעלו בקרב יחידותיהם לקירוב החיילים לרעיון, ובצה"ל נקבע יום ההתיישבות, בחול המועד סוכות תש"ט. במשרד הביטחון הוקם אגף לשיקום חיילים ויישובם בראשותו של יוסף גוריון, שהחל לדאוג לגרעינים שהתגבשו.¹³² דוד בן גוריון צירף למאמץ ההתיישבותי בתוך הצבא את בן ציון ישראלי מקבוצת כנרת, שהקים מדורי

¹²⁵ מלבד קצין ההתיישבות עסקו גם גופים אחרים בצה"ל (דוגמת חיל ההנדסה, מחלקת מבצעים באג"ם שקצין ההתיישבות פעל במסגרתה וגורמים נוספים) בתכנון ובארגון עליית יישובים אל הקרקע במקומות אסטרטגיים, והפיקודים האזוריים נקראו להציע נקודות להתיישבות לאישור קצין ההתיישבות. דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 44-50. גם אגף התכנון בצה"ל השתלב בתוכניות הלאומיות לתכנון ההתיישבות והתעשייה ולפיזור האוכלוסייה. אורן, **שטחים מגויסים**, עמ' 191-199.

¹²⁶ קצין ההתיישבות אל המחלקה הטכנית, מיקום יישובים, 10.6.1950, 88/11/1951, א"צ.

¹²⁷ אשל אל הסוכנות היהודית, עליות קליטה, 2.5.1949, 6/580/1950, א"צ.

¹²⁸ דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 51.

¹²⁹ דן לנר אל ראש אג"ם, קיבוץ הראל, 15.9.1949, iv-235-1, 2293, אה"ע; יהושע אשל אל מחלקת

ההתיישבות, קיבוץ הראל, 26.9.1949, iv-235-1, 2293, אה"ע.

¹³⁰ דוד רשף אל רענן וויץ, ההתיישבות החקלאית וענייני ביטחון, 6.5.1951, S15\9786, אצ"מ; אהרון חרסינה, הנחיות ביטחוניות לתכנון התיישבות ביטחונית ומיקומה, ללא תאריך מדויק (כנראה מ-1953), 88/11/1951, א"צ. ראו:

¹³¹ מטריקין אל ראש מחלקת מבצעים, הנחיות לתכנון יישובים חקלאיים, 25.2.1953, 88/11/1951, א"צ;

מאיר עמית אל המחלקה הטכנית, הנחיות לתכנון יישובים חקלאיים, 15.3.1953, 88/11/1951, א"צ.

¹³² קצין ההתיישבות אל שר הביטחון, התיישבות חיילים, 6.8.1948, 2156/230/1972, א"צ; שירן, **נקודות עוז**, עמ' 218-225; דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 43.

התיישבות חטיבתיים וקרא לקיים מבצע גדול של הקמת יישובים בחודשים מרץ-מאי 1949, אולם מבצע זה לא יצא אל הפועל.¹³³

צה"ל התעתד לשחרר כ-2,000 חיילים משירות פעיל בכדי לאפשר להם לעלות להתיישבות.¹³⁴ בסיכום בין צה"ל לסוכנות היהודית נקבע כי האחרונה תדאג לממן את מגוריהם של החיילים המשוחררים ביישובים שיקומו.¹³⁵ בדיון במטכ"ל בסתיו 1948 הביע דוד בן גוריון תמיכה ברעיון מרחיק לכת אף יותר, ולפיו המסגרת הצבאית עצמה תנוצל כדי לבנות יישובים, אולם ראש אג"ם יגאל ידין הסתייג מההצעה שהייתה עלולה לפגוע לדעתו בכושר הלחימה של הצבא. בסופו של דבר לא הניבו ההתארגנויות הללו תוצאות מרובות, ובסוף ינואר 1949 דווח על 42 גרעיני חיילים להתיישבות שמנו פחות מאלף איש.¹³⁶ בפועל קמו רק 16 יישובים על ידי גרעיני חיילים משוחררים. הראשון היה רמת רזיאל שקם בפרוזדור ירושלים על ידי יוצאי האצ"ל.¹³⁷ לעיתים חלו עיכובים בהקמת היישובים בגלל שהצבא לא שיחרר את החיילים במועד.¹³⁸ הפעולות ליישוב חיילים משוחררים הבלטו פעם נוספת את הממד הביטחוני של ההתיישבות; אולם מהעבר השני סירובו של ידין להקים יישובים של חיילים בשירות סדיר מראה כי בסופו של דבר משימה זו נתפסה כחשובה פחות ממשימות צבאיות מובהקות וכי באותה העת הצבא סירב לתפוס עליה אחריות כוללת.

הקמת מערך ההגנה המרחבית (הגמ"ר): במקביל לתהליכים שנסקרו לעיל החל להתגבש במהלך מלחמת העצמאות מערך ההגמ"ר, שבבסיסו עמד העיקרון שתושבי יישובי הספר ישתתפו בשמירת יישובם וממילא ישפיעו על מצב הביטחון גם בסביבתו של היישוב.¹³⁹ ישראל בר, ראש מחלקת תכנון במטכ"ל ה'הגנה' קבע במרץ 1948 את תצורתו הראשונית של המערך שאמור היה להיות "חלק בלתי נפרד של הכוחות המזוינים". היישובים הכפריים בארץ חולקו לשלושה סוגים: א', ב' ו-ג', בהתאם לקרבתם לגבול ולסכנה. יישובים סוג א' היו יישובים הנמצאים במרחק של עד עשרה קילומטרים מהגבול או שישבו בנקודות מפתח,¹⁴⁰ והיו אמורים להנות מנשק ותחמושת בכמות גדולה, וכן מממון של 'מוחזקים' שומרים שמשכורתם שולמה על ידי הצבא. ליישובים מסוג ב' ו-ג' הופנה נשק בכמות קטנה יותר, ותושביהם היו אמורים לשמור על היישוב וסביבתו בעצמם.¹⁴¹ במהלך מלחמת העצמאות לא קם המערך בצורה מסודרת- למרות התכנון, וכלקח מקרבות הבלמה ומכיבוש יישובים על ידי כוחות ערביים סדירים המעיטה הנהגת המדינה לראות ביישובים כוח משמעותי בהגנה על הגבולות בעת מלחמה עתידית.¹⁴² גם ראש הממשלה בן גוריון

¹³³ בן ציון ישראלי אל דוד בן גוריון, 2.3.1949, 2156/230/1972, א"צ.

¹³⁴ אליק שומרוני אל יעקב דורי, שחרורים לגרעיני התיישבות, 30.8.1949, 2156/230/1972, א"צ.

¹³⁵ יוסף גוריון אל קפלן, שכון למושבי עובדים חדשים של חיילים משוחררים, 28.5.1950, 2156/230/1972, א"צ.

¹³⁶ שירן, נקודות עוז, עמ' 218-225.

¹³⁷ שם, עמ' 266.

¹³⁸ אברהם הרצפלד אל ראש אכ"א, 18.7.1949, 2156/230/1972, א"צ, ומסמכים רבים נוספים בתיק זה.

¹³⁹ תפיסת ההגנה המרחבית הושפעה משיטת ההגנה הבריטית בעת מלחמת העולם השנייה, 'משמר הארץ' (Guard Home). דרוק, 'הגנה מרחבית', עמ' 79-80.

¹⁴⁰ דרוק, **הגנה מרחבית**, עמ' 93. במשך שנות ה-50 השתנו הקריטריונים להבחנה בין יישובים מסוג א' ליישובים אחרים. למשך פרק זמן קצר, בסימה של מלחמת העצמאות- נחשבו כל התושבים ביישובים סוג א' למגויסים. ראו: אורן, **שטחים מגויסים**, עמ' 203.

¹⁴¹ פריד וביגר, 'הגדרת הספר', עמ' 250.

¹⁴² עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו**, עמ' 105-106.

הפריד בין האתוס ההתיישבותי- ביטחוני ובין יכולתם של היישובים לעמוד בפועל בפני מתקפה של צבא סדיר.¹⁴³

לאחר סיומה של מלחמת העצמאות והשינויים הקרדינליים במבנהו של צה"ל שכללו קיצוץ ניכר במצבת כוח האדם, החלה לעלות בשנית קרנו של ההגמ"ר בגלל גורמים כלכליים. בדיונים על סדר הכוחות בצבא, שהתנהלו במטכ"ל באביב ובקיץ 1949 העלה דוד שאלתיאל את ההצעה להתבסס על אנשי היישובים בהגנה על גבולות המדינה. הצעתו של שאלתיאל נדחתה בתחילה על ידי חיים לסקוב ויגאל ידן, שטענו שהיישובים לא יצליחו לבלוס את האויב ושההצעה מבוססת על ניסיון העבר ולא על ראיית העתיד.¹⁴⁴ אולם בסופו של דבר, בהמשכם של הדיונים ובגלל הלחצים הכלכליים שחייבו את הקטנת מצבת כוח האדם של צה"ל, הסתבר לאלופי המטכ"ל שאין ברירה אלא להסתמך על יישובים אזרחיים בספר כחלק אינטגרלי בהגנת הגבולות.¹⁴⁵ מערך ההגמ"ר שהחל לקום קיבל תפקיד כפול: בזמן לחימה- להבטיח את הגנת היישובים ולשחרר את כוחות הצבא למתקפת נגד; ובזמן ביטחון שוטף- למנוע את ההסתננות העוינת לתחומי היישובים. המערך חולק לגושים, שהיו כפופים לפיקודים האזוריים של צה"ל. הגושים חולקו לאזורים.¹⁴⁶

בקיץ 1949, בסיומם של הדיונים המטכ"ליים וכאשר הציג לממשלה את עיקרי ארגונו של הצבא לאחר תום המלחמה קבע בן גוריון: "ביטחונו לא ייכון על הצבא בלבד- גם אילו יכולנו לכלכל צבא גדול. יישובי הספר מוכשרים לעמוד זמן בלתי מסוים נגד האויב ולעכב את חדירתו ארצה- הם תנאי בני גד ובני ראובן לביטחונו. והכשרת הנוער כולו להתיישבות חקלאית שיש איתה אימון צבאי היא הכרח".¹⁴⁷ כמובן שנעשתה כאן אידיאליזציה מסוימת של האילוף. מערך ההגמ"ר קם בכדי לענות על מצוקה חריפה בתקציב ובכוח אדם שהתגלעה באותה העת בצה"ל, למרות הספקנות שהלכה וגברה כלפי היכולת של יישובי הספר להדוף סכנות ביטחוניות שונות, ולא בגלל ההכרה בכוחם של הצבאי של היישובים להגן על גבולות המדינה.

שלושת התהליכים שתוארו כאן: המעורבות הגוברת של הצבא בהקמת היישובים ובהחלטה על מיקומם, הפניית חיילים משוחררים ליישובים והקמת מערך ההגמ"ר הביאו לשיא את ההלימה שבין הכוח הביטחוני של מדינת ישראל ובין מערך היישובים והשלימו את התהליך שראשיתו באתוס שנולד שלושה עשורים קודם לכן. למרות זאת, צה"ל לא פעל להקמת יישובים בעצמו.

לאחיה המתהדקת של הצבא בהתיישבות החקלאית שהתבטאה בשלושת התהליכים שצוינו לעיל, הצטרפו שני גורמים נוספים שהשפיעו על ההתיישבות בספר. הראשון היה השתלטות בפועל על קרקעות ערביות שנותרו נטושות בתום מלחמת העצמאות. התהליך היה הדרגתי: עד לראשית שנת 1949 חששה ישראל מהשתלטות על שטחים ערביים נטושים, בגלל גורמים חיצוניים ופנימיים. המפנה התרחש בינואר 1949, אז נחתמה עסקת 'מיליון הדונם', במסגרתה מכרה

¹⁴³ בן גוריון, **צבא וביטחון**, עמ' 127.

¹⁴⁴ פריד, **התגבשות והתפוררותה**, עמ' 58-59.

¹⁴⁵ כהגדרתו של ישראל בר: "כוחות צבא הקבע צריכים להיות מבוססים על שני דברים: על הארגון המרחבי של יישובי הספר ועל הצבא הסדיר". פריד, **התגבשות והתפוררותה**, עמ' 59. ראו גם: פריד, 'המטה הכללי', עמ' 175-177.

¹⁴⁶ דרוק, 'הגנה מרחבית', עמ' 83-90.

¹⁴⁷ מובא אצל: אורן, **שטחים מגויסים**, עמ' 202.

המדינה לקק"ל מיליון דונם של קרקעות השייכות לכפרים נטושים בכל הארץ.¹⁴⁸ בהמשך נחתמו עסקאות נוספות בין מדינת ישראל לקק"ל ונפתח הפתח להתיישבות נרחבת בשטחים אלו. הרצון להקדים את הלחץ הבין לאומי בנוגע לשטחים הנטושים ולשטחים שהיו נתונים במחלוקת מסביר גם את עוצמתה ומהירותה של ה'מתקפה ההתיישבותית' לאחר המלחמה.

תהליך שני נגע לזהותם של המתישבים ביישובי הספר החדשים. העלייה ההמונית, הרצון להקים עוד ועוד יישובים כדי לבצר את גבולות המדינה והעייפות המסוימת תנועות ההתיישבות וחבריהן מהקמת יישובים חדשים,¹⁴⁹ גרמו לכך ששני שלישים מהיישובים שהוקמו בשנים 1948-1951 נוסדו על ידי עולים חדשים. תלותם של העולים במנגנוני המדינה גרמה לחוסר יכולתם להתנגד לשליחתם אל הפריפריה והספר.¹⁵⁰ תהליך זה השתלב במסגרת תפיסת ההתיישבות הממלכתית של בן גוריון, והיה פרי יוזמתו של יו"ר המחלקה להתיישבות של הסוכנות- לוי אשכול.¹⁵¹

העברת העולים לספר יצרה מורכבות ביטחונית, כיוון שעם ראשית ההסתננות הערבית העוינת למדינה, בעיקר מתחום ירדן, היו יישובי העולים פגיעים ביותר. עם התגברות תופעת ההסתננות נצפתה לא אחת תופעה של נטישה, חלקית או מלאה, של יישובי עולים.¹⁵² כך לדוגמה המושב טל שחר נטש באורח כמעט מלא ויישובים אחרים בפרוזדור ירושלים נטשו באופן חלקי.¹⁵³ אשכול חשש מנטישה המונית של יישובי הספר בעקבות הגברת ההסתננות: "העולים הללו, מטבע נדודיהם תלשותם ורפיונם הם כעלה נידף, אשר ירעדו מפני כל רוח שאיננה מצויה. עוד יעבור זמן רב עד אשר יתרגלו ויתחנכו להיות בוטחים בעצמם ומגנים על יישובם".¹⁵⁴

גם מפקדי צה"ל לא ששו מהעובדה שבמקומות החיכוך הפוטנציאליים, בסמוך לגבולות, קמו מושבי עולים ולא קיבוצים או מושבים של ההתיישבות הוותיקה.¹⁵⁵ בתגובה לחששותיו של אשכול הציע הרמטכ"ל ידן כי ממזרח ליישובי העולים ובסמוך לגבול הירדני (המדובר היה על יישובי ה'מזלג' שבדרום הפרוזדור, אזור שהיה עד אז ריק מהתיישבות יהודית) יקומו יישובים של נוער חלוצי מבני הארץ כדי להוות חגורת מגן.¹⁵⁶ הרעיון לפיו היישובים של בני הארץ צריכים להיות סמוכים לקו העימות ומאחוריהם יוקמו יישובי העולים שב והופיע גם בהמשך עם התגבשות ההצעה להקמת מיזם היאחזויות הנח"ל.

¹⁴⁸ יהושע אשל, דו"ח וסיכום לחודשי נובמבר 1948 - ינואר 1949, 1972 / 230 / 2156, א"צ; גולן, שינוי מרחבי, עמ' 224-226.

¹⁴⁹ שירן, נקודות עוז, עמ' 187-193; 243-244.

¹⁵⁰ פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 119; הכהן, עולים בסערה, עמ' 123-126.

¹⁵¹ גבע, 'מורשת ההתיישבות', עמ' 270-277; ביין, עלייה והתיישבות, עמ' 77-81; גולדשטיין, אשכול-

ביוגרפיה, עמ' 288-302; גולדשטיין, 'העלייה הגדולה', עמ' 31-61.

¹⁵² לוי אשכול אל דוד בן גוריון, 5.2.1951, S15\9786, אצ"מ; אברהם איכר אל רענן וויץ, ענייני נדידת העמים, 13.12.1953, S15\ 9606, אצ"מ.

¹⁵³ לוי אשכול אל דוד בן גוריון, 2.5.1951, S15 \ 9786, אצ"מ.

¹⁵⁴ מובא אצל: גרוס, אדמה אהובה, עמ' 74.

¹⁵⁵ דרורי, אוטופיה במדים, עמ' 50-51.

¹⁵⁶ ההצעה התממשה בחלקה עם עליית היישוב 'מבואות ביתר'- חברי תנועת חירות לראס אבו עמר. ידן אל לוי אשכול, ביטחון בהתיישבות החדשה, 1.5.1950, 12-7 / 2 / א"ט.

סיכום: ההתיישבות הביטחונית ביישוב העברי ובמדינת ישראל- קווים לדמותו של הרעיון ויישומו (1920-1950)

לעיל סקרנו חלק מהדוגמאות ההיסטוריות העולמיות של השימוש במתיישבים לצורך הגנה על הגבולות, וראינו כי העיקרון המנחה של ההתיישבות כזו הוא שזול יותר להשתמש במוקדי ההתיישבות מאשר להתבסס על חיילים סדירים. גם ביישוב העברי בארץ אחד הזרזים העיקריים להתפתחות הקשר שבין מושגי ביטחון להתיישבות היה המחסור. מחסור במשאבים ובכוח אדם לצרכי הביטחון,¹⁵⁷ ומחסור במשאבים ובכוח אדם לצרכי ההתיישבות.¹⁵⁸ סקירת התפתחות ההתיישבות הביטחונית היהודית בארץ החל מראשית תקופת המנדט מאפשרים לעמוד על מספר מאפיינים שונים ושווים בהשוואה למאפיינים העולמיים:

ההתיישבות מטרימה ומאפשרת את הריבונות: בעוד שבמרבית הדוגמאות ההיסטוריות האימפריות הן אלו שפיתחו ההתיישבות ביטחונית, הרי שבהקשר ליישוב היהודי בארץ ההתיישבות הביטחונית נולדה לפני היווצרות הכלים הריבוניים. ההתיישבות זו הפכה לאסטרטגיה מרכזית בתקופת 'המדינה שבדרך', יותר מעשור לפני הקמת המדינה, והחלה להתהוות בתור מושג ראשוני כמעט שלושה עשורים טרם הקמתה. יהודי הארץ, שהחלו לעסוק במושג הריבונות מהצהרת בלפור ואילך, לא יכלו לממש את שאיפתם ולהסתמך על מערך השליטה הבריטית בארץ. לכן המסגרת ההתיישבותית התוותה כמעין מכשיר חלופי- היכול לסמן את גבולות הטריטוריה העתידיים.¹⁵⁹ החל מהפעלת האסטרטגיה בראשית המרד הערבי ועד לכתיבת תכנית רוכל- לב, יוחס מרבית תפקידה של ההתיישבות הביטחונית לפן הטריטוריאלי, בהשתלטות על שטחים נוספים והכפפתם ל'מרחב היהודי' ולא לפן הביטחוני- שמירה על ההתיישבות באזורים פנימיים יותר. הסיבה לבכירותה של הגישה הטריטוריאלית הייתה העובדה שבאותה העת עדיין נסמך היישוב בצורה כזו או אחרת על האבטחה הבריטית: באופן ישיר או באופן עקיף על ידי מוסד הנוטרות הלגלי, אולם מרגע שהתברר כי הבריטים מתכננים לפנות את הארץ, קבלה גם הגישה הביטחונית מקום מרכזי. ההתיישבות בספר התעצבה אל מול התוכניות השונות לחלוקת ארץ ישראל, החל מתוכנית 'ועדת פיל'. במידה מסוימת האתוס הזין את עצמו, וגם אם היו הצלחותיה של הגישה הטריטוריאלית מוגבלות במבחן דיוני האו"ם בשנת 1947, הרי שבתפיסה הציבורית ההתיישבות בספר הייתה זו שעיצבה את גבולות המדינה.

השפעת האתוס החלוצי חקלאי: ייחוד נוסף של ההתיישבות הביטחונית הציונית היה בכך שמפעל זה הושפע לא רק מהמטרות הטריטוריאליות והביטחוניות, אלא גם מתפיסות העולם הציוניות שראו בחקלאות את אידיאל ההגשמה. יתירה מכך, נראה כי התפיסות האידאיות עמדו בבסיס ההתיישבות בספר הרבה לפני שהתבררו היתרונות הפרקטיים של ההתיישבות זו. תפיסות עולם אלו מנעו מיליטריזציה מוחלטת של ההתיישבות. לכן ניתן מקום, גם אם מצומצם יותר לשיקולים משקיים בדיונים על מיקום היישובים, גם בזמן שאתגרי השעה הכתיבו כי המטרות הביטחוניות והמדיניות של היישובים משמעותיות הרבה יותר מהמטרות החקלאיות

¹⁵⁷ כך לדוגמה הסכימו תנועות הנוער החלוציות כי קבוצות ההכשרה שלהן, שהתעתדו לצאת להתיישבות קיבוצית, ישולבו בפלמ"ח עקב מחסור בכוח אדם בשורות הפלמ"ח. קדיש, **למשק ולנשק**, עמ' 94-11.

¹⁵⁸ כך למשל הסכים הצבא לשחרר חיילים לשם הקמת יישובים.

¹⁵⁹ גם ארגוני המגן של היישוב- ובראשם ההגנה התבססו הרבה מאוד על היישובים. סביר להניח שגם עניין זה גרם להחשבת יישובים ככוח ביטחוני חשוב.

והחברתיות.¹⁶⁰ באופן דומה, תוך כדי מלחמת העצמאות וכאשר נוצר צורך דחוף להתיישבות של חיילים בשטחים שנכבשו במהלך המלחמה, נרתעו המוסדות-הן הצבאיים והן האזרחיים מהקמת משלטים צבאיים שלא תהיה בהם גם עבודה חקלאית.¹⁶¹ אולי גם נתפסה האפשרות של הקמת בסיסי צבא לאבטחת הגבולות ככזו התורמת למטרות הביטחוניות, אולם לא ככזו המאפשרת את ההתפשטות הטריטוריאלית: היקשרות לשטח ובעלות עליו איננה אפשרית ללא עבודת האדמה.¹⁶² ודאי שגם לקשר ההדוק שבין ההגנה והפלמ"ח ובין תנועות ההתיישבות העובדת,¹⁶³ הייתה השפעה על כך שההתיישבות לא הפכה להיות באופן מוחלט כלי אינסטרומנטלי לסיפוק צרכי הביטחון וללא ערך עצמי.

התפתחות תורת ההתיישבות הזמנית: המחסור במשאבים (כוח אדם, מימון וקרקע) והצורך הביטחוני והטריטוריאלי שהכתיבו עליה דחופה לאזורי הקצה יצרו מושג חדש: התיישבות זמנית. מושג זה בא לענות על הפער שבין הרצון לשלב את צרכי הביטחון השונים ובין הרצון לדבוק באתוס החקלאי. בהתיישבות הזמנית נתנה בכורה להיבטים הביטחוניים והטריטוריאליים על פני ההיבטים המשקיים.¹⁶⁴ בסופו של דבר- כך הובטח, יגיע תורו של היישוב החקלאי. ההתיישבות הזמנית תבעה לעיתים גם מהמתיישבים להיות ארעיים באדמתם, דבר שהתבטא למשל במקרה של היאחזויות הפלמ"ח.

התיישבות ביטחונית אליטיסטית: בניגוד לדוגמאות ההיסטוריות, שם הייתה ההתיישבות הביטחונית מורכבת במרבית המקרים מאוכלוסיות שישבו בפריפריה והיו רחוקות גאוגרפית ותרבותית ממרכז האימפריה, הרי שבדוגמה הציונית ההתיישבות בספר נסמכה על האוכלוסייה האליטיסטית, תנועת העבודה ואנשי הקיבוצים. ייחודיות זו נגרמה עקב היותה של האליטה הציונית 'אליטה משרתת',¹⁶⁵ ובגלל האופי הוולונטרי של ההתיישבות (ראו בסעיף הבא). עובדה זו השתנתה באופן משמעותי עם הקמת המדינה, אז מרבית האוכלוסייה שהופנתה לספר הייתה אוכלוסיית עולים, שבמובנים מסוימים הייתה דומה הרבה יותר לדגמים ההיסטוריים של המתיישבים בספר.

שילוב של גורמים ממסדיים ו-וולונטריים: ההתיישבות הביטחונית נסמכה על מעטפת ארגונית של הגורמים הממסדיים ביישוב העברי ובמדינת ישראל, ובהם: הסוכנות היהודית, ובעיקר המחלקה להתיישבות שלה, גורמי הביטחון השונים בהגנה ובצה"ל והמרכז החקלאי של ההסתדרות. אולם תפקיד חשוב בסיפורה של ההתיישבות זו שמור לתנועות הוולונטריות: לתנועות הנוער החלוציות ולתנועות הקיבוציות. הלהט והאידיאולוגיה שאפיינו את ההתיישבות הביטחונית לא נכפו בעקבות צו עליון או גורם חוקי כלשהוא, והמתיישבים הגיעו לנקודות מבחירה חופשית ומהכרה בערכה של ההתיישבות.

¹⁶⁰ ראו דוגמאות רבות לממשק בין שיקולים אלו זה במסמכי המרכז החקלאי של ההסתדרות: iv-235-1-2293, אה"ע.

¹⁶¹ שירן, **נקודות עוז**, עמ' 113.

¹⁶² כלשונם של הדברים המיוחסים ליוסף טרומפלדור- "במקום בו תחרוש המחרשה היהודית את התלם האחרון שם יעבור גבולנו".

¹⁶³ בעניין זה ראו: שירן, 'ברית החרב והשיבולים', עמ' 111-152.

¹⁶⁴ המטרה החקלאית העיקרית בהיאחזויות ובמצפים הייתה הכשרת הקרקע, פן נוסף של ביסוס האחיזה בשטח שבהמשך יאפשר חקלאות.

¹⁶⁵ על המושג ראו לדוגמה: בן אדמון, 'מרד ויצירה', עמ' 152-164; דרורי, 'התנועה הקיבוצית כאליטה מגויסת', עמ' 81-102.

מימון לאומי ולא עצמי של היישובים: בניגוד לדוגמאות ההיסטוריות בהן היישובים היו אמורים לפרנס את עצמם, הרי שחלק גדול מהתקציבים ליישובים הגיעו מה'הון הלאומי' של מוסדות המדינה שבדרך: מתקציבי הסוכנות היהודית וקק"ל ומאוחר יותר גם מתקציבה של המדינה. ללא תקציבים אלו אין ספק כי מיזם ההתיישבות הביטחונית היה דליל הרבה יותר, כאשר הניסיון החקלאי של חלק גדול מהמתיישבים לקה בחסר, והגורם החקלאי לא תמיד היה זה שהנחה את בחירת מיקום היישובים. כפועל יוצא ניתן להניח כי בניגוד למקרים ההיסטוריים לא רק הגורם הכלכלי הוא זה ששיחק תפקיד בהעדפת ההתיישבות על פני חיילים סדירים בשמירת הגבולות,¹⁶⁶ אלא גם גורמים נוספים כמו האתוס החקלאי ומחסור בכוח אדם בהגנה ובצה"ל היו אלו שגרמו להתפתחות הנרחבת של ההתיישבות הביטחונית היהודית בארץ.

עם הקמתה של מדינת ישראל הועצם אתוס ההתיישבות הביטחונית מהסיבות עליהן עמדנו לעיל, ותכנון ההתיישבות בשנותיה הראשונות של המדינה הוכפף לצרכים הביטחוניים.¹⁶⁷ אולם אתגריה ותחומיה של ההתיישבות הביטחונית השתנו. ניתן לאפיין שלושה שינויים מרכזיים:

- א. בעקבות סיומה של מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק ירד משקלם של היעדים הטריטוריאליים בהתיישבות הביטחונית אל מול היעדים הביטחוניים; אם כי עדיין לשיקולים הטריטוריאליים היה משקל מסוים, עקב החשש מלחץ בין לאומי שיאלץ את ישראל לוותר על שטחים שנכבשו במלחמה.
- ב. בפקוד צה"ל הובן כי יכולתם של היישובים למנוע פגיעה ביטחונית-הן בהקשר לפלישה עתידית של צבאות סדירים והן אל מול ההסתננות, הוא מוגבל, אולם הקיצוץ בתקציב צה"ל לא אפשר להימנע מלהסתמך על היישובים בהגנה. גם ידן ומפקדים אחרים במטכ"ל שתמכו בהסתמכות על היישובים עשו זאת בעיקר משיקולים כלכליים.
- ג. אופי המתיישבים החל להיות פחות ופחות מתאים לתפקידיה הקלאסיים של ההתיישבות הביטחונית עם ביצועה של ההחלטה על הפניית העולים לספר.

¹⁶⁶ קשה להעריך מה היה זול יותר, למשל לאחר קום המדינה: להעמיד יחידות צבאיות סדירות רבות בגבול או להקים יישובים חקלאיים רבים של עולים שאינם מורגלים בעבודת האדמה, ולא ברור כמה יצליחו להחזיר את ההשקעה. ודאי שמבחינת הצבא האפשרות השנייה הייתה זולה יותר, אולם מתוך מבט כולל על תקציב המדינה לא ברור מה הייתה התשובה הנכונה. בכל אופן, היעדרם של דיונים כאלו במוסדות השונים מעידים שלא רק הפן הכלכלי היה משמעותי בהקשר לשאלה זו.

¹⁶⁷ הכהן, **עולים בסערה**, עמ' 125. דעה מנוגדת ראו אצל: גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 81.

פרק שני: היאחזויות הנח"ל- מרעיון לביצוע

רעיון היאחזויות הנח"ל לא נהגה והוגשם ברגע אחד. מערכת של תהליכים, שהתרחשו מהקמת הנח"ל בקיץ 1948 ועד לעלייתו אל הקרקע של היאחזויות הראשונות שלוש שנים מאוחר יותר, אפשרו את יציאתו אל הפועל. מטרתו של פרק זה תהיה לדון בשורת תהליכים אלו, ולנסות לברר את מטרתן של היאחזויות על פי הוגי התוכנית ומבצעי השונים.

השלב הראשון: הקמת הנח"ל- גורמים ותהליכים

שני תהליכים מרכזיים גרמו להקמת הנח"ל. הראשון הוא הידלדלות מאגר כוח האדם החלוצי של תנועות הנוער בעקבות מלחמת העצמאות, והשני הוא מאבקו של בן גוריון במטה הפלמ"ח, שהתרחש בעיקר על רקע עימות פוליטי בין מפא"י למפ"ס ורצונו של בן גוריון בהכפפת הגופים הוולונטריים אל מוסדות המדינה הממלכתיים. במחקר חלוקות הדעות לגבי השאלה מה משני התהליכים היה משמעותי יותר: שלומית קרן ואסנת שירן מצביעות על הידלדלות כוח האדם החלוצי ומאבק תנועות הנוער בתור הגורם העיקרי,¹⁶⁸ ולעומתן יואב גלבר, אניטה שפירא וחוקרים נוספים סוברים כי המאבק הפוליטי היה הגורם המשמעותי יותר.¹⁶⁹

הידלדלות מאגר כוח האדם החלוצי: עד למלחמת העצמאות היה מספר גרעיני הנוער החלוצי הזמינים להתיישבות רב ממספר הנקודות הזמינות להתיישבות. אולם במהלך המלחמה התרחשו שני תהליכים שהובילו למהפך ביחס זה. האחד היה ה'מתקפה ההתיישבותית' עליה עמדנו בפרק הקודם; השני היה השחיקה הגדולה בעתודות כוח האדם החלוציות שגויסו לחטיבות הלוחמות של צה"ל במהלך המלחמה.¹⁷⁰ תנועות הנוער החלוציות, שסיפקו את כוח האדם להכשרות בקיבוצים, קיבלו על עצמם את צווי הגיוס הכללים בראשית המלחמה, אך עם התמשכותה ראו בעיניים כלות כיצד מאגר כוח האדם שלהם הולך ונפגע. תנועות הנוער ניסו לפעול כל העת אל מול ה'הגנה', ולאחר מכן מול צה"ל, בכדי לגייס את הקבוצות בצורה מרוכזת ולא להביא לפיצולן ולפגיעה בלתי הפיכה בהן. מאבקים התנהלו גם על שאלת ההימצאות של בנות הגרעין ושל הבנים שאינם כשירים ללחימה בתוך יחידות הפלמ"ח, כאשר תנועות הנוער רצו לשמור על שלמות הגרעינים והגורמים הצבאיים רצו לפצל את החיילים לפי יכולות הלחימה.¹⁷¹ מנהיגי תנועות הנוער ניסו לשמור על ערכי ההתיישבות וההגשמה בתוך קלחת הדמים ובתוך היחידות הצבאיות הששות אלי קרב, ובשלב כלשהוא החלו לעלות גם טענות על מטה הפלמ"ח, שהפך את חטיבותיו לכוח צבאי רגיל ואת חייליו ל'בשר תותחים'. בעיתון מחנות העולים נכתב:

במערכה זו שאנו נתונים בה, מערכה הכפויה עלינו על ידי ברית כוחות שחורים, רוצים אנו לשמור על שלמות ערכינו, לשמור מכל משמר בתוך ההרג והדם את כל

¹⁶⁸ קרן, **בין השיבולים לחרב**, עמ' 115-116; שירן, **נקודות עוז**, עמ' 171-173.

¹⁶⁹ גלבר, **למה פירקו**, עמ' 217-218; שפירא, **מפיטורי הרמ"א**, עמ' 53; אסף, 'הפילוג בקיבוץ המאוחד', עמ' 76-77. עפרה אלעד מנסה לשלב בין תהליכים אלו: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 15.

¹⁷⁰ שירן, **נקודות עוז**, עמ' 120-173.

¹⁷¹ קרן, **בין השיבולים לחרב**, עמ' 33-54.

מה שמייחד את האדם ושומר על צלמו. המלחמה, עם היותה ממושכת, היא בשבילנו אפיזודה...¹⁷²

מאבקים אלו התרחשו על רקע הפער שבין תפיסת העולם של הנהגות תנועות הנוער, שהייתה אוטופית וניסתה להיצמד לערכים אידיאולוגיים והתיישבוניים תוך התעלמות מסוימת מאירועי המלחמה, ובין תחושת הדחיפות שליוותה את הנהגת צה"ל בעת המעבר למדינה והצרכים הדחופים שהכתיבו קרבות המלחמה והרצון ליצור משמעת מחייבת ביחידות צה"ל השונות.

הדברים הגיעו לנקודת משבר בעת פרסום צו של אכ"א ביוני 1948 על גיוס בני ה-17 (ילידי שנת 1931) לתפקידי עבודה, קשר ועבודה.¹⁷³ בהנהגות תנועות הנוער הרגישו שצו זה יביא כליה על העתודות החלוציות ויחסל את הרזרבה ההתיישבונית. בתגובה לצו החלה לעלות יוזמה, בתחילה מצד תנועת הצופים ולאחר מכן משאר תנועות הנוער, שקראה להקמת הח"ץ-הכשרה חלוצית צבאית. לפי ההצעה, שנתמכה בהמשך על ידי המחלקה לנוער ותרבות במשרד הביטחון, יגויסו גרעיני ההכשרה ההתיישבוניים יחד עם חברי הנוער העולה הנמצא במשקים-אל חטיבה ייעודית שתפקידה יהיו "להתיישבות כיבושית, בשפלה בהרים ובים" ולחזק את ההתיישבות הקיימת. דובר על כ-6,500 בנים ובנות, ילידי 1931, שהיו אמורים להשתייך למסגרת זו.¹⁷⁴ בשלב זה החלה להתרחש מחלוקת, שנגעה גם לפן הפוליטי, בדבר מידת הזיקה שבין הח"ץ לפלמ"ח: תנועת 'השומר הצעיר', המפמ"ית, דרשה להכפיף את המסגרת החדשה אל מטה הפלמ"ח מטעמים אידיאולוגיים ומפלגתיים, בעוד תנועות הנוער האחרות לא חפצו במהלך זה כיוון שכבר לא ראו בפלמ"ח יעד לקליטת הכשרותיהם עקב דעיכת 'רוח הפלמ"ח' במהלך המלחמה ובגלל הפגיעה ב'הסכם ההכשרות' בין הפלמ"ח ובין תנועות הנוער.¹⁷⁵

בתחילה היה בן גוריון סקפטי לגבי רעיון הגיוס הנפרד, וביכר גיוס של הנוער החלוצי לחיל התותחנים, כהצעתו של יגאל ידין.¹⁷⁶ בהמשך, בעת פגישה של הנהלת משרד הביטחון, קיבל בן גוריון עקרונית את הדרישה להקמת מסגרת צבאית נפרדת, שתבסס על אימון מוקדם של שלושה חודשים ולאחר מכן הכשרה במשקים.¹⁷⁷ בעת הדיונים במשרד הביטחון המשיכו הנהגות תנועות הנוער את לחצן, והמשיכו לתבוע מבן גוריון הקמת מסגרת נפרדת לבני ובנות ההכשרות. תחושת הדחיפות נכרה במכתבם: "אנו עוקבים בחרדה אחר התפתחות הדיונים, וחוששים להתפרקות הגרעינים".¹⁷⁸ בן גוריון ענה למכתבם וקיבל עקרונית את הצורך לשמור על שלמות הגרעינים לטובת המשימות ההתיישבוניות: "מובן מאליו שכל עוד לא נסתיימה המלחמה, צורכי המלחמה והניצחון קודמים, אבל בלי הכרח ברור אין לתת לפורר גרעיני התיישבות". בן גוריון

¹⁷² מצוטט שם, עמ' 25.

¹⁷³ דוד בן גוריון, **מדינת ישראל המחדשת**, כרך א', עמ' 157.

¹⁷⁴ משרד הביטחון, הנחות להקמת מסגרת להכשרה חלוצית צבאית, 29.7.1948, 2156/230/1972, א"צ; איסר בן צבי ממשרד הביטחון אל דוד בן גוריון ולי אשכול, 30.7.1948, 2156/230/1972, א"צ.

¹⁷⁵ ראו גם בהקשר זה: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 11-13.

¹⁷⁶ בן גוריון, **יומן המלחמה**, כרך ב', עמ' 593.

¹⁷⁷ שם, עמ' 640-641.

¹⁷⁸ מזכירי תנועת הנוער החלוציות אל דוד בן גוריון, חברי גרעיני ההתיישבות ילדי 1931, 10.8.1948, 1953/447/41, א"צ. עפרה אלעד מביאה את עדותו של מפקד הגדנ"ע באותה העת, אלחנן ישי, שטען כי המכתב 'הוזמן' מבן גוריון ומראשי מפא"י כדי לסייע בהוצאת גרעיני ההכשרה מהפלמ"ח. אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 18.

הזכיר את שמה של המסגרת המוצעת - "נוער חלוצי לוחם", וקבע כי היא לא תהיה קשורה ל"מסגרת חטיבתית כלשהיא", קרי- לפלמ"ח.¹⁷⁹ כך נפתח הפתח בפני רעיון הנח"ל.

הגורם הפוליטי- פירוק הפלמ"ח והרצון בממלכתיות: התהליך השני שהוביל להקמת הנח"ל היה פירוק מטה הפלמ"ח בקיץ 1948, על רקע השתייכותו הפוליטית של הפלמ"ח למפ"ם וחששו של בן גוריון מפני 'צבא מטעם'.¹⁸⁰ בן גוריון הבין שבמקביל לפירוק הפלמ"ח יש לדאוג למסגרת אחרת שתאגד את גרעיני ההכשרה של תנועות הנוער, שפעלו במסגרת הפלמ"ח מאז 'הסכם ההכשרות' שנחתם בשנת 1944. בעת הדיונים עם ראשי תנועות הנוער שנסקרו לעיל, לחץ מרכז מפא"י על תנועות הנוער שהיו קשורות למפלגה לעבד הצעה ליחידה נפרדת לגרעיני ההכשרות שלא תהיה קשורה לפלמ"ח,¹⁸¹ וכך היה עם ההצעה להקמת הח"ץ ובהמשך עם הקמת הנח"ל.¹⁸²

ראשי מפ"ם אכן את הקמת הנח"ל כמהלך שבא להוות חלופה לפלמ"ח וככזה שכוון נגדם, ובדיון בוועדת הביטחון של מפ"ם קראו חברים: "להתנגד לניסיונות לריכוז האימונים לנוער שלפני גיל הגיוס במחנות קסרקטין ארציים... את תפקידו בגיוס ובמלחמה ימלא הנוער במסגרת הפלמ"ח", וחוזרים אנונימיים שהופצו לחברי ההכשרות הסבירו כי הנח"ל נועד כדי לנתק בינם ובין הפלמ"ח.¹⁸³ גם התנועות הקיבוציות שהיו קשורות למפ"ם, הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, קשרו בין פירוק הפלמ"ח להקמת הנח"ל. במשך השנה הראשונה לקיומו של הנח"ל ליוותה אווירה של חשדנות וחוסר שיתוף פעולה את מערכת היחסים שבין שתי התנועות הללו אל הנח"ל.¹⁸⁴ בהמשך הגיעו גם חברי משקים ופלמ"ח אל בסיס הנח"ל שהיה במחנה 80 וניסו לשכנע את החיילים לערוק מהנח"ל ולחזור לגדודי הפלמ"ח.¹⁸⁵ בוועידת הקיבוץ המאוחד שהתקיימה בנובמבר 1948 תקפו חברי הרוב המפמ"י את הקמת הנח"ל, וקבעו שחברות הנוער של הקיבוץ לא יישלחו לנח"ל אלא ישירות ליישובי הספר. אליק שומרוני, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון ואיש קיבוץ אפיקים (שבאותה העת היה עדיין חלק מהקיבוץ המאוחד), ניסה לפייס את דעת חברי הוועידה, ולהסביר להם את דוחק השעה והדחיפות שבהקמת יישובים בספר, אתגר שלטענתו התנועות הקיבוציות לא יכולות לעמוד בו לבדן ללא תמיכה ממלכתית.¹⁸⁶

קשה לקבוע במסמרות, ודאי במסגרתה של עבודה זו שאין עיקר עניינה העיסוק בהקמת הנח"ל, איזה תהליך השפיע יותר על הקמת הגוף: האם הידלדלות כוח האדם החלוצי והחשש של ראשי תנועות הנוער מטמיעה של חברי ההכשרות במערכת הצבאית, או שמא המאבק של בן גוריון בפלמ"ח ובמפ"ם. אולם המתחים שבין הקטבים של שני הצירים הללו- ציר ההתיישבות מול הלחימה וציר המוסדות הממלכתיים של מדינת ישראל מול התנועות הוולונטריות הקיבוציות השפיעו על עיצובו של הנח"ל בהמשך, ובנידון דידן- גם על מיזם ההיאחזויות. מדור הנוער (ששמו

¹⁷⁹ דוד בן גוריון אל מזכירי תנועות הנוער החלוציות, 13.8.1948, 41/447/1953, א"צ. את השם הזכיר שמעון פרס, שטען בעד הכלת המסגרת של אימונים צבאיים בתחילה ולאחר מכן הכשרה חקלאית או לימודים מקצועיים על כלל מחזור המתגייסים ולא רק על חברי ההכשרות (רעיון שיושם מאוחר יותר בעת העברת חוק שירות הביטחון התש"ט). ראו: בן גוריון, **יומן המלחמה**, עמ' 641.

¹⁸⁰ על זיקת הפלמ"ח למפ"ם, ובעיקר לקיבוץ המאוחד, ראו: צור, **מן הים עד המדבר**, עמ' 92-95.

¹⁸¹ גלבר, **למה פירוק**, עמ' 217-218; שפירא, **מפיטורי הרמ"א**, עמ' 53. ראו גם באופן שונה מעט: עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 127.

¹⁸² אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 11-13; קרן, **בין השיבולים לחרב**, עמ' 57-78.

¹⁸³ מובא אצל: גלבר, **למה פירוק**, עמ' 217-218.

¹⁸⁴ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 19-26; עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 132-135; 252-256.

¹⁸⁵ שם, עמ' 32. ראו בהקשר זה גם: אסף, 'הפילוג בקיבוץ המאוחד', עמ' 76-77.

¹⁸⁶ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 27.

הוסב למדור הנוער והנח"ל) במשרד הביטחון, הגוף האזרחי שהתמנה לפקח על הנח"ל,¹⁸⁷ ניסה לפשר ולגשר בין האוריינטציה הצבאית לזו הוולונטרית, וכפי שנראה בהמשך – לא תמיד בהצלחה.

התפתחות הנח"ל עד למעבר חוק שירות הביטחון

בעקבות התהליכים שנסקרו לעיל פרסם הרמטכ"ל יעקב דורי בראשית ספטמבר 1948 פקודה להקמת מסגרת "נוער חלוצי לוחם", במטרה לשמור "על האלמנט החלוצי של ההתיישבות". המסגרת הייתה אמורה לקום בתוך הגדנ"ע (גדודי הנוער) ולכלול את כל גרעיני ההתיישבות המאורגנים בתנועות הנוער ובעליית הנוער הכוללים בנים ובנות.¹⁸⁸ הנח"ל אמור היה לקבל הוראות ממפקדת הגדנ"ע (שבראשה עמד באותה העת אלחנן ישי), ובמקביל ממדור הנוער במשרד הביטחון שיתאם את אופי השירות של מסגרת הנח"ל.¹⁸⁹ בראש המדור עמד באותה העת אליק שומרוני, שהחל את תקופת כהונתו בד בבד עם הקמת הנח"ל.¹⁹⁰ נוסף להנהגה הדו ראשית, זו הצבאית וזו של משרד הביטחון, פיקחה על הנח"ל גם וועדת משנה של וועדת הביטחון של מועצת המדינה.¹⁹¹

בשנתם הראשונה בצבא היו אמורים חיילי הנח"ל לעבור הכשרה – הן צבאית והן חקלאית. ההכשרה הצבאית ארכה כחודשיים, וכללה טירונות ואימונים מקצועיים, במטרה שגרעין ההתיישבות יוכל בעת חירום להוציא מתוכו יחידה צבאית כשירה לחימה. גם הבנות הוכשרו בנשק. האימונים הצבאיים התקיימו בבסיסים נפרדים משאר חיילי צה"ל, ונשמרה בהם האוריינטציה התרבותית הייחודית לגרעינים.¹⁹² ההכשרה החקלאית הייתה אמורה להתבצע במשקים קיימים ולאורך עשרה חודשים, ומשרד הביטחון חתם על חוזים עם המשקים להסדרת לינת וכלכלת החיילים בתמורה לעבודתם.¹⁹³ לפי עדויות של חיילי הנח"ל לא הייתה רמת המשמעת בפרק ההכשרה בקיבוצים גבוהה. אהובה אילן, חברה בהכשרת גבת ששירתה בנח"ל העידה: "בערבים ניסו לעשות כעין מסדר, לא מסדר, מסדר בוקר או מסדר ערב, אבל לא ידעו איך לאכול את זה. באיזה שהוא שלב החליטו על כיבוי אורות ב-9. אחר כך אמרו כיבוי אורות ב-10".¹⁹⁴ בשנתם השנייה ולאחר פרקי ההכשרה הצבאית והחקלאית, היו אמורים גרעיני הנח"ל לעלות לנקודה חדשה או להצטרף לנקודת ספר קיימת, ובכך להוציא אל הפועל את ההכשרה החקלאית שקיבלו ולהגשים את ערכי ההתיישבות. בשנה זו היו חיילי הנח"ל במעמד של שירות ללא תשלום (של"ת).

¹⁸⁷ על חלוקת התחומים בעניין הנח"ל בין האחריות הצבאית של צה"ל ובין זו האזרחית של משרד הביטחון, ראו: אוסטפלד, **צבא נולד**, עמ' 592.

¹⁸⁸ מדור הנח"ל, הנח"ל בתש"ט, 21.8.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁸⁹ יעקב דורי, נער חלוצי לוחם, 12.9.1948, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹⁰ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 27. שומרוני, יליד ברית המועצות, היה פעיל בשומר הצעיר s.o.o.s, עלה לארץ, הקים את תנועת הנוער 'הצופים העובדים' והתיישב עם חברי תנועתו בקיבוץ אפיקים. בהמשך היה פעיל בקרב תנועות נוער ציוניות בברית המועצות, וריכז במסגרת מזכירות מפא"י את הפעילות בקרב תנועות הנוער של המפלגה. שומרוני, **אפיקי חיים**, עמ' כג'-לב.

¹⁹¹ משיבת וועדת המשנה של וועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹² ישיבת וועדת המשנה של וועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני נח"ל, 18.1.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹³ אגף הנח"ל, טיוטת הסכם, ללא תאריך (כנראה מ-1950), 43/604/1952, א"צ; אליק שומרוני אל דוד בן גוריון ויעקב דורי, מעמד חיל הנח"ל בצבא ובמדינה, 13.1.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹⁴ מובא אצל: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 33.

החיילים שהתגייסו לנח"ל בשלושת מחזוריו הראשונים, עד להעברתו של חוק שירות הביטחון כשנה וחצי מאוחר יותר, היו ברובם חברי גרעיני תנועות הנוער של ילידי הארץ או חניכי עליית הנוער שהתחנכו בהתיישבות העובדת ובתנועות הנוער והשתלבו גם הם בהווה התרבותית חברתית של הנח"ל.¹⁹⁵ אולם כבר במחזורים השני והשלישי של הנח"ל נעשו ניסיונות ראשוניים לשלב בגרעיני ופלוגות הנח"ל גם נערים שעלו לארץ לאחר קום המדינה ולא התחנכו בתנועות הנוער.¹⁹⁶ לא תמיד הסתיימו ניסיונות אלו בהצלחה. מפקדי הנח"ל טענו שהעולים החדשים לא השתלבו בעבודה במשקים ובהוויית הנח"ל בכללותו, ואת זמנם הפנוי בילו בבטלה ובמשחק בקלפים. במקרה אחד קבלו המפקדים על ההיגיינה הבסיסית הגרועה של העולים החדשים. מחברי דו"ח מטעם הגדנ"ע ציינו כי ישנם הבדלים בין יוצאי ארצות המזרח ליוצאי אירופה, ובעוד אצל הראשונים המשיכו בעיות ההיגיינה ללוות את החיילים, אצל יוצאי אירופה תקנו החיילים "את הופעתם עד מהרה, וגם קצב התקדמותם באימונים הוא גדול יותר". גם מכשול השפה הפריד בין החיילים העולים לבין מפקדיהם ילידי הארץ. כאשר עברו חיילים אלו לפרק ההכשרה החקלאית התגלו קשיים נוספים: חלק מהקיבוצים הקולטים התייחסו לחיילים בתור ספקי עבודה, וניסו להימנע מלשלב אותם בתוך ההווה החברתית-תרבותית של הקיבוץ, כאשר במקומות מסוימים אף אסרו על החיילים להיכנס למועדונים של הנוער המקומי.¹⁹⁷ לעיתים היו ניסיונות מוצלחים יותר, בהם, לפחות לפי עדות המפקדים, הוטמעו העולים החדשים בהוויית הנח"ל.¹⁹⁸

גיבוש האוריינטציה ההתיישבותית-חקלאית של הנח"ל בראשיתו

בראשית דרכו הרבה הנח"ל לעסוק בפעולות חינוך והסברה, והתבסס בנושא זה על מורשתן של תנועות הנוער.¹⁹⁹ ארבע מטרות מרכזיות הוגדרו לפעולות אלו על ידי קצין התרבות של הנח"ל: א. עיצוב דמות החייל הנאמן למדינה וחוקיה. ב. הדרכה אישית לחיי הגשמה חקלאית. ג. טיפוח הווי "על יסוד התרבות העברית המקורית, תוך שאיפה מיוחדת לתרבות 'כפרית עממית'. ד. עיסוק נרחב בקליטת עלייה.²⁰⁰ הפן הלוחמני-קרי הגנה על המדינה והשתתפות במאמץ המלחמתי של צה"ל, נעדר מהגדרות אלו, והעדפת הפן החינוכי-חקלאי על פני זה הצבאי בלט. בנובמבר 1948 התקיים כנס של כלל יחידות הנח"ל בגבת, בסיומו של מסע שנערך "בעקבות כיבושי צה"ל בגליל". בפקודת יום לכבוד המאורע הגדיר שומרוני את ייעודו של הנח"ל:

¹⁹⁵ אורי טאובס, סקירה מסכמת של הפעולה התרבותית חינוכית במחזור נח"ל 2- מחנה האימונים מחנה מאיר, 12.4.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹⁶ אליק שומרוני, הגרעינים ההתיישבותיים בנח"ל, עובדות בעיות ופתרון, 3/1/12-7, אי"ט. בשנים הראשונות לקיומו של צה"ל מרבית כוח האדם שלו הורכב מהעולים החדשים לארץ. כך, במחזור הגיוס של שנת 1950-1951 היוו ילידי הארץ רק 13.8% מסך המתגייסים. 57.3% מהמתגייסים עלו לארץ פחות משלוש שנים טרם גיוסם. טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל**, עמ' 57.

¹⁹⁷ מחברי הדו"ח טענו כי לאופיו ולפעולותיו של מפקד היחידה בשטח ישנה השפעה רבה מאוד על הצלחתו או כישלונו של ניסיון השילוב. מפקד גדודי הנוער, ניסיון ומסקנותיו, 26.2.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹⁸ אורי טאובס, סקירה מסכמת של הפעולה התרבותית חינוכית-מחזור נח"ל 2, 12.4.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

¹⁹⁹ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 139-152.

²⁰⁰ הדרכה תרבותית וחברתית בנח"ל, ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר- בשנתיים הראשונות לקיומו של הנח"ל), 3/1/12-7, אי"ט.

תוך כדי המלחמה הוברר לכל, כי מזימות אויבנו לצמצם את גבולות מדינתנו מופנות בראש ובראשונה לאותם השטחים השוממים והריקים מיישובים עבריים. על כן, אין דרך נאמנה ובטוחה יותר לסיכול מזימות אלו, מאשר עלייה רבתי של מאות גרעינים אשר יבואו באת ובשלח אל ערבת הנגב הגדולה... כוחות עצומים, מיטב הנוער העברי ייקראו למלא תפקיד זה. עדיין רתוקים כולם אל משלטי החזית, כי טרם חלפה כלל סכנת התחדשות המלחמה, אולם כבר היום ברור שאת משלטי החזית הכרח הוא להפוך למשלטי התיישבות... למשלטים אלה ילך גרעין אשר נוסף לצו הגיוס וצו הלחימה הטיל על עצמו עוד צו שבלב- צו הפרחת השממה. זהו ייעודו של הנח"ל ובזאת ייבחן. אך לא די בזאת. הכרה זו, הכרח הוא שתחדור לאלפים רבים נוספים מבני הנוער העברי, ולא יקום החיץ בין כיבוש צבאי וכיבוש הקרקע.²⁰¹

ודאי שמסמך זה צריך להיקרא כחומר תעמולתי, אולם ניתן לזקק ממנו מספר עקרונות שהנחו את שומרוני, שהיה הרוח הפעילה בנח"ל בשנותיו הראשונה:

- א. תפקידה של ההתיישבות הביטחונית לא תם עם הקמת המדינה. שטחים שנכבשו בעת המבצעים הגדולים של אוקטובר 1948 ('יואב', 'ההר' ו'חירס') יאבדו, ככל הנראה בעקבות לחץ בין לאומי, אם לא תהיה בהם התיישבות מסיבית. יש לזכור שהדברים נכתבו טרם ראשית השיחות לשביתת הנשק בין ישראל ושכנותיה, ולכן החשש מאיבוד השטחים הועצם; מועצת הביטחון של האו"ם קראה לישראל לסגת לקווים שטרם מבצע יואב ולוותר על השטחים שנכבשו בדרום.²⁰² בגלל גורמים אלו, מקום ההתיישבות הדחוף ביותר היה בנגב.²⁰³
- ב. בפקודה נכרת מגמת פולמוסית- הטוענת שתפקידו של המתישב אינו פחות מתפקידו של הלוחם. מגמה זו באה ככל הנראה להתמודד עם הטענה שחיילי הנח"ל משתמטים מהשתתפות בלחימה.²⁰⁴ תענה זו תשוב ותעלה במשך כל שנות קיומו של הנח"ל.
- ג. הייסוד הוולונטרי צריך לפעם בנח"ל ולהניע את המעשה ההתיישבותי. אם יהפוך הנח"ל ליחידה צבאית רגילה שתתבסס אך ורק על משמעת יאבד ערכה, והיא לא תוכל לעמוד במשימותיה.
- ד. השיתוף שבין התיישבות ללחימה צריך לצאת מתחומי המצומצם של הנח"ל, או מתחומם המצומצם של חברי תנועות הנוער, ולקנות דריסת רגל רחבה יותר בצבא. שאיפה זו קיבלה ביטוי בהמשך עם הקמת חיל ופיקוד הנח"ל במסגרת חוק שירות הביטחון.²⁰⁵

²⁰¹ שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 18.

²⁰² מוריס, **1948**, עמ' 367.

²⁰³ רוב שטחי הנגב אותם הזכיר שומרוני כחשובים להתיישבות ("מחופי הים הגדול ועד הרי אדום, מבאר שבע הקדומה ועד חופי אילת"), לא נמצאו באותה העת בשליטתו של צה"ל, לפני הפעלת המבצעים 'חורב'- במערב הנגב ובמזרח סיני ו'עובדה' בדרום הנגב.

²⁰⁴ עפרה אלעד מביאה עדויות ולפיהן בעת שהיו חיילי הנח"ל במחנה 80 הגיעו אליהם חברי קיבוצים וניסו לשכנע אותם לערוק מהנח"ל ולעבור לפלמ"ח, וקראו לעברם: "השתגעו? כאשר החברים שלכם בעמדות אתם תלכו לקטוף עגבניות?". אלעד, **מן המגל אל חרב**, עמ' 32.

²⁰⁵ יסוד זה עלה לראשונה ימים ספורים לפני כינוס הנח"ל, במועצת הקיבוץ המאוחד שהתקיימה בגבעת ברנר במקביל לפירוק מטה הפלמ"ח על ידי בן גוריון. חברי הרוב המפמ"י טענו מול שומרוני על כך שהקמת הנח"ל מאפשרת את 'הכשרת השרץ' של פירוק הפלמ"ח בכך שהיא נותנת מסגרת חלופית להכשרות המגויסות. מולם

ראש הממשלה ושר הביטחון בן גוריון השתתף באותו הכנס, ונשא נאום ארוך על הקשר שבין ההתיישבות לביטחון. בנאומו הזכיר בן גוריון את הבעיה הכלכלית של אחזקת צבא סדיר גדול בעת רגיעה, וטען שמלבד הכוח הצבאי הסדיר יעמדו עוד שני כוחות נוספים שיתרמו להגנת המדינה: חיל מגן עממי שאימוניו מתחילים כבר בגיל הנערו, והוא מתקיים תוך שילוב עבודה בחיי המשק;²⁰⁶ והתיישבות חקלאית צפופה לאורך הגבולות ש"תשמש תריס נאמן ביותר לביטחון הארץ בפני התקפות חוץ", וכמו שומרני טען שמוקד ההתיישבות הדחוף ביותר הוא הנגב.²⁰⁷

כפי שראינו לעיל, השקפתו של בן גוריון בעניין התועלת הביטחונית שביישובים, בעקבות לקחי חודש הפלישה במלחמת העצמאות, הייתה מורכבת הרבה יותר מזו של שומרני, אולם אין לראות בדבריו בכנס תעמולה גרידא. ראשית, מצוקות התקציב של צה"ל בראשיתו החזירו את רעיון ההתיישבות הביטחונית למוקד.²⁰⁸ בנוסף לכך, ולמרות שבמהלך המלחמה התגלו המגבלות של היישובים בהדיפת חילות המשלוח של מדינות ערב, עדיין ניתן לראות את הדיה של ה'גישה הטריטוריאלית': היישובים הם אלו שמבטיחים את הלגיטימציה הבין לאומית לאחזקת שטחים שנתפסו על ידי כוחות צה"ל במהלך המלחמה.

המתח שבין הקמת יישובים חדשים לחיזוק יישובים קיימים וכישלון הניסיון להתיישבות נרחבת

כיוון שעם כינונו של הנח"ל עברה אליו רוב העתודה ההתיישבותית של תנועות הנוער ועליית הנוער, החל כמה חודשים לאחר הקמתו ועם סיומם של האימונים הראשונים לחץ של התנועות המיישבות לשחרר גרעינים להקמת יישובים חדשים ולחיזוק יישובים קיימים.²⁰⁹ יישובי ספר ראשונים קמו על ידי הנח"ל בחודשים הראשונים של שנת 1949. היישוב הראשון שעלה אל הקרקע היה ראש הנקרה, שקם במהלך מלחמת העצמאות בסמוך לגבול הלבנוני, בהשתתפות חיילי הנח"ל וגרעינים של משוחררי פלמ"ח.²¹⁰ במקביל חידשו שני גרעיני נח"ל את ההתיישבות בצאלים שבנגב, לאחר שזה ניטש חלקית במהלך מלחמת העצמאות.²¹¹ בהמשך השנה הוקמו גם האון ותל קציר על גדתה המזרחית של הכינרת, בסמוך לגבול הסורי, וצור מעון שבנגב.²¹²

שתי בעיות, שנגעו למתח עליו עמדנו בין היותו של הנח"ל גוף צבאי לבין האוריינטציה הוולונטרית שלו, החלו להפריע לתנופה ההתיישבות של הנח"ל. הבעיה הראשונה נגעה לאופיים של היישובים, אליהם הגיעו בני גרעינים המגויסים לנח"ל. בפועל, למרות החסות הצבאית, לא ניכר הבדל גדול בין היישובים שהוקמו על ידי הנח"ל לבין היישובים האזרחיים או החצי צבאיים (כדוגמת היאחזויות הפלמ"ח) של ההתיישבות הביטחונית שקמו בתקופת המנדט. גם יישובי הנח"ל נתמכו

טען שומרני שתפקידו של הנח"ל הוא אחר, והוא לקלוט את ה'נוער הבלתי מאורגן' להמוניו, ולהכשירו לחייו חקלאות, דבר שלא ייתכן במסגרת האליטיסטית של הפלמ"ח. אסף, 'פילוג הקיבוץ המאוחד', עמ' 76-77.
²⁰⁶ כנראה התכוון בן גוריון למעין גלגול מאוחר של ארגון מיליציוני כדוגמת ההגנה, אולם אין עדויות לניסיון להוציא רעיון זה הפועל.

²⁰⁷ דוד בן גוריון, התיישבות- ביטחון המדינה, 13.11.1949, S93\119, אצ"מ.

²⁰⁸ ראו לעיל בפרק הראשון.

²⁰⁹ שומרני, **מגל וחרב**, עמ' 43.

²¹⁰ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 270-272.

²¹¹ שם, עמ' 267-268.

²¹² מפקד הנח"ל, פקודת יום לחטיבת הנח"ל, 23.1.1949, 98/604/1952, אצ"מ; דואר, **לנו המגל הוא החרב**, חלק א', עמ' 284.

על ידי תנועה קיבוצית מיישבת;²¹³ מיקום הנקודה לא נקבע באופן בלעדי על ידי הצבא: למרות שבאופן רשמי קבע אג"ם במטכ"ל את המיקום, הרי שבפועל היה לתנועה הקיבוצית המיישבת חופש רב בבחירת הנקודה; היישובים לא קמו בהתאם לתוכנית אב מסודרת; החיילים לא היו בשירות פעיל אלא בשלי"ת, ולא תמיד הם שהו ביישוב.²¹⁴ אמנם נקבע כי חייל העוזב את הנקודה ללא אישור אמור להיפלט מהנח"ל לחזור לשנת שירות שנייה בשירות פעיל, וכן נעשו ניסיונות נוספים לשוות ליישובים חזות צבאית; אולם במקרים רבים לא נמצאו החיילים ביישוב בכל משך שירותם ורף המשמעת ביישובי הנח"ל היה נמוך בהשוואה ליחידה צבאית סטנדרטית. ראש אכ"א שמעון מזא"ה קבל כלפי הנהלים הקיימים ביישובי הנח"ל וקבע:

יש לראות גרעין חיילי נח"ל בהתיישבות ספר כיחידה צבאית, ויש לוודא שיקויים בו משטר צבאי, ככל שדבר זה אפשרי לגבי חיילים העוסקים בהכשרה חקלאית... שומה על המפקדות הממונות לקיים הסברה יעילה של המעמד [השלי"ת]... ולקיים פיקוח יעיל על מנת למנוע התרופפות המשמעת וגזלת כוח אדם. אי קיום משטר ומשמעת מתאימים עלול לגרום לכך שהתנדבות להצטרף ליישוב ספר תהפוך לדרך השתמטות מהשרות הסדיר...²¹⁵

בעיה נוספת נגעה לכמות היישובים החדשים. בשנים 1949-1951 התפתח מעין מאבק בין משרד הביטחון- שרצה בהקמה של כמה שיותר נקודות יישוב, ובין התנועות המיישבות הקיבוציות- שרצו בהשלמה של יישוביהן הקיימים על ידי בני הגרעינים בנח"ל. כל תנועה ניסתה להפנות את מרבית הגרעינים להשלמת קיבוציה שסבלו מכמות קטנה של מתיישבים ומהגירה שלילית, בעת שהתנועות סבלו ממשבר דמוגרפי חריף ומגל של עזיבות בשנים שלאחר הקמת המדינה.²¹⁶ משרד הביטחון, שחשש מירידה בכמות היישובים המוקמים בספר, קבע כי ניתן להעלות גרעינים להשלמות רק ליישובי 'סוג א' בהגמ"ר, הסמוכים לגבולות, אולם לחץ תנועות ההתיישבות לא שכך.²¹⁷

אגף הנוער והנח"ל ניסה לעמוד בפרץ, ולאשר במשורה את עלייתם של גרעיני ההתיישבות ליישובים קיימים בתיאום עם התנועות הקיבוציות,²¹⁸ אולם ידם של התנועות הייתה על העליונה. בסיכום שנעשה בתום שנת 1951 הסתבר כי מתוך 52 גרעיני נח"ל שגויסו וסיימו את הכשרתם מאז אמצע שנת 1950, הקימו רק חמישה מהם יישובים עצמאיים ועוד שניים הופנו להיאחזויות; הרוב המכריע של הגרעינים, 43 במספר, השלימו יישובים קיימים; שני גרעינים נוספים התפזרו

²¹³ הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי או חבר הקבוצות.

²¹⁴ אג"ם מבצעים אל חיל הנח"ל, שחרור מספר הגרעינים משנתון 32 מגיוס לנח"ל, 20.4.1950, 7-12/1/5, אי"ט; אליק שומרוני, הגרעינים ההתיישבותיים בנח"ל, 1.1952, 7-12/1/3, אי"ט.

²¹⁵ מטכ"ל/אכ"א אל משרד הביטחון וחיל הנח"ל, חיילי נח"ל בהתיישבות ספר בשירות ללא תשלום, 6.1951, 7-12/1/3, אי"ט.

²¹⁶ בשנתיים הראשונות לקיומה של המדינה עזבו את הקיבוצים כ-10% מהחברים בכל שנה. בשנת 1951 ירד השיעור לכ-6% אחוזים. אחוז העזיבות בקיבוצים החדשים הגיע לכ-25% במהלך תקופה זו. בשנים הבאות פחתה התופעה, אם כי לא נעלמה לגמרי. ראו: פאוקר, **כשהחלוצים רצו בית**, עמ' 64-61.

²¹⁷ אליק שומרוני, הגרעינים ההתיישבותיים בנח"ל, 1.1952, 7-12/1/3, אי"ט; נוהל לקביעת עתידם ההתיישבותי של גרעיני הנח"ל, ללא תאריך, 7-12/1/3, אי"ט; ראו דוגמה לבקשה מצד תנועת המושבים: תנועת המושבים והארגונים אל אגף הנוער והנח"ל, 29.3.1951, 7-137/1953, א"צ.

²¹⁸ אליק שומרוני אל מזכירות הקיבוץ המאוחד, פניותיכם לגבי גרעינים שונים, 15.4.1951, 7-137/1953, א"צ; אליק שומרוני אל מזכירות הקיבוץ הארצי- השומר הצעיר, פניותיכם לגבי גרעינים שונים, 16.4.1951, 7-137/1953, א"צ.

בסיום הכשרתם.²¹⁹ במשך שנה וחצי, מסוף 1949 ועד לקיץ 1951, קם אך ורק יישוב אחד על ידי הנח"ל- ניר אליהו,²²⁰ וזאת בעיצומה של תנופת התיישבות אדירה במדינה, ובכלל זה בגבולות (בשנת 1950 לבדה הוקמו במדינה 115 יישובים חדשים),²²¹ והתערערו אקוטית במצב הביטחון בקרב יישובי הספר, תהליכים אשר עמדנו עליהם בפרק הקודם. מיעוט ההתיישבות החדשה עורר ביקורת כלפי הנח"ל: בעת דיון בישיבת מטכ"ל שהתקיים בשנת 1951 תירצו אליק שומרוני, ומפקד הנח"ל באותה העת משה נצר, את מיעוט ההתיישבות החדשה של הנח"ל בהתגייסות חייליו להשלמות יישובים קטנים בספר.²²² בדיון אחר, בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, תיאר שומרוני את הלחץ מצד התנועות הקיבוציות ואת תוצאתו ש: "הייתה פשרה מסוימת, ועדיין רוב גרעיני הנח"ל הולכים להתיישבות ספר, ורק [עם] מיעוטם יכולנו להוציא התיישבות חדשה".²²³

הכישלון בהקמת יישובים חדשים מצביע על כך שהיותו של הנח"ל גוף אינטגרטיבי בין הגורמים הצבאיים לוולונטריים מנע ממנו מלמלא את ייעודו ההתיישבותי ולהקיף את גבולות המדינה ב'שרשרת של יישובי ספר', כדבריו של בן גוריון. גם המעמד העצמאי (בחוק, ויותר מכך- בנוהג) של גרעיני ההתיישבות בתוך המסגרת הצבאית והימצאותם של חיילי הגרעינים במשך חודשים רבים בתוך משקים אזוריים ודאי גרמו להורדת רף המשמעת.²²⁴ המורשת שנלמדה מהפלמ"ח, לפיה ההווי החברתי חשוב לא פחות מכללי המשמעת הצבאיים עשתה גם היא את שלה, ובוועדת המשנה של ועדת הביטחון העוסקת הנח"ל התמקד הדיון בשאלה הבלתי צבאית בעליל: האם פוגעים האימונים הצבאיים בנח"ל בחיים החברתיים של הגרעינים.²²⁵

במובן מסוים ניתן לקבוע כי 'המהפך הממלכתי' שהיה אמור לעבור על עתודות הנוער החלוצי עם המעבר מהפלמ"ח לנח"ל לא הושלם. לנח"ל בשנותיו הראשונות היו קווי דמיון מובהקים למפעלי ההתיישבות הביטחונית שנעשו בסוף תקופת המנדט: משמעת רופפת של הלוחמים- מתיישבים וריבוי גורמים מוסדיים, תנועתיים ואחרים הבוחשים בקדירת ההתיישבות, ללא בכורה של הגורמים הצבאיים בהחלטות על מיקום היישובים, על אופיים ועל הפניית החיילים לתפקידים השונים. קווים אלו המשיכו מצד אחד לייחד את הנח"ל בתוך המסגרת הצבאית הסטנדרטית לחיוב, ואף נתמכו על ידי שומרוני,²²⁶ אך מצד שני מנעו ממנו לעמוד במשימותיו ההתיישבותיות בעת שהשתתפותו במשימות אלו הייתה דחופה ונצרכת.

²¹⁹ בפילוח לפי השתייכות לתנועות המיישבות הסתבר כי גרעיני הקיבוץ המאוחד לא הקימו אף התיישבות חדשה, לעומת תשעה גרעינים שפנו לחיזוק התיישבות קיימת. גרעיני איחוד הקבוצות והקיבוצים השלימו 19 משקים קיימים והקימו רק יישוב חדש אחד. דו"ח על הגרעינים ההתיישבותיים ליום 1.2.1952, 3/1/12-7, אי"ט.

²²⁰ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 284.

²²¹ פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 114.

²²² סיכום ישיבת מטכ"ל, 14.6.1951, 11/447/1953, א"צ.

²²³ פרוטוקול ישיבת וועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, ג"מ.

²²⁴ בהמשך אף קיבלו הגרעינים מעמד עצמאי בתוך חוק שירות הביטחון התש"ט, ראו: שומרוני, מגל וחרב, עמ' 64.

²²⁵ מיישיבת וועדת המשנה של וועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

²²⁶ "הנח"ל- צבא עם ערך מוסף", כהגדרתו של דוד קורן בכותרת לספרו על הנח"ל.

השלב השני: הרחבת שורות הנח"ל

כבר עם הקמתו של הנח"ל קיווה אליק שומרוני כי היחידה תרחיב את שורותיה ותקלוט גם חיילים שלא חונכו בהתיישבות החלוצית.²²⁷ בראשית שנת 1949 שלח שומרוני תזכיר לבן גוריון, ובו הציע כי לאחר סיומה של המלחמה יורחב הנח"ל והוא יהפוך להיות "אחד המכשירים ליישוב שממות הארץ והגנה על גבולותיה". לפי ההצעה, כל צעיר בן 18 יגויס לשנתיים-שלוש לצבא. בהן הוא יעבור אימון בסיסי של ארבעה עד שישה חודשים, ולאחר מכן יופנה לעבודה חקלאית ביישוב קיים או חדש למשך הזמן שנותר. תוך כדי העבודה ישולבו גם אימונים צבאיים. הצעה זו תביא לנח"ל, מלבד חברי תנועות הנוער ועליית הנוער, גם שני סוגים נוספים של מתגייסים: נוער עולה שלא במסגרת עליית הנוער, ונוער ארץ ישראלי שלא התאגד בגרעינים, שכונו אז ה'בודדים'.²²⁸ הקצנת מתגייסים אלה למסגרת הנח"ל תיעשה מטעמים חינוכיים – לשלבם במסגרת החקלאית וליצור אינטגרציה בינם ובין חברי הגרעינים – אך גם עקב מחסור בכוח אדם בקרב ה'הנוער החלוצי'. להצעה היה גם פן תקציבי מפתה: במשך זמן העבודה החקלאית לא יממן הצבא את עלות האחזקה של החיילים, והיא תתקצב ברובה בידי המשקים בתמורה לעבודה. לאחר תום ההכשרה החקלאית הציע שומרוני כי חלק מהקבוצות שיתגבשו ישלחו ליישב את אזורי הספר:

הנח"ל צריך למשל להכשיר בריגדה לאילת ובריגדה אחרת לחבל ים המלח...
כפרי הנח"ל יחד עם ההתיישבות הקיימת יהיו כפרים לוחמים המתגייסים בשעת
חירום לתפקידי קרב בתוך מערך כוחות מתואם של צה"ל. אם כאלה יהיו מאות
ואלפי כפרים בארצנו הרי צבאנו המקצועי יוכל להיות קטן במספרו ומעולה
מאוד באיכותו.²²⁹

שומרוני כך כן שני תהליכים שוודאי קסמו מאוד לבן גוריון: ראשית, התיישבות הנח"ל, מעבר לכך שתייצב את המציאות הביטחונית בספר, תהיה 'מכפיל כוח' בכך שתאפשר הקמה של יישובים אזוריים בסביבותיה, שיקלו עוד על חסימת הגבולות. שנית, התיישבות הספר, זו של הנח"ל וזו של העולים החדשים, תוכל לחסוך בכוח אדם ליחידות צה"ל.²³⁰ הצעתו של שומרוני הייתה מהפכנית וקראה להפוך את צה"ל לצבא חקלאי בעיקרו, כאשר שגרת יומם של מרבית חייליו תתבסס על הכשרה חקלאית ועבודת אדמה. הצעתו לגבי גודלו של הגוף הצבאי-מקצועי בצבא, שלא ישרת במסגרת הנח"ל לא הייתה מגובשת דיה; אך נראה שהוא הועיד תפקיד זה לקבוצה קטנה בעוד את מרבית העבודה של הגנת הגבולות יבצעו היישובים, הצבאיים והאזרחיים. חידוש נוסף בהצעתו של שומרוני הוא הקמה של יישובים במתכונת צבאית מלאה – 'כפרי נח"ל' או 'בריגדות' – שיישבו את אזורי הקצה הרחוקים ביותר, שחלקם טרם נכבשו בזמן כתיבת המסמך, בינואר 1949.

²²⁷ שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 18; אסף, 'פילוג הקיבוץ המאוחד', עמ' 76-77.

²²⁸ גם בקרב מפקדי הנח"ל רווחה באותה העת הקריאה לגייס לשורותיהם את הנוער הבלתי מאורגן 'נוער השכונות והפרוורים', ש"פרש מפקודת היישוב ומשורותיו בימי המאבק. המוסדות הפכו עבורו לגורם שיש להילחם בו", אל תוך סד הנשיאה בעול הביטחון וההתיישבות ולחנך אותו על ערכים אלו. אליעזר שמואלי, 'נוער הפרוורים לנוער חלוצי לוחם', **במחנה נח"ל**, 1949. ראו גם בעניין זה: דוד בן גוריון, **צבא וביטחון**, מערכות, תל אביב 1955, עמ' 106-107.

²²⁹ אליק שומרוני אל דוד בן גוריון, 13.1.1949, 7-12/3, אי"ט.

²³⁰ בהמשך הצטרפו לדעתו של שומרוני בדבר הרחבת שורות הנח"ל גם נציגי תנועות הנוער והמרכז החקלאי של ההסתדרות. משיבת וועדת המשנה של וועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, 7-12/3, אי"ט.

להערכת, יש לראות בהצעה זו של שומרוני את ניצניו של רעיון האיחזיות הנח"ל. שני רכיביו המשמעותיים הם גיוס מסיבי לנח"ל, גם של 'נוער בודד' – ארץ ישראלי ועולה – ויישובים צבאיים לגמרי שהצבא יוכל לנהל ולמקם לפי שיקול דעתו, ללא התערבותן של התנועות הקיבוציות. ואולם, הצעתו של שומרוני עדיין לא הייתה מגובשת מספיק. כמעט שנתיים חלפו בין ההצעה ובין הקמת ההיאחזות הראשונה. בעקבות המברק נועד שומרוני לפגישה משולשת עם בן גוריון ועם הרמטכ"ל דורי.²³¹ בשלב זה שינה שומרוני מעט את תוכניתו. נראה שגם הוא הבין שהצעתו מרחיקת לכת, וצה"ל לא יוכל לעמוד במשימותיו הביטחוניות כאשר מרבית החיילים יקדישו כמעט את כל שירותם לעבודה חקלאית. לפי התוכנית העדכנית יועבר כל חייל עם גיוסו אל הנח"ל, ושם יעבור אימון בסיסי של חודשיים-שלושה. בסיום האימון ימשיכו החיילים להכשרה חקלאית עד לסופה של שנת השירות הראשונה. לאחר מכן חיילים שהתאגדו בגרעינים ימשיכו להתיישבות בספר, והשאר ייפלטו ליחידות צה"ל האחרות לפי החלטות אכ"א.²³²

הדיון על 'חוק שירות הביטחון' וניצני הרעיון להתיישבות החיילים הבודדים

בעקבות ההצעות שהעלה שומרוני החל להתגבש בקיץ 1949 חוק שירות הביטחון. בדיון בכנסת בעת ההצגה של החוק לדיון המליאה הזכיר בן גוריון את הגורמים שעליהם ייכון ביטחון ישראל, מלבד ההסתמכות על כוחו של צה"ל. לעניינינו הוזכרו שלושה גורמים משמעותיים: א. הגברת העלייה שהיא ה"אמצעי היעיל ביותר לביטחון המדינה" מלבד ערכה בקיבוץ הגלויות; ב. ההתיישבות: באותה העת יושבו לטענת בן גוריון רק 10% משטחי המדינה והעברת עולים למזרח, לדרום ולפרוזדור ירושלים הייתה הכרח ביטחוני. ג. הגברת כושר הייצור החקלאי והחרושת של הארץ, שייתן מענה לאספקה בעת משבר ביטחוני או מדיני.²³³ בהתייחס לשלוש מטרות אלו קבע בן גוריון שלצה"ל, לצד תפקידו הצבאי, יש תפקיד חינוכי והתיישבותי חשוב: "צרכי הבטחון שלנו, וגם צרכי בנין אומתנו, לא יבואו על סיפוקם, אם הצבא לא ייהפך לבית יוצר של נוער חלוצי לוחם, בריא בגופו ובנפשו...". על הצבא לתמוך בהתיישבות הספר, שתסייע להשתלט על שטחי המדינה הרחוקים ולהגן עליהם, ולהגביר את כושר הייצור החקלאי. לצבא ישנו גם תפקיד חשוב ביצירת מסגרת אינטגרטיבית משותפת בין חלקי העם השונים, עולים וותיקים, חלוצים ואלה שאינם, שתקל על קליטת העלייה ושתסייע להעברת המסרים החלוציים והממלכתיים לשדרה רחבת של העם.²³⁴ בהתאם לעקרונות אלו העלה בן גוריון את הצעת 'חוק שירות הביטחון' ולפיה בעת השנה הראשונה לשירותם, ולאחר פרק אימונים של חודש וחצי-שלושה חודשים, ישרתו מרבית חיילי צה"ל, מלבד אלו המשרתים בחילות האוויר והים במסגרת החקלאית של הנח"ל.²³⁵

²³¹ בפגישה וידא בן גוריון שהנח"ל ממשיך את הדרך החלוצית של הפלמ"ח, כאשר למרות התנגדותו הפוליטית לארגון הבין את ערכו ביצירת החינוך החלוצי; מנגד היה חשוב לו לוודא שהחיילים העוברים הכשרה חקלאית בקיבוצים ייספגו את הלהט החלוצי ואת שיטות העבודה החקלאיות, אולם לא את האינדוקטרינציה הפוליטית למפ"ם. לעומתו דורי, שהסתכל על הסוגיה מבעד למשקפיים של הצרכים הצבאיים, היה ספקני הרבה יותר וטען ש"האינטרסים המצומצמים של הצבא אינם מחייבים קיום של נח"ל". אלעד, *מן המגל אל החרב*, עמ' 48-43.

²³² אליק שומרוני אל דוד בן גוריון ויעקב דורי, הצעות להקמת הנח"ל, 24.3.1949, 7-12/1, 3, אי"ט.

²³³ בן גוריון, ישיבת מליאת הכנסת 15.8.1949, *דברי הכנסת*, כרך 2, עמ' 1336-1341. ראו את ניתוח הדברים אצל: ליסק, 'הרכיבים האזרחיים', עמ' 198-199.

²³⁴ בן גוריון, ישיבת מליאת הכנסת, 5.9.1949, *דברי הכנסת*, כרך 2, עמ' 1566-1567.

²³⁵ שם.

בעת הדיונים על החוק במליאה, שהתפרסו על פני חמש ישיבות, קמו להצעתו של בן גוריון התנגדויות מכיוונים פוליטיים שונים. אנשי מפ"ם חששו מכך שהמגמה להפוך את הצבא לממלכתי ומאחד היא כסות עיניים למלחמתו של בן גוריון בהשפעתם על הצבא,²³⁶ ומכך שרעיון ההכשרה החקלאית במצוות החוק הצבאי לכלל המגויסים יכולה ליצור דווקא אנטגוניזם לעבודת האדמה ולחלוציות.²³⁷ הציונים הכללים קבלו על ההכשרה הצבאית המעטה הניתנת בשנת השירות הראשונה, ועל הדגש הפועלי והשיתופי הבא על חשבון זה הלאומי- צבאי.²³⁸ חברי כנסת ממפא"י חששו מהתפרקות המשמעת הצבאית בזמן פרק השירות החקלאי.²³⁹ חבר הכנסת שלמה לביא ממפא"י, שהיה ממקימי קיבוץ עין חרוד התייחס לשאלות העומדות על הפרק בתור חקלאי. לביא היה נלהב מרעיון תקופת ההכשרה החקלאית לכל חייל,²⁴⁰ אולם הצביע על כך שבחוק לא הייתה התייחסות רצינית לתכניה של ההכשרה. לדבריו, שהות של כלל המגויסים, בעיקר אלא שאין להם רקע חקלאי במשקים קיימים לא תביא לכדי הכשרה אמיתית, והם יהיו 'פקקים' וסותמי חורים במשקים, מכיוון שמשקים חקלאיים אינם מעוניינים ואינם מסוגלים להכשיר אנשים ללא רקע מוקדם.²⁴¹ לכן הציע לביא את המנגנון הבא:

ממשלתנו יחד עם הסוכנות היהודית מקימות מספר מסוים של חוות לימוד חקלאיות גדולות ככל הצריך וככל האפשר, ובהתאמה לאזורים האקלימיים והאגרופיים של הארץ, בהן ילמדו המסיימים את תורת החקלאות למעשה ולידיעה מדעית ולהכרת החלוציות בכל היקפה האנושי והישראלי המיוחד.²⁴²

הסוכנות תשתתף במימון חוות אלו כיוון שמלבד הכשרה לחיילי הנח"ל יהיו החוות מפעלים משקיים גדולים שיספקו תוצרת חקלאית, ויצליחו לממן כ-60% מדמי אחזקתן. יתרון נוסף בהקמת החוות יהיה שעקב גודלן והעובדה שיתגוררו בהן חיילים הן יספקו ביטחון לכל יישובי הסביבה. בחוות יושם דגש משמעותי על פרק החינוך, החקלאי הצבאי ושל "תורת החלוציות האנושית והישראלית המיוחדת". לביא ראה חשיבות רבה בחיבור לחקלאות מתוך לימוד אינטנסיבי של עבודת האדמה שיתבצע בחוות אלו, ומנגד לא תלה תקוות רבות בהתיישבות האזרחית של העולים בספר שהתבצעה מתוך הכרח: "לפיכך עלינו ליצור את האדם היודע ידיעה יסודית בחקלאות ולדעת למתוח בו מתח חלוצי אמיתי..."²⁴³

הצעתו של לביא הייתה הראשונה, כפי שידועתי משגת, שקראה לשיתוף פעולה בין הסוכנות (ומחלקת ההתיישבות שלה) ובין הנח"ל בהקמת החוות החקלאיות, שיהיו יישובים צבאיים לכל דבר ועניין ויתרמו בשלוש שדות- פעולה: בחינוך החקלאי של חיילי הנח"ל, בייצור החקלאי ובביטחון המרחבי בגבולות. הצעתו של לביא תהווה את המסד הראשוני להקמת היאחזויות הנח"ל בהמשך, אולם בשינוי מסוים: בעוד שלביא קרא להקים מספר מצומצם של חוות גדולות, הרי שבפועל מיזם ההיאחזויות כלל נקודות רבות ובכל אחת מהן ישבה כפלוגת חיילים.

²³⁶ דברי ח"כ ריפתין, ישיבת מליאת הכנסת, 29.8.1949, שם, עמ' 1438-1440.

²³⁷ דברי ח"כ גלילי, ישיבת מליאת הכנסת, 30.8.1949, שם, עמ' 1456-1457.

²³⁸ דברי ח"כ ספיר, ישיבת מליאת הכנסת, 29.8.1949, שם, עמ' 1441-1440.

²³⁹ דברי ח"כ בן אשר, ישיבת מליאת הכנסת, 29.8.1949, שם, עמ' 1443.

²⁴⁰ דברי ח"כ לביא, ישיבת מליאת הכנסת, 1.9.1949, שם, עמ' 1520.

²⁴¹ זאת בניגוד לאנשי הפלמ"ח שעבדו במשקים, אולם עברו ברובם הכשרה חקלאית כלשהיא טרם גיוסם, ולכן יכלו לסייע בצורה מקצועית לענפים השונים.

²⁴² שם, עמ' 1521.

²⁴³ שם.

בראשית ספטמבר 1949 התקבל חוק שירות הביטחון התשי"ט ובו סעיף 6 שיחד את השנה הראשונה לשירות הצבאי, למעט שלושה חודשים של אימון צבאי בסיסי ו-45 ימי אימון נוספים במשך השנה, להכשרה חקלאית.²⁴⁴ חוק שירות הביטחון עוגן בפקודה המטכילית להקמת חיל הנח"ל (נובמבר 1949),²⁴⁵ שבהמשך הפך לפיקוד.²⁴⁶ במשך שנות ה-50 הוקמה בהדרגה תוקפו של סעיף 6 בחוק בשל מצוקת כוח האדם בצבא, ובשל ירידת משקלו של המרכיב החלוצי-התיישבותי באווירה הציבורית במדינת ישראל.²⁴⁷ ואולם, בחלון זמן מצומצם של כשלוש-ארבע שנים, שבו התגייסו אלפי חיילים בודדים לנח"ל בכל שנה,²⁴⁸ הוצבו בפני הפיקוד אתגרים חינוכיים וחברתיים משמעותיים. גיוס הנוער הבלתי מאורגן- החיילים הבודדים, היווה את הגשמת אחת ממטרותיו של שומרונ, ושימש כזרז מרכזי להתהוות הרעיון של הקמת ההיאחזויות. הגיוס השפיע על ראשיתו של מיזם ההיאחזויות בכמה רמות: ראשית- ביצירת מאגר כוח אדם גדול שלא הגיע מההתיישבות העובדת, ולא היו לו מסגרות המשך התיישבותיות בתום שנת השירות הראשונה; ושנית- בהתרחקות נוספת מקווי האופי הוולונטריים שיצרו את ההתיישבות הביטחונית בשנות המנדט ובמידה מסוימת גם את יישובי הנח"ל הראשונים, והתקרבות לדגם ה'חלוציות' הממלכתית שניסה בן גוריון להנחיל.

השלב השלישי: גיבוש רעיון ההיאחזויות בשיתוף המחלקה להתיישבות

עם קבלת הפקודה להקמת פיקוד הנח"ל החל הפיקוד להיערך להרחבת שורותיו, בעת קליטת הגיוס של החיילים הבודדים. בקיץ 1950 התגייס לנח"ל המחזור הראשון מאז החלת חוק שירות הביטחון, שמרבית מגויסיו היו מקרב הבודדים, והחל לעבור את פרק ההכשרה הצבאית הקצר שארך כ-10 שבועות. דגש רב ניתן במהלך ההכשרה על לימוד השפה העברית לעולים החדשים. בנוסף, ובכדי ליצור 'רוח יחידה', עברו עשרות חיילים קורסים שעסקו במקצועות הבאים: הסברה, ריקוד, משחק, שירה, הווי וקישוט.²⁴⁹

מנתונים הנוגעים לאחד ממחזורי הגיוס (מחזור שהתגייס בנובמבר 1951), ניתן ללמוד על החיילים הבודדים. רובם הגיע מארצות המזרח (385 חיילים, לעומת 207 מאירופה ורק 18 ילידי הארץ). רמת ההשכלה הייתה נמוכה: 59 חיילים לא ידעו קרוא וכתוב, 266 סיימו השכלה 'פחות מעממית', 84 סיימו בית ספר עממי ול-201 הייתה השכלה גבוהה יותר. בפילוח מגדרי היה בקרב

²⁴⁴ הצבעה על סעיף 6 בחוק שירות הביטחון, ישיבת מליאת הכנסת, 8.9.1949, שם, עמ' 1619-1620.

²⁴⁵ הוראות הפיקוד העליון- חיל הנוער החלוצי הלוחם, 24.11.1949, 7-12/1/3, אי"ט.

²⁴⁶ מעמד חיל הנח"ל, 9.6.1950, 43/604/1952, א"צ. בתכתובת פנימית וחינוכית מכונה הנח"ל בהמשך לעיתים 'חיל' ולעיתים 'פיקוד'. לטובת אחידות הדברים ובהתאם להגדרה המטכילית נכנה מכאן ואילך את הנח"ל 'פיקוד', למעט בציטוט מסמכים מקוריים שם לעיתים הוא יכונה עדיין 'חיל'.

²⁴⁷ כך ניסה הרמטכ"ל ידן, לא בהצלחה, לדחות את כניסתו של החוק לתוקף. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 3.1.1950, ג"מ; דברי ידן בישיבת ועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, ג"מ. קיצוץ משמעותי התרחש במהלך שנת 1953: בסוף 1952 היו בנח"ל 4,400 בודדים ושנה מאוחר יותר רק 1,400. אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 397-398. בשנת 1958 כבר לא היו בודדים בנח"ל (אג"ם, נספח לעיקרי דברים שהושמעו בדיון על איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, 11.1958, 35/798/1960, א"צ).

²⁴⁸ כך לדוגמה, בפרק זמן של כעשרה חודשים, מקיץ 1950 ועד מאי 1951, הוכשרו בנח"ל 2,300 בודדים ו-1,900 חיילי גרענים. משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, 41/447/1953, א"צ. בהתחשב בכך שמרבית הבודדים שירתו רק שנה אחת ושכל שנה פחתה הכמות, אני מעריך שבשנים 1955-1950 התגייסו לנח"ל 7,000-10,000 בודדים, כמות משמעותית לכל הדעות.

²⁴⁹ משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, 41/447/1953, א"צ; אליק שומרונ, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, 42/447/1953, א"צ; מיכלסון, **נח"ל**, עמ' 24.

החיילות דווקא רוב ליוצאות ארצות אירופה לעומת מיעוט זעום בקרב הבנים, ואחוז הבנות המשכילות היה גבוה יותר: כמעט מחצית מהבנות היו בעלות השכלה 'גבוהה מעממית'.²⁵⁰ נתונים אלו יכולים להסביר את המוסכמה שהלכה והתגבשה בהמשך בקרב פיקוד הנח"ל לפיו בקרב הבודדים הבנות הן 'חומר אנושי' טוב יותר לעומת הבנים.

בסיומו של פרק ההכשרה הצבאית הגיעו רבים מן הבודדים למחלקות שחנו במשקים ללא רקע חקלאי כלשהוא וחלקם סירבו לבצע את העבודה הנדרשת. בעיה נוספת עמה נאלצו להתמודד מפקדי הנח"ל הייתה האינטגרציה בין בני ההתיישבות ששרתו בגרעינים ובין הבודדים.²⁵¹ מרד של ממש פרץ במחלקה של בודדים שהוצבה להכשרה חקלאית בניר עס. הבודדים טענו שהם אינם קיבוצניקים ולכן סירבו לצאת לעבודה החקלאית. לאחר התערבות משמעתית של מפקד הנח"ל יצחק פונדק דוכא המרד. פונדק העיד כי הוא הגיע אל המחלקה המורדת, ובמקום להתעמת עם כלל החיילים הורה לשוטרי המשטרה הצבאית לעצור את מנהיג המרד. שאר המחלקה נשברה ושבחה לעבודה. בהמשך, ולאחר שהות קצרה בכלא צבאי, גם המנהיג 'שב' למוטב' ובהמשך אף הפך למפקד בנח"ל.²⁵²

במקביל- בקיבוצים הקולטים לא נרשמה התלהבות משילובם של הבודדים: במקרים מסוימים, כמו במקרה של קיבוץ אורים, ביקשו יישובים החלפה של הבודדים שהגיעו אליהם בחיילי הגרעינים.²⁵³ גם המטכ"ל לא רווה נחת משילובם של הבודדים בנח"ל עקב דילול השורות ביחידות הסדירות, והרמטכ"ל דורי טען כי: "אם זה צבא עומד הדרש ספציאליזציה גבוהה, מוכרחים לנצל אותו רק לאימונים צבאיים ותו לא".²⁵⁴ מנתונים שמסר מפקד הנח"ל שהחליף את פונדק, משה נצר הסתבר כי כבר בעת המעבר מפרק ההכשרה הצבאית הראשונית אל ההכשרה החקלאית נשרו מפיקוד הנח"ל כ-200 בודדים.²⁵⁵ שומרוני סבר כי הניסוי השאפתני של הכנסת חיילים ללא רקע חקלאי כלשהוא לתשעה חודשים של עבודת האדמה הסתיים בהצלחה כבירה;²⁵⁶ אולם לאור העדויות המקבילות- של פונדק, נצר ומגיד 904 יעקב נעים (עדות שתובא להלן) ולאור המגמה הברורה של שומרוני להצביע על הצלחה בשילוב הבודדים בפעולות הנח"ל יש לקבל את דבריו בביקורתיות הנדרשת.

במקביל לשילובם של הבודדים נעשו ניסיונות ראשונים, ברוח הצעתו של חבר הכנסת לביא, לתכנן חוות חקלאיות לחיילי הנח"ל, שישמשו גם נקודות ביטחוניות אסטרטגיות. בדיונים שהתקיימו בסתיו 1949 השתתפו אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון בראשותו של שומרוני, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, שבאותה עת עמדו בראשה היו"ר לוי אשכול והמנכ"ל רענן ויץ,

²⁵⁰ קורן, הנח"ל, עמ' 57. ניתן להסביר את הפער בנתוני ההשכלה בסלקציה טבעית: בנות בעלות השכלה נמוכה יותר ובעלות זהות מסורתית הצליחו להתחמק משירות בצבא בעזרת סעיף הדת. לפי שגיט טורגן הבודדים שנשלחו לנח"ל היו כאלה עם השכלה נמוכה יותר במתכוון, בכדי לאזן את ההשכלה הגבוהה של בני הגרעינים בשביל שלא להפלות את שאר יחידות השדה של צה"ל לעומת הנח"ל. טורגן, ממני אישית לא יצא גנרל, עמ' 87-94.

²⁵¹ עדותם של משה נצר, מפקד החיל ושל נעמי שדמי, קצינה בתפקידים שונים בגדוד ההיאחזויות 904, בתוך: סיפורו של גדוד ההיאחזויות 904, 7/12-7, 5, אי"ט.

²⁵² פונדק, חמש קריאות, עמ' 235-237.

²⁵³ יגאל ידן אל מרדכי מקלף, הגנה מרחבית נגב מערבי, 7.1.1951, 7/137/1953, א"צ.

²⁵⁴ בר-און, כשהצבא החליף מדיו, עמ' 250.

²⁵⁵ משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, 41/447/1953, א"צ.

²⁵⁶ אליק שומרוני, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, 42/447/1953, א"צ. במקום אחר טען כי אחוז העריקות מקרב הבודדים היה אפסי: שומרוני, מגל וחרב, עמ' 58.

ומשרד ראש הממשלה. ההצעה שהחלה להתגבש עסקה בהקמת שתי חוות כאלה. האחת במערב הנגב – בפלוג'ה, והשנייה במזרחו – באימרה (אורים),²⁵⁷ לאור הדחיפות הביטחונית להתיישבות בנגב. אולם פקידי המחלקה להתיישבות טענו כי מים בכמות מספקת לא יהיו זמינים עד שנת 1953, מועד השלמת קו 'ירקון-נגב',²⁵⁸ ויישום התוכנית לא התקדם במשך השנה הבאה.

הזרז להמשך הדיונים בעניין החוות היה מועד סיום פרק ההכשרה החקלאית של המחזור הראשון של החיילים הבודדים שהתגייסו לנח"ל לפי חוק שירות הביטחון.²⁵⁹ 2,597 חיילים היו עתידים לסיים את פרק ההכשרה החקלאית במאי 1951, ומתוכם כמחצית היו בודדים.²⁶⁰ פיקוד הנח"ל רצה להשאיר את אותם החיילים בתוך המעשה ההתיישבותי למרות שאלו כמעט ולא התארגנו בגרעינים התיישבותיים.²⁶¹ שומרוני טען כי ההימנעות מלשלוח את עולי ארצות המזרח להתיישבות חקלאית בגלל קשיי שפה ומנטליות פירושה – "כי היצירה החלוצית נסתיימה עם דגניה, נהלל רביבים ונגבה; פירוש הדבר כי המוני העולים לא יצליחו להסתגל לארץ... פירוש הדבר למעשה – הפסקת העלייה ביום מן הימים".²⁶² בעקבות זאת החלו המגעים שבין המחלקה להתיישבות ובין שומרוני בדבר הקמת החוות לחיילים הבודדים להגיע לפסים מעשיים בסוף שנת 1950 ובראשית שנת 1951. בדיונים אלו חוות הכשרה שינו את שמן ל'היאחזויות', כשמן של ההיאחזויות שיזם יוסף ויץ בראשית שנות ה-40.

המקורות הארכיוניים מראים כי רובם של הדיונים התנהלו בין שומרוני ואנשי אגף הנוער והנח"ל ובין המחלקה להתיישבות בראשות אשכול. אמנם שומרוני עדכן גורמים במטכ"ל בדבר תוכניותיו,²⁶³ אולם דיונים במטכ"ל בדבר ההיאחזויות נעשו רק בשלב מאוחר יותר, לאחר הבשלת התוכניות הראשוניות והעמדת קווי המתאר למיזם (ראו להלן). רעיון ההיאחזויות צמח 'מלמטה', ולא בעקבות תוכנית אב כלשהי שנהגתה בידי גורמים במטכ"ל צה"ל או בממשלת ישראל. מבין שני האישים שומרוני היה הפעיל יותר. לאורך כל ההתכתבות בעניין ההיאחזויות היה שומרוני הדוחף, היוזם והכותב, ואשכול ורענן ויץ היו הנמענים והמאשרים.²⁶⁴ סביר להניח שעניין זה הושפע מהמשימה התחומה בזמן שנצבה לפתחו – הפניית הבודדים מסיימי המחזור הראשון להתיישבות חקלאית.

היסוד הכלכלי וה-'פיתוי' למטכ"ל צה"ל

בראשית פברואר 1951 גובשו, במסגרת השיחות בין שומרוני לאשכול ו-ויץ, נהלים ראשוניים לאותן היאחזויות, שמטרתן הייתה: "לאפשר התיישבות עולים בשטחים חיוניים, שמסיבות ביטחון לא נתפסו עד כה". העיקרון הראשי שנגע למיקומן של ההיאחזויות העלה שני תנאים:

²⁵⁷ יצחק ציזיק אל לוי אשכול, חוות חקלאיות בנגב, 15.11.1949, S15\9602, אצ"מ.

²⁵⁸ ש. דורון אל א. בובריצקי, חוות חקלאיות, 22.11.1949, S15\9602, אצ"מ. כל חווה הייתה אמורה לצרוך כחמישה מיליון מ"ק בשנה.

²⁵⁹ אליק שומרוני אל רענן ויץ, התיישבות חיילי הנח"ל, 21.11.1950, 21.11.1949, S15\9602, אצ"מ.

²⁶⁰ אליק שומרוני, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, 42/447/1953, א"צ.

²⁶¹ שומרוני, מגל וחרב, עמ' 100; נצר, נצר משורשיו, 154.

²⁶² שומרוני, מגל וחרב, עמ' 102.

²⁶³ לדוגמה: אליק שומרוני אל רענן ויץ וצבי צור, התיישבות חיילי הנח"ל, 21.11.1950, S15\9602, אצ"מ. צור

היה באותה העת עוזר ראש אג"ם מרדכי מקלף.

²⁶⁴ ההתכתבות מופיעה בתיק: S15\9602, אצ"מ.

ראשית- הצבתן בשטח חיוני מבחינה ביטחונית, אולם בד בבד מיקום הנקודה היה אמור לאפשר פיתוח של משק חקלאי מייד עם הגעת החיילים. הסביבה המוצעת הראשונית הייתה דרום מערב הנגב.²⁶⁵ בעוד החיילים בנקודה יהיו יחידה צבאית בגודל של פלוגה, ההיאחזויות יהיו מבחינה משקית ומנהלתית באחריות הישירה של המחלקה להתיישבות. בזמן הסיכום הראשוני בין שומרוני לאשכול טרם אישרו המטכ"ל והנהלת משרד הביטחון את התוכנית ואת תקצובה ולא נקבע סיכום סופי בדבר מימון אחזקת החיילים.²⁶⁶

בהמשך הדיונים הציע שומרוני כי בעוד את משכורת החיילים ושירותי רפואה וסעד יממן הצבא, את הכלכלה לחיילים תממן המחלקה להתיישבות בעלות של 6 לא"י לחודש לחייל,²⁶⁷ וככל הנראה הסכים לכך אשכול. בסופו של דבר, מצבו הכלכלי הדחוק של הצבא ודרישות המטכ"ל גרמו לכך שהסיוע מאת המחלקה להתיישבות היה משמעותי עוד יותר, ובאמצע מרץ 1951 סוכם כי המחלקה תממן כל חייל הנמצא בהיאחזות בסכום של 10 לא"י לחודש, מתוך סכום של 26 לא"י הדרוש לאחזקת החיילים.²⁶⁸ ארבעה חודשים מאוחר יותר, בעת התכנון האופרטיבי לעליית שתי ההיאחזויות הראשונות בנח"ל עוז ובגונן נקבעו סופית נוהלי ההסדר הכלכלי בין הצבא ומשרד הביטחון למחלקה להתיישבות ברוח הסיכום של חודש מרץ. בנוסף נקבע כי המחלקה להתיישבות תממן צוות של חמישה עובדים בשכר שישמשו כמדריכים משקיים ותדאג גם לכלים החקלאיים.²⁶⁹ העובדים, אנשי ההתיישבות הוותיקה, נבחרו על ידי אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון.²⁷⁰

אין ספק כי היסוד הכלכלי שימש תמריץ מרכזי ברתמת ראשי הצבא לתוכניתו של שומרוני. עם מינויו לרמטכ"ל בסוף שנת 1949 תמך יגאל ידין בהגדלת מצבת כוח האדם הסדיר של צה"ל בכדי להתמודד עם האיום ב'סיבוב שני' מצד המדינות הערביות. ידין ניסה לעמוד בפרץ אל מול תוכניתו של בן גוריון להקטנת מצבת כוח האדם הסדיר בשביל לפנות משאבים למשימות אזרחיות בוערות ולקליטת העלייה הגדולה.²⁷¹ שומרוני קרא נכון את המפה ופעל לכך שעלות אחזקת חייל בהיאחזות תהיה נמוכה משמעותית מאחזקת חייל במסגרת אחרת בצה"ל. בכך אפשרה התוכנית "ללכת עם ולהרגיש בלי": מחד- יצירת כוח משמעותי של חיילים שעברו אימונים צבאיים בסיסיים ומוכנים בהתראה קצרה להשתתף בפעולות מלחמתיות; ומאידך- עלות האחזקה של חיילים אלו תהיה נמוכה, ולא תכביד על תקציב הביטחון. מעבר לכך, בתפיסתו של ידין הקמת ההיאחזויות בספר תשחרר כוחות אחרים של צה"ל משמירה על הגבולות, וממילא תביא לחיסכון בכוח אדם ובתקציב. חיסכון זה יתבטא בצורה ישירה- חיילי הנח"ל ישמרו על הגבולות, ובצורה עקיפה כמכפיל כוח: ההיאחזויות יאפשרו הקמה של יישובי עולים בסביבותיהן,

²⁶⁵ אליק שומרוני אל לוי אשכול, התיישבות חיילי הנח"ל, 5.2.51, S15\9602, אצ"מ. לפירוט בדבר המיקום המוצע של ההיאחזויות הראשונות ראו בפרק הבא.

²⁶⁶ אליק שומרוני אל לוי אשכול, התיישבות חיילי הנח"ל, 5.2.51, S15\9602, אצ"מ.

²⁶⁷ אליק שומרוני אל לוי אשכול, החשת הפעולה להקמת משקי נחל, 22.2.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁶⁸ אליק שומרוני אל לוי אשכול, הוצאות חודשיות לאחזקת החיילים במשקי הנחל, 13.3.1951, S15\9602, אצ"מ. לפי מתווה זה הצבא יממן שכר חודשי לחיילים, סעד תרבות ודת, והמחלקה להתיישבות תממן את כלכלת החיילים, סיגריות, חופשה ורפואה. נספח א', שם.

²⁶⁹ המחלקה להתיישבות אל אליק שומרוני, 27.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁷⁰ אגף הנוער והנח"ל אל המחלקה להתיישבות, צוות מדריכים לחוות הנח"ל, 8.7.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁷¹ אלוין, לקראת הסיבוב השני, עמ' 43-48. בסופו של דבר גרמה ההתעקשות של ידין להתמוטטות כלכלית של צה"ל ולהתפטרותו של האחרון. שם, עמ' 48-52; גרינברג, 'ביטחון לאומי', עמ' 170-190.

וממילא מצב הביטחון בגבול ישתפר לעין ערוך. בדיון בפני וועדת החוץ והביטחון של הכנסת טען ידן כי עלות החזקתו של חייל בנח"ל (לאו דווקא בהיאחזויות) היא כמחצית מעלות אחזקתו של חייל רגיל.²⁷² בדיון בישיבת מטכ"ל שהתקיים מעט לפני הקמתה של ההיאחזות הראשונה אמר:

הנח"ל בא קודם כל על מנת לחזק את האלמנט הביטחוני של המדינה. החשוב ביותר בזמן שלום הם יישובי הספר, העולים לנו בזול יותר מבחינת תקציב הביטחון. כי אם אין יישובי ספר צריך 4 דיבזיות לשמירה על הגבולות... הצרה היא שיישובי הספר לא קיימים במספר מספיק ואלו שקיימים אינם די חזקים וזקוקים לתגבורת. [קרב תל] מוטילה היא ההוכחה למה שקורה כשאין די יישובים במקום קריטי. משום כך- אם הנח"ל מחזק עוד 20 נקודות- יש לכך חשיבות קריטית.²⁷³

המאמץ החינוכי: רתימת חיילי ומפקדי הנח"ל למיזם ההיאחזויות וסוגיית חיוב החיילים בשירות בהיאחזויות

התגבשות שיתוף הפעולה בין המחלקה להתיישבות ובין הנח"ל קיבלה ביטוי בכנס מפקדי הנח"ל שנערך ימים ספורים לאחר ראשיתם של הדיונים בין אשכול לשומרוני. לקראת הכנס הזמין שומרוני את אשכול לתת הרצאה על תכנית ההתיישבות החקלאית בארבע השנים הקרובות בדגש על התיישבות ביטחונית, ורמז לאשכול כי: "ודאי תבין את הקשר בין הרצאתך לבין תביעתנו מאת המפקדים להכשיר תוך זמן קצר גופים להתיישבות".²⁷⁴ בכנס פרס אשכול את תכנית ההתיישבות לשנים הקרובות שתתבצע בעיקר על ידי העולים החדשים.²⁷⁵ שומרוני המשיך את דבריו של אשכול וטען כי למקומות בהם הסכנה הביטחונית היא חמורה ביותר, אין לשלוח עולים, ויש להפנות אליהם "חומר אנושי חלוצי ומיומן". שומרוני הסביר כי מרבית גרעיני הנח"ל בהם מאוגדים יוצאי תנועות הנוער לא מגיעים ליישובים חדשים אלא להשלמת קיבוצים קיימים. שומרוני לא תקף ישירות את התנועות הקיבוציות ואמר כי זוהי שליחות חשובה להשלים קיבוץ קטן;²⁷⁶ אולם טען במקביל כי יש לפעול להקמת נקודות יישוב חדשות באותם המקומות "היוצרים את חגורת הביטחון החיצונית של המדינה, וכשתיווצר חגורת ביטחון זאת יוכלו להתיישב פנימה מן החגורה הזו גם יהודים אשר אין להם כל הכנה חלוצית מוקדמת ולא אימון

²⁷² פרוטוקול ישיבת וועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, עמ' 21, ג"מ. ראו טענה דומה של שומרוני: אליק שומרוני, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, 42/447/1953, א"צ.

²⁷³ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 24.6.1951, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ.

²⁷⁴ שומרוני לאשכול, 17.1.1951, S15\9602, אצ"מ; לובה אליאב אל שומרוני, 29.1.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁷⁵ דברי לוי אשכול בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, 1/5/12-7, אי"ט.

²⁷⁶ מגמה זו, של קבלת ההחלטה של התנועות הקיבוציות להפנות את חיילי הנח"ל ליישובים קיימים כעובדה מוגמרת, ללא ניסיון לערער עליה, נכרת בתכתובות רבות שקיים שומרוני. ראו למשל: שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 100. בחירה זו נובעת להערכתי מאופיו הפרגמטי של שומרוני, מהיותו נמצא 'בין העולמות' כאיש משרד הביטחון מחד ומחבר קיבוץ אפיקים מאידך, ומחששו כי עימות גלוי עם התנועות הקיבוציות יביא להתקררות נוספת ביחסים שבין התנועות לבין הנח"ל, לאחר מאמציו הכבירים להביא להתקרבות בין התנועות המפמיו"ת (הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי) לבין הפיקוד.

צבאי מוקדם", קרי- המתיישבים האזרחיים.²⁷⁷ גם כאן נכרת ההתייחסות אל ההיאחזויות בתור נקודות שיאפשרו גם התיישבות אזרחית נרחבת בסביבותיהן.

מעבר לסוגיה הביטחונית נגע שומרוני גם בעניין החברתי, וטען בלהט בעד השילוב של הבודדים במעשה ההתיישבות, למרות שבאותה העת לא נצפה שום רצון מצדם לפנות לחקלאות. משני סוגי החיילים הבודדים, נוער ארץ ישראלי ('נוער השכונות') ונוער עולה שלא במסגרת עליית הנוער, ביכר שומרוני דווקא את הנוער העולה. לדבריו, דווקא עובדת היותו של הנוער העולה 'טבולה ראסה' תאפשר לו לקלוט בצורה טובה יותר את רעיונות ההתיישבות והחלוציות, בניגוד לנוער השכונות שכבר מצוי בהתנגדות לרעיונות אלו. שומרוני קרא למפקדי הנח"ל למצוא 300-200 בודדים מחיילי המחזור הראשון של הנח"ל שהיו כחצי שנה לפני סיום שנתם הראשונה בצבא, שייאותו לעלות לשנת ניסיון בהיאחזות. בתום השנה יוכלו אלה להחליט האם להישאר בהיאחזות ואז בנייני המשק ומפעליו החקלאיים יעמדו לרשותם לפי סיכום שגובש יחד עם המחלקה להתיישבות והובא לראשונה בנאום.²⁷⁸

ההצעה ולפיה המשק ומפעליו יעמדו לרשות החיילים בתום תקופת השירות בת השנה בהיאחזות, הייתה אמורה, ודאי לדידם של אשכול ושומרוני, למשוך כמות גדולה של בודדים לשרת באותן הנקודות. בחומר הסברה שחולק למפקדי מחלקות בפקוד במאי 1951 הודגש עניין זה: "משק נח"ל מסוגל לשמש פתרון אישי לרבים מחיילינו. הם בונים לעצמם בית שאליו יוכלו להביא לאחר זמן את בני משפחתם לחיים של קבע".²⁷⁹ נזכיר כי בהיאחזויות הפלמ"ח שקמו באמצע שנות ה-40, ההתניה כלפי ההכשרות העולות להיאחזויות הייתה הפוכה וחברי קבוצת ההכשרה היו אמורים לעזוב את הנקודה בתום תקופת הכשרת הקרקע בשביל לפנותה למשוררי הצבא הבריטי.²⁸⁰ השינוי המשמעותי בתנאי העלייה להיאחזויות מבטא כמובן את השוני בין אופי חברי ההכשרות של הפלמ"ח, שההתיישבות הייתה בראש מעיינם, ובין הבודדים, שהיו רחוקים מהמעשה ההתיישבותי; אולם הוא מבטא גם את השינוי המהיר ביחס להתיישבות החקלאית בספר, בין סוף שנות המנדט- אז מספר הקבוצות המבקשות לעלות אל הקרקע היה גדול בהרבה מהיצע נקודות העלייה, ובין המציאות שהתהוותה עם הקמת המדינה כאשר הצורך בהקמת נקודות והיצע הקרקעות גדלו מאוד אל מול העייפות המסוימת אצל ההתיישבות הוותיקה ומיצוי עתודות ההתיישבות הקיימות.

בחודשים הבאים החלה גם פעולת הסברה בקרב החיילים מסיימי השנה הראשונה במטרה לשכנעם לעלות להיאחזויות. משה נצר, מפקד הנח"ל פרס באיגרת בפני המסיימים את שלוש האפשרויות העומדות בדרכם: א. עזיבה של פיקוד הנח"ל וקליטה באחת מיחידות הצבא השונות. ב. התארגנות בגרעיני התיישבות והמשך שירות בשנה שנייה בשל"ת בהתיישבות ספר, בהקמת נקודה חדשה או בהשלמה לנקודה ג. עלייה להיאחזות- המאפשרת הקמת נקודה בספר גם ללא התאגדות בגרעין התיישבותי.²⁸¹ עד לאותה העת חיילים שלא היו מאוגדים בגרעין התיישבותי לא

²⁷⁷ דברי אליק שומרוני בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, 1/5 /12-7, אי"ט; אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 122-123; והשוו עם דבריו של שומרוני לאחר זמן: שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 98.

²⁷⁸ דברי אליק שומרוני בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, 1/5 /12-7, אי"ט.

²⁷⁹ פיקוד הנח"ל חינוך, ראשי פרקים למפקדי מחלקות, 5.1951, 5 /1 /12-7, אי"ט.

²⁸⁰ יוסף גוריון, יוסף ויץ, שמעון מקלר ומשה סנה, הסכם, 18.12.1944, S15\ 4173, אצ"מ.

²⁸¹ איגרת ממושה נצר, ללא תאריך (כנראה פברואר 1951), 2 /7 /12-7, אי"ט.

יכלו להצטרף להתיישבות בספר.²⁸² נצר הצביע על היתרונות בבחירה בהיאחזות: השתתפות במאמץ ההתיישבות הביטחונית מחד, ומאידך המשך מסלול כחייל חובה ולא בשלי"ת, על שלל התנאים הנגזרים מכך. בנוסף, במקרה של המשך השתתפות בנקודה לאחר השחרור – קבלת המשך החי והדומם של ההיאחזות מידי המחלקה להתיישבות, ואפשרות להחליט על דרכו ועתידו של היישוב המתגבש יחד עם הקבוצה שתמשיך להתגורר בו. נצר המליץ לחיילים לבחור באחת משתי האפשרויות האחרונות – גרעין או היאחזות, בחירה שתתמוך בערכים עליהם קם הנח"ל – שילוב של ביטחון והתיישבות: "חיל הנח"ל מקווה שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר הכורכת את שני התפקידים: ביטחון והתיישבות, ומאפשרת לך תוך כדי שירותך הצבאי להניח ייסוד לחיך האזרחיים – כמתיישב החי על תנובת אדמתו".²⁸³

למרות הקריאה למתנדבים, נרמזת באיגרת האפשרות שבסופו של דבר פיקוד הנח"ל יוכל לשבץ חיילים להיאחזויות אף ללא רצונם.²⁸⁴ מסמך פנימי של קצין החינוך בנח"ל קבע ש"אין להשלות שום חייל כי שירותו ייקבע לפי רצונו בלבד".²⁸⁵ באפריל 1951 קבע נצר באופן ברור כי יש לחייב חיילים לעבור להיאחזויות ללא הסכמתם אם לא יימצאו מספיק מתנדבים. עם זאת, עדיפה האפשרות שפיקוד הנח"ל יצליח לגרום לחיילים להתנדב, כיוון שכך יגבר הסיכוי להצלחת המיזם.²⁸⁶ במהלך כנס מפקדים תמכו מפקדי הנח"ל בהכרעה של נצר. גם הם סברו כי ללא חיוב של החיילים להגיע להיאחזויות לא יוכלו למלא את מכסת כוח האדם הדרושה, עקב ביקוש מועט מצד החיילים, אולם מלכתחילה יש עדיפות שהחיילים יתנדבו. דעה מנוגדת, שקבעה כי יש לראות במצב שבו מובאים חיילים להיאחזות ללא רצונם מצב של 'לכתחילה' המסייע לתיקונם החברתי, הביע מפקד נחלאים א', אמנון בלטינסקי.²⁸⁷ מפקד אחד אף דחה את הניסיונות לשכנע את החיילים לעבור להיאחזויות וטען: "בשום אופן אין לתאר את הדבר כאילו הם מזכים מישהו בהליכתם להיאחזות, או עושים טובה. יש לבצע את הדבר בתוקף פקודה".²⁸⁸ ואולם, דעה זו הייתה חריגה. מרבית המפקדים העדיפו הזדהות נפשית של החייל עם משימת ההיאחזות, ולכן העדיפו למצוא מתנדבים עד כמה שאפשר.²⁸⁹

בהתאם לגישה המורכבת של נצר נעשו בפיקוד הנח"ל מאמצים רבים להביא את החיילים להתנדב לשירות בהיאחזויות. המאמצים כללו: הפצת האיגרת של נצר לכלל חיילי הפיקוד; שכנוע אישי של המפקדים הישירים וקיום בירורים פרטניים במחלקות למציאת החיילים המתאימים; עריכת כינוסים גדודיים שנועדו לתמוך ברעיון ההיאחזויות; לאחר בחירת החיילים על ידי שלישות הנח"ל – כנס של שתי הפלוגות העולות להיאחזויות הראשונות, ניצול חודשי האימונים האחרונים לסיור בסביבת ההיאחזות, ועריכת ימי עיון שיכינו את החיילים לשירות

²⁸² חיילי הנח"ל שסיימו את שנתם הראשונה בפיקוד נצרכו לחתום על אחת משתי הצהרות: על כך שברצונם להצטרף לגרעין התיישבותי, לעלות להתיישבות בנקודת ספר ולעבור לשל"ת, או על כך שאינם חברים בגרעין התיישבותי. מטכ"ל/אכ"א, שנת השירות השנייה של חיילי נח"ל, 12.1950, 5/1/12-7, אי"ט.

²⁸³ איגרת ממושה נצר, ללא תאריך (כנראה פברואר 1951), 2/7/12-7, אי"ט.

²⁸⁴ שם.

²⁸⁵ מפקדת פיקוד הנח"ל – חינוך, תקציר על השרות בשנה השנייה לצה"ל, 9.9.1951, 2/7/12-7, אי"ט.

²⁸⁶ דברי משה נצר בתוך: סיכום כנס פיקוד חיל הנח"ל, 16.4.1951, 3/1/12-7, אי"ט; מפקדת חיל הנח"ל –

חינוך, ראשי פרקים למפקדי המחלקות, 5.1951, 3/1/12-7, אי"ט.

²⁸⁷ דברי אמנון בלטינסקי, בתוך: שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 7/12-7,

2, אי"ט.

²⁸⁸ דברי מפקדי הנח"ל בתוך: סיכום כנס פיקוד חיל הנח"ל, 16.4.1951, 3/1/12-7, אי"ט.

²⁸⁹ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט.

בה.²⁹⁰ בקיץ 1951, עם ראשית ההתארגנות להקמת ההיאחזות השלישית ביטבתה, הגו קציני החינוך של הנח"ל תוכנית לפעילות הסברתית אינטנסיבית כדי לשכנע את הבודדים לבחור להצטרף להיאחזות. הפעילות הייתה אמורה להתחיל מהדרגים הגבוהים בנח"ל ולהמשיך בשרשרת הפיקודית עד לחיילים. היא כללה כנסים רבים, סיורים להיאחזויות הקיימות (נחלאים א' וגונן), מפגש עם הסגל המיועד של יטבתה ומערכי שיעורים שיעבירו המפקדים לחיילים ויעסקו בנושאים הבאים: ידיעת הארץ ומדיניות הפיתוח בנגב ובאילת, ההתיישבות הביטחונית ומשטר ונוהג בהיאחזויות הנח"ל.²⁹¹

ואולם, פעולות ההסברה הצליחו רק באופן מוגבל. יעקב נעים, מג"ד גדוד 904 של הנח"ל, העיד כי בעת הקראת האיגרת של נצר לחיילים במחלקות הבודדים פרץ מעין מרד נגד ההליכה להיאחזויות.²⁹² רבים מהחיילים שהקימו את ההיאחזויות הראשונות, נחלאים א' וגונן, הובאו אליהן בכפייה. דני מט, המפקד הראשון של נחלאים א', העיד לימים: "מאה החיילים, כולם בודדים שהובאו ממשקים שונים לאחר שבועיים של אימונים – צרחו במלוא גרונם, עוד בהיותם על המשאית – לא רוצים להיאחזות".²⁹³ בעדות לאחר זמן מתואר כי בעת הנסיעה להיאחזות השנייה גונן, קפצו כמה חיילים החוצה מהמשאית הנוסעת, ולאחר שנתפסו על ידי המפקדים הובאו להיאחזות כשידיהם כבולות.²⁹⁴ לעומת זאת, בעת עליית ההיאחזות השלישית יטבתה היו הרוב המכריע של חייליה, לפי דו"ח של פיקוד הנח"ל, מתנדבים.²⁹⁵

ההליכה בין הקצוות: בין דרך הבחירה האישית – "להביא את החיילים בתום שנתיים של שירות קבע להתיישבות, תוך הכרעה נפשית",²⁹⁶ ובין אופן הכפייה של המשמעת הצבאית והרצון לעמוד במשימה של מילוי התקן להיאחזויות משתקפת מתוך דיון זה. מתח זה מאפיין בצורה ברורה את היותו של הנח"ל, לפחות לפי השקפתו של שומרוני, גוף הנע בין הוולונטריות הנצרכת לשם התיישבות ובין המשמעת הצבאית הנוקשה. גם ההצעה, שוודאי מנקודת השקפתם של בני ההתיישבות העובדת נראתה קוסמת ביותר, לתת לעולים להיאחזות את המשק וענפיו בתום שנת השירות במקום, ניסתה להפוך את שנת החובה הצבאית לשנה שתחנך את החייל ותהפוך אותו לחקלאי מבחירה. וודאי שמלבד הממד האידיאלי שבבחירת התיישבות מרצון, שיתוף החיילים נבע גם משיקול פרקטי: בניגוד למשימות צבאיות אחרות קשה להכריח חייל לעסוק בעבודה חקלאית לאורך זמן, במקום בו הפיקוח מצד המפקדים איננו רב ואפשרות ההשתמטות מעשייה הן רבות. הניסיון ליצור את דרך ה'התנדבות מחובה' (או כלשון האיגרת של נצר: "חיל הנח"ל מקווה

²⁹⁰ קצין חינוך נח"ל אל מטה חיל הנח"ל, היאחזויות נח"ל, 26.2.1951, 7/12-7, 2, אי"ט.

²⁹¹ חינוך הנח"ל אל מפקד הנח"ל, הצעה להכנה חינוכית בנח"ל לקראת היאחזות נח"ל, 31.7.1951, 7/12-7, 2, אי"ט. אין בידי מקורות המאששים את התממשותה של התוכנית. מאוחר יותר קבע אליק שומרוני שכל מחלקת של חיילים בנח"ל תבקר בהיאחזות במהלך שנת השירות הראשונה. שומרוני, **מגל וחרב**, 106.

²⁹² סיפורו של גדוד ההיאחזויות 904, 7/12-7, 5, אי"ט.

²⁹³ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 134.

²⁹⁴ חוברת 'גון תשי"ג-תשמ"ג, 7/12-7, 1, אי"ט. החוברת נכתבה על ידי חברי גרעין הצופים שעלו לגונן כשנה לאחר הקמתה על ידי הבודדים וייתכן כי הסיפור על כבילת ידי החיילים היה מעין צ'יזבט שבא להדגיש את יתרונם המוסרי של חברי הגרעין על פני הבודדים.

²⁹⁵ פיקוד הנח"ל-סקירה, 10.12.1951, 42/447/1953, א"צ.

²⁹⁶ מפקדת הנח"ל, היאחזות חיילי הנח"ל ביישובי ספר, 5.5.1951, 7/12-7, 2, אי"ט. הדברים שם מתייחסים לסוגיה מעט שונה- החלטתו של החייל להישאר בהיאחזות בתום השנה השנייה, אולם דרך ההתבטאות מייצגת את המגמה לפעול להגעתם של החיילים להיאחזות מרצון.

שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר²⁹⁷, בקרב ציבור שלא חונך על ערכי ההגשמה והחקלאות נידון אל נכון לכישלון, לפחות בראשית הדרך. הכרעתו של נצר להביא את החיילים להיאחזות גם ללא רצונם, מבטאת את זניחתה, לפחות החלקית של האוטופיה וההכרעה בדבר עמידה במשימה הצבאית של יישוב הגבולות. בהמשך, ובעת שמיזם ההיאחזויות הפך לעובדה מוגמרת, ירדה בצורה טבעית מגמת ההתנגדות בקרב הבודדים.

הגישה המטכלית למטרת ההיאחזויות מול גישתו של פיקוד הנח"ל

כפי שנזכר לעיל, עיקרם של הדיונים הראשוניים בעניין ההיאחזויות נעשו בין שומרוני ובין מנהלי המחלקה להתיישבות. רק במרץ 1951, כאשר עקרונות תוכנית ההיאחזויות כבר נקבעו במסגרת השיחות שבין שומרוני לאשכול ו-ויץ ופעולות ההסברה בפיקוד הנח"ל בדבר חשיבות העלייה להיאחזויות כבר היו בעיצומן, עלה הנושא לראשונה בצורה מפורטת בפורום מטכ"ל. ראש אג"ס וסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף הציג בישיבת מטכ"ל את תוכנית התיישבות חיילי הנח"ל הבודדים, ונימק את הוצאתה אל הפועל במיעוט הגרעינים להתיישבות החקלאית. לפי מקלף, מטרת ההיאחזויות היא לאפשר התיישבות של עולים חדשים בסביבותיהן, וכפי שנאמר בסיכום הדיון: "התיישבות כזו תפתח בפני התיישבות העולים שטחים נרחבים שעד כה לא הגיעו אליהם (כגון הנגב הצפוני מזרחי)".²⁹⁸ עוזרו של מקלף, צבי צור, שהיה במשך חודשי התכנון בקשר עם שומרוני, הציג את פרטי התוכנית. לפי דבריו של צור בקיץ ובסתיו 1951 אמורות היו לקום ארבע היאחזויות נח"ל ראשונות. צור טען שלהיאחזויות אמורים לעלות מתנדבים מקרב הבודדים שסיימו את שנת השירות הראשונה, למרות שראינו לעיל כי בפועל רבים מן העולים להיאחזויות הראשונות לא התנדבו. בהמשך עסק הדיון בשלושה נושאים עיקריים: באופי השיתופי או האינדיבידואלי של ההיאחזויות ובדרכים לגרום לקבוצת חיילים להישאר במקום לאורך שנים ולקבוע בו את ביתם, גם לאחר תום שירותם הצבאי; במהות ההסכם הכלכלי שבין המחלקה להתיישבות לצבא; ובחשיבות הביטחונית של ההיאחזויות.

בהקשר לנושא הראשון שאל מנכ"ל משרד הביטחון פנחס ספיר האם הקבוצות העולות להיאחזות יבנו את המשק בתור מושב או קיבוץ. צור ענה כי מבחינת ארגון המשק הוא יהווה משק קיבוצי, אולם "מבחינה רעיונית הם יהיו 110 בודדים", ביטוי שהשלכותיו המעשיות אינן ברורות. נראה כי הרעיון לפיו הבודדים, שהגיעו ללא ניסיון חקלאי וללא רקע אידיאולוגי של ההתיישבות העובדת יוטלו להוויית החיים השיתופית הרתיעה את הנוכחים, ובהמשך הדיון טען ראש אכ"א, שמעון מזא"ה כי "האנשים האלו הם חייבי שירות ולא חייבי עבודה, כך שאין אפשרות לחייב אותם לעשות זאת בתנאי קיבוץ".²⁹⁹ ספיר קבע כי למרות החששות מתחלופה גבוהה בהיאחזויות, שתנבע בין השאר מחוסר ההתאמה בין אורח החיים השיתופי של המקום לבין הניסיון הדל בצורת חיים כזו מצד הבודדים, אין בחשש זה כדי לבטל את התוכנית. "העוקב אחר תולדות משקים אחרים, וותיקים ומבוססים, נוכח כי אך בודדים מחברי המשק הראשונים נמצאים בו

²⁹⁷ איגרת ממשה נצר, ללא תאריך (כנראה פברואר 1951), 7-12/2, א"י"ט.

²⁹⁸ עיקר ישיבת המטה הכללי, 4.3.1951, 5/137, א"צ. הסוגריים במקור.

²⁹⁹ דברי שמעון מזא"ה, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 4.3.1951, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ.

עדיין... ומאחר שבין כך תוקמנה נקודות היאחזות אלו במקומות הקשים ביותר, אין למדוד את ערך הדבר לפי מידת ההוצאות הכספיות הכרוכות בכך".³⁰⁰

בנוגע למיקומן של ההיאחזויות הציע מקלף להתחיל את המיזם באזור צפון מזרח הנגב, במרחב שבין בית גוברין לים המלח שכמעט ואין בו נקודות התיישבות, כשלאחר הקמת היאחזויות במרחב ניתן יהיה גם להתחיל ולפתח יישובי עולים.³⁰¹ בהקשר לתפקיד הביטחוני של ההיאחזויות מקלף לא הצביע על הבדל בין אופי ההיאחזות לזו של יישוב אזרחי בספר או על משימות ביטחוניות מיוחדות שיוטלו על הפלוגות שבהיאחזויות מלבד ההימצאות במקום.³⁰²

בעניין התקציב ולמרות שמימון הסוכנות צפוי היה להיות חלקי,³⁰³ תמך מקלף בסיכום הדיון בהוצאתה לפועל של התוכנית למרות ההוצאות הכספיות "כי יש בכך גם חשיבות ביטחונית ממדרגה ראשונה". נקבע כי צור ימשיך לתאם את התוכנית עם הגורמים השונים.³⁰⁴ במקביל לדיון במטכ"ל בישר מקלף גם לחברי ממשלת ישראל על הכוונה להקים בשנת 1951 ארבע היאחזויות נח"ל בהן ישרתו החיילים במשך תשעה חודשים, במטרה שבתום תקופה זו יוותר חלק מהחיילים בהיאחזות.³⁰⁵ שבועיים לאחר הדיון במטכ"ל הוציא מקלף פקודה כללית להתיישבות חיילי נח"ל בודדים. בכותרת הפקודה נוסחה מטרת ההיאחזויות:

צרכים ביטחוניים והתיישבותיים כאחד מחייבים להגביר את ההתיישבות החלוצית ולפתח דרכים להזרמת מתנדבים בודדים להתיישבות בנקודות ספר חיוניות; התיישבות זאת תפתח להתיישבות עולים שטחים נרחבים שעד כה היו סגורים בפניה; ניסיון חדש זה מחייב את חיל הנח"ל לעשות מאמצים מיוחדים כדי לוודא את הצלחתו.³⁰⁶

בפקודה נזכרת הקמה של ארבע נקודות במהלך שנת 1951. שתי נקודות שיעלו עד ה-1 ליוני של אותה השנה יהיו מעין ניסיון לפרויקט, והחיילים העולים אליהן יהיו מקרב מסיימי שנת השירות הראשונה בנח"ל; שתי נקודות נוספות יעלו עד לראשית אוקטובר. מיקום הנקודות ייקבע על ידי אג"ם מבצעים, זאת בניגוד לדרישת המחלקה להתיישבות שמיקום ההיאחזויות ייקבע על ידי וועדת המיקום של המחלקה בהשתתפות באי כוח הצבא.³⁰⁷ בכל נקודה יהיו 100-110 חיילים, כשליש מהם בנות.³⁰⁸

³⁰⁰ דברי פנחס ספיר, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 4.3.1951, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ. צריך לזכור כי הנוכחים בישיבה קיבלו את הנתונים ולפיהם העולים להיאחזויות מתנדבים לשרת בהן. יכול להיות שאם היו נחשפים לעובדה לפיה חלק גדול מהחיילים מופנים להיאחזות ללא רצונם, הייתה ההתנגדות לשילוב רבה יותר.
³⁰¹ אזור הנגב הצפוני מזרחי 'מכב' בדיונים המקדימים על היאחזויות הנח"ל. אותו אזור מופיע גם במפות של יהושע אשל, קצין ההתיישבות הראשון של צה"ל בתור אחת הפרצות המשמעותיות הקיימות - 'פרצת בית גוברין', ואף זוכה למפה משלו (קצין התיישבות מטכ"ל), מגמת בית גוברין, 15.5.1949, 2156/230/1972, א"צ). בהמשך שנות ה-50 יקום באזור גוש יישובי חבל לכיש, בו קמו שלוש היאחזויות נח"ל.
³⁰² ראו התייחסות נרחבת לעניין זה להלן, בפרק החמישי של עבודה זו.
³⁰³ עלות אחזקת היאחזות לשנה לצבא, לאחר ניכוי ההשתתפות של הסוכנות, הוערך בכ-50 אלף לירות להיאחזות. החישוב התבסס על כך שעלות אחזקת חייל היא 25 לא"י בחודש, לפני ההשתתפות של המחלקה להתיישבות.

³⁰⁴ דברי מרדכי מקלף, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 4.3.1951, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ.

³⁰⁵ דברי מרדכי מקלף, פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 29.3.1951, עמ' 20, ג"מ.

³⁰⁶ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, 41/447/1953, א"צ.

³⁰⁷ המחלקה להתיישבות אל אליק שומרוני, 27.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

³⁰⁸ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, 41/447/1953, א"צ.

כחודשיים מאוחר יותר, הוציא פיקוד הנח"ל מסמך הצעה לקביעת המסגרת ל"היאחזות חיילי נח"ל ביישובי ספר". ההצעה תאמה בקווים רבים את הפקודה של מקלף אולם היו בה שינויים מסוימים. בעוד שבפקודה של מקלף מצוין כי מטרת ההיאחזויות היא להקים נקודות יישוב בספר ולאפשר התיישבות עולים, הדגישה מפקדת הנח"ל שהמטרה היא - "הבאת החיילים בתום תקופת שירותם בצה"ל להתיישבות קבע- לפי בחירתם החופשית".³⁰⁹ קרי, בעוד המטכ"ל ראה את המטרה הראשית של היאחזויות הנח"ל כפתרון לאזורי ספר מבודדים, ראה הנח"ל בהיאחזויות כמכשיר חינוכי- כשהיעד הוא לא היישוב אלא דווקא התהליך שיעבור על החיילים ויהפכם לעובדי אדמה. וודאי ששתי המטרות השתלבו האחת ברעותה, אולם הדגש העיקרי היה שונה לפי כל אחד מהגופים.³¹⁰ פיקוד הנח"ל לא זנח את האוריינטציה החינוכית, ולמרות שהמהלך של הבאת החיילים להיאחזויות מרצונם החופשי לא הצליח, הרי שעדיין קיוו מפקדי הנח"ל כי השהות בהיאחזות תפעל את פעולתה; ומה שלא השתנה אצל החיילים בעקבות השירות בשנה הראשונה במשקים החקלאיים, ישתנה בשנה השנייה בהיאחזויות, אולי בשל הרגשת החירות והיצירה העצמית בנקודות המבודדות, בניגוד לעבודה תחת אנשי המשקים בשנה הראשונה. שוני נוסף בין הפקודות נגע לאופי החיילים. בעוד שבפקודה של מקלף, וכן בכל הדיונים המקדימים נקבע כי החיילים בהיאחזויות יגיעו מקרב הבודדים, לפי הצעת פיקוד הנח"ל היו אמורים להתווסף אל הבודדים גם בני גרעינים משנת שירותם הראשונה בנח"ל, שיהיו כ-10%-20 מחיילי ההיאחזות. מסתבר כי פיקוד הנח"ל, למרות אמירותיו הנחרצות של שומרוני, לא סמך באופן מלא על הבודדים ורצה לחזקם בכוח אדם 'חלוצי'.³¹¹

בהצעה של פיקוד הנח"ל עלה גם הרעיון כי תוקם וועדה מתאמת בנוגע להיאחזויות, בהשתתפות נציגי המטכ"ל, אגף הנוער והנח"ל, המחלקה להתיישבות ופיקוד הנח"ל.³¹² גם כאן ניכר שינוי מסוים מפקודתו של מקלף, שגרסה כי את מיקום ההיאחזויות יקבע אג"ם במטכ"ל, ולא הוזכר עירוב של גופים אזרחיים (אם כי לא ברור בדיוק מהן הסמכויות שיוקנו לוועדה המתאמת בהצעת הנח"ל). נראה כי בעוד המטכ"ל ראה את ההיאחזויות כגוף צבאי לכל דבר ועניין, פיקוד הנח"ל הגדיר אותן ככאלו הנעות על הציר שבין גוף צבאי לבין יישוב חקלאי אזרחי, וברוח הדיונים שבין אשכול לשומרוני הובן בפיקוד כי תפקידה של המחלקה להתיישבות בהיאחזויות יהיה משמעותי.³¹³

ביוני 1951 קבע יצחק רבין, ראש מחלקת מבצעים באג"ם, את אופיין הסופי של היאחזויות הנח"ל בפקודה. בהגדרת המשימה ערך רבין מעין שילוב בין הפקודה של מקלף, שבה הודגשה

³⁰⁹ מפקדת חיל הנח"ל אל מטכ"ל אג"ם, היאחזות חייל נח"ל ביישובי ספר- הצעה, 5.5.1951, 1/3 /12-7, אי"ט.

³¹⁰ ניתן להציע הצעה חלופית: מקלף ראה את ההיאחזויות כדגם היאחזויות הפלמ"ח שקמו במהלך שנות ה-40, בהן הדגש היה על אחזקה זמנית של הנקודות בידי כוחות הפלמ"ח ולא היה (לפחות לפי התכנון) קשר מהותי בין הנקודות למתיישבים; פיקוד הנח"ל ביכר דגם קבוע יותר של מתיישבים הנאחזים במקום לאורך זמן. ³¹¹ מפקדת חיל הנח"ל אל מטכ"ל אג"ם, היאחזות חייל נח"ל ביישובי ספר- הצעה, 5.5.1951, 1/3 /12-7, אי"ט.

³¹² שם.

³¹³ עניין זה אולי עולה גם מהגדרת נושא הפיקוד על ההיאחזות במסמך הצעת הנח"ל, שם נאמר כי לצד המפקד הצבאי שיהיה אחראי על ביטחון המקום ימונה אזרחי שיהיה אחראי בפני המחלקה להתיישבות על הצד המשקי. כמובן שאין להניח שהגישה המטכ"לית שללה את הימצאותו של אזרחי אחראי, אולם הצמדת תפקיד האזרח לתפקיד המפקד הצבאי בהצעה של הנח"ל יכולה להצביע על מהות התפיסה של ההיאחזויות ושל שיתוף הפעולה עם המחלקה להתיישבות. בהצעה של מקלף נזכרה המעורבות של המחלקה להתיישבות רק תחת הסעיף 'אפסנאות'.

חשיבות ההתיישבות בספר, ובין ההדגשה של פיקוד הנח"ל את אופיין המחנך של ההיאחזויות: "משימת היאחזות היא להקים יישוב ספר ולהשריש בו את חיילי הנח"ל במגמה להפכם לתושביו ובוניו הקבועים".³¹⁴ נראה כי היותו של מיזם ההיאחזויות כזה שצמח 'מלמטה', בהובלת אנשי אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון ופיקוד הנח"ל, נתנה לאחרונים מרחב השפעה על עיצוב אופיין של ההיאחזויות, שהוגדרו בסופו של דבר כבעלות מערך מטרות משולש: ביטחוני, התיישבותי וחינוכי. ניתן אולי גם להסביר גם את ההזדהות של רבין עם המטרות החינוכיות בפריטים מהביורגפיה האישית שלו: רבין, ששירת בפלמ"ח ונחשף לאווירת האוונגרד החלוצי של הארגון, הבין את חשיבותו של החינוך החקלאי ושל האתוס החלוצי. בתפקידו כראש מחלקת המבצעים, בו עסק בין השאר בהקמת יישובים, טיפול במעברות והצבת חיילים להדרכה במושב העולים, נחשף רבין למורכבותה של התיישבות העולים,³¹⁵ והבין ודאי את האתגר החינוכי שבהפיכת עולים חדשים לחלוצים ואת חשיבותו.³¹⁶

סיכום: ראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל- כיוונים ומטרות

מערכת של תהליכים יצרה את ראשיתו של מיזם ההיאחזויות הנח"ל, ולכן קשה לבדד גורם או אדם שהביא ליצירתו של מושג ה'היאחזות', למרות שאין עוררין על כך שלאליק שומרוני היה תפקיד מרכזי ביצירת המיזם. ליוזמתו של שומרוני הצטרפו כבר בשלב מוקדם מאוד ראשי המחלקה להתיישבות אשכול ורענן ויץ, שבלי הבטחת המימון מצדם מטכ"ל צה"ל לא היה מאשר את הקמת המיזם. ודאי גם שלקווי האופי של שומרוני, שידע ליצור שיתופי פעולה והסכמות עם אישים וגורמים שונים ובעלי דעות שונות,³¹⁷ הייתה משמעות רבה ברתימת הגופים האזרחיים והצבאיים השונים לאתגר. גם לח"כ שלמה לביא, שיצר את ראשית הזיקה בין המחלקה להתיישבות לבין הנח"ל וקרא להקמת 'חוות נח"ל', היה תפקיד ביצירת שיתוף הפעולה.

התהליך הראשון שעמד בבסיסו של מיזם ההיאחזויות היה הקמתו של הנח"ל, ראשית כמסגרת בתוך הגדנ"ע ולאחר מכן כחיל וכפיקוד עצמאי. ירידת המתח החלוצי שאפיין את בני ההתיישבות העובדת בארץ עם הקמתה של המדינה אל מול ריבוי האתגרים הביטחוניים והגבולות הפרוצים, השחיקה של גרעיני תנועות הנוער במלחמת העצמאות ושיקולים פוליטיים על רקע המאבק שבין מפא"י למפ"ם הובילו להקמת הנח"ל. אולם הסתבר כי הצעירים שהופנו לנח"ל, שהגיעו בשלב הראשון מתנועות הנוער ומעליית הנוער, לא הצליחו לעמוד במשימה הדחופה של הקמת יישובים חדשים בגלל סדר העדיפויות של התנועות הקיבוציות. בשלב זה, צעירים ללא ניסיון חלוצי שהתגייסו לנח"ל- עולים חדשים או מקומיים, לא הצליחו להשתלב במסגרת בעלת הקודים הפנימיים המובחנים. ההתנגדות לשילוב הגיעה מכיוונם של הצעירים (דוגמת המרד בניר עם)

³¹⁴ אג"מ מבצעים אל מפקדת הנח"ל, נח"ל- היאחזויות ספר, 23.7.1951, 42/447/1953, א"צ.

³¹⁵ רבין, פנקס שירות, עמ' 88-89. תכתובות בין רבין לבין אשכול בנושאים אלו ראו אצל: רוזנטל, 'יצחק רבין, עמ' 81-84.

³¹⁶ בנוסף, ייתכן שגם הגורם האישי שיחק כאן תפקיד משמעותי: רבין היה ידיד נעוריו של משה נצר, ונצר היה זה שהביא אותו להכשרת הנוער העובד ברמת יוחנן (גולדשטיין, 'רבין- ביוגרפיה, עמ' 21-30). ייתכן כי שני ידידים וותיקים אלו שיתפו פעולה, גם בנידון דידן- בהגדרת מהות ההיאחזויות, כאשר הדברים לא נעשו בניגוד חזיתי לפקודה של מקלף, אלא רק 'עידנו' אותה.

³¹⁷ ראו לדוגמה את דברי שומרוני לאנשי הקיבוץ המאוחד שהתנגדו להקמת הנח"ל, מובא אצל: אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 21-24.

ולעתים אף מצד המשקים הקולטים. מפקדי הנח"ל, שהגיעו גם הם במרבית המקרים מההתיישבות העובדת, לא הצליחו לרכך את המעבר שבין העולמות.

התהליך הבא, שהיה נועז ופורץ מסגרות הרבה יותר מעצם הקמתו של הנח"ל, היה מעבר חוק שירות הביטחון וגיוס ההמונים לפיקוד. למרות חוסר ההתאמה שהתגלה בשלב הראשון החליטה כנסת ישראל להכניס אלפי חיילים אל כור היתוך חינוכי ותרבותי, שהיה אחד מהביטויים החריפים והקיצוניים ביותר של הניסיון ליצור אתוס ממלכתי משותף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. הגיוס ההמוני לנח"ל, של אלפי בודדים בכל שנה, התנהל אמנם בפרק זמן מצומצם של שנים ספורות; אולם במהלך פרק זמן זה נפתח חלון הזדמנויות (או אילוצים) שהשפיע על הקמת מיזם ההיאחזויות שנולד כמסגרת המשך לאותם בודדים וליווה את צה"ל והחברה הישראלית כיוכל שנים.

אל שני הפנים של ההתיישבות הביטחונית: מחד- התיישבות חקלאית ברת קיימא, ומאידך- הגנת הגבולות והבטחת ההתפשטות הטריטוריאלית, נוסף בראשית מיזם ההיאחזויות הנח"ל גם פן נוסף: החשיבות החינוכית של הכנסת הבודדים, נוער השכונות והנוער העולה הבלתי מאורגן, לתוך העולם החלוצי- חקלאי. תפקידו המחנך של הנח"ל הומחש יפה בדבריו של שומרוני:

אצלנו גזר 'שר האומה' על צבאנו, בתוקף התנאים המיוחדים המוטלים עלינו בתהליך התהוות עם, לשמש **בית יוצר לחלוצי האומה** [ההדגשה במקור], בית ספר עממי נרחב, בו כל אדם עולה אישית עלייה תרבותית, חברתית ומוסרית, ועל הנח"ל לשמש אבן יסוד בבניין זה של צבא ההגנה לישראל.³¹⁸

שלושת הגופים המרכזיים שיצרו את מיזם ההיאחזויות הנח"ל ראו את המטרה המרכזית של המיזם בצורה שונה מעט והתייחסו בעיקר לאחד משלושת הפנים שהוזכרו. מטכ"ל צה"ל ואג"ם ראו את המשמעות הביטחונית בחסימת הגבול כנגד ההסתננות הגוברת, ובחיסכון בכוח אדם צבאי שישמור על הגבולות הפרוצים, כאשר חיילי ההיאחזויות קבלו מימון משמעותי מהמחלקה להתיישבות.³¹⁹ אנשי המחלקה להתיישבות נרתמו לסייע בכדי להוסיף עוד נקודות חקלאית ובשביל לאפשר את המשך מפעלם המונומנטלי שכלל התיישבות של עולים בספר, כאשר התקווה הייתה שההיאחזויות ימתנו את תופעת ההסתננות באזורים גאוגרפיים מובחנים ויאפשרו הקמה של מושבי עולים בסביבותיהן. ראשי הנח"ל כמובן תמכו בשתי המטרות הללו אולם ראו את עיקר החשיבות בחינוכם החקלאי והחלוצי של הבודדים.³²⁰ מובן שהגבולות שבין מטרות מיזם ההיאחזויות לא היו כה חדים וברורים וודאי שכלל המטרות היו מקובלות על שלושת הגופים, אולם ריבוי המטרות יצר מתחים וסתירות שהשפיעו בהמשך על אופן התנהלותן והקמתן של ההיאחזויות.

³¹⁸ שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 58-59.

³¹⁹ ראו את הדיון בישיבת המטכ"ל שהובא לעיל: פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 24.6.1951, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ.

³²⁰ מטרה נוספת שייטכן והנחתה את פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל הייתה המאבק על הגדלת כוח האדם בפיקוד: באותה העת ניסה שומרוני לוודא יישום מלא של חוק שירות הביטחון ולהבטיח גיוס נרחב עוד יותר לפיקוד (אליק שומרוני, הנח"ל בסוף שנת 1951, 3.12.1951, 7-12/1/3, אי"ט; מטכ"ל/אכ"א, הרחבת חיל הנח"ל, 21.6.1951, 11/447/1953, א"צ). ניתן להניח כי דחיפת מיזם ההיאחזויות שמשה כהצדקה מסוימת של הגדלת מצבת כוח האדם של הנח"ל, וכתגובה לביקורות שעלו על מיעוט היישובים שהקים הנח"ל עד לקיץ 1951.

להערכת, ובלי להוריד מערכן של המטרות שהוצגו לעיל, ניתן לקשור את ראשיתו של מיזם ההיאחזויות במערכת גדולה יותר. כפי שהזכרנו בראשיתו של פרק זה, חלק מהמוטיבציה להקמתו של הנח"ל נבעה מרצונו של בן גוריון להטות את הדחף החלוצי מהאפיקים הוולונטריים שהתקיימו במסגרת הפלמ"ח אל האפיקים הממלכתיים, ומהתנועות הקיבוציות אל מוסדות מדינת ישראל וצה"ל. היה זה חלק מתהליך שהגדיר משה ליסק בשם 'וולונטריזם ממושטר', שמטרתו הייתה להחליף את האוריינטציה התנועתית במסגרות ממלכתיות.³²¹ בנוסף ליתרונות הפוליטיים הברורים קיווה בן גוריון כי בסיומו של מהלך זה תחדור החלוציות לציבורים נוספים, ובכלל זה העולים החדשים:

רוח זו [רוח הפלמ"ח] אינה צריכה להיות נחלת יחידים וחטיבה אחת, אלא נחלת כל הצבא שלנו! וכולם מוכשרים לכך... כל נער תימני וכל נער כורדי... מסוגל להתרומם לדרגת הגבורה העליונה אם רק ניתן לו מה שנתנו לילדי המשקים ולנערי הפלמ"ח.³²²

בן גוריון, גם לוי אשכול קרא לאמץ את 'רוח הפלמ"ח' ההתנדבותית אולם חשש ממסגורם של ערכי ההתיישבות והחלוציות בתוך חברה מצומצמת ומובחנת. בתגובה לטענות כנגד פירוק הפלמ"ח בדיון שנערך במועצת ההסתדרות בסוף 1948 טען אשכול:

אני פונה בקריאה, נבנה יחד צבא, ללא מחיצות וללא 'קלייזעלך' [קבוצות קטנות]. קלייזעלך גם בצבא-הרי זה אסון! יש עתה סטיכיה בארץ, ואיך נארגן באווירתה צבא גדול, צבא עולים גדול, איך ניישב ואיך נקלוט?... אל נא נרקוד 'קדוש קדוש' לפני דבר שקם בצלמנו ובדמותנו ונסתפק בכך, כי אם להיפך: נחזיר את המורשת החלוצית של 'ההגנה' בצבאנו כולו.³²³

עם הקמת הנח"ל במתכונתו הראשונה- בתוך הגדנ"ע ובהרכב של צעירי תנועות הנוער ועליית הנוער, הסתבר כי השינוי לא הושלם. חיילי הנח"ל וכפועל יוצא גם יישובי הנח"ל הושפעו עדיין מהתנועות הוולונטריות. ההתיישבות החדשה הייתה מועטה, ודאי בהתחשב באתגרים הביטחוניים המשמעותיים; יישובי הנח"ל שקמו נבנו בצלמן ובדמותן של התנועות הקיבוציות, והתבססו על מורשת הפלמ"ח שלא תמיד דגלה בנהלי משמעת צבאיים. ציבורים רחבים מקרב הנוער הארץ ישראלי והעולה לא יכלו למצוא את עצמם משתתפים במהלך זה, עקב ההלימה הברורה שבין עבודת האדמה והחלוציות לבין זהות אישית שכללה בין השאר מוצא עדתי והשקפה פוליטית. ניסיוןן של התנועות הקיבוציות להמשיך ולעצב את אופי ההתיישבות הביטחונית היה חלק ממה שהגדיר אבי בראלי כ"התנגדות לתביעה שנתבעו מרכזי המשנה התנועתיים והתרבותיים לוותר על חלק מתפקודיהם המתווכים בין המרכז, שמעתה [עם הקמת המדינה] נעשה מרכז ריבוני, ובין אנשי היישוב שנעשו אזרחי המדינה".³²⁴

³²¹ ליסק, 'האתוס הביטחוני והמיתוס', עמ' 189.

³²² בן גוריון, **בהילחם ישראל**, עמ' 91. על המתח שבין המגמה הממלכתית של בין גוריון לבין הגופים הוולונטריים לאחר הקמת המדינה ראו למשל: קידר, **ממלכתיות**, עמ' 85-200; בראלי, 'הממלכתיות ותנועות העבודה', עמ' 23-44; ינאי, 'התפיסה הממלכתית', עמ' 69-89.

³²³ אשכול, **בחבלי התנחלות**, עמ' 139.

³²⁴ בראלי, 'הממלכתיות ותנועות העבודה', עמ' 25.

החלת חוק שירות הביטחון והפניית המוני המתגייסים הבודדים, שלא חונכו על ברכי ההתיישבות העובדת אל האפיק החקלאי היה צעד נוסף, ואולי משמעותי אף יותר מהקמת הנח"ל, בהפניית המוקד החלוצי מהתנועות הוולונטריות אל הכלים הממלכתיים. מעתה המוני חיילים יקבלו את החינוך החלוצי-התיישבותי אולם תחת הפיקוח הממלכתי בראשות מפא"י. אנשי מפ"ס אכן חרדו מפני תהליך זה וטענו כי הנח"ל, ובעיקר היחידות המורכבות מחיילים בודדים, הופך להיות אחוזתה הפרטית של מפא"י. כך לדוגמה טען חבר הכנסת יצחק בן אהרון: "חבר הפעילים בנח"ל, הן בפיקוד הצבאי והן מצד משרד הביטחון בנוי על עיון מאוד מאוד קפדני של ההשתייכות המפלגתית של האנשים שמחוץ לגרעינים שיש להם צביון תנועתי למפרע. ישנו הרושם שהמפלגה של שר הביטחון רואה יותר מידי בנח"ל אחוזה פרטית שלה".³²⁵

מיזם ההיאחזויות היה אמור להשלים מהלך זה ולהוות שלב נוסף ב'הפקעת' החלוציות מידי התנועות הוולונטריות לתוך תחומי המוסדות הממלכתיים. בהיאחזויות, בניגוד לדוגמאות ההיסטוריות של ההתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט ובניגוד ליישובי הנח"ל, היו אמורים המוסדות הממלכתיים הצבאיים (צה"ל) והאזרחיים (הסוכנות היהודית) לקבוע באופן מלא את אופי הנקודות, את מיקומן ואת ההתנהלות היום יומית בהן. גם החיילים הבודדים שאיישו את ההיאחזויות לא היו כפופים, במשרין או בעקיפין, לתנועות הקיבוציות, וגורלה של הנקודה החדשה לא הותנה במידת רצונם הטוב של חברי הגרעינים.³²⁶ יתרונם של הכלים הממלכתיים-צבאיים על הרוח הוולונטרית התבטא בעת הדיון על הפניית החיילים בכפייה להיאחזויות. בכל תולדותיה של ההתיישבות הביטחונית לא הופנו מתיישבים לנקודות בעל כורחם, אולם כעת יכול היה צה"ל לפתור את מצוקת כוח האדם על ידי שימוש בכלי המשמעת הצבאיים. פיקוד הנח"ל שהבין כי ויתור מוחלט על הרוח הוולונטרית יפגע באופן קשה בפעילות ההתיישבותית ניסה לגרום לבודדים להתנדב להיאחזויות, אם כי לא בהצלחה יתרה.³²⁷

התהליך שהוצג לעיל, גם אם היה בלתי נמנע עקב כישלון הניסיון להקמה של יישובי הנח"ל רבים בשנים 1949-1951, יצר פרדוקס מהותי. חוד החנית של ההתיישבות הביטחונית, נקודות בעייתיות ביותר מבחינה ביטחונית ומשקית, היו אמורות להיות מאוישות בידי חיילים שלא גדלו על ערכי ההתיישבות, שהכשרתם החקלאית הייתה מינימאלית, ושניסיונם הביטחוני היה דל ביותר וכלל כשלושה חודשי טירונות; בעוד בני הגרעינים, שחונכו על ערכי ההתיישבות הביטחונית, נשלחו ברובם להשלמתם של יישובים קיימים, שבהם האתגרים הביטחוניים והמשקיים היו כמובן פחותים יותר.

³²⁵ פרוטוקול וועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, עמ' 11, ג"מ.

³²⁶ ראו את דברי בן ציון אילן, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון לאחר שומרוני, שצידד דווקא במתיישבים זמניים על פני חברי הגרעינים: "... ידענו כי ישנם מקומות התיישבות שונים, שאילו היינו מציבים בהם ברגע זה גרעינים, היה הגרעין מתלבט בשנת עצמאותו הראשונה ומקום זה לא היה הופך ליישוב פורח אלא ליישוב צולע... ישנם כמה מקומות בעלי אפשרויות אובייקטיביות משקיות טובות, בהם כדאי יהיה שהניסיונות הראשונים... יעשו על ידי גוף שאיננו מתחייב להמשיך המקום שנה אחרי...". דברי בן ציון אילן, פרוטוקול מרכז איחוד הקבוצות והקיבוצים, 5.4.1952, 3/1/7-3, אי"ט.

³²⁷ במובנים מסוימים ניתן להקביל בין התיישבות הבודדים בהיאחזויות לבין ההתיישבות הנרחבת של עולים בספר שהתרחשה באותה העת בהובלתו של ראש המחלקה להתיישבות לוי אשכול. גם כאן הובאו העולים אל היישובים ללא הסכמה מלאה (אם כי במקרה של התיישבות העולים חוסר ההסכמה מצד המתיישבים היה עדין יותר) וגם רעיון זה נועד כדי לפתור את ירידת קרנה של החלוציות בקרב ההתיישבות הוותיקה דווקא בעת שהאתגרים גדלו. ראו גם בעניין זה בנאומו של שומרוני שהוזכר לעיל: דברי אליק שומרוני בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, 1/5/12-7, אי"ט.

חלק שני: מיזם היאחזויות הנח"ל מראשיתו ועד מבצע קדש (1951-1957)

פרק שלישי: תקופת הראשית של היאחזויות נח"ל: מטרות ביטחוניות ומדיניות שונות (1951-1953)

לאחר בחינת תהליך הקמת מיזם היאחזויות הנח"ל והמטרות השונות שקיוו להשיג כל אחד מהגופים המשתתפים במיזם, בפרק זה ננתח את סיפור הקמתן של היאחזויות הנח"ל בתקופת הראשית, בשנים 1951-1953. דגש יושם על הבנת אופן קבלת ההחלטות שהובילו להקמתה של כל היאחזות והמטרות הביטחוניות והאחרות שיועדו להן. במקביל ייבחן גם מצב הביטחון בפועל בהיאחזויות השונות והמאפיינים המשקיים שלהן. בתקופה זו הוקמו אחת עשרה היאחזויות נח"ל,¹ ותוכננו היאחזויות נוספות. הגדרנו תקופה זו כתקופה מובחנת ממספר סיבות: ראשית- בתקופה זו קמו היאחזויות רבות באופן יחסי וטרם התגבשה התנגדות למיזם. התנגדות כזו תעלה עם החלפת הרמטכ"ל מרדכי מקלף במשה דיין, בראשיתה של שנת 1954.² שנית- בתקופה זו התקיימה רציפות ניהולית או פיקודית במרבית הגופים הקשורים להיאחזויות: בפיקוד הנח"ל, שמפקדו משה נצר הוא זה שליווה את מיזם ההיאחזויות מראשיתו ועד לסוף שנת 1953;³ בפיקוד על צה"ל- כאשר מרדכי מקלף, שבעת כהותנו כראש אג"ם נוסדו ההיאחזויות הראשונות, ועם ראשית כהונתו כרמטכ"ל, בסוף 1952, המשיך בתמיכה במיזם; במשרד הביטחון כאשר דוד בן גוריון המשיך בתפקידו כשר הביטחון וכראש הממשלה, ובראשות המחלקה להתיישבות של הסוכנות- עם המשך כהונתם של לוי אשכול כיו"ר ורענן ויץ כמנכ"ל. חילופי גברי משמעותיים במהלכה של התקופה התרחשו רק בראשות אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, שם החליף בן ציון אילן את אליק שומרוני.

הדיונים על מיקום ההיאחזויות הראשונות

בפקודת ההקמה של מיזם ההיאחזויות שהובאה לעיל קבע ראש אג"ם מקלף כי יש להקים שתי היאחזויות ראשונות עד ליוני 1951.⁴ באביב של אותה השנה התקיימו דיונים במוסדות הצבאיים והאזרחיים על מיקומן. ההצעה הראשונה של המחלקה להתיישבות בשיתוף אג"ם מבצעים קראה להקמת היאחזויות בסביבות בארות יצחק הנטושה שבסמיכות לרצועת עזה ובחאן דוויר שבעמק החולה.⁵ מה הייתה המטרה של התיישבות בכל אחת מהנקודות?

עם ראשית ההסתננות מרצועת עזה היה האזור שבין הרצועה לבין הר חברון אחד משלושת פרוזדורי ההסתננות הבעייתיים ביותר. הגורמים לכך היו ההתיישבות היהודית המועטה באזור זה (שהיה מאוכלס בצפיפות בכפרים ערביים עד למלחמת העצמאות), והעובדה שבאזור עבר נתיב

¹ רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, 1687/1985, 262, א"צ.

² ראו להלן בפרק הבא של עבודה זו.

³ איגרת פרידה ממשלה נצר, 1.1.1954, 321/9, א"צ.

⁴ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, 447/41, א"צ.

⁵ המחלקה להתיישבות אל מטריקין, תכנון חוות נח"ל, 2.5.1951, S15\9602, אצ"מ.

המעבר הנוח ביותר בין שטחי הגדה המערבית הירדניים לבין שטח הרצועה המצרי.⁶ בראשית 1950 ביקר בן גוריון ביישובים שסביב רצועת עזה ושמע מראשי היישובים קובלנות רבות על המצב הביטחוני. במהלך הביקור בו השתתפו גם לוי אשכול ומשה דיין מפקד פיקוד הדרום, העלו נציגי המשקים בפני בן גוריון את החשש מפני הסתננות עוינת בתקופת הקציר, ואת העובדה שערבים מהרצועה זורעים בשטחי התבואה הנמצאים בתוך ישראל. נציגי ההתיישבות בקשו לשלוח עוד חיילי נח"ל לאזור,⁷ ולתגבר את היישובים הקיימים במחלקות נח"ל.⁸ לדבריו של דיין, חסרונם של יישובים 'חלוציים' מנע את הקמתם של יישובי עולים נוספים בסביבות הרצועה.⁹ בחורף 1951 התלוננה המועצה האזורית שער הנגב אל קצין ההגמ"ר בפיקוד דרום כי בעקבות תזוזתה של קבוצת ארז אל נקודת הקבע שלה (הצפונית יותר) נחשף הנתב מעזה לכיוון חברון לפעילות אינטנסיבית של מסתננים. במכתב נקבע כי:

לחץ הפליטים מעזה ילך תמיד לכיוון היישובים שביצוע הגניבות שם קל יותר וכדאי יותר - ז"א יישובי עולים ללא שמירה יעילה... הגניבות האחרונות בניר עם... מוכיחות שרק התיישבות קבע במקום היא פתרון של ממש.¹⁰

בארות יצחק הנטושה הייתה סמוכה כשני קילומטרים לגבול שביתת הנשק ישראל מצרים ובקרבה לעיר עזה. הקיבוצים הסמוכים אליה היו סעד, שקם מעט לפני ראשית מלחמת העצמאות, ומפלסים. בקו אחורי מעט יותר היו גם מושבי עולים: שובה ותקומה.¹¹ באזור זה התחילו לקום גם שתי מעברות: מעברת גבים - דורות (לימים העיר שדרות) שאוכלסה על ידי עולים מפרס וכורדיסטן מול העיר עזה,¹² ודרומה יותר מעברת תקומה. המערך ההתיישבותי כאן לכאורה תאם את המצופה: בחזית, מול גבול שביתת הנשק - קיבוצים, ומעט לאחור יותר - יישובי עולים ומעברות. ההחלטה על ההקמה של היאחזות בסביבות בארות יצחק הגיונית ומצופה לאור התפיסה שהציג שומרוני לפיה ההיאחזויות, בדומה לקיבוצים אמורות להוות את הבלם הקדמי אל מול ההסתננות, בכדי להגן על יישובי העולים ולאפשר הקמת יישובים נוספים. ההיאחזות המוצעת הייתה אמורה לקום בנתיב חדירה מרכזי, מהעיר עזה לעבר הגדה המערבית (מפה 1).

הנקודה השנייה שהוצעה - חאן דוויר שבעמק החולה, לא הייתה קשורה לבעיית ההסתננות. החיכוכים בסביבת הגבול הסורי כללו באותה העת בעיקר עימותים בין כוחות צבאיים על השטחים המפורזים. הסתננות האזרחית הייתה מעטה באופן יחסי,¹³ ולא התקיימה ואף לא תוכננה התיישבות עולים באזור. להערכת הרצון להקים היאחזות במקום היה חלק מהמאבק שהתנהל באותה העת מול סוריה על השטחים המפורזים בכלל ועל השליטה במקורות הירדן

⁶ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 47.

⁷ יומן בן גוריון, 3.2.1950, אב"ג. ממזרח ומדרום מזרח לרצועה היו קיימים כבר שני יישובי נח"ל באותה העת - צור מעון וצאלים.

⁸ יגאל ידין אל מרדכי מקלף, הגנה מרחבית נגב מערבי, 7.1.1951, 7.137/1953, א"צ.

⁹ דיין, **אבני דרך**, עמ' 103.

¹⁰ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 125.

¹¹ ביין, **עלייה והתיישבות**, עמ' 285-272.

¹² 'האמנם לית דין ולית דיין?', **על המשמר**, 6.5.1951.

¹³ בין השאר עקב נוכחות רבה של צה"ל בסביבות הגבול. דברי הרמטכ"ל ידין, פרוטוקול ישיבת וועדת חוץ וביטחון, 19.11.1951, עמ' 19, ג"מ; מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 2; 44; קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 35-23.

בפרט.¹⁴ חאן דוויר נמצא במזרחו של השטח המפורז הצפוני, במרחק של כ-2.5 קילומטרים ממעיינות הבניאס שהיו בשליטה סורית, ובמרחק שווה מעין דן שהיה בתחום ישראל. הקמת היאחזות במקום הייתה מאפשרת שליטה על מקורות המים, ואולי גם מעין יתשובה קונסטרוקטיבית לתקריות האלימות שהתקיימו בגבול ישראל-סוריה החל מאביב 1951.¹⁵ גם ענף ההתיישבות באג"ם המליץ שההיאחזות השנייה תוקם בגבול הסורי-בתל מוטילה, ודאי בהקשר לקרבות שנערכו במקום מספר חודשים קודם לכן ולמאבק על השטחים המפורזים.¹⁶

מול ההצעות של הגורמים הצבאיים המרכזי החקלאי של ההסתדרות הציע את נגיד שבנגב המערבי (בסמוך למקומו הנוכחי של קיבוץ אור הנר) כנקודת ההיאחזות השנייה.¹⁷ נגיד הייתה מרוחקת כ-15 ק"מ ממקומה של ההיאחזות הראשונה בבארות יצחק, והיאחזות נוספת בסביבות גבול הרצועה הייתה מאפשרת הקמה של יישובי עולים, בהתאם לתפיסת היסוד של מיוזם ההיאחזויות.¹⁸ הוויכוח בין הגורמים הצבאיים לאזרחיים על מיקום ההיאחזות השנייה משקפת מחלוקת על מטרת ההיאחזויות כבר מראשיתו של המיזם: המוסדות האזרחיים סברו כי אלו נועדו אך ורק בכדי למנוע הסתננות ולאפשר אורח חיים תקין ביישובי העולים והקמת יישובים נוספים, אולם גורמים בצה"ל סברו כי יש להן מטרות נוספות, צבאיות יותר באופיין. כפי שנראה להלן, במרבית המקרים הוכרע דיון זה כדעתם של הגורמים הצבאיים. ניתן גם לראות כי בניגוד למצופה לא התוותה יתוכנית אב' להקמת היאחזויות ומיקום הנקודות נקבע לפי צרכים קונקרטיים מזדמנים.

בסופו של דבר סוכם בין המחלקה להתיישבות ובין קצין ההתיישבות על הקמה של ההיאחזות השנייה בשטח שליד הכפר הערבי הנטוש גורייבה (גונן), במזרח עמק החולה.¹⁹ הבחירה בגורייבה איננה מנומקת במסמכים הזמינים בניגוד לבחירה בחלק גדול מההיאחזויות הנח"ל שקמו בתקופה הנדונה.²⁰ מיקומה הגאוגרפי של ההיאחזות מראה כי מטרתה הייתה לאפשר יחריש עד התלם האחרון, והקמת יישוב בסמוך לגבול הסורי, במקומה של פרצה התיישבותית גדולה לאורך הגבול,²¹ אולם מצד שני רצון להימנע מהתיישבות הפגנתית בשטח המפורז בעת קיום הדיונים בוועדת שביתת הנשק ובמועצת הביטחון של האו"ם על גורלם של השטחים המפורזים והעבודות

¹⁴ השטחים המפורזים כללו כ-65 קילומטרים מרובעים ובהם התגוררו כ-2,500 תושבים ערביים. השטחים היו חלק מארץ ישראל המנדטורית אולם נותרו בידי הסורים בתום מלחמת העצמאות. ישראל ראתה בשטחים אלו שטח בריבונות ישראלית ללא הגבלה, מלבד הכנסת כוחות צבא, בעוד הסורים ראו אזורים אלו כאזורים בהם לא קיימת ריבונות של אף צד. מפות מדויקות של השטחים המפורזים ראו אצל: קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 18-21.

¹⁵ בראשן התקרית האלימה באל חמה בה נהרגו שבעה שוטרים וחיילים ישראלים והקרבת על תל מוטילה בו נהרגו 41 מחיילי חטיבת גולני. על סדר כרונולוגי של רצף התקריות האלימות ראו: שם, עמ' 31-33.

¹⁶ דוד רשף אל אגף הנוער והנח"ל, הצבת גופי נח"ל להתיישבות, 11.6.1951, 12-7 / 7 / 2, אי"ט.

¹⁷ רענן וויץ אל בובריצקי ומטריקין, ישוב הנחל בחאן אל דואר, 7.2.1951, 15\9602, אצ"מ.

¹⁸ י. מטריקין אל אג"ם, 20.5.1951, 114 / 7 / 1954, א"צ.

¹⁹ המחלקה להתיישבות אל מטריקין, 12.6.1951, 15\9602, אצ"מ; י. מטריקין אל אג"ם מבצעים, 17.6.1951, 114 / 7 / 1954, א"צ.

²⁰ בפקודת העלייה להיאחזות, בסעיף 'אויב', מוזכרים רק - "רועים משוטטים באזור הגבול 400 מטר ממקום האחזות" ולא אויב מאיים יותר: מוצבים של חיילים סורים או מסתננים. פיקוד הנח"ל אל גדוד 907, פקודת מבצע היאחזות גורייבה, 81 / 1687 / 1985, א"צ.

²¹ בין גדות בדרום ללהבות הבשן בצפון, מרחק של 14 קילומטרים, לא היה קיים יישוב ישראלי. אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 126.

לייבוש החולה.²² מסיבה זו ככל הנראה נדחו הצעות ההיאחזות בתל מוטילה ובחאן דוויר ששכנו בתוך השטחים המפורזים ולא בגבולם.

העיכוב בהקמת ההיאחזויות במהלך קיץ 1951 הדאיג את אנשי הסוכנות שחששו מהתפזרותם של החיילים שהיו אמורים לסיים את שנתם הראשונה בנח"ל, ולכן נקבע שהעלייה לקרקע תבוצע גם אם כל הליכי התכנון טרם הסתיימו.²³ בישיבת הנהלה של המחלקה להתיישבות נקבע כי היאחזויות הנח"ל הן הדבר הדחוף ביותר על סדר יומה של המחלקה, ואשר על כן כל תשומת הלב התכנונית של אנשיה תהיה מוקדשת אליהן.²⁴ המחלקה קבעה אחראים משקיים לשתיה ההיאחזויות והחלה בהכשרת הקרקע והדרכים ובתכנון קווי מים.²⁵ בראשית יולי עדיין לא נקבע תאריך סופי להקמת ההיאחזויות.²⁶ חוסר התיאום בין הגופים הצבאיים לאזרחיים החל לבלוט. מנהל המחלקה הכלכלית של אגף הנוער והנח"ל, מאיר שחר, האשים את המחלקה להתיישבות בעיכוב: הוא טען כי בעוד שהסיכום המוקדם נקבע לפי 120 חיילים בכל היאחזות, בפועל התכנון של המחלקה ניתן רק לפי 60-80 חיילים בכל נקודה, בעיית המים טרם באה על פתרונה, והדרך לגורבה עדיין לא הוכשרה. שחר הזהיר כי באם לא יתבצעו ההכנות במהירות יסיימו הבודדים את שנתם הראשונה ויאלצו להשתחרר מפיקוד הנח"ל.²⁷

הקמת נחלאים א' מול עזה: התיישבות בנתיבי ההסתננות

באמצע יולי 1951 נתן יעקב נעים מג"ד 904, פקודת התראה להקמת ההיאחזות בבארות יצחק. מחלקת חלוץ אמורה הייתה לעלות לשטח ההיאחזות ב-22 ביולי, ושאר הפלוגה, שתי מחלקות של חיילים ומחלקת חיילות שלושה ימים לאחר מכן. מפקד ההיאחזות היה דני מט. החיילים הבודדים שהיו אמורים להגיע להיאחזות שירתו במחלקות נח"ל ביישובי הסביבה: בסעד, ניר-עם ובארי.²⁸ לעומת זאת הסגל הגיע ברובו מההתיישבות העובדת. אחד המפקדים דרור קרן הגיע מיד לאחר שסיים טירונות וללא ניסיון פיקודי. קרן, בן כפר יחזקאל ובוגר בית ספר חקלאי, העיד שהופנה להיאחזות מכיוון שמרכז המשק יעקב פלומין רצה לתגבר את החיילים בדמויות בעלות ניסיון חקלאי. בפלוגה היו גם שתי סמלות, שאחת מהן שמשה בתפקיד פקידת חינוך.²⁹

²² על הפרויקט והדיונים בוועדה לשביתת הנשק ראו: טל, **תפיסת הביטחון**, עמ' 119-136; פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 18.4.1951, עמ' 26, ג"מ; פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 22.5.1951, ג"מ.

²³ י. גבריאלי אל חבלי הצפון התיכון והנגב, 25.6.1951, 2/7/12-7, אי"ט.

²⁴ לוי אשכול אל רענן ויץ, 13.5.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל מטריקין, 12.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁵ רענן ויץ אל דן גולדברג, 12.6.1951, S15\9602, אצ"מ; לוי אשכול אל סורקיס, 14.6.1951, S15\9602, אצ"מ; שפרינצק אל המחלקה להתיישבות, חוות הנח"ל מול עזה, 26.6.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל אזור טבריה, ישוב נח"ל בג'וריה, 27.6.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל יוסף ויץ, 26.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁶ מפקדת הנח"ל אל מג"ד 904, היאחזות עלייה על הקרקע, 6.7.1951, 1/321/1954, א"צ.

²⁷ מאיר שחר אל המחלקה להתיישבות, התיישבות חיילי נח"ל, 5.7.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל מאיר שחר, 11.7.1951, S15\9602, אצ"מ; קק"ל הלשכה הראשית אל המחלקה להתיישבות, 3.7.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל יוסף ויץ, 13.7.1951, S15\9602, אצ"מ.

²⁸ מג"ד 904 אל יחידות הגדוד, פקודת התראה עלייה להיאחזות, 15.7.1951, 1/321/1954, א"צ.

²⁹ ראיון טלפוני עם דרור קרן, 1.9.2020. להערכתי קרן לא הגיע עם הקמת ההיאחזות אלא מאוחר יותר. הוא עצמו איננו זוכר את התאריכים במדויק.

ברגע האחרון התגלע ויכוח בין המחלקה להתיישבות לענף ההתיישבות באג"ס. המחלקה להתיישבות רצתה להקים את הנקודה בבארות יצחק עצמה ככל הנראה בגלל יתרונות משקיים, וענף ההתיישבות בצה"ל העדיף להעביר את הנקודה מערבה יותר, בסמוך לגבול. לאחר דיון הוכרע הוויכוח כדעתו של ענף ההתיישבות.³⁰ עקב השינוי במיקום הנקודה נדחתה עליית פלוגת החלוץ והתבצעה רק ב-25 ליוני.³¹ גם במקרה זה, כמו בדיון על מיקומה של ההיאחזות השנייה, נתנה בכורה לשיקולים של הגופים הצבאיים.

התנהלות חברתית ומשקית

כפי שראינו לעיל, מרבית הבודדים שעלו להיאחזויות הראשונות הובאו אליהן כנגד רצונם.³² בנחלאים א' תופעה זו בלטה, והתבטאה בסירוב של חיילים לצאת לעבודה ובתלונות רבות. במקרה מסוים חייל אף ירה בעצמו ברגל במכוון, בכדי להשתחרר מהשירות בהיאחזות.³³ המפקדים ניסו להכניס את החיילים לתלם הצבאי במהירות, ולפי עדותם- בהצלחה.³⁴ מנחם וכסלר, ששימש כמפקד מחלקה בהיאחזות העיד כי עניין המשמעת היה מרכזי ביותר בסדר היום של נחלאים א', ועונשים חמורים, כגון זחילה בבוץ שליד האורווה הוטלו על חיילים שהפרו את הפקודות. פעם בשבוע- שבועיים נערך ערב 'חיסול חשבונות' בחדר האוכל, בו קיבלו חיילים שהתעמתו ביניהם כפפות אגרוף ונאבקו האחד בשני.³⁵ וכסלר גם טען כי התהום שבין המפקדים- יוצאי ההתיישבות העובדת ברובם, ובין החיילים הבודדים, שברובם לא ידעו עברית וחלקם לא היו יודעי קרוא וכותב ובעלי דפ"ר (דירוג פסיכוטכני ראשוני) נמוך, הורגשו והיו משמעותיים. כך לדוגמה בקשו המפקדים מהחיילים לפתוח את כפתורי החולצה בכדי להוכיח שגופם נקי. העונשים כללו מכות מצד המפקדים לחיילים, וחלק מהחיילים נתפסו בעת עישון חשיש.³⁶ בהמשך ניסו המפקדים להקל קצת את נהלי המשמעת (בין השאר אשרו לחיילים ללבוש חולצה לבנה בשבת) כיוון ש: "החיילים האלה מגיע להם יותר מאשר כל חייל אחר". הניסיון הוכתר בהצלחה, אולם בעקבות פקודה מגבוה הוחמרו שוב הנהלים.³⁷

חלק גדול מהתעסוקה של החיילים בחודש הראשון התמקד במתיחת קו המים מבארי, ולאחר השלמתו של הקו זרמו לנקודה מים שאפשרו חקלאות על פני שטח של כ-8,000 דונם.³⁸ הענפים המרכזיים היו פלחה וגן ירק והמשק התנהל סך הכול בצורה טובה.³⁹ בחודשים שלאחר הקמת הנקודה החלו להיווצר מתחים בין הגורמים הצבאיים והאזרחיים שנמצאו בה. מפקד ההיאחזות

³⁰ אהרון חרסינה אל רענן ויץ, 22.7.1951, S15\9602, אצ"מ; יפרח מכלוף, שנה בנחלאים, מתוך: נחלאים מול עזה- יומן המשק, חוברת 10, 6/10/12-7, אי"ט.

³¹ רענן ויץ אל אגף הנוער והנח"ל, 24.7.1951, 2/7/12-7, אי"ט.

³² אגף הנוער והנח"ל, נח"ל עוז- ההיאחזות הראשונה (דפי חינוך והסברה), ארכיון הנח"ל.

³³ ראיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020.

³⁴ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט.

³⁵ קובץ זיכרונות מנחם וכסלר, עמ' 7.

³⁶ ראיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020.

³⁷ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט. לא ברור מי נתן את פקודת ההחמרה.

³⁸ עדות יעקב פלומין, יומן המשק- נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 2-3, 10/6/12-7, אי"ט.

³⁹ עדות ביקורם של חברי הגרעין שהיו אמורים לאזרח את ההיאחזות, 5.1953, מובא אצל: נאור ועמיעד, **כאלה היינו**, עמ' 7. גידול הירקות במשק השתלב במבצע גידול הירקות של הנח"ל. 'מבצע גידול ירקות בצה"ל'- נתן פריי, **הצפה**, 25.5.1951. הגידול המרכזי היה של בצל. ראיון טלפוני עם יענקל'ה כהן, 30.8.2020.

דני מט לא התחשב בבקשות של מרכזי המשק מטעם המחלקה להתיישבות לקדם את העבודה החקלאית. התלונות של נציגי המחלקה להתיישבות ומרכז המשק יעקב פלומין התמקדו במספר תחומים עיקריים: בחוסר הפניית כוח אדם מיומן למשימות המשקיות והאדמיניסטרטיביות; בהוצאת חיילים לקורסים שהיו נדמים כמיותרים (חיילים הוצאו לקורסים לשירה וריקוד ערב שחרור מצה"ל); קביעת ימי טיול לחיילים בעת העונה החקלאית הבווערת; ובכך שבעת ביקורי עיתונאים לוקחים המפקדים הצבאיים את מושכות ההסברה.⁴⁰ מנגד, העלו הגופים הצבאיים תלונות כלפי המחלקה להתיישבות בנוגע לפיתוחה הפיזי של הנקודה, כאשר כשלושה שבועות לאחר העלייה למקום טרם הוקמו הצריפים למגורים ולחדר האוכל. ראש המחלקה הכלכלית באגף הנוער והנח"ל מאיר שחר חשש מירידה במורל עקב התנאים הקשים בהתחשב בעובדה שהפלוגה הורכבה מחיילי בודדים,⁴¹ וקבל על כך שכספים שהובטחו להיאחזות לא הועברו אליה.⁴² כאשר לא הגיעו האוהלים כחודש וחצי לאחר העלייה לנקודה כתב שחר: "חודש רודף חודש והחיילים כאן יסיימו את שירותם במפח נפש גדול. תבינו שהמדובר כאן על חיילים בודדים ולא על חומר חלוצי המאורגן בגרעינים".⁴³ רענן ויץ השיב כי המחלקה מתמודדת עם גירעון תקציבי נרחב.⁴⁴ בעיית האוהלים ובעיות נוספות בתנאים הפיזיים השפיעו לרעה על ההתנהלות היום יומית וסגן מפקד ההיאחזות העריך כי כמחצית החיילים יוצאים לעבודה ללא רצון וסוברים שכל שיעשו יותר צרות כך יעבירו אותם מהמקום במהירות גדולה יותר.⁴⁵ המחלוקות שבין הגופים הצבאיים לאזרחיים היו במובנים מסוימים צפויות, כאשר ההסכמות שהתקבלו בדרגים הגבוהים- בין שומרוני לאשכול לא חלחלו לדרגי השטח. למרות הקביעה שהתקבלה במחלקה להתיישבות כי הקמת ההיאחזות הן הדבר הדחוף ביותר על סדר יומה של המחלקה,⁴⁶ הרי שבפועל סבל שיתוף הפעולה מחריקות שאיימו על ההצלחה באתגר החינוכי המשמעותי.

אתגרי ביטחון

מייד עם העלייה לנקודה, שכאמור הוקמה בלחץ הצבא בנקודה סמוכה יותר לגבול מכפי שתוכנן, החלו מחצית מהחיילים להקים את אוהלי המגורים והמחצית השנייה לחפור עמדות ומבני ביטחון. עם סיום חפירת העמדות הוצבו בהן כמחצית מחיילי הפלוגה לשמירה בלילה הראשון. עדויות לאחר זמן של החיילים שהשתתפו בהקמת ההיאחזות הצביעו על נוכחות של מסתננים באזור הנקודה בעת ההקמה ועל חשש ביטחוני כבד בימים הראשונים. לפי אותן עדויות חיילי הפלוגה צעדו לנקודה כאשר נשקם היה טעון, בכדי לסלק את המסתננים שהסתובבו באזור "חופשיים, כמו שהם מסתובבים בחצר ביתם".⁴⁷ בלילה הונחו החיילים שלא להתרחק יותר מ-50

⁴⁰ אגף הנוער והנח"ל- המחלקה הכלכלית אל מג"ד 904, המצב בנחלים א', 2.6.1952, 6/10/12-7, אי"ט. בהמשך, לאחר החלפתו של מט במפקד אמנון בלטינסקי יושרו ההדורים. ראו: שיחת מפקדי היאחזות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט.

⁴¹ מאיר שחר אל רענן ויץ, היאחזות נח"ל מול עזה, 17.8.1951, 6/10/12-7, אי"ט.

⁴² מאיר שחר אל רענן ויץ, היאחזות נחלים א' ו-ב', 12.11.1951, 80/1687/1985, א"צ.

⁴³ מאיר שחר אל רענן ויץ, היאחזות נח"ל "נחלים" מול עזה, 10.9.1951, 6/10/12-7, אי"ט.

⁴⁴ רענן ויץ אל מאיר שחר, היאחזות נחלים א' וב', 25.11.1951, 6/10/12-7, אי"ט.

⁴⁵ דוד קורן, דו"ח ביקור בהיאחזות נח"ל- נחלים מול עזה, 22.8.1951, 6/10/12-7, אי"ט.

⁴⁶ לוי אשכול אל רענן ויץ, 13.5.1951, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל מטריקין, 12.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

⁴⁷ יעקב פלומין, שנה בנחלים, מתוך: נחלים מול עזה- יומן המשק, חוברת 10, 6/10/12-7, אי"ט.

מטר מהנקודה. עמדת שמירה התקיימה על קו הגבעות שממערב- כחצי קילומטר מהגבול,⁴⁸ ואחריותו של השומר בעמדה הייתה להרתיע בעת אירועים חריגים או חרירה של מסתננים.⁴⁹ מלבד החשש מהמסתננים גם כוחות של הצבא המצרי ששכנו בסמוך, בכביש עזה- באר שבע וכוחות מצריים בלתי סדירים אופיינו כאיום מרכזי על הנקודה.⁵⁰

מצב הביטחון בגבול ובסביבתו היה גורם מרכזי בחיי היום-יום של נחלאים א'. בשבועות שאחר הקמת ההיאחזות עסקו כשישית מחייליה, 19 חיילים, בו זמנית בשמירה.⁵¹ הקרבה לגבול והאיום הביטחוני היו חמורים הרבה יותר בהשוואה לשאר ההיאחזויות: על פי הגדרות פיקוד הנח"ל בנחלאים א' היו אמורים לשמור בו זמנית 18 שומרים (מתוך מצבה שמנתה לעיתים רק 70 חיילים) מלבד מבצעים ביטחוניים עונתיים וצרכים דחופים. בשאר ההיאחזויות (גונן יטבתה ודרדרה) הוגדרו באותה העת רק תשעה שומרים.⁵² גם החיילות השתתפו בשמירות על ההיאחזות ובמארבים בסביבות גן הירק אליו הגיעו המסתננים למטרות גניבה.⁵³ מפקד ההיאחזות- אמנון בלטינסקי, שהחליף את דני מט, טען שבניגוד ליחס המסויג של הבודדים לעבודה החקלאית, הם דווקא מרגישים בנוח עם האימונים והמשימות הצבאיות, ואולי אף "משיכה פנימית" ליציאה למארבים.⁵⁴ המשימות הביטחוניות לא הצטמצמו רק לתחומיה של הנקודה אלא התקיימו גם מחוצה לה בכדי להתמודד עם גלי המסתננים. מארבים התקיימו מחוץ להיאחזות- ממפלסים בצפון ועד למכרות הגופרית בדרום, אולם חיילי הנקודה לא איישו משלטים קבועים בגזרה זו.⁵⁵ לימים העריך דני מט העריך כי בתקופת פיקודו הרגו חיילי ההיאחזות כ-50 מסתננים ורועים שחצו את הגבול.⁵⁶ באחת ההיתקלויות שהתקיימה באוגוסט 1951 נהרג אחד מחיילי ההיאחזות אהרון בן מיר, בעת שזרק רימוני יד על קבוצת מסתננים חמושים.⁵⁷ לפי עדות אחרת, שכלל הנראה מתייחסת לאותה התקלות, נהרגו במהלכה גם ארבעה חיילים מצריים, ונפצעה חיילת נח"ל אחת שהתעקשה לצאת למארב.⁵⁸ חיילי ההיאחזות העידו על כך שהשתתפו ב'אמבוסים' שכוונו כנגד המסתננים, תפסו מסתננים ואף חריומו את הציד שנשאו שהובא כשלל למשק ההיאחזות. באחד מ'אמבוסים' אלו אף נהרגה מסתננת ערבייה, והוחרמו בעלי חיים של המסתננים: חמור, פרה ועגל.⁵⁹

מקום מרכזי תפסו המאבקים מול המסתננים שעברו את הגבול בעונות הקציר בכדי לגנוב יבול. במרץ 1952 העבירה מפקדת הנח"ל דיווחים על גניבת תבואה משדות ההיאחזות על ידי מסתננים והציעה להשיג מספר סוסים או פרדות לשמירה רכובה, או לחלופין לקצור את התבואה טרם

⁴⁸ יומן המשק- נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 4, 10/6/12-7, אי"ט.

⁴⁹ ראיון טלפוני עם יענקל'ה כהן, 30.8.2020.

⁵⁰ מפקדת חיל הנח"ל אל גדוד 904, פקודת מבצע היאחזות מול עזה, 15.7.1951, 10/6/12-7, אי"ט; מיכלסון, נח"ל, עמ' 28.

⁵¹ דוד קורן, דו"ח ביקור בהיאחזות נח"ל- נחלאים מול עזה, 22.8.1951, 10/6/12-7, אי"ט.

⁵² הועדה לתיאום מפעלים משקיים אל קצין אג"ם בנח"ל, אימונים וביטחון שוטף בהיאחזויות, 31.12.1952, 10/6/12-7, אי"ט.

⁵³ עדות עליזה, יומן המשק- נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 10, 10/6/12-7, אי"ט.

⁵⁴ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 10/6/12-7, אי"ט; **קובץ זיכרונות מנחם וכסלר**, עמ' 7; ראיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020.

⁵⁵ רביב, **אלומת אור עזה**, עמ' 53.

⁵⁶ אגף הנוער והנח"ל, נח"ל עוז- ההיאחזות הראשונה (דפי חינוך והסברה), ארכיון הנח"ל; דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 92.

⁵⁷ דף לזכרו של אהרון בן מיר, ארכיון הנח"ל. לפי נתוני משרד הביטחון האירוע התרחש ב-4 לאוגוסט 1951.

⁵⁸ שלו, **כפר על גבול האש**, עמ' 38.

⁵⁹ עדות אשר ג'מיל, יומן המשק- נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 4, 10/6/12-7, אי"ט.

הבשלתה.⁶⁰ בקיץ של אותה השנה ספגה ההיאחזות אש מידי פעם: המוצבים המצריים היו יורים על ההיאחזות בתגובה לירי צה"ל על מסתננים בעת שקצרו בתחומי ישראל. לעיתים אף ירו המוצבים המצריים על ההיאחזות אף בעת השמעת אזעקת תרגיל שגרתית. פיקוד דרום הציב בתגובה לירי פעולת תגמול קטנה במוצבים המצריים. הפעולה הייתה אמורה להתבצע כנגד המוצב המצרי במונטאר ונערך סיור מקדים למקום, אולם הפעולה בוטלה בסופו של דבר על ידי אג"ם.⁶¹ בהתאם למצב המתוח מפקד ההיאחזות החל לפעול בצורה משמעותית במרחב שסביב לנקודה, ושלוש פעמים בשבוע יצאו מארבים או פטרולים מחוץ לגבולות נחלאים א'.⁶² בחורף 1953 הורגש פעם נוספת לחץ מצד המסתננים שגרם להגברת השמירה על התבואה בשדה עם ראשיתה של העונה החקלאית. נגנבו גם צינורות השקיה.⁶³ דו"ח של הוועדה למפעלים משקיים בנח"ל קבע כי:

המסתננים קוצרים יום-יום בשדות נח"ל עוז. כל אמצעי השמירה של הפלוגה לא מצליחים למנוע את הקצירה. בשנה הקודמת הצליחו ערביי עזה לקצור 1,000 דונם דורה. נראה לי שאם לא יאחזו בקרוב בצעדים דרמטיים, מקרים מסוג זה יישנו ואולי בכמות גדולה יותר, כי מרבית שדות התבואה נמצאים בקרבת הגבול.⁶⁴

העבודה החקלאית השתלבה בתפיסת הביטחון, כאשר נצטוו החיילים לעבד את השדות עד לתעלת הגבול בכדי להפגין נוכחות.⁶⁵ מעבר ללחימה בהסתננות ולשמירה על הנקודה כלל סדר היום הצבאי גם אימונים רבים. בין השאר קיימו המפקדים סדרות בנות מספר ימים, בהן התקיימה בכל יום פעילות אינטנסיבית רצופה של 12-13 שעות. בסיום הסדרות נערכו מסעות ארוכים של עשרות קילומטרים. הסדרות נערכו בסביבות ההיאחזות ובאזורים מרוחקים יותר: בעמק האלה ובנגב.⁶⁶

אזרח

סך הכול תפקדה הנקודה בתור היאחזות במשך כשנתיים, עד לספטמבר 1953. בזמן זה היה שמה הרשמי נחלאים א' או 'כפר עזה'.⁶⁷ בתוך פרק זמן זה שירתו בהיאחזות שני מחוזרים של חיילים בודדים. מקבוצה זו לא התאגד גרעין גדול מספיק שהיה ביכולתו לאזרח את הנקודה,⁶⁸ ולכן

⁶⁰ אהרון דורון אל אגף הנוער והנח"ל, שמירת שדות בהיאחזות א', 14.3.1951, 10/6/12-7, א"י"ט.

⁶¹ פיקוד דרום אל אג"ם מבצעים, פעולת תגובה נחלאים א', 7.8.1952, 11/12/1951, א"צ; פיקוד דרום אל אג"ם- מבצעים, פעולת תגמול אזור נחלאים א', 20.6.1952, 60/7/1954, א"צ.

⁶² אג"ם פיקוד הנח"ל, דו"ח כוננות לחודשים יולי- ספטמבר, 13.10.1952, 85/79/1954, א"צ.

⁶³ הועדה לתיאום מפעלים חקלאיים אל מפקד הנח"ל, ביקור בנחלאים א', 8.3.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶⁴ הועדה לתיאום מפעלים חקלאיים אל סגן מפקד הנח"ל, דוח ביקור בנחלאים א', 12.5.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶⁵ רביב, **אלומת אור עזה**, עמ' 13. לא ברור האם התיאור מתייחס לימי ההיאחזות או לתקופת הקיבוץ.

⁶⁶ **קובץ זיכרונות מנחם וסלר**, עמ' 10-11.

⁶⁷ אגף הנוער והנח"ל אל פיקוד הנח"ל, שם קבע לנחלאים א', 10.1.1952, 10/12-7/6, א"י"ט; 'נחלאים א' הכפר העברי במבואות עזה', **הארץ**, 23.6.1951. בהמשך 'נדד' השם כפר עזה אל יישוב הנח"ל הקרוב- שנקרא בתחילה- 'הבונים יגב'.

⁶⁸ מפקדי ההיאחזות טענו בשיחה עם קציני החינוך של הנח"ל כי כשלו זה נובע מכך שחלק גדול מהבודדים שהגיעו במחזור השני לא שירת טרם ההיאחזות בהכשרה במשקים, ומכך שהניסיונות לארגון גרעין התיישבותי

כשלושה חודשים לפני האזרח הצפוי הגיע למקום גרעין נח"ל של איחוד הקבוצות והקיבוצים שקיבל את הכשרתו במעין ברוך, והחליף את מרבית הבודדים שסיימו את שירותם הצבאי.⁶⁹ כשהגיע הגרעין לנקודה הוא נתקל בסד משמעת צבאית שלא היה מורגל אליה מההכשרה במעין ברוך. חבריו גם סירבו לקבל הדרכה חקלאית ממספר חיילים בודדים שנותרו לפקח על ענפי המשק. יחד עם הגרעין הגיעו חיילים מגדוד 79 של חטיבה 7 בכדי לסייע בעבודות החקלאיות.⁷⁰ בעת כניסת הגרעין לנקודה העדיפו שמונה מהבודדים להישאר בהיאחזות ולהצטרף לגרעין.⁷¹ לאחר כשלושה חודשים אוזרחה הנקודה והפכה לקיבוץ נח"ל עוז.⁷² עם כניסתו של הגרעין לתקופת ההכנה לאזרח ירדה לפי טענת קצין ההיאחזות של הנח"ל רמת הכוננות הצבאית בנקודה, כתוצאה מרגיעה זמנית באזור ומירידת רף המשמעת הצבאית בהשוואה לתקופה בה הבודדים שהו בהיאחזות.⁷³ בניגוד לצייתנות היחסית בה התקבלו הפקודות הצבאיות והמשמעת הביטחונית בקרב הבודדים קבלו חברי הגרעין כנגד הציפייה מצד הפיקוד הצבאי לשמירה על דריכות וכוננות ש"עלולה לעיתים להפריע לפעילות החברתית וארגון החיים התקין".⁷⁴

אין ספק כי נחלאים א' שמשה בתפקיד ביטחוני 'קלאסי', כפי שהוגדר בראשית מיזם ההיאחזות. היא נמצאה על גבול שביתת הנשק בסמוך לנתיב הסתננות וההיאחזות קמה כדי לעצור או למצער למתן את זרם המסתננים ולשפר את מצב הביטחון בריכוזי העולים. הכוחות שישבו בהיאחזות אכן פעלו גם באזור שמחוץ לנקודה בתפיסת מסתננים ובמאבקים, והמשימות הביטחוניות היו נוכחות בחיי היום-יום של החיילים. מבחינה משקית ניתן לקבוע כי ההיאחזות הצליחה, לפחות בצורה חלקית כאשר המסד החקלאי שנבנה אפשר את האזרח.⁷⁵ בשדה החינוכי היו התוצאות מעורבות הרבה יותר: מצד אחד - לא התגבש גרעין מתוך הבודדים שרצה להישאר במקום עם הקמת ההיאחזות, למעט שמונה חיילים שהצטרפו לגרעין מעין ברוך. מנחם וכסלר, ששירת כמפקד בהיאחזות בשנת 1952 העיד כי בתקופת שירותו הבודדים היו רחוקים מאוד מהכרעה על הישארות במקום.⁷⁶ מצד שני ההיאחזות לא קרסה חברתית והצליחה לתפקד ולעמוד במשימותיה למרות אוכלוסיית החיילים ההטרוגנית. הצלחה זו הושגה בגלל רף המשמעת הגבוה בו דגלו מפקדי ההיאחזות יחד עם פעולות חינוכיות משמעותיות שסייעו לשילובם של הבודדים באווירה, פעולות המוזכרות על ידי החיילים בעלון ההיאחזות: שיעורי עברית התקיימו בצורה תכופה - פעמיים בשבוע ובזמנים מרוכזים.⁷⁷ בנוסף - ערבי הווי של ישיבה מסביב למדורה ושירי

מקרב הבודדים התבצע מאוחר מיד. חינוך הנח"ל אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח פעולות לגיבוש גרעינים בהיאחזות, 23.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶⁹ נאור ועמיעד, **כאלה היינו**, עמ' 5-6; 16.

⁷⁰ נוער והנח"ל אל נחלאים א' - תגבורת לביצוע עבודות דחופות, 15.4.1953, 15.4.1953, 80/1687/1985, א"צ. קיום של שתי יחידות בו זמנית יצר תסבוכת עקב הפיקוד והנהלים הלא אחידים. מנחם קאופמן אל מפקד הנח"ל, דו"ח ביקור נחל עוז, 12.7.1953, 80/1687/1985, א"צ. לפי עדותו של דרור קרן, מפקד בהיאחזות, הייתה רמת המשמעת של חיילי השריון, שהגיעו בכדי לסייע בקטיף הבצל, נמוכה ביותר. באחד המקרים ירו חיילי השריון מנשק כיתת המשמר מעל לראשם של חיילי ההיאחזות בכדי להשליט טרור. ראיון טלפוני עם דרור קרן, 1.9.2020.

⁷¹ פיקוד הנח"ל שלישות אל מג"ד 904, הרכב פלוגה ד' (היאחזות א'), 15.6.1953, 33/322/1955, א"צ.

⁷² יהודה הרמן אל רענן ויץ, היאחזות נח"ל א' - נח"ל עוז, 15.9.1953, 33/322/1955, א"צ.

⁷³ קצין היאחזות אל מפקד הנח"ל, ביקור בנחלאים א', 28.8.1953, 4/321/1954, א"צ; קצין מטה התיישבות, הודעה על עליות, 29.9.1953, 14/636/1956, א"צ.

⁷⁴ נאור ועמיעד, **כאלה היינו**, עמ' 17.

⁷⁵ ראיון טלפוני עם יענקל'ה כהן, 30.8.2020.

⁷⁶ ראיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020.

⁷⁷ עדות יוסף עיני, יומן המשק - נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 9, 10/12-7/10, אי"ט.

הארץ התקיימו מאז הערב הראשון להגעת החיילים למקום.⁷⁸ את הערבים הובילו המפקדים,⁷⁹ שהבינו את החשיבות של שילוב הבודדים בהווי ההתיישבות העובדת. עדויותיהם של החיילים בעלון ההיאחזות סובלות כמובן מהטיה מסוימת ומהדגשת הזיכרונות החיוביים יותר והתעלמות מהרגעים הקשים, אולם גם אם תמונה המתקבלת אינה מלאה הרי שנעשה מאמץ משמעותי מצד מפקדי ההיאחזות וקציני החינוך של הנח"ל בכדי להקל על שילובם של הבודדים.

נחלאים ב' - גוריבה (גונן)

בעת עלייתה של נחלאים אל הקרקע טרם היו הגופים האזרחיים והצבאיים מוכנים להקים את ההיאחזות השנייה בגוריבה.⁸⁰ לאחר סיור מקדים בסביבות ההיאחזות התלוננו המדריכים החקלאיים על כך ששטחי העיבוד שבסביבות הנקודה קטנים מידי והשטח היחיד הראוי לעיבוד צפוי להצפה בעת הגשמים; אין מגורי קבע ומגורים באהלים אינם באים בחשבון בגלל החשש מהידבקות מקדחת מיתושי הביצות; ודרך העפר צפויה להיות בלתי עבירה עם בוא הגשמים. החשש מכישלון ההתיישבות היה כבד בה בשעה ש"הצלחתו הכרחית כניסיון חינוכי והתיישבות חדש". המדריכים בקשו מהמחלקה להתיישבות להכשיר במהרה שטחים נוספים בסביבות ההיאחזות ולקדם את בניית המגורים.⁸¹ ההיאחזות הוקמה באמצע אוגוסט 1951.⁸² בגלל מיקומה הרגיש על הגבול הורה ראש מחלקת המבצעים שלא לערוך טקס עלייה מסודר בעת הקמת הנקודה.⁸³ בימים הראשונים אכן התגוררו החיילים באוהלים, שהוחלפו בהדרגה בצריפים.⁸⁴ למפקד ההיאחזות נקבע נוח טסלר מקיבוץ כנרת, וכן צורפו להיאחזות אחראים מטעם המחלקה להתיישבות: אבא סלע כמרכז כללי ואפרים בן יוסף כמרכז תרבותי.⁸⁵

התמודדות חינוכית עם הבודדים ואתגרים ביטחוניים מועטים

גם בגונן כבנחלאים א' התמודדו המפקדים עם חוסר הרצון המופגן של הבודדים, שהובאו למקום בכפייה,⁸⁶ לשרת בהיאחזות. ההתמודדות החינוכית עם הבודדים המשיכה להעסיק את מפקדי גונן ואת האחראים החקלאיים, ולאחר ביקור במקום ציין נציג איחוד הקבוצות, ש. הרחול:

העבודה עם החיילים נעשית קשה יותר ויותר... לשאלתי אם מתוך הנח"ל במקום יצטרף חלק לגרעין הקבוע שיבוא, ענו כולם שאין כל סיכוי לכך... הח' סלע [אבא סלע, מרכז המשק] סיפר לי שיש קושי רב לסדר את החיילים בעבודות דיג, סיקול

⁷⁸ עדות יפרח מכלוף, יומן המשק- נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 5, 10/6/12-7, אי"ט.

⁷⁹ ראיון עם מנחם וסלר, 13.1.2020.

⁸⁰ י.נאי אל רענן ויץ, 3.7.1951, 10/12-7/22, אי"ט.

⁸¹ הצוות האזרחי אל המחלקה להתיישבות, משק היאחזות חיל הנח"ל בגור אבא שבצפון, 23.7.1951, S15\9602, אצ"מ.

⁸² חבל הצפון אל המחלקה להתיישבות, 10.8.1951, S15\9602, אצ"מ.

⁸³ ראש ענף ההתיישבות בשם רמ"ח מבצעים אל פיקוד הנח"ל, עלייה לגרבה, 6.8.1951, S15\9602, אצ"מ.

⁸⁴ 'אהלים על הגבול הצפוני', במחנה נח"ל, 10.1951. על סוגיית הצריפים ראו: בסין (מהסוכנות) אל אגף הנוער והנח"ל, תוספת צריפים להיאחזות נח"ל, 14.10.1951, 10/12-7/22, אי"ט; מאיר שחר אל רענן ויץ, המצב בהיאחזות גור- אבא, 10.1.1952, 10/12-7/22, אי"ט.

⁸⁵ רענן ויץ אל אזור טבריה, יישוב נח"ל בגוריבה, 27.6.1951, S15\9602, אצ"מ.

⁸⁶ ראו את דברי מפקד הנח"ל משה נצר: 'אהלים על הגבול הצפוני', במחנה נח"ל, 10.1951.

וכדומה, ובכלל לדרבן אותם בעבודה. הוא מציע להנהיג תשלום נוסף לחיילים לימי העבודה שלהם או תגמול חד פעמי בגמר השירות.⁸⁷

שנה מאוחר יותר ביקר במקום קצין הנח"ל נחמן רז. התרשמותו הייתה שונה ולטענתו אם פיקוד הנח"ל היה נערך בזמן ניתן היה לפעול כדי שחלק מהבודדים יישארו בגזון גם לאחר שחרורם מהצבא.⁸⁸ ההבדלים יכולים לנבוע כמובן מהשוני שבין קבוצות הבודדים שהגיעו לגזון (הדיווחים של הרחול ורז ניתנים בהפרש של שנה, כשבינתיים התחלפו חיילי ההיאחזות), או מנקודת המבט של המדווחים: הרחול השווה ודאי את הבודדים לאנשי ההתיישבות העובדת, ורז הכיר טוב יותר את נקודת המוצא שלהם והתייחס לתהליך החינוכי שעברו. אפשרות סבירה אחרת, העולה מתוך דו"ח שכתב מפקד ההיאחזות טסלר למפקד הנח"ל נצר, היא שגם בתוך הבודדים היו מספר מגמות וקבוצות בעניין היחס לעבודה החקלאית. טסלר כתב:

במידה שחיילים מצאו את מקום עבודתם, במידה וישנם כלים ומכשירים שניתן להעסיק את החיילים ולתת להם סיפוק מהעבודה הרי הם נקשרים לעבודה, וישנם גילויים של רצון ומסירות עד אין גבול... אך מאידך ישנם רבים שאינם רוצים, או שלא מצאו את הענף או את הכלי, ואינם מרגישים את התועלת המופקת מהעבודה. כל אלה גורמים להתרשלנות ולבטלנות... קיימת כאן מלחמה נסתרת בין יוצרים ובטלנים, והשפעתם של אלה המבקשים את החיים הקלים גוברת על אלה המגלים רצון ליצירה...⁸⁹

במטרה לפתור את הבעיות עליהם הצביע, שם טסלר דגש דווקא על הוספת הדרכה חקלאית שתשלב גם את המסויגים בענפי המשק ולא על הגברת רמת המשמעת. טסלר גם הצביע על כך שלעיתים כאשר מגיעים מפקדים חדשים להיאחזות ואין להם ניסיון בעבודות החקלאיות מתנשאים עליהם החיילים הוותיקים, ועל כן הציע להכשיר את המפקדים בענפי החקלאות טרם בואם להיאחזות מכיוון שהמפקד חייב "לסגל לעצמו להיות מדריך, מורה וחקלאי".⁹⁰

בדומה לנחלאים א' התגלו מתחים בין הפיקוד הצבאי לבין הצוות האזרחי והמחלקה להתיישבות. מפקדי ההיאחזות העלו מספר תלונות למפקד הנח"ל: הם קבלו על הצוות האזרחי שאינו ממלא את תפקידו כראוי, על רכז המשק ה"חלש מידי לתפקיד זה", על פיגור בהקמת הצריפים ומשק החי שהיו באחריות המחלקה להתיישבות ועל הרגשה של אפליה תקציבית מול נחלאים א'. המפקדים הדגישו מנגד כי "חיילי פלוגה זו מתקדמים לקראת מילוי תפקידם, בניית משק חקלאי בצורה מניחה את הדעת. יחסם לעבודה טוב... יש ברצונם וכוחם של החיילים לעסוק בכל הענפים המדוברים".⁹¹ אולם אם לא ישתנו התנאים הפיזיים הרי שהחיילים הבודדים יתייאשו וההשקעה טרד לטמיון: "ההנהגה להזכיר לכם שהחיילים במקום זה חיילים בודדים, עולים חדשים- ולא נוכל

⁸⁷ עדות ש. הרחול, 10.6.1952, מובא אצל: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 134.

⁸⁸ שם, עמ' 135. רז טען כי נעשתה טעות בשליחת גרעין הצופים למקום (ראו להלן), שגרם לבודדים להימצא בשוליים החברתיים של ההיאחזות, והיה מוטב להביא קבוצה נוספת של בודדים ולא לערב בין האוכלוסיות.

⁸⁹ מפקד גזון אל מפקד הנח"ל, 2.1.1952. מובא אצל: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 87.

⁹⁰ שם.

⁹¹ סמג"ד 907 אל מחלקת ההתיישבות, קטע ממכתב, 1.10.1951, S15\9602, אצ"מ; אהרון דורון אל אגף הנוער והנח"ל, היאחזות ב- גוריבה, 29.10.1951, 81/1687/1985, א"צ.

להשיג בטיפול כזה את משימתנו".⁹² גם אבא סלע, מרכז המשק, טען בשיחה עם נציגי פיקוד הנח"ל כי המחלקה להתיישבות "שמה עתה מכשולים על דרך התפתחות גונו".⁹³

מאבקים נוהלו גם מול הקיבוצים השכנים. בגונו עובדו 1,000 דונם בלבד, ולטענת אנשי אגף הנוער והנח"ל עוד 3,000 דונם שהובטחו להיאחזות עובדו על ידי הקיבוצים השכנים. אנשי המחלקה לא הבינו מדוע הקבוצים מסרבים להרפות מאחיזה בשטחים אלו, ובמכתב למועצה האזורית טענו: "עלתה נקודה זו למקום לפי דרישת המוסדות האזרחיים והצבאיים כגורם ביטחוני ממדרגה ראשונה. ואכן- היאחזות זו פותרת למשקי האזור בעיות ביטחוניות רבות".⁹⁴ למעט אמירה עמומה זו, שלא ניתן ללמוד ממנה על תרומה ממשית של היאחזות גונו למצב הביטחון באזור, אין עדויות נוספות מתוך שלל הדוחות ששלחו מפקדי הנח"ל שביקרו בהיאחזות על התמודדות ביטחונית משמעותית בגונו, למרות הקרבה לגבול. גם החיילים העידו על גבול שקט בדרך כלל, למעט יריות סרק מקריות שנשמעו מהמוצבים הסוריים,⁹⁵ וניסיון לגנוב את העדר של ההיאחזות.⁹⁶ לפי עדותו של מפקדה ברוך רם גם רמת האימונים לא הייתה גבוהה והם לא תפסו מקום משמעותי בסדר יומה של ההיאחזות, למרות שסבר, בדומה למפקד נחלאים א', כי אימונים חשובים ביותר לגיבושה של רוח היחידה בהיאחזות: "דבר זה [האימונים] מהווה חלק ניכר מההוויה של ההיאחזות, וזה נותן צדוק להימצאם של האנשים במקום. חוץ מזה האנשים באו בכאלו רגשי נחיתות שהנה הם עוסקים בחקלאות ואינם חיילים ממש. יש לי הרגשה שהם מחכים לאימונים".⁹⁷

יחסי בודדים וחברי גרעין

גונו התקיימה רק כשנה בתור היאחזות בה פועלים החיילים הבודדים לבדם, ובקיץ 1952 נכנס גרעין הצופים ט', שישב כמחלקת נח"ל בכפר בלום להיאחזות כדי להכין אותה לאזור ולתגבר את הבודדים.⁹⁸ היחסים בין הבודדים שנותרו בהיאחזות ובין חברי הגרעין של הצופים לא היו טובים, וקצין ההיאחזות של הנח"ל אהרון טייבר המליץ על הוצאתם של הבודדים מההיאחזות ואי קליטתם של בודדים חדשים. טייבר גם חשש שעם קליטת בודדים חדשים יאלצו מפקדי ההיאחזות להעלות את רף המשמעת, וכך יפגעו ברוח היחידתית של חברי הגרעינים.⁹⁹ בדומה לנחלאים א', גם כאן סבר פיקוד הנח"ל שיש להחיל שתי רמות של משמעת: משמעת הדוקה יותר

⁹² מאיר שחר אל רענן ויץ, המצב בהיאחזות גוראבא, 10.1.1952, 81/1687/1985, א"צ. וראו מכתב דומה חודשיים מאוחר יותר: מאיר שחר אל לוי אשכול, היאחזות נחלאים ב'- גונו (גוריבה), 20.3.1952, 87/1687/1985, א"צ.

⁹³ הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר- אוקטובר 1952), 2/321/1954, א"צ.
⁹⁴ מאיר שחר אל מועצת אזור הגליל העליון, קרקע להיאחזות נח"ל גונו, 6.5.1952, S15\9602, א"צ. מ. משקי האזור ענו כי גם הם לא קבלו את מכסת הקרקעות המגיעה להם מאת המוסדות המיישבים, ולכן אינם יכולים להעביר קרקעות לגונו. מועצה אזורית גליל עליון אל אגף הנוער והנח"ל, קרקע להיאחזות נח"ל גונו, 19.5.1952, 81/1687/1985, א"צ.

⁹⁵ 'הסורים לא קיללו הפעם', מעריב, 8.5.1953.

⁹⁶ ראיון טלפוני עם עמוס גלעד, 2.9.2020.

⁹⁷ שיחת מפקדי היאחזות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, א"י"ט.

⁹⁸ חוברת 'גונו תשי"ג- תשמ"ג', 1/22/12-7, א"י"ט; ראיון טלפוני עם עמוס גלעד, 2.9.2020. הרעיון לעלות לגונו הגיע לגרעין מגבי עזר, בן הגרעין ששימש כמורה לעברית בהיאחזות. על הכוונות לאזור מצד תנועת האיחוד ראו: יומן בן גוריון, 7.10.1952, אב"ג.

⁹⁹ קצין היאחזות, דו"ח ביקור בהיאחזות ב', 16.2.1953, 1/22/12-7, א"י"ט; הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים, דו"ח ישיבת הוועדה, 11.2.1953, 1/22/12-7, א"י"ט.

לבודדים, ומשמעת רופפת יותר לחברי הגרעינים- העשויים להתחבר למשימה דווקא מתוך דחף עצמי וקבוצתי ובכל מקרה הולכים לעמוד ברשות עצמם עם אזורי ההיאחזות המתקרב. לעומת זאת מפקד ההיאחזות ברוך רם סבר שגם כלפי הבודדים יש לנהוג במינימום של מרחק פיקודי: "זה לא המקום שבו אפשר לשמור על יחסי מפקד וחניכים. יותר מידי חייהם משולבים אחד בשני", ולכן המפקד צריך להשפיע לא רק על ידי ענישה ומשמעת אלא גם על ידי דוגמה אישית: "ואם המפקד הוא דמות חינוכית נקשרים האנשים אליו והוא משפיע לטובה".¹⁰⁰ למרות ההצעה של טייבר להפריד בין הבודדים לחברי הגרעין שהו בנקודה אלה לצד אלה, כאשר היחסים בין שתי הקבוצות היו, לפי טענת קציני פיקוד הנח"ל שסיירו בהיאחזות- קשים.¹⁰¹ מתחים נוצרו סביב 'תסביך הוותיקות' של הבודדים, שהביא לירידה במורל ובפריון העבודה. אנשי הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בנח"ל המליצו בדצמבר 1952 לשחרר מיידית את כלל הבודדים ששהו בהיאחזות ולקלוט עד לשעת האזור הצפוי בודדים אחרים במקומם, כאלה שלא היו חשופים לנהלים הירודים השוררים במקום. אנשי הוועדה גם המליצו לשפר את המשמעת הצבאית בקרב חברי הגרעין ולהבהיר להם את האופי הצבאי של הנקודה עד לאזורחה.¹⁰² העירוב שבין קבוצה גדולה של בודדים לחברי גרעין לאורך זמן (כמעט שנה) היה יוצא דופן בתולדות מיום ההיאחזויות, אולם הבדלי רקע ותרבות מנעו מהקבוצות להתחבר האחת לרעותה. גונן אוזרח במאי 1953 על ידי איחוד הקבוצות והקיבוצים- כהיאחזות הראשונה בארץ שעברה לגון אזרחי.¹⁰³

עין רדיאן (יטבתה)- פריצת דרך להקמת משק בשטח בעייתי מבחינה חקלאית

כבר מראשיתו של הנח"ל ניסו שומרוני ומפקדי הנח"ל לקשור את היחידה אל אילת ואל הדרך אליה, אזורים שסמלו את קצה הארץ ולכן ביטאו את שיאה של ההתיישבות ה'כיבושית' באותה העת. בתזכיר ששלח שומרוני לבן גוריון בינואר 1949, תזכיר שהוביל בסופו של דבר לחוק שירות הביטחון ולהקמת הנח"ל המורחב, הוא הציע שהנח"ל יכשיר "בריגדה לאילת ובריגדה לחוף ים המלח".¹⁰⁴ הדברים נאמרו עוד טרם מבצע 'עובדה', כיבוש הנגב הדרומי ומפרץ אילת. בקיץ 1949 השתתפו שתי פלוגות של הנח"ל (עוד בהיותו יחידה במסגרת הגדנ"ע וטרם הקמת הפיקוד) במבצע 'ערבה', בו בנו הפלוגות ביצורים בדרך לאילת. מפרץ אילת והדרך אליו החיו את תחושת הרומנטיקה של ההתיישבות בקצווי הארץ, באזורים הנידחים ביותר. בעיתון 'מעריב' נכתב על מבצע ערבה: "השם אילת קוסם להם כשם שפעם קסם השם חניתה. כשם שפעם היה העמק לאבן שואבת לנוער הנלהב- היושב עתה על ספסלי הכנסת".¹⁰⁵ לאחר כיבושו של הנגב הדרומי במבצע 'עובדה' החלה מדינת ישראל לתכנן את יישובה של העיר ואת העורף החקלאי שלה- בערבה, ומשרד החקלאות ופיתוח הכפר החל להקים מצפים חקלאיים בערבה: בעין יהב, עין חצבה

¹⁰⁰ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 12-7 / 7 / 2, א"י"ט.

¹⁰¹ הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל אל מפקד הפיקוד, דו"ח ביקור בהיאחזות ב', 2.1953, 81 / 1687 / 1985, א"צ. ממרחק הזמן טען אחד מחברי הגרעין, עמוס גלעד, כי לא נוצרו קשרים בין הבודדים לבין חברי הגרעין אולם גם לא היו מתיחויות. ראיון טלפוני עם עמוס גלעד, 2.9.2020.

¹⁰² הוועדה לתיאום המפעלים המשקיים בפיקוד הנח"ל, סיכום הסיור בגונן, 15.12.12, 15.12.12 / 321 / 1945, 2, א"צ.

¹⁰³ דו"ח משיבת ועדת השיפוט, 12.5.1953, 4 / 321 / 1954, א"צ; 'היאחזות ראשונה לנח"ל הייתה ליישוב קבע', דבר, 6.5.1953.

¹⁰⁴ אליק שומרוני אל דוד בן גוריון, 13.1.1949, 12-7 / 1 / 3, א"י"ט.

¹⁰⁵ קורן, הנח"ל, עמ' 30.

ועברונה.¹⁰⁶ במסגרת יוזמות אלו החל משרד החקלאות לקדם רעיון להקמת היאחזות בעין רדיאן שבדרום הערבה, כדי לנצל את מי הבארות באזור. משרד החקלאות העביר את הבקשה לשומרוני שהתלהב ממנה וטען כי ניסיון ההתיישבות, "מלבד ערכו הביטחוני, עלול לשמש מנוף חינוכי גדול לנח"ל".¹⁰⁷ בגלל התנאים החקלאיים הקשים בדרום הערבה היה ברור כי ללא תמיכה של גופים ממשלתיים לא יהיה סיכוי להקים היאחזות במקום, ולכן וועדה שהורכבה מנציגי אגף הנוער והנח"ל, המחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות התכנסה בכדי לתכנן אפשרות תעסוקה לחיילי הנח"ל.¹⁰⁸ לאחר תומם של הדיונים נתנה המחלקה להתיישבות את אישורה להקמת הנקודה, אולם התנתה זאת בהקמת היאחזות קטנה יותר מבחינת כוח האדם: 50 חיילים לעומת 120 חיילים בהיאחזות הסטנדרטית,¹⁰⁹ עקב החשש מהתפתחות איטית של המשק החקלאי.

הקמת ההיאחזות הייתה אמורה להתבצע בשני שלבים: בשלב הראשון אמורה הייתה רק מחלקה אחת להגיע לעין רדיאן, ושתי מחלקות נוספות אמורות היו לשהות במצודת אילת: אחת מהן יועדה לעבור קורס דיג- מתוך הנחה שענף זה יהיה משמעותי בהיאחזות. מחלקה נוספת הייתה אמורה לסייע בשמירה על המצודה. לאחר ארבעה חודשים הייתה אמורה כל פלוגה ההיאחזות, שמנתה 120 חיילים, להתאחד בעין רדיאן.¹¹⁰ הפער בין ההסכמה המקורית בדבר היאחזות קטנה לבין העלייה בפועל של פלוגה שלמה, ארבעה חודשים לאחר עליית כוח החלוץ, יצר מוקד למתחים תקציביים בין משרד החקלאות לבין אגף הנוער והנח"ל.¹¹¹ כשנה לאחר הקמת ההיאחזות הוסדרה הגדלת כוח האדם בהסכם בין המחלקה להתיישבות והנח"ל.¹¹²

קבוצת החלוץ של פלוגת ההיאחזות הגיעה לשטחי עין רדיאן ב-28 לאוקטובר, והכוח העיקרי יום לאחר מכן. המשק בהיאחזות התבסס על מטע תמרים, גידולי שדה שהושקו ממי התהום המליחים ועדר עיזים. נעשה גם ניסיון לגידול סמר.¹¹³ בנוסף עלה רעיון מצד לוי אשכול לגדל עדר גמלים שיאפשר נידות צבאית ואזרחית במרחבי הנגב, אולם לא יצאה אל הפועל.¹¹⁴

החיילים שעלו להיאחזות היו ממסיומי המחזור השני של פיקוד הנח"ל- ברובם חיילים בודדים, מלבד קבוצת חיילים יוצאי צפון אפריקה שהתגבשה לגרעין בעין חרוד.¹¹⁵ מרבית החיילים התקשו להסתגל לתנאי השטח בהיאחזות המרוחקת, וחלקם ניסו לעשות קונצים ולהשתחרר מהמקום.¹¹⁶ אחד החיילים במקום אף שלח יד בנפשו.¹¹⁷ בסיוור בנקודה מצא קצין ההכשרה החקלאית בפיקוד כי אחד הבודדים איים על מפקדו לנשק ואחרים השתמטו מעבודה, ותמה על

¹⁰⁶ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 139-160. בראשית שנות ה-50 פעלו בערבה עוד שני ארגונים נוספים, שבמובן מסוים הקבילו לנח"ל: השח"ל- שירות חלוצי לערבה, שהקימה מפא"י ובמסגרתו הוקמו המצפים בעברונה, עין נטפים ועין יהב. גם הגדנ"ע פעל בערבה, ביוזמתו של מפקד פיקוד הגדנ"ע עקיבא עצמון ששאף להקים את 'מדינת הנוער' בערבה.

¹⁰⁷ אליק שומרוני אל יצחק רבין, עין רדיאן, 28.6.1951, 41/447/1953, א"צ.

¹⁰⁸ אליק שומרוני אל רענן ויץ וחיים גבתי, עין רדיאן, 11.9.1951, 3/9/12-7, אי"ט.

¹⁰⁹ רענן ויץ אל אגף הנח"ל, 28.10.1951, 42/447/1953, א"צ.

¹¹⁰ סגן הרמטכ"ל אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל יטבתה (עין רדיאן), 10.10.1951, 41/447/1953, א"צ;

מפקדת פיקוד הנח"ל אל גדוד 904, פקודת מבצע היאחזות ג', 16.10.1951, 1/321/1954, א"צ.

¹¹¹ מאיר שחר אל שר החקלאות והפיתוח, דו"ח על עין רדיאן, 6.2.1952, 3/9/12-7, אי"ט.

¹¹² סיכום ישיבה בענייני עין רדיאן ועין גדי, 12.1952, 3/9/12-7, אי"ט.

¹¹³ הועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 5.8.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹¹⁴ בויקו אל מנהל אגף הערבה במשרד החקלאות והפיתוח, גדול גמלים בנגב הדרומי, 9.3.1951, 3/9/12-7, אי"ט;

אריה אליאב אל א.עברון (מזכיר רה"מ), 2.1.1951, 3/9/12-7, אי"ט.

¹¹⁵ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 161.

¹¹⁶ **עלון יטבתה**, 11.1954.

¹¹⁷ 'לזכר נעדרים', **עלון יטבתה**, 11.1953.

כך ש: "לאחר כל הסינון והוצאת מועטים מסוג זה משורות הפיקוד, יכול להישאר חייל שמרבית זמן שירותו ישב בבית סוהר המסרב לעבוד ומאיים על מפקדו בנשק".¹¹⁸ לעומת זאת חלק אחר מהחיילים (בעיקר כאלו שהגיעו בשלבים מאוחרים יותר) הסתגלו להיאחזות בצורה טובה, אולי דווקא בגלל בידודה והמרחק שלה ממרכז הארץ. מפקדה של יטבתה אף טען כי הוא רואה פתרון לחינוכם של חיילים בעייתיים דווקא בהיאחזויות, "שם אפשר למצוא זמן ורקע לחינוך אנשים כאלה".¹¹⁹ לראשונה מאז ראשיתו של מיזם ההיאחזויות התגבשה ביטבתה בראשית שנת 1953 קבוצה של 12 חיילים שסיימו את שנת שירותם הצבאי אולם רצו להישאר באורח קבע בהיאחזות. הקבוצה הוכרה כעצמאית על ידי פיקוד הנח"ל, וקבלה הוצאות קיום מהכנסות המשק ומעבודות חוץ בסביבה. אולם לאחר כחצי שנה של ניסיונות להיקלט במקום-ועקב בעיות סעד וקשיי פרנסה, החליטו חברי הגרעין האזרחי לעזוב את יטבתה ולעבור למושב צור מעון.¹²⁰ ככל שחלף הזמן הוחלפו הבודדים שהובאו להיאחזות בחיילי גרעינים התיישבותיים ובאפריל 1953 נותרו ביטבתה רק כ-30 חיילים בודדים.¹²¹

הדיון על מיקומה של ההיאחזות ובכורת הגופים הצבאיים

בעת הסיור הראשוני של ועדת המיקום המשותפת למפקדי צה"ל ולאנשי המחלקה להתיישבות, המליצו האחרונים להקים את יטבתה באזור מישורי ופתוח, כ-600 מטרים מהגבול עם ירדן, בסביבות אתר העתיקות וממזרח לכביש לאילת. לעומת זאת אג"ם מבצעים חשש מירי מנגד מכיוון ירדן-ולכן הציע להעביר את ההיאחזות לנקודה דרום-מערבית יותר, במרחק מהגבול ובבקעה קטנה בין ההרים. אנשי המחלקה להתיישבות התנגדו להצעה, היות והבקעה הייתה לטענתם קטנה מידי לפיתוחו של משק חקלאי. עם הגעת כוח החלוץ בסוף אוקטובר הוא התיישב בנקודה שהציע הצבא ממערב לכביש, ופיקוד דרום סירב לבקשות המחלקה להתיישבות לעבור לאתר המזרחי יותר.¹²²

סיור נוסף התקיים כשבועיים לאחר הקמת ההיאחזות בהשתתפות נציגי אג"ם מבצעים והמחלקה להתיישבות במהלכו המשיך הוויכוח. אנשי המחלקה להתיישבות נמקו את התעקשותם על הנקודה המזרחית יותר ביתרונות של צמידות למקור המים-לבארות, לנתיב התחבורה-הכביש הראשי לאילת, בחשש ממפולות באזור הגבעות ואף ביתרון ביטחוני: התיישבות בבקעה הסגורה תנתק את ההיאחזות מהגבול ומתצפית עליו.¹²³ אלוף הפיקוד משה צדוק העלה את העניין לרמטכ"ל ידן, שגיבה את צדוק אולם לא הצליח לסיים את הדיון עם נציגי המחלקה להתיישבות.¹²⁴ ידן העלה את הצורך באכיפת המרות הצבאית בפני בן גוריון וביקש את

¹¹⁸ הועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 6.5.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹¹⁹ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט.

¹²⁰ הועדה לתיאום מפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 19.6.1953, 4/321/1954, א"צ; דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 115-116.

¹²¹ חינוך הנח"ל אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח פעולות לגיבוש גרעינים בהיאחזויות, 23.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹²² מטריקין אל לוי אשכול, עין רדיאן, 18.12.1951, 3/9/12-7, אי"ט.

¹²³ מטריקין אל לוי אשכול, עין רדיאן, 18.12.1951, 3/9/12-7, אי"ט.

¹²⁴ משה צדוק אל סגן הרמטכ"ל והרמטכ"ל, קביעת היישוב בעין-רדיאן, 19.12.1951, 1/321/1954, א"צ.

התערבותו.¹²⁵ בסופו של דבר נכנעו ראשי המחלקה, ומנהלה, רענן ויץ, הורה לתכנן את ההיאחזות בבקעה המערבית כיוון ש"כיום בעיית הביטחון היא הבעיה המכריעה במקום זה ויש לכוון את התכנון בהתאם לכך".¹²⁶

המחלוקת בדבר מיקומה של יטבתה מספקת הצצה לממשק היחסים בין הגופים הצבאיים לאזרחיים בהקשר להיאחזויות, כאשר הצרכים הסותרים- המשקיים מול הביטחוניים, התנגשו בצורה חזיתית. רק התערבותו של ראש הממשלה ושר הביטחון בן גוריון היא זו שהביאה להעדפת השיקולים הצבאיים על פני אלו האזרחיים, אולם ההכרעה לימדה על בכורתם של המוסדות הצבאיים. בנוסף, העדפת השיקול של שמירה על הנקודה עצמה על פני השיקול של תצפית על אזור הגבול (כפי שהעיר בצדק נציג המחלקה להתיישבות) מראה כי מטרתה העיקרית של ההיאחזות בעיני ראשי אג"ם לא היה לצפות על הגבול ולמנוע את חדירתו, ובחירת מיקומה של יטבתה לא נבעה משיקולים צבאיים מובהקים כמו מניעת הסתננות או חסימת צירי פלישה.

ביקורים של קציני הנח"ל חשפו רמת אימונים ירודה בהיאחזות. כך למשל כתב אחד מקציני הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל בעקבות ביקור ביטבתה: "התרשמתי קשה מחוסר המתח הצבאי השורר במקום. ספק הוא אם יש למפקד המקום תוכנית הגנה מעשית יעילה לעין רדיאן. רמת האימונים הירודה של חיילי עין רדיאן ידועה היטב".¹²⁷ גם מפקדה של יטבתה העיד על רמה נמוכה של אימונים.¹²⁸ ההשקעה הנמוכה בהכשרת החיילים למענה בעת אירועים ביטחוניים הייתה ודאי תולדה של הגבול השקט שבערבה.¹²⁹ בעקבות הביקורות השתפר מעט המצב בתחום האימונים והכוננות האישית של החיילים, אולם כמעט ולא נעשו עבודת ביצור מסביב ובתוך הנקודה.¹³⁰ רק בתקופה מאוחרת יותר, החל משנת 1954 ולאחר הטבח במעלה העקרים החל גם אזור הערבה להיות מאתגר מבחינה ביטחונית. כלקח מהפיגוע אבטח כוח מסיירת נח"ל 150, שמנה חמש מחלקות שפוזרו בין יישובי הר הנגב והערבה את האזור.¹³¹ באחת ההיתקלויות שהתרחשו באזור הצליח עמי רדיאן, מפקד יטבתה וכוח הסיירת להניס כוח של כמה עשרות מבריחים שפצע נוסעת ישראלית שעברה בדרך לאילת.¹³²

האתגרים החקלאיים המורכבים של עין רדיאן, שכללו מיעוט בקרקע מתאימה ובמים מתוקים נתנו את אותותיהם, מספר החיילים שעבדו בחקלאות היה זעום והמשק לא התפתח. בביקורו של שמעון מקלר- פקיד אחראי מטעם המחלקה להתיישבות, הוא מצא כי רק 12-15 חיילים עבדו בענפים החקלאיים, מתוך מצבת כוח אדם של כ-120 איש.¹³³ המחלקה להתיישבות סירבה להעביר תקציב לאחזקת המקום עד שימונה מרכז משק להיאחזות, "בעל שיעור קומה".¹³⁴

¹²⁵ יגאל ידין אל דוד בן גוריון, ישוב הנח"ל ביטבתה, 23.12.1951, 7-12/9/3, אי"ט.

¹²⁶ רענן ויץ אל מטריקין, 20.12.1951, 7-12/9/3, אי"ט.

¹²⁷ הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 6.5.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹²⁸ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 7-12/7/2, אי"ט.

¹²⁹ גם כמות השומרים בהיאחזות הייתה נמוכה: באחד הביקורים נספרו בהיאחזות רק 5 שומרים- על שטח הנקודה והמפעלים החקלאיים. הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 6.5.1953, 4/321/1954, א"צ. זאת לעומת 18 שומרים בנחלאים א'.

¹³⁰ הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 19.6.1953, 4/321/1954, א"צ; הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 5.8.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹³¹ אוחיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 239-240.

¹³² על פעולה זו הוענק לרדיאן ציון לשבח. מיכלסון, **נח"ל**, עמ' 39-40.

¹³³ שמעון מקלר אל רענן ויץ, עין רדיאן, 2.12.1952, 7-12/9/3, אי"ט.

¹³⁴ הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, 11.1952, 7-12/9/3, אי"ט.

בעקבות ההתניה מונה לאחראי המשק בן ציון חקלאי מקיבוץ יזרעאל, אולם לאחר כחצי שנה של ניהול ההיאחזות סבר חקלאי שאין סיכוי שהיאחזות תצליח לעמוד ביעדים המשקיים שלה. לדעתו היו שני פתרונות אפשריים: פירוק הנקודה, או לחילופין הוצאת חיילי הנח"ל והבאת 20 נחלאיים בשל"ת שלא יצטרכו לעסוק בצד הביטחוני ויוכלו להתפנות לעבודות החקלאיות.¹³⁵ העיסוק המזערי של חיילי יטבתה בתפקידי ביטחון קלאסיים מראה כי הבעיות שהפריעו לחקלאי היו ההתנהלות המסורבלת של פלוגה בפיקוד צבאי, והיחס של הבודדים לעבודה החקלאית. לאחר חצי שנה של שהות במקום הסתבר כי חקלאי היה מסוכסך עם מרבית חיילי הפלוגה, ובמקרים מסוימים אף דרש מהחיילים לא למלא אחר הוראות המפקדים. חקלאי הציע את התפטרותו, ואנשי הוועדה למפעלים משקיים בפיקוד הסכימו לקבלה.¹³⁶

הבעיות המשקיות הקשות של עין רדיאן והמצב הביטחוני השפיר בדרך כלל בסביבות הגבול, שלא סבל מבעיית הסתננות מיוחדת עד לשנת 1954 (וודאי שלא קמו או היו אמורים לקום במקום יישובי עולים), מראים כי ההתיישבות במקום הייתה חלק מה'מגמה הטריטוריאלית', ומטרתה הייתה פריצה לאזור התיישבות חדש- הערבה. הקמת היאחזות נח"ל בדרום הערבה הייתה חלק ממפעלם של מספר ארגונים, אזרחיים וצבאיים, להקמת יישובים ישראלים בדרך לאילת. התיישבות זו נעשתה בדחיפתם של גורמים מרכזיים בהנהגת מפא"י ובכלל זה בן גוריון, ונעשתה מטעמים אסטרטגיים, מפלגתיים ורומנטיים כאחד.¹³⁷ כך, ביום השנה להקמת ההיאחזות כתב בן גוריון לחייליה:

ראיתי המקום בשממתו לפני הרבה שנים. ראיתו בראשית עלייתכם וראיתו שוב לפני שבוע ויומיים. נזכרתי בשנותי הראשונות בארץ ובמקצת קינאתי בכם. חברי וגם אני התחלנו כמעט מבראשית... אבל לא זכיתי להתחיל בישימון כאשר הכל מסביב רק חול ואבנים וחצץ וערער בודד.¹³⁸

האם בסוג כזה של מטרה היה להיאחזות יתרון על פני יישובים אזרחיים? ניסיונות ההתיישבות האזרחיים השונים בערבה של השח"ל (שירות חלוצי לערבה) הגדני"ע ומשרד החקלאות נכשלו ברובם הגדול, עקב הבידוד, המרחק והתנאים הפיזיים והחקלאיים הקשים שזימנה הערבה.¹³⁹ דווקא יטבתה נשמרה בעקשנות על ידי ראשי המחלקה להתיישבות וראשי פיקוד הנוער והנח"ל גם בשעה שבה פורקו חלק מההיאחזויות עם ראשית כהונתו של הרמטכ"ל דיין (ראו להלן). עם כניסתה לפועל של תוכנית הצמצום טענו בפיקוד הנח"ל כנגד פירוקה של יטבתה: "ההיאחזות ממלאת שני תפקידים עיקריים: ביטחון... והתיישבותי- הקמת משק במקום שאף גרעין התיישבותי איננו יכול לנסותו עדיין בשל חוסר הבהירות במצבו".¹⁴⁰

לאחר הקמתה של יטבתה בסתיו 1951, לא עלתה במשך שנה היאחזות נוספת אל הקרקע, עד להקמתה של דרדרה בסוף שנת 1952. שנה זו הייתה שנת שיא במספר ההסתננויות לתוך מדינת ישראל, כאשר נספרו כ-16,000 מקרי הסתננות, מרביתם מהגבול הירדני.¹⁴¹ באותו השנה התמקד

¹³⁵ בן ציון חקלאי, בעיית עין רדיאן, ללא תאריך (לפי ההקשר- סוף 1953), 4/321/1954, א"צ.

¹³⁶ הועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 19.6.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹³⁷ ראו בהרחבה: זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 52-83.

¹³⁸ 'צעדים ראשונים שלא כל אדם זוכה להם', **דואר היום**, 30.10.1952.

¹³⁹ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 130-162.

¹⁴⁰ היאחזות הנח"ל יטבתה, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר מראשית 1954), 43/636/1956, א"צ.

¹⁴¹ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 44.

התפקיד ההתיישבותי של הנח"ל בהקמת גדוד השלחין ומפעל גידול הירקות שכלל הקמה של שתי חוות, בבית דגון ובמסמיה, חוות שלא היה להן קשר למיזם ההיאחזויות אולם דרשו הפנייה של כוח אדם.¹⁴² ייתכן כי ההפסקה בעלייה להיאחזויות נבעה גם מפרישתו של שומרני, שהגה ויזם את ההיאחזויות, מתפקיד ראש אגף הנוער והנח"ל. סיבות אלו לא מסבירות באופן מוחלט את חוסר היכולת של הפיקוד ושל מטכ"ל צה"ל להביא להקמת היאחזויות דווקא בשעה בן הן היו נחוצות כל כך, בגלל התגברות תופעת ההסתננות. נדרש לשאלה זו שנית בסיכומי של הפרק.

היאחזויות בהקשר למאבק על השטחים המפורזים בגבול סוריה

דרדרה

בשנים 1952-1953 הקימה ישראל שתי היאחזויות נח"ל בשטחים המפורזים בגבול עם סוריה, דרדרה ומשלט 223, ותכננה להקים עוד שתי היאחזויות כאלו. כבר קודם לכן, בשנת 1949, עלו שני יישובי נח"ל- האון ותל קציר- אל השטח המפורז הדרומי.¹⁴³ בקיץ 1952 החל המטכ"ל לתכנן התיישבות נוספת בשטחים המפורזים. סגן הרמטכ"ל מקלף הוציא פקודת עלייה להיאחזות הרביעית של הנח"ל, שהייתה אמורה לקום בדרדרה שבגדה המזרחית של ימת החולה, בשטח המפורז המרכזי,¹⁴⁴ במקומו הראשון של קיבוץ אייל שננטש במלחמת העצמאות.¹⁴⁵ עד להקמתה של ההיאחזות שהה כוח של שתי כיתות צבאיות (במדי שוטרים) במקומו של הקיבוץ הנטוש.¹⁴⁶

מה הייתה הסיבה להקמתה של ההיאחזות בשטח המפורז? אמנם באביב 1951, עם ראשיתו של מפעל הייבוש בחולה והתקריות האלימות באל חמה ובאלמגור התחממה הגזרה בין ישראל לסוריה, בעיקר סביב לשטחים המפורזים; אולם דווקא בקיץ 1952 הסתמנה רגיעה בגזרה זו בעת שהתקיימו שיחות בלתי רשמיות עם הסורים שכללו בין השאר תכנון לחלוקה של השטחים המפורזים. ב-10 לספטמבר, יום לאחר פקודת העלייה של מקלף לדרדרה נפגש אלוף פיקוד צפון דיין עם הקולונל הסורי ג'דיד בצפת.¹⁴⁷ ניתן להעריך כי הקמת היאחזות בשטחים המפורזים שמשה מנוף ללחץ על הסורים והכנסת 'עייזים' לשיחות שהתקיימו, בכדי שהסורים יסכימו לתוכנית לחלוקת השטחים שאם לא כן תקבע ישראל עובדות בשטח. כך, במהלך סבב נוסף של שיחות שהתקיימו בראשית 1953, קבע דיין כי במקרה וייחתם הסכם לחלוקתם של השטחים המפורזים ימליץ צה"ל לממשלה לוותר על השליטה בדרדרה.¹⁴⁸ בנוסף שמשה ההיאחזות כנקודת

¹⁴² קורן, הנח"ל, עמ' 78-79; אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 163.

¹⁴³ הסורים הגישו תלונות לוועדת שביתת הנשק לגבי האון, שקבעה ברוב קולות (קול הנציג הסורי וקולו של היו"ר מטעם האו"ם) כי הקמת היישוב מפרה את הסכם שביתת הנשק, אולם ישראל התעלמה מההחלטה. לעומת זאת לגבי תל קציר הושגה הסכמה של היו"ר מטעם האו"ם להקמת היישוב. שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, עמ' 26-33.

¹⁴⁴ מרדכי מקלף אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל דרדרה, 9.9.1952, 2/321/1954, א"צ; קצין אג"ם נח"ל, פקודת מבצע היאחזות ד- התראה, 9.9.1952, 1/321/1954, א"צ.

¹⁴⁵ על ההתיישבות הקודמת של הקיבוצים חולתא ואייל במקום בשנות ה-40 ראו: צור, **הקיבוץ המאוחד**, חלק ב', עמ' 128; 255; 283; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 98-100.

¹⁴⁶ מרדכי מקלף אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל דרדרה, 9.9.1952, 2/321/1954, א"צ; קצין אג"ם נח"ל, פקודת מבצע היאחזות ד- התראה, 9.9.1952, 1/321/1954, א"צ.

¹⁴⁷ אג"ם- מודיעין, הפעילות בגבולות- סיכומים ומסקנות, 7.1952, 57/1955/68, א"צ; שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, עמ' 339-340.

¹⁴⁸ אג"ם- מודיעין אל הרמטכ"ל, המו"מ לחלוקת השטח המפורז, 18.3.1953, מובא אצל: שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, עמ' 387.

אבטחה לעבודות הייבוש בחולה שעדיין התקיימו באותה העת ושלטה על חלק מהשטח המפורז בו התקיימו אירועים אלימים מול הצבא הסורי בשנת 1951.¹⁴⁹ בפקודות השגרה של ההיאחזות מוזכרת המטרה של מניעת כניסת כוחות סוריים לתוך השטח המפורז. ההיאחזות קמה בסביבה בה הפריסה של המוצבים הסוריים הייתה מעובה, וכמעט בכל ק"מ לאורכו של הגבול היה מוצב סורי (מפה 2).¹⁵⁰

להיאחזות בדרדרה היו בעיות ייחודיות: ריבוי שדות מוקשים בסביבתה ומחסור בדרך יבשתית, דבר שהגביר את הצורך להסתייע בחיל הים לקשר ימי דרך אגם החולה. בנוסף הייתה קיימת בעיה מדינית: על פי הסכמי שביתת הנשק אסור היה לישראל להכניס חיילים לתוך השטחים המפורזים. בחודשי הקיץ של שנת 1952, וטרם הקמת ההיאחזות, פינתה פלוגה של חיל ההנדסה מוקשים בסביבות דרדרה. תוך כדי הפינוי התפוצץ שדה מוקשים בקרבת אחד מכוחות הפלוגה. ארבעה לוחמים וקצין נהרגו באותו אירוע, אולם הפלוגה המשיכה את פינוי המוקשים גם לאחר התקרית.¹⁵¹ בכדי להתמודד עם אתגר התחבורה וההובלה לנקודה נקבע כי יוקם מזח בחוף המזרחי של אגם החולה, ליד הנקודה המתוכננת של ההיאחזות, וסירה של חיל הים תוצב באופן תמידי בחולתא- בגדה המערבית של האגם. כדי להתמודד עם הבעיה המדינית של כניסת חיילים לתוך השטח המפורז הוסו חיילי הנח"ל כאזרחים ונאסר על קיום טקסים ומפקדים צבאיים.¹⁵² גם בהמשך העיתונות הישראלית הציגה את דרדרה בתור יישוב חקלאי- אזרחי.¹⁵³ עלון 'במחנה נח"ל' שסיקר בהרחבה מרובה את עלייתן אל הקרקע של שלוש ההיאחזויות הראשונות, הצניע את דבר הקמתה של דרדרה.¹⁵⁴

בגלל האופי הביטחוני המובהק של הנקודה, והחשש שדרדרה לא תהפוך ליישוב קבע, סירב בתחילה רענן ויץ- מנהל המחלקה להתיישבות לקחת חלק במימון הקמת ואחזקת הנקודה.¹⁵⁵ בסופו של דבר, לאחר שצה"ל קיבל על עצמו את האחריות לתחבורה הימית, הסכימה המחלקה לממן את ההיאחזות לפי הסכם ההיאחזויות.¹⁵⁶ בעת ההיערכות לעלייה למקום קבע עוזר ראש אג"ם, חיים בן דוד: " ערכה העיקרי של ההיאחזות יהיה ביטחוני- מדיני, ואין לצפות בתקופה הראשונה להישגים משקיים ניכרים... תנאים מיוחדים אלה יהפכו את ההיאחזות הזו למבצע הקשה ביותר של הנח"ל".¹⁵⁷ בן דוד קבע כי ערכה הביטחוני של ההיאחזות יהיה רב בהגנה על גזרת הגבול- "אין להשוות את יכולת העמידה והשליטה באזור של היאחזות נח"ל לעומת כוח העתודאים המתחלף", ותבע שיתוף פעולה מהיר מצד הגופים הצבאיים, המחלקה להתיישבות וקק"ל בכדי להצליח להקים היאחזות בתנאים כה קשים.¹⁵⁸ בעת הקמת דרדרה באוקטובר 1952

¹⁴⁹ אוהיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 51.

¹⁵⁰ פלוגת דרדרה, פקודת מבצע מס' 1, 1.6.1953, 175/1954, א"צ.

¹⁵¹ פלוגת שדה חטיבת חה"ן 577 אל מח"ט חטיבה 1, ציון לשבח, 7.1953, 191/290/1954, א"צ.

¹⁵² מרדכי מקלף אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל דרדרה, 9.9.1952, 321/1954, 2, א"צ; קצין אג"ם נח"ל, פקודת מבצע היאחזות ד'- התראה, צפון, פקודת מבצע גיל, 3.10.1951, 60/7/1954, א"צ; קצין אג"ם נח"ל, פקודת מבצע היאחזות ד'- התראה, 9.1952, 321/1954, 1, א"צ. בנוסף, בכדי למנוע פגיעה בדיונים שהתנהלו מול הסורים תוודך מג"ד הנח"ל שבאחריותו הייתה פלוגת ההיאחזות על ידי נציג ישראלי של הוועדה לשביתת נשק. נציג וועדת שביתת הנשק כותבו גם לפקודת העלייה להיאחזות.

¹⁵³ כך בעיתונות היומית הוצגה דרדרה כיישוב חקלאי. 'שמות חדשים ליישובים', **על המשמר**, 11.10.1952.

¹⁵⁴ 'היאחזות חדשה', **במחנה נח"ל**, 11.1952.

¹⁵⁵ בן ציון אילן אל רענן ויץ, 10.7.1952, 9602\515, אצ"מ.

¹⁵⁶ רענן ויץ אל בן ציון אילן, 4.8.1952, 9602\515, אצ"מ.

¹⁵⁷ חיים בן דוד, ללא תאריך, 87/1687/1985, א"צ.

¹⁵⁸ שם. קק"ל הייתה אמורה לתת ימי עבודה בהכשרת קרקע בסביבות הנקודה לחיילים.

היה חשש מתגובת הצבא הסורי, שמוצביו היו סמוכים להיאחזות, והעלייה לנקודה אורגנה באופן חשאי. ההגעה של כוח החלוץ, שהגיע למקום לאחר הפלגה באגם החולה, התרחשה בשעות הלילה, ומייד החיילים תפסו עמדות אש לכיוון מזרח. בימים הראשונים התגוררו החיילים, כ-80 בודדים (שהרכיבו שתי מחלקות בנים ומחלקת בנות), באוהלים שהוקמה בחופזה. בהמשך הגיעו צריפים שנגררו על ידי דוברות של חיל הים.¹⁵⁹ למרות שההיאחזות הוקמה על ידי חיילים בודדים, הרי שבניגוד לשלושת ההיאחזויות הראשונות לא דיווחו המפקדים על בעיות משמעת חמורות ואף ציינו כי רמת המשמעת בפלוגה משביעת רצון בסך הכול לעומת בעיות משמעת קלות דווקא אצל מחלקת החיילות.¹⁶⁰ באופן יוצא דופן יחסית שירתו בהיאחזות גם מפקדות: מפקדות כיתה ולעיתים אף מפקדת מחלקה על מחלקת הבנות.¹⁶¹

בניגוד להיאחזויות גונן ויטבתה היה עניין הביטחון נוכח בחיי היום-יום בנקודה. עמדות רבות נבנו ואוישו בחיילים: פיקוד הנח"ל שאף שכ-12 חיילים ישמרו בו זמנית,¹⁶² והעמדה המרכזית הוקמה במגדל המים, ממנו נצפו כל דרכי ההסתננות לנקודה מלבד נתיב ההסתננות הדרומי שהיו מוגן בגלל מיקושו.¹⁶³ כמו כן נקבע שבשל החשש ממתקפה סורית אסור שכמות החיילים השוהים בהיאחזות תפחת מ-60.¹⁶⁴ נערכו תרגילי כוננות רבים שדימו חדירת חיילים סורים להיאחזות. באחד התרגילים, שהתרחש במאי 1953 ונערך על ידי מג"ד הנח"ל האזורי תורגלה חדירת כוח סורי לדרדרה, ללא הודעה מוקדמת. מג"ד הנח"ל ציין בסך הכול לחיוב את התמודדותם של החיילים עם התרחיש, אולם הצביע על בעיות בנהלי הקשר ובחלוקת גזרות האש.¹⁶⁵ לאחר ביקור של סמג"ד הגדוד בהיאחזות הוא הורה על העסקת 10 מחיילי ההיאחזות באופן קבוע בבניית ביצורים.¹⁶⁶ מפקדי ההיאחזות עמדו על קיום אימונים, ביניהם אימונים מורכבים (כמו אימון מרגמות ואימון במקלע בינוני), למרות מחסור בכוח אדם.¹⁶⁷

מארבים ופטרולים יצאו מחוץ לגבולות ההיאחזות: בקיץ 1953 דיווח מפקד ההיאחזות על הוצאת מארבים ופטרולים בקצב של 2-3 פעמים בשבוע.¹⁶⁸ בפקודת הקבע של ההיאחזות נכתב כי: "אין עניין בהסתננות קרבית ויש להימנע מכך במידת האפשר. יש להיכנס לקרב רק כתגובה לפעילות התקפית של האויב כגון פתיחה באש על ידי אנשיו... על תמרון אויב בשטח סורי אין להגיב".¹⁶⁹ ההיערכות ההגנתית נבעה מחוסר הרצון להבעיר את השטחים המפורזים שהיו רגישים מבחינה

¹⁵⁹ עדות דני הדרי, מפקד בפלוגה שעלתה לדרדרה, מובא אצל: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 102. בהמשך עלתה מצבת כוח האדם בדרדרה למעל 100 חיילים. הועדה לתיאום מפעלים משקיים אל אגף הנוער והנח"ל, דו"ח ביקור נחלאים ד', 15.3.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹⁶⁰ ביקור של קציני החינוך של הנח"ל מצא כי בחורף 1953 היה המורל ירוד בהיאחזות בגלל הגשם והרטיבות, אולם עם סיומו של החורף והתקדמות בהקמת מבנים בהיאחזות בעיה זו התמתנה. חינוך הנח"ל אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח פעולות לגיבוש גרעינים בהיאחזויות, 23.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹⁶¹ מפקד דרדרה, דו"ח כוננות, 31.8.1953, 26/125/1954, א"צ.

¹⁶² הועדה לתיאום מפעלים משקיים אל אגף הנוער והנח"ל, דו"ח ביקור נחלאים ד', 15.3.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹⁶³ פלוגת דרדרה אל המחלקות, פקודה מס' 1, 1.6.1953, 25/175/1954, א"צ.

¹⁶⁴ מפקדת גוש ראש פינה, פק"ל היאחזות ד'- דרדרה, 12.1952, 25/175/1954, א"צ.

¹⁶⁵ מג"ד 907, דו"ח תרגילי כוננות- אשמורה, 6.10.1953, 26/175/1954, א"צ.

¹⁶⁶ סמג"ד 907 אל מ"פ אשמורה, בעיות שוטפות בעקבות ביקור הסמג"ד, 25.6.1953, 26/175/1954, א"צ.

¹⁶⁷ מפקד אשמורה, דו"ח כוננות, 30.9.1953, 26/125/1954, א"צ; מפקד דרדרה, דו"ח כוננות, 31.8.1953, 26/125/1954, א"צ.

¹⁶⁸ דו"ח כוננות 30.9.1953, 26/175/1954, א"צ.

¹⁶⁹ מפקדת גוש ראש פינה, פק"ל היאחזות ד'- דרדרה, 12.1952, 25/175/1954, א"צ.

מדינית וממיקומה הנשלט של דרדרה אל מול המוצבים הסורים, כאשר במקרה של התפתחות קרב רציני הייתה ההיאחזות נקלעת במהרה לאש תופת.

עקב מיקומה של דרדרה בסמיכות לגבול ולעמדות הסוריות והימצאותה בתוך השטח המפורז סבלה ההיאחזות וסביבתה ממקרים של ירי ופגיעה מכיוון הגבול הסורי. בראשית פברואר 1953 נחטפו דייגים מקיבוץ חולתא בסביבות ההיאחזות על ידי חיילים סורים.¹⁷⁰ בעת החיפוש אחריהם, שהתבצע בסיוע כוח או"ם, נהרג צבי גורן מקיבוץ חולתא מאש סורית. בהמשך החודש נפתחה אש רובים על חיילים שיצאו לעבד את שדות ההיאחזות. האירוע הסתיים ללא נפגעים.¹⁷¹ בראשית שנת 1954, ערב פירוקה של ההיאחזות, עלה עדר סורי על שדות דרדרה. משניסו חיילי הנח"ל לגרשו נפתחה עליהם אש, וחייל נפצע.¹⁷² למחרת נפצע ונלקח בשבי חייל נח"ל נוסף, שהיה לפי הודעת דובר צה"ל בלתי שפוי ורץ לכיוון הגבול הסורי.¹⁷³ ההיאחזות סבלה גם מגניבות ומפגיעות ברכוש.¹⁷⁴

מיקומה המבודד של דרדרה, התלות באספקה של חיל הים, המיקוש המסיבי סביב הנקודה והעובדה כי הוחלט על הקמתה ללא התחשבות בתנאים החקלאיים הובילו להתפתחות משקית איטית. חודש לאחר הקמת ההיאחזות התבצע סקר מצאי קרקעות והסתבר כי אמנם ישנן קרקעות משובחות בסביבות הנקודה, אולם המיקוש שפוזר בסביבה מונע מהחיילים לעבדן. גם הגישה למעיין גדול הסמוך להיאחזות נחסמה עקב המיקוש. בעיה נוספת שמנעה את עיבוד השטחים היו מי התהום הגבוהים. בניגוד לשלושת ההיאחזויות הראשונות לא נקבע בחודשים הראשונים אחראי משקי מטעם המחלקה להתיישבות על דרדרה.¹⁷⁵

במהלך שנת 1953 החל המשק להתבסס מעט, נטעו כ-200 דונם של ירקות ותוכננה הרחבה של גן הירק. במקביל החלה קק"ל להכשיר שטחים לשם נטיעת כרמים, ותוכננה העברתם של פרות ואווזים להיאחזות.¹⁷⁶ מנהל חבל הצפון מטעם המחלקה להתיישבות סבר כי "אפשר בהחלט להפוך את המקום למקום יישוב אשר יפרנס את יושביו".¹⁷⁷ בראשית שנת 1954 המשק להתפתח וכבר החלו דיונים על גוף קבע שיאזרח את הנקודה.¹⁷⁸ אולם למרות הניסיונות המתקדמים להכשרת דרך יבשתית למקום ולסיים את מבצע פינוי המוקשים עדיין העיקר התנאים באזור על החיים בהיאחזות. אחד החיילים אף נהרג במהלך ניסיון לחצות את אחת מתעלות המים במקום.¹⁷⁹

¹⁷⁰ 'צבי גורן (ליום השלושים)', **על המשמר**, 3.3.1953.

¹⁷¹ 'סולל בונה בונה בסיסי מלחמה בריטיים בקפריסין', **קול העם**, 23.2.1953; 'הסורים ירו בסביבות דרדרה', **הארץ**, 24.2.1953.

¹⁷² 'הסורים פצעו חבר דרדרה', **דבר**, 7.2.1954. בכל הדיווחים בעיתונות היומית מוצגת דרדרה כיישוב אזרחי, מסיבות עליהן עמדנו לעיל.

¹⁷³ 'הסורים פצעו וחטפו יהודי בלתי שפוי', **שערים**, 9.2.1954.

¹⁷⁴ מפקד דרדרה, דו"ח כוננות, 31.8.1953, 26/125/1954, א"צ.

¹⁷⁵ טייכר אל משה נצר, בעיות בדרדרה, 27.10.1952, 1/321/1954, א"צ; הועדה לתיאום מפעלים משקיים אל סגן מפקד הנח"ל, סיכום סיור בנחלאים ב' וד', 19.10.1952, 2/321/1954, א"צ.

¹⁷⁶ הועדה לתיאום מפעלים משקיים אל אגף הנוער והנח"ל, דו"ח ביקור נחלאים ד', 15.3.1953, 15.3.1953, 1/321/1954, א"צ, 4.

¹⁷⁷ פיקוד הנח"ל חינוך אל משה נצר, המצב בהיאחזויות חבל הצפון, 22.9.1953, 10/321/1954, א"צ.

¹⁷⁸ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, סיור בהיאחזויות, 1.1954, 116/642/1956, א"צ.

¹⁷⁹ 'חייל מת בעת שניסה לחצות תעלה', **קול העם**, 24.7.1953; מפקד אשמורה, דו"ח כוננות, 30.9.1953, 26/175/1954, א"צ.

הניסיונות להקמת היאחזויות בחאן דוויר ובשפך הירדן לכנרת

בקיץ 1953, כאשר אזור הגבול שבין ישראל לסוריה החל להתחמם, לאחר כישלון של השיחות הבלתי רשמיות בין הנציגים הצבאיים וחילופי שילטון בסוריה,¹⁸⁰ נעשו ניסיונות להקמת היאחזויות נוספות בסביבות השטחים המפורזים. הקמת היאחזות בחאן דוויר הנמצא בשטח המפורז הצפוני, שכבר הייתה בתכנון בשנת 1951 שבה ועמדה על הפרק ואג"ם- מבצעים קבע ש, 'מסיבות מדיניות יהיה צורך לזרז את העלייה'.¹⁸¹ במאי 1953 דחק אהרון חרסינה, קצין ההתיישבות ברענן ויץ מנכ"ל המחלקה שיסיים את ההכנות להקמת היאחזות, מכיוון שבגלל ערכה הביטחוני "ישנו לחץ רב אצלנו על ביצוע העלייה... אבקשך לעשות הכול כדי לזרז את העניין, כי משה ד[יין, ראש אג"ם] עושה רעש ודורש".¹⁸² בפקודת המבצע, שנשלחה מאג"ם- מבצעים אל פיקוד הצפון ופיקוד הנח"ל נקבע כי בשל היותה של היאחזות בתוך השטח המפורז הצפוני עם סוריה יעלו אליה מרבית הנחלאיים בלבוש אזרחי, ו-25 נחלאיים בלבוש של שוטרים. נקבע גם כי כל הנוכחות הצבאית תסווה בתור פעילות אזרחית. עקב רגישות המצב מול הסורים הועמדה הגזרה הסמוכה להיאחזות תחת כוננות בעת העלייה אל הקרקע.¹⁸³ הגרעין שהיה אמור לעלות להיאחזות היה גרעין דתי.¹⁸⁴ בסוף חודש אוגוסט 1953, כשבועיים לאחר פרסומה של פקודת המבצע, נקבע כי בסופו של דבר העלייה לחאן דוויר לא תתקיים.¹⁸⁵ המסמכים הזמינים לא נותנים תשובה ישירה לסיבת ביטול היאחזות, אולם נראה כי הביטול נגרם בגלל ההחלטה על הקמת היאחזות בגשר בנות יעקב (ראו להלן) שנתפסה כדחופה יותר, כאשר משאבי כוח האדם של הנח"ל היו מוגבלים.¹⁸⁶ בשנת 1967 קמה במקום היאחזות שניר.

רעיון נוסף שעובד בפיקוד הנח"ל היה הקמתה של היאחזות בסביבות שפך הירדן לכנרת, ליד תל מוטילה. הרעיון, שעלה כבר בראשיתו של מיזם היאחזויות, קיבל דחיפה מחודשת באמצע שנת 1953. בעוד היאחזות עצמה הייתה אמורה לקום על קרקעות קק"ל, תוכנן כי לאחר הקמתה ישתלטו חייליה על קרקעות בתוך השטח המפורז, שעובדו באותה העת על ידי חקלאים סורים. קצין היאחזויות של הנח"ל אהרון טייבר העריך כי קרבתה של הנקודה לגבול תצריך היערכות ביטחונית מוגברת, וכ-20 חיילים שישמרו בו זמנית בזמנים שקטים.¹⁸⁷ התוכנית המשקית התבססה על ניצול מי הכנרת, שהייתה במרחק של פחות מקילומטר מהנקודה.¹⁸⁸ בסופו של דבר

¹⁸⁰ שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, עמ' 257-262.

¹⁸¹ אהרון חרסינה אל רענן ויץ, עליות חלוציות, 11.1.1953, S15\9602, אצ"מ. מהנדס המים שמחה בלאס דחף גם הוא להקמת יישוב נח"ל ליד מעיינות הדן הסמוכים, בכדי לתפוס את מי המעיינות למפעל השקיה בעמק החולה. שמחה בלאס אל לוי אשכול, 23.7.1951, S15\9602, אצ"מ.

¹⁸² אהרון חרסינה אל רענן ויץ, עליות נח"ל, 24.5.1953, S15\9602, אצ"מ.

¹⁸³ אג"ם מבצעים אל פיקוד הצפון ופיקוד הנח"ל, היאחזות הנח"ל בחאן אדוויר- הוראה מבצעית מס' 2, 7.8.1953, 12/7/1956, א"צ; פיקוד הנח"ל אל גדוד 907, פקודת מבצע "חאן א-דוויר", 2.8.1953, 12/7/1956, 2, אי"ט. פיקוד הנח"ל אף הוציא דף הסברה לעלייה להיאחזות בחאן דוויר ראו: פיקוד הנח"ל חינוך, דף הסברה, ללא תאריך, 12-7/11/5, אי"ט.

¹⁸⁴ יומן בן גוריון, 13.7.1953, אב"ג.

¹⁸⁵ קצין התיישבות, הודעה על עליות, 23.8.1953, 14/636/1956, א"צ.

¹⁸⁶ הפקודה לביטול העלייה לחאן דוויר הגיעה מקצין ההתיישבות באג"ם בסמיכות לפקודת העלייה למשלט 223. קצין התיישבות, הודעה על עליות, 23.8.1953, 14/636/1956, א"צ. דואר מביא עדות בכתב של מג"ד 907 בנח"ל ולפיה הפלוגה שהייתה אמורה לעלות לחאן דוויר הופנתה למשלט 223. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 197-198.

¹⁸⁷ קצין היאחזויות, דו"ח ביקור בצפון, 29.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹⁸⁸ הועדה למפעלים בפיקוד הנח"ל אל סגן מפקד הפיקוד, דו"ח משיבת הועדה 4.5.1953, 13.5.1953, 4/321/1954, א"צ.

לא יצאה התוכנית אל הפועל, גם כאן ככל הנראה בגלל בעיות כוח אדם והחלטה להקים את ההיאחזות בגשר בנות יעקב. שמונה שנים מאוחר יותר קמה במקום ההיאחזות אלמגור, כחלק ממיזם מצודות הספר של יוסף ויץ.

ההיאחזות במשלט 223: סיוע נקודתי למפעל הטיית הירדן

בראשית שנות ה-50 החלה תה"ל (חברת תכנון המים הלאומית) להוציא לפועל את התוכנית להטיית מי הירדן בסביבות גשר בנות יעקב לתוך שטחה של מדינת ישראל והובלתם דרומה.¹⁸⁹ התוכנית החלה לעבור לפסים מעשיים באמצע 1953, עם הפסקת השיחות הבלתי רשמיות מול הסורים.¹⁹⁰ ב-2 בספטמבר 1953 החלה ישראל בעבודות ההטיה בסביבות הגשר, בתוך השטח המפורז המרכזי. כלקח ממשבר ייבוש החולה הוקם מפעל ההטיה על קרקע בבעלות יהודית, וישראל קיבלה אישור ראשוני לתוכנית מיור וועדת שביתת הנשק ישראל-סוריה מטעם האו"ם.¹⁹¹ כחלק מהפעולות ישראל להטיית הנהר וכתנאי לתחילת העבודות, ביקשו בחברת תה"ל מהמחלקה להתיישבות לפעול למען הקמת היאחזות נח"ל ליד מקום העבודות, שתחזיק במשך כשנה על הקרקע.¹⁹² ייתכן כי הבקשה המקורית הגיעה מהגורמים הצבאיים, והם אלו שהתנו מול תה"ל את ראשית העבודות בהקמת ההיאחזות. בשיבת מטכ"ל הצביע ראש אג"ם דיין על מטרתה של ההיאחזות: להתמודד עם התנכלות סורית לעבודות, ולחלץ את העובדים במכת אש-אם יותקפו. דיין סבר כי ישנה אפשרות סבירה שעם ראשית העבודות והקמת ההיאחזות יפתחו הסורים באש כבדה לאורך הגבול,¹⁹³ דבר שלא התרחש בפועל.

עקב הדחיפות ביקש ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה מהמחלקה להתיישבות שהנקודה תוקם באופן מידי, גם אם על חשבון נקודה אחרת, וכפי שהצענו לעיל- במקום חאן דוויר. חרסינה טען כי: "התחלת העבודה בתעלת המים הראשית (ירדן- בית נטופה) תלויה בהקמת נקודה זו שתבטיח התחלת הביצוע והחזקתו". הנקודה הייתה אמורה לקום ב-3 בספטמבר, יום לאחר ראשיתן של עבודות ההטיה.¹⁹⁴ בפקודת העלייה להיאחזות, פקודת 'הנח"ל זורם' נצטוו החיילים לנוע בבגדים אזרחיים או משטורתיים.¹⁹⁵ בעת הקמת ההיאחזות היה חשש מהתערבות סורית, וגדוד הנח"ל האזורי, יחד עם כוחות של חטיבת גולני, הועמדו בכוננות. אולם הכוחות המחפים אליהם נוספה גם ארטילריה, נצטוו- בניגוד לחיילי ההיאחזות, שלא לחצות את גבול השטח המפורז. בתוך כארבע שעות מרגע ההגעה למקום ההיאחזות היו החיילים אמורים להקים עמדות מחופרות, להציב נשק, ולהתחיל בהקמת הצריפים.¹⁹⁶ צה"ל ניסה להסתיר את עליית החיילים

¹⁸⁹ קלי, **המאבק על המים**, עמ' 22; גבירצמן, **משאבי המים בישראל**, עמ' 57.

¹⁹⁰ שלו, **שיתוף פעולה בצל עימות**, עמ' 263-267; יומן בן גוריון, 22.4.1953, אב"ג.

¹⁹¹ שמש, **המאבק הערבי על המים**, עמ' 110; בלאס, **מי מריבה ומעש**, עמ' 181-219.

¹⁹² תה"ל אל רענן ויץ, הקמת נקודה 223, 31.8.1953, 5/11/1955, א"צ. בשלבים הראשונים של העבודות, טרם הקמת ההיאחזות, שמרו על העבודות חיילים מהיאחזות דרדרה. ראו: סמג"ד 907 אל מ"פ דרדרה, ללא תאריך מדויק, גשר, 26/125/1954, א"צ.

¹⁹³ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 31.8.1953, א"צ.

¹⁹⁴ אהרון חרסינה אל הנהלת המחלקה להתיישבות, היאחזות נח"ל בנג. 223, 2.8.1953, S15\9602, אצ"מ.

¹⁹⁵ לפי עדותה של אחת החיילות הבנים הם אלו שלבשו מדי שוטרים, בעוד הבנות לבשו בגדים אזרחיים. גדיש, **בדרך אשר הלכת**, עמ' 44. לפי עדות אחרת הוחבא הנשק הצבאי מתחת למזרונים והוצא בעת מסדרים.

כאשר נצפו חיילי או"ם המתקרבים להיאחזות הוטמן הנשק. שפירא, **אורחות חיים**, עמ' 27.

¹⁹⁶ מג"ד 907, פקודת מבצע הנחל זורם מס' 1, 8.1953, 26/125/1954, א"צ; גדוד 907 שלישות, מצב כוננות, 30.8.1953, 26/125/1954, א"צ.

לשטחים המפורזים, בניגוד להסכם שביתת הנשק עם סוריה, ובמסמך שהוציא אמ"ן נאמר כי יש לוודא כי בכל פרסום בעיתונות ההיאחזויות במשלט 223 ובקציעות יוצגו כיישובים אזרחיים, ו"במידת הצורך יש להטיל איפול ולדרוש כל חומר על ההיאחזויות אלו לצנזורה".¹⁹⁷

ענייני הביטחון וההשתתפות באבטחת העבודות תפסו חלק ניכר מסדר יומם של החיילים. מדו"ח שנערך בנובמבר 1953 על ידי מפקדי ההיאחזות הסתבר כי 40 מתוך 140 חיילי ההיאחזות עוסקים בענייני ביטחון.¹⁹⁸ הכוח שישב בהיאחזות נחלק בין כוח חי"ר שמטרתו הייתה לאבטח את עבודות ההטיה ולכוח שיטור- שמטרתו הייתה להוות עתודה ולהשתתף בעבודות להקמת המפעל.¹⁹⁹ פלוגת ההיאחזות כללה שתי מחלקות של חברי גרעינים דתיים שקיבלו הכשרה בסעד ויבנה, ומחלקת בודדים.²⁰⁰

המחלקה להתיישבות הסכימה לממן חלק מסכום הקמת ההיאחזות לפי 'הסכם ההיאחזויות', אולם בגלל הדחיפות שבהקמת הנקודה והיעדרו של סקר מסודר על מצב הקרקעות באזור סירבה להבטיח עבודה לחיילי ההיאחזות והציעה שזו תתבסס על עבודות חוץ- במפעל המים ובהכשרת קרקע לקק"ל.²⁰¹ בפועל אכן השתתפו חיילי ההיאחזות בעבודות להנחת קו המים בחודשים ספטמבר- נובמבר 1953.²⁰² אולם לאחר מכן- כאשר הופסקו עבודות ההטיה (ראו להלן) ניסו אנשי המחלקה להתיישבות לתכנן פיתוח של ענפים חקלאיים: גן ירק, שטחי שלחין, לול ודיר.²⁰³ התוכניות לפיתוח המשק לא הספיקו להתממש עקב הזמן הקצר בו התקיימה ההיאחזות. סופה של ההיאחזות קשור לסופו של מפעל ההטיה. בדצמבר 1953 הובאה החלטה למועצת הביטחון שאפשרה בתנאים מסוימים את המשך מפעל ההטיה. וטו של ברית המועצות על ההחלטה והתנגדות אמריקאית להמשך ההטיה הביאו את ישראל לסגת מהמשך המפעל.²⁰⁴ חשיבותו הביטחונית- מדינית של משלט 223 כמעט ונעלמה עם הפסקת עבודות ההטיה, ולכן עם הקיצוץ בהיאחזויות שהחל עם כניסתו של דיין לתפקיד הרמטכ"ל בראשית שנת 1954 הסכימו הגופים הצבאיים והאזרחיים על פירוקה של ההיאחזות.²⁰⁵ חיילת מגרעין עציון ששירתה בהיאחזות העידה כי עם יציאת החיילים מהנקודה הם שרפו חלק מהמבנים שלה לאות אבל.²⁰⁶

ההיאחזויות בדרדרה ובמשלט 223 והניסיונות הנוספים להקים היאחזויות בשטחים המפורזים שבגבול הסורי מבטאים את ראשיתן של שתי מגמות שימשיכו וישפיעו על מיזם ההיאחזויות עד מבצע קדש. המגמה הראשונה נוגעת להתקרבות לקוטב הביטחוני על חשבון הקוטב החקלאי.

¹⁹⁷ יהושפט הרכבי, העלאת נקודות נח"ל בשטח המפורז, 6.8.1953, 5/11/1955, א"צ.

¹⁹⁸ נחלאים ירדן אל המחלקה להתיישבות, בעיות התעסוקה ופיתוח המשק בנחלאים ירדן, 25.11.1953, 5/321/1954, א"צ.

¹⁹⁹ דברי מפקד היאחזות י', כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

²⁰⁰ פיקוד הנח"ל, דף הסברה, 31.8.1953, 7-12/11/5, אי"ט; דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 197.

²⁰¹ רענן ויץ אל אג"ם מבצעים, 24.8.1953, S15\9602, אצ"מ; כספי אל חבל הצפון, 24.8.1953, S15\9602, אצ"מ.

²⁰² מדור המים בחבל הצפון של המחלקה להתיישבות אל פיקוד הנח"ל, מפעל המים 223, 9.11.1953, 5/321/1954, א"צ.

²⁰³ אהרון חרסינה, סיור בהיאחזויות, 19.1.1954, 116/642/1956, א"צ; קצין היאחזויות אל סגן מפקד הנח"ל, סיכום ביקור בנחלאים ד' ו', 16.10.1953, 4/321/1954, א"צ.

²⁰⁴ שלו, שיתוף פעולה בצל עימות, עמ' 271-279.

²⁰⁵ נתן גדסי, ששירת בהיאחזות כחייל, מציע עוד שתי סיבות נוספות לפירוק ההיאחזות: תושבי כפר הנשיא הסמוך התנגדו להקמת יישוב קבע שיקבל מטבע הדברים חלק מקרקעותיהם, והנהגת הקיבוץ הדתי רצתה שגרעין 'עציון' יחזור להשלים את קבוצת יבנה ולא יישאר בהיאחזות (ראיון עם נתן גדסי, ארכיון קבוצת יבנה).

²⁰⁶ שפירא, אורחות חיים, עמ' 29.

היאחזויות הנח"ל קמו בתפר שבין התפקיד הצבאי לזה המשקי, ובפקודת ההקמה של המיזם נזכר כי אחד התנאים להקמת היאחזות הינו אופק חקלאי. בתכנונה של דרדרה כמעט ובוטל הצד המשקי בכדי להשיג מטרות ביטחוניות, והנקודה הוקמה במקום בו למשק החקלאי כמעט ולא היה סיכוי להתפתח תחת מגבלות הביטחון והתחבורה (ומכאן גם נבעה הספקנות מצד המחלקה להתיישבות). למרות מגמה זו, גם בדרדרה לא נמחק באופן מלא הצד המשקי, וחלק מהוכחות הבעלות על השטח המפורז התקיים דרך עיבוד הקרקע. במשלט 223, היאחזות שהוקמה בכדי להשיג מטרה נקודתית של אבטחת עבודות ההטיה היה התהליך חריף עוד יותר, וההימנעות של המחלקה להתיישבות מנטילת אחריות על הנקודה מבטאת את הציפייה לעתיד משקי בלתי ידוע. פועל יוצא של מגמה זו קשור לתהליך הדרגתי בו פיקוד צה"ל כבר לא ראה את ההיאחזות כיישוב של קבע בעתיד, בניגוד לעקרונות הראשוניים בדבר תפקידן הכפול, המשקי והביטחוני, של ההיאחזויות. ההיאחזויות נעשו כלי אינסטרומנטלי יותר ויותר שנועד לאפשר השגת מטרה קצרת טווח של צה"ל.

מגמה שנייה נגעה לראיית ההיאחזויות ככלי במאבק על שטחי מריבה- השטחים המפורזים. ההיאחזות, שנראתה מבחץ כיישוב אזרחי לכל דבר ועניין יכלה לשמש כתחליף להתיישבות של גופים אזרחיים שככל הנראה נתפסה כמסוכנת מידי בשטח המפורז או בסביבתו ולהקמת בסיסים צבאיים שהייתה אסורה על פי הסכמי שביתת הנשק. בניגוד להתיישבות בסמיכות לגבולות, שם יש לדון מה היה יתרון של היאחזויות הנח"ל על פני יישובים אזרחיים, הרי שבנוגע לשטחים המפורזים היו היאחזויות הנח"ל (ויישובי הנח"ל האון ותל קציר) נקודות היישוב היחידות שעלו לשטחים המפורזים בגבולות מצרים וסוריה על למבצע סיני.²⁰⁷

עין גדי: פריצה לאזור התיישבות חדש ובעקבות אתוס 'כיבוש השממה'

להקמת היאחזות בעין גדי היו קווים רבים מקבילים לסיפור הקמתה של יטבתה. בדומה לסביבות אילת, גם חוף ים המלח נקשר למורשת ימיו הראשונים של הנח"ל: הצעה להתיישבות בעין גדי הופיעה במברק ששלח שומרוני לבן גוריון שהוביל להקמת הנח"ל המורחב,²⁰⁸ ובאביב 1949 פעלו פלוגות של הנח"ל במבצע 'סולל' בו נפרצה הדרך מסדום לעין גדי.²⁰⁹ בדומה ליטבתה, הגורמים שדחפו להקמת ההיאחזות בעין גדי היו בעיקר אזרחיים- משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות, ובייחוד מנהל חבל הערבה של המחלקה- יהודה אלמוג. אלמוג, ממקימי המפעל בסדום, ובהמשך ראש המועצה האזורית תמר, ראה חשיבות חקלאית וחינוכית בהקמת נקודת יישוב בעין גדי.²¹⁰

²⁰⁷ בסך הכול קמו בשנים 1953-1956 שבע היאחזויות בשטחים המפורזים ובסביבותיהם: דרדרה ומשלט 223 בשטחים המפורזים בגבול סוריה וקציעות (ניצנה), שלח, בארותיים, שבטה ואשלים בשטח המפורז של קצימה בגבול המצרי ובסביבתו.

²⁰⁸ אליק שומרוני אל דוד בן גוריון, 13.1.1949, 3/1/12-7, אי"ט.

²⁰⁹ קורן, הנח"ל, עמ' 29-30.

²¹⁰ קורן, תבנית נוף מולדתו, עמ' 165; יהודה אלמוג אל דוד בן גוריון, 31.1.1953, 4/11/12-7, אי"ט.

בסוף 1951 החל משרד החקלאות לבצע סקר של השטחים שבסביבות עין גדי, במטרה לבחון הקמת נקודת התיישבות באזור,²¹¹ ובתחילת 1952 התקיימו סיורים של אנשי משרד יחד עם ראשי אגף הנוער והנח"ל ופיקוד הנח"ל במטרה לבחון הקמה של היאחזויות בעין גדי ובעין בוקק. בסיורים נמצא כי בעין גדי ישנם תנאים משקיים להקמת היאחזות, אולם בעין בוקק כמות הקרקע והמים איננה מספקת. אחת מנקודות התורפה שנמצאו בסיורים הייתה הדרך המשובשת מעין חצבה לסדום ומשם לעין גדי.²¹² במאי 1952 הציע ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן להקים את ההיאחזות בסתיו של אותה השנה, עם השלמתו הצפויה של הכביש מסדום לעין גדי, וכדי להתחיל ולהיערך מבעוד מועד לעונה החקלאית.²¹³ אולם עקב חששות שעלו בנוגע לאפשרויות הפיתוח המשקי ארגן ענף ההתיישבות באג"ם סיור נוסף לאזור בהשתתפות מומחי מים ותכנון חקלאות. המשתתפים העריכו כי ניתן לגדל בעין גדי "גידולים מיוחדים בעונות מיוחדות, לא כמו בשאר חלקי הארץ", לנצל את מפלי המים להפקת חשמל ולפתח בעתיד ענפים תיירותיים.²¹⁴ בסוף שנת 1952 הסתבר כי ההערכה בדבר בנייתו של הכביש הייתה אופטימית למדי- וסלילתו טרם הושלמה.²¹⁵ בן ציון אילן לחץ להקים את הנקודה במהירות בעת שמחזור חיילים מהנח"ל מסיים את שנתו הראשונה וטען כי: "היאחזות הנח"ל בעין גדי תנצל את האפשרויות החקלאיות של הנקודה... תבטיח נקודת גבול חיונית, תחזק את מעמדנו הביטחוני-כללי על שפת ים המלח ותשתלב יפה עם קימום מפעל האשלג בסדום".²¹⁶ לחצו של אילן פעל את פעולתו, ולאחר שעירב את בן גוריון ואשכול אושרה מול המחלקה להתיישבות תוכנית ותקציב ההיאחזות.²¹⁷ לפי פקודת ההקמה שנתנה על ידי אג"ם מבצעים אמורה הייתה פלוגת עין גדי למנות 140 חיילים- גבוה מהתקן הסטנדרטי של היאחזות שעמד על 120 חיילים. הפלוגה הייתה אמורה להחליף את כיתת המשמר של פיקוד הדרום ששהתה בעין גדי טרם הקמת ההיאחזות וקיימה שגרה של שמירות וסיורים. בשלב הראשון, עד להשלמתו של הכביש, היו החיילים לקבל אספקה מהאוויר.²¹⁸ הפלוגה הורכבה מחיילים בודדים, שחלקם (כ-30% מהחיילים לפי הערכת פיקוד הנח"ל) התאגד לגרעינים התיישבותיים בעת שנת השירות הראשונה. מרבית החיילים היו עולים חדשים, והותק הממוצע שלהם היה כשנתיים בארץ.²¹⁹

²¹¹ יהודה אלמוג, מדידות טופוגרפיות בדרום ים המלח, 27.11.1951, ג-2438/5, ג"מ; מכון לפוטוגרמטריה אל משרד החקלאות והפיתוח, 22.1.1952, ג-2438/5, ג"מ. ומכתבים נוספים בתיק זה.

²¹² משרד החקלאות והפיתוח, סיור בסדום, עין גדי ועין בוקק, 16.1.1952, ג-2438/5, ג"מ; שמעון מקלר, הקמת משק היאחזות נח"ל בעין גדי, 12.1.1952, ג-2437/18, ג"מ.

²¹³ בן ציון אילן אל לוי אשכול, היאחזות נח"ל בעין גדי, 13.5.1952, ג-2437/2, ג"מ; בן ציון אילן אל לוי אשכול, היאחזות נח"ל בעין גדי, 13.5.1952, ג-2437/2, ג"מ; בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזויות הנח"ל, 10.7.1952, S15\9602, אצ"מ.

²¹⁴ ענף התיישבות אל אג"ם פיקוד דרום, 7.8.1952, 60/7/1954, א"צ; ענף התיישבות אל רמ"ח מבצעים, סיור לעין גדי, 21.8.1952, 60/7/1954, א"צ.

²¹⁵ יהודה אלמוג וא.טייבר, זיכרון דברים, 17.11.1952, 5/321/1954, א"צ.

²¹⁶ בן ציון אילן אל לוי אשכול ורענן ויץ, היאחזות נח"ל בעין גדי, 6.12.1952, 2/321/1954, א"צ; זיכרון דברים- ישיבה על היאחזות ה' של הנח"ל בעין גדי, 11.11.1952, 5/321/1954, א"צ.

²¹⁷ משרד הביטחון אל נחמיה ארגוב, היאחזות הנח"ל בעין גדי, 9.12.1952, 4/11/12-7, א"י"ט; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 183-184; ללא ציון שולח ותאריך, הצעת מינימום תקציב העלייה לעין גדי, 5/321/1954, א"צ.

²¹⁸ אג"ם מבצעים אל פיקוד הנח"ל, פקודת מבצע גדי, 4.1.1953, 5/11/1955, א"צ; לשכת סגן הרמטכ"ל אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל עין גדי, 17.11.1952, 85/79/1954, א"צ; **שנה בעין גדי**, עמ' 125-124.

²¹⁹ אגף הנוער והנח"ל ופיקוד הנח"ל, טקס עליית היאחזות נח"ל ה' לעין גדי- דף למשתתף, 5/321/1954, א"צ; זיכרון דברים על ישיבה בעניין עין גדי, 11.1952, 5/321/1954, א"צ.

כוח החלוצ של הפלוגה עלה לעין גדי בסוף חודש ינואר 1953 ושאר הפלוגה, שכללה שתי מחלקות חי"ר ומחלקת חיילות, הגיע כחודש מאוחר יותר.²²⁰ עקב מצבה הגרוע של הדרך הכשיר חיל הים מזח בחוף עין גדי.²²¹ בכדי לאפשר התפתחות משקית התחייב מפעל האשלג בסדום לרכוש את כל תוצרתה החקלאית של עין גדי. כמו כן התחייב המפעל שלא לנצל את מי המעיינות, אלא להשאיר אותם לשימושה של ההיאחזות.²²²

העלייה לעין גדי התבצעה למרות אזהרת נציגי משרד הבריאות על סיכון מוגבר לחלות בקדחת בעת השהות במקום. הנציגים כתבו למחלקה להתיישבות "אנו מבינים שהסיבות הן ביטחוניות בעיקר, ואין אנחנו רשאים למנוע את העלייה", אך המליצו להגביל את מספר המתישבים, למנוע הגעת נשים וילדים למקום, לאסור הגעת טיילים, למגן את מבני המגורים ולטהר את המעיינות.²²³

עיסוק מועט בענייני ביטחון

ראש מחלקת מבצעים באג"ם, יצחק רבין, סבר כי מרחב חוף ים המלח- סדום חשוב בעת לחימה כוללת: מבחינה התקפית- כאזור אפשרי להבקעה של צה"ל לירדן בציר סדום- כרך או בהפלגה לחופי צפון ים המלח ומשם לגשר אלנבי; ומבחינה הגנתית- כדי לסכל איום של הלגיון על מפעלי ים המלח.²²⁴ אולם לצד חשיבות האזור בעת לחימה כוללת הרי תרומת ההיאחזות לביטחון השוטף הייתה דלה. הימצאותה של עין גדי בנקודת הקצה הישראלית לחוף ים המלח והיותה מוקפת בשלושה עברים בשטח ירדני לא גרמה לאירועים ביטחוניים יוצאי דופן, למעט מקרי גניבה ושוד שאירעו מפעם לפעם. שלום אילתי שהה בהיאחזות במשך כשנה, החל מקיץ 1954, וכתב יומן בו הזכיר את חוויותיו היום- יומיות. ביומן אין כמעט אזכור לאירועים ביטחוניים מלבד הסתננויות למשק לשם גניבה.²²⁵ כתוצאה ממינוע האירועים הביטחוניים רמת וכמות האימונים בהיאחזות הייתה נמוכה באופן יחסי. עמיחי צור, סגן מפקד הנח"ל שביקר בעין גדי ביוני 1953 טען כי בהיאחזות לא התקיימו 'אימונים תקינים' ורק במטווה אחד נעשה רישום של התוצאות והן העידו על יכולת קליעה בינונית.²²⁶ המצב הביטחוני השפיר התבטא גם בדברים שנכתבו בעלון הקיבוץ במרץ 1956, בעת שגל של מפגעי פדאיון שטף את הארץ. שורות אלו נכתבו מעט לאחר אזור עין גדי,

²²⁰ פיקוד הנח"ל אל גדוד 904, פקודת מבצע עין גדי, 19.1.1953, 1954 / 321 / 5, א"צ; גדוד 904 אל מ"פ עין גדי, פקודת מבצע עין גדי, 7-12 / 11 / 4, אי"ט; רענן ויץ אל אגף הנוער והנח"ל, 16.2.1953, 515\9602, אצ"מ.

²²¹ עוזר ראש אג"ם אל מפקד חיל הים, בניית מזח בעין גדי, 12/1952, 1954 / 7 / 60, א"צ.

²²² הועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, 10.11.1952, 7-12 / 11 / 4, אי"ט.

²²³ המחלקה האנטימלרית במשרד הבריאות אל המחלקה להתיישבות, התיישבות הנח"ל בעין גדי, 27.2.1953, 1954 / 321 / 5, א"צ.

²²⁴ יצחק רבין אל משה מקלף, עיקרי הערכת מצב סדום, 7.8.1952, 1954 / 7 / 60, א"צ.

²²⁵ כשנה לאחר הקמת ההיאחזות נשדד העדר שלה על ידי בדואים. במהלך פעולת השבתו מחורבת ג'נבה, שהתבצעה על ידי אנשי יחידת ה-101 נהרגו ארבעה ערבים. ראו: מיכה הילב, דו"ח גניבת עדר, 4.1954, 1955 / 322 / 36, א"צ; מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 332-333; אילתי, **שנה בעין גדי**, עמ' 58.

²²⁶ עמיחי צור אל מג"ד 904, סיכום ביקור בהיאחזות עין גדי, 14.6.1953, 1954 / 321 / 5, א"צ.

אולם להערכתי משקפים גם את תמונת המצב בתקופת ההיאחזות: "מצב הבטחון החמור השורר 'למעלה' כמעט ואינו מורגש אצלנו, עד כי נדמה שבחוץ לארץ אנו חיים".²²⁷

בתחום החקלאי לא הצליחה ההיאחזות להתקדם יותר מידי. דו"ח מטעם קק"ל קבע כי האפשרויות החקלאיות בסביבות עין גדי הן נמוכות ביותר, ולכן המליץ להתמקד בהפיכת המקום לאבן שואבת לתיירות לצד הגידולים החקלאיים. מחברי הדו"ח טענו כי "חבריו [של הנח"ל] רואים את ישיבתם בערבה כשירות צבאי לכל דבר, שכל אשר יקצר בזמן ייטיב להם. עיניהם נשואות לצפון, ואף לא לחקלאים שם..."²²⁸, והמליצו לפרק את ההיאחזות בגלל חוסר יעילותה ולהעמיד במקומה גרעין של משוחררי צבא שימנה כ-15-20 חיילים שידאגו לפיתוח המקום.²²⁸ גם כאן, בדומה ליטבתה, לא העריכו נציגי המוסדות החקלאיים את יכולתם של החיילים הבודדים להקים יישוב חקלאי בתנאי מחיה קשים. מספר חודשים לאחר כתיבת הדו"ח של קק"ל דיווח 'במחנה נח"ל' על הצלחות משקיות בעין גדי- ועל גידול בננות, תלתן, תירס וגפנים,²²⁹ אולם ודאי שיש לקחת דיווח זה בעירבון מוגבל, עקב האוריינטציה התעמולתית הברורה של העיתון (ראו להלן) ובגלל המחסור בנתונים כמותיים.

התגבשותו של גרעין בודדים

לפי עדותו של יורם יבור, ששימש בהיאחזות כמ"כ ובהמשך כמרכז משק, ההסתגלות של הבודדים שהובאו בעל כורחם לעין גדי לא הייתה פשוטה. אולם בהמשך, ובזכות ניסיונו של מיכה הילב המ"פ השתנה מצב הרוח של החיילים והם החלו להזדהות עם העבודות החקלאיות ועם מטרות ההיאחזות. הילב השכיל לנצל את הניסיון התעסוקתי של חלק מהחיילים והשתמש במכונאים, בבנאים ובמסגרים שהיו ביניהם.²³⁰ בחודשים הבאים, ומול חוסר האמונה בבודדים שעלה מתוך הדו"ח של קק"ל, דווקא החל להתגבש מתוכם גרעין של שמנה כ-15-20 חיילים, ברובם עולים חדשים, שרצו להישאר בהיאחזות גם לאחר השחרור מצה"ל. הילב הציע שבמקביל לפעילותה הצבאית של ההיאחזות יתקיים בה גרעין אזרחי קטן בהשתתפות אותם משתחררים, שיעסוק בעבודות חוץ במימון קק"ל ויחכור חלק מאדמות עין גדי.²³¹ לפי קציני הנח"ל, הסיבות להתלכדותו של גרעין הבודדים היו: קשר למקום, היעדר מקורות פרנסה מחוץ להיאחזות בתום השירות הצבאי, ובדידות אישית של חלק מחבריו.²³² פיקוד הנח"ל התלבט בשאלת היווצרות גרעין אזרחי במקביל לקיומה של היאחזות צבאית. חיילים אלו נשארו בתור אזרחים עובדי צה"ל גם לאחר שחרורם,²³³ אולם לא הצליחו לגבש גרעין גדול דיו שיאזרח את ההיאחזות ובסופו של דבר התפרק הגרעין. עין גדי שרדה את תקופת הצמצום בהיאחזות עם ראשית כהונתו של דיין

²²⁷ מעלעלון (עלון קיבוץ עין גדי), 13.4.1956.

²²⁸ קק"ל אל המחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות, פיתוח ההתיישבות החקלאית בערבה, 5.5.1953, 5/321/1954, א"צ.

²²⁹ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 188.

²³⁰ עדות יורם יבור, 15.7.2008, ארכיון עין גדי. הילב הוביל את המהלך למרות חוסר אמונה בו מצד חלק מאנשי סגל ההיאחזות: פיקוד הנח"ל חינוך אל סגן מפקד הפיקוד, ביקור בהיאחזות עין גדי, 14.12.1953, 5/321/1954, א"צ; אילתי, שנה בעין גדי, עמ' 124-125.

²³¹ פיקוד הנח"ל חינוך אל סגן מפקד הפיקוד, ביקור בהיאחזות עין גדי, 14.12.1953, 5/321/1954, א"צ.

²³² פיקוד הנח"ל חינוך אל סגן מפקד הפיקוד, ביקור בהיאחזות עין גדי, 9.11.1953, 5/321/1954, א"צ.

²³³ אילתי, שנה בעין גדי, עמ' 7.

כרמטכ"ל (ראו להלן), ואושרה בראשית שנת 1956 על ידי גרעין 'שדמות' של איחוד הקבוצות והקיבוצים, שעלה למקום כחצי שנה קודם לכן.²³⁴

מה היו תפקידיה ומטרותיה של ההיאחזות בעין גדי? מיעוטם של מקרי ההסתננות והתקריות הביטחוניות מצביעים על הגזרה הרגועה בחוף ים המלח, ועל כך שההיאחזות לא נצרכה בכדי לענות על אתגרי ביטחון שוטף. הרצון לאבטח את מפעל האשלג בסדום ולחסום צירי פלישה בעת לחימה שיחך כאן תפקיד, אם כי משני. נראה כי שתי סיבות עיקריות הובילו להקמת ההיאחזות בנקודה הישראלית הצפונית ביותר לחופו של ים המלח. האחת הייתה הרצון, כמו ביטבתה, לפרוץ לאזור חקלאי חדש-שמשק אזרחי לא יכול לשרוד בו ללא מימון ואורך רוח מצד המוסדות המיישבים. הסיבה השנייה הייתה סיבת המורשת והאתוס. עין גדי הייתה אחד ממוקדי המסעות של תנועות הנוער והפלמ"ח בשנות ה-40, ולאחר מלחמת העצמאות חזרה להיות מרכזית במפות הטיולים של תנועות הנוער.²³⁵ עין גדי הייתה משמעותית גם במורשת המתהווה של המדינה הצעירה: אחת מנקודות הקצה, באזור קשה ואולי בלתי אפשרית להתיישבות, מוקפת בטריטוריה ירדנית אולם משמרת היסטוריה יהודית עתיקת יומין, וחשוב עוד יותר- מחזקת את אתוס הפרחת השממה. כך למשל כתב בן גוריון לחיילי ההיאחזות בתודה על קבלת שי מביכורי אדמתם:

התיישבות צה"ל בעמק השידים הוא ים המלח משלבת אותנו בראשית הקדמונית של תולדות עמינו... ומה שחשוב יותר מכל, היא מרמזת על עתידות הפריחה ואכלוס בקצות הישימון... עם פתיחת כביש סדום והיאחזות נחלאים על חוף ים המלח, נפתח פרק חדש בתולדות המאבק שלנו במולדת, מאבק בפגעי הטבע שהשמו חלקים גדולים של ארצנו.²³⁶

מפקד הנח"ל משה נצר התבטא באופן דומה, עם הקמת ההיאחזות: "נווה מדבר מופלא זה ביישימון מדבר יהודה, היה בימי קדם יישוב עברי פורה... חלום דורות קם והיה למציאות, לא עוד שוממה תהיה עין גדי."²³⁷ מפקדי וראשי הנח"ל לא יכלו להתעלם מקווי מחשבה אלה בעת הדיונים על הקמת היאחזויות חדשות.

היאחזויות יהוד הגליל- שזור ושגב: ההיאחזויות במאבק הדמוגרפי

שתי ההיאחזויות שקמו במסגרת תוכנית יהוד הגליל, שזור ושגב, שעלו על הקרקע בעת ובעונה אחת בקיץ 1953, היו יוצאות דופן במפת ההיאחזויות בשנים 1951-1967, מכיוון שהיו היחידות שקמו בלב של המדינה ולא בצמידות לגבולותיה החיצוניים. היאחזויות אלו היו אמורות להיות חלק מתוכנית גדולה שיצאה אל הפועל רק בחלקה, שתתמודד עם האתגרים הדמוגרפיים שנוצרו בלב הגליל לאחר הקמת המדינה, שכללו רוב ערבי שלא הזדהה עם מדינת ישראל. ניסיונות

²³⁴ פיקוד הנח"ל אל ביטחון מרחבי, עין גדי, 6.1.1956, 644/1956, 236, א"צ.

²³⁵ 'שלום למטיילי התנועה המאוחדת בנגב', דבר, 17.4.1952; אילתי, שנה בעין גדי, עמ' 14; 74.

²³⁶ דוד בן גוריון, 12.6.1953, 321/1954, 10, א"צ.

²³⁷ פיקוד הנח"ל, פקודת יום לעלייה להיאחזות ה'- עין גדי, 26.2.1953, 12-7/11/4, א"י"ט. ראו התבטאות דומה של יהודה אלמוג, מיוזמי ההיאחזות: יהודה אלמוג אל דוד בן גוריון, 31.1.1953, 12-7/11/4, א"י"ט.

הגופים ההתיישבותיים שהיו מודעים לאתגרים אלו להקים כפרי עבודה בראשית שנות החמישים וליישבם בעולים חדשים בלב הגליל נכשלו, וחלק גדול מכפרי העבודה היו ריקים מתושבים.²³⁸

בינואר 1953 התקיימה ישיבה במשרד האוצר בהשתתפות שר האוצר וראש המחלקה להתיישבות לוי אשכול, מנכ"ל המחלקה רענן ויץ, יוסף ויץ מקק"ל, ראש אג"ם משה דיין וראש ענף ההתיישבות באג"ם אהרון חרסינה. בישיבה נידונה הצעתו של מרדכי שטנר-האפוטרופוס על נכסי נפקדים, להקים עשר נקודות חדשות במרכז הגליל. הסיבות להקמת היישובים היו ריכוז גדול של קרקעות נטושות באזור, והחשש שאלו יועברו לערבים כפיצוי בעד אדמה שניתנה להקמת יישובים יהודיים במישור חוף הגליל. התוכנית התקבלה באופן עקרוני, למרות קביעתו של דיין שאין ליישובים באזור זה חשיבות מבחינת מצב הביטחון. עקב מצבה הכספי הדחוק של הסוכנות היהודית, נקבע כי קק"ל היא זו שתממן את הקמתם של היישובים.²³⁹ למרות קביעתו של דיין, מעיין הס-אשכנזי טוען כי השיקול הביטחוני-בעיקר בנוגע להפחתת הסתננות מסוריה ומלבנון, שיחק תפקיד-גם אם משני, בהחלטה על הפעלת תכנית יהוד הגליל.²⁴⁰ סביר להניח כי אם אכן שיקולי הביטחון היו רכיב מרכזי בהחלטה, הרי שהתוכנית הייתה מחייבת הקמת יישובים בצמוד לגבולות ולא בלב הגליל.

בחודשים הבאים התוכנית לא הגיעה לפסים מעשיים.²⁴¹ ביוני 1953 העלה שר החוץ האמריקאי ג'ון דאלאס אפשרות ליישוב פליטים ערביים במרכז הגליל, וממשלת ישראל החלה להבין את הדחיפות שבביצוע התוכנית ההתיישבותית.²⁴² אג"ם מבצעים הורה לפיקוד הנח"ל להתכונן להקים 5-6 היאחזויות נח"ל באזור,²⁴³ אולם בסופו של דבר סוכם בסוף יולי כי מתוך התוכנית הגדולה יעלו אל הקרקע שתי היאחזויות בלבד, ככל הנראה בגלל בעיות מימון, ולמרות שפיקוד הנח"ל הצליח לייעד כוח אדם לחמש היאחזויות.²⁴⁴ מטרת ההיאחזויות הייתה לשמש כבסיס למושבי עולים שיוקמו בעתיד במקומן.²⁴⁵ שתי ההיאחזויות הנבחרות היו אמורות לעלות בסמיכות לצירי תנועה מרכזיים בגליל: סג'ור (שזור)-בסמוך לכביש עכו צפת ובשולי בקעת בית הכרם; ומיאר (שגב)-על כביש סכנין עראבה-עכו, במטרה לשלוט על צירי התנועה הרחביים של הגליל ולחדור לאזור שאין בו התיישבות יהודית. בדף הסברה של פיקוד הנח"ל בנוגע למבצע 'ייהוד הגליל' ננקטה הטרימינולוגיה ההתיישבותית של שנות המנדט, לפיה 'להב המחרשה יקבע את הגבול': 'ההתיישבות הציונית עם כל עברה המזהיר לא הצליחה לחדור לגליל אלא במעט... כל נקודת יישוב חדשה מבססת את השילטון'.²⁴⁶

²³⁸ ה-ס-אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 131.

²³⁹ ויץ, **יומני ואגרות לבנים**, חלק ד', עמ' 223-224.

²⁴⁰ ה-ס-אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 157-158.

²⁴¹ פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 8.4.1953, KKL10, אצ"מ; ה-ס-אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 145-143.

²⁴² במרץ 1953 הציע בן גוריון במהלך פגישה שהתקיימה עם נציגי התנועות הקיבוציות ועסקה בענייני הנח"ל להקים חמש היאחזויות באזור נצרת ולאייש אותם בחברי גרעינים התיישבותיים, אולם גם תוכנית זו לא התממשה. יומן בן גוריון, 23.3.1953, אב"ג.

²⁴³ ויץ, **יומני ואגרות לבנים**, עמ' 231-232.

²⁴⁴ מפקדת פיקוד הנח"ל, מבצע יהוד הגליל, 21.6.1953, 5/11/1955, א"צ.

²⁴⁵ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 41. ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, בן ציון אילן, מחה על ההחלטה לצמצם את מספר ההיאחזויות בתוכנית. בן ציון אילן אל פנחס לבון. מוצא אצל: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 127.

²⁴⁶ בן ציון אילן אל רמ"ח מבצעים, היאחזויות יהוד הגליל, 25.10.1953, 5/11/1955, א"צ.

²⁴⁶ פיקוד הנח"ל, היאחזויות הגליל-דף הסברה, 31.8.1953, 7/12-7, 2/7, אי"ט.

שיתוף פעולה עם קק"ל

שוני נוסף שהיה במסגרת הקמת שתי ההיאחזויות הגליליות, מעבר למטרה יוצאת הדופן שבהקמתן, היה בכך שהן קמו בשיתוף עם קק"ל במקום עם המחלקה להתיישבות.²⁴⁷ בנוסף, ובניגוד למטרה המוצהרת של מיזם ההיאחזויות, לא דובר על הישארות של חיילי הנח"ל במקום לאחר אזרוח ההיאחזויות שהיו אמורות להפוך למושבי עולים.²⁴⁸ בגלל המימון המצומצם מקק"ל, ששלמה רק על ימי עבודה בפועל, עמדה מצבת החיילים בכל היאחזות על 50-55 חיילים, כמחצית מהתקן של היאחזות סטנדרטית.²⁴⁹ מנתוני ימי העבודה של אוקטובר 1953 למשק שזור הסתבר כי 20-30 חיילים השתלבו בכל יום בעבודות מטעם קק"ל,²⁵⁰ והשאר בשמירות ושירותים.

העלייה לשתי ההיאחזויות התבצעה בזמנית ב-31.8.1953. ההיאחזות שגב הוקמה בגבעה נטושה ליד הכפר מיאר, והחיילים שהרכיבו אותה היו מגרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים בתוספת מחלקת בודדים מניר עם. פקודת המבצע של פיקוד הנח"ל הזכירה את המטרה הדמוגרפית של ההיאחזות: "אויב- הגליל המערבי מאוכלס כפרים ערביים רבים, בחלקם עוינים למדינת ישראל. מגמת המטה הכללי- תקיעת טריז בין הכפרים הערביים".²⁵¹ ההיאחזות השנייה- שזור, הוקמה ליד הכפר הדרוזי סג'ור והורכבה מגרעינים של הקיבוץ הארצי ובודדים.²⁵²

בניגוד להיאחזויות שקמו בשיתוף המחלקה להתיישבות, שם התפתחו המשקים בצורה כזו או אחרת, בהיאחזויות הגליל עסקו החיילים ביעור, הכשרת קרקע וסלילת דרכים, בהתאם לאוריינטציה של קק"ל ולעובדה שמראש לא תוכננו ההיאחזויות כמשקים לעתיד.²⁵³ לעיתים יצר הדבר תסכול אצל החיילים, ובמכתב לאברהם הרצפלד מהמרכז החקלאי של ההסתדרות קבלו החיילים שהגיעו לשגב על כך שהעיסוק בענפים החקלאיים כמעט ולא קיים. "הרגשת הבטלה מציקה לכולם כי נמצא במקום כוח אדם צעיר ותוסס החפץ בכל ליבו להתמסר לעבודה ולפתח את הנקודה בה הוא נמצא. מסרו לנו שטיפולנו נמצא בידי הקרן הקיימת, אך אצלנו לא מורגשת שום התקדמות ואנשים מתחילים להתייאש ולהתאכזב".²⁵⁴ ודאי שגם העובדה שההיאחזויות לא היו אמורות להתאזרח על ידי החיילים תרמה להרגשת הדכדוך ולחוסר המוטיבציה. התנועה הקיבוצית ששלחה את גרעיניה לשגב- איחוד הקבוצות והקיבוצים, סרבה לבקשתם של מספר חיילים להישאר בהיאחזות לאחר תום תקופת שירותם שם, מכיוון שלא היה להיאחזות סיכוי להפוך ליישוב חקלאי,²⁵⁵ בגלל החלטות קק"ל. גם ראש ענף ההתיישבות בצה"ל אהרון חרסינה ססייר בשגב התרשם כי החיילים מעוניינים בעבודות פיתוח משקיות, אולם קק"ל איננה מעוניינת

²⁴⁷ זיכרון דברים בין משרד הביטחון לבין קק"ל, ללא תאריך מדויק (כנראה יולי-אוגוסט 1953), 1954/321/10, א"צ. למרות השותפות עם קק"ל המחלקה להתיישבות הייתה זו שהקימה את המחנות ומתחה את קווי המים. אגף הנוער והנח"ל אל היועץ המשפטי של משרד הביטחון, חוזה עם קק"ל על הקמת היאחזויות, 1953.9.30, 1985/1687/86, א"צ.

²⁴⁸ בן ציון אילן אל רמ"ח מבצעים, היאחזויות יהוד הגליל, 25.10.1953, 1955/11/5, א"צ.

²⁴⁹ פיקוד הנח"ל אל רמ"ח מבצעים, היאחזויות יהוד הגליל, 22.10.1953, 1955/11/5, א"צ.

²⁵⁰ ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר- 11.1953), סיכום ימי העבודה במשק סג'ור, 1985/1687/86, א"צ.

²⁵¹ פיקוד הנח"ל אל גדוד 908, פקודת מבצע מיאר, 24.8.1953, 24-7/12/3, אי"ט.

²⁵² דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 222-228.

²⁵³ קק"ל אל אגף הנוער והנח"ל, הנח"ל בשזור ובשגב, 21.10.1953, 24-7/12/3, אי"ט. גם נוהלי התשלום

היו שונים, והסכום שקיבל הצבא מקק"ל היה גבוה מזה שהתקבל מהמחלקה להתיישבות לפי ראש. רמ"ח

מבצעים אל פיקוד הנח"ל, היאחזויות יהוד הגליל, 27.10.1953, 1955/11/5, א"צ.

²⁵⁴ מזכירת חוץ מיאר אל אברהם הרצפלד, iv - 235 - 5-146, אה"ע. המוטיבציה לעבודה אצל החיילים נבעה

גם מכך שבהיאחזויות יהוד הגליל היה כבר חלק גדול של החיילים בני גרעינים ולא בודדים.

²⁵⁵ 'רשמי' ביקור הגרעין בשגב, 'טיפין' (עלון קיבוץ מגל).

בכך. המחלקה להתיישבות הציעה להעביר את שגב לאחריותה ולפתח ענפי חקלאות, אולם נראה כי קק"ל התנגדה להסדר זה. לעומת זאת בשזור טען חרסינה כי גם החיילים אינם מגלים התלהבות לפיתוח הנקודה.²⁵⁶

מנגד, גם עובדי קק"ל לא הסתדרו עם האוריינטציה של חיילי הנח"ל. לטענתם התעצלו החיילים ולא רצו לעבוד במלאכה הסיזיפית של סיקול והכשרת קרקע ונשאו עיניהם רק לענפי החקלאות הקוסמים יותר. לפי נתוני קק"ל, חיילי הנח"ל אכן ביצעו כמות מזערית של ימי עבודה ביחס להתחייבויות של הצבא לקק"ל בהסכם להקמת היאחזויות יהוד הגליל.²⁵⁷ לאחר ביקור בשגב כתב יוסף ויץ: "הללו [חיילי הנח"ל] אומרים שרצונם להשתקע במקומות אלו ולהקים יישובים הרריים. אבל אני מפקפק אם הם באמת מתכוונים שבמציאות כאן, היות והם תובעים כבר מעתה תרנגולות פרות וכר'".²⁵⁸

הקמת היאחזויות יהוד הגליל מצביעה על אופן נוסף של שימוש שנעשה בכלי היאחזויות הנח"ל למטרות דמוגרפיות. ניתן להקביל מטרה זו של ההיאחזויות להתיישבות הצ'רקסית שיזמו העות'מאנים באזורים מסוימים באימפריה ושטרתה הייתה לסייע לשלט באזורים בעיתיים מבחינה דמוגרפית.²⁵⁹ אם שיחק השיקול הביטחוני תפקיד, היה זה בעיקר לנוכח הימצאותם של ערביי ישראל במרחב.²⁶⁰ לתוכנית הראשונית שקבעה עלייה של עשר היאחזויות היה סיכוי לחולל שינוי, אולם קשה היה לראות בשתי היאחזויות קטנות, המונות יחד פחות מ-200 חיילים מצליחות לחולל שינוי דמוגרפי בחבל ארץ משמעותי ללא הסתייעות בסוגי התיישבות נוספים, וטענתו של בן ציון אילן כנגד צמצום התוכנית הייתה מוצדקת- לא היה שום טעם להקים שתי נקודות ללא תוכניות לעבותן.

ההיאחזויות, שנדחפו בעיקר על ידי יוסף ויץ, אולי גם בשביל לתקוע דריסת רגל של קק"ל במיזם שסימל באותה העת את שיאה של ההתיישבות הביטחונית, לא היו משמעותיות בעיני הגופים הצבאיים ובעיני המחלקה להתיישבות, ולכן עם הדיונים על צמצום במצבת ההיאחזויות בראשית שנת 1954 לא הייתה התלבטות בנוגע לפירוקן.²⁶¹ הניסיון של קק"ל לקבוע כי הנוכחות הצבאית בהיאחזויות אלו תהיה זמנית, ולקבוע באופן בלעדי את אופי העבודה בהן עמדה לה לרועץ, כיוון שלא הצבא ולא התנועות הקיבוציות ראו עצמן כמחויבים להיאחזויות אלו.

²⁵⁶ אהרון חרסינה, סיור בהיאחזויות, 19.1.1954, 116/642/1955, א"צ.

²⁵⁷ לפי החוזה שנחתם בין הצבא לקק"ל היו אמורים החיילים לבצע לפחות 400 ימי עבודה בכל היאחזות בכל חודש. בפועל- לפי נתוני החודשים נובמבר 1953-מרץ 1954- בשגב בוצעו 741 ימי עבודה ובשזור- 1020 יום בכל חמשת החודשים, לאמור- כמות קטנה הרבה יותר מזו שהצבא התחייב אליה. קק"ל אל אגף הכספים של משרד הביטחון, הנח"ל בשזור ובשגב, 11.5.1954, 86/1687/1985, א"צ. לעומת נתוני קק"ל היו נתוני הצבא שונים- והכלילו כמות גבוהה יותר של ימי עבודה. מעבר לכך טען הצבא שעל קק"ל לשלם סכום גלובלי ל-400 ימי עבודה, גם אם לא התבצעו בפועל. אגף הנוער והנח"ל המחלקה הכלכלית אל משרד הביטחון אגף הכספים, חשבונות הקק"ל בקשר להיאחזויות שזור ושגב, 18.6.1954, 86/1687/1985, א"צ.

²⁵⁸ ויץ, יומני, חלק ד', עמ' 239.

²⁵⁹ ראו לעיל בפרק הראשון.

²⁶⁰ פיקוד הנח"ל, היאחזויות הגליל- דף הסברה, 31.8.1953, 7-12/7, 2, אי"ט.

²⁶¹ אהרון חרסינה אל יוסף ויץ, שגב ושזור, 26.1.1954, 9602\515, אצ"מ. שלוש שנים מאוחר יותר יושבה שגב בחיילים משוחררים. ראו: אהרון חרסינה, עלייה חדשה- מיאר- שגב, 6.1956, 106/756/1961, א"צ.

מבצע התנחלות והקמת ההיאחזות בקציעות: השתלטות על השטח המפורז של פתחת ניצנה

בהסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים בתום מלחמת העצמאות נקבע כי אזור פתחת ניצנה (עוגיה) יישאר בתחומיה של מדינת ישראל, אולם יותר מפורז מכוחות צבאיים. ישראל הוטרדה מכניסתם של בדואים מצריים לתוך השטח, ששלט על דרכי הגישה לסיני.²⁶² ביולי 1951 בישיבה שהתקיימה באג"ם בהשתתפות נציגי משרד הביטחון, הוחלט על הקמת ההתיישבות בפתחה, שתלווה בכוחות משטריים ותסייע בשליטה בפועל על האזור.²⁶³ ההצעה לא הגיעה לפסים מעשיים, בגלל התנגדות משרד החוץ, שחשש מתגובת האו"ם.²⁶⁴ שנה מאוחר טען שאול רמתי, נציג ישראל בוועדה לשביתת הנשק עם מצרים כי ישנו הכרח להקים תחנת משטרה בשטח המפורז, שתמנע את ההשתלטות דה-פקטו של מצרים על השטח, אולם "יהיה קשה להצדיק הקמה של תחנת המשטרה במקום שאין תושבים חוקיים". לכן הציע רמתי להקים ההתיישבות של הנח"ל, בכדי לתרץ את הקמת נקודת המשטרה.²⁶⁵

בנובמבר 1952 התקיים סיור לביר חפיר (בארותיים) שמדרום לשטח המפורז ובסמוך אליו, במטרה לבדוק היתכנות משקית של הקמת היאחזויות נח"ל במקום. בסיור השתתפו נציגים של פיקוד הנח"ל, אגף הנוער והנח"ל, משרד החקלאות, מחלקת ההתיישבות באג"ם, המחלקה להתיישבות בסוכנות ופיקוד דרום. מרבית הנוכחים סברו בעקבות הסיור כי הסיכויים לפתח משק חקלאי במקום הם דלים. מים כמעט ולא היו בנמצא והדרכים היו משובשות וקשות. ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה טען כי ניתן להקים באזור "נקודה צבאית גרידא" אולם פיתוח חקלאי לא יתאפשר. המחלקה להתיישבות לא הסכימה לתפוס חסות על ההיאחזות ללא קידוחי עומק שיאפשרו את הגדלת כמות המים (כמות המשקעים השנתית באזור הייתה 100 מ"מ בממוצע שנתי), ואחד מאנשיה הציע להקים את ההתיישבות באזור מזרחי הרבה יותר- ליד שדה בוקר או תל ירוחם, במקום שישתלב עם ההתיישבות הקיימת בנגב.²⁶⁶ כמובן שהצעה זו לא ענתה על הצרכים הביטחוניים, ולכן לא יכלה לספק את הצבא. גורמים נוספים בצבא העלו הצעות אחרות להקמת היאחזות בסביבות השטח המפורז וממזרח אליו, אולם גם בנקודות אלו נמצא שהתנאים המשקיים אינם מספקים.²⁶⁷

למרות הנתונים המשקיים הדלים, ולמרות התנגדות המחלקה להתיישבות, הכריע ראש אג"ם דיין להקים את ההיאחזות ממזרח לשטח המפורז ובסמוך אליו.²⁶⁸ הלחץ הצבאי כופף, כמו בוויכוח על מיקומה של יטבתה- את דעתם של המוסדות האזרחיים. כאן הייתה ההחלטה להקים את ההתיישבות משמעותית ומרחיקת לכת הרבה יותר, כיוון שסתרה במפורש את אחד משני

²⁶² טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 111-112.

²⁶³ י.תקוע, הקמת יישובים בשטח המפורז של עוג'ה אל חפיר, יולי 1951, 60 / 7 / 1954, א"צ.

²⁶⁴ טל, תפיסת הביטחון השוטף, עמ' 112.

²⁶⁵ שאול רמתי אל הרמטכ"ל, המפורז בעוג'ה (ניצנה), 23.5.1952, 60 / 7 / 1954, א"צ.

²⁶⁶ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, סיור לביר חפיר, 11.1952, 85 / 79 / 1954, א"צ; סיכום ראשוני לסיור לביר חפיר, 27.11.1952, 85 / 79 / 1954, א"צ; בן ציון אילן אל עוזר ראש אג"ם, היאחזות נח"ל בביר חפיר, 2.12.1952, 85 / 79 / 1954, א"צ.

²⁶⁷ עמיחי צור אל עוזר ראש אג"ם, 30.11.1952, 85 / 79 / 1954, א"צ; אג"ם מבצעים אל המחלקה להתיישבות, עליות חלוציות, 11.1.1953, \$15\ 9602, אצ"מ; פיקוד הנח"ל אל אג"ם מבצעים, סיכום הסיור לסביבות ואדי עביאד, 18.1.1953, 6 / 321 / 1954, א"צ.

²⁶⁸ שלמה גזית אל רענן ויץ, סיכום בקשר להיאחזות בביר חפיר, 22.3.1953, \$15\ 9602, אצ"מ

תנאי היסוד להקמת היאחזות: אפשרות לבסס משק של קבע בעתיד.²⁶⁹ בהתאם להכרעה הצבאית ולאור הסיכויים הנמוכים להקמת משק משמעותי ויישוב קבע, לא השתתפה המחלקה להתיישבות במימון ההיאחזות.²⁷⁰ מספר חודשים לאחר העלייה אל הקרקע קבלה על עצמה המחלקה להתיישבות לדאוג בפועל לפיתוח משקי של ההיאחזות,²⁷¹ אולם המימון לפעולות הפיתוח היה עתיד להגיע מטעם הצבא (ורק הביצוע היה באחריות המחלקה), בניגוד לשאר ההיאחזויות שהוקמו עד לשלב זה.²⁷² ההשקעה הכספית החריגה של הצבא בהקמת ההיאחזות נכרת גם בכך שהקצאת החיילים להיאחזות אושרה למרות חריגה משיא כוח האדם של פיקוד הנח"ל.²⁷³

ההכנות להקמת היאחזות נכנסו להילוך גבוה בקיץ 1953, אז הגביר צה"ל את פעולותיו כנגד הבדואים שנחשבו כסייענים של המודיעין המצרי.²⁷⁴ התוכנית התבססה על שני שלבים. בשלב הראשון היה על פיקוד הנח"ל להקים היאחזות בגבול השטח המפורז וממזרח אליו, בגבעת רות שבסמוך לכביש באר שבע-ניצנה. בשלב השני ההיאחזות הייתה צריכה להיעתק לתוך השטח עצמו, לקציעות.²⁷⁵ בפקודת המבצע, מבצע 'התנחלות', נאמר כי: "מגמת המטה הכללי היא לעלות נקודה ליד השטח המפורז ולחדור הדרגתית לתוכו על מנת לבסס יישוב עברי באזור צומת ניצנה וכדי להבליט את עבדת היאחזותנו בשטח האזור המפורז".²⁷⁶ כבר בשלב הראשון, עם הקמת ההיאחזות בשולי השטח המפורז, היו אמורים להיות השטחים החקלאיים של הנקודה בתוך השטח עצמו. עקב הרגישות הבין לאומית הסוותה ההיאחזות כיישוב חקלאי רגיל, והנשקים האישיים של החיילים היו נשקים בריטיים לא מסומנים. במקביל דרש הצנזור מהעיתונים להציג את הנקודה כיישוב אזרחי, בכדי למנוע את פרסום ההפרה של הסכם שביתת הנשק.²⁷⁷ בגלל המצב הביטחוני הנפיץ הרכב כוח האדם של ההיאחזות היה שונה מהרגיל, וכלל שתי מחלקות מפיקוד הנח"ל (גרעינים של הקיבוץ המאוחד) בתוספת חיילים מגדוד 890 של הצנחנים. הכוח נקרא להיות ערוך להעתיק בהמשך את ההיאחזות פנימה אל השטח המפורז לפי פקודה.²⁷⁸

במקביל להכנות האחרונות בפיקוד דרום ובפיקוד הנח"ל לעלייה לנקודה, התקיימה ישיבת מטכ"ל בה טען דיין כי מטרת ההיאחזות היא להבטיח את הריבונות הישראלית בשטח המפורז, ובגלל תנאי הסכם שביתת הנשק יש לגרום לכך "שהסוברניות שם תוכר על ידי מוסדות אזרחיים

²⁶⁹ אמנם צה"ל ידע כי גם אם מקורות המים יהיו דלים, ולא יאפשרו להיאחזות להחזיק משק רווחי או נקודת קבע, הרי שיהיה צורך להחזיק בשטחים חקלאיים כלשהם בכדי לתרץ את הקמת היישוב. לכן קיים הצבא קידוחי מים באזור, גם לאחר הקמת ההיאחזות. א. לנברג אל משה דיין, הספקת מים באזור ניצנה, 5.11.1953, 5/11/1955, א"צ.

²⁷⁰ רענן ויץ אל שלמה גזית, 8.4.1953, S15\9602, אצ"מ.

²⁷¹ ללא ציון שולח, סקירה בעקבות הסיור במקום, 28.1.1954, 10/321/1954, א"צ.

²⁷² אג"א אל אג"ם מבצעים, צביון חקלאי לגבעת רחל, 2.11.1953, 5/11/1955, א"צ; אג"ם אל פיקוד הנח"ל, הקמת היאחזויות נח"ל חדשות, 14.8.1953, 5/11/1955, א"צ; רענן ויץ אל מ. כהנוביץ, 8.1.1954, 8.1.1985/1687, א"צ.

²⁷³ אג"א אל אג"ם מבצעים, התיישבות חיילי נח"ל בעוג'ה אל חפיר, 4.8.1953, 5/11/1955, א"צ. חריגה זו הוסברה גם בהקמת ארבע היאחזויות בו זמנית: משלט 223, שגב, שזור וקציעות.

²⁷⁴ עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 145-146.

²⁷⁵ שם דווקא היו הסיכויים לקיום משק גבוהים יותר לאור הימצאותן של בארות בסביבה. מ. כהנוביץ אל המחלקה להתיישבות, גבעת רחל, 27.11.1953, 1/12/12-7, אי"ט.

²⁷⁶ אג"ם-מבצעים, פקודת מבצע התנחלות, 6.8.1953, 12/7/1956, א"צ.

²⁷⁷ אג"ם מודיעין, העלאת נקודות נח"ל בשטח המפורז, 6.8.1953, 5/11/195, א"צ.

²⁷⁸ אג"ם-מבצעים, פקודת מבצע התנחלות, 6.8.1953, 12/7/1956, א"צ; עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 146.

ולא הצבא... שהמשטרה תוכל להתנהג בשטח כבמקום שלנו". הצפי היה שבעקבות כניסת חיילי הנח"ל והשוטרים לשטח המפורז יצאו משם חלק מהבדואים. דיין הסביר את הדחיפות בעלייה למקום בהתקרבות עונת הגשמים ובחשש לחתימת הסכם אנגלי-מצרי.²⁷⁹ עם הקמת הנקודה פשטו חיילי יחידת ה-101 בתגבורת חיילי נח"ל מההיאחזות על האוכלוסייה הבדואית שישבה בשטח המפורז, העלו אוהלים באש והרגו בעלי חיים.²⁸⁰ פחות מחודש לאחר העלייה אל הקרקע היה אמור להתבצע השלב השני: העתקת ההיאחזות פנימה אל תוך השטח המפורז לקציעות (גבעת רחל), וביצוע מידי של עבודות חקלאיות "שתשאנה אופי אזורי": חריש, גידול עופות והכנות לקידוחי מים. את תפיסת הנקודה בתוך השטח אמורה הייתה לבצע מחלקה אחת מתוך הכוח שישב בגבעת רות, מחלקה שכללה גם בנות. במקביל להעברת הנקודה פנימה אל השטח היו אמורים להיכנס לתוך המפורז גם בדואי חסות של צה"ל לתפיסת שטחים נוספים. כל הכוח הצבאי שהיה אמור להיכנס לתוך המפורז נצטוו ללבוש בגדים אזרחיים ולהימנע מהתנגשות עם הצבא המצרי.²⁸¹ המצרים הביעו התנגדות להקמת ההיאחזות בתוך המפורז, אולם ועדת שביתת הנשק לא קבלה את העמדה המצרית מכיוון שההיאחזות הוצגה כיישוב אזרחי.²⁸²

לעיל ראינו כי התיישבות הנח"ל בכלל וההיאחזויות בפרט נעו על הציר שבין הממד הצבאי לזה החקלאי. ההיאחזות בגבול ובתוך השטח המפורז בניצנה הייתה הדוגמה המובהקת והקיצונית ביותר להיאחזות שנטתה לצד הצבאי על חשבון ההיבטים ההתיישבותיים במהלך השנים 1953-1951. סיורים יצאו מההיאחזות אל השטח המפורז וסביבתו, עד למרחק של 40 קילומטרים מההיאחזות.²⁸³ לפי עדותו של גיא בר כוכבא, אחד ממפקדי המחלקות בהיאחזות, עיקר עיסוקם של החיילים כלל התמודדות עם אתגרים ביטחוניים: שמירות, סיורים ומארבים. בסיורים השתתפו גם חיילות. חיילי הנח"ל שמרו בשמונה עמדות בו זמנית, כאשר בכל עמדה שהו שלושה חיילים. נוהלי השמירה כללו ירי אל כל תנועה חשודה מכיוון השטח המפורז. מידי פעם צוותה קבוצת חיילים אל לוחמי יחידת ה-101, שעסקו בירי על הבדואים, ובגירושם מהשטח המפורז.²⁸⁴ עדויות נוספות של חיילי ההיאחזות מתארות מצב ביטחוני מתוח ביותר, ובעת אזעקות בשעות הלילה היו החיילים פותחים בירי היקפי מכל העמדות, עוד טרם בירור מקור האיום. בעת כניסה של כוח האוי"ם להיאחזות הסווה הנשק הצבאי.²⁸⁵ מנגד, העבודות החקלאיות בהיאחזות בחודשים הראשונים נועדו בעיקר כדי להוכיח בעלות וריבונות על שטחי הקרקע מול אנשי האוי"ם והמצרים, ולא למטרות פיתוח המקום. כך לדוגמה ראשית החריש בשטח המפורז היה אקט סמלי, ופיקוד דרום דיווח בחיוב לאג"ם מבצעים על כך שקצין האוי"ם הבחין בביצוע החריש.²⁸⁶ דני מט שפיקוד על שתי היאחזויות, על נחלאים א' ועל קציעות, העיד כי אורח החיים בקציעות היה צבאי הרבה יותר, ומדריכים אזרחיים לא הגיעו להיאחזות.²⁸⁷ רק ארבעה חודשים לאחר הקמת ההיאחזויות החלו בצה"ל ובמחלקה להתיישבות לתכנן פיתוח משקי משמעותי של

²⁷⁹ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 31.8.1953, א"צ; סיקרון, **האזור המפורז**, עמ' 55-56.

²⁸⁰ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 383; גבעתי, **ויהי מה**, עמ' 217-221.

²⁸¹ אג"ם-מבצעים, הוראה מבצעית 'התנחלות מס' 2', 26.9.1953, 12/7/1956, א"צ.

²⁸² זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 243.

²⁸³ דברי מפקד היאחזות ט' בתוך כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31.12/1954, 7/321, א"צ.

²⁸⁴ עדותו של גיא בר כוכבא, מובאת אצל: סיקרון, **השטח המפורז**, עמ' 103.

²⁸⁵ עדויות חברי גרעין צ'יפ שעלה להיאחזות. מובאת שם, עמ' 105-109.

²⁸⁶ אהוד שקלאר אל אג"ם מבצעים, ללא תאריך מדויק (מספטמבר 1953), 5/11/1955, א"צ.

²⁸⁷ עדות דני מט. מובאת אצל: סיקרון, **השטח המפורז**, עמ' 104.

המקום,²⁸⁸ שלא ברור עד כמה היה בר ביצוע.²⁸⁹ באופן סימבולי כותרת המסמך בו מובאת הבקשה לספק ציוד חקלאי להיאחזות היא "צביון חקלאי לרמת רחל",²⁹⁰ לאמור- מטרותה של החקלאות היא רק לשמש כסות עיניים לנוכחות הישראלית בשטח המפורז.

במתאר כזה, בו ההיאחזות הופכת למעין משלט צבאי, במה יתרונה של היאחזות על פני יחידה צבאית אחרת? היתרון המרכזי, מלבד ניצול כוח האדם של הנח"ל, היה לא ביכולות החקלאיות של חיילי הנח"ל אלא דווקא בנראות של חיילי הנח"ל כחקלאים, בעוד כניסתם של חיילים לאזור המפורז הייתה אסורה. בניגוד להיאחזויות בשטחים המפורזים בצפון, בהם הבכורה הייתה שייכת לשיקולים הצבאיים אולם עדיין היה להיאחזויות בסיס משקי וחקלאי (בעיקר בדרדרה), כאן ההיאחזות הייתה 'יישוב בתחפושת' כמעט במלוא מובן המילה.

היאחזויות על גבול המשולש למניעת הסתננות וחזירת צבא ירדני

מלבד ההיאחזות הראשונה- נחלאים א', ניתן לאפיין בשנים 1951-1953 רק שתי היאחזויות נוספות שקמו בחזיתם של אזורי התיישבות מאוכלסים במטרה להקהות את חודה של ההסתננות, כפי שנקבע במסמך היסוד של מיזם היאחזויות הנח"ל.²⁹¹ שתי ההיאחזויות קמו במזרחו של עמק חפר מצפון מערב לטול כרם, במרחק זעום מקו שביתת הנשק ישראל ירדן ובסמיכות של כארבעה קילומטרים האחת מהשנייה. האזור שממערב לקלקיליה וטול כרם, הימשולש' בלשון אותם ימים, הועבר לישראל במהלך הסכם שביתת הנשק עם ירדן בתום מלחמת העצמאות.²⁹² גזרה זו הייתה נחשבת לאחת מהבעייתיות ביותר לאורך קו שביתת הנשק, בגלל קרבתן של הערים הפלסטיניות לגבול והימצאותה של אוכלוסייה ערבית- ישראלית מעברו המערבי, ועקב המרחק הקצר שבין הגבול לים התיכון. בשנת 1950 פעלו בגזרה זו שתיים משלוש פלוגותיו של גדוד 895 של חיל הספר במטרה להיאבק בהסתננות הגוברת.²⁹³ עם פירוקו של חיל הספר וטרם התבססותו של מג"ב בגזרה גאתה ההסתננות במשולש. תוכניות ראשונות להקמת היאחזויות ויישובי נח"ל באזור נערכו החל משנת 1951.²⁹⁴

ההיאחזות במשולש 82 (בחן)

בראשית שנת 1953 ביטלה ישראל את ההסכם למניעת הסתננות מול ירדן; בינואר התרחש גל של פיגועי טרור שיצא מהגבול הירדני, ובראשית פברואר תקפו מסתננים מירדן רכבת ליד קיבוץ

²⁸⁸ ללא ציון שולח, סקירה בעקבות הסיור במקום, 28.1.1954, 10/321/1954, א"צ.

²⁸⁹ בגלל המסקנה כי גידולי פלחה אינם אפשריים- הוצעו תוכניות להפוך את המשק לזה המבוסס על מרעה ועל פיתוח מטעי קיקיון. ראו: מדור תכנון המשק לנגב אל מ. כהנביץ, גבעת רחל, 7.12.1953, 1687/1985/87, א"צ; פיקוד הנח"ל היאחזויות אל קצין נח"ל מרחבי- פיקוד מרכז, פתוח מטעי קיקיון בקציעות, 21.12.1953, 1687/1985/87, א"צ.

²⁹⁰ אג"א אל אג"ם מבצעים, צביון חקלאי לגבעת רחל, 2.11.1953, 5/11/1955, א"צ.

²⁹¹ אם כי גם הן לא קמו בסביבות יישובי עולים.

²⁹² ביגר, 'קווי שביתת הנשק', עמ' 146.

²⁹³ אוחיון, חיל הספר, עמ' 61-62.

²⁹⁴ הסוכנות היהודית אל משרד הביטחון, 7.5.1951, 7/12-7/8/2, אי"ט; הסוכנות היהודית אל משרד הביטחון, 7.5.1951, 7/12-7/8/2, אי"ט.

אייל.²⁹⁵ בעקבות ההתחממות בגבול הורה אג"ם לפיקוד הנח"ל להקים את היאחזות במשלט 82 שמצפון מערב לטול כרם עד לסוף אפריל 1953.²⁹⁶ בסיוור מקדים לאזור שנערך בהשתתפות אנשי הנח"ל וענף ההתיישבות הסתבר כי רבות מהקרקעות שבסמוך לנקודה המתוכננת שייכות לאפוטרופוס על נכסי נפקדים, והן מוחכרות ליהודים וערבים לפרקי זמן של כשנה. משתתפי הסיוור הציעו לפנות לאפוטרופוס בכדי שלא יחדש את מסירת הקרקעות ויעבירו לחזקת ההיאחזות. עד להעברת הקרקעות הוצע שחיילי הנח"ל יעבדו בהקמת מבנים, בסלילת כביש גישה והעברת קו מים, וכן בעיבוד גן ירק קטן משטחים שיועברו מקיבוץ ניצני עוז השכן.²⁹⁷ בהתאם למסקנות הסיוור פנה אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון אל האפוטרופוס ובקש כי חוזי החכירה לא יחדשו.²⁹⁸ בכדי להגדיל את השטח החקלאי להיאחזות ניסתה המחלקה להתיישבות להלאים קרקעות נטושות של ערבים בסביבה וקבעה שמטע נטוש "יעבור למטעי האומה למשך שלוש שנים".²⁹⁹

בעקבות עיכוב בהקמת הנקודה מצד המחלקה להתיישבות שנבע מסיבות תקציביות, ציין בן ציון אילן ראש אגף הנוער והנח"ל כי "המצב בגבול ההוא נעשה עוד יותר חמור לאור המאורעות ביד חנה, ויש להחיש את העלייה לנקודה, ואף הזכיר כי נקבע שיש להקים את ההיאחזות בשבוע בו חל יום העצמאות, כנראה בגלל צרכים תעמולתיים של הנח"ל".³⁰⁰ אילן התכוון לסכסוכים הפנימיים ביד חנה, בין תומכי הקיבוץ המאוחד ובין הפלגים השמאליים, שהביאו לתגרות ידיים וכמעט לפירוקו של המשק.³⁰¹ לפי דבריו ההיאחזות נועדה ל'החליף' את קיבוץ יד חנה בחסימת הגבול, אם בגלל התפוררותו של הקיבוץ ואם בגלל האוריינטציה השמאלית החרפה של אנשיו. במגע עם משרד החקלאות טען אילן שמטרתה של ההיאחזות היא למנוע ממסתננים לחדור ליישובי עומק, ולכן יש להגדיל את שטחי הקרקעות שלה ולמנוע מכירת שטחים לאנשים פרטיים באזור.³⁰²

ההיאחזות הוקמה במאי 1953. בשלב הראשון הייתה אמורה להגיע לנקודה מחלקה של הנח"ל, שהורכבה מחיילים בודדים ועוד שתי כיתות של חיילות בודדות. בהמשך הייתה אמורה להצטרף להיאחזות מחלקה נוספת מחטיבה 7.³⁰³ כל חיילי הנח"ל שעלו להיאחזות היו עולים חדשים, יוצאי מזרח אירופה, צפון אפריקה והמזרח התיכון. לפי נתונים של פיקוד הנח"ל, הזמן הממוצע לשהיית החיילים בארץ מאז עלייתם היה בין שנה לשנתיים. בניגוד למקובל, מרבית החיילים לא שירתו קודם לכן במשקים קיבוציים, אלא בחוות גידול הירקות של הנח"ל. רמת השכלתם הייתה

²⁹⁵ גולן, **גבול חם**, עמ' 264-265.

²⁹⁶ סגן ראש אג"ם אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל פרדסי חנינה, 18.1.1953, 18.1.1954, 6/321, א"צ. הקמת ההיאחזות במקום תוכננה כבר מתחילת שנת 1953 בדיונים בין ענף ההתיישבות בצה"ל למחלקה להתיישבות. אהרון חרסינה אל רענן ויץ, עליות חלוציות, 11.1.1953, S15\9602, אצ"מ.

²⁹⁷ אהרון טייבר, דו"ח סיוור במשלט 82, 16.2.1953, 16.2.1954, 4/321, א"צ; הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל אל מפקד הפיקוד, דו"ח ישיבה 1.3.1953, 1.3.1953, 85/1687, א"צ.

²⁹⁸ יהודה הרמן אל שטנר, העלייה ל82, 26.2.1953, S15\9602, אצ"מ.

²⁹⁹ המחלקה להתיישבות אזור עפולה אל מזכירות 82, מטע נטוע, 6.1953, 6/321, 5/321, א"צ.

³⁰⁰ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות נח"ל ב"82", 3.4.1953, S15\9602, אצ"מ.

³⁰¹ 7' פצועים בתגרה ביחד חנה', **הבוקר**, 8.3.1953; 'הסכסוך ביד חנה', **דבר**, 16.3.1953.

³⁰² בן ציון אילן אל תת שר החקלאות, החכרת קרקע מתוך המשבצת של "משלט 82", 9.6.1953, ג-2 / 2437, ג"מ.

³⁰³ מפקדת הנח"ל אל גדוד 906, פקוד מבצע היאחזות ו', 5.5.1953, 5.5.1954, 4/321, א"צ; המחלקה להתיישבות ואגף הנוער והנח"ל, הזמנה לטקס העלייה ב-24.5.1953, S15\9602, אצ"מ; מפקדת הנח"ל אל גדוד 906, פקודת מבצע היאחזות ו'- נספח שלישות, 5.5.1953, 85/1687, א"צ. בסך הכול איישו את ההיאחזות 72 חיילים, מתוכם 19 חיילות.

נמוכה ונקבע יש לנצל את זמן השהייה בהיאחזות בכדי ללמדם עברית, להקנות להם השכלה ולטפח את ההווי התרבותי.³⁰⁴ גם סגל הפיקוד של ההיאחזות לא הורכב מחיילי גרעינים התיישבותיים.³⁰⁵

בדף ההסברה שהוציא פיקוד הנח"ל על ההיאחזות החדשה ניתן דגש מרכזי לעלייתה של ההיאחזות ב'מותניים הצרות' של המדינה- בין חוף הים ומישור החוף המאוכלס בצפיפות לבין היישובים הפלסטינים הגדולים השוכנים במורדות השומרון, מעבר לגבול הירדני: "הנקודה יושבת על הגבול הישראלי- ירדני בנקודת התורפה הבולטת של המדינה. המקום והתנאים מחייבים ביותר כי כאן הונח נדבך נוסף ואיתן בחופת הביטחון על המדינה".³⁰⁶

קצין ההיאחזות של הנח"ל מנחם קאופמן שביקר בנקודה כשלושה חודשים לאחר הקמתה דיווח כי בעיית שטחי החקלאות של ההיאחזות לא נפתרה: הפקעת השטחים של בעלים ערבים לא התבצעה, וקאופמן הציע להעביר שטחים מיד חנה לחזקתה של ההיאחזות.³⁰⁷ נציג של איחוד הקבוצות והקיבוצים שביקר במקום התרשם מהפוטנציאל החקלאי הגבוה של המקום למרות העיכובים במסירת השטחים, והמליץ למוסדות האיחוד לתפוס חסות על ההיאחזות, שאם לא כן "תנועת המושבים לוטשת עין על ההיאחזות הנ"ל לשם התיישבות מושבית".³⁰⁸

אברהם פנירי ששירת בהיאחזות בתור סמל מחלקה העיד כי הגידולים החקלאיים של ההיאחזות היו תפוחי אדמה, עגבניות ובצל. החיילים הבודדים קבלו עליהם את העבודות החקלאיות ללא התנגדות, ומידי פעם הגיעו להיאחזות 'גיוסים' של יחידות אחרות בצה"ל, שסייעו לכוח האדם הקטן יחסית שישב בהיאחזות לעמוד במשימות החקלאיות (ייתכן כי גם המחלקה מחטיבה 7 שהגיעה להיאחזות עם הקמתה הגיעה רק לזמן קצר).³⁰⁹ גם מפקדה של ההיאחזות העיד על קליטה מוצלחת של הבודדים בהיאחזות:

האנשים הוכרו על ידי קודם לכן [קודם להגעתם להיאחזות] והיו 'פראי אדם'. עתה פגשתם שנית והם שופרו מאוד. הם משתדלים לעבוד בכל זמן העומד לרשותם, וישנם רבים מבניהם המעוניינים להישאר במקום. מעניינת היא התופעה שחיילים הנמצאים בחוץ (בחופשות), באים לבקר את ההיאחזות בכל הזדמנות.³¹⁰

שמירות בהיאחזות ופטרולים מחוצה לה התקיימו בהשתתפות של חיילים וחיילות, כאשר לפטרולים היו יוצאים זוג- חייל וחיילת. לפי דבריו של פנירי במהלך שנת שירותו בהיאחזות לא התקיימו אירועים ביטחוניים חריגים בנקודה ובסביבתה, למעט אירועים

³⁰⁴ ללא ציון שולח, היאחזות ו'- כוח האדם, 22.4.1953, 2 / 8 / 12-7, אי"ט; פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טכס עליית היאחזות ו' למשלט 82- דף הסברה, ללא תאריך, 2 / 8, אי"ט.

³⁰⁵ ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020.

³⁰⁶ פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טכס עליית היאחזות ו' למשלט 82- דף הסברה, ללא תאריך, 2 / 8, אי"ט.

³⁰⁷ מנחם קאופמן אל מפקד הנח"ל, דו"ח התקדמות נחלאים ו', 8.1953, 5 / 321 / 1954, א"צ.

³⁰⁸ א. לפיצקי אל מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, 27.5.1953, 2 / 8, אי"ט.

³⁰⁹ ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020.

³¹⁰ דברי מפקד היאחזות ו', כנס מפקדי היאחזות, 31.12.1953, 7 / 321 / 1954, א"צ.

תדירים של גניבת קווי הטלפון שהיו עשויים מנחושת.³¹¹ בגלל ההתקדמות המשקית משביעת הרצון, הקרקע הטובה והגישה למים (ההיאחזות קמה ליד קו מים של מקורות) בעת שהתקיימו הדיונים בראשית שנת 1954 על הקיצוץ במצבת ההיאחזויות הוחלט כי בחן תאוזרח במהרה.³¹² למרות עדותו של מפקד ההיאחזות על ההיקשרות של הבודדים למקום לא הצליח להתארגן גרעין מתוכם שיאזרח את ההיאחזות, ובקיץ 1954 הגיעו למשלט 82 חברי גרעין, עולים מדרום אמריקה, במטרה לאזרח את הנקודה. חודשיים מאוחר יותר הפכה ההיאחזות ליישוב קבע- קיבוץ בחן.³¹³

ההיאחזות במשלט 86 (מגל)

לאחר הקמת ההיאחזות במשלט 82 תכנן ענף ההתיישבות באג"ם היאחזות גם במשלט 86 (לימים קיבוץ מגל), ארבעה קילומטרים מצפון למשלט 82. מטרתה של ההתיישבות הייתה לסתום את הפרצה בת תשעה הקילומטרים שהתהוותה בין משלט 82 בדרום ובין קיבוץ מצר. בנוסף להגנה בפני הסתננות הייתה ההיאחזות אמורה לסייע בשליטה על השטח המישורי שמדרום לכפר הערבי גית ולהגן מפני חדירת צבא סדיר של הלגיון. עוזר קצין ההתיישבות טען כי: "אי יישוב השטחים הללו עלול לסכן את כל מישור החוף, בין חדרה לנתניה".³¹⁴ בדף הפקודה של פיקוד הנח"ל להקמת ההיאחזות אוזכר גם כי הנקודה "שולטת על דרכי פריצת אויב לכיוון חדרה- נתניה" מכיוון שהיא יושבת בפתחו המערבי של עמק עתיל הנמצא בין שתי שורות של גבעות ושבתוכו יכול לנוע כוח חי"ר ושריון ירדני לכיוון השרון.³¹⁵ במסמך פנימי של פיקוד הנח"ל הודגשה שוב מטרתה העיקרית של ההיאחזות- חסימת פלישה של כוח צבאי ירדני סדיר לשרון.³¹⁶

למטרה זו, של חסימת הגבול בפני פריצת אויב סדיר, שנדמה שכבר לא הייתה רלוונטית בעקבות לקחי קרבות מלחמת העצמאות,³¹⁷ אין הקבלה בשאר הדיונים שטרם הקמת היאחזויות בשנים 1951-1953. להערכתי לא ניתן לראות בדיונים על הקמת משלט 86 חזרה לתפיסה האנכרוניסטית לפיה היישובים הם אלו שיעצרו פלישה של צבאות סדירים, אלא הצעה נקודתית שעלתה בגלל האפיונים יוצאי הדופן של הגבול בצפון השרון והמרחק הקטן שבין הגבול לים התיכון.

תכנון תקציבי של משלט 86 החל במחלקה להתיישבות בספטמבר 1953. באותה העת התחיל לבלוט המחסור בתקציב להקמת ההיאחזויות, דבר שייתן אותותיו באופן חריף בשנים הבאות: "נא לערוך התקציב בצמצום הכי אפשרי, כי אין לנו לעניין זה כל מקור כספי, ואם הסכום יהיה

³¹¹ ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020.

³¹² ללא שם שולח אל גיורא יוספטל, 1.1954, S15\9602, אצ"מ.

³¹³ אגף הנוער והנח"ל- המחלקה הכלכלית אל המחלקה להתיישבות- חבל הצפון, כלכלה ל-15 אזרחים בהאחזות 82 (בחן), 30.4.1954, 85/1687/1985, א"צ; 'חלוצי ארגנטינה התיישבות במשולש', **שערים**, 11.10.1954.

³¹⁴ ע. קרין אל רמ"ח מבצעים, יישוב משלט 86, ללא תאריך, 5/11/1955, א"צ.

³¹⁵ פיקוד הנח"ל אל גדוד 906, פקודת מבצע היאחזות 86, 27.10.1953, 85/321/1954, א"צ; ללא ציון שולח ותאריך, 1/10/12-7, א"י"ט.

³¹⁶ ללא שם שולח ותאריך, משלט 86, 1/10/12-7, א"י"ט. בגזרה התרחשו גם כמה אירועי בט"ש שטרם הקמת ההיאחזות, בין השאר חבלה במסילת הרכבת הסמוכה. ראו: 'המלחמה הפרטית בין זיתא ומגל', **מעריב**, 15.5.1956.

³¹⁷ פריד, **התגבשותה והתפוררותה**, עמ' 59. דיון נרחב בעניין בסוף הפרק הראשון של עבודה זו.

גדול מידי עלול הדבר להכשיל את כל הפעולה הזו.³¹⁸ ההיאחזות הוקמה בסוף אוקטובר 1953.³¹⁹ בדף שחולק למשתתפים לקראת טקס העלייה אל הקרקע הוסבר כי חשיבותה הביטחונית של ההיאחזות היא בשיבתה על הציר שמחבר בין טול כרם הירדנית לבקא- אל ג'רביה הישראלית, ובכך שמשני צדדיו של קו הגבול נמצאת אוכלוסייה ערבית הומוגנית, ו"אין ספק שקיום היאחזות ישראלית בשטח תוך אחיזה בנקודות חיוניות ובמשלטים, תחזק את השלטון והביטחון באזור ספר זה". הכוח שעלה לנקודה הורכב מגרעין של איחוד הקבוצות והקיבוצים מתנועת הנוער הצופים.³²⁰

משך ההיאחזות היה אמור להתבסס על כ-3,600 דונם של קרקע שהועברו מהאפוטרופוס על נכסי נפקדים, וחלקם היו זמנים לעיבוד, ולעיתים אפילו לקטיפת פרי באופן מידי. קו מים של מקורות הועבר לנקודה.³²¹ מפקד ההיאחזות העיד כי מרבית חייליה עובדים אצל ארבעה קבלנים חיצוניים במסיק, ובמקביל התפתחו ענפי המשק בצורה מהירה. המפקד הצר על כך שאין עבודה מתאימה לחיילות.³²² בחינה של עלוני ההיאחזות בסוף 1953 ובראשית 1954 מראה כי לא התקיימה פעילות ביטחונית משמעותית בתוך ובסביבות הנקודה.³²³ בגלל התנאים המשקיים הטובים ובדומה למשלט 82 הוחלט בראשית שנת 1954 על הפיכת ההיאחזות ליישוב קבע,³²⁴ ובקיץ של אותה השנה אוזרח משלט 86 והפך לקיבוץ מגל של איחוד הקבוצות והקיבוצים.

טבלה 1: היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1953

היאחזות	חודש הקמה	יוזם	פקודת הקמה מאת	גבול/אזור	מטרה ראשית	אירועים ביטחוניים ומעורבות חיילי הנח"ל ³²⁵
נחלאים א (לימים נח"ל עוז)	7.1951	אג"ם מבצעים + מחלקה להתיישבות	ראש אג"ם	רצועת עזה	חסימת נתיבי הסתננות	אירועים רבים, יש מעורבות
גונן	8.1951	אג"ם מבצעים	ראש אג"ם	סוריה	התיישבות עד קו התלם האחרון בהקשר למאבק מול סוריה	ללא אירועים רבים למעט הפגזות ספוראדיות באזור
יטבתה/ עין רדיאן	10.1951	משרד החקלאות	ראש אג"ם	ירדן/ גבול דרומי	פריצה לשטח התיישבותי חדש	ללא אירועים רבים עד 1954
דררה	10.1952	אג"ם מבצעים	ראש אג"ם	סוריה/ במפורז	המאבק על השטחים המפורזים בהקשר	אירועים רבים, יש מעורבות

³¹⁸ רענן ויץ אל חבל הצפון, 22.9.1953, S15\9602, אצ"מ.

³¹⁹ פיקוד הנח"ל אל גדוד 906, פקודת מבצע היאחזות 86, 27.10.1953, 5/321/1954, א"צ.

³²⁰ מפקדת פיקוד הנח"ל, טכס העלייה להיאחזות י"א- משלט 86, 2.11.1953, 14/636/1956, א"צ; טיפין, 2.11.1953, 1/10/12-7, א"י.

³²¹ מפקדת פיקוד הנח"ל, טכס העלייה להיאחזות י"א- משלט 86, 2.11.1953, 14/636/1956, א"צ.

³²² דברי מפקד היאחזות י"א, כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

³²³ עלון 'טיפין' של גרעין י' של הצופים שאייש את ההיאחזות מתאריכים: 2.11.1953, 20.11.1953, 4.12.1953, 8.1.1954, 24.2.1954, 1/10/12-7, א"י.

³²⁴ ללא שם שולח אל גיורא יוספטל, 1.1954, S15\9602, אצ"מ.

³²⁵ בהתאם לתיעוד הזמין.

עין גדי	1.1953	משרד החקלאות/ מחלקה להתיישבות	ראש אג"ם	ירדן/ גבול דרומי	לייבוש החולה	ללא אירועים רבים, למעט גניבות רכוש
משלט 82 (לימים בחן)	4.1953	אג"ם מבצעים	סגן ראש אג"ם	ירדן/ גבול דרומי	חסימת נתיבי הסתננות במשולש	ללא אירועים רבים
יהוד הגליל (שזור ושגב)	8.1953	האפוטרופוס הכללי וקק"ל	אג"ם מבצעים	לא בגבול. מערב הגליל	השתלבות במאבק הדמוגרפי	ללא אירועים רבים- היו היאחזויות לזמן קצר
משלט 223 (מטה עוז/ ערוץ הירדן)	9.1953	אג"ם מבצעים	אג"ם מבצעים	סוריה/ מפורז מרכזי	אבטחת עבודת הטיית הירדן	ללא אירועים רבים- הייתה היאחזות לזמן קצר
קציעות/ גבעת רות וגבעת רחל	9.1953	אג"ם מבצעים	אג"ם מבצעים	מצרים/ מפורז עוגיה	המאבק על המפורז בפתחת ניצנה	אירועים רבים. יש מעורבות
משלט 86 (לימים מגל)	10.1953	אג"ם מבצעים	אג"ם מבצעים	ירדן/ גבול דרומי	חסימת נתיבי הסתננות במשולש וחסימת נתיב פלישה	ללא אירועים רבים- הייתה היאחזות לזמן קצר

סיכום: היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1953, קווים מנחים

במשך השנתיים וחצי הראשונות לקיומו של מיזם ההיאחזויות, ועד לראשיתה של שנת 1954 שבישרה על מפנה ביחס של פיקוד צה"ל למיזם, קמו 11 היאחזויות. עיון בטבלה 1 מאפשר לפלח את אותן היאחזויות לפי קריטריונים שונים ולהסיק מספר תובנות על שינויים במטרות המיזם, על הגורמים השונים שהיו מעורבים בהקמת ההיאחזויות השונות ועל קצב הקמת ההיאחזויות לאורך התקופה.

ממניעת הסתננות והגנת יישובי העולים לשימושים מגוונים: בראשיתו הוצג מיזם ההיאחזויות ככזה שייסע להתמודד עם בעיות הביטחון השוטף- בעיקר מול ההסתננות בגבולות ובמטרה לאפשר התיישבות עולים מסיבית.³²⁶ עד כמה אכן ענה הביצוע בפועל על אתגרי ההסתננות? בני מוריס הגדיר שלושה אזורים בהם אתגר ההסתננות היה המשמעותי ביותר בחצי העשור הראשון לקיומה של המדינה: המרחב שבין רצועת עזה לשולי הר חברון; פרוזדור ירושלים, שהיה מוקף משלושת עבריו בטרטוריה ירדנית; וקו גבעות השפלה צפונית למובלעת לטרון.³²⁷ בשלושת האזורים הללו קמה באותה התקופה התיישבות מגוונת, שכללה גם יישובי עולים. אזור בעיית נוסף היה בגבול המשולש- בסביבות קלקיליה טול כרם.³²⁸ במבט רחב יותר ניכר פער מהותי בין ההסתננות מהגבול הירדני, שהביאה ל-50 מתוך 54 מקרי הרצח ורוב מוחלט מבין מקרי הגניבה, השוד וההתנגשויות בשנים 1949-1953, ובין ההסתננות משאר הגבולות. שניה בסדר הייתה

³²⁶ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, 1953/447/41, א"צ.

³²⁷ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 47.

³²⁸ אוחיון, **חיל הספר**, עמ' 61-62.

ההסתננות ממצרים, בעיקר בגבול הרצועה. ההסתננות מהגבולות הצפוניים, מסוריה ומלבנון, הייתה מועטה הרבה יותר.³²⁹ מתוך 11 ההיאחזויות שקמו בשנים הנדונות רק שלוש היו באזורים בהם ההסתננות היוותה בעיה משמעותית: נחלאים א' בגבול הרצועה, והמשלטים 82 ו-86 במשולש. מתוכן, רק נחלאים א' קמה באזור של התיישבות עולים מרובה. בתוכנית ההקמה של שאר ההיאחזויות המאבק בהסתננות לא שיחק תפקיד מרכזי: יטבתה ועין גדי קמו בחלק הדרומי והשקט של הגבול הירדני; גונן, דרדרה ומשלט 223 הוקמו בגבול הסורי בו בעיית ההסתננות הייתה שולית; היאחזויות יהוד הגליל עלו בפנים הארץ וקציעות קמה באזור בו אמנם הגבול היה פרוץ אולם לא היו תוכניות להתיישבות של עולים, או התיישבות נרחבת בכלל. יתירה מכך, גם כאשר הוגשו על ידי המחלקה להתיישבות בקשות להקמת היאחזויות בפרוזדור ירושלים, באזור בו ננטשו מספר יישובי עולים עקב ההסתננות,³³⁰ נדחתה הבקשה על ידי אג"ם- מבצעים, שהעדיף להקים היאחזויות באזורים אחרים.³³¹

מה הביא לסטייה מהעקרונות הראשוניים של המיזם בעת שההתיישבות הכפרית בספר ובכלל זה התיישבות העולים לא פסקה,³³² והסתננות הערבית בגבולות, בעיקר בגבול הירדני הגיעה לשיא? כך, בשנת 1952- שנה בה ההסתננות הגיעה לשיאה ונספרו כ-16,000 מקרי הסתננות,³³³ הוקמה רק היאחזות אחת, דרדרה- וגם היא בגבול הסורי בו איום ההסתננות היה מינורי. להערכתנו, הצורך הביטחוני הדחוף ביותר בתחילת שנת 1951 אכן היה ההגנה על ההתיישבות החדשה אל מול המסתננים. אולם מרגע שהומצא כלי ההיאחזות ניסו לקחת אותו הגורמים הצבאיים והאזרחיים מתחום ה'התיישבות הביטחונית', אותה הגדרנו בפרקים הקודמים ככזו השומרת מבחינה ביטחונית על פנים הארץ, אל תחום ה'התיישבות הטריטוריאלית' המאפשרת השתלטות בפועל על שטחי הספר. הגופים הצבאיים ראו דחיפות במאבק על השטחים המפורזים בגבול סוריה ומצרים; הגופים החקלאיים- משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות בפריצה לאזורים בעייתיים מבחינה התיישבותית- חוף ים המלח והערבה ואולי אף סיוע למפעל החולה; והאפוסטרופוס הכללי וראשי קק"ל סברו שההיאחזויות יסייעו למאבק הדמוגרפי ולמניעת אובדן שטחים בגליל.

מה גרם לכך שהמטרות הטריטוריאליות היו חשובות יותר מהביטחוניות? ניתן להעלות על הדעת שתי תשובות אפשריות. ראשית, כפי שנראה להלן את ההחלטה על מיקום ההיאחזויות קיבל הפיקוד הבכיר של צה"ל, ובעיקר ראש אג"ם- ולא פיקוד הנח"ל שהיה מוגבל ביכולתו ובהשפעתו. פיקוד צה"ל לא ראה את המלחמה בהסתננות ולמען יישובי העולים כבעיה הנתונה אך ורק לפתחו.³³⁴ בהינתן תקציב מצומצם וכוח אדם מוגבל העדיף הצבא להפנות את משאביו, ובמקרה הזה את היאחזויות הנח"ל, לפתרון של בעיות 'צבאיות' יותר- כגון המאבק על השטחים

³²⁹ גולן, **גבול חם**, עמ' 249.

³³⁰ פרנקל, 'התהוות יישובי פרוזדור ירושלים', עמ' 254-257.

³³¹ רענן ויץ אל אג"ם מבצעים, 9.7.1953, S15\9602, אצ"מ; מאיר עמית אל מ"מ מנהל מחלקת ההתיישבות, 21.7.1953, S15\9602, אצ"מ. ההיאחזות המבוקשת הייתה אמורה לקום בדרום הפרוזדור, בסביבות יישובי ה'מזלג' שסבלו מבריחת תושבים. גם בקשה נוספת של המועצה האזורית בדרום הפרוזדור לא הביאה לשינוי ההחלטה של אג"ם. מועצה אזורית הר חברון אל חרסינה, הקמת היאחזות נח"ל באזורנו, 25.11.1953, 5/11/1955, א"צ.

³³² בשנת 1951 קמו 40 יישובים חדשים, בשנת 1952 34 ובשנת 1953 48. פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 114.

³³³ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 44.

³³⁴ שם, עמ' 48-49. בראשית 1954 אף החליט מטכ"ל צה"ל להעביר את האחריות הביטחונית על יישובי הספר ברוב גבולות מדינת ישראל מצה"ל אל מג"ב. ראו: אוהיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 126.

המפורזים. תשובה שנייה נוגעת לכמות היאחזויות הנח"ל. אם בעת הקמתן הייתה תקווה שניתן יהיה להקים היאחזויות רבות בכדי להגן על כל גוש של יישובי עולים, הרי שהביצוע בפועל היה מצומצם יותר מהמצופה, ובשנים 1951-1953 קמו אחד עשר היאחזויות מתוך סך של 122 יישובים חדשים. במצב כזה, וכאשר ברור כי לא ניתן לחסום את כלל נתיבי ההסתננות הבעייתיים בעזרת היאחזויות, יועדו האחרונות למשימות 'איכותיות' יותר.

מיישובים לעתיד למשלטים להשגת מטרות קצרות טווח: פועל יוצא של שינוי מטרות ההיאחזויות היה זניחת אחד משני העקרונות שעמדו בבסיס המיזם: הקמת נקודות באזור עם פוטנציאל משקי כדי שיהפכו בהמשך ליישובי קבע.³³⁵ האתגרים הביטחוניים בחלק מההיאחזויות היו מיידיים באופיים, ולא אפשרו בחינה של אופק התיישבותי. שינוי זה הודגם בהחלטה שהתקבלה בישיבת מטכ"ל בסוף אוגוסט 1953 על הקמת ההיאחזויות בקציעות ובמשלט 223: קציעות הוקמה על אף חוות הדעת הרבות שקבעו כי המקום איננו ראוי לפיתוחו של משק חקלאי, וההיאחזות במשלט 223 קמה מראש לפרק זמן קצוב, בהתאם למשך עבודות ההטיה וללא סקר קרקעות מוקדם. גם היאחזויות יהוד הגליל היו אמורות להיות ארעיות, כאשר עם הקמתם של מושבי העולים היו אמורים חיילי הנח"ל להתפנות מהן, וכנקודות זמניות הן התנהלו כמעט ללא השקעה בפן המשקי. לעיל קבענו כי ההתיישבות הביטחונית נעה על הציר שבין הקוטב הצבאי-ביטחוני לבין הקוטב ההתיישבותי-חקלאי. בהקמת ההיאחזויות בשטחים המפורזים ובלב הגליל ניתן לראות היצמדות כמעט מוחלטת לקוטב הצבאי-ביטחוני, כאשר הפן המשקי היה שולי, ובקציעות אף נועד למראית העין. כך חלק מההיאחזויות הפכו להיות מיישובים לעתיד למשלטים צבאיים המאפשרים להשיג מטרות צבאיות ומדיניות קצרות טווח.

המאבק על ההגמוניה ונטילת הבכורה על ידי אג"ם: מיזם ההיאחזויות נוסד כשיתוף פעולה בין המחלקה להתיישבות וצה"ל. כבר בראשית הדרך התגלעה מחלוקת באשר לגוף המחליט על מיקום ההיאחזויות. בעוד לפי המחלקה להתיישבות, הגוף המחליט יהיה 'ועדת המיקום' המורכבת ברובה מנציגים אזרחיים,³³⁶ הצבא טען כי אג"ם מבצעים הוא זה שיקבע את המיקום הסופי.³³⁷ טבלה 1 מראה כי גופים רבים העלו הצעות למיקומן של היאחזויות: אג"ם מבצעים, המחלקה להתיישבות, משרד החקלאות, האפוטרופוס הכללי וקק"ל. לצד השונות במציעי ההיאחזויות, ביצר אג"ם את מעמדו כמחליט הסופי על המיקום. כך היה בדיונים על מיקום ההיאחזויות נחלאים א' ויטבתה. החל מראשית שנת 1953 ולאחר עלייתה של עין גדי אל הקרקע, ניכר כי המעורבות של המחלקה להתיישבות בעניין מיקומן של ההיאחזויות הולכת ופוחתת, ומצטמצמת לתקצוב הנקודות. מגמה זו הגיעה לשיא בדיון על מיקומה של קציעות, שם הכריע הצבא באופן חד כנגד עמדת המוסדות האזרחיים, ובתגובה לא ממנה המחלקה להתיישבות את ההיאחזות.

נקודה נוספת ומעניינת בהקשר זה נוגעת למעורבות האישית של ראשי אג"ם במיזם ההיאחזויות. בפרק הזמן הנידון כיהנו שני מפקדים בתפקיד זה: מרדכי מקלף- עד לדצמבר 1952, ולאחר מכן משה דיין עד לסוף שנת 1953 עת התמנה לרמטכ"ל. מקלף היה מעורב בראשיתו של מיזם

³³⁵ אליק שומרוני אל לוי אשכול, התיישבות חיילי הנח"ל, 5.2.51, 9602\15, אצ"מ.

³³⁶ המחלקה להתיישבות אל אליק שומרוני, 27.6.1951, 9602\15, אצ"מ. ועדת המיקום קבעה את מיקומים של היישובים בארץ.

³³⁷ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, 447/1953, אצ"מ.

ההיאחזויות, ניסח את פקודת ההקמה של המיזם והוביל את הדיונים הראשוניים במטכ"ל. בתקופת כהונתו של מקלף יצאו פקודות ההקמה של חמשת ההיאחזויות הראשונות ישירות מראש אג"ם.³³⁸ לאחר מכן, עם כניסתו של דיין לתפקיד, כבר לא הגיעו הפקודות באופן ישיר מראש אג"ם, אלא ממחלקת המבצעים. להערכת העניין מעיד על מעורבות פחותה של דיין במיזם ובאוריינטציה ההתיישבותית של הנח"ל בכלל, דבר שיגיע לידי ביטוי משמעותי יותר עם כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל, וכפי שנראה להלן.

כמות ההיאחזויות על ציר הזמן: שלוש ההיאחזויות הראשונות, נחלאים א', גונן ויטבתה, הוקמו בפרק זמן של כשלושה חודשים. לאחר מכן התקיימה הפסקה ארוכה של כשנה עד להקמתה של דרדרה. לעיל הצענו כי הפסקה זו קשורה במיזמים חקלאיים אחרים בהם נטל הנח"ל תפקיד, ובפרישתו של אליק שומרוני. החל מקמתה של דרדרה קמו במשך כשנה שמונה היאחזויות, כמות משמעותית בכל קנה מידה מעת ראשיתו של המיזם ועד למלחמת ששת הימים. השיא התרחש בסוף אוגוסט ובתחילת ספטמבר 1953, אז עלו תוך פחות משבוע ארבע היאחזויות, כאשר מחזור חיילים בפיקוד הנח"ל סיים את שנתו הראשונה.³³⁹ רישומן של העליות התכופות נכרו בדף ההסבר של פיקוד הנח"ל בעת העלייה למשלט 86, ההיאחזות האחרונה שקמה בשנת 1953: "בשעתו, הייתה כל היאחזות נוספת בבחינת 'אירוע היסטורי'. כיום הפך הדבר כמעט לשגרה. אפשר לומר שההיאחזות חדלה להיות מפעל ניסיוני והפכה להיות מפעל מבצעי".³⁴⁰ קצב זה הושג למרות קיצוצים נרחבים שנעשו בפיקוד הנח"ל החל מתחילת כהונתו של מרדכי מקלף כרמטכ"ל בשלהי 1952, כשתכנון של חלק מהקיצוצים נערך עוד לפני כן. הקיצוצים נעשו כחלק מארגון מחודש של צה"ל, והתמקדו באופן משמעותי בפיקוד הנח"ל. כשליש ממצבת כוח האדם של הפיקוד קוצצה במהלך שנת 1953, ומרבית הקיצוץ נערך במצבת החיילים הבודדים שהופנו לפיקוד.³⁴¹

טענתי היא כי קיים מתאם סיבתי בין התוכניות לצמצום פיקוד הנח"ל לבין הדחיפות שראו מוביליו בהקמת ההיאחזויות. עם ראשיתם של הקיצוצים ניסה פיקוד הנח"ל להתאים עצמו ל'רוח המפקד' שהשתנתה, ולשמור ככל האפשר על עצמאותו וגודלו של הפיקוד. בתוכניות שהוכנו בפיקוד הנח"ל ובאגף הנוער והנח"ל הודגש הפן ההתיישבותי של הנח"ל, והפיקוד הציע הגדלה של מספר ההיאחזויות הקיימות לעשר.³⁴² בשלב זה העדיף עדיין מפקד הנח"ל נצר להסתמך באופן כמעט בלעדי על החיילים הבודדים באיוש ההיאחזויות, והציע שהנח"ל יקלוט 2,200 בודדים לשורותיו בכדי למיין מתוכם 1,200 חיילים שישרתו בעשר היאחזויות.³⁴³

³³⁸ עין גדי אמנם עלתה אל הקרקע בתקופתו של דיין, אולם פקודת ההקמה נתנה עוד בתקופת כהונתו של מקלף.

³³⁹ פיקוד הנח"ל, פקודת מבצע התנחלות, 12.8.1953, 12/7-12/12, 1, אי"ט. ההיאחזויות היו: היאחזויות יהוד הגליל, משלט 223 וקציעות.

³⁴⁰ מפקדת פיקוד הנח"ל, טכס העלייה להיאחזות י"א- משלט 86, 2.11.1953, 14/636/1956, א"צ.
³⁴¹ פיקוד הנח"ל, דו"ח כוונות לחודשים אוקטובר-דצמבר, 15.1.1953, 85/79/1954, א"צ; אג"ם/מת"ם אל פיקוד הנח"ל, הקטנת מצבת כוח האדם בנח"ל, 17.12.1952, 85/79/1954, א"צ; אג"ם אל פיקוד הנח"ל, סיכום ישיבה באג"ם על האפשרויות בקיצוץ בנח"ל, 16.12.1952, 85/79/1954, א"צ. בתוכנית זו דובר על קיצוץ המצבה ממעל 8,000 חיילים ל-5,500 חיילים. התוכנית גם כללה צמצום בחיילים המוצבים בהיאחזויות.
³⁴² משה נצר אל ראש אג"ם, הצעת מבנה פיקוד הנח"ל ותכנון כוח אדם, 21.1.1953, 85/79/1954, א"צ.
עניין זה נעשה לצד הגברת האוריינטציה הלוחמתית של הנח"ל: נצר הציע לבנות את גדודי הפיקוד בצורה של גדודי חי"ר, שישרתו שירות פעיל במשך שנה וחצי.

³⁴³ מפקדת פיקוד הנח"ל, הצעה לתכנון הנח"ל לשנת התקציב 1953/4, ללא תאריך מדויק (מינואר 1953), 85/79/1954, א"צ. נכון לסוף 1952 שירתו בארבע ההיאחזויות הקיימות 489 חיילים, לעומת כ-3,000 חיילים במשקים. ראו: פיקוד הנח"ל, מצבת נח"ל, 1.11.1952, 85/79/1954, א"צ.

במשתמע, הייתה זו דרך להיאבק על המשך גיוס הבודדים לנח"ל, כאשר ההיאחזויות היו קלף מרכזי במאבק זה. הגדלת מספר ההיאחזויות, שנתפסו במטכ"ל כבעלות חשיבות עליונה (בניגוד לחיזוק הקיבוצים שבוצע בידי הגרעינים ונתפס יותר כעניין הפנימי של התנועות הקיבוציות), שמשה כהצדקה להמשך פעולתו ועצמאותו של הפיקוד, ולהמשך קליטת הבודדים לשורותיו. כך, ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן הזהיר את מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס שקיצוץ בפיקוד יוביל לפגיעה במיזם ההיאחזויות.³⁴⁴ אילן הבין את המשמעות הציבורית של הקמת היאחזויות כתורמת למעמדו של הפיקוד: "אחת הנקודות החשובות של הנח"ל היא התרומה שלו בהקמת נקודות חדשות, בהעברת בודדים ליצירה משקית וקיבוצית, ועניין זה גם יקבע את מעמדו הציבורי של הנח"ל [ההדגשה שלי- נ.פ.]."³⁴⁵ ההצלחה בהכשרת והפניית כוח אדם ויצירת מסגרת תומכת להקמת שמונה היאחזויות בתוך פרק זמן קצר נזקפת לזכותם של שני האנשים שעמדו בראש המערכת: משה נצר מפקד הנח"ל, שהוביל את מיזם ההיאחזויות מראשיתו, ובן ציון אילן מאפיקים, ראש אגף הנוער והנח"ל שהמשיך את מפעלו של אליק שומרני, ראש האגף הראשון.

³⁴⁴ בן ציון אילן אל שמעון פרס, תוכנית הקיצוצים בנח"ל, 17.12.1952, 85/79/1954, א"צ.

³⁴⁵ דברי בן ציון אילן, פרוטוקול מרכז איחוד הקבוצות והקיבוצים, 5.4.1952, 3/7/1/3, אי"ט. ראשי פיקוד הנח"ל נאלצו לנהל מאבק כפול: במקביל להתמודדות עם תוכניות הקיצוצים של הצבא נמשך המאבק עם התנועות הקיבוציות שניסו 'לגנוב' קבוצות בודדים שהראו אוריינטציה התיישבותית ולמושכם להשלמת קיבוצים במקום שיגיעו להיאחזויות. בן ציון אילן אל תנועות ההתיישבות, גרעיני בודדים בנח"ל, 14.10.1952, 85/79/1954, א"צ.

פרק רביעי: היאחזויות הנח"ל בתקופת דיין כרמטכ"ל (1954-1957): בכורת החרב על המגל

פרק זה עוסק בהיאחזויות הנח"ל בתקופת כהונתו של משה דיין כרמטכ"ל, בשנים 1954-1957. בתקופה זו התרחשו מספר תהליכים שהשפיעו על מיזם ההיאחזויות, שנבעו בעיקר מיחסו של דיין למקומו של הנח"ל ושל ההתיישבות החקלאית כולה במערך המשימות של צה"ל. בתחילת כהונתו של דיין הופסקה התנופה הנרחבת של מיזם ההיאחזויות, ובנקודות זמן מסוימות אף היה דומה שהגיע קיצו של המיזם, כאשר צה"ל רצה לפרק את ההיאחזויות הקיימות. לאחר כשנה בה לא קמה אף היאחזות (שנת 1954), חזר צה"ל להקימן במסגרת הפרויקט הלאומי של חבל לכיש, לאחר שינוי מהותי של ההסדרים הכספיים עם המחלקה להתיישבות. בשנת 1956 התמקד הנח"ל בהקמת היאחזויות זמניות בהקשר לעימות עם מצריים: במערב הנגב לפני מבצע קדש, ובחצי האי סיני לאחר המבצע. היאחזויות אלו, מלבד אחת, ניטשו ולא הפכו ליישובי קבע. בסיכום הפרק ננסה לקשור בין שלוש התהליכים - המאבק על המשכו של מיזם ההיאחזויות, הקמת היאחזויות חבל לכיש וההיאחזויות הזמניות במערב הנגב, ולהתייחס לשינויים שאירעו לתפיסת ההתיישבות הביטחונית בתקופה משמעותית זו.

המאבק על מיזם ההיאחזויות

קיצוץ כוח האדם בפיקוד הנח"ל והדיונים על קיצורו של הפרק החקלאי לחיילי הפיקוד

כבר עם העברת חוק שירות הביטחון והפניית כוח האדם הרב לנח"ל החלו עוררין במערכת הצבאית על קיומו של הפיקוד, ובעיקר על הכמות הגדולה של כוח האדם האיכותי המופנית אליו בעוד שצה"ל מצוי במשבר עמוק בנוגע לאיכות כוח האדם המגויס.³⁴⁶ כפי שצוין לעיל, בתגובה לביקורות אלו התרחש בסוף שנת 1952 קיצוץ משמעותי במצבת כוח האדם של פיקוד הנח"ל: לפי נתוני אג"ם הייתה מצבת כוח האדם בפיקוד אמורה להצטמצם ממעל 8,000 חיילים ל-5,500 חיילים.³⁴⁷ אולם מסתבר כי בכך לא היה די. החל מראשית שנת 1953 החל מטכ"ל צה"ל, בגיבויו של שר הביטחון בן גוריון, לתכנן שילוב של יחידות הנח"ל במערך הכוח הלוחם של צה"ל, על חשבון הזמן המוקדש להכשרה חקלאית ביחידות הפיקוד. ראש מחלקת ההדרכה באג"ם מאיר זורע טען בישיבת מטכ"ל: "...למרות שאני איש התיישבות, אני יושב על יד שולחן שתפקידו להכשיר כוח מלחמתי בצורה מלאה".³⁴⁸ בישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת העלה הרמטכ"ל מקלף בפני הנוכחים את האפשרות של יצירת גדודים או אף חטיבה לוחמת מתוך פיקוד הנח"ל.³⁴⁹ בהמשך אותה השנה ערך ענף חי"ר, שקם זה מכבר בצה"ל, סקר על איכות החיילים ביחידות

³⁴⁶ ראו לדוגמה: טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל**, עמ' 88-94.

³⁴⁷ אג"ם/מת"ם אל פיקוד הנח"ל, הקטנת מצבת כוח האדם בנח"ל, 17.12.1952, 85/79/1954, א"צ; אג"ם אל פיקוד הנח"ל, סיכום ישיבה באג"ם על האפשרויות בקיצוץ בנח"ל, 16.12.1952, 85/79/1954, א"צ. נתונים שונים מעט מובאים אצל: אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 397-398; 100.

³⁴⁸ דברי מאיר זורע, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 20.9.1953, א"צ.

³⁴⁹ דברי מרדכי מקלף, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 20.1.1953, עמ' 4, ג"מ.

השדה. הסקר גילה שהמצב בכי-רע, והמליץ להפנות חיילים מהנח"ל, שם נחשבו החיילים לאיכותיים, אל היחידות הלוחמות.³⁵⁰

המהלך לא עבר בקלות, לאור הפופולאריות לה זכה מסלול הנח"ל בקרב זרמי ההתיישבות העובדת. במהלך ישיבת ממשלה שהתקיימה בסוף אותה השנה, בה נידונה הצעת הצבא להאריך את פרק האימון הצבאי של גרעיני הנח"ל,³⁵¹ טען השר יוסף בורג כנגד הקיצוץ בפרק ההתיישבותי-חקלאי: "מותר לומר ללא הגזמה, שהחלק הטוב ביותר של הנוער הארץ ישראלי בחר בדרך הנח"ל. פירוש הדבר שהוא רוצה לקשור את דרכו גם להתיישבות...".³⁵² בורג טען כי לא ניתן למנוע פגיעה בהתיישבות הביטחונית אם יקוצר הפרק ההתיישבותי במסלול הנח"ל. בן גוריון לא ביטל את הטענות של בורג ושאר נציגי שאר זרמי ההתיישבות (בורג ייצג את הקיבוץ הדתי בדיון) אולם העלה שוב את מצוקת כוח האדם החריפה בכוחות הלוחמים של צה"ל וטען כי הארכת פרק האימונים לא תפגע בהזדהות חיילי הנח"ל עם המשימות ההתיישבותיות וביכולתם לבצע אותם.³⁵³ גם השר חיים משה שפירא הזהיר מפני התוכנית להארכת האימונים לגרעיני הנח"ל, תוכנית שלדעתו שתחסל את ההתיישבות על הגבולות,³⁵⁴ ומי שכמדומה תפס את התהליך בצורה הטובה ביותר היה השר משה שרת, שטען:

בעיני הייתה זכות גדולה מאוד של ארגון הצבא שלנו... שאפשרה מזיגה מאוזנת של היסוד הצבאי-ביטחוני עם היסוד החלוצי התיישבותי בהקמתה ובהפעלתה של חטיבת הנח"ל... השינוי המוצע כאן מעתיק העתקה נמרצת את מרכז הכובד מהיסוד החלוצי התיישבותי ליסוד הצבאי, ולי ברור שיבולע מזה ליסוד החלוצי התיישבותי.³⁵⁵

שרת לא קיבל את הטענה של בן גוריון, לפיה הארכת פרק האימונים לא תפגע בביצוע המשימות ההתיישבותיות. השינוי עליו הצביע שרת בחשש, לפיו יפגע כוחו של היסוד ההתיישבותי בצבא, היה מנוגד לתפיסה אותה הוביל ידן ובמידה מועטה יותר אף מקלף עצמו, לפיה ההתיישבות משמעותית בכדי להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף.³⁵⁶ שינוי זה החל להתבצע בהדרגה גם ללא השינויים הפרסונליים שנערכו בראשות מערכת הביטחון שיידונו להלן, אולם קיבל דחיפה חזקה בעקבות אותם השינויים.

הגורמים לפגיעה במיזם ההיאחזויות

בסיומה של שנת 1953, בה היה מיזם ההיאחזויות בתנופה גדולה, התרחשו חילופי גברי בצמרת הביטחונית של ישראל. בדצמבר החליף משה דיין את מרדכי מקלף בפקוד על צה"ל. חילופי גברי

³⁵⁰ עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו**, עמ' 138.

³⁵¹ דובר על פרק אימונים של 15 חודשים מתוך 30 חודשי שירות.

³⁵² דברי יוסף בורג, פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 8.11.1953, עמ' 41, ג"מ.

³⁵³ דברי דוד בן גוריון, שם, עמ' 42-44. יש לשים לב למהפך המרתק של תנועות ההתיישבות, בעיקר אלו המפמיו"ת: ממאבק נגד הנח"ל בראשית הקמתו להגנה עליו אל מול הרוחות ה'פרופשינליות' המנשבות בצבא. בהקשר זה היה הנח"ל 'פלמ"ח החדש'.

³⁵⁴ דברי חיים משה שפירא, שם, עמ' 61.

³⁵⁵ דברי משה שרת, שם, עמ' 65.

³⁵⁶ ראו לדוגמה: דברי יגאל ידן, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 24.6.1951, א"צ.

נוספים התרחשו בצמרת משרד הביטחון, שם החליף פנחס לבון את דוד בן גוריון,³⁵⁷ שבאופן כללי, ולמרות מספר הסתייגויות שהעלה מאז סיומה של מלחמת העצמאות, הכיר בערכה של ההתיישבות הביטחונית. חילופי הגברי, בהמשך לצוותי חשיבה צבאיים שונים שהתקיימו במהלך שנת 1953, השפיעו על תפיסת בניין סדר הכוחות של צה"ל. במחקר קיימת מחלוקת האם דיין ניסה להפוך את צה"ל ל'צבא קטן וחכם' - כזה המסתמך על נשק מודרני ורכש במקביל לצמצום בסדר הכוחות הלוחמים, או שדווקא ניסה להרחיב את מספר העוצבות הלוחמות.³⁵⁸ כך או כך, הצבא בראשותו של דיין ניסה להפחית עד כמה שניתן את העיסוק בתחומים שאינם מסייעים באופן ישיר למאמץ המלחמתי, ובכלל זה מערך ההגמ"ר. דיין הביע בהזדמנויות שונות את חוסר אמונתו בכוחם של היישובים לסייע לצבא לעמוד במשימותיו בעת לחימה וניסה להביא לקיצוץ משמעותי במערך. בעת דיון עם בן גוריון על הפרשת כוחות ממערך ההגמ"ר לטובת החטיבות הלוחמות בראשית 1956 טען:

עניין ההגנה [על היישובים] הפך לאידיאולוגיה. המתנגדים לשינוי הסיווג מאמינים כנראה שאפשר לנצח במלחמה תוך כדי ישיבה ביישוב. הנורמליים שבהם יודעים שזה 'באבע מעשיות'. במקום לשבת בעין חרוד ולחכות עד שהאויב יבוא אליהם, עדיף שילכו ללחום בבית שאן.³⁵⁹

בנוסף לחוסר החשבת ההתיישבות הביטחונית כגורם משמעותי בשמירה על הגבולות, ראה דיין באופן ספציפי את פיקוד הנח"ל כ'משאבה' של כוח אדם איכותי ביותר למשימות בלתי הכרחיות, בעוד שהצבא, ובעיקר מערך החי"ר, משווע לאותו כוח אדם. כבר שכשהיה ראש אג"ם דיין ניסה להפריד את חיילי הפיקוד מהחיילות ומבעלי הכושר הלקוי וליצור מהם חטיבת חי"ר רגילה.³⁶⁰ בתחילת כהונתו כרמטכ"ל ניסה להביא לרביזיה בפיקוד - בין השאר בהקמתו של גדוד הנח"ל המוצנח ובניסיון להוסיף את פרק האימון המתקדם לכלל חייל הנח"ל,³⁶¹ עניין שבא כמובן על פרק הזמן המוקדש להכשרה חקלאית.³⁶² בהמשך ניסה דיין להביא לשילובה של יחידת נח"ל בכל חטיבת חי"ר.³⁶³

שני הגורמים הללו - ההמעטה בערכו של מערך ההגמ"ר וראיית הגיוס לנח"ל כזבוז כוח אדם איכותי, הביאו לחשיבה מחדש בפיקוד צה"ל על משמעותו של מיזם ההיאחזויות. בנוסף התרחשו גם תהליכים כלכליים שהביאו לכך שבאותה העת התמודד הצבא עם מרבית הנטל הכספי של המיזם. בהסכם שנחתם בשנת 1951 בין הצבא למחלקה להתיישבות התחייבה המחלקה על מימון של 10 לא"י לחודש לכל חייל המשרת בהיאחזות, ובהמשך עלה הסכום והגיע לכדי 16 לא"י

³⁵⁷ אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 189-191.

³⁵⁸ שם, עמ' 187-188; לרון, **תהליך ההידרדרות**, עמ' 169.

³⁵⁹ דיין, **אבני דרך**, עמ' 178. כמה חודשים מוקדם יותר, בעת דיון בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת טען דיין כנגד הפניית כוחות להגמ"ר: "המתיישבים אינם שומרים על הגבול. ישנם יישובים שהם בקרבת הגבול והמתיישבים שלהם משתתפים בשמירה, במסגרת העזרה לשמירה, אבל על הגבול עצמו שומר הצבא או המשטרה". דיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת מה-8.11.1955, מובא אצל: עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?** עמ' 112. ראו גם: Drory, 'Societal Values', pp 172.

³⁶⁰ דברי משה דיין, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 20.9.1953, א"צ.

³⁶¹ אלעד, **מן המגל אל החרב**, 171-170; קורן, **הנח"ל**, עמ' 81-82.

³⁶² ראו למשל את ההשפעה של מדיניות זו על ההיאחזות בקציעות: אגף הנוער והנח"ל אל מפקד הנח"ל, החלפת הגרעינים בקציעות, 1.1955, 1/1960 /96, א"צ.

³⁶³ דיין, **אבני דרך**, עמ' 161. ראו גם דיון מעניין בין בן גוריון לדיין על הסיבה הפסיכולוגית להתנגדותו של האחרון לנח"ל. שם, עמ' 171-172.

לחודש.³⁶⁴ אולם האינפלציה השנתית המוגברת במדינה בראשית שנות ה-50 הביאה לכך שהכספים שהוזרמו מהמחלקה להתיישבות כיסו אחוז נמוך הרבה יותר של מימון החיילים ואחוז המימון הצבאי עלה.³⁶⁵ הזכרנו לעיל כי אחת הסיבות לתמיכת מטכ"ל צה"ל בראשותו של ידן בהיאחזויות הייתה החיסכון הכלכלי שהן יצרו למערכת הביטחון. כאשר התמסמס ייתרון זה, הייתה התמיכה בהיאחזויות מפתה הרבה פחות.

הצמצום בהיאחזויות והמאבק על שרידותן של עין גדי ויטבתה

בהתאם לתהליכים הביטחוניים והכלכליים שהוצגו לעיל החל פיקוד צה"ל להפסיק לתמוך בהקמת היאחזויות חדשות וניסה לבטל את ההיאחזויות הקיימות. התהליך היה הדרגתי. בנובמבר 1953 עוד ניסה רענן ויץ לקדם יחד עם רמ"ח מבצעים מאיר עמית הקמת היאחזות נוספת בדרום,³⁶⁶ אולם במהרה החלו היחסים בין המחלקה להתיישבות- שתמכה בהמשך הקמת ההיאחזויות ובין הצבא לעלות על שרטון. אגף הנוער והנח"ל אותת על המצוקה התקציבית אליה נקלע הצבא עקב האינפלציה, וביקש מהמחלקה להתיישבות הגדלה בסיוע החודשי הניתן לפי ראש, מ-16 לא"י ל-22 לא"י לחודש לחייל, אולם ויץ סירב.³⁶⁷

בתחילת 1954 חישה מחלקת הכספים של משרד הביטחון את עלות האחזקה השנתית של ההיאחזויות, כאשר באותה העת התקיים מספר שיא של עשר היאחזויות פעילות. מהחישוב עלה כי סך ההוצאה השנתית על ההיאחזויות הגיע לכדי 511,800 לא"י. המחלקה להתיישבות מימנה 165,000 לא"י מסכום זה, ויתרת הסכום, כמעט 350,000 לא"י הגיעה מתוך תקציב הביטחון. עם כניסתו לתפקיד ולקראת אישור תקציב שנת הכספים 1955/4 הורה משה דיין כי ההיאחזויות לא ימומנו מתקציב הביטחון, והתנה את המשך קיומן במימון מלא של המחלקה להתיישבות.³⁶⁸ לא ברור האם דיין חשב שהוא יצליח לחלץ הסכמה של המחלקה להתיישבות להשתתף באופן משמעותי יותר במימון ההיאחזויות או שבאמת ובתמים רצה לוותר על המיזם; אולם המחלקה להתיישבות טענה כי אין ביכולתה לעמוד לבדה במימון ההיאחזויות, ועל כך החלה להיערך לפינוי של חלק מהן. בסיכום עם גיורא יוספטל, גזבר הסוכנות, נקבע כי ההיאחזויות בגבול הסורי-דרדרה ומשלט 223 יפונו.³⁶⁹ גם יטבתה אמורה הייתה להתפנות. היאחזויות המשולש היו אמורות

³⁶⁴ אליק שומרוני אל לוי אשכול, הוצאות חודשיות לאחזקת החיילים במשקי הנחל, 13.3.1951, S15\9602, אצ"מ; אגף הנוער- המחלקה הכלכלית אל רענן ויץ, תשלום החזקה בהיאחזויות הנח"ל, 3.12.1953, S15\9602, אצ"מ.

³⁶⁵ האינפלציה במדינה בשנים 1952 ו-1953 הייתה 66%-19% בהתאמה.

³⁶⁶ רענן ויץ אל מאיר עמית, 23.11.1953, S15\9602, אצ"מ.

³⁶⁷ יהודה הרמן אל רענן ויץ, תשלום החזקה בהיאחזויות נח"ל, 3.12.1953, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל יהודה הרמן, 6.1.1954, S15\9602, אצ"מ. דיון מקביל התקיים בעניין השתתפות כספית רטרואקטיבית של המחלקה להתיישבות באחזקת ההיאחזויות בקציעות: משרד הביטחון דרש השתתפות בסך 50,000 לא"י, ואילו הנהלת המחלקה להתיישבות הכחישה בצדק שהיה סיכום שכזה, וטענה כי בנידון לקציעות התחייבה להשתתף אך ורק בהקמת ענפי המשק. אנטין אל רענן ויץ, השתתפות בהוצאות ניצנה, 3.1.1954, S15\9602, אצ"מ; רענן ויץ אל משרד הביטחון אגף הכספים, 6.1.1954, S15\9602, אצ"מ.

³⁶⁸ משרד הביטחון- מחלקת תקציבים אל מנכ"ל המשרד, 10.1.1954, S15\9602, אצ"מ. ההשתתפות של קק"ל בשגב ושזור הייתה 1,900 לא"י לחודש לכל היאחזות- סה"כ 45,600 לא"י לשנה. סכומים אלו לא הוכנסו משום מה לחישוב הסופי של עלות מיזם ההיאחזויות.

³⁶⁹ פינוי ההיאחזויות בצפון נדחה מעט בגלל כוונות בגבול הסורי ותוכנית מגירה של צה"ל, שלא יצאה אל הפועל, להשתלט על השטחים המפורזים בגבול סוריה. יוסף רנן, נספח שלישות לפקודת מבצע 'היכנון' מס' 2, ללא תאריך (לפי ההקשר סוף פברואר או ראשית מרץ 1954), 9/321/1954, א"צ.

להפוך ליישובים אזרחיים תוך כחצי שנה. סוכם כי בעין גדי יישארו כ-70 חיילים למשך שנה, והמחלקה להתיישבות תממן באופן מלא את שהייתם. גם בעניין היאחזויות יהוד הגליל נקבע כי כוחות הנח"ל יפנו מהן כיוון ש"צה"ל קיבל על עצמו למפרע לשמש בנקודות אלו [רק] כחלוצ העובר לפני המחנה ולהחזיקם] למשך חודשים מספר ולהכין את המקום לעולים חדשים שיבואו בעקבותיהם". לעומת זאת בקציעות רצה צה"ל להישאר, עקב חשיבותה הביטחונית, ונקבע כי הצבא ימשיך לממן באופן בלעדי את אחזקתה.³⁷⁰ כאן החלה פעילותו של אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון ושל העומד בראשו- בן ציון אילן. אילן ניסה לבלום את תהליך הצמצום בהיאחזויות וטען כנגדו: "יש לקחת בחשבון שההיאחזויות הוקמו הודות ללחץ מוסדות הביטחון על המוסדות המיישבים, בעיקר לפי צרכים ביטחוניים ולא לפי תכנון חקלאי". ושוב:

דרדרה ו-223 הוקמו כדי להתמודד עם הסורים על עתיד האזור המפורז... שגב ושזור הוקמו כדי להתמודד עם החלל הריק מבחינת התיישבות יהודית באזור כה חיוני כמו הגליל המערבי. יטבתה הוקם כניסיון ראשון בקנה מידה רציני ליצור נקודה חקלאית בערבה... לא יתואר שמעתה נחליש עמדתנו באזור המפורז. לא יתואר שנחזיר את הגליל המערבי... לא יתואר שיצירת בראשית זו [יטבתה] תחזור לציפורני המדבר... האם תגובת המדינה לירידתו של בן גוריון לנגב תהיה מחיקת יטבתה? ואחר כך מי שהוא עוד יעז לתבוע מן הנוער לרדת לנגב?³⁷¹

אילן ניסה לערב גם את משרד החקלאות בכדי לעצור את פירוק יטבתה, וטען כי אזור יטבתה הוא המוצלח ביותר בערבה מבחינה חקלאית, ו"אם מאחורי אילת יתנופף הדגל היהודי רק על בניין השק"ם בעין חוצב, אז בניין הערבה יישאר רופף ופגיע".³⁷² אילן, איש קיבוץ אפיקים, ייצג במאבקו את התפיסה המסורתית בדבר התפקיד הביטחוני והחלוצי של ההתיישבות, וסירב לקבל את הרוחות החדשות שנשבו מהמטכ"ל. דבריו של אילן, שהיה בסופו של דבר פקיד במשרד הביטחון, לא הצליחו להשפיע על הגורמים הצבאיים שהחליטו להפסיק את תקצובו של המיזם, אולם גרמו למחלקה להתיישבות להשתתף במאבק על עתיד ההיאחזויות. בנקודה זו החל להיווצר בידול בין הסוגים השונים של ההיאחזויות. על ההיאחזויות שקמו בהקשר למאבק על השטחים המפורזים בצפון ויתרו במחלקה להתיישבות ללא שום מאבק. אולם על ההיאחזויות שקמו בשביל לאפשר פריצה לאזור התיישבותי חדש- עין גדי ויטבתה, שהיו מבחינה מסוימת את ה'דגל החקלאי' של מיזם ההיאחזויות, סירב יו"ר המחלקה ושר האוצר לוי אשכול לוותר. אשכול הודיע כי "טרם אמר את המילה האחרונה",³⁷³ וביקש לקבוע פגישה עם מיוחדת עם דיין לגבי עתידן של שתי ההיאחזויות.³⁷⁴ אשכול הסתייע בתמיכתו של בן גוריון ממקום מושבו באותה העת בשדה בוקר,³⁷⁵ שנרתם למאבק בין השאר על ידי אהרון טייבר, קצין ההיאחזויות בפיקוד הנח"ל

³⁷⁰ ללא ציון שם שולח אל גיורא יוספטל, 19.1.1954, S15\9602, אצ"מ; גיורא יוספטל אל רענן ויץ, 19.1.1954, S15\9602, אצ"מ; אהרון חרסינה אל רענן ויץ, היאחזויות נח"ל, 26.1.1954, S15\9602, אצ"מ; אהרון חרסינה אל יוסף ויץ, שגב ושזור, 26.1.1954, S15\9602, אצ"מ.

³⁷¹ בן ציון אילן לפרס, 19.1.1954. מובא אצל אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 128.

³⁷² בן ציון אילן אל תת שר החקלאות, 26.1.1954, ג-2 / 2437, ג"מ.

³⁷³ חרסינה אל רמ"ח מבצעים, היאחזויות, 9.2.1954, 116 / 642, א"צ.

³⁷⁴ רענן ויץ אל משה דיין ושמעון פרס, 2.2.1954, S15\9602, אצ"מ; אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, היאחזויות, 9.2.1954, 116 / 642, א"צ. המחלקה להתיישבות גם הבטיחה לסייע באזור ההיאחזויות בגבול המשולש ובהקמת יישוב עולים בהיאחזות שזור שבגליל.

³⁷⁵ יומן בן גוריון, 6.2.1954, אב"ג; אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 66.

שבה לראיין את בן גוריון לעיתון 'במחנה נח"ל'.³⁷⁶ הלחץ של אשכול נשא פרי, וסוכם כי בעין גדי וביטבתה ימשיכו הנחלאים לשהות, אם כי במתכונת מצומצמת יותר: 80 נחלאים בעין גדי, וכ-40-50 ביטבתה. ההשתתפות הכספית היחסית (הקצאה לפי מספר החיילים) של המחלקה להתיישבות בשתי ההיאחזויות גדלה. הסיכום היה אמור להישמר לפחות במשך שנה.³⁷⁷ עם תום השנה בה נקבעה הארכת ההסדר בעין גדי וביטבתה המשיך משרד הביטחון לאיים שאם לא יאוזרחו ההיאחזויות הן יפורקו,³⁷⁸ אולם איום זה לא יצא אל הפועל.³⁷⁹ מלבד המחלקה להתיישבות נרתמו גורמים נוספים בכדי לאפשר את המשך קיומן של יטבתה ועין גדי. מתוך הכרה בערכה ההתיישבותי הייחודי של חבל הערבה ניסה איחוד הקבוצות והקיבוצים לגייס מתנדבים מחבריו שישלימו את החיילים שיתפנו מיטבתה.³⁸⁰ כדי להצליח ולקיים את עין גדי פתחה המחלקה להתיישבות, דרך קרן היסוד, במגבית מיוחדת בקרב יהודי אנגליה בכדי לאסוף כספים להיאחזות.³⁸¹ למרות שבמגבית נאספו כ-60,000 לא"י, לא הגיעו אלה לטובת פיתוחה של ההיאחזות, ואנשי עין גדי האשימו את המחלקה להתיישבות ב'שאיבת הכספים'.³⁸²

בראייה רחבת טווח, רצונו של דיין ופיקוד צה"ל בביטולו של מיזם ההיאחזויות הייתה מובנת וצפויה. בכל תולדות ההתיישבות הביטחונית לא הייתה שיטה שהחזיקה מעמד יותר משנים ספורות. כך היה עם יישובי 'חומה ומגדל', עם רעיון ההיאחזויות האזרחיות של יוסף ויץ ועם ההיאחזויות שהוקמו על ידי ההכשרות המגויסות באמצע שנות ה-40. כאשר השתנו הנסיבות-האירועים הביטחוניים, הצרכים ההתיישבותיים ומקורות המימון, הסתיים פרק הזמן בו שיטת ההתיישבות אכן יכולה להועיל ולהתקיים. בסוף שנת 1953 שירתו בהיאחזויות כ-850 חיילים, כאשר בערך מחציתם היו חיילים בודדים והשאר חברי גרעינים התיישבותיים.³⁸³ מטכ"ל צה"ל העדיף להפנותם למשימות אחרות ולחסוך את התקציב שהיה דרוש לאחזקת ההיאחזויות. בסיומו של תהליך הקיצוץ היו אמורים לשרת בהיאחזויות רק 345 חיילים, ברובם הגדול בודדים.³⁸⁴

³⁷⁶ יומן בן גוריון, 27.1.1954, אב"ג. טייבר, שביקר את בן גוריון לצורך הכנת הכתבה, סיפר לו על הקיצוצים במיזם ההיאחזויות, ובהמשך שאל אותו שאלות מנחות, כגון: "1) הנכון שחלה ירידה במחנה החלוצי? 2) האם זהו כשולן הנוער או כשולן המחנכים, 3) כיצד להעלות הנוער על פסים חלוציים... 8) המאמין אני כי החקלאות תשא עצמה בערבה, 9) היש חבל במדינה שבו צריך הנוער לרכז מאמציו".
³⁷⁷ רענן ויץ אל שמעון פרס, 16.2.1954, S15\9602, אצ"מ; לשכת הרמטכ"ל אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל, 3.2.1954, 116/642, א"צ; לשכת הרמטכ"ל אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל-סיכום, 25.2.1954, 116/642, א"צ. הסיכום הכספי כלל הקצאה של 1000 ימי עבודה לעין גדי ו-650 ימי עבודה ליטבתה בשכר של 3.7 לא"י ליום עבודה.

³⁷⁸ פרס אל אגף הנוער והנח"ל, 6.12.1954, S15\9602, אצ"מ. יטבתה אוזרחה בסופו של דבר רק בשנת 1957, ועין גדי בשנת 1956. דואר, לנו המגל הוא החרב, עמ' 112; 182.
³⁷⁹ צמצום מצבת החיילים ביטבתה פגעה בהשתתפות חייליה במשימות הביטחוניות באזור. פיקוד דרום אל פיקוד הנח"ל, הקטנת מצבת היאחזויות הנח"ל, 2.1954, 116/642, א"צ.
³⁸⁰ איחוד הקבוצות, הצעת יישוב משק יטבתה, ללא תאריך, 10/321/1954, א"צ.
³⁸¹ יוסף בן פורת אל רענן ויץ, מגבית לבנייה של עין גדי, 26.5.1955, KH4\12391, אצ"מ.
³⁸² עין גדי אל גזברות קרן היסוד, 4.7.1955, KH4\12391, אצ"מ. קרן היסוד השיבה לאנשי עין גדי כי הסכום שנאסף במגבית לא כיסה את סכום ההשקעה של המחלקה להתיישבות במקום, ולכן בדיון לקחה אותו המחלקה לכיסוי הוצאותיה. ליאו תגר אל שלום אילתי, 4.7.1955, KH4\12391, אצ"מ.
³⁸³ משרד הביטחון-מחלקת תקציבים אל מנכ"ל המשרד, 10.1.1954, S15\9602, אצ"מ. לאחר אזרח נחלאים א', עמד המספר על 742 חיילים. אכ"א ארגון, היאחזויות-ירידה לשיא, 2.1954, 116/642/1956, א"צ.
³⁸⁴ ביולי 1954, כאשר ההיאחזויות במשלט 82 (בחן) ומשלט 86 (מגל) היו אמורות להתאזרח, היו אמורים להיחסך תקנים של עוד 150 חיילים. אכ"א ארגון, היאחזויות-ירידה לשיא, 2.1954, 116/642/1956, א"צ.

יוצאת דופן הייתה דווקא שרידותו של מיזם ההיאחזויות (ובמידה מסוימת- אף של פיקוד הנח"ל כולו), כנגד הכוונות לבטלו. המאבק המוצלח על המשך קיומן של ההיאחזויות עין גדי ויטבתה הציל את מיזם ההיאחזויות כולו מן הכיליון. ניתן לתלות הצלחה זאת במספר סיבות: ראשית- מיזם ההיאחזויות הסתמך על מספר גופים, אזוריים וצבאיים. כאשר הצבא הפסיק את תמיכתו בהיאחזויות ניסו הגופים האזוריים לכסות על החסר. יש לשים לב כי קביעה זו נכונה בנוגע להיאחזויות בעלות ה'דגל החקלאי'- עין גדי ויטבתה, ולא להיאחזויות שקמו בהקשר למאבק ביטחוני קונקרטי ולא היה להן עתיד כיישובי קבע. אלו האחרונות עניינו פחות את הגופים האזוריים, הקמתן נתפסה כגחמה של צה"ל,³⁸⁵ וכאשר ביקש הצבא לפרקן לא ניסו ראשי המחלקה להתיישבות להתנגד להחלטה.³⁸⁶ שנית- גם הגופים הביטחוניים של הנח"ל, ובהקשר זה אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, פיתחו גישה עצמאית בתוך הסד ההירארכי של מערכת הביטחון, וניסו לשמור על ההיאחזויות והתיישבות הביטחונית.³⁸⁷ התפיסות שכן ציון אילן ביטא שיקפו את תוקפו של אתוס ההתיישבות הביטחונית, גם אם פיקוד צה"ל סבר שאתוס זה היה אנכרוניסטי בהתחשב בשינויים הנרחבים שהתרחשו בשש השנים הראשונות לקיומה של המדינה. גם לתנועות ההתיישבות הקיבוציות, ובעיקר לאיחוד הקבוצות והקיבוצים שהסכימה לקחת על עצמה תפקיד בארגון ההיאחזויות ובדחיפת כוח אדם אליהן היה תפקיד בשימור המיזם. להלן, בפרק החמישי של עבודה זו, נראה שגם לגופי החינוך של הנח"ל ולפעולות החינוך וההסברה היה חלק משמעותי בשרידותו של מיזם ההיאחזויות.

תחיית רעיון ההיאחזויות בהקמת חבל לכיש

בשנת 1954 ובהתאם לתפיסה שהוביל דיין, לא הוקמה אף היאחזות, לראשונה מאז ראשיתו של המיזם. מתוך ההיאחזויות הקיימות נותרו רק עין גדי ויטבתה- כהיאחזויות מצומצמות, וקציעות- עקב חשיבותה הביטחונית. על פי הסיכומים הסופיים עם המחלקה להתיישבות יתר ההיאחזויות פונו או אוזרחו עד ליולי 1954.³⁸⁸ אולם כשנדמה היה שסופו של רעיון ההיאחזויות קרב, שותף פיקוד הנח"ל בהקמת חבל לכיש, חבל שייצג את שיאו של התכנון היישובי בארץ.³⁸⁹ החבל היה עתיד לקום באחת מהפרצות הביטחונית המשמעותיות ביותר בראשית שנות ה-50, פרצת ה'משולש הדרומי'- אזור דרום שפלת יהודה. במסדרון זה הייתה ההסתננות רבה, בין מערב הר חברון הירדני לרצועת עזה המצרית, ודרך השטח הישראלי.³⁹⁰ מעבר לבעיות הנוגעות לביטחון השוטף, חשש צה"ל מכך שבמקרה של מלחמה, צבא אויב- ממצרים או מירדן, ינתק דרך אזור זה

³⁸⁵ הדברים אמורים בעיקר לגבי ההיאחזויות: דדררה ומשלט 223. קציעות הייתה בכל אופן תחת מימון מלא של צה"ל. גם הקמת היאחזויות יהוד הגליל לא נתמכה על ידי המחלקה להתיישבות, אולם בכל אופן היא לא נדרשה לממן.

³⁸⁶ רענן ויץ אל שמעון פרס, 16.2.1954, S15\9602, אצ"מ.

³⁸⁷ ראו גם מיזם נוסף של אגף הנוער והנח"ל שעלה מעט מאוחר יותר: הפניית חיילים משוחררים להתיישבות חקלאית בשל"ת. איסור בן צבי אל רענן ויץ, הכוונת חיילי צה"ל לחקלאות, 21.6.1955, S15\9602, אצ"מ.

³⁸⁸ אכ"א ארגון, היאחזויות- ירידה לשיא, 2.1954, 116/642/1956, א"צ.

³⁸⁹ על תכנון חבל לכיש ראו: גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 96-98; גובר, **אל משואות לכיש**; שרון, **כך כובשים מולדת**; אליאב, **קפיצת הדרך**; ויץ, 'מהתיישבות אזורית לשיתוף אזורי'.

³⁹⁰ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 47; בין מתנחלי האמציה והירדנים קיימים יחסי שכנות תקינים, ללא תאריך, 1/8/12-7, א"י"ט.

את המעבר לנגב, כפי שקרה במלחמת העצמאות.³⁹¹ סמדר שרון טוענת כי בנוסף לשיקולים הביטחוניים גם השיקול המדיני-דמוגרפי היה משמעותי בהחלטה על יישוב החבל: ההנהגה הישראלית חששה מכך שהמעצמות ילחצו על ישראל ליישב באזור, שהיה מיושב בצפיפות עד למלחמת העצמאות, פליטים.³⁹² לגישתה של שרון אין הד במסמכים בני התקופה.

כבר במהלך המלחמה ניסה קצין ההתיישבות הראשון של צה"ל יהושוע אשל להביא ליישוב החבל,³⁹³ אולם תוכניתו לא יצאה אל הפועל, ובראשית שנות ה-50 היה האזור לשטח אימונים נרחב של צה"ל.³⁹⁴ בקיץ 1954, עם התקדמות העבודות להנחת קו המים ירקון נגב שהיה אמור לאפשר התיישבות חקלאית בחבל, שבה ועלתה יוזמת ההתיישבות בו זמנית משלושה גורמים שונים: עבודת מחקר של המחלקה להתיישבות בחנה הקמת יישובים במרחב בית גוברין- ברור חיל, ומצאה עשרות אלפי דונמים המתאימים לחקלאות בסביבה זו.³⁹⁵ בנוסף, ראש מחלקת התכנון באג"ם, יובל נאמן, קבע את סביבות לכיש- פלוגיה כאחד משלושת אזורי ההתיישבות הדחופים בנגב, בהתאם לקביעה הכללית כי: "יש לייחס לכל התיישבות בנגב ערך מדיני, באשר היא מחזקת את עובדת אחיזתנו בו".³⁹⁶

במקביל עלתה היוזמה ליישוב האזור מצדו של חבר הכנסת דוד בן גוריון, בתקופה בה התגורר בקיבוץ שדה בוקר לאחר פרישתו מהממשלה. בן גוריון סבר כי מלבד היתרונות הביטחוניים, ניתן להחיות דרך מעשה ההתיישבות בחבל את הרעיון החלוצי.³⁹⁷ בכנס שנערך לגרעיני התיישבות לפני העלייה אל הקרקע בלכיש טען בן גוריון: "בהתיישבות האזורית ייעשה מאמץ לקשור בין שני העמים [הוותיקים והעולים החדשים] ולהפוך אותם לעם עובד אחד".³⁹⁸ ובנוגע להיבט הביטחוני טען: "ביישובי חבל לכיש יש גשר לארץ השנייה", לחבל הנגב הריק והשומם.³⁹⁹ בן גוריון היה מעורב באופן אישי בתכנון ההתיישבות בחבל יחד עם מפקדי צה"ל: הרמטכ"ל דיין ואלוף פיקוד דרום משה צדוק.⁴⁰⁰ מול הגורמים שדחפו את התיישבות חבל לכיש עמדו אישים, בעיקר ממפ"ם,

³⁹¹ יהושוע בן אריה, מפעל חבל לכיש- תכנון מול ביצוע, ללא תאריך מדויק (שנת 1967 לפי ההקשר), J123\234, אצ"מ.

³⁹² שרון, **כך קובשים מולדת**, עמ' 25-30.

³⁹³ מפת מגמת בית גוברין, בתוך: אג"ם- לשכת התיישבות, דו"ח שנתי: 15.6.1948-15.6.1949, 1972/230, 2156, א"צ.

³⁹⁴ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, אזור התיישבות ה', 8.10.1954, 81/756/1961, א"צ.

³⁹⁵ הסוכנות היהודית (שם השולח המדויק נמחק), בחינת אפשרויות התיישבות- באזור בית גוברין- ברור חיל, 18.7.1954, 81/756/1961, א"צ.

³⁹⁶ האזורים האחרים היו כביש באר שבע ניצנה והערבה. אג"ם תכנון אל תה"ל, עדיפויות להתיישבות בנגב, 23.12.1954, 14/636/1956, א"צ.

³⁹⁷ מפקדת פיקוד דרום, סיור מר דוד בן גוריון, 9.1954, 18/756/1961, א"צ. בן גוריון ערך גם כנסים גדולים בהם עודד את ההתיישבות בנגב. ראו: 'ביטחון תל אביב וחיפה לא יקום בלי חבל לכיש ותענק', **הדור**, 5.12.1954.

³⁹⁸ בן גוריון, **חזון ודרך**, כרך ה', עמ' 259.

³⁹⁹ שם, עמ' 260.

⁴⁰⁰ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, אזור התיישבות ה', 8.10.1954, 81/756/1961, א"צ. חרסינה טען: "לצער לא הייתי בתמונה מתחילה כי כל הדיון נעשה בפגישות אישיות בין אנשים שונים".

שטענו כי התיישבות זו היא מפעל מפלגתי של מפא"י במסווה של התיישבות ממלכתית,⁴⁰¹ וכי התיישבות זו נמצאת באזור צפוני מידי בעת שצו השעה הוא לחזק את הגב העמוק.⁴⁰²

לאחר הסיורים הראשוניים למקום נקבעה התוכנית הכללית של ההתיישבות בחבל, ונקבע האחראי מטעם המחלקה להתיישבות- אריה (לובה) אליאב.⁴⁰³ בשיתוף ענף ההתיישבות באג"ם הוחלט כי היישובים הסמוכים לגבול הירדני במזרח החבל יאוכלסו על ידי בני הארץ,⁴⁰⁴ בגלל הסיכון הביטחוני המוגבר בשטח זה. באשר ליתר היישובים נקבע כי הם יאוכלסו ברובם על ידי עולים מצפון אפריקה, שהובאו אליהם במישרין במסגרת מדיניות מחלקת הקליטה 'מהאונייה אל הכפר'.⁴⁰⁵

בשלב מתקדמים יותר של התכנון נקבע כי אותן נקודות במזרח חבל לכיש יהיו היאחזויות נח"ל, כאשר המחלקה להתיישבות ביקשה להקים ארבע או חמש היאחזויות.⁴⁰⁶ השילוב שבין המגמות- מחד אזור רווי בהסתננות ומאידך יישובי עולים במרכז החבל, השפיע על ההחלטה להקים היאחזויות שהיו אמורות לשמש כתריס מגן ליישובים המערביים יותר. ייתכן גם כי הדחיפות שבהקמת ההיאחזויות נבעה מכך שבשלב הראשון וטרם הקמת היישובים התגוררו חלק מהעולים החדשים בשלושה מחנות זמניים,⁴⁰⁷ מחנות שסכנת החדירה אליהן הייתה גבוהה יותר, עקב העדרותו של מערך הגמ"ר מסודר. כתב 'במחנה נח"ל' תיאר את שילוב ההיאחזויות במערך היישובי של חבל לכיש: "היה צורך בישוב הגבול הארוך שבין אזור לכיש ושטח ירדן ביישובים בעלי כושר עמידה מיוחד שיהיו גב איתן, עליו יוכלו להישען יתר היישובים שיועלו באזור".⁴⁰⁸

במקביל לתכנון היאחזויות לכיש ניסה רענן ויץ למנף את שיתוף הפעולה הנקודתי ולהביא לשינוי גישה במטכ"ל כלפי מיזם ההיאחזויות כולו, ובמברק לרמטכ"ל דיין ביקש ממנו להשפיע על מפקדי אג"ם לראות באור חיובי הקמת היאחזויות חדשות, בניגוד לדעה שרווחה באגף באותה העת.⁴⁰⁹ סביר להניח כי ויץ ידע שדיין הינו אחד ממעצבי המדיניות הצבאית שהמעסיקה בערכה של ההתיישבות הביטחונית, אולם ניסה לנצל את שיתוף הפעולה הזמני בכדי לקבוע מסמרות לעתיד. אין בידינו את תשובתו של דיין על מכתב זה.

לאחר שהוחלט באופן עקרוני על הקמת ההיאחזויות, התקיימו סיורים ראשונים של אנשי פיקוד הנח"ל לאזור בתחילת 1955.⁴¹⁰ כפי שצוין לעיל, ההיאחזויות היו אמורות לקום במזרח החבל, ונקבע מיקומן של ארבע נקודות בסדר מצפון לדרום: דיר נאחס (נחושה), סביבות תל לכיש,

⁴⁰¹ 'סיסמת התיישבות א-פוליטית', **על המשמר**, 8.12.1954. מובא בתיק עיתונות, ארכיון לכיש.

⁴⁰² אליעזר הכהן, מראשי הקיבוץ הארצי טען: "איזו דחיפות אסטרטגית והתיישבותית יש בריכוז עתודות בחלק תיכוני זה של הארץ". תיק עיתונות, ארכיון לכיש. ראו את תגובתו של בן גוריון לטענות אלו: 'משימת דורנו', **דבר**, 17.3.1961.

⁴⁰³ אליאב, **קפיצת הדרך**, עמ' 73-74.

⁴⁰⁴ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, אזור התיישבות ה', 8.10.1954, 81/756/1961, א"צ.

⁴⁰⁵ לוי ארגוב אל פיקוד דרום, עליות תשט"ו של חבל לכיש, 19.4.1955, 81/756/1961, א"צ. על תוכנית 'מהאונייה אל הכפר' ראו: פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית'; Picard, 'The Reluctant Soldiers', pp. 29-46.

⁴⁰⁶ רענן ויץ אל אגף הנוער והנח"ל, 28.11.1954, S15\9602, אצ"מ; מנהלת חבל לכיש, דו"ח על הפעולות וההתיישבות בחבל לכיש, ללא תאריך (לפי ההקשר- ראשית 1955), מס' פריט 95052, אב"ג.

⁴⁰⁷ על המחנות ראו: אג"ם מבצעים אל אברהם איכר, מחנות זמניים באזור בית גוברין- סיכום ישיבה, 11.1954, 81/756/1961, א"צ.

⁴⁰⁸ 'נח"ל בחבל לכיש', **במחנה נח"ל**, 5.1955.

⁴⁰⁹ רענן ויץ אל משה דיין, 30.11.1954, S15\9602, אצ"מ.

⁴¹⁰ אגף הנוער והנח"ל אל אריה אליאב, ביקור בהיאחזויות חבל לכיש, 30.12.1954, 96/670/1960, א"צ.

דואיימה (אמציה) וחורבת בודגוש שמצפון לקיבוצים דבירה ולהב.⁴¹¹ בהמשך בוטלה ההיאחזות הדרומית בבודגוש, בגלל מחסור במים זמינים.⁴¹² לאחראי על הקשר שבין מנהלת חבל לכיש לבין ההיאחזויות נקבע פקיד מנהלת החבל לוי ארגוב.⁴¹³ דין ודברים התנהל לגבי המיקום המדויק של ההיאחזות הצפונית, בדיר נחאס: ענף ההתיישבות באג"ם ביכר למקם אותה על מדרון גבעה- כנראה כדי להשיג שליטה בתצפית על השטח, אולם אנשי מנהלת החבל טענו כי הנקודה תלולה מידי לשם הקמת יישוב. בסופו של דבר הדיון הוכרע כדעת ענף ההתיישבות- ובשטח נבנו טראסות כדי להכשיר את ההתיישבות במדרון.⁴¹⁴ גם כאן, כמו במקרה של יוטבתה ניכרה בכורתו של הדרג הצבאי במאבק על מיקומן של ההיאחזויות והעדפת השיקול הביטחוני.

באפריל 1955 הוציא ראש אג"ם, מאיר עמית- פקודת הקמה לשלוש ההיאחזויות.⁴¹⁵ חודש מאוחר יותר עלו על הקרקע שתי ההיאחזויות הראשונות. ההיאחזות לכיש הורכבה משני גרעינים של תנועת המושבים, רגב וערבה.⁴¹⁶ בתחילה הוצע לגרעין רגב שישב במושב תדהר להקים את ההיאחזות בלכיש אולם משהתברר שגרעין זה קטן מידי- הוא חבר לגרעין ערבה שנמצא באותה העת בהיאחזות עין גדי.⁴¹⁷ מי ששכנע את גרעין רגב להגיע ללכיש היה לובה אליאב שהגיע לתדהר כדי להסביר לחברי הגרעין את חשיבותן של ההיאחזויות במערך היישובי של החבל. אליאב טען כי החלק המזרחי של החבל הינו הבעייתי יותר מבחינה חקלאית ואף מבחינה ביטחונית, וחשיבותו הייתה בכך שקישר בין יישובי פרוזדור ירושלים מצפון ובין יישובי הנגב מדרום. חלק מחברי הגרעין התרעמו על כך שאליאב מיעד אותם להתיישב באזור בעייתי מבחינה חקלאית, אולם חברים אחרים דווקא התרשמו מתודעת השליחות של אליאב ונרתמו למשימה.⁴¹⁸ היאחזות נוספת הייתה דואיימה (אמציה) אליה הגיעו גרעינים של איחוד הקבוצות, בעיקר עולים חדשים מארצות המזרח שהוחלפו מאוחר יותר בגרעין של תנועת בית"ר.⁴¹⁹

שלושה חודשים מאוחר יותר עלתה על הקרקע ההיאחזות השלישית- בתל נאחס (נחושה),⁴²⁰ שהורכבה מגרעין נח"ל דתי של הנוער העובד ושכנה מעט פחות משני קילומטרים מהגבול עם ירדן.⁴²¹ בגל השני של היישובים החלוציים במזרח חבל לכיש היו אמורות לעלות על הקרקע עוד שתי נקודות (בתור היאחזויות או קיבוצים): בחורבת בודגוש ובתל עיטון שבדרום מזרח החבל.⁴²² יישובים אלו היו אמורים לקום במהלך שנת 1956, אולם התכנון לא יצא אל הפועל, אולי בגלל הקמת שש ההיאחזויות במערב הנגב במהלך אותה השנה שמתחו עד הקצה את מצבת כוח האדם של פיקוד הנח"ל.

⁴¹¹ אריה אליאב אל אהרון חרסינה, 27.3.1955, 81/756/1961, א"צ.

⁴¹² שם; מנהלת חבל לכיש, דו"ח על הפעולות וההתיישבות בחבל לכיש, ללא תאריך (לפי ההקשר- ראשית 1955), מס' פריט 95052, אב"ג.

⁴¹³ לוי ארגוב אל אגף הנוער והנח"ל, 20.3.1955, 81/756/1961, א"צ.

⁴¹⁴ אהרון חרסינה אל פיקוד הנח"ל, מיקום היאחזויות נח"ל בחבל לכיש, 29.3.1955, 81/756/1961, א"צ.

⁴¹⁵ מאיר עמית, היאחזויות נח"ל בחבל לכיש, 11.4.1955, 81/756/1961, א"צ.

⁴¹⁶ פיקוד הנח"ל אל ראש אגף הנוער והנח"ל, סיכום ישיבה בעניין חבל לכיש, 1.4.1955, 96/670/1960, א"צ; ראיין טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁴¹⁷ ישיבת גרעין רגב, 2.1955, תיק ישיבות גרעין, ארכיון לכיש.

⁴¹⁸ ישיבת גרעין רגב, 3.1955, תיק ישיבות גרעין, ארכיון לכיש.

⁴¹⁹ נציבות בית"ר בארץ ישראל אל אגף הנוער והנח"ל, 6.10.1956, 90/1687/1985, א"צ; 'היאחזויות נח"ל בחבל לכיש', במחנה נח"ל, 5.1955.

⁴²⁰ פיקוד הנח"ל אל אגף הנוער והנח"ל, עלייה להיאחזות נחושה, 8.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴²¹ סכום ישיבה עם אגף הנוער והנח"ל ופיקוד הנח"ל בקשר לעלייה להיאחזות נחושה, ללא תאריך, 7-12/10/6, אי"ט; 'נחושה', גרעין הנח"ל הדתי הראשון של הנוער העובד התנחל בהר חברון, הצופה, 7.9.1955.

⁴²² לנדאו אל רענן ויץ, התיישבות חלוצית בספר, 11.1.1956, S15\40851, אצ"מ.

שינויים ארגוניים שנבעו ממצוקה תקציבית

כדי להתגבר על הגורמים התקציביים שהניאו את הצבא מלהקים היאחזויות נח"ל מאז סוף שנת 1953 ננקטו מספר פעולות. שלוש ההיאחזויות אורגנו כפלוגה אחת שמנתה כ-250 חיילים, ולא כשלוש פלוגות נפרדות. מתחת למפקד הפלוגה ששהה בלכיש שרתו עוד שני מפקדי היאחזויות נוספים. בכל היאחזות שהו כ-80 חיילים. הרוב המכריע של החיילים היה במעמד של"ת.⁴²³ מטרת הצבת החיילים בשל"ת הייתה לחסוך את תשלום המשכורות לחיילים בשירות פעיל. סביר להניח כי גם ההנחיה לפיה שלוש ההיאחזויות ירכיבו פלוגה אחת, בניגוד לנוהל המקובל לפיו כל היאחזות תהווה פלוגה, נועדה לחסוך בתקנים ומטות של שלוש פלוגות.⁴²⁴ בנוסף נערכו שינויים בהסדרים הכספיים בין הצבא למחלקה להתיישבות. בתחילה דרש הצבא כי כל סכומי הכסף שנדרשו לשם הקמת ואחזקת ההיאחזויות יגיעו מהמחלקה להתיישבות.⁴²⁵ בהמשך, כאשר הסתבר כי דרישה זו אינה ריאלית הסכים הצבא להשתתף בתקצוב ההיאחזויות אולם החלק היחסי של המחלקה להתיישבות מתוך סך התקציב גדל. הסכום אותו התחייבה המחלקה לשלם על כל חייל בהיאחזויות לכיש היה 700 לא"י בשנה, בשונה מהסכום בהסכם הראשוני- 12 לא"י לחודש. בהתייחס לשיעור האינפלציה בשנים הנדונות הייתה זו עלייה ריאלית של יותר מ-100%.⁴²⁶ בהמשך ניסה הצבא להעלות עוד את הסכום ל-900 לא"י בשנה אולם נתקל בסירוב מצד המחלקה להתיישבות.⁴²⁷

בסיכומים שבין הצבא ומשרד הביטחון לבין המחלקה להתיישבות נקבע כי חיילי ההיאחזויות לא יצאו לאימונים או פעילויות יזומות מחוץ ליישובים, כנראה בגלל הכמות הקטנה של החיילים בכל היאחזות וכתנאי להשתתפות הכספית המוגברת של המחלקה.⁴²⁸ בהתאם לכך, סיכומי כוח האדם של אמציה מראים כי החיילים כמעט ולא השתתפו בפעילות מבצעית, וגם אימונים כמעט ולא התקיימו: באוגוסט 1955 השתתפו רק ארבעה חיילים בממוצע בכל יום בפעילות מבצעית ובספטמבר של אותה השנה השתתף בפעילות שכזו רק חייל אחד בממוצע יומי מתוך למעלה מתשעים חיילים ששרתו באמציה.⁴²⁹ בהיאחזות הסמוכה לכיש היה שיעור השתתפות החיילים בפעילות המבצעית נמוך אף יותר: באוגוסט שניים וחצי חיילים בממוצע בכל יום, ובספטמבר חייל אחד.⁴³⁰ נתונים דומים ניתן למצוא לגבי ההיאחזות נחושה- אם כי הם נכונים לתקופה מאוחרת יותר. ראש ענף ההתיישבות חרסינה שביקר בנחושה המליץ, בגלל האיסור להשתמש בחיילי ההיאחזות לפעילות מחוץ לנקודה, להשתמש בשומרי ההיאחזות לשם תצפית על שטחים

⁴²³ באוגוסט 1955 היו בפלוגה 68 חיילים בשירות פעיל (כולל קצינים) ו-172 חיילים בשל"ת. אג"ם מת"מ, צו ארגון פלוגת ההיאחזויות לכיש, 8.1955, 96/670/1960, א"צ; פיקוד הנח"ל שלישות אל אכ"א ארגון, היאחזויות לכיש, 10.5.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴²⁴ ראו את התרעומת של פיקוד הנח"ל כלפי איחוד הפלוגות: שלישות הנח"ל אל אכ"א ארגון, סגל להיאחזויות לכיש- דרישת תגבורת, 4.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴²⁵ מפקד הנח"ל אל ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, היאחזויות נח"ל במסגרת ההתיישבות האזורית, 11.1954, 96/670/1960, א"צ.

⁴²⁶ 12 לא"י לחודש בערכי שנת 1951 היו שווי ערך ל-322 לא"י לשנה בערכי שנת 1955.

⁴²⁷ רענן ויץ אל אריה אליאב, 3.8.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴²⁸ רענן ויץ אל לוי אשכול, פנחס לבון, משה דיין ושמעון פרס, 3.12.1954, 96/670/1960, א"צ.

⁴²⁹ תכנון וביצוע כוח אדם אמציה, ללא תאריך ושולח (לפי ההקשר- מסוף 1955), 96/670/1960, א"צ; רשימת העבודה ותנועת האוכלוסייה בחודש יוני 1956- היאחזות אמציה, 7-12/8/1, אי"ט.

⁴³⁰ תכנון וביצוע כוח אדם לכיש, ללא תאריך ושולח (לפי ההקשר- מסוף 1955), 96/670/1960, א"צ.

נרחבים.⁴³¹ הנהלת חבל לכיש אף ניסתה לצמצם ככל האפשר יציאה של חיילים מההאחזויות לקורסים שונים.⁴³²

היאחזויות לכיש במאבק כנגד המסתננים

בעת הקמת ההיאחזויות נבנו בהן עמדות צבאיות, שוחות וגדרות, אולם נראה כי פעולות אלו לא חרגו מפעולות שנעשו ביישוב סוג א' בהגמ"ר הסמוך לגבול.⁴³³ כמו כן לא נמצא במסמכים הרלוונטיים מידע על פעולות יזומות אליהן יצאו חיילי הנח"ל ששהו בהיאחזויות לכיש, למעט סיורים בשטחים החקלאיים הפריפריאליים של ההיאחזויות. עדות נוספת להשקעה הנמוכה בענייני ביטחון ניתן למצוא בהוראה שנתן ראש אג"ם מאיר עמית לאחר ביקור בהיאחזויות להוריד את שומרי הכניסה לכל היאחזות.⁴³⁴ למרות הקיצוצים באימונים ובהשתתפות בפעולות בט"ש עדיין לא הצליח הצבא לעמוד בהתחייבויותיו כלפי המחלקה להתיישבות והנהלת חבל לכיש בדבר ימי העבודה של החיילים: התחייבות משרד הביטחון הייתה שכמעט מחצית מהחיילים יועסקו בעבודות פרודוקטיביות, בעוד שבפועל היה השיעור נמוך הרבה יותר, ומרבית החיילים עסקו בתפקידי שירותים פנימיים שונים.⁴³⁵

על אף שחיילי ההיאחזויות כמעט ולא השתתפו בפעילות בט"ש יזומה, התפתחו מספר תקריות אלימות בתגובה לפעילות המסתננים בשטחים החקלאיים הסמוכים לגבול. מעט לאחר הקמת ההיאחזות בלכיש, במאי 1955, נהרג אחד החיילים - משה שרף בעת שחרש בשדות המשק ליד הגבול. שרף נותר לעבוד אחרון בשדה ונרצח על ידי מסתננים בעת שנהג בטרקטור.⁴³⁶ במקרים רבים הגיעו מסתננים לבאר המים של לכיש בכדי לגנוב את חלקי המשאבה, וחיילי ההיאחזות הציבו מארבים כנגדם. יעקב הירש, אחד מחיילי ההיאחזות העיד כי החיילים נפגשו עם שני סוגים של מסתננים: כאלו שבאו בכדי לשאוב מים מבארות הסביבה או למטרות גניבה ושוד, ובעת מפגש עם חיילי ההיאחזות היו נסים; וכאלה שבאו למטרות נקם ובעת היתקלות עם החיילים היו משיבים באש. אחד מהמסתננים הבולטים מהסוג השני היה יליד הכפר קוביבה, שתושביו גורשו במהלך מלחמת העצמאות. בגלל הפחד מהמסתננים הגיעו כוחות חירום (משטרה ורפואה) להיאחזויות רק בליווי החיילים.⁴³⁷ באפריל 1956, באחד מהסיורים הסמוכים להיאחזות נחושה

⁴³¹ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, דו"ח ביקור בנחושה, 9.6.1957, 90/1687/1985, א"צ.

⁴³² הנהלת חבל לכיש אל אגף הנוער והנח"ל, אמציה - נחושה, 22.8.1956, 90/1687/1985, א"צ.

⁴³³ אג"ם מבצעים אל מנהל חבל לכיש, היאחזויות הנח"ל בחבל לכיש - ביצורים, 3.12.1954, 90/1687/1985, א"צ.

⁴³⁴ א"צ. פלוגת ההיאחזויות צוידה כמו פלוגת חי"ר, עם נשק אישי לכל חייל, מקלעים, נשק אנטי טנקי ומרגמות בכמות גדולה. פיקוד הנח"ל אל מטכ"ל אג"א, היאחזויות חבל לכיש, 14.4.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴³⁵ נתונים אלו לא היו שונים בהרבה מהקצאת כמות הנשק ליישובים סוג א'. ראו: פריד, **התגבשות והתפוררות**, עמ' 97 (יש לציין שהנתונים המובאים אצל פריד מתייחסים לתקן הגמ"ר ב-1949 ולא ב-1955).

⁴³⁶ אג"ם אל פיקוד הנח"ל, שמירה בהיאחזויות, 14.8.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴³⁷ לפי דו"ח של מנהלת החבל עמד השיעור של חיילים המשתתפים בעבודות חקלאיות מתוך סך חיילי ההיאחזות על 37%-28% בחודשים יוני ויולי 1955 בהתאמה, ושל חיילי אמציה על 24%-31% באותם החודשים. חבל לכיש אל אגף הנוער והנח"ל, 11.9.1955, 90/1687/1985, א"צ.

⁴³⁸ תיק זיכרון למשה שרף, ארכיון הנח"ל. לאחר שנרצח המשיך הטרקטור לנסוע עוד מאות מטרים, עד שנעצר בצלע ההר. ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁴³⁹ ראיון טלפוני עם יעקב הירש, 13.10.2020.

נהרג מפקד ההיאחזות יצחק ביטל בעת קרב עם כוח לגיון שככל הנראה ירה בכוח הישראלי מעברו השני של הגבול, בלי לחצותו. בעת חילופי הירי נהרג גם חייל ירדני.⁴³⁸

אמציה, שקמה בסמיכות לכפרים אידנא ותרקומיא שמעברו הירדני של הגבול, הייתה מוקד להסתננות רבתי, בגלל האטרקטיביות של הבאר הסמוכה להיאחזות,⁴³⁹ ועקב העובדה שחייליה עיבדו שטחים חקלאיים ממש על קו הגבול. בעת מתקפת הפדאיון הגדולה שהתרחשה באפריל 1956 הצליחו חברי אמציה לחסל שישה חברי כנופיות שניסו להסתנן ממצרים אל הקווים הירדניים.⁴⁴⁰ במאי של אותה השנה נפתחה אש אל שומרי אמציה מידי מסתננים שחדרו מעבר לגבול הירדני.⁴⁴¹ ביולי הותקפו שומרי ההיאחזות מירי מסתננים, ואחד מהם נפצע.⁴⁴² בספטמבר, מעט לאחר תקרית דואיימה בה נהרגו שבעה מחיילי צה"ל בעת אימון לא רחוק מההיאחזות כתוצאה מירי מצד אנשי המשמר הלאומי הירדני,⁴⁴³ נכנס סיור של חיילי אמציה שנע על דרך הפטרולים לקרב יריות עם כוחות ירדנים בסביבות ההיאחזות ושני חיילים נפצעו. תגבורת שהגיעה מההיאחזות גרמה לבריחתם של התוקפים.⁴⁴⁴

ההיאחזויות התמודדו גם עם התנאים החקלאיים המורכבים יותר במזרחו של החבל, שכללו מיעוט במים שפירים. סקר של המחלקה להתיישבות מצא כי ההיאחזויות יכולות להתבסס על שלושה ענפים עיקריים: פלחה, בקר וצאן ומטעים.⁴⁴⁵ בעת ביקור של ראש ענף ההתיישבות חרסינה בנחושה סבר האחרון כי: "המשק מפתח והעניינים נכנסו למסלול בהתאם לתוכנית המשקית", למרות שהחיבור לקו המים התעכב.⁴⁴⁶ בעקבות ההתפתחות המשקית המהירה אוזרחה ההיאחזות לכיש פחות משנה מיום הקמתה. אמציה ונחושה אוזרחו מאוחר יותר, במהלך המחצית השנייה של שנת 1957: אמציה בגלל התארגנות איטית של התנועה המיישבת-בית"ר, ונחושה בגלל שהקיבוץ הדתי ותנועת המושבים הארצית סרבו לקחת אחריות על יישוב הקבע, ורק התערבות של תנועת המושבים של הפועל המזרחי אפשרה את אזרוחה.⁴⁴⁷

בחינה של האירועים שהובילו להקמת היאחזויות לכיש מראה כי אלו תוכננו ונבנו לפי הדגם שהציע אליק שומרני להיאחזויות הנח"ל: נקודות הסמוכות לגבול ולאזור רגיש ביטחונית, המגינות על מושבי העולים הנמצאים במיקום פנימי יותר. שלוש ההיאחזויות, ושני קיבוצים נוספים- בית גוברין ובית ניר, נמצאו ממזרח לשאר יישובי החבל שאוכלסו ברובם הגדול בעולים חדשים,⁴⁴⁸ כאשר היה קיים מרחק ניכר בין ששת היישובים המזרחיים (חמשת היישובים שצוינו

⁴³⁸ 'חייל ישראלי נהרג באש לגיונרים', **חרות**, 20.4.1956; 'חייל ישראלי וירדני נהרגו בתקרית גבול', **קול העם**, 20.4.1956.

⁴³⁹ 'הונסו ממושב אמציה', **הבוקר**, 22.7.1956.

⁴⁴⁰ 'אמציה חיסלה 6 פידאיון', **מעריב**, 18.5.1956.

⁴⁴¹ 'מסתננים באמציה', **שערים**, 21.5.1956.

⁴⁴² 'הותקפו שומרי עדר אמציה', **שערים**, 29.7.1956.

⁴⁴³ בתקרית זו, 'קרב השבעה', לא השתתפו חיילי ההיאחזות.

⁴⁴⁴ '2 ישראלים נפצעו בידי ירדנים', **דבר**, 19.9.1956; 'שכבנו חמש שעות תחת מטר אש', **מעריב**, 21.9.1956.

⁴⁴⁵ תכנון היאחזויות בחבל לכיש, ללא תאריך ושולח, 29/312/1956, א"צ; סיכום ישיבה בקשר לעלייה להיאחזויות נח"ל בחבל לכיש, 31.5.1955, 31.5/1960/670/96, א"צ.

⁴⁴⁶ אהרון חרסינה, דו"ח ביקור- נחושה, 9.6.1957, 7-12/10/6, א"י"ט.

⁴⁴⁷ ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 68-71; 127-129; 165-163.

⁴⁴⁸ יהושע בן אריה, מפעל חבל לכיש- תכנון מול ביצוע, ללא תאריך מדויק (שנת 1967 לפי ההקשר), J123\234, אצ"מ.

בתוספת הקיבוץ הוותיק גלאון) ובין יישובי העולים (מפה 3). סביר להניח כי בעת הנחת המסד למיזם היאחזויות הנח"ל, ראו בעיני רוחם שני השותפים בחזון-אליק שומרוני ולוי אשכול יחבלי לכיש' רבים כאשר לפנייהם עומדות היאחזויות נח"ל.⁴⁴⁹ פרשת היאחזויות לכיש הייתה במובן זה היוצאת מן הכלל שאיננו מעידה על הכלל, כאשר קבוצה של היאחזויות הסמוכות זו לזו המגינות על יישובי עולים לא קמה פעם נוספת, לא טרם הקמת חבל לכיש ואף לא אחריו. עקב המחסור באמצעים ובכוח אדם לא היו ההיאחזויות בחבל אמורות לתרום לביטחון השוטף של סביבותיהן, מעבר להיצאאותן בסמוך לגבול. למרות זאת כאשר התחממה הגזרה במהלך שנת 1956 נכנסו ההיאחזויות לקו האש והוכיחו כי יש בכוחה של התיישבות ביטחונית לסייע לבלימת ההסתננות גם ללא הנחיות מיוחדות.⁴⁵⁰

ניר עוז: היאחזות שהובילה תנועה התיישבותית

ניר עוז הייתה חריגה בנוף ההיאחזויות בתקופת כהונתו דיין, מכיוון שלמעט היאחזויות לכיש הייתה היחידה שקמה באותה התקופה בסמוך לריכוזי אוכלוסייה ישראלים. ההיאחזות קמה ממזרח לחאן יונס בספטמבר 1955 ואוורחה לאחר שלושה חודשים בלבד.⁴⁵¹ אין במיקומה של הנקודה ובזמן עלייתה אל הקרקע בכדי להצדיק את הקמתה כהיאחזות נח"ל. אמנם ניר עוז מוקמה פחות מקילומטר מרצועת עזה, אולם בסמוך אליה כבר היו קיימים הקיבוצים מגן ונירים.⁴⁵² כמו כן לא נמצאו דיונים ברמה המטכלית או האגמיית שחייבו את הקמת ההיאחזות. אין גם עדויות במסמכים הזמינים על כך שגופים אזרחיים, כגון המחלקה להתיישבות או משרד החקלאות, דחפו להקמת הנקודה.⁴⁵³

היוזמה להקמת ניר עוז עלתה לראשונה כשיתוף פעולה בין השומר הצעיר והקיבוץ הארצי לבין פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל.⁴⁵⁴ את ההיאחזות הקימו שני גרעינים של הקיבוץ הארצי-גרעין של בני הארץ וגרעין עליית הנוער.⁴⁵⁵ בסיכום הכספי שבין המחלקה להתיישבות לבין משרד הביטחון נקבע כי המחלקה להתיישבות תממן את ההיאחזות על בסיס הסיכומים שהושגו בהיאחזויות לכיש (700 לא"י לחייל לשנה) אולם בגלל שהקיבוץ הארצי "הביע[ה] את רצונה לעבור

⁴⁴⁹ גם הטרימינולוגיה בעת הקמת ההיאחזות בלכיש דומה לזו שליוותה את הקמת ההיאחזויות הראשונות: "לשני יישובי הנח"ל נועד ייעוד משולש: להפריח השממה, ללכד פזורי האומה ולשמש חומת מגן וביטחון בחבל עזוב ופרוץ". דברי מפקד הנח"ל אהרון דורון בהקמת ההיאחזות. מובא אצל: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 128.

⁴⁵⁰ כאשר נפרס כוח מג"ב לאורך הגבולות, עם קבלת האחריות הביטחונית מידי צה"ל בשנת 1954, היו שבע מפלוגותיו פרוסות לאורך הקו הירדני. שתי פלוגות נפרסו בעמק בית שאן ועמק יזרעאל, ועוד חמש בגזרת הגבול שמחדרה עד ירושלים. בפועל לא שהה שום כוח של מג"ב דרומית לפרוזדור ירושלים. אוחיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 186. גם חיילי ההיאחזות בלכיש לא זוכרים סיורים של מג"ב במזרח החבל. ראיון טלפוני עם יעקב הירש, 13.10.2020. לא היה שינוי בפריסה זו גם עם הקמת יישובי חבל לכיש, והשערתו היא כי מג"ב סמך על ההיאחזויות שיחסמו את הגבול.

⁴⁵¹ אגף הנוער והנח"ל אל הסוכנות היהודית, ניר עוז, 24.11.1955, 91/1687/1985, א"צ.

⁴⁵² פיקוד הנח"ל חינוך, דף הסברה להיאחזות הנח"ל ניר עוז, ללא תאריך, 7-12/11/1, אי"ט.

⁴⁵³ באוגוסט 1955, עם ראשית הדיונים על הקמת ההיאחזות יצאה מהרצועה מתקפת פדאיון גדולה בה נהרגו 15 ישראלים על ידי כ-60 מפגעים (מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 372-376), אולם אין דיונים באף פורום מתוך המסמכים הזמינים הקושרים את המתקפה להקמת ההיאחזות.

⁴⁵⁴ אגף הנוער והנח"ל- המחלקה הכלכלית אל מחלקת התקציבים במשרד הביטחון, היאחזות השומר הצעיר, 8.1955, 7-12/11/1, אי"ט.

⁴⁵⁵ 'שני גרעיני נח"ל התנחלו בגבול רצועת עזה', **זמנים**, 30.9.1955.

מיד לעבודה פרודוקטיבית" היא זו שתישא בהוצאות כבר מעת ההקמת ההיאחזות.⁴⁵⁶ בהמשך סירב הקיבוץ הארצי לשלם את הסכומים המובטחים כיוון שלטענתו הגיעו להיאחזות פחות חיילים ממה שהובטח לכתחילה, דבר שפגע בכמות החיילים שניתן היה לשלוח לעבודות משקיות, ובנוסף החיילים עסקו בחודשים הראשונים בהתבצרות ולא בעבודות המשק.⁴⁵⁷

מה הייתה הסיבה להקמתה של ניר עוז כהיאחזות, ומדוע היא אוזרחה כל כך מהר? יאיר דואר טוען כי מראש לא תוכננה ניר עוז כהיאחזות אלא כיישוב של השומר הצעיר, והסיבה שהנקודה קמה כהיאחזות הייתה מחלוקת בין מחלקת ההתיישבות לבין הקיבוץ הארצי- התנועה שהקימה את הנקודה, בנושא תקציב אחזקת היישוב.⁴⁵⁸ חלקו השני של טענתו של דואר איננו מוכרח מתוך מסמכי התקופה;⁴⁵⁹ אולם מסתבר כי המעורבות של התנועה המיישבת- הקיבוץ הארצי, אכן הייתה הרבה יותר משמעותית מאשר בשאר ההיאחזויות, וניתן לראות בניר עוז מקרה ייחודי בו התנועה הקיבוצית היא זו היוזמת הקמת היאחזות. בכל אופן, הזמן הקצר בו הייתה הנקודה במעמד של היאחזות לא מאפשר להבחין בתהליכים משמעותיים, חברתיים, משקיים או ביטחוניים שאירעו בניר עוז.

היאחזויות בהקשר למלחמה עם מצרים במערב הנגב

הגל הראשון של ההיאחזויות

חתימת עסקת הנשק הצ'כית- מצרית בסתיו 1955 גרמה למטכ"ל לחשוש מפלישה מצרית לכיוון מערב הנגב, ולכן החל צה"ל להשקיע בחיזוק המערכים ההגנתיים ובכלל זה ההגמ"ר ביישובים. דיין, שקודם לכן המעיס בערך ההגמ"ר שינה את גישתו ובישיבת מטכ"ל בפברואר 1956 טען: "היום מבחינה תקציבית ועקרונית דינם של יישובי ההגמ"ר כדין תקציב הביטחון, ואני הייתי מתייחס אליהם כמו למוצב פלוגתי".⁴⁶⁰ בדיונים נוספים במטכ"ל נידונו דרכי הפעולה האפשריות של המצרים, ונקבע כי ציר ניצנה באר שבע הוא נקודת התורפה המרכזית, בגלל הדרך הנוחה מקדמת סיני למרכז הנגב, ועקב מיעוט ההתיישבות הישראלית לאורכו. מבחינת צה"ל היה ציר זה משמעותי וחשוב גם בכדי לפתח מתקפת נגד לסיני לאחר ההדיפה הראשונית של כוחות הפלישה.⁴⁶¹

צה"ל דרש מתנועות ההתיישבות למלא את פתחת ניצנה ופתחת כוכב הצפונית יותר, שחסמה דרך פלישה אופציונלית נוספת- מרפיח לבאר שבע, ביישובים שיוכלו לעכב את הפלישה המצרית, כפי שעשו יישובי הדרום במלחמת העצמאות. אולם בגלל מיעוט בגופים חלוציים ובמקורות מים,

⁴⁵⁶ מ. קשתי אל רענן ויץ, היאחזות בביר גדא, 19.9.1955, 91/1687/1985, א"צ.

⁴⁵⁷ מ. קשתי אל אגף הנוער והנח"ל, ניר עוז, 12.1956, 91/1687/1985, א"צ; אגף הכספים של משרד הביטחון אל הקיבוץ הארצי, 4.1956, 91/1687/1985, א"צ.
⁴⁵⁸ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 173. גם בעיתונות היומית מכונה הנקודה- 'קיבוץ' ניר עוז, ולעיתים אף לא מוזכר שהיא היאחזות. 'ניר עוז התנחל בנגב', דבר, 30.9.1955; 'ניר עוז- קיבוץ חדש ע"י נירים', **חירות**, 30.9.1955.

⁴⁵⁹ המחלוקות הכספית החלה דווקא בעקבות עליית הנקודה כהיאחזות, וראו על כך לעיל.

⁴⁶⁰ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 6.2.1956, א"צ; אלרון, 'איום השריון', עמ' 133. מוטי גולני כותב כי המעבר מאוריינטציה התקפית להגנתית נכפה על דיין על ידי בן גוריון. לטענתו רק הרטוריקה של דיין הייתה הגנתית אולם עדיין מרבית ההשקעה של צה"ל התמקדה בפי התקפי. גולני, **תהיה מלחמה בקיץ**, עמ' 114.
⁴⁶¹ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 25.3.1956, א"צ.

סוכם כי אם לא ימצאו גרעינים אזוריים יקומו במקום היישובים היאחזויות, והצבא יפנה בין 80 ל-100 חיילי נח"ל לכל נקודה. הצבא היה אמור לממן את שהות החיילים, לפחות בחצי השנה הראשונה, כפי שנעשה בהיאחזות בקציעות.⁴⁶²

בישיבה שנערכה במשרד האוצר בפברואר 1956, בהשתתפות דיין, אשכול-שר האוצר ויו"ר המחלקה להתיישבות, שמעון פרס-מנכ"ל משרד הביטחון ואהרון חרסינה ראש ענף ההתיישבות באג"ם נקבע כי בשלב הראשון יוקמו שלוש היאחזויות בדרום השטח המפורז.⁴⁶³ כדי לאפשר פיתוח חקלאי בנקודות הבטיחו הגורמים האזוריים כי ינסו להאריך את קו המים ירקון-נגב דרומה, ובשלב הראשון יקימו קו מים זמני מבארות מים באזור קציעות. כדי להסוות את הקמת ההיאחזויות הורה הצבא על הפסקת כל פעילות ייחודית בשטח המפורז בשביל 'להרדים' את המצרים. נקבע כי שלושת ההיאחזויות יעלו על הקרקע עד לסוף אפריל 1956,⁴⁶⁴ ומיד לאחר ההחלטה החל חיל ההנדסה לערוך סקרים בכדי לבחון את סלילת הדרך מעבדת לדרום הפתחה.⁴⁶⁵ בשלב זה החלו להתפתח מחלוקות בין הגורמים הצבאיים לאזוריים: מנכ"ל המחלקה להתיישבות רענן ויץ הסכים עם הרעיון הכללי של הצבא לפיו יש להקים יישובים בציר ניצנה באר שבע עקב נסיבות ביטחוניות, אולם דחה את הגישה הצבאית לפיה יש להקים יישובים בלא התחשבות בתנאים כלכליים ומשקיים שיאפשרו את התפתחותם.⁴⁶⁶ אי הכרעת המחלוקת בין ויץ לגורמים הצבאיים הייתה אחת הסיבות המרכזיות לכישלון של ההיאחזויות בעתיד.

הלחץ של הצבא בראשותו של דיין להקים יישובים או היאחזויות על קו הפלישה המצרית מעלה כיוון מפתיע. בניגוד לזלזול המופגן שביטא דיין ביכולתו של מערך ההגמ"ר להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף ועם ההסתננות,⁴⁶⁷ בעת המתרחשות מול מצרים ניתן ליישובים, הקיימים ואלו האמורים לקום, תפקיד מרכזי: לעצור פלישה של כוח אויב סדיר. שינוי זה נבע משתי סיבות ארגוניות: ראשית-מצוקת כוח האדם של הצבא, בעת שפיקוד הנח"ל נחשב כמאגר כוח אדם 'מבוזבז'. לכן היה נכון יותר להפנות את חיילי הנח"ל להקים היאחזויות מאשר לפקוד על לוחמים ביחידות אחרות להקים מוצבי בלימה. שנית-בגלל המחסור במשאבים של הצבא, הקמת היאחזויות הייתה חסכונית יותר למערכת הביטחון מאשר בניית מוצבים צבאיים על קו הפלישה בגלל התמיכה החלקית של המחלקה להתיישבות בהיאחזויות. להערכת הגורם הכלכלי היה משמעותי פחות מאשר החיסכון בכוח האדם, מכיוון שלפי ההסדרים עם המחלקה להתיישבות שנגעו להיאחזויות אלו (ראו להלן) מרבית העול הכלכלי נפל על כתפי הצבא, והשתתפות המחלקה הייתה נמוכה ונגעה בעיקר לסיוע בהקמת המשקים.⁴⁶⁸ מטכ"ל צה"ל ראה נכוחה את הסיכוי

⁴⁶² שאלת היישוב באזור קציעות בארותיים-סיכום ישיבה, 14.2.1956, S15\40851, אצ"מ. הסדר זה היה שונה מההסדרים הכלכליים של היאחזויות לכיש שם המחלקה להתיישבות ממנה חלק נכבד ממחית החיילים.
⁴⁶³ שתיים בתוכן: האחת בסמוך לקציעות והשנייה בביר עין-בארותיים, והשלישית בסמוך לשטח אך מדרום לו-בביר חפיר. שם.

⁴⁶⁴ שאלת היישוב באזור קציעות בארותיים-סיכום ישיבה, 14.2.1956, S15\40851, אצ"מ; לשכת סגן הרמטכ"ל, יישוב שטח ניצנה, 20.2.1956, 475/1034/1965, אצ"מ; דיין, **אבני דרך**, עמ' 179; זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 244; פריד, **התגבשות והתפוררותה**, עמ' 137-142.

⁴⁶⁵ קצין הנדסה ראשי, דו"ח סיור הנדסי, 3.1956, 475/1034/1965, אצ"מ.

⁴⁶⁶ פריד, **התגבשות והתפוררותה**, עמ' 142.

⁴⁶⁷ ראו לעיל בראשיתו של פרק זה.

⁴⁶⁸ מרדכי בר און נתן בכורה לשיקול הכספי על פני שיקול כוח האדם (אותו הוא כלל לא מזכיר). בר און, **שערי עזה**, עמ' 101. נכון הוא שהסוכנות השתתפה בתקציב הקמת היישובים ובתפעולם, אולם מרבית הסכום של אחזקת החיילים עדיין היה באחריות הצבא (ראו: מ.קשתי אל הסוכנות היהודית, סיכום פגישה, 12.9.1956, S15\40851, אצ"מ; מ.קשתי אל י. חסון, היאחזויות, 30.4.1956, 93/1687/1985, אצ"מ). ההפרש בין

המועט של היישובים או היאחזויות הנח"ל להתמודד עם פלישה של טורי שריון מצריים בעזרת נשק הנ"ט הלא רב שנמצא במערך ההגמ"ר, אולם התקווה הייתה שהנקודות יעכבו את התקדמות הפלישה עד להגעת כוחות הודפים, בעיקר ממערך המילואים.⁴⁶⁹ במתאר שכזה, וכאשר הסיכויים המשקיים והחקלאיים לא היו מזהירים, אין פלא שהתנועות המיישבות לא ששו לקחת חלק במיזם של הצבא, ועל כן עבר הנטל באופן טבעי לפיקוד הנח"ל.

במהלך חודש מרץ 1956 החל צה"ל להיערך להקמת ההיאחזויות. אג"ם - מבצעים קבע את מיקומן המדויק בהתאם לצירי הפלישה המצריים: אחת מהן הייתה אמורה לקום בדרום הפתחה, בבארותיים, והשנייה בואדי אביאד, בסמוך לציר ניצנה- באר שבע. העבודות להקמת ההיאחזויות תוכננו כמבצע מורכב עקב הקרבה לגבול והרגישות המדינית בשטח המפורז, ופיקוד דרום וחיל השריון נצטוו להפריש צוות קרב פלוגתי לשם אבטחת הנחת קווי המים להיאחזויות. הצוות ישב ממזרח לשטח מפורז והיה בכוונות לכניסה לתוך השטח במקרה של מתקפה מצרית וכן למנוע "הפרת ריבונות ישראל במפורז ניצנה". החיילים במקום וכן העובדים האזרחיים קבלו הוראה לא לענות לשאלות פקחי האו"ם בדבר מטרות עבודות הפיתוח.⁴⁷⁰

יום לפני הקמת הנקודות, בעת ישיבת ממשלה, סיפר בן גוריון לשרים כי ההיאחזות בבארותיים תוקם בתוך השטח המפורז (בניגוד להודעה מוקדמת יותר לפיה ההיאחזות תהיה מחוץ לשטח), ותירץ את ההודעה המאוחרת בבלבול בקריאת המפה.⁴⁷¹ התרוץ נראה בלתי אמין, לאור החששות המרובים שהועלו בצה"ל מהקמת היאחזות בתוך השטח המפורז, אולם נראה שהוא 'נבלע' בהצלחה על ידי מרבית השרים. לעומתם שר החוץ שרת חשש מהפרת הסיכום המסתמן עם מזכ"ל האו"ם בדבר הנוכחות הישראלית המותרת בתוך השטח המפורז, וטען: "אינני סובר שיש דחיפות עליונה בהעלאת נקודה נוספת באזור המפורז של ניצנה. כל זמן שהצבא נמצא שם [מאז פעולת הסבחה שהתרחשה בסוף 1955] אינני רואה זאת כדחיפות". מולו טען בן גוריון כי בניגוד להיאחזות קציעות, זו שתוקם בבארותיים אכן תהיה נקודה חקלאית שתקבל מים מצינור שיימשך דרומה, ובהתאם להסכמי שביתת הנשק ישראל יכולה להקים התיישבות בשטח המפורז ככל שתחפוץ. מול הניסוחים המעורפלים בדבר החשיבות החקלאית של המקום קרא שר האוצר לוי אשכול לילד בשמו, והסביר כי כל העניין החקלאי אינו אלא כסות עיניים לשם הקמת נקודה ביטחונית על ציר פלישה: "דיין מבין כמוני שאין זו חקלאות, מחפשים רק לעשות דבר מה, להסביר שזה לא צבא, אלא גם חקלאות, לכן מניחים שם צינור...".⁴⁷² בן גוריון בחר שלא הזכיר כי ההיאחזויות המתוכננות נועדו לעצור פלישה צבאית אלא ציין את המאבק המדיני על השטח

אחזקת חייל סדיר לבין אחזקת חייל באותן היאחזויות היה קטן ולא משמעותי, ולכן להערכתו השיקול המרכזי להערכתו היה מחסור בכוח אדם לוחם, ואפשרות ניצול כוח האדם של הנח"ל.

⁴⁶⁹ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ. דיון ניסה לערוך סימולציות שיבחנו לאיזה פרק זמן (שעות או ימים ספורים) יצליח כל יישוב הנמצא בסביבות רצועת עזה לעצור טור פלישה מצרי, לפי הערכתו את מידת כושר העמידה של כל יישוב.

⁴⁷⁰ אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה- הוראה מס' 1, 1.3.1956, 475/1034/1965, א"צ; אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה- הוראה מס' 2, 5.3.1956, 475/1034/1965, א"צ; אג"ם מבצעים אל תה"ל, עבודות בשטח המפורז ניצנה, 3.1956, 475/1034/1965, א"צ.

⁴⁷¹ ככל הנראה נדחתה העלייה להיאחזויות עד להתכנסותה של ישיבת הממשלה. ראו: אג"ם מבצעים, התראות מס' 2 ליישוב שטח ניצנה, 13.3.1956, 475/1034/1965, א"צ.
⁴⁷² פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.3.1956, ג"מ.

המפורז, שאכן היה פחות משמעותי מאז קרב הסבחה. ייתכן כי בחירה זו נבעה ממידור של חלק מהשרים מההכנות לקראת מבצע קדש.⁴⁷³

לאחר דיון ער, שכלל גם מאבק על סמכויות בין בן גוריון לשרת,⁴⁷⁴ הצביעה הממשלה בדבר הקמת בארותיים. תוצאות ההצבעה אינן נמצאות בפרוטוקול הישיבה, אולם מרדכי בר-און ומיכאל בר זוהר, בהסתמך על מסמכים מארכיונו של שמעון פרס, טוענים כי שרת הצליח לגייס רוב בממשלה ולדחות לזמן מה את ההצעה להקים יישוב בתוך השטח המפורז. למרות זאת, לטענתו של בר-און, הערימו בן גוריון ודיין על החלטת הממשלה והקימו את ההיאחזות בתוך בסיס נטוש של המשטרה.⁴⁷⁵ לעומת זאת, טיוטה של ההחלטה שנמצאה אצל זאב שרף והועברה לארכיון בן גוריון מראה כי הממשלה קבלה החלטה מעומעמת לפיה: "מחליטים כי יפתחו שטח בארותיים באזור המפורז של ניצנה, על מנת להכשירו להתיישבות בעתיד".⁴⁷⁶ לפי ניסוח זהיר זה, שקרא להקמת התיישבות בעתיד אולם לא באופן מידי, לא שרת ולא בן גוריון קבלו את מלוא מבוקשם. כך או כך, חודשיים מאוחר יותר, כאשר ההיאחזות בבארותיים הייתה כבר לעובדה מוגמרת, ביקש בן גוריון וקיבל את אישורה של הממשלה להפוך את ההיאחזות לקבועה, עניין שכלל הקמת צריפים לחיילי הנח"ל ששהו עד אז באוהלים. בדיון היו הנוכחים ובכללם שר החוץ שרת מודעים לעובדה שהיאחזות כבר קמה בפועל, ולא ערערו על החלטה זו.⁴⁷⁷

פרוטוקול ישיבת הממשלה מה-18 במרץ חושף את הראייה של היאחזויות פתחת ניצנה כמוצבים צבאיים, ואת צביון החקלאי ככסות עיניים כלפי חוץ בלבד. אף לוי אשכול, איש ההתיישבות שהוביל את ראשיתו של מיזם היאחזויות הנח"ל, הסכים שלנקודות אלו יש רק ערך ביטחוני והתייחס לפן החקלאי בצורה צינית. היחיד שניסה לטעון שלהיאחזויות ישנו ערך התיישבותי אמיתי היה בן גוריון. דבריו נאמרו ספק מתוך ניסיון הטעיה של שרי הממשלה המתונים, וספק מתוך אמונה מיתית בכוחה של ההתיישבות היכולה לעשות גם את הבלתי יאומן ולהפריח חבל ארץ שומם ללא מקורות מים זמינים, כפי שעשו החקלאים בערי הנגב בתקופה הביזנטית.⁴⁷⁸

ההיאחזות בואדי אביאד (נחל לבן) על ציר ניצנה באר שבע, קמה למחרת ישיבת הממשלה, ב-19 במרץ. ההיאחזות, שקמה על גבעה נישאה ששלטה על הציר מעל פיתול של הנחל, נקראה שדמות שיזף ומאוחר יותר שלח. להיאחזות עלו גרעינים של הקיבוץ הארצי.⁴⁷⁹ יומיים מאוחר יותר עלתה ההיאחזות בבארותיים, בתוך השטח המפורז, ללא התנגשות עם כוחות מצריים או כאלה של האו"ם. בהיאחזות שירתו גרעינים של הקיבוץ המאוחד.⁴⁸⁰ בארותיים שלטה על מעקף דרומי לציר ניצנה באר שבע: מעקף שיצא מדרום הפתחה והתחבר לציר הראשי לבאר שבע בנקודה

⁴⁷³ אם כי להיאחזויות אלו היה תפקיד מסוים גם במאבק המדיני. ראו: שרת, **יומן מדיני**, חלק ה', עמ' 1354-1351.

⁴⁷⁴ ראו חילופי דברים בין בן גוריון ושרת בעניין זה במהלך הימים הבאים: שם, עמ' 1377-1380. לאחר דחיית הצעת ההתיישבות כתב בן גוריון לשרת כי הוא שוקל להתפטר. בן גוריון למשה שרת, 22.3.1956, מס' פריט 132901, אב"ג. בסופו של דבר דווקא שרת היה זה שנאלץ להתפטר מהממשלה בעקבות מספר עימותים עם בן גוריון שהתרחשו באותה העת.

⁴⁷⁵ בר און, **שערי עזה**, עמ' 441; בר זוהר, **בן גוריון**, חלק ג', עמ' 1187. ראו גם: דיין, **אבני דרך**, עמ' 182.

⁴⁷⁶ זאב שרף אל דוד בן גוריון ומשה שרת, החלטת ממשלה סודית באשר לפתיחת שטח באזור המפורז של ניצנה, 20.3.1956, מס' פריט 132879, אב"ג. שרף הוסיף כי החלטה זו לא נכנסה לפרוטוקול הישיבה ונשמרה אצלו, אולם לא ציין את הסיבה לכך.

⁴⁷⁷ פרוטוקול ישיבת הממשלה, 27.5.1956, ג"מ.

⁴⁷⁸ ראו בעניין זה: זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 251.

⁴⁷⁹ שם, עמ' 254; 'קיבוץ השומר הצעיר ה-71 בשדמות שיזף: אנחנו פה', **על המשמר**, 1.6.1956.

⁴⁸⁰ אג"ם מבצעים, נתונים התיישבותיים באזור חלוצה, ניצנה, בארותיים, 9.5.1956, 475/1034/1965, א"צ.

מזרחית יותר.⁴⁸¹ דיין ביקר בנקודות מעט לאחר הקמתו, וטען כי בשדמות שיזף "חיילי הנח"ל
 "עושים רושם נהדר... עליזים ושמחים להיות במקום זה". לעומת זאת זיהה דיין נרפות אצל
 חיילי בארותיים: "בבארותיים מצב הרוח לא טוב. הגרעין נמצא כאן למרות רצונו ומחכה ליום
 שיעבירוהו מכאן", וניסה להעלות את המוטיבציה אצל החיילים למרות הקשיים המשקיים דרך
 הכרת ערך משימתם: "בלימה ראשונה של התקדמות המצרים על ציר זה".⁴⁸² להקמת ההיאחזות
 בבארותיים לא ניתן ביטוי בתקשורת הישראלית עקב מיקומה בתוך השטח המפורז.⁴⁸³ לאחר
 הקמת ההיאחזויות יצא בן גוריון לסיור בהן, ובניגוד להתרשמות הפושרת של דיין חזר נלהב. הוא
 קרא אליו את יוסף שפרינצק ונחום גולדמן, שעמדו בראש הקונגרס הציוני ה-24 שהתקיים
 באותה העת בירושלים, והציע:

שיבטלו כל ישיבות הקונגרס ליום אחד- ויסיעו כל הצירים לאזור ניצנה. הצבא
 ייתן להם כל הביאורים, ויראו מה זה מדבר, הפרחת בניין הארץ, וגם בעיית
 הביטחון המרכזית: סכנת הפלישה המצרית ואיך ההתיישבות משמשת גם
 ביטחון. הסכימו- יעשו זאת באחד במאי.⁴⁸⁴

אג"ם מבצעים הורה שבארותיים ושדמות שיזף יהיו בכפיפות מלאה לפיקוד הדרום, ולא לפיקוד
 הנח"ל; זאת לעומת הכפיפות הכפולה בהיאחזויות הנח"ל שקמו עד לאותה העת: בשגרה לפיקוד
 הנח"ל ובאירועי ביטחון שוטף וחירום לפיקוד המרחבי.⁴⁸⁵ הוראה זו מלמדת על בכירות
 התפקידים הביטחוניים על פני המשקיים בהיאחזויות אלו. פיקוד דרום הקים מפקדה ששלטה על
 שלוש ההיאחזויות באזור (ההיאחזות הוותיקה קציעות ושתי ההיאחזויות החדשות) ששכנה
 בקציעות, יחידה 150. המפקדה מנתה 11 קצינים ומשקי"ם, ובכל היאחזות שירתו 13 אנשי סגל
 צבאי ו-60 חיילים.⁴⁸⁶

הגל השני של היאחזויות מערב הנגב

חודש אפריל 1956 סימן נקודת מפנה במתיחות שבין ישראל למצרים: בתחילת החודש הפגיו
 צה"ל את העיר עזה בתגובה לתקריות גבול והביא למותם של 58 תושבים; בתגובה פעלו חוליות
 פדאיון בתמיכה מצרית במערב הנגב והרגו למעלה מעשרה ישראלים.⁴⁸⁷ בעת ישיבת מטכ"ל
 שהתקיימה ב-10 באפריל בהשתתפות בן גוריון, בה נידונה תוכנית 'קטורה'- תוכנית ההתגוננות
 מפני פלישה מצרית, עדיין ראה המטכ"ל את ציר ניצנה כציר הפלישה העיקרי של צבא מצרים
 למרות הקמת שתי ההיאחזויות בחודש מרץ. החשש המרכזי היה שהמצרים יפרצו בכוח ובצורה

⁴⁸¹ ראו את המפה הנספחת למסמך: רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית
 בפיקוד הדרום, 9.4.1956, 106/756/1961, א"צ.

⁴⁸² דיין, **אבני דרך**, עמ' 182.

⁴⁸³ עיתון "במחנה נח"ל לא הזכיר את הקמת ההיאחזות, לעומת החצנה של שאר ההיאחזות שקמו בפתחת
 ניצנה במרץ וביוני 1956.

⁴⁸⁴ יומן בן גוריון, 27.4.1956, מובא אצל: זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 246. ואכן בראשון למאי הגיעו חברי
 הקונגרס לסיור בשדמות שיזף. 'צירי הקונגרס ביישוב החדש בנגב', **דבר**, 2.5.1956; 'הנח"ל זורם', **במחנה
 נח"ל**, יוני 1967.

⁴⁸⁵ מפקד הנח"ל אהרון דורון הציע כי ההיאחזויות יהיו כפופות בשגרה לפיקוד הנח"ל. אהרון דורון אל סגן
 הרמטכ"ל, יישוב שטח ניצנה, 28.2.1956, 475/1034/1965, א"צ. אולם דעתו של דורון לא נתקבלה. עוזי
 נרקיס, יישוב אזור ניצנה- סיכום ישיבה, 13.3.1956, 475/1034/1965, א"צ.

⁴⁸⁶ אג"ם/מת"ם, צו הקמה מפקדת היאחזויות שיזף (סדיר), 13.3.1956, 12-7/2, א"י"ט.

⁴⁸⁷ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 398-403; אוהיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 244-245.

מהירה באזור הפתחה ומשם ינסו להתקדם צפון מזרחה לכיוון באר שבע, בכדי לנסות להגיע להר חברון הירדני.⁴⁸⁸ ראש אג"ם מאיר עמית ציין שכהישג נדרש על היישובים שבציר לעכב את האויב למשך כיומיים שלושה, עד להגעת כוחות למתקפת נגד. ציר פריצה נוסף שנצפה היה מכיוון רפיח מזרחה לבאר שבע, דרך אזור כמעט ריק מיישובים- פתחת 'כוכב'; זאת לעומת ריבוי היישובים ממזרח ומצפון לרצועת עזה, שסכלו אפשרות של פריצה מצרית צפונה לכיוון גוש דן.⁴⁸⁹ בכדי לאבטח את הציר רפיח- באר שבע הציע רמ"ח מבצעים עוזי נרקיס להקים שניים- שלושה יישובים גם בפתחת כוכב.⁴⁹⁰ בן גוריון ניסה להקשות לגבי יכולת היישובים לעמוד בפני הפלישה ושאל האם כוחות ההגמ"ר או חיילי הנח"ל בהיאחזויות יוכלו לעכב טנקים מסתערים. בתגובה ענה דיין:

אני מניח שבטנקים שיש להם עכשיו הם יכולים לכבוש את היישוב. אין לעשות אנלוגיות מהטנקים בדגניה, או מיישוב אחר שעמד בשטח... אז האלטרנטיבות הריאליות שעומדות בפנינו הן אלה. להגביר את מערך הכוננות, והוצאה כבדה על הצבא, הכבדה על הצד המשקי של המדינה.⁴⁹¹

הווה אומר- מערך ההגנה המרחבית, ובכלל זה יכולת ההגנה של ההיאחזויות לא נחשב לפתרון אידיאלי, אולם בהתייחס למצב הכלכלי והפוליטי שנוצר לא היה מנוס מלסמוך עליו. יתירה מכך- הפיקוד הבכיר הניח שחלק ניכר מהיישובים וההיאחזויות שיעמדו אל מול הפלישה לא יחזיקו מעמד ויכבשו, אולם הם יעכבו את התקדמות הכוח התוקף המצרי עד להגעת כוחות מילואים. הברירה האחרת הייתה להגביר את סדר הכוחות של הצבא, והמשמעות הכלכלית של החלטה כזו הייתה בעייתית מדי.⁴⁹²

עבודת מטה של פיקוד הדרום שנשלחה לראש אג"ם יום לפני ישיבת המטכ"ל וככל הנראה שמשה כמצע לישיבה, הגדירה כי השטח החיוני בפיקוד הוא העיר באר שבע, ועליה יש להגן בכל מחיר. בהתאם לתפיסה זו הגדיר הפיקוד חמישה צירים בהם יכולים הכוחות המצרים והירדנים להתקדם לכיוון העיר, וטען כי יש להקים על התיישבות ביטחונית על צירים אלו. הציר שהוגדר כחשוף ביותר היה זה שהוביל מרפיח אל צאלים ובאר שבע, דרך אזור שכונה 'פתחת כוכב' ושלאל היו בו יישובים ישראלים. צירים נוספים בהם עסק המסמך היו מניצנה לבאר שבע, שלמרות הקמת שתי ההיאחזויות במרץ עדיין לא היה מוגן באופן מספק וצירים מהר חברון לצפון הנגב (מפה 4). במבוא למסמך הודגשו שתי נקודות, חשובות ביותר לעניינינו:

אין ההצעות הבאות מתחשבות או מושפעות מגורמים: קרקעות, מים וכו', אלא הן מושפעות מגורמים צבאיים בלבד; הערכת המצב הביטחונית מתייחסת ליישובים וערכם במלחמה, ואינה מתייחסת ליישובים וערכם בביטחון שוטף.⁴⁹³

⁴⁸⁸ דברי משה דיין, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ; אג"ם מבצעים, עלייה חדשה- שדמות שיזף, 19.3.1956, 475/1034/1965, א"צ.

⁴⁸⁹ דברי מאיר עמית, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ.

⁴⁹⁰ דברי עוזי נרקיס, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ.

⁴⁹¹ דברי משה דיין, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ.

⁴⁹² כפי שהתברר בתקופת כהונתו של דיין. אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 43-52.

⁴⁹³ רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 9.4.1956, 106/756, א"צ. מחקר שנערך בה בעת על ידי קצין ההתיישבות אהרון חרסינה הצביע על כך שאין מחסור בקרקע בשני האזורים האסטרטגיים בהם נדרש להקים נקודות יישוב- בציר ניצנה באר שבע ובפתחת כוכב.

שני עקרונות אלו משקפים להערכתי את הגישה העקרונית בפיקוד צה"ל ערב מבצע קדש ביחס להתיישבות הביטחונית. ראשית, לפי הגישה הדואלית שהייתה קיימת מראשיתה של ההתיישבות הביטחונית ושהמשיכה להתקיים בתחילת שנות ה-50, להתיישבות הביטחונית ישנה ערך כל עוד היא אכן **התיישבות**, הווה אומר- יישובים המסוגלים להתקיים מבחינה משקית. במסמך של רמ"ט פיקוד הדרום ניתן לאפיין שינוי משמעותי: היסוד החקלאי כבר לא היווה שיקול, אף לא מזערי, בבחירת מיקום הנקודות. עקרון שני נבע מהיחס של פיקוד צה"ל ומשה דיין למערך ההגנ"ר בכללותו: בעת עיסוק בענייני ביטחון שוטף אין ליישובים השפעה על הנעשה בגבולות (ומכאן גם ההוראה להיאחזויות לכיש לא לעסוק בבט"ש), אולם הם נועדו לעכב, אף אם במעט, התקדמות של כוחות סדירים.⁴⁹⁴

בהתאם לקווים שסוכמו בישיבת המטכ"ל נועדו נציגי הצבא עם ראשי המחלקה להתיישבות וסיכמו על הפניית המאמץ ההתיישבותי בזמן הקרוב לדרום, על חשבון אזורים אחרים בארץ. סוכם כי יוקמו כמה סוגים של יישובים: נקודות שיהפכו בעתיד ליישובי קבע, ויישובי משמר: נקודות זמניות שיקבלו רק תקצוב חלקי במים ובתשומות חקלאיות מהמחלקה להתיישבות, וכן רק מימון חלקי לימי העבודה של החיילים. הנקודות הזמניות היו אמורות לקום על ידי חיילי הנח"ל.⁴⁹⁵ בפועל לא נמצאו גופים אזרחיים שיקימו את יישובי הקבע, ולכן הוחלט כי כלל הנקודות יקומו בתחילה בתור היאחזויות נח"ל. בהמשך להחלטה הורה ראש מחלקת המבצעים באג"ם, עוזי נרקיס, על הקמת ארבע היאחזויות: שתיים בפתחת כוכב ועוד שתיים ממזרח לשטח המפורז, על ציר ניצנה באר שבע. בדומה להיאחזויות שקמו במרץ 1956, גם נקודות אלו היו כפופות לפיקוד דרום ולא לפיקוד הנח"ל. פיקוד דרום הקצה פלוגת הנדסה שתבצר את ההיאחזויות מפני הפלישה המצרית הצפויה.⁴⁹⁶ הקמת ארבע נקודות בפרק זמן קצר יצרה קשיים לפיקוד הנח"ל, שבכדי להפנות כוח אדם לאותן היאחזויות נאלץ להחזיר פלוגות מאימוניהן,⁴⁹⁷ וזאת בנוסף לקשיים שכבר התעוררו עם הקמת ההיאחזויות במרץ שפגעו באימוני גדוד הנח"ל המוצנח.⁴⁹⁸

ארבע ההיאחזויות קמו במהלך חודש יוני 1956: שתי היאחזויות בפתחת כוכב- כרם אבשלום ודקל קמו ב-13 בחודש ושתי ההיאחזויות על ציר ניצנה באר שבע, שבטה ואשלים (פקועה) קמו חמישה ימים מאוחר יותר.⁴⁹⁹ ההיאחזויות שבטה ואשלים צוותו למפקדת ההיאחזויות 150- שכללה גם את קציעות, בארותיים ושלח הוותיקות יותר, והיאחזויות בפתחת כוכב היו חלק מגדוד הנח"ל 906. בחודשיים הראשונים לאחר הקמת ההיאחזויות הצטרפו מדריכים ומתנדבים

חרסינה סבר כי הגורם המגביל הוא כמות המים, ולא ניתן להזרים מים ליישובים החדשים ללא פגיעה בכמות המים המוקצית ליישובים הקיימים, אם לא תתקיים הזרמה מסיבית של מים מהירדן או ממקורות אחרים בצפון הארץ, ולכן המליץ על הכרזת "מצב חירום למים" שתאפשר הפחתה של כמויות מים ליישובים ולמפעלים קיימים. אהרון חרסינה אל רמ"ט פיקוד דרום וסגן הרמטכ"ל, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 25.4.1956, 106/756/1961, א"צ.

⁴⁹⁴ ייתכן כי הקביעה לפיה אין ליישובים ערך בבט"ש נבעה גם מתהליך הדרגתי לפיו משמר הגבול קיבל את האחריות לביטחון השוטף בגבולות המדינה במקום צה"ל, אם כי האחריות על הביטחון השוטף בגבול המצרי נותרה באופן רשמי באחריות הצבא. אוהיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 237-249.

⁴⁹⁵ ויץ אל אשכול, דיין וחרסינה, התיישבות ביטחונית בנגב המערבי- דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, S15\ 40851, אצ"מ.

⁴⁹⁶ עוזי נרקיס אל פיקוד דרום ופיקוד הנח"ל, עליות ביטחוניות בנגב, 14.6.1956, 1475/1034/1965, א"צ.

⁴⁹⁷ אהרון דורון אל ע. ראש אג"ם, הקמת היאחזויות חדשות, 29.5.1956, 1475/1034/1965, א"צ.

⁴⁹⁸ אהרון דורון אל סגן הרמטכ"ל, יישוב שטח ניצנה, 28.2.1956, 1475/1034/1965, א"צ.

⁴⁹⁹ ביצוע העליות בדרום, ללא תאריך ושולח, S15\ 40851, אצ"מ.

אזרחים- מהתנועות הקיבוציות שעזרו לחיילי הנח"ל בשלבי ההתאקלמות.⁵⁰⁰ הקמת ההיאחזויות יצרה מצב בו ציר ניצנה באר שבע, ציר הפלישה שאובחן על ידי המטכ"ל כציר המסוכן ביותר לפלישה מצרית, אובטח על ידי ארבע היאחזויות בו זמנית: בתוך השטח המפורז- ההיאחזות הוותיקה קציעות, וממזרח לו- לפי הסדר ממערב למזרח, ההיאחזויות שלח, שבטה ואשלים.

התמודדות עם אתגרים ביטחוניים ומשקיים

למרות שקמו בכדי להתמודד עם סכנת פלישה צבאית בעת מלחמה, נאלצו היאחזויות מערב הנגב, ובעיקר קציעות, בארותיים ושלח, להתמודד גם עם מצב הביטחון השוטף המעורער. האיום המרכזי הגיע ממסתננים שתקפו עבודות תשתית במרחב ומקשו את הצירים. באפריל 1956, במהלך גל הסתננות גדול של הפדאיון נהרג אזרח ונפצעו שלושה במתקפה על אתר עבודות אזרחיות בסביבות ניצנה,⁵⁰¹ ככל הנראה עבודות להקמת אחד מקווי המים להיאחזויות. במקביל עלה רכב על מוקש ליד בארותיים.⁵⁰² בסוף יולי 1956 נפצעו שני עובדים בקידוח מים בשלח, ושני אזרחים נוספים בהתפוצצות מוקש ליד ניצנה.⁵⁰³ חודש מאוחר יותר נהרגו שני חיילים כאשר רכבם עלה על מוקש צפונית לניצנה. בשלהי ספטמבר נפצע חייל ישראלי בניצנה מאש שנורתה מעבר לגבול.⁵⁰⁴ התקרית החמורה ביותר התרחשה ב-22 באוקטובר, ערב מבצע קדש: כוח של חטיבת גולני שנסע בשני רכבים צבאיים- קומנדקר ומשאית עלה על מיקוש שהוטמן על ידי חוליית מפגעים מצפון מערב לקציעות. בתקרית נהרגו שלושה חיילים ונפצעו עשרים ושבעה. מהדיווחים נראה כי החיילים היו במשימת סילוק מוקשים ונעו דרומה לקציעות.⁵⁰⁵ ימים ספורים לאחר סיומו של מבצע קדש נהרג יוחנן גינסברג, חייל מכרם שלום, לאחר שעלה גם הוא על מוקש בעת שנערך סיור יזום לנטרול מוקשים.⁵⁰⁶

במהלך שנת 1956 לא הצליחו היאחזויות מערב הנגב להתפתח בצורה משקית. עניין זה נבע הן מהתנאים האובייקטיביים הבעייתיים בשטח: קרקע דלה והעובדה כי קו המים מהצפון טרם הושלם- למרות ההבטחות הרבות,⁵⁰⁷ והן מהתקצוב החלקי שקבלו חלק מהיישובים שהוגדרו כיישובי משמר'. בכרם אבשלום לא אישרה המחלקה להתיישבות את הגדלת הענפים החקלאיים.⁵⁰⁸ בדקל, שלא חוברה לקו מים, נכשלו קידוחים למי תהום בסביבותיה, והיא נאלצה להסתפק במים שהובאו במכליות,⁵⁰⁹ דבר שכמובן לא יכול היה לאפשר התפתחות משק חקלאי

⁵⁰⁰ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 249; ראו: מ. קשתי אל אגף הכספים במשרד הביטחון, כלכלת אזרחים, 10.6.1956, 93/1687/1985, א"צ.

⁵⁰¹ גולני, **מלחמת סיני**, עמ' 565.

⁵⁰² 'אבדות הפדאין הגיעו ל-11 הרוגים ו-5 שבויים לאחר 2 התנגשויות אתמול', הבוקר, 11.4.1956.

⁵⁰³ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 418. לפי גרסה אחרת שני הפצועים בשלח שמרו על ההיאחזות (לא ברור האם היו חיילים או אזרחים) והם נפגעו בעת חילופי אש עם מסתננים. 'מסתננים פצעו שני שומרים בדרום', **מעריב**, 27.7.1956.

⁵⁰⁴ ללא ציון שולח, התקריות הרציניות בגבול מצרים מאז הפסקת האש, 17.10.1956, מס' פריט 263282, אב"ג.

⁵⁰⁵ 'משרד החוץ מאשים', **שערים**, 22.10.1956; 'חודשה התוקפנות המצרית בניצנה', **דבר**, 22.10.1956. הנופלים היו חיים אטלס, קצין מילואים שהצטרף כנספח למשימה, הלוחם דני פלג ומפקד הכיתה שמואל גרוס.

⁵⁰⁶ ראיון טלפוני עם אהרלה דביר, 15.11.2020.

⁵⁰⁷ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, 93/1687/1985, א"צ.

⁵⁰⁸ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 121.

⁵⁰⁹ שם, עמ' 97.

משמעותי. גם כאשר נמצאו מי תהום להיאחזות בארתיים הם לא היו ראויים לשתייה, והנקודה נסמכה על מים המובלים ברכבים.⁵¹⁰ תמונה דומה נצפתה גם בהיאחזויות שהוגדרו כיישובי קבע: 'באשלים הענפים לא הצליחו להתפתח מעבר לשלב הניסיוני, מכיוון שהמים הגיעו רק במכליות והספיקו לשימוש ביתי בלבד ולאחזקת משק החי הקטן במקום. חלק מחברי אשלים עבד במפעל המלאכה של רביבים בכדי לסייע לקיום הנקודה.⁵¹¹ ההיאחזויות שהצליחו להתפתח בצורה מסוימת היו שלח (שדמות שיוף), קציעות וכרם שלום. שלח נהנתה מסיוע מצד הקיבוץ הארצי והצליחה לאגום מי שיטפונות; אולם גם שם החיסרון במים (קידוחים למי התהום לא הביאו למציאת מים מתוקים), הגביל את פיתוחם של ענפי החקלאות, וחיילי ההיאחזות הקימו לול ודיר כבשים.⁵¹² קציעות הייתה קרובה לשתי בארות מים גדולות שהיו בניצנה. המים הספיקו לאחזקת גן ירק קטן בשטח של כ-20 דונם ולגידול מספוא.⁵¹³ בכרם שלום הצליח גרעין חזק של תנועת המושבים לפתח את ענפי המשק.⁵¹⁴

המחלקה להתיישבות סרבה לממן ימי עבודה מרובים בהיאחזויות בגלל התנאים המשקיים הקשים, ובסיוור שערך ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה נמצא כי שלוש היאחזויות- קציעות אשלים ושלח, קבלו יחדיו רק כ-20-30 ימי עבודה בחודש. בסיוור התברר כי המצב ביישובי פתחת כוכב טוב מעט יותר, וקק"ל ממנה ימי עבודה בהכשרת קרקע ובהכנת מטעים.⁵¹⁵ בתקופה מאוחרת יותר, בראשית שנת 1958, נמצא כי בהיאחזויות בארתיים, שלח ואשלים לא עבדו יותר מעשרה חיילים בעבודות המשק, והשאר עסקו בשמירות, אימונים ושירותים.⁵¹⁶

הרתיעה בקרב התנועות הקיבוציות וחיילי הנח"ל משירות בהיאחזויות מערב הנגב

האוריינטציה הביטחונית המובהקת של הנקודות והבכורה הברורה, עוד יותר מהרגיל, של הגופים הצבאיים על פני אלו האזרחיים, נכרת בדיונים בין המחלקה להתיישבות לגופים הצבאיים בעת הקמת ההיאחזויות. באביב 1956 קבל רענן ויץ במכתב לראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן על כך שבחירת הגרעינים ההתיישבותיים שיעלו להיאחזויות נקבע באופן בלעדי על ידי צה"ל: "הרינו להבהיר לכם כי מסירת נקודות לתנועות התיישבות שונות היא זכותה הבלעדית [ההדגשה במקור] של המחלקה להתיישבות ואין גוף אחר יכול להחליט בעניין זה".⁵¹⁷ ויץ רצה כמובן להשאיר בסמכות המחלקה להתיישבות את ההחלטה על בחירת תנועות ההתיישבות מהן יגיעו הגרעינים להיאחזויות, החלטה שהייתה לה משמעות פוליטית לא מבוטלת אל מול התנועות הקיבוציות והמושבות. אילן הבהיר בתשובה כי הדברים עד כה נעשו בהסכמה בין הצבא למחלקה להתיישבות, אולם שונה דינן של ההיאחזויות החדשות כיוון ש:

⁵¹⁰ י. חסון (מהמחלקה להתיישבות) אל אגף הנוער והנח"ל, אספקת מים לבארתיים, 21.6.1956, 1687/92, א"צ.

⁵¹¹ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 74-73; מ. טלמון אל אהרון חרסינה, אשלים- תעסוקה, 28.10.1956, 12-7/8, 1, אי"ט.

⁵¹² שם, עמ' 231-230; י. חסון אל מפקד יחידה 150, 7.10.1956, 12-7/12, 4, אי"ט; הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, 12-7/11, 1, אי"ט.

⁵¹³ ללא ציון שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, 1687/93, א"צ.

⁵¹⁴ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, 40851\15, אצ"מ.

⁵¹⁵ אהרון חרסינה, דו"ח סיוור בהיאחזויות הניצנות כרם שלום ודקל, 9.1956, 1687/93, א"צ.

⁵¹⁶ ללא ציון שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, 1687/93, א"צ.

⁵¹⁷ רענן ויץ אל בן ציון אילן, 6.6.1956, 40851\15, אצ"מ.

שהמדובר על הקמת היאחזויות החורגות מתוכניותיהן הרגילות של זרמי ההתיישבות וגרעיניהן [צ"ל: גרעיניהם] מוצבים שם 'באונס' מתוך פקודה צבאית... הננו מחויבים להטיל בכוח (ורק משרד הביטחון יכול להטיל תפקיד על חיילים בכוח פקודה) את המשימות הללו לפי חלוקה שווה, פחות או יותר בין הזרמים בהתאם למספר גרעיניהם בנח"ל.⁵¹⁸

משמע כי גם התנועות המיישבות לא ששו להעביר את גרעיניהן לנקודות בהן הסיכוי להתפתחות המשק היה נמוך ביותר, וסביר היה להניח שבתום המתיחות הביטחונית הן יפורקו. בהתאם לקביעה זו הפנה הצבא באופן חד צדדי גרעין של איחוד הקבוצות והקיבוצים מקיבוץ חולתא אל בארותיים.⁵¹⁹ ככלל, בארותיים שמשה דוגמה טובה להתנערות התנועות הקיבוציות מהיאחזות החדשות, לאחר תום ההתלהבות של חודשי ההקמה. להיאחזות שהייתה קיימת יותר מתשע שנים עלו גרעינים של ארבע התנועות הקיבוציות: הקיבוץ המאוחד שהקימה את ההיאחזות, ובהמשך איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי ובשנותיה האחרונות אף גרעינים של הקיבוץ הארצי. כל תנועה נשאה בעול ההיאחזות לתקופה מסוימת, עד שלגרעיניה ולמוסדות התנועה נמאס והתנועה הבאה נקראה לשאת בעול. בתקופות מסוימות אף שרתו בבארותיים גרעינים של תנועות המושבים.⁵²⁰

בחלק מההיאחזויות גם החיילים עצמם לא היו בטוחים באפשרות שאלו יהפכו ליישובי קבע. גדעון כספי ממזכירות שלח כתב לראש הממשלה בן גוריון: "עם הקמת שרשרת ההיאחזויות באזורנו הרי שיש רצון אצלנו לבחון את ראשית הצעדים, לעשות מעין סיכום דרך ראשוני...", ובקש ממנו לחוות את דעתו כלפי מידת ההצלחה של ההיאחזות.⁵²¹ נראה כי כספי רצה להשתמש בבן גוריון כב'תנא דמסייעא' כנגד ערעורים על האפשרות לפתח היאחזות בנקודה שוממת זו שעלו מתוך חיילי ההיאחזות או ממוסדות הקיבוץ הארצי.⁵²² בן גוריון כתב בתשובה כי אכן התרשם מגידול הירקות בהיאחזות, אולם להערכתו עדיין היה מוקדם לסכם את הצלחת ההיאחזויות במערב הנגב.⁵²³ באשלים נשמעו תלונות מצד החיילים על 'יחיי הניווני' כהגדרתם.⁵²⁴

הפירוק ההדרגתי של היאחזויות מערב הנגב

בניגוד להיאחזויות חבל לכיש, שם מימנה המחלקה להתיישבות את החלק הארי של אחזקת החיילים, הרי שבהיאחזויות מערב הנגב עלות זו הוטלה במלואה על הצבא בחודשים הראשונים לקיומן של הנקודות,⁵²⁵ למעט מימון הקמת ענפי המשק ואספקת מים השתייה.⁵²⁶ כבר בחודשי

⁵¹⁸ בן ציון אילן אל רענן ויץ, הצבת גרעיני נח"ל להיאחזויות, 8.6.1956, S15\40851, אצ"מ.

⁵¹⁹ עזתי, 'לפקודה תמיד אנחנו', עמ' 147.

⁵²⁰ דואר, 'לנו המגל הוא חרב', חלק א', עמ' 181. ראו עוד על בארותיים בפרק השביעי של עבודה זו.

⁵²¹ גדעון כספי אל דוד בן גוריון, 12.8.1956, מס' פריט 131853, אב"ג.

⁵²² כך נכתב בעלון הקיבוץ הארצי במרץ 1957: "עתה נמצא בשיזף המחזור השלישי ומנקרת השאלה עד מתי? ... התנאי היסודי והראשון ליצירת משק הם המים! עדיין לא הגיעו הנה המים המיוחלים מקו הירקון". מובא אצל: דואר, 'לנו המגל הוא חרב', חלק א', עמ' 231.

⁵²³ דוד בן גוריון אל גדעון כספי, 18.9.1956, מס' פריט 131551, אב"ג.

⁵²⁴ 'בני פקועה מספרים', 9.1956, 7-12/8, אי"ט.

⁵²⁵ מ. קשתי אל י. חסון, היאחזויות, 30.4.1956, 93/1687/1985, א"צ; ויץ אל אשכול, דיון וחרסינה,

התיישבות ביטחונית בנגב המערבי-דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, S15\40851, אצ"מ.

הסתיו של 1956, טרם מבצע קדש, ניסה דיין למצוא גופים אזרחיים שייקחו על עצמם את עלות אחזקת הנקודות.⁵²⁷ באותה העת הסתיים התקציב שניתן מהמחלקה להתיישבות להקמת ענפי המשק, והיות ובעיית המים טרם נפתרה והענפים החקלאיים כמעט ולא התפתחו היו החיילים חסרי מעש, ואחזקתם החלה להיות יקרה.⁵²⁸ בספטמבר 1956 עקב האיומים לפרק את ההיאחזויות, הסכימה המחלקה להתיישבות לקחת על עצמה את מימון מרבית עלות אחזקת החיילים בדומה למימון ההיאחזויות בלכיש;⁵²⁹ אולם לפי נתונים כספיים מתקופה מאוחרת יותר נראה כי סיכום זה לא יצא אל הפועל מעולם, והמחלקה ממנה רק חלק זעיר מעלות האחזקה.⁵³⁰

בהתאם לצפי שקו המים יושלם רק בסוף קיץ 1957, הבינו הגופים הצבאיים והאזרחיים שאחזקת מספר גדול כל כך של היאחזויות, ללא הצדקה משקית, איננו אפשרי. בדיונים שנערכו באוקטובר 1956 ערב מבצע קדש סוכם כי ההיאחזות בשבטה תפורק, ואלו שבדקל ובארותיים יישארו כהיאחזויות זמניות. קציעות, שלח, אשלים וכרם שלום תוכננו להפוך בהמשך ליישובי קבע.⁵³¹ לאחר מבצע סיני בוטלה הסיבה העיקרית לקיומן של ההיאחזויות, שנועדו לאבטח את צירי הגישה מפני אפשרות של פלישת צבא מצריים.⁵³² שבטה פורקה עוד טרם התחלת המלחמה ודקל לאחר סיומה, לאחר שחייליה יצאו להקים את ההיאחזות החדשה בדרום סיני- אופיר.⁵³³

לאחר מבצע סיני וירידת המתח הביטחוני באזור בגלל כניסת כוחות האו"ם לסיני והפסקת ההסתננות מהגבול המצרי, התרחבו הסכסוכים בין המחלקה להתיישבות לצבא בעניין ההיאחזויות. מנהל חבל הנגב במחלקה להתיישבות מיכה טלמון זעם על כך שההיאחזויות משקיעות כוח אדם בפעילות בטי"ש מחוץ לנקודות, לטענתו בניגוד להסכמים שנחתמו עם הצבא.⁵³⁴ טלמון גם טען שההיאחזויות מחזיקות תקן קטן יותר של חיילים מזה שסוכם עליו, ולכן לא מצליחות לעמוד ביעדים המשקיים.⁵³⁵ לעיתים גם קבלו פקידי המחלקה על עבירות אתיות שביצעו חיילי הנח"ל, עבירות שהעידו על זלזול בערך העבודה ובתוצריה: המדריך החקלאי בקציעות התלונן כי נכפה עליו להעביר עופות ממשק החי של ההיאחזות לטובת מסיבה של סגל הנח"ל, וכי גם ההיאחזויות אשלים ושיזף יתרמו עופות לאותה התכלית.⁵³⁶ תלונה אחרת שהגיעה

⁵²⁶ גבריאלי אל קשתי, 12.6.1956, S15\ 40851, אצ"מ; קשתי אל גבריאלי החזקת הנח"ל בעליות החדשות, 10.7.1956, S15\ 40851, אצ"מ.

⁵²⁷ דיין אל ענף ההתיישבות, היאחזויות הנח"ל בנגב המערבי, 9.1956, S15\ 40851, אצ"מ.

⁵²⁸ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, 93/1687/1985, א"צ.

⁵²⁹ מ. קשתי אל הסוכנות היהודית, סיכום פגישה, 12.9.1956, S15\ 40851, אצ"מ.

⁵³⁰ ראו נתונים מראשית שנת 1958 - אז ממנה המחלקה רק 12% מעלות אחזקת כל חייל. ללא ציון שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, 93/1687/1985, א"צ.

⁵³¹ לשכת הרמטכ"ל אל רענן ויץ, 19.10.1956, S15\ 40851, אצ"מ; אג"ם מבצעים, סיכום ישיבה בעניין היאחזויות, 24.10.1956, 93/1687/1985, א"צ.

⁵³² במהלך המבצע אכן נכנסו כוחות של צה"ל בציר מניצנה לאבו עגילה ולקדמת סיני. בחודשים שלאחר המלחמה, בעת הדיונים על הצבת כוח האו"ם, עדיין הייתה הצדקה מסוימת ליישובים הישראליים בפתחת ניצנה, מכיוון שדובר על שליחת משקיפי או"ם גם לשטח הפתחה. ראו: 'בן גוריון: מנהל או"ם בעזה נידון לכישלון מראש', דבר, 1.2.1957. מסיים כוח האו"ם את פריסתו במרץ 1957 גם סיבה זו התאימה.

⁵³³ ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁵³⁴ טלמון אל יעקב נעים, 18.4.1957, S15\ 40851, אצ"מ.

⁵³⁵ טלמון אל המחלקה להתיישבות חבל הנגב, היאחזויות- נוהל תשלום החזקה, 1.7.1957, S15\ 40851, אצ"מ.

⁵³⁶ מנהל אזור רמת הנגב במחלקה להתיישבות אל מפקד אזור באר שבע, 31.12.1957, 93/1687/1985, א"צ.

לידי מפקד הנח"ל איתמר בן ברק מהמחלקה להתיישבות עסקה בכך שמפקד שלח דרש תשלום מראש מאנשי המחלקה על עבודות של שתילת שיח המלוח, ואז מצא עובדים אזרחיים שיעשו במקום חייליו את העבודות.⁵³⁷

מנגד טענו אנשי אגף הנוער והנח"ל כי התקציב המצומצם שהועבר מהמחלקה להתיישבות לא מאפשר פיתוח משקי של היישובים, גם במקומות בהם קיים גרעין חזק, כמו בכרם שלום.⁵³⁸ ראש האגף בן ציון אילן טען כי חבל הנגב של המחלקה להתיישבות הקפיד באופן מוחלט את כלל התקציבים שיועדו לפיתוח ההיאחזויות, והזהיר כי "בלי פעולה משקית מינימלית... הופכת ההיאחזות למשלט בלבד, ואז קיימים כל הסיכויים להתפרקות חברתית של הגרעינים והכשלתם במילוי ייעודם ההתיישבותי".⁵³⁹ אולם דומה שדבריו של אילן לא כוונו לאוזניים הנכונות: תחזוקתן של ההיאחזויות במקום שאיננו מגויס מבחינה משקית והתיישבותית היה יקר ובזבזני, ולכן בניגוד למאבק המוצלח שניהל שלוש שנים קודם לכן על הצלתן של יטבתה ועין גדי, הוא לא היה יכול לצפות לבני ברית במחלקה להתיישבות. משפורז סיני בתום מבצע קדש שוב לא היה טעם להחזיק את ההיאחזויות ללא היתכנות משקית וכמעט ללא מי שתייה. יוסף ויץ, מראשי הקק"ל, חישוב ומצא כי הסובסידיה השנתית למתיישב בהיאחזויות ניצנה היא 4,482 לא"י. בקיומו של משק חקלאי בתנאים כאלה הוא ראה "משק לא רנטבילי מוסרי".⁵⁴⁰ בשלב זה המחלקה להתיישבות החלה להתייחס ממימון הנקודות, שכמעט ולא נתנו פירות משקיים, ובתגובה להצעתו של בן גוריון למתוח קו מים אל יישובי הניצנות ענה יו"ר המחלקה, לוי אשכול: "מוטב לשלוח להם צ'ק מאשר מים עם סובסידיות".⁵⁴¹

בקיץ 1957 החליט אשכול להפסיק באופן סופי את המימון של היאחזויות מערב הנגב.⁵⁴² בעקבות בקשות הצבא והתערבות ראש הממשלה בן גוריון המשיכה המחלקה להתיישבות לממן חלק מאחזות ההיאחזויות במשך מספר חודשים נוספים,⁵⁴³ אולם במהלך שנת 1958 פורקו שלח ואשלים, בנוסף לשבטה ודקל שפורקו קודם לכן.⁵⁴⁴ ההיאחזויות פורקו למרות רצונו של בן גוריון שחפץ בשחזור חקלאות מי הנגר הנבטית ושל דיין שעדיין האמין ביתרונות הביטחוניים של ההיאחזויות במקום, ובהתאם לדבריו של רענן ויץ מנכ"ל המחלקה להתיישבות שאמר לבן גוריון שכשיחומש צה"ל בנשק נבטי תקים המחלקה להתיישבות יישובים בשיטות נבטיות.⁵⁴⁵ ההיאחזויות בקציעות ובבארותיים נותרו על כן עד לפירוקן הסופי בשנות ה-60. עד לפירוקן הכבידו היאחזויות אלו על תקציבה של המחלקה להתיישבות ועל מצבת כוח האדם של פיקוד הנח"ל, ומנעו הקמה של היאחזויות נוספות באזורים אחרים בארץ.⁵⁴⁶ קציעות הייתה במעמד של היאחזות במשך כ-15 שנה, הזמן הרב ביותר בתולדות מיזם היאחזויות הנח"ל. מבין שבע

⁵³⁷ איתמר בן ברק, תלונה כנגד אנשי יחידה 150 בענייני עבודה, 20.2.1957, 93/1687/1985, א"צ.

⁵³⁸ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, S15\40851, אצ"מ.

⁵³⁹ בן ציון אילן אל רענן ויץ, הקפאת תקציב ההיאחזויות בחבל ניצנה, 4.7.1957, S15\40851, אצ"מ.

⁵⁴⁰ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 251.

⁵⁴¹ הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, 1/11/12-7, א"י"ט.

⁵⁴² לוי אשכול אל משרד הביטחון והמטכ"ל, 24.9.1957, S15\40851, אצ"מ.

⁵⁴³ ד. קלדרון אל חבל הנגב של המחלקה להתיישבות, 1.12.1957, S15\40851, אצ"מ.

⁵⁴⁴ לשכת מנכ"ל משרד הביטחון, סכום ישיבה על היאחזויות נח"ל, 17.3.1958, 1/11/12-7, א"י"ט. במקום

היאחזות שלח קם בסיס של בית הספר למכ"ם. גם ההיאחזות שבטה הפכה לבסיס צבאי.

⁵⁴⁵ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 252-253.

⁵⁴⁶ ראו להלן.

ההיאחזויות שקמו במערב הנגב בשנים 1953-1957 רק ההיאחזות בכרם שלום אוזרחה, וגם היא-רק בסוף שנות ה-60, 13 שנה לאחר עלייתה אל הקרקע.

ההיאחזויות מערב הנגב הוקמו, כנראה לראשונה בתולדות מיוזם ההיאחזויות, כדי לבצר צירי פלישה כנגד אויב סדיר.⁵⁴⁷ תפיסה זו קבלה ביטוי פלסטי במעט בדבריו של ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן בעת הקמת ההיאחזות בשדמות שיזף (שלח):

כיבוש חקלאי של ישימון דורות מול לועי התותחים וטורי השריון של האויב המרוכזים לא הרחק- הוא בבחינת שדה המוקשים היעיל ביותר נגד התקדמותם- שדה מוקשים מיוחד במינו המדשיא דשאים, מצמיח גידולים ומרנין את האדם הבונה שם ביתו.⁵⁴⁸

עם ראשיתה של המלחמה במדבר סיני בסתיו 1956 והמתקפות היעילות של צה"ל התייתר תפקידן של ההיאחזויות, אולם קשה להאמין כי הן היו מצליחות להחזיק מעמד מול מתקפה משמעותית של הצבא המצרי.⁵⁴⁹ מעניין להשוות בין ההיאחזויות מערב הנגב לבין אלו של חבל לכיש, שהוקמו פחות או יותר באותה העת. בלכיש היו התוכניות אות ומופת לתכנון דקדקני ומסודר, ואשר על כן ההיאחזויות הצליחו לטעת שורשים למרות המחסור במי שתייה. לעומת זאת, ההיאחזויות שקמו במערב הנגב תוכננו בצורה של 'שליפה' כאשר החסרונות היו ידועים מראש וגובו בהבטחה ערטילאית על מתיחת קו מים דרומה- הבטחה שלא היו לה סיכויים מרובים להתממש, ובאמירות אמורפיות על פיתוח חקלאות בשיטות נבטיות (!) של אגירת מי נגר. הלחץ של ראשי הצבא על אנשי המחלקה להתיישבות פעל את פעולתו לטווח הקצר והביא להקמת ההיאחזויות למרות הסתייגותם של האחרונים, אולם בטווח הארוך, כפי שנראה להלן, גרם להסתייגות של הגורמים האזרחיים ממיזם ההיאחזויות הנח"ל.

טבלה 2: ההיאחזויות מערב הנגב שקמו בסביבות פתחת ניצנה ופתחת כוכב

שם ההיאחזות	מיקום	חודש עלייה לקרקע	תנועה התיישבותית	חודש התאזרחות/ פירוק
קציעות/ גבעת רחל	במרכז המפורז ניצנה	9.1953	הקיבוץ המאוחד	6.1968- הפכה לבסיס צבאי
עוז/ בארותיים	ביר עין: בדרום המפורז ניצנה	3.1956	בתחילה הקיבוץ המאוחד ובהמשך שאר התנועות הקיבוציות ⁵⁵⁰	11.1965- פירוק ⁵⁵¹

⁵⁴⁷ במשלט 86 (מגל) היו חלק ממטרותיה של ההיאחזויות שמירה על צירי פלישה מירדן, אולם זו הייתה היאחזויות אחת ולא קבוצת היאחזויות, ובנוסף- היא תרמה גם לביטחון השוטף.

⁵⁴⁸ 'ההיאחזויות- נוף התלם הארוך', במחנה נח"ל, 7.1956.

⁵⁴⁹ במסמכי השלל שנאספו במדבר סיני נמצאה פקודת התקפה של ההיאחזות כרם שלום על ידי חטיבה 5 המצרית בכוח של שתי פלוגות מוגברות ובתוספת כוחות נוספים (גולן ושי, **ברעום המנועים**, עמ' 380-383). קשה להאמין כי פלוגת ההיאחזות המוקטנת, שהורכבה בחלקה מבנות ומבלתי כשירים ללחימה, הייתה מצליחה להחזיק מעמד בפני כוחות אלו ללא סיוע מבחוץ.

⁵⁵⁰ לפי הסדר: הקיבוץ המאוחד, איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי.

שדמות שיזף/ שלח	ואדי אביאד : ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	3.1956	הקיבוץ הארצי	8.1958- פירוק
אשלים/ פקועה	גבעת התימילה : ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ המאוחד	3.1958- פירוק
שבטה	ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ הארצי	11.1956- הפכה לבסיס צבאי
כרם אבשלום/ שלום	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי	5.1968- אזרח
דקל	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים	12.1956- פירוק

היאחזויות הנח"ל בסיני לאחר מבצע קדש

לאחר תום כיבושו של חצי האי סיני, ב-5 בנובמבר 1956, החל לחץ בין לאומי כבד על ממשלת ישראל לסגת מכיבושה בחצי האי וברצועת עזה. למרות הבטחתו של דוד בן גוריון בנאום בכנסת מה-7 בנובמבר כי "יטבת [שארם א-שייח] תהיה שוב לחלק ממלכות ישראל השלישית",⁵⁵² הלחץ עשה את שלו, וישראל החלה להיערך לנסיגה מסיני. אולם הנסיגה בוצעה בהדרגה, תוך כדי הרס תשתיות בחצי האי, ובתקווה כי יישארו בידי ישראל הישגים טריטוריאליים מסוימים. המדיניות של בן גוריון כללה באותה העת את המשך השתלטות של צה"ל ברצועת עזה ובמצרי טיראן שבדרום חצי האי,⁵⁵³ אזורים שלפי תוכניות האו"ם ישראל הייתה צריכה לסגת מהם רק בשלב הסופי של הפינוי.⁵⁵⁴ האינטרסים הישראליים בשני אזורים אלו היו ברורים: מיצרי טיראן שלטו על המעבר הימי מאסיה ואפריקה לאילת, והרצועה נחשבה למוקד המשמעותי ביותר ממנו יצאו מסתננים ומפגעים לישראל.⁵⁵⁵

ב-8 בדצמבר 1956 הציע דיין לבן גוריון להקים כמה היאחזויות נח"ל "לשם קביעת עובדה של התיישבות אזרחים", ברפיח ובמיצרי טיראן, וגם באבו עגילה ובעין קודיראת שנמצאו במזרח חצי האי ושלטו על אחת הדרכים הראשיות המובילות מסיני לנגב.⁵⁵⁶ בן גוריון מזכיר ביומנו את

⁵⁵¹ בארבע שנותיה האחרונות הפכה בארצותיים ל"מצודת ספר".

⁵⁵² בנאום הוסיף בן גוריון על החשיבות של האי 'יוטבה' שהיה לטענתו אתר של התיישבות יהודית במאות

הראשונות לספירה. נאום בן גוריון בכנסת, 7.11.1956, מובא אצל: בן גוריון, **מערכת סיני**, עמ' 220.

⁵⁵³ בר זוהר, **בן גוריון**, עמ' 449-458; בר און, **שערי עזה**, עמ' 314-335; פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת, 11.12.1956, עמ' 20, ג"מ.

⁵⁵⁴ במגעים בין ישראל לבין מזכ"ל האו"ם דאג המרשלד (Hammar skjöld) בראשית דצמבר הייתה מעין הסכמה שבשתיקה כי ישראל לא תיאלץ לסגת מאזורים אלו, לפחות לא בתקופה הקרובה. ראו: פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 9.12.1956, ג"מ; יומן בן גוריון, 18.1.1957, אב"ג. על החלת הממשל הצבאי ברצועה וההתנגדויות אליו ראו: גולן, **ישראל והרצועה**, עמ' 272-324.

⁵⁵⁵ הוברמן, 'היאחזויות נשכחות', עמ' 408.

⁵⁵⁶ דיין, **אבני דרך**, עמ' 322-323.

הצעתו של דיין לגבי היאחזויות במיצרי טיראן וברפיח בלבד.⁵⁵⁷ דיין כותב בספרו 'אבני דרך' כי הממשלה אישרה בבוקר המחרת הקמת היאחזות במצרי טיראן, ומייד החל צה"ל לארגן את השטח להיאחזות דייגים.⁵⁵⁸ עיון בפרוטוקול ישיבת הממשלה מה-9 בדצמבר מראה כי אין בה דיון, וודאי שלא החלטה, בעניין הקמת היאחזויות כלשהן.⁵⁵⁹ מנגד, חזר בן גוריון בישיבה על שאיפתו להכליל בשטח הישראלי בתום הנסיגות את סביבות שארם בכדי להבטיח את השיט במצרי טיראן, ואת רצועת עזה, כדי לסכל אפשרויות מתקפות פדאיון לכיוון יישובי ישראל.⁵⁶⁰ חסרונן של דיון בנושא מביא למסקנה כי ההחלטה על הקמת ההיאחזויות התקבלה על ידי דיין בהסכמת בן גוריון, ולא נידונה בפורום שרי הממשלה, למרות המשמעויות המדיניות הכבירות שלה.⁵⁶¹

אופיר: שליטה על מצרי טיראן

ההיאחזות הראשונה שקמה בסיני הייתה אופיר (תרשיש) והיא שכנה בשארם א-שיח בסמוך למיצרי טיראן. מטרת ההיאחזות הייתה "להבטיח מעבר חופשי לצי ישראל במפרץ אילת".⁵⁶² להיאחזות עלו גרעינים של תנועת בני המושבים ששירתו קודם לכן בהיאחזות דקל בפתחת כוכב, שפורקה בעת שהוקמה אופיר. לגרעינים אלו הצטרפה קבוצה של דייגים מראש הנקרה ומדריכים של מחלקת הדייג במשרד החקלאות, שמטרתם הייתה ללמד את חיילי הנח"ל את מלאכת הדיג.⁵⁶³ אופיר הוקמה באמצע דצמבר 1956.⁵⁶⁴ ההיאחזות תוכננה על ידי המחלקה להתיישבות ככפר דייגים. התוכנית הייתה שבהיאחזות יהיו שלושה צוותי דיג, שכל אחד מהם יפעיל סירת משוטים.⁵⁶⁵ כספינת דיג נמסרה להיאחזות ספינת שלל שנלקחה מהמצרים במלחמה.⁵⁶⁶ רשימות כוח האדם של ההיאחזות מראות כי מתוך 81 חיילים, 44 היו אמורים לעסוק בדיג ובהובלת התוצרת. רק עשרה חיילים יועדו לעסוק ב-"שמירה, הבטחת המחנה, והחזקת קשר עם הדייגים",⁵⁶⁷ ולא תוכנן שהחיילים ישתתפו במשימות ביטחון שוטף. מעדותו של חייל ששירת בהיאחזות, יצו כהן, התברר כי החיילים אף הסתובבו ללא נשק והרבו לטייל באופן חופשי ברחבי

⁵⁵⁷ "משה הציע רעיון חשוב: להושיב קבוצת דייגים ציבילים (נחל) במפרץ שלמה... משה מציע גם הקמת התאחזות ברפיח, על הגבול. דבר זה מפקפק בעיני – אבל טעון עוד עיון." יומן בן גוריון, 8.12.1956, אב"ג.

⁵⁵⁸ דיין, אבני דרך, עמ' 322-323.

⁵⁵⁹ נבדקו גם פרוטוקולים של ישיבות הממשלה בתאריכים סמוכים.

⁵⁶⁰ פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 9.12.1956, עמ' 12, ג"מ. אינטרס ישראלי נוסף בסביבות מצרי טיראן כלל פיתוח של שדות הנפט במקום. ראיון טלפוני עם מרדכי בר און, 19.2.2020.

⁵⁶¹ אפשרות אחרת, סבירה פחות, היא שדיין התבלבל, וההחלטה התקבלה בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון ולא בישיבת הממשלה. הפרוטוקולים של ועדה זו משנת 1956 אינם חשופים לציבור.

⁵⁶² משה גת- סגן מפקד הנח"ל, פקודה בדבר הקמת היאחזות נח"ל כ"ב אופיר במפרץ שלמה, 14.12.1956, 238 / 1508 / 1993, א"צ; אהרון חרסינה, סיכום ביקור בהיאחזות אופיר, 1.2.1957, 238 / 1508 / 1993, א"צ; ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁵⁶³ משה גת אל מפקדת מרחב שלמה, 14.12.1957, 238 / 1508 / 1993, א"צ.

⁵⁶⁴ משרד החקלאות המחלקה לדייג אל הסוכנות היהודית חבל הנגב, הצעת תקציב מפרץ שלמה,

27.12.1956, 1 / 8 / 12-7, א"י"ט.

⁵⁶⁵ אג"ם מבצעים אל אגף הנוער והנח"ל, היאחזות נח"ל (דייגים) במפרץ שלמה, 14.12.1956, 238 / 1508 / 1993, א"צ; משה גת אל מפקדת מרחב שלמה, 14.12.1957, 238 / 1508 / 1993, א"צ.

⁵⁶⁶ אהרון חרסינה, רשימת תעסוקה לאנשי האחזות בשרם אל שיק, ללא תאריך, 238 / 1508 / 1993, א"צ.

מדבר סיני. לא התקיימו עוד ענפים משקיים בהיאחזות מלבד הדיג.⁵⁶⁷ בהמשך עיבד ענף התיישבות במטכ"ל הצעת תקציב להיאחזות בשנתה הראשונה. לצד ענף הדיג המרכזי תוכנן גם משק חי קטן,⁵⁶⁸ ואף תוכננה הקמתו של בית קירור במקום לאפסון הדגה, שהועברה עד אז בטיסות משדה התעופה של שארם ללוד.⁵⁶⁹

ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן ניסה להביא לפיתוח משמעותי יותר של ענף הדיג, בכדי שלהיאחזות יהיה בסיס כלכלי איתן. אילן ניסה לגרום להעברת הספינה 'סיני' שתאפשר דיג במים עמוקים מרשות חיל הים אל ההיאחזות, למרות התנגדות החיל. במכתב למנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס כתב אילן: "הסיכויים הגדולים לפיתוח ענף [הדיג] זה שנתאפשר ע"י פתיחת מיצרי אילת לשיט ישראלי תוכל לחרוג ממסגרת של היאחזות פוליטית".⁵⁷⁰ קרי, אם אופיר תשמש רק ל'קביעת עובדות בשטח' הרי שהיא תתפרק עד מהרה. בכדי שהיאחזות תהיה ברת קיימא נאבק אילן גם כדי לאשר את הצעת התקציב של ענף ההתיישבות, וטען:

גישתנו להיאחזות במפרץ שלמה הייתה שאנו עוסקים לא רק בהפגנה מדינית, אלא בניסיון מוחשי להניח יסודות ליישוב... ההיאחזות תלויה כעת באוויר בעקבות השבתת הפעולות הכספיות והפסקת הבנייה אחרי ההתלהבות של הימים הראשונים שוררים כעת במקום מבוכה ודיכאון. ערפל מדיני ודאי ילווה את המקום עוד תקופה ממושכת, אך לכל הפחות הכרעות אשר בידינו הכרחי שתעשינה מייד.⁵⁷¹

אילן הציע כי הצבא יממן רק את החיילים בשירות סדיר וכל שאר ההוצאות, לרבות אחזקת הדייגים האזרחיים יוטלו על המחלקה להתיישבות.⁵⁷² אולם נראה כי הערפל המדיני דווקא הניא את משרד הביטחון ואת המחלקה להתיישבות מלשים את תקציביהם על קרן הצבי, כאשר ההיאחזות עשויה להתפנות בכל יום, כפי שאכן קרה לבסוף. כבר טרם ההחלטה על הנסיגה הסופית מכל חלקי סיני, באמצע פברואר 1957 הודיע ראש אג"ם מאיר עמית בישיבת מטכ"ל כי צה"ל עתיד לפנות את אופיר בימים הקרובים: "אנו את ההיאחזות בשארם מבטלים והיא השבוע תרד. נשאיר שם את 15 הדייגים [האזרחים] וזה לא מטעמים מדיניים אלא כלכליים פשוטים. האנשים האלה לא מוסיפים שום דבר: אין למפקד המרחב [שלמה] שום נטייה לשלב אותם בתקנים, וזה עולה לנו הון תועפות לכלכל אותם שם".⁵⁷³ ההיאחזות הייתה אמורה להתפרק ב-24 לפברואר, כוח הנח"ל היה אמור להפליג לאילת, וצריפי ההיאחזות להימסר למפקדת מרחב שלמה.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ רשימת תעסוקה לאנשי היאחזות בשארם אל שיר, 21.12.1956, 7/12-7 / 8 / 1, אי"ט; ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁵⁶⁸ ענף התיישבות, הצעת תקציב לצרכי הקמת היאחזות עצמאית בשארם אל שיר, 27.12.1956, 7/12-7 / 8 / 1, אי"ט.

⁵⁶⁹ אהרון חרסניה, סיכום ביקור בהיאחזות אופיר, 1.2.1957, 1508 / 1993 / 238, א"צ.
⁵⁷⁰ בן ציון אילן אל מנכ"ל משרד הביטחון, העברת 'סיני' להיאחזות במפרץ שלמה, 15.1.1957, 1508 / 1993 / 238, א"צ.

⁵⁷¹ בן ציון אילן אל שמעון פרס, היאחזות הנח"ל במפרץ שלמה, 1.1957, 1508 / 1993 / 238, א"צ. גם מבחינת חיילי ההיאחזות הייתה זו אמורה להפוך ליישוב קבע. ראו: מגילת היסוד - היאחזות כב' תרשיש, 19.12.1956, 7/12-7 / 8 / 1, אי"ט.

⁵⁷² בן ציון אילן אל שמעון פרס, היאחזות הנח"ל במפרץ שלמה, 1.1957, 1508 / 1993 / 238, א"צ.

⁵⁷³ דברי מאיר עמית, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.2.1957, 847 / 1962 / 63, א"צ.

⁵⁷⁴ פיקוד הנח"ל אפסנאות אל גדוד 906, הורדת היאחזות תרשיש, 12.2.1957, 33 / 1961 / 68, א"צ.

פירוקה של ההיאחזות ממניעים כלכליים מצביע על כך שפיקוד צה"ל לא היה ערוך להשקעה כספית משמעותית בפיתוח 'היאחזות דייגים', וכי הרצון היה להקים נקודה קטנה שתתן גושפנקה לדרישות הבעלות של ישראל על מרחב המיצרים. משהסתבר שהפעלת האופרציה של היאחזות כזו היתה מורכבת מידי, מה עוד שחייליה לא השתתפו במשימות ביטחון שוטף, החליט המטכ"ל לפרקה. אין גם ספק שהלקח של הקמת היאחזויות מערב הנגב שעלו כסף רב למערכת הביטחון היה משמעותי בהחלטה על פירוק אופיר.

רפיח: בידוד הרצועה ממערב

בסוף דצמבר 1956 החל צה"ל לתכנן הקמת היאחזות נוספת, בסביבות העיירה רפיח שבדרום הרצועה. נראה שמיקומה של ההיאחזות בדרום הרצועה הושפע מהרצון לחצוץ בין מרחבי סיני מהם נסוגה ישראל ובין הרצועה שהייתה אמורה להישאר בשליטה ישראלית לפי השקפתו של בן גוריון. בפקודת המבצע של ההיאחזות שהוציא אג"ם מבצעים נוסחה המטרה: "יצירת העובדה של עיבוד שטחים חקלאיים באזור הרצועה וקביעת עובדה של יישוב יהודי".⁵⁷⁵ מיקום ההיאחזות נקבע בבית חולים מצרי נטוש בפאתי העיירה, ששימש קודם לכן, מאז תום מלחמת סיני, יחידה של חיל התותחנים. לרפיח הובאו כל החיילים ששהו קודם לכן בהיאחזות כרם שלום וכן כלל הציוד ומשק החי, ולכן נקבע כי באחריותו של מפקד רפיח לדאוג לשהייה של כיתת חיילים מתחלפת בכרם שלום שהפכה למוצב קטן. הכפיפות בחירום של ההיאחזות נקבעה לפיקוד מרכז ולא לפיקוד דרום, ובפקודת ההקמה שלה נקבע כי: "אין פיקוד המרכז רשאי להפעיל את ההיאחזות למשימות שמחוץ להיאחזות או סביבתה הקרובה",⁵⁷⁶ בדומה לפקודות להיאחזויות לכיש ובשונה מהמציאות ששררה בהיאחזויות הנגב מערבי. משימות חיילי ההיאחזות אכן לא כללו השתתפות בפעילות ביטחונית, מלבד שמירה על הנקודה.⁵⁷⁷

כמו בהיאחזות אופיר, גם ברפיח חששו ראשי הנח"ל מכך שההיאחזות תהפוך לנקודה שמטרתה היא להשיג הישגים מדיניים ללא דאגה לפיתוח המשק, ומפקד הנח"ל איתמר בן ברק האץ באג"ם מבצעים לפנות ממוקשים את סביבות ההיאחזות. בן ברק טען כי: "יעילותו של גוף אשר נאחז בקרקע כדוגמת היאחזויות הנח"ל הוא בהעסקתו, בעיקר בהעסקתו בפיתוח המשק באותם המקומות שהדבר ניתן. במקרה האחר, כשאין עבודה במקום המורל יורד, הואיל והיעוד מתרוקן מתוכנו".⁵⁷⁸ לאחר ההתמקמות הראשונית במבנה בית החולים ובאוהלים התקיים סיור של ועדת המיקום של המחלקה להתיישבות ונקבעה נקודת קבע עתידית בסמוך לחוף הים.⁵⁷⁹ בניגוד לאופיר הייתה אמורה רפיח להתבסס על חקלאות, ובמשך הזמן הקצר בה הייתה על הקרקע חרשו וזרעו החיילים כ-60 דונם. הוקם גם משק חי קטן שהתבסס על בעלי החיים שהועברו מכרם

⁵⁷⁵ אהרון חרסינה אל אגף הנוער והנח"ל, היאחזות נח"ל ברפיח, 28.12.1957, 238 /1508 /1993, א"צ.

⁵⁷⁶ סגן מפקד הנח"ל אל מג"ד 906, הקמת היאחזות נח"ל כ"ג- רפיח, 31.12.1956, 238 /1508 /1993, א"צ. לא ברור מדוע לא הוכפפה ההיאחזות לפיקוד דרום.

⁵⁷⁷ הוברמן, 'היאחזויות נשכחות', עמ' 10.

⁵⁷⁸ איתמר בן ברק אל אג"ם מבצעים, בדיקת שטחי עיבוד ופינויים ממיקוש בהיאחזות רפיח, 30.12.1056, 238 /1508 /1993, א"צ.

⁵⁷⁹ קצין התיישבות אל הסוכנות היהודית באר שבע, רפיח- חוף הים, 28.2.1957, 515\ 9602, אצ"מ; אג"ם מבצעים אל פיקוד מרכז ופיקוד הנח"ל, 13.2.1957, 68, 33, 1962, א"צ.

שלום.⁵⁸⁰ בנוסף היו אמורים חברי ההיאחזות להשתתף במבצע ייעור בדרום הרצועה, שמטרתו הייתה ככל הנראה להטביע חותם ישראלי על השטח ובמקביל לספק עבודה לתושבי רפיח הפלסטינים.⁵⁸¹

בדומה להיאחזויות שקמו בשטחים המפורזים, קציעות ומשלט 223, גם ברפיח נצטוו החיילים להסתובב בבגדים אזרחיים ולא צבאיים. ענף ביטחון שדה במטכ"ל כתב כי: "אין לתת פרסום לעובדה שהיאחזויות נח"ל הוקמו ברפיח ובשארם א-שייח".⁵⁸² בישיבת מטכ"ל שנערכה ב-10 בפברואר 1957, במקביל להחלטה על פירוקה של ההיאחזות אופיר, הציג ראש אג"ם מאיר עמית תוכנית להקמת היאחזות דייגים בסביבות רפיח על ידי גרעין השומר הצעיר.⁵⁸³ לא ברור מפרוטוקול הישיבה האם היאחזות זו הייתה אמורה לקום בנוסף להיאחזות הקיבוץ הדתי בעיר רפיח, או שגרעין השומר הצעיר היה אמור לאייש את נקודת הקבע בעוד גרעיני הקיבוץ הדתי ישובו לכרם שלום. בישיבה הציג דיין תוכנית להקמת יישובים ישראליים נוספים, ככל הנראה אזרחיים, ממזרח להיאחזות שתסמן את גבול השליטה הישראלית.⁵⁸⁴

בסוף פברואר התעצם הלחץ הבין לאומי על ישראל לסגת מכל השטחים שכבשה, לרבות מצרי טיראן והרצועה, ובעצרת האו"ם שהתקיימה באותה העת איימו המעצמות על ישראל בסנקציות באם לא תתחייב לסגת. ב-1 במרץ הודיעה שרת החוץ גולדה מאיר על התחייבות ישראל לסגת מכל השטחים.⁵⁸⁵ החלטה זו הייתה לכאורה סוף פסוק, גם עבור היאחזות רפיח. אולם דיין סירב לוותר ובשיחה עם ראש מטה משקיפי האו"ם באזור ברנס (Burns) טען: "ברפיח הקימונו יישוב, בזמן שחשבנו על ישיבה של קבע ברצועה. אלו אזרחים... האם יוכלו להישאר שם?". אולם ברנס סירב לבלוע את הפיתיון: "הם עזתים, מקומיים?". דיין ענה שהם 'תל אביבים' וברנס הורה כי אף ישראלי לא יוכל להישאר ברצועה בתום הפינוי. דיין שב והקשה: "יהודים יש גם במצרים. לו היה חנווני יהודי בעזה, היית משליך אותו משם?", וברנס שם קץ לדיון הסוריאליסטי: "לו היה גר שם כל השנים הייתי משאיר אותו".⁵⁸⁶ עם השלמת הנסיגה של כוחות צה"ל בראשית מרץ פונתה גם רפיח. על פי זיכרונות מאוחרים של החיילים נערך בהיאחזות מרד בזעיר אנפין כנגד פקודת הפינוי, אולם בסופו של לאחר שכנוע של קצין חינוך פינו החיילים את הנקודה לאחר השחתת

⁵⁸⁰ עדר הגמלים של ההיאחזות נגנב על ידי תושבי הסביבה. בני עקיבא אל בן ציון אילן, היאחזות רפיח,

23.1.1957, 238/1508/1993, א"צ; הוברמן, 'היאחזויות נשכחות', עמ' 409.

⁵⁸¹ משה גת אל מג"ד 906, יעור בהיאחזות רפיח, 1.1957, 68/33/1962, א"צ.

⁵⁸² 'חשיפה: מפעל ההתנחלות נולד במוחו של משה דיין כבר ב-1956', **הארץ**, 10.7.2010. גם הפרסומים

אודות ההיאחזויות בעלון 'במחנה נח"ל' הגיעו רק לאחר פינוי.

⁵⁸³ דברי מאיר עמית, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.2.1957, 63/847/1962, א"צ.

⁵⁸⁴ דברי משה דיין, שם. מה היה ההיגיון בפעולה סינכרונית של פירוק היאחזות הדייגים בשארם א-שייח והקמתה של היאחזות מקבילה ברפיח? נראה כי לשאלה זו יש שתי תשובות - כלכלית ומדינית. מבחינה כלכלית היה זול הרבה יותר להחזיק היאחזות בקצה רצועת עזה, במקום אליו הגישה ברכבים ממדינת ישראל קלה ופשוטה וגם העברת הדגה איננה מסובכת. מבחינה מדינית עולה מהישיבה כי בשלב זה, כאשר הלחץ הבין לאומי גבר, העדיף דיין לפעול למען האינטרסים הישראליים ברצועת עזה על פני האינטרסים בסביבות מיצרי טיראן.

⁵⁸⁵ בר-און, **שערי עזה**, עמ' 359-365.

⁵⁸⁶ דיין, **אבני דרך**, עמ' 336. דיין עצמו הספיק לבקר בהיאחזות במהלך סיור ביחידות גדוד 906 של הנח"ל. לשכת הרמטכ"ל אל פיקוד הנח"ל, ביקור הרמטכ"ל וראשי אגפים ביחידת נח"ל 906, 1.1957, 68/33/1962, א"צ.

הרכוש שנותר במקום. החיילים שבו להיאחזות האם, כרם שלום,⁵⁸⁷ בה חזרה מצבת כוח האדם לקדמותה ואיישו אותה כשבעים חיילים.⁵⁸⁸

שתי ההיאחזויות שקמו בסיני, היישובים היחידים שקמו מחוץ לגבולות ישראל בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים, היו ניסיון ראשון של הרחבת גבולות המדינה על ידי התיישבות, עניין שלא היה רלוונטי מאז עיצוב גבולות הקבע בשנת 1949. ההתיישבות קבלה תפקיד משמעותי בניסיונות ההתפשטות הטריטוריאלית למיצרי טיראן ולרצועה. כמוכן שרכיב זה, ובניגוד לתקופת המנדט- לא עמד לבדו, אלא היה חלק ממערכה דיפלומטית וצבאית נרחבת. בניגוד לתפקידן המשמעותי במאבק המדיני, להיאחזויות אלו כמעט ולא היה תפקיד ביטחוני, ולראייה חוסר השתתפות חייליהן במשימות בט"ש. פיקוד צה"ל ושר הביטחון דיין רצו ששתי ההיאחזויות ישמשו כמעין 'תקיעת יתד' ויובילו למצג של התיישבות בלתי צבאית ונרמול החיים האזרחיים בשטחים החיוניים במיצרי טיראן וברצועה (כלשון הפקודה: "קביעת עובדה של יישוב יהודי"); אולם האמביוולנטיות של צה"ל בנוגע להשקעה כספית משמעותית בהיאחזויות אלו עולה מהוויתור על אופיר.

היאחזויות הנח"ל בתקופת כהונתו של משה דיין כרמטכ"ל: קווים מנחים

מתוך התעודות הרבות העוסקות במיזם היאחזויות הנח"ל בשנים 1954-1957 בולטת דמותו המשמעותית, הדקדקנית והכריזמטית של הרמטכ"ל משה דיין, שהשפיע על המיזם הרבה יותר ממה שעשו קודמיו בתפקיד, יגאל ידין ומרדכי מקלף. פיקוד צה"ל ובכלל זה דיין עברו מהפך מרתק ביחס אל ההיאחזויות: משלילה וניסיון לפרק את המיזם בשנת 1954, פעולה שכמעט והצליחה לולא המאבק של המחלקה להתיישבות וראשי אגף הנוער והנח"ל; דרך ההסכמה להקמת ההיאחזויות בחבל לכיש, ה'מפעל הלאומי'; ועד להקמה המסיבית של ההיאחזויות במערב הנגב ובסיני, לפני ואחרי מבצע קדש. ברצוני לטעון כי נקודות בוחן אלו, שלכאורה נראות כסותרות האחת את השנייה, היו בעיקרו של עניין חלק מתהליך עקבי שהושפע משינוי בתפקידה הביטחוני של ההתיישבות בראיית פיקוד צה"ל.

היחס האמביוולנטי של פיקוד צה"ל אל הנח"ל היה קיים עוד בתקופת כהונתו של מקלף: מחד- קבוצה של חיילים חלוציים הנרתמים למשימות לאומיות משמעותיות בספר, על פי האתוס המאדיר את תפקידה של ההתיישבות הביטחונית; ומאידך- בזבוז משווע של כוח אדם איכותי למשימות צבאיות למחצה, בעוד כוח האדם המוגבל של צה"ל אינו מספיק לעמוד באתגרים הביטחוניים שהחלו להיות חמורים יותר ויותר: ההתמודדות עם ההסתננות הגוברת ועם הצפי למלחמה מול מצרים ואולי אף מול שאר מדינות ערב. עם החלפתו של מקלף בדיין החליט האחרון לחתוך בבשר החי, לצמצם את כוח האדם של הנח"ל ולבטל את מיזם ההיאחזויות בגלל בעיות אלה וכיוון שלא ראה יתרונות גדולים בכל מערך ההגנה המרחבית. מגמה זו השפיעה הן על צמצום בהיאחזויות הקיימות וגניזת התוכניות להקמתן של חדשות, והן על צמצומים מבניים

⁵⁸⁷ הוברמן, 'היאחזויות נשכחות', עמ' 411-412.

⁵⁸⁸ ראו את נתוני כוח האדם של היאחזויות הנח"ל בגדוד 906: ללא ציון שולח, 'יחידות נח"ל 906 נכון ל-1.1957, 68/33/1962, א"צ.

באדמיניסטרציה הצבאית שהייתה ממונה על ההיאחזויות: כך בוטלו תפקידים של קצינים שהיו אחראים על פיקוח וסיוור בנקודות.⁵⁸⁹

הקמת שלוש ההיאחזויות בחבל לכיש הייתה במובנים מסוימים היוצא מן הכלל שאיננו מעיד על הכלל. ההיאחזויות קמו לפי התפיסה המסורתית של נקודות היושבות על הגבול ומאפשרות הקמת יישובי עולים באזור פנימי יותר. אולם יש לשים לב לכמה עניינים:

- א. הדחיפה להקמת ההיאחזויות לא באה מן הצבא, אלא מן הגופים האזרחיים והושפעה מן הלחץ של בן גוריון. מבחינה ציבורית פיקוד צה"ל לא היה יכול להימנע מהשתתפות במפעל חבל לכיש שנתפס כגולת הכותרת של המעשה הציוני במדינת ישראל.
- ב. הצבא קיבל 'סוכריה' בדבר מימון כמעט מלא של החיילים, ולכן לא התנגד להקמת ההיאחזויות. בנוסף, מרבית חיילי פלוגת ההיאחזות בלכיש היו בשל"ת, כך שעלות אחזקתם הייתה נמוכה יותר ובנוסף הם לא באו על חשבון שיא כוח האדם בצה"ל.
- ג. חיילי ומפקדי ההיאחזויות קבלו פקודה שלא לפעול מחוץ לגבולות ההיאחזויות והשטחים החקלאיים למרות שמטרת הקמתן היה להגן על יישובי העולים שבעומק המדינה. הוראה זו ניתנה כפועל יוצא של תפיסת העולם של פיקוד צה"ל לפיה יש לעצור את ההסתננות באמצעים התקפיים ולא הגנתיים ואולי גם בגלל המעבר של האחריות על הגנת הספר מצה"ל למג"ב.⁵⁹⁰ בסופו של דבר ועם התגברות האירועים האלימים בגבול הירדני נקלעו ההיאחזויות לסבך האש, אולם לא היה זה חלק מתכנון מוקדם או מתוכנית סדורה, בניגוד לאקטיביזם הביטחוני שהופעל למשל בנחלאים א', דרדרה או קציעות.

עם התגברות המתיחות בגבול המצרי חזרה לכאורה ההתיישבות הביטחונית לקדמת הבמה, עם הקמת ההיאחזויות בצירי הפלישה הצפויים של צבא מצרים. אולם השינוי היה עצום: מטרת ההיאחזויות לא הייתה להביא לשינוי מציאות הבטי"ש באזורים שפנימה מהן ולאפשר הקמת התיישבות נרחבת, אלא לענות על צורך ספציפי ולשמש כמוצבים שיעכבו את טורי הפלישה. חוסר האמון במערך ההגמ"ר לא הומר באמון אלא במעין פאניקה שבה הטשטשו באופן סופי הגבולות שבין התיישבות וביטחון.⁵⁹¹ טשטוש זה ביטל כל פן התיישבותי-משקי מההיאחזויות, ולפיכך כמעט ואף אחת מהן לא המשיכה בתור יישוב של קבע, למעט כרם שלום. לא כך נראה חזון ההיאחזויות בעיני הוגיו-אליק שומרוני ולוי אשכול. הנח"ל בכלל ומיזם ההיאחזויות בפרט נעו, כהגדרה של עפרה אלעד, "מן המגל אל החרב":⁵⁹² מתמיכה במאמץ ההתיישבות בספר אל השתתפות בפעולות מלחמתיות הנושאות אופן זמני וארעי. יתרון המרכזי של ההיאחזויות במתאר כזה היה בכך שהחיילים שאישו אותן היו מפיקוד הנח"ל, שנתפס כמבזבז כוח אדם איכותי, ולא מיחידות לוחמות אחרות. גם בשתי ההיאחזויות שקמו בסיני בניסיון להביא להישגים מדיניים לא היו ניסיונות משמעותיים לפיתוח ענפי משק, וברגע שהבינה המערכת הביטחונית את העלות המשמעותית של פיתוח ההיאחזות אופיר היא הורתה על פירוקה.

⁵⁸⁹ ראו בעניין זה להלן בפרק החמישי של עבודה זו.

⁵⁹⁰ אוחיון, **התפתחות משמר הגבול**, עמ' 126.

⁵⁹¹ ניתן גם לראות תופעה זו בהתייחס לפרומים שדנו בהקמת ההיאחזויות: בשנת 1956 ניתן למצוא דיונים רבים בפורום של ישיבות מטכ"ל וישיבות ממשלה על הקמת היאחזויות בגלל המשמעות הצבאית הקונקרטי של הנקודות, דבר שהיה נדיר יותר עד לאותה העת.

⁵⁹² כותרת עבודת המוסמך של אלעד.

שינוי זה התחבר לתהליכי עומק שהתרחשו במדינת ישראל באותה העת, ובכללם המעטה ציבורית בערכה של ההתיישבות. לאחר הגל הגדול של הקמת יישובים מקום המדינה ועד לשנת 1953 (מעל 70 יישובים בממוצע לכל שנה) הגיעה הדעיכה שהושפעה מצמצום העלייה לארץ: 12 יישובים בלבד קמו בשנת 1954, 33 יישובים ב-1955 ו-20 יישובים ב-1956.⁵⁹³ הירידה בכמות היישובים החדשים וגורמים סוציולוגיים שהשפיעו על התנועות הקיבוציות גרמו לפגיעה משמעותית באתוס ההתיישבותי.⁵⁹⁴ הנח"ל היה הגוף הכמעט יחיד שעדיין נשא בעול ההתיישבות בספר בקרב הציבור הח'לוצי. כך, למרות התקוות להתיישבות של וותיקים בחבל לכיש, היאחזויות הנח"ל היו היישובים הכמעט יחידים בהם התגוררו ילידי הארץ בחבל זה. באופן דומה, עם הצגת התוכניות להקמת יישובים במערב הנגב לא נמצאו גופים אזוריים שיאותו להקים את הנקודות והן הפכו היאחזויות. אולם גם לנח"ל חדרו הרוחות שהמעטו בערכה של ההתיישבות, ולכן הטרינספורמציה שהעביר פיקוד צה"ל את ההתיישבות הביטחונית, והפכה למשרתת של צרכים צבאיים דחופים, לא נתקלה בהתנגדות משמעותית.

במובן רחב יותר ניתן לטעון כי השינוי שהתהווה בתקופתו של דיין בהקשר להתיישבות הביטחונית, העיד על שינויי גבולות בין הפן האזרחי לזה הצבאי במדינת ישראל במהלך שנות ה-50. עם ראשיתה של ההתיישבות הביטחונית, ובשנים הראשונות למיזם היאחזויות הנח"ל, הייתה התיישבות זו דוגמה לדפוס הייחודי של יחסי צבא-חברה במדינת ישראל, דפוס שהוגדר על ידי דן הורביץ ומשה ליסק ככזה שנובעים ממנו: "הן גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי והן גילויים של אזורי במגזר הצבאי, המעידים על חדירותם של הגבולות בין שני המגזרים".⁵⁹⁵ הגילויים של המיליטריזציה במגזר האזרחי כללו הירתמות של גופי התיישבות לבצר את גבולה של המדינה; ומנגד- המגזר הצבאי הושפע מההתיישבות האזרחית באופייה: חיילים עסקו בגידולים חקלאיים, בחינוך העולים ביישובי הספר, ובהיאחזויות נפרצה המסגרת הצבאית הנוקשה מבחינת כללי המשמעת והנהלים הצבאיים (ראו להלן). עם השינוי שעבר על ההתיישבות הביטחונית בתקופתו של דיין הייתה מטרתה של ההתיישבות לשרת באופן בלעדי את הפן הביטחוני, שזכה לעדיפות ברורה על זה המשקי והאזרחי.

⁵⁹³ פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 114.

⁵⁹⁴ על רקע תהליך זה ניתן לראות גם את שינוי התפיסה בקרב בוגרי תנועות הנוער ובני ההתיישבות העובדת עצמם: משאת הנפש כבר לא הייתה לפתח חקלאות ביישוב ספר כי אם לשרת בגדוד הנח"ל המוצנח.

⁵⁹⁵ הורביץ וליסק, **מצוקות באוטופיה**, עמ' 240-242. הורביץ וליסק מציבים את מודל ה'עם החמוש' או 'עם במדים' בהקשר למקרה הישראלי, ולפיו הגילויים של 'אזרח' בצבא מאזנים באופן חלקי גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי (שם, עמ' 252; Lissak, Israeli Society, pp 1-2). על המסגרת התיאורטית לעניין ראו: Harold, 'The garrison state'; Horovitz, 'Is Israel a Garrison State?'. ולעומתם את הגישה המנוגדת המצביעה על 'מדינת קסרקטין' מיליטנטית: בן אליעזר, **דרך הכוונת**; קימרלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית'.

פרק חמישי: היבטים צבאיים בהיאחזויות הנח"ל (1951-1957)

היאחזויות הנח"ל היוו מסגרת ייחודית של יישובים חקלאיים הנמצאים בתוך המסגרת הצבאית, ומשכך היו להן מאפיינים מובחנים. בפרק זה נעסוק בארבעה היבטים עיקריים הקשורים להיאחזויות: ראשית- כיצד התהוו חיי היום יום בתפר הייחודי בו נמצאו ההיאחזויות, בין הפן הצבאי לזה המשקי, וכיצד נגזרו מכך נהלי המשמעת השונים. נקודה נוספת שתבחן היא האם וכיצד הוכשרו החיילים להתמודד עם בעיות הביטחון השוטף בגבולות, וכיצד השתלבו ההיאחזויות במערך ההגנה המרחבית (הגמ"ר). ההיבט שלישי נוגע למצבת כוח האדם של ההיאחזויות ולמהפך שעבר המיזם בקיץ 1953: ממצב שבו מרבית כוח האדם של ההיאחזויות הגיע מקרב החיילים הבודדים לגיוס חיילי הגרעינים ההתיישבותיים של תנועות הנוער, מהפך שהשפיע על היחסים שבין הנח"ל לתנועות הקיבוציות. ההיבט הרביעי יתייחס לפעולות החינוך, ההסברה והתעמולה שנעשו בקשר למיזם ההיאחזויות בפיקוד הנח"ל ובגופים אחרים בצה"ל.

נהלים בהיאחזויות

פיקוד הנח"ל התלבט מאז הקמתו בנהלי המשמעת הרצויים ביחידות הפיקוד. מחד עמד הרצון לשמור על היחסים החברתיים שבין מפקדים ופקודים, הנושאים יחד בעול המשימות הביטחוניות והחקלאיות, ומאידך היה צורך לעמוד ברמה מינימלית של משמעת צבאית, בגלל הרצון שהפיקוד יהיה חלק אורגני מצה"ל ולא גוף חצי מיליציוני כדוגמת הפלמ"ח.⁵⁹⁶ מפקד הנח"ל משה נצר טען שבגלל שינויים שעבר הצבא בתום מלחמת העצמאות, ההקפדה על משמעת בצה"ל התמקדה בנהלים החיצוניים, בלא תשומת לב לתוכן הפנימי שלה: דבקות במשימה וביצוע היעדים. פער זה, בתוספת העובדה שהנח"ל הכשיר את חייליו לעבודה חקלאית בה חשופים רוח ההתנדבות ו"החברות הכנה", גרמו לכך שחוקת הנח"ל משקפת נהלים השונים מהנהלים בשאר יחידות צה"ל. כך לדוגמה- חדרי האוכל הם יחידתיים ויוצרים מגע בלתי אמצעי בין מפקדים ובין פקודים; תוך כדי ההכשרה הראשונית נוצרת ביחידות מגמת עירוב בין המינים, כדי לדמות את המצב הנוצר בסופו של דבר במשקים; בעת עבירות משמעת ראשונות של החיילים, ובכלל זה השתמטות מעבודה, לא ניתנים עונשים לעבריינים אלא נערכים בירורים כדי "ליצור הבנה אצל העברייני".⁵⁹⁷ במאי 1951, סמוך להקמתן של שתי ההיאחזויות הראשונות, הקים מטה הפיקוד וועדה שתבחן את המשטר והנוהג שאמורים היו לשרור בהן. בראש הוועדה 'להצעת משטר ונוהג' עמד דוד קורן, קצין החינוך של הנח"ל ואיש קיבוץ גשר הזיו.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ קורן, **תבנית נוף מולדתו**, עמ' 164; נצר, **נצר משורשיו**, עמ' 142; שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 88-89. שומרוני טען כי מרבית בעיות המשמעת נוצרות בעת המעבר מהטירונות אל המסגרת הצבאית הרופפת בעת העבודה במשקים.

⁵⁹⁷ משה נצר, משטר ונוהג, ללא תאריך (כנראה משנת 1950- טרם הקמת ההיאחזויות הראשונות), 1952/604, 43, א"צ. נצר טען כי שתי מסורות היו אמורות להשפיע על נהלי המשמעת בצבא: מסורת ה'משמעת החיצונית' של הצבא הבריטי ומסורת ה'משמעת הפנימית'- עמידה במשימה ולא גינונים חיצוניים כמוורשת הפלמ"ח. בפועל השפעתה של הראשונה הייתה משמעותית יותר מיד. על המקורות הדואליים של הפיקוד והמשמעת בצה"ל ראו גם אצל: טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל**, עמ' 21-32.
⁵⁹⁸ רמ"ט חיל הנח"ל אל דוד קורן, מינוי, 15.5.1951, 7/12-2, א"י"ט; קורן, **תבנית נוף מולדתו**, עמ' 166-163. מלבד קורן השתתפו בוועדה הקצין שמחה ניר והמש"ק נחמן רז.

בהתאם למגמת פיקוד הנח"ל שסבר כי מטרותיו המרכזיות של מיזם ההיאחזויות הן חינוכיות, נקבע בהצעה שהעבירה הוועדה כי מגמת ההיאחזות היא "להרגיל את החיילים להנהלת חיים חברתיים משקיים עצמאיים".⁵⁹⁹ כנגזרת מכך נקבעו נהלים שהיו ודאי רחוקים מלשקף את הנוהג ביחידה צבאית ממוצעת, למרות שהוועדה הזכירה כי "חוקת משטר ונוהג כאשר נקבעת או תקבע מפעם לפעם על ידי המטכ"ל מחייבת את פלוגות ההיאחזות בנח"ל". כך לדוגמה נקבע כי באחריותו של מפקד ההיאחזות לקיים ועדות חברה ומשק שינהלו את חיי התרבות ואת העבודה במקום, בדומה לנעשה בגרעינים ההתיישבותיים. אחת הוועדות- וועדת חברה, רשאית הייתה למליץ על העברת חייל מההיאחזות;⁶⁰⁰ אולם ה'מילה האחרונה' לא הייתה שייכת לחברי הוועדות, ובפקודת הקבע למפקד ההיאחזות נקבע כי המפקד רשאי לבטל את החלטת הוועדות,⁶⁰¹ ואף לשלול את חברותו של חייל באחת הוועדות. נוהל נוסף קבע כי בערבי שבת מותר היה להסתובב עם חולצה לבנה. גם אורחים הורשו לבקר בהיאחזויות: נקבע כי ביקורים יותרו אחת לחודש ובאישור מפקד הפיקוד אף באופן תדיר יותר, וניתן אישור להלנת אורחים בהיאחזות בכפוף לאישור פרטני. מנגד ניכר כי חברי הוועדה 'להצעת משטר ונוהג' חששו מהשפעה מוגברת של התנועות הקיבוציות ומחדירת אינדוקטרינציה פוליטית של מפ"ם. לכן אושר מגע עם תנועות ההתיישבות אך ורק באישור מפקדת הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל. בנוסף נקבע נוהל ולפיו תישמר הכשרות במטבחי ההיאחזות ולא תתבצע עבודה בשבתות, בהתאם לנוהל בשאר יחידות צה"ל, כאשר יש להניח כי הכוונה בהוראה זו הייתה להקל לשילובם של החיילים הבודדים, שחלקם היו שומרי מסורת בניגוד לחברי הגרעינים שהגיעו ברובם המכריע מהתנועות הקיבוציות החילוניות. הוועדה גם חששה מהיעדרות של חיילי רבים מההיאחזות כפי שהיה קיים בחלק מיישובי הנח"ל, ולכן הציעה כי אם ייעדרו יותר מ-10% מהחיילים תובא תגבורת לנקודה, בכדי לשמור על יכולתה לתת מענה לאתגרי הביטחון השוטף.⁶⁰²

בשבועות הבאים תרגם קורן את עבודת הוועדה להצעה קונקרטית בנוגע לנהלים בהיאחזויות. גם כאן בלטה היד החופשית, באופן יחסי, הניתנת לחיילים: בשעות העבודה ניתן היה להסתובב בבגדי עבודה ולא היה צורך בלבישת מדים; החיילים לא נצטוו להצדיע למפקד בשטח ההיאחזות- מלבד בעת כניסה אל משרד המפקד.⁶⁰³ הצעתו של קורן נשאה מגמה חינוכית ברורה: "להרגיל את החיילים להנהלת חיים חברתית ומשקית על אחריותם ומרצונם. החיים בהיאחזות יתנהלו בעזרת וועדות שתבחרנה על ידי החיילים עצמם. לענייני: תרבות והווי; סידור עבודה; יחסי חברים; תכנון המשק; שיפור הנקודות וכו'".⁶⁰⁴ המגמה בולטת אל מול העובדה שמרבית החיילים בהיאחזויות הראשונות לא הובאו להיאחזות **מרצונם**. לכן, המטרה בהורדת רף הנהלים הייתה למתן את הקושי הפיזי והמנטאלי בכניסה ללא רקע לעולם העבודה החקלאית ובניסיון לגרום להירתמות וולונטרית, ולא כזו שמוכרחת אך ורק על ידי פקודות ונהלים. מטרה נוספת הייתה

⁵⁹⁹ הוועדה להצעת חוקת משטר ונוהג בהיאחזויות נח"ל אל מפקדת חיל הנח"ל, 10.6.51, 12-7 / 7 / 2, אי"ט. ⁶⁰⁰ שם.

⁶⁰¹ מסמך זה נכתב כנראה כשנתיים מאוחר יותר. פקודת קבע למפקד היאחזות, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר- סוף 1953), 1954 / 321 / 6, א"צ.

⁶⁰² הוועדה להצעת חוקת משטר ונוהג בהיאחזויות נח"ל אל מפקדת חיל הנח"ל, 10.6.51, 12-7 / 7 / 2, אי"ט. בהתאם לכך אף נקבע כי אין לאשר יציאה של יותר מ-10% מחיילי ההיאחזות לקורס הכשרה.

⁶⁰³ מפקדת חיל הנח"ל- חינוך, הצעת משטר ונוהג בהיאחזות נח"ל, ללא תאריך (יוני-יולי 1951), 12-7 / 7 / 2, אי"ט. נהלים היו היו דומים לנהלי מחלקות הנח"ל במשקים בשנת השירות הראשונה. ראו: חוקת נוהג למשטר בצה"ל- בסיסי הנח"ל במשקים, 9.1950, 12-7 / 1 / 3, אי"ט.

⁶⁰⁴ מפקדת חיל הנח"ל- חינוך, הצעת משטר ונוהג בהיאחזות נח"ל, ללא תאריך (יוני-יולי 1951), 12-7 / 7 / 2, אי"ט.

להפוך את הבודדים לדומים באורח חייהם לחברי הגרעינים ההתיישבותיים- בוגרי תנועות הנוער, והמחשבה כי נתינת אפשרות של ממשל עצמי לחיילי ההיאחזויות תגרום להם להיקשר למקום ולמשימה. ראש אגף הנוער והנח"ל שומרוני הוסיף עוד מספר הערות לטיטוט ההצעה של קורן, וקבע שיש להתיר כניסה של בנים למגורי בנות וכן להיפך, ולאפשר מגורים של משפחות בהיאחזות במקרה בו חייל או חיילת הנח"ל באים בברית הנישואין.⁶⁰⁵ הערות אלו נגעו ליסוד ההמשכיות שהיה חשוב לשומרוני כדי שההיאחזויות יוכלו להפוך ליישובי קבע.⁶⁰⁶

הצעות אלו עוגנו בפקודות קבע להיאחזויות שיצאו על ידי מטה הפיקוד. הפקודות אשרו את מרבית ההצעות, אולם חייבו את החיילים להסתובב בבגדי עבודה צבאיים בשעות העבודה ולא בבגדים אזרחיים. כנראה מחשש להתרופפות המשמעת במגע כה הדוק בין מפקדים לפקודים קבעה הפקודה כי: "כל פניית החייל למפקדו תיעשה דרך צינורות הפיקוד בדרך הצבאית הרגילה". הפקודה גם אסרה, בניגוד לנוסח ההצעות הקודמות, כל לינה של אזרחים בהיאחזות. מנגד, ובהתאם לרוח הדברים שהובאו בהצעותיהם של קורן ושומרוני, בפקודה הוזכר כי "הארגון יושתת על המטרה לטפח בחיילים את הרצון להישאר כמתיישבי קבע במקום", ובהתאם לכך ישותפו החיילים בהנהלת החיים החברתיים והמשקיים ובקביעת סידורי העבודה. הפקודה גם תיקפה את הצעתו של שומרוני לאפשר מגורי משפחות בהיאחזות. ההגדרה 'משפחה' כללה חייל היאחזות וחיילת שוויתרה על האפשרות להשתחרר בתום שנת שירות אחת או אזרחית שקיבלה עליה את חובות ההיאחזות. משפחה שכזו הייתה זכאית לדיור נפרד אולם לא למטבח או שירותים נפרדים. האשה- גם אם הייתה אזרחית, הייתה מחויבת להיכנס לעול העבודה המשקית של ההיאחזות.⁶⁰⁷

תהליך יצירת הנהלים בהיאחזויות מראה על פסיחה בין שתי מגמות: מחד ניסיון לשמור על נהלי משמעת צבאיים בסיסיים, ומאידך יצירת סט של כללי משמעת רופפים יותר מהנהוג בשאר יחידות צה"ל. המגמה השנייה נבעה מחוסר היכולת המובנה לקיים נהלים צבאיים מלאים במקום בו עבודות המשק תופסות חלק מרכזי מסדר היום והחיילים והמפקדים נדרשים לעבוד ולקיים שגרת יום שכם אל שכם, אולם גם מרצון לתת לחיילים שהגיעו להיאחזויות תחושה שהמשמעת הצבאית נמוכה באופן יחסי, וכך לגרום להם להרגיש בבית וליזום בעצמם את סדרי החיים על רקע קשיי ההתאקלמות הצפויים. האם הורדת רף המשמעת אכן הקלה את מצוקתם של אותם חיילים או שמא היה זה שימוש בכלי חינוכי בלתי מתאים, שגרם דווקא לזלזול במשימה ולבעיות משמעתיות נוספות? נראה כי מפקדי הנח"ל העתיקו את מציאות החיים החצי-וולונטרית שהייתה קיימת בהכשרות, בקיבוצים וביישובי הנח"ל, ובהם המשמעת הייתה הרבה פחות נוקשה וקפדנית. לא בטוח שאורח חיים זה היה נכון גם לחיילים שהוטלו אל תוך המערכת ההתיישבותית ללא הכנה ואולי הוא אף פגע במחויבות של אותם חיילים למשימות הביטחוניות וההתיישבותיות.

בהתייחס לפער זה לא תמיד יישמו מפקדי ההיאחזויות את הנהלים הרופפים והעדיפו להציב רף משמעת גבוה בכדי לא לאפשר פריצה של המסגרת הצבאית. בעת שיחת מפקדי היאחזויות לאחר

⁶⁰⁵ אליק שומרוני אל משה נצר, 10.8.1951, 2/7/12-7, אי"ט.

⁶⁰⁶ שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 116.

⁶⁰⁷ עמיחי צור- ממלא מקום ראש מטה הנח"ל, פקודות קבע להיאחזות נח"ל, ללא תאריך (לפי דרוי- 1.8.1951), 2/7/12-7, אי"ט. בפועל ועד כמה שידי משגת ציפיה זו לא התממשה, ואין בידי עדויות על זוגות נשואים שהתגוררו בהיאחזויות, ודאי לא בשנותיו הראשונות של המיזם- כל עוד הבודדים היוו את הרכיב המרכזי של כוח האדם בהיאחזויות.

הקמת שלוש ההיאחזויות הראשונות תיאר מפקד נחלאים א', אמנון בלטינסקי כי: "מלכתחילה האנשים רטנו. התלבשו עליהם במשטר צבאי קשה- יציאה לשדה- וזה עזר לנו הרבה".⁶⁰⁸ גם מפקדי גונן ויטבתה דגלו במשמעת נוקשה, לפחות בחודשים הראשונים של קליטת החיילים. לעומתם קצין אחר בפיקוד הנח"ל טען: "לדעתי צריך לאפשר לחיילי ההיאחזות הקלות, כי ע"י זה יתקשרו אל המקום בהרגשת בית ולא צבא." קצין החינוך של הפיקוד דוד קורן, טען כי ההתלבטות בין החמרת נוהלי המשמעת לבין הקלתם מבטאת בעצם את תפקודה הדואלי של ההיאחזות. מחד- מסד ליישוב חקלאי של קבע ומאידך בסיס צבאי, ולכן- אין להחמיר בנוהלי המשמעת; אולם בגלל המשימות הביטחוניות המוטלות על ההיאחזויות יש לשמור על רמה מינימלית של נהלים.⁶⁰⁹ העובדה כי אף היאחזות לא התפרקה בגלל בעיות חברתיות או משמעתיות, ואין בידונו- מעבר למקרים נקודתיים של חוסר משמעת מצד חיילים, מידע על התמרדות שיצאה מכלל שליטה, מראה כי בסופו של דבר ידעו המפקדים בשטח לתת תשובות מותאמות להתלבטויות החינוכיות המורכבת, ודאי לאחר ניסוי וטעיה. הניסיון לשמור על רף משמעת צבאית היה רלוונטי כל עוד היאחזות אוישה על ידי חיילים בודדים. אולם בעת שהגיע גרעין התיישבותי להחליף את הבודדים לפני אזור ההיאחזות נצפתה ירידה משמעותית ברמת המשמעת הצבאית, כפי שקרה בנחלאים א' ובגונן.⁶¹⁰ לפי תפיסת פיקוד הנח"ל החלת נוהלי משמעת עשויה לפגוע בגרעינים ההתיישבותיים שהוולונטריות הייתה רכיב חשוב בהתנהלותם השוטפת, ואולי אף הייתה בלתי אפשרית לאור מערכות היחסים שבין פיקוד הנח"ל לבין התנועות הקיבוציות. מפקד הנח"ל משה נצר אף רמז בשיחה עם מפקדי ההיאחזויות כי יש להחיל רף משמעת שונה בהיאחזויות בהן שוהים בודדים וחברי גרעינים.⁶¹¹

שילוב ההיאחזויות בביטחון השוטף ואימון צבאי

ההיאחזויות קמו כדי לשפר את מצב הביטחון בגבולות, ולאפשר הקמת יישובי עולים בסביבותיהן. אולם כיצד היו ההיאחזויות אמורות להשפיע על מצב הביטחון: האם אך ורק במיקומן בסמוך לגבול ובשמירה על הנקודה עצמה כך שממילא תמנע כניסה של מסתננים לארץ; או שמא גם ביציאת חיילי הנח"ל אל מחוץ להיאחזות והתמודדות פעילה עם ההסתננות בדרך של פעילות בט"ש יזומה? לשון אחר: האם היה הבדל משמעותי בין ההיאחזות לבין יישוב אזרחי הנמצא בסמוך לגבול, יישוב סוג א', שקיבל גזרת הגנה מבצעית ממפקדת ההגמ"ר.

⁶⁰⁸ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט; עדותו של בלטינסקי מסתייגת גם בדבריו של מנחם וסלר שהיה מ"מ בנחלאים א' ותיאר עונשים קשים למפירי הפקודות הצבאיות- כמו זחילה בבוק ליד הארוזה. **זיכרונות מנחם וסלר**, עמ' 7.

⁶⁰⁹ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 2/7/12-7, אי"ט. לעומת עדויות מפקדי ההיאחזויות, שניתנו בשנת 1952 העידו חיילים ששירתו בהיאחזות שנה מאוחר יותר כי רף המשמעת היה נמוך ביותר. אברהם פנירי- ששירת בתור מפקד בבחן העיד כי בהיאחזות שרר רף משמעת נמוך יחסית (חיילים הורשו להסתובב במכנסים קצרים בזמן העבודה) והבודדים התחברו למשימות המשקיות (ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020). גם דרור קרן, ששירת בנחלאים א' בשנה השנייה של ההיאחזות, העיד כי לא נצפו בעיות משמעת משמעותיות (ראיון טלפוני עם דרור קרן, 1.9.2020). כמובן שיש לקחת בעירבון מוגבל את העדויות של קרן ופנירי, שנתנו ממרחק זמן של כמעט 70 שנה, אל מול העדויות מזמן אמת של מפקדי ההיאחזויות.

⁶¹⁰ קצין היאחזויות אל מפקד הנח"ל, ביקור בנחלאים א', 28.8.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶¹¹ דברי משה נצר, כנס מפקדי היאחזויות הנח"ל, 30.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

עם הקמת ההיאחזות הראשונה, נחלאים א', קבע רמ"ח מבצעים יצחק רבין כי אין הבדל מהותי מבחינת משימת הגנת הספר בין היאחזות ובין יישוב מסוג א'. בהתאם לכך קבלה ההיאחזות גזרת אש בעת כוננות וחירום והקצאת חומרי ביצור. השוני המרכזי בין היאחזות לבין יישוב סוג א' היה בכפיפות בעת שגרה. בעוד היישובים האזוריים היו כפופים בעת שגרה וחירום להגמ"ר, היו ההיאחזויות כפופות לגדודים האזוריים של הנח"ל.⁶¹² לעומת זאת, בעת חירום עברה השליטה המבצעית בהיאחזות אל פיקוד ההגמ"ר. מפקד הנח"ל משה נצר עמד על הבעייתיות בכפיפות הכפולה של ההיאחזויות: "יוצא, שכל מפקד היאחזות כפוף לשני מפקדים, והדבר יוצר בעיה קשה ביותר".⁶¹³ אג"ם מבצעים ניסה להתמודד עם הכפיפות הכפולה של ההיאחזויות- במספר תקנות, שמטרתן הייתה למנוע התנגשות אפשרית: החלפת מפקד ההיאחזות אמורה הייתה להתבצע בהסכמת מג"ד הנח"ל ומפקד הגוש בהגמ"ר. בעת הוצאת חיילים מההיאחזות לצורכי אימונים אמור היה מג"ד הנח"ל לעדכן את מפקד הגוש ולהשאיר לפחות שליש מהחיילים לצורך כוננות מבצעית. מנגד- מפקד הגוש לא היה רשאי להפעיל את חיילי הנח"ל מחוץ לגזרת האחריות של ההיאחזות ללא אישור מג"ד הנח"ל; בעת פעילות חירום ובתגובה למתקפת אויב יצטרך הראשון לקבל אישור מאת אלוף הפיקוד או אג"ם מבצעים בכדי להפעיל את חיילי ההיאחזות למשימות של חסימות צירים או רדיפה ללא אישור מג"ד הנח"ל.⁶¹⁴

הנוהל המורכב הביא לעיתים לחיכוכים. בעת הקמת משלט 82 הורה סגן מפקד הנח"ל עמיחי צור כי "מפקד הגוש יהיה רשאי להורות על הוצאת פטרולים או כל פעילות אחרת רק במידה והדבר קשור בביטחון ההיאחזות עצמה".⁶¹⁵ כאשר נתנה פקודה ממפקד הגוש בהגמ"ר למפקד ההיאחזות להוציא חמישה חיילים מההיאחזות לשם שמירה על בריכת מים בסביבותיה קבל על כך צור וטען כי מפקד הגוש חרג מסמכויותיו.⁶¹⁶ מנגד, לא תמיד שיתפו מפקדי הנח"ל את מפקדי ההגמ"ר בחילופי מפקדים בהיאחזויות ובהוצאת חיילים לשם אימונים.⁶¹⁷ נוהל זה עבר עדכונים מסוימים. עם התגברות איום ההסתננות בסוף שנת 1952 אושרה השתתפותם של חיילי ההיאחזות בפעילות בט"ש- מארבים ומבצעים גם מחוץ לגבולות הנקודה, אולם רק במהלך שני ימים בחודש לכל חייל.⁶¹⁸ בראשית שנת 1953 אושרה השתתפותם של חיילי ההיאחזויות בפעולות בט"ש, אולם נקבע כי משימות אלו יוטלו רק על חיילי ולא על חיילות ההיאחזות; וכן שפעילות זו "לא תעלה על יומיים בחודש על חשבון עבודה ו-4 ערבים בחודש שלא על חשבון עבודה".⁶¹⁹ מאוחר יותר אף אושר למפקד הגוש בהגמ"ר להורות לחיילי הנח"ל להשתתף באירועי חירום גם ללא עדכון מג"ד הנח"ל בזמן האירוע, אולם הוא הוצרך לעדכן למפרע.⁶²⁰ גם לאחר התגמשות הנהלים הם אפשרו השתתפות מוגבלת של חיילי ההיאחזויות במשימות הבט"ש. בהתאם לכך,

⁶¹² יצחק רבין אל פיקוד הנח"ל, נח"ל- היאחזויות ספר, 23.7.1951, 41/447/1953, א"צ.

⁶¹³ דברי משה נצר, כנס מפקדי היאחזויות הנח"ל, 30.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

⁶¹⁴ הגמ"ר צפון אל היאחזות דרדרה, נוהל כפיפות ושיתוף היאחזויות הנח"ל בהגמ"ר, 11.5.1953, 11/1954/1954, 26/175, א"צ.

⁶¹⁵ עמיחי צור אל גדוד 906, פקודת מבצע היאחזות ו', 5.5.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶¹⁶ עמיחי צור אל הגמ"ר פיקוד מרכז, חריגה מסמכות, 29.5.1953, 5/11/1955, א"צ.

⁶¹⁷ אג"ם מבצעים, דו"ח סיור בהיאחזות נחלאים, 6.3.1953, 5/11/1955, א"צ.

⁶¹⁸ הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל אל קצין אג"ם בנח"ל, אימונים וביטחון שוטף בהיאחזויות, 31.12.1954, 2/321/1954, א"צ.

⁶¹⁹ פיקוד הנח"ל- אג"ם, נוהל תעסוקת חיילים בהיאחזות באימונים וביטחון שוטף, 8.1.1953, 6/321/1954, א"צ.

⁶²⁰ אג"ם מבצעים אל פיקוד הנח"ל, נוהל כפיפות ושיתוף היאחזויות הנח"ל בהגמ"ר, 12.1955, 12/1956/644/236, א"צ; מפקדת פיקוד הנח"ל, נוהל הפעלת יחידות נח"ל, 25.3.1954, 9/321/1954, א"צ.

חוקרים שעסקו במערך ההגמ"ר טענו שהיאחזויות הנח"ל לא הייתה שום ייחודיות בהשוואה לשאר יישובי סוג א' בספר. יורם פריד טוען כי:

ההתייחסות הצבאית כלפי יישובי הנח"ל [פריד לא הבדיל בין יישובי והיאחזויות הנח"ל] לא הייתה שונה (מבחינת דרישות תכנוניות צבאיות ואזרחיות) משאר היישובים שהוקמו כך שמבחינה תפיסתית דין מושב עולים היה צריך להיות (בכל הקשור בהגנה המרחבית) כדין יישוב נח"ל.⁶²¹

אולם קביעות אלו נכונות בעיקר לרמת התכנון. המצב הביטחוני החם בחלק מגזרות הגבול, הזמינות של חיילים שעברו אימון קרבי בסמוך למוקדי הסתננות, והאקטיביסטיות של חלק מהמפקדים גרמו לכך שבפועל חלק מההיאחזויות אכן שמשו כמוקד לפעולות אינטנסיביות של בט"ש, גם מחוץ לגבולות הנקודה. מנחלאים א' יצאו מארבים ופטרולים רבים, ובזמן מסוים ההיאחזות אף קיבלה גזרה מתוחמת בגבול ישראל מצרים.⁶²² אחת הסיבות ליציאה של חיילי נחלאים א' אל מחוץ לגדר הנקודה הייתה הלחץ של חיילי ההיאחזות לשתפם בפעולות הבט"ש. לטענת מפקד ההיאחזות חוסר שיתוף חיילי ההיאחזות בפעולות ההגנה לעומת הבאת כוחות אחרים לסביבות הגבול הוריד את המורל בקרב חייליו.⁶²³ מפקדה של שזור העיד: "לפלוגה אין משימות צבאיות. החילות לקיים פטרולים למרות שבקושי נתנו אישורים לכך. עשיתי זאת כדי שהחיילים ירגישו את המסגרת הצבאית בה הם נתונים."⁶²⁴ בהיאחזות קציעות יצאו חיילי הנח"ל לסוירים עם אנשי יחידת ה-101 במטרה לסלק בדואים מהשטח המפורז.⁶²⁵ מפקד דרדרה דיווח על הוצאת מארבים ופטרולים בקצב של 2-3 פעמים בשבוע מחוץ לנקודה.⁶²⁶ בהיאחזות במשלט 223 הייתה המטרה העיקרית של החיילים לשמור על עבודות הטיית הירדן,⁶²⁷ וודאי שניתן להגדירם ככוח התורם לבט"ש מחוץ לנקודה. גם במקרים בהם לא פעלו החיילים באופן סדיר ויזום מחוץ לגבולות ההיאחזות ניתן למצוא יתרון לנקודה המאוכלסת בחיילים על פני יישוב אזרחי שאנשיו עוברים אימונים לעת מצוא. כך היה במקרה של היאחזויות חבל לכיש, שאף על פי שחייליהן קיבלו הוראה שלא לפעול באופן יזום מחוץ לנקודות, הם נתקלו במסתננים ובחברי פדאיון בעת עבודה בשטחים החקלאיים והצליחו לחסלם במספר תקריות בשנים 1955-1956.⁶²⁸ בפטרולים ושמירות בנקודה ובסביבותיה הקרובות השתתפו חיילות לצד חיילים.⁶²⁹ לעומת זאת עדויות נקודתיות מצביעות על כך שבפעולות שהתבצעו במרחק רב מהנקודה - כמו מארבים, לא השתתפו חיילות.⁶³⁰ בכל אופן, לא מצאתי פקודה האוסרת על השתתפות חיילות במשימת בט"ש כלשהיא או המפרידה בין תפקיד החייל לתפקיד החייל.

⁶²¹ פריד, **עלייתה ונפילתה**, עמ' 179. ראו גם: דרוק, **הגנה מרחבית**, עמ' 179.

⁶²² רביב, **אלומת אור עזה**, עמ' 53; עדות אשר ג'מיל, 'יומן המשק - נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 4, 12-7/10, אי"ט.

⁶²³ אג"ם מבצעים, דו"ח סיור בהיאחזות נחלאים, 6.3.1953, 5/11/1955, א"צ.

⁶²⁴ דברי מפקד היאחזות ז', כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31/12/1954, 7/321/1954, א"צ.

⁶²⁵ עדותו של גיא בר כוכבא, מובאת אצל: סיקרון, **השטח המפורז**, עמ' 103.

⁶²⁶ מפקד דרדרה, דו"ח כוננות 30.9.1953, 30/9/1954, 26/175/1954, א"צ.

⁶²⁷ אהרון חרסינה אל הנהלת המחלקה להתיישבות, היאחזות נח"ל בנג. 223, 2.8.1953, S15\9602, אצ"מ.

⁶²⁸ ראו בהרחבה בפרק הרביעי של עבודה זו.

⁶²⁹ ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020; ראיון טלפוני עם יעקב הירש, 13.10.2020; עדות עליזה, 'יומן המשק - נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 10, 12-7/10, אי"ט; עדותו של גיא בר כוכבא, מובאת אצל: סיקרון, **השטח המפורז**, עמ' 103.

⁶³⁰ שלו, **כפר על גבול האש**, עמ' 38.

אימונים בהיאחזויות

עם הקמת ההיאחזויות הראשונות הוציא מטה פיקוד הנח"ל הנחיות לאימון החיילים המוצבים בהן. המטרה העיקרית של האימונים הצבאיים הייתה להקנות לחיילים ידע בשיטות הגנה סטטיות, לשם הגנה על ההיאחזות. לא תורגלו כמעט שיטות התקפה, למעט השימוש במתקפת נגד. לחיילים נקבע סך של 60 ימי אימון בשנה. שני שלישים מהם היו אימונים כלליים ובהם התאמנו כל חיילי ההיאחזות יחדיו, ושליש נוסף מקצועיים, כדוגמת שימוש בנשק מסייע פלוגתי ועזרה ראשונה ובהם אומנו חלק מהחיילים. לא נעשו אימונים על מארבים ופשיטות מחוץ לנקודה. החיילות תורגלו יחד עם החיילים במערך ההגנה הסטטי, ומעבר לכך קיבלו קורסים במשק בית, בישול וחקלאות.⁶³¹

בסוף שנת 1952 הסתבר כי אף אחת מההיאחזויות לא השלימה בפועל את מכסת ימי האימון שיועדו לה. הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל קבעה נהלים המתחשבים בצרכים המשקיים, ובמסגרתם קוצצה מכסת ימי האימון ועמדה על 48 ימים לחיילים ו-36 לחיילות. בנוהל המעודכן נקבע גם כי מפקד היאחזות אינו יכול לקבוע תוכניות אימונים ללא התייעצות עם מרכז המשק, ובמקרה של מחלוקת בנושא תובא ההכרעה לפיקוד הנח"ל.⁶³² שנה מאוחר יותר, בעת כנס מפקדי היאחזויות, תהה מפקד הנח"ל עד כמה מבוצעות הוראות האימון והאם ניתן לסמוך על כך שחייל המסיים שירות של תשעה חודשים בהיאחזות אכן ביצע אימון מחלקה.⁶³³ מפקד היאחזות שזור טען כי בבואו להיאחזות מצא כי חיילים המשרתים בצבא יותר משנה טרם ביצעו מטווה בסיסי בסטן.⁶³⁴ גם מפקד יטבתה העיד כי חייליו לא התאמנו במשך פרק זמן ארוך.⁶³⁵ בדומה לפעולות הביטחון השוטף גם לאימונים הייתה השפעה מעצימה בקרב החיילים, בעיקר בהיאחזויות שהורכבו מבודדים. מפקדי נחלאים א' וגונן טענו כי קיום שגרת אימונים משפיעה לטובה על המורל של החיילים, ונותנת להם הרגשה שהם אכן נמצאים בצבא, ולא רק במשק חקלאי.⁶³⁶ ככלל, הנהלים לגבי אימונים מראים כי ההיאחזויות לא נלקחו בחשבון בתור כוח משמעותי הפועל מחוץ לנקודה, אלא ככוח המגן על יישובו בלבד, למרות שכפי שהראינו לעיל המציאות בשטח הייתה מורכבת יותר.

⁶³¹ קצין הדרכה אל מפקדת חיל הנח"ל, הנחיות אימון להיאחזויות נח"ל, 7-12 / 2, אי"ט; פיקוד הנח"ל-אג"ם, נוהל תעסוקת חיילים בהיאחזות באימונים וביטחון שוטף, 8.1.1953, 6 / 321 / 1954, א"צ. חיילי הנח"ל במשקים התאמנו במשך 50 יום בשנה, כך שהפער לא היה מאוד משמעותי. אכ"א אל סגן הרמטכ"ל, הצעה להוראות הפיקוד העליון חיל הנוער החלוצי הלוחם, 9.6.1950, 43 / 604 / 1952, א"צ.

⁶³² הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל אל קצין אג"ם בנח"ל, אימונים וביטחון שוטף בהיאחזויות, 31.12.1952, 2 / 321 / 1954, א"צ.

⁶³³ דברי מפקד הנח"ל, כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 7 / 321 / 1954, א"צ.

⁶³⁴ דברי מפקד היאחזות ז', שם.

⁶³⁵ דברי מפקד היאחזות ג', שם.

⁶³⁶ שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 7-12 / 2, אי"ט. בהיאחזות דרדרה-שהעבודות המשקיות בה תפסו חלק מוגבל ביותר- לא דווח כמעט על בעיות משמעות, למרות שהיא הורכבה מבודדים. ראו: מפקד דרדרה, דו"ח כוננות, 25.6.1953, 26 / 175 / 1954.

בעלי תפקידים בהיאחזויות

ההיאחזות, בהיותה התיישבות המשלבת בין תפקידים משקיים וצבאיים, הייתה כפופה לצה"ל, ובד בבד למוסד אזרחי- המחלקה להתיישבות. שניות זו משתקפת בבעלי התפקידים השונים והמגוונים שהרכיבו את פלוגות ההיאחזות השונות.

מפקד ההיאחזות וסגל צבאי : בפקודות הקבע הוגדר מפקד ההיאחזות ככזה האחראי על ארגון הצד הצבאי של הנקודה באופן מלא. באחריותו של המפקד, שתחת פיקודו הועמדו במרבית המקרים פלוגת חיילים,⁶³⁷ היה לדאוג לתחומים הבאים : שליטה בכוח האדם של ההיאחזות לרבות שיכון החיילים, קביעת חופשות, סעד וענישה ; אחריות על הצד הביטחוני שכלל שמירות, סיורים והקצאת חיילים לקורסים ; וקביעה מסודרת של נהלים לאור האיומים הביטחוניים.⁶³⁸ מפקד ההיאחזות היה גם הדמות הצבאית היחידה בנקודה שניתן לה האישור לפנות אל המוסד המיישב (הסוכנות היהודית או קק"ל) במקרה של צורך בתיאום ציפיות בין הכוח הצבאי לבין הגוף האזרחי, וגם זאת רק לאחר אישורו של מרכז המשק המקומי.⁶³⁹ תחת מפקד הפלוגה פעלו מפקדי משנה : מפקדי מחלקות וכיתות ובהיאחזויות גדולות אף סמלי מחלקות. עדויות של מפקדים ששירתו בהיאחזויות מצביעות על כך שלא ניתנה להם הכשרה מיוחדת, למרות מורכבות הפיקוד בהיאחזויות.⁶⁴⁰ מפקדים רבים אף הגיעו מחוץ לפיקוד הנח"ל, ומכאן שאף הכשרה חקלאית כלשהיא לא הייתה להם,⁶⁴¹ וסביר להניח שלחלק ניכר מפקדיהם הייתה בקיאות רבה יותר בעבודות השדה. בהיאחזויות שהורכבו מחיילי הגרעינים הסגל הפיקודי לא הגיע מאותו הגרעין או תנועה התיישבותית, ולעיתים לא הגיע כלל מגרעין התיישבותי.

מרכז המשק והסגל האזרחי : במקביל למפקד הפלוגה שהיה אחראי על הפן הצבאי, פעל גם מרכז המשק, אזרח שהיה אחראי על הפן המשקי- חקלאי ועל השליטה בתקציב ההיאחזות.⁶⁴² משכורתו של מרכז המשק מומנה על ידי המחלקה להתיישבות, אולם האחריות למציאתו ולמינויו הוטלה על פיקוד הנח"ל. במקרה של היאחזות שאוישה בחברי גרעינים השאיפה הייתה שמרכז המשק יגיע מהתנועה הקיבוצית אליה סונפו הגרעינים.⁶⁴³ לעיתים חיילים או מפקדים ששירתו בהיאחזות המשיכו לעבוד בה כמדריכים חקלאיים וכמרכזי משק : כך היה בעין גדי שם יורם יבור ששירת כמ"כ המשיך לעבוד בהיאחזות כמרכז משק, ובמשלט 86 (מגל).⁶⁴⁴ לצד מרכז

⁶³⁷ לבד מהיאחזויות חבל לכיש, שם מפקד פלוגה אחד פיקד על שלושת ההיאחזויות ומתחתיו היו שני מפקדים נוספים. מספרי החיילים בפלוגות ההיאחזות נע בין כ-140 (משלט 223) ועד ל-50 (היאחזויות יהוד הגליל).

⁶³⁸ פקודת קבע למפקד היאחזות, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר- סוף 1953), 6/321/1954, א"צ.

⁶³⁹ נוהל תפעול משק היאחזויות, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר- סוף 1953), 6/321/1954, א"צ. במקרים מסוימים אסר פיקוד הנח"ל על מפקדי ההיאחזויות לבוא בדברים עם המוסדות המיישבים, לאחר חוסר תיאום שנוצר בגין הוראות סותרות. ראו: קצין היאחזויות אל מג"ד 908, נוהל פניות לגורמים אזרחיים בהיאחזויות, 9.9.1954, 6/321/1954, א"צ.

⁶⁴⁰ ראיון טלפוני עם דרור קרן, 1.9.2020; שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר מראשית 1952), 12-7/2, אי"ט.

⁶⁴¹ ראיון עם מנחם וכלסר, 13.1.2020.

⁶⁴² נוהל תפעול משק היאחזויות, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר- סוף 1953), 6/321/1954, א"צ.

⁶⁴³ ראו מקרה מגל: יהודה הרמן אל י. גבריאלי, מדריך למשלט 86, 28.10.1953, 89/1687/1985, א"צ. הדבר יצר פוטנציאל חיכוך מול התנועה הקיבוצית בעת העונות החקלאיות הבערות, אז רצתה התנועה שהמדריך יחזור לקיבוצו. בחן: מ. ברון, ללא תאריך, 85/1687/1985, א"צ.

⁶⁴⁴ אילתי, **שנה בעין גדי**, עמ' 124-126; אהרון טייבר אל המחלקה להתיישבות, מדריך ל-86, 3.1954, 89/1687/1985, א"צ.

המשק פעלו במרבית ההיאחזויות מספר בעלי תפקידים מההתיישבות העובדת שסייעו להכשיר את החיילים בעבודות החקלאיות. בשתי ההיאחזויות הראשונות נקבע כי יהיו שישה עובדים : מרכז כללי, מרכז משק, מכונאי, מנהלת מטבח, מנהל חשבונות ותרבותניק.⁶⁴⁵

קביעת שני בעלי תפקידים שהיו אחראים בו זמנית על הקצאת כוח האדם של ההיאחזות, ללא יצירת הירארכיה ביניהם, גרמה למתח מובנה בין מפקד ההיאחזות לבין מרכז המשק ; גם שכבת הגיל השונה (המפקד היה בראשית שנות ה-20 לחייו ואילו מרכז המשק היה לעיתים מבוגר הרבה יותר), תרמה ודאי למתח זה. מרבית הוויכוחים התרחשו סביב סוגיית קדימות הפניית כוח האדם- בין צרכים ביטחוניים לצרכים חקלאיים.⁶⁴⁶ ויכוחים אחרים התחוללו סביב השאלה האם יש לעבודה ערך חינוכי מלבד הערך הכלכלי : המפקדים הצבאיים סברו כי ישנו ערך כזה, בעיקר במקום בו מרבית החיילים הינם בודדים ויש לחנכם לעבודת האדמה ולחקלאות. לעומת זאת- מרכזי המשק מטבע הדברים לא ראו בחיוב עבודות חקלאיות שאינן רווחיות. ויכוח בעניין התרחש בהיאחזות עין גדי.⁶⁴⁷ לעיתים הגיעו הדברים לכדי סכסוכים אישיים בין מרכז המשק לבין מפקד הפלוגה, כפי שאירע ביטבתה, שם דרש מרכז המשק בן ציון חקלאי מחיילי ההיאחזות שלא לממלא אחר פקודות המפקדים לאחר סכסוך מתמשך איתם.⁶⁴⁸

לאחר שהתברר כי מיזם ההיאחזויות הוא מיזם בעל המשכיות, הקים הנח"ל מספר גופים פיקודיים שהיו אמונים על הטיפול בנקודות :

קצין היאחזויות : תפקידו היה לתאם בין הגורמים האזרחיים הרבים שהיה להם מגע עם ההיאחזויות : אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, הסוכנות היהודית, משרד החקלאות ועוד. קצין ההיאחזויות היה גם אחראי על הפיתוח המשקי של ההיאחזות בהתאם לתוכנית החקלאית ולמצבת כוח האדם, וניתנה לו הסמכות לתת פקודות ישירות למפקד ההיאחזות ולמדריכים החקלאיים, בתיאום עם מג"ד הנח"ל האזורי. מתפקידו נקבע גם להפיק דוחות חודשיים לפיקוד הנח"ל על הנקודות. בסמכותו היה אף לתת הוראות בנוגע להיאחזויות למג"ד הנח"ל האזורי,⁶⁴⁹ למרות שבאופן פורמלי המג"ד לא היה כפוף אליו. דוחות קצין ההיאחזויות משמשים כמקור ידע חשוב ביותר במסגרת מחקר זה.

וועדת התיאום למפעלים משקיים : ליד קצין ההיאחזויות פעלה גם הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד, שהייתה אחראית על תיאום ביקורים בהיאחזויות ועל קיום דיונים סדירים בנוגע למצבן המשקי של ההיאחזויות ושאר המפעלים החקלאיים של פיקוד הנח"ל (כדוגמת גודד השלחין). סמכויותיה של הוועדה לא היו מוגדרות כל צרכן. בעת הקמתה הורכבה הוועדה משני נציגים של פיקוד הנח"ל, קצין ההיאחזויות אהרון טייבר ומנחם קאופמן שהיה אחראי על ההכשרה החקלאית בפיקוד, ומנציג של אגף הנוער והנח"ל- יהודה הרמן. הוועדה התכנסה פעמיים בשבוע : ביום ב' לדיונים פנימיים ודיונים עם הגופים השונים, וביום ה' לביקור

⁶⁴⁵ יעקב גורן אל חבלי הצפון והנגב, תקן העובדים בחוות נח"ל, ללא תאריך, S15\ 9602, אצ"מ.

⁶⁴⁶ מתחים כאלו התקיימו בנחלים א'. ראו: אגף הנוער והנח"ל- המחלקה הכלכלית אל מג"ד 904, המצב בנחלים א', 2.6.1952, 7-12/10/6, אי"ט. גם ביטבתה קבל מפקד הפלוגה על הצוות האזרחי ועל חוסר התיאום בין הגורמים השונים. ראו: דברי מפקד היאחזות ג' בתוך כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31.12.1954/7/321, א"צ. יעקב הירש שריכז את משק היאחזות בליש העיד על מתח דומה עם מפקדי ההיאחזות. ראיון טלפוני עם יעקב הירש, 13.10.2020.

⁶⁴⁷ דברי מפקד היאחזות ה' בתוך כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31.12.1954/7/321, א"צ.

⁶⁴⁸ הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 19.6.1953, 31.12.1954/7/321, א"צ.

⁶⁴⁹ פיקוד הנח"ל, קצין היאחזויות- סמכויות, 12.5.1953, 7-12/2, אי"ט.

בהיאחזויות ובמפעלים החקלאיים הנוספים.⁶⁵⁰ שתי פונקציות אלו- קצין ההיאחזויות והוועדה לתיאום מפעלים משקיים היו קיימות עד לקיץ 1953, ומתחילת שנת 1954 ואילך אין בידינו דוחות ורישומים שלהן. ככל הנראה בוטלו תקנים אלו במסגרת הקיצוצים שערך דיין בפקוד הנח"ל. הגוף שניסה להשלים את הפער בתחום זה היה ענף ההתיישבות באג"ם ומי שעמד בראשו אהרון חרסינה, שקיים סיורים להיאחזויות בחבל לכיש ובמערב הנגב וניסה לקדם את ההתפתחות המשקית שלהן.⁶⁵¹

מג"ד הנח"ל האזורי: פיקוד הנח"ל לא הקים גדוד ייעודי שאיגד תחתיו את ההיאחזויות, ואלו היו כפופות באופן פורמלי למפקדי הגדודים האזוריים של הנח"ל. המגד"ים היו אלו שקבלו את פקודת ההקמה של ההיאחזויות, היו אחראים על הקצאת כוח אדם אליהן,⁶⁵² ועל קיום אימונים סדירים בהיאחזויות.⁶⁵³ אולם גודלם של הגדודים מנע ממפקדיהם טיפול צמוד ויעיל בהיאחזויות: כך גדוד 906 של הנח"ל מנה 11 פלוגות, מהן ארבע פלוגות בחמש היאחזויות שונות.⁶⁵⁴ להערכת הבחירה שלא להקים גדוד ייעודי להיאחזויות, כפי שלמשל הוקם גדוד לאימון המתקדם, נבעה בתחילה ממגמת הפיזור הרגיונלי בפקוד: נוח היה למפקד הגדוד לשלוט על ההיאחזויות כמו גם על מחלקות הנח"ל הסמוכות במשקים. בכדי למלא את הפער של גוף מקצועי העוסק בהיאחזויות היו קיימים קצין ההיאחזויות והיחידה לתיאום מפעלים משקיים. אולם משאלה בוטלו עם ראשית כהונתו של דיין נכון היה להקים גדוד ייעודי להיאחזויות אולם דווקא בתקופה בה צומצם הפיקוד באופן משמעותי משיקולי חיסכון בכוח אדם לא היה סיכוי להקים גדוד כזה.

המעבר מחיילים בודדים לגרעינים התיישבותיים והשפעותיו

במהלך שנת 1953 התרחש שינוי הדרגתי באופי החיילים המשרתים בהיאחזויות. לאחר שששת ההיאחזויות הראשונות (נחלאים א', גונן, יטבתה, דרדרה, עין גדי ומשלט 86- בחן) הורכבו לכל הפחות מרוב של חיילים בודדים,⁶⁵⁵ הרי שהחל מקיץ 1953 הפכו חיילי הגרעינים התיישבותיים של תנועות הנוער, שעד לאותה התקופה רק מעטים מהם שרתו בהיאחזויות (למעט בשלבי האזרוח), לרכיב העיקרי של כוח האדם בנקודות.⁶⁵⁶ מה גרם לתהליך זה, כאשר ההיאחזויות קמו

⁶⁵⁰ ועדת התיאום למפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ישיבה, 8.10.1952, 7/12/2, אי"ט; ועדת התיאום למפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ישיבה, 6.7.1952, 7/12/2, אי"ט.
⁶⁵¹ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, דו"ח ביקור בנחשושה, 9.6.1957, 90/1687/1985, א"צ; אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, 90/1687/1985, א"צ; מ. טלמון אל אהרון חרסינה, תעסוקה, 28.10.1956, 7/12/1, אי"ט.
⁶⁵² לדוגמה: סגן מפקד הנח"ל אל מג"ד 906, הקמת היאחזות נח"ל כ"ג- רפיח, 31.12.1956, 1508/1993/238, א"צ; מפקדת הנח"ל אל מג"ד 904, היאחזות עלייה על הקרקע, 6.7.1951, 1/321/1954, א"צ.
⁶⁵³ מג"ד 907, דו"ח תרגילי כוננות- אשמורה, 6.10.1953, 26/175/1954, א"צ.
⁶⁵⁴ שאר הפלוגות היו: שתי פלוגות עבודה במשקים, שתי פלוגות קורסי פיקוד, פלוגה של המדרשה החקלאית, פלוגת טירונים ופלוגת מפקדה. ללא כותב, סקירה על יחידת נח"ל 906, 2.1957, 22/33/1962, א"צ.
⁶⁵⁵ או מחיילים בודדים שהתאגדו לגרעינים בשנת שירותם הראשונה במשקים. גרעינים אלו היו נחשבים ל"רופפים" הרבה יותר מהגרעינים התיישבותיים של תנועות הנוער. חינוך הנח"ל אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח פעולות לגיבוש גרעינים בהיאחזויות, 23.4.1953, 4/321/1954, א"צ.
⁶⁵⁶ בהיאחזות שגב שעלתה באוגוסט 1953 היה לראשונה רוב לחיילי הגרעינים. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, עמ' 222. ההיאחזות קציעות, שקמה מספר ימים מאוחר יותר, הייתה על טהרת חיילי הגרעינים. שם, עמ' 207. יש לציין כי גם לאחר השינוי עדיין לא הגיעו רוב בני הגרעינים בשנים אלו להיאחזויות אלא למשקי הספר. ראו נתונים מספריים אצל: דואר, **ספר גרעיני הנח"ל**.

מראש כפרויקט שאחת ממטרותיו המרכזיות הייתה חינוכית- להכניס את החיילים הבודדים אל תוך המעשה ההתיישבותי?⁶⁵⁷ ניתן למנות מספר גורמים מרכזיים לשינוי:

- א. במהלך שנת 1953 קיצץ צה"ל באופן משמעותי בכוח האדם של פיקוד הנח"ל; מרבית הקיצוץ התבצע במצבת החיילים הבודדים, שבסוף שנת 1952 שרתו כ-4,400 מהם בפיקוד ואילו שנה מאוחר יותר רק כ-1,400.⁶⁵⁸ הקיצוץ נבע הן משידוד מערכות בצבא שהתרחש עם ראשית כהונתו של מקלף כרמטכ"ל, והן מירידה בשנתוני הגיוס של הבודדים עקב דלדול העלייה ההמונית.⁶⁵⁹ הירידה המשמעותית במצבה גרמה כמובן לכמות קטנה יותר של בודדים שניתן היה לשלוח להיאחזויות חדשות בתקופת שיא של המיזם (שבע היאחזויות הוקמו בשנת 1953)- אז דווקא כוח אדם רב היה נדרש.
- ב. גורם נוסף שייטכן ששיחק תפקיד, אם כי לא הוצג בפירוש, נגע לביקורת על מסגרת השל"ית בקיבוצים. חיילי הגרעינים נמצאו במסגרת זו בשנתם השנייה בפיקוד, ונטען כנגדם שמסגרת זו היא גמישה יותר מידי, וחלק גדול החיילים לא נוכח בקיבוצים במשך כל פרק הזמן בו הוא אמור לשרת.⁶⁶⁰ הצבא גם התנגד לשירות של חיילי הגרעינים בחלק מהקיבוצים, מכיוון שנטען שהם רחוקים מידי מקו החזית.⁶⁶¹
- ג. מלבד גורמים אלו לא הצליחו קציני החינוך בפיקוד הנח"ל לגבש קבוצות בודדים לכדי גרעינים שיסייעו באזרוח ההיאחזויות,⁶⁶² וכדי לאזרח את נחלאים א' וגונן היה צורך להביא גרעין חיצוני שלא הכיר את אורח החיים בהיאחזות- ונדרש לו זמן להתאקלם בה. לכן היה יעיל יותר להביא מראש קבוצות של חיילי גרעינים להיאחזויות, כדי שיוכלו להקים את ההיאחזות ולהמשיך לשרת בה עד לאזרוחה.

מבחינת פיקוד הנח"ל משמעותו של הקיצוץ בבודדים הייתה הפניית חיילי הגרעינים ההתיישבותיים- בוגרי תנועות הנוער החלוציות אל ההיאחזויות. אולם אליה וקוץ בה: למרות היתרון האיכותי של חיילי הגרעינים,⁶⁶³ היה ברור לראשי הפיקוד כי עתידים להתרחש מספר מוקדי חיכוך בעקבות השינוי. הממשק הבעיתי ביותר שנצפה היה עם התנועות הקיבוציות שייעדו את בני הגרעינים להשלמת קיבוציהן המדולדלים שבספר.⁶⁶⁴ במידה מסוימת, המאבק עליו עמדו בין הנח"ל לבין התנועות הקיבוציות בשנים 1949-1951 על הפניית חיילי הגרעינים ליישובי הנח"ל, שהקמת ההיאחזויות על ידי חיילים בודדים הייתה אמורה לפתור אותו, עתיד היה להתלקח מחדש. פיקוד הנח"ל נערך לאתגר, ובדף הסברה שיצא באמצע 1953 פורט המעבר של חיילי הגרעינים להיאחזויות. הסיבות למעבר זה, כך על פי הפיקוד, היו הירידה בהפניית הבודדים לנח"ל אל מול הגדלת מספר ההיאחזויות, אולם גם: "הפרדוכס- להיאחזויות (שהן במקומות

⁶⁵⁷ ראו בהרחבה בפרק השני של עבודה זו.

⁶⁵⁸ אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 397-398; 100. ראו גם: קורן, **הנח"ל**, עמ' 70.

⁶⁵⁹ הקמת היאחזויות על ידי גרעינים (ראשי פרקים להסברה), ללא תאריך (כנראה אמצע 1953), 2/7/12-7, אי"ט. ראו גם בסיכום הפרק השלישי של עבודה זו.

⁶⁶⁰ ראו דוגמה לביקורת דומה משלב מוקדם יותר: מטכ"ל/אכ"א אל משרד הביטחון וחיל הנח"ל, חיילי נח"ל בהתיישבות ספר בשירות ללא תשלום, 6.1951, 2/7/12-7, 3/1, אי"ט.

⁶⁶¹ הקמת היאחזויות על ידי גרעינים (ראשי פרקים להסברה), ללא תאריך (כנראה אמצע 1953), 2/7/12-7, אי"ט.

⁶⁶² חינוך הנח"ל אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח פעולות לגיבוש גרעינים בהיאחזויות, 23.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁶⁶³ ראו לדוגמה: דברי משה נצר, כנס מפקדי היאחזויות הנח"ל, 30.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

⁶⁶⁴ דברי אריה בהיר, פרוטוקול ישיבת מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, 4.4.1952, 2/7/12-7, אי"ט.

הקשים), הלכו עד כה חיילים בודדים בלבד, ואילו הגרעינים הלכו קרובם [צ"ל: רובם] ככולם לשל"ית- ליישובים קיימים בספר". כותבי המסמך היו מודעים לחסרונות ההגעה ההיאחזויות לדידם של חיילי הגרעינים: התיישבות בנקודה שסיכוייה החקלאיים אינם מרשימים ודחייה בשנה של הגשמת הגרעין ביישוב קבע, אולם קבעו כי: "זכות המדינה לכוון את כוח האדם המשרת בצבא לצרכים הדוחקים והחיוניים ביותר".⁶⁶⁵

בישיבת המרכז החקלאי של ההסתדרות שאיגד את תנועות ההתיישבות נידונה התוכנית להפניית הגרעינים ההתיישבותיים להיאחזויות.⁶⁶⁶ הדיון התמקד בדרישה של משרד הביטחון להפנות 300 חברי גרעינים- 100 מכל תנועה קיבוצית (איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי). א. חביב, מרכז הוועדה לביטחון של המרכז החקלאי טען כי אין דרך להתנגד לדרישת הצבא בגלל מצוקת כוח האדם, ולמרות הנזק שהתוכנית תגרום לקיבוצים הקטנים המשוועים לחיילי הנח"ל. אולם חביב סבר שבכדי למנוע את התפרקות הגרעינים בעת שירותם בהיאחזויות יש לדאוג לכך "שהתנאים במקומות שהם נמצאים בהם צריכים להיות מותאמים למושגים החברתיים, כפי שהם היו נהוגים קודם, ולא במשטר צבאי כפי שזה נהוג היום". בכך הצביע חביב על העובדה שחיילי הגרעינים אמנם רתומים יותר למשימה, אולם גם היו צריכים להיות מטופלים בכפפות של משי מבחינת נהלי המשמעת והאפשרות לקיים חיי חברה כפי שהורגלו בשאר מסגרות הנח"ל. שלמה כנרתי מקבוצת כנרת סבר כי אם התנועות הקיבוציות אינן יכולות להפנות מספר מצומצם של 300 חברים לטובת ההתיישבות הביטחונית הרי שזוהי תעודת עניות לאותן התנועות.⁶⁶⁷

לעומתם י. שוצברג התנגד לתוכנית, גם בגלל הפגיעה בכוח האדם שיוכל להישלח להשלמת משקים קטנים, אולם גם עקב הניתוק בין חברי הגרעינים לבין משימת הקמת ההיאחזות: "אם האיש עובד בשביל משקו, אז יש לו איזו גישה ורוח טובה. אבל אם אומרים לו לא להתאמץ במשק, אלא סתם לסקל אבנים במקום שהוא לא יישאר בו- זה לא יביא לו ברכה". שוצברג הביא כדוגמה את היאחזויות יהוד הגליל, שהחיילים שהופנו אליהן ידעו שבתום תקופת שירותם יחליפו אותם עולים. הדוגמה שהביא שוצברג הייתה מעט קיצונית- כאשר שאר ההיאחזויות היו אמורות להתאזרח על ידי חיילי הנח"ל,⁶⁶⁸ והוא התעלם במופנך מכך שמישהו היה צריך לעשות את העבודה בהיאחזויות, ויהיו אלו חיילי הגרעינים או הבודדים. זאב צור מהקיבוץ המאוחד התנגד גם הוא להפניית חברי הגרעינים להיאחזויות ולא לקיבוצי הספר, כיוון שפתרון כזה יכול להרוס את ההתיישבות הצעירה "אשר חיוניותה איננה פחותה אולי משל היאחזות חדשה". אברהם הרצפלד, ראש המרכז הכריע בסופו של דבר להעביר את הסוגייה לבירור משותף עם משרד הביטחון.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ הקמת היאחזויות על ידי גרעינים (ראשי פרקים להסברה), ללא תאריך (כנראה אמצע 1953), 2/7/12-7, אי"ט.

⁶⁶⁶ עד כה לא השתתף המרכז החקלאי של ההסתדרות בדיונים הנוגעים למיזם ההיאחזויות, שהתנהלו בין המחלקה להתיישבות של הסוכנות ובין הגופים הביטחוניים. המרכז נדרש לראשונה לעיסוק בהיאחזויות בגלל העימות שהחל להתפתח בקיץ 1953 מול התנועות הקיבוציות על הפניית חברי הגרעינים.

⁶⁶⁷ פרוטוקול ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי, 23.7.1953, iv-235-5-6728, אה"ע.

⁶⁶⁸ תחזיתו אכן התגשמה בעניין יחס חברי הגרעינים להיאחזויות יהוד הגליל. אהרון חרסינה, סיור בהיאחזויות, 19.1.1954, 116/642/1955, א"צ.

⁶⁶⁹ פרוטוקול ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי, 23.7.1953, iv-235-5-6728, אה"ע.

הדיון משקף את עילות ההתנגדות בתנועות הקיבוציות להפניית חברי הגרעינים להיאחזויות: החשש לפגיעה בקיבוצים הצעירים שלא יקבלו השלמות,⁶⁷⁰ החשש לפגיעה באורח החיים של חברי הגרעינים (שמתברר שלא היה חף מפריבילגיות לעומת שאר חיילי צה"ל), ואולי אף שיקולים פוליטיים: בדיון טען שמואל דיין מתנועת המושבים כי ההתנגדות של חלק מהתנועות הקיבוציות-הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי נובעת מהזיהוי שבין הנח"ל לבין מפא"י.⁶⁷¹ השינוי שבוצע בקיץ 1953 גרם לכך שמכאן ואילך שודכו לכל היאחזות בתהליכי הקמה תנועה מיישבת- שהייתה אחראית לשלוח את גרעיניה להיאחזות ובהמשך לפעול לאזרוחה. זהות התנועה האחראית נקבע על פי רוב במו"מ בין התנועות לבין אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, והמחלקה להתיישבות.⁶⁷² לעיתים שימש המרכז החקלאי של ההסתדרות כגורם מתווך.⁶⁷³

יחס התנועות הקיבוציות והמושבות למיזם היאחזויות

להלן נסקור את היחס של ארבע התנועות הקיבוציות: איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי והקיבוץ הדתי אל מיזם היאחזויות, לפני החלטה על הפניית חיילי הגרעינים בקיץ 1953 ולאחריה.

איחוד הקבוצות והקיבוצים: תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים המפאיניק"ית תמכה בנח"ל כבר מהקמתו. שני ראשי אגף הנוער והנח"ל הראשונים- אליק שומרוני ובן ציון אילן יחד עם רבים מהמפקדים הבכירים של פיקוד הנח"ל באו מתנועה זו,⁶⁷⁴ שראתה את הנח"ל כמפעל הדגל שלה.⁶⁷⁵ למרות זאת ראשי התנועה היו דואליים כלפי מיזם היאחזויות, ולצד שליחת הגרעינים לנחלאים א' וגונן ערב אזרחון ותמיכה של צוות חקלאי מלווה בנחלאים א', גונן ויטבתה, התנגדו לעיתים להשתתפות גרעיני התנועה בהקמת היאחזויות חדשות ובהגעתם להיאחזויות קיימות.

דו ערכיות זו בלטה בדיון במרכז האיחוד באביב 1952, שהתקיים בעקבות רצונו של גרעין הצופים ט' שהיה מסונף לתנועה לסייע באזרוחה של היאחזות גונן, למרות רצונם של מוסדות האיחוד שהגרעין יעלה להשלים את קיבוץ תל קציר. בן ציון אילן, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון וחבר מזכירות האיחוד הציג את מיזם היאחזויות, וביקש מהמרכז כי יעביר החלטה ולפיה לפחות חלק מגרעיני ההתיישבות של התנועה יישלחו לחזק את היאחזויות הקיימות ולאזרוחן. אילן הציג נתונים פנימיים של משרד הביטחון ולפיהם אמורות לעלות על הקרקע בקרוב 22 היאחזויות, ובכדי לאפשר את הקמתן יש לסיים את אזרוחן של הנקודות הקיימות.⁶⁷⁶ מול דבריו של אילן הזדעק משה גלבע, שטען שהפניית כוח אדם להיאחזויות חדשו תפגע בקיבוצים הקטנים החדשים ששיוועו לתוספת כוח אדם: "עלי להגיד שדברי בני הרתיחו אותי..."

⁶⁷⁰ קודם לכן אף ניסו התנועות ל"גנוב" בודדים שהיו אמורים להגיע להיאחזויות ולהפנותם להשלמת קיבוצים.

ראו: בן ציון אילן אל תנועות ההתיישבות, גרעיני בודדים בנח"ל, 14.10.1952, 85/79/1954, א"צ.

⁶⁷¹ ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי, 23.7.1953, iv-235-5-6728, אה"ע.

⁶⁷² מפקד הנח"ל אל ראש אגף הנוער והנח"ל, היאחזויות חבל לכיש, 30.1.1955, 96/670/1960, א"צ; רענן ויץ אל בן ציון אילן, 6.6.1956, S15\40851, אצ"מ.

⁶⁷³ כך קבע המרכז שגרעיני הקיבוץ המאוחד יעלו לאשלים, בגלל הקרבה לקיבוצי התנועה משאבי שדה ורביבים, וגרעיני הקיבוץ הארצי יעלו לשלח הסמוכה. צור, **הקיבוץ המאוחד**, חלק ג', עמ' 283.

⁶⁷⁴ דוגמת משה נצר- מפקד הנח"ל עם ראשית מיזם היאחזויות, דוד קורן ונחמן רז, שהיו קציני החינוך הפיקודיים ומאיר שחר- ראש המחלקה הכלכלית באגף הנוער והנח"ל. קורן, **הנח"ל**, עמ' 71-72.

⁶⁷⁵ על מערכת היחסים שבין התנועה לבין מפא"י ראו: ניר, **תנועה במלכוד**, עמ' 156-173.

⁶⁷⁶ באותה עת היו על הקרקע נחלאים א', גונן ויטבתה. אין בידי אזכורים נוספים לאותה תוכנית גרנדיוזית.

נשאלת השאלה האם תל קציר תוכל להחזיק מעמד או תיפול ובאותו הזמן תקום נקודה חדשה ונבנה נקודה זו על חורבנה של תל קציר".⁶⁷⁷

בדעה דומה החזיק משה זייטמן שקבע כי הקיבוצים החדשים גוססים ויש לדחות לפחות בשנה את התוכניות לשלוח את הגרעינים להיאחזויות. מול דעתם של הנציגים המבוגרים ייצג אחד מחברי גרעין הצופים ט', חייל בשם אליעזר (שם משפחתו לא נזכר) את דעתם של החיילים הצעירים, וטען כי דווקא הראשוניות שבהיאחזות היא זו ששמרה את המתח החלוצי ואת חדוות העשייה בקרב חברי הגרעין. כך הצדיק אליעזר את ההליכה של הגרעין לגונן כנגד הוראות מוסדות האיחוד. חבר גרעין נוסף, חיים שרת, טען גם הוא כי תחושת הרפיון באיחוד נובעת דווקא בגלל שלא מוקמות נקודות חדשות, ואשר על כן אין לבוא בביקורת כלפי הגרעין. נחמן רו, איש האיחוד ואחד מקציני הנח"ל טען כי על האיחוד לראות את הנח"ל כיציר כפיו, ולכן עליו לתפוס אחריות על ההיאחזויות- אחד המיזמים החשובים ביותר של הנח"ל. בסופו של דבר התקבלה החלטה כי רק גרעין התיישבותי אחד על סוף שנת 1952 יופנה להיאחזויות.⁶⁷⁸

דיון נוסף התקיים במוסדות האיחוד כחודש מאוחר יותר, והתמקד גם הוא בשאלת גרעין הצופים. בדיון פרס אילן בפני הועדה המרכזת של התנועה את מצוקת כוח האדם בנח"ל המונעת את הגדלת מיזם ההיאחזויות. בתגובה לטיעונים שהזכירו את מצוקת הקיבוצים הקטנים ענה אילן כי: "התנועה אינה חושבת על פתיחת אופקים חדשים להתיישבות. שגיאה זו תתנקם קשה".⁶⁷⁹ הדיון לא הסתיים בהכרעה אופרטיבית, אולם בסופו של דבר נותר הגרעין בגונן, השתתף באזרוחה, והאיחוד קיבל אחריות על הקיבוץ החדש שקם.⁶⁸⁰ הכרעה זו התקבלה אולי גם בעטיו של מכתב ששלח סגן מפקד הנח"ל אהרון דורון לאיחוד, ובו איים כי אם האיחוד לא יסייע באזרוחה של גונן בפרט ובהשתתפות במיזם ההיאחזויות בכלל הרי שמעמדו של הנח"ל בקרב המטכ"ל ייפגע ויהיו לכך השלכות על כוח האדם המופנה לנח"ל מקרב כלל המגויסים. דורון גם הזהיר כי אם דרישותיו לא ייענו הרי שבתגובה תופחת כמות החיילים הבודדים שישלחו למשקי האיחוד בשנתם הראשונה בשירות.⁶⁸¹

מספר חודשים מאוחר יותר החליטה מזכירות האיחוד להיענות לטביעותיו של אילן ולשלוח מדריכים להיאחזות בדרדרה. אחד הנימוקים לאישור הבקשה היה החשש מפני השפעה של מדריכים ממפ"ם על החיילים הבודדים שהגיעו להיאחזות, ו"אין לתת לקיבוץ המאוחד דריסת רגל בהיאחזות זאת".⁶⁸² אולם לעיתים האיחוד סירב להפנות את גרעיניו להיאחזויות בשל מצוקת

⁶⁷⁷ פרוטוקול מרכז איחוד הקבוצות והקיבוצים, 5.4.1952, 3/17-3, א"א.

⁶⁷⁸ שם.

⁶⁷⁹ פרוטוקול ישיבת הועדה המרכזת של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 14.5.1952, 2-14, א"א. בשלב מאוחר יותר סירב אילן להיענות להחלטות של מוסדות האיחוד, הבהיר את כפיפותו הממלכתית למשרד הביטחון ולא לתנועתו, וכתב למזכיר האיחוד יוסף יזרעאלי: "הכפיפות שלי היא לשר הביטחון ולא למזכירות האיחוד ואתנגד בכל תוקף ליחסים הבנויים על הסדר אשר בעצם קובע את מזכירות האיחוד כזה עם מפקדת פיקוד הנח"ל... הסדר כזה יהיה אסון למדינה, לצבא, לנח"ל ולא ליחיד. אני לא אפעל בתוך מסגרת וסולם יחסים כאלה". לעצם העניין קבע: "אתנגד בכל תוקף למדיניות בנח"ל אשר מחלישה את מבנהו וכוחו הצבאי של החיל, ומבחינה התיישבותית הופכת את הנח"ל רק למכשיר המטילא טלאים בהתיישבות הקיימת". בן ציון אילן אל יוסף יזרעאלי, 12.12.1952, 4-282, א"א.

⁶⁸⁰ איחוד הקבוצות והקיבוצים אל פיקוד הנח"ל, גונן, 26.2.1953, 26.2.1953, 81/1687/1985, א"צ.

⁶⁸¹ אהרון דורון אל איחוד הקבוצות והקיבוצים, תגבורת להיאחזויות נח"ל קיימות, 1.5.1952, 4-282, א"א.

⁶⁸² פרוטוקול ישיבות הועדה המרכזת של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 10.8.1952; 17.8.1952, 4-1, א"א. הנוכחים גם העלו חשש מכך שאם מיזם ההיאחזויות יעבור לרשות התנועות הקיבוציות המפמניקו"ת הרי שהצבא והסוכנות היהודית יתנגדו לכל המשך המיזם.

כוח אדם. בשנת 1955, בעת הקמת היאחזויות לכיש- הסכים האיחוד לשלוח באופן זמני גרעין שיקים את ההיאחזות בדואיימה (אמציה) אולם סירב להבטיח כי התנועה תאמץ את ההיאחזות ותשלח אליה את הגרעינים לאורך זמן. יוסף יזרעאלי ממזכירות האיחוד כתב לאגף הנוער והנח"ל והמחלקה להתיישבות: "במשך השנתיים האחרונות קבל האיחוד על עצמו את גונו, מגל, בחן, נחל עוז ולמעשה גם עין גדי ויטבתה... הרי זו 'מנה' די הגונה של אחריות אשר קבלנו על עצמנו ולא נסכים בשום אופן שיעמידונו בפני עובדות מוגמרות של התיישבות קבע נוספת בדואיימה".⁶⁸³

הקיבוץ המאוחד: עד לקיץ 1953 תנועת האיחוד הייתה התנועה היחידה שהייתה לה נגיעה משמעותית במיזם ההיאחזויות. אולם ברגע שיבש מקור כוח האדם המרכזי של ההיאחזויות, החיילים הבודדים, הרי ששאר התנועות הקיבוציות נדרשו גם הן לתת את חלקן. התנועות הסכימו לשאת בעול, עקב הידיעה כי מוקד ההתיישבות הביטחונית עבר אל מיזם היאחזויות הנח"ל שקצר הצלחה יחסית, ובתודעת הקהל הישראלית היווה את שיא השילוב שבין התיישבות וביטחון.⁶⁸⁴ בשלב מסוים, ובתהליך דומה לזה שקרה כחצי עשור קודם לכן עם הקמת הנח"ל, החלו התנועות המפמיו"ת לנסות ולעצב בצלמן ובדמותן את מיזם ההיאחזויות בתגובה לדומיננטיות של האיחוד.

הקיבוץ המאוחד, שסבל ממצוקת כוח אדם בחלק מקיבוציו והתאושש מהפילוג בתנועה שהתרחש ב-1951,⁶⁸⁵ החל להיות מעורב במיזם ההיאחזויות בקיץ 1953. הנהגת התנועה החליטה להשתתף בהקמת ההיאחזויות בפתחת ניצנה למרות הסיכויים המשקיים הנמוכים ועקב החשיבות הביטחונית העליונה שיוחסה להתיישבות במקום. גרעינים של הקיבוץ עלו לקציעות, הנקודה הראשונה שהוקמה בפתחת. בהמשך, גם כאשר הסתבר כי התנאים המשקיים בקציעות בעייתיים ולמרות הצעות צה"ל, סירבה התנועה להשתחרר מאחריותה להיאחזות. וויכוחים התגלעו בנוגע לסגל הפיקוד במקום: צה"ל סירב להצעת הקיבוץ המאוחד להציב בהיאחזות מ"פ מהתנועה, ולא אישר לחברי מפי"ם לבקר במקום.⁶⁸⁶ שלוש שנים מאוחר יותר סירבה התנועה לשלוח גרעינים לבארותיים בגלל מצוקת כוח אדם ובגלל העתיד המשקי הבעייתי של הנקודה, ובמהלך חד צדדי הפנה פיקוד הנח"ל גרעין של הקיבוץ המאוחד מחולתא לבארותיים ועורר עליו את זעמה של הנהגת התנועה. לעומת זאת, כאשר הוקמה ההיאחזות באשלים (פקועה) הסכימה התנועה לשלוח אליה גרעינים, עקב סמיכותה לקיבוציה ברביבים ומשאבי שדה והסיכויים לפתח משק של קבע במקום.⁶⁸⁷ השתתפות הקיבוץ המאוחד בהקמת ההיאחזויות בפתחת ניצנה מרשימה ביותר על רקע העובדה שבין השנים 1952-1960 הקימה התנועה רק קיבוץ אחד חדש.⁶⁸⁸

לעומת זאת סרבה הנהגת התנועה לדרישת משרד הביטחון להקים שתיים מתוך שש ההיאחזויות שתוכננו במסגרת מבצע 'יהוד הגליל'. הנימוקים היו מחסור בכוח אדם- שהיה דרוש להשלמת קיבוצים קיימים, והטענה (הנכונה) כי להיאחזויות אין אופק משקי עקב אופי השותפות עם קק"ל

⁶⁸³ יוסף יזרעאלי אל אגף הנוער והנח"ל ורענן ויץ, 5.5.1955, S15\ 9602, אצ"מ. גרעיני האיחוד אכן הוחלפו בגרעיני ביתר.

⁶⁸⁴ ראו להלן בסעיף החינוך. אולי גם שיחקה הקלת הלחץ מעל הקיבוצים הקטנים תפקיד בהחלטה זו.

⁶⁸⁵ זור, **הקיבוץ המאוחד**, כרך ג', עמ' 221-227.

⁶⁸⁶ עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו**, עמ' 144-147.

⁶⁸⁷ שם, עמ' 144-148; בן ציון אילן אל רענן ויץ, הצבת גרעיני נח"ל להיאחזויות, 8.6.1956, S15\ 40851.

אצ"מ.

⁶⁸⁸ ניר, **רק שביל כבשו רגלי**, עמ' 605.

שדגלה בהכשרת קרקע וייעור.⁶⁸⁹ מוסדות התנועה גם סירבו לבקשה להפנות גרעינים להקמת ההיאחזות נחושה שבחבל לכיש.⁶⁹⁰ בסוף שנת 1956 סברה מזכירות התנועה כי בהיאחזויות: "אין כל אפשרות לקבלת הכשרה חקלאית והגרעין חי ומועסק בתפקידי משמר במשלט: ביצורים, שמירה, מארבים, סיורים וכו'".⁶⁹¹ הייתה זו גישה שונה מזו שהפגינה התנועה בשאלת העלייה לקציעות שלוש שנים קודם לכן, ולהערכתי שינוי גישה זו נובע מהכישלון המשקי של היאחזויות מערב הנגב. לעומת זאת, באזורים בהם נשקף להיאחזויות עתיד משקי, התנועה דווקא דרשה להשתתף באחזקת הנקודות. בסוף שנת 1954 קיים בן גוריון ניסיונות הידברות עם נציגי אחדות העבודה והקיבוץ המאוחד. במהלך הדיונים ביקשו ממנו האחרונים להעביר לשליטתם את האחריות על עין גדי או יטבתה מידי האיחוד, כהוכחה של רצון טוב.⁶⁹² תוכנית זו לא יצאה אל הפועל, אולם משקפת את היוקרה שהחל מיזם ההיאחזויות (או לפחות ההיאחזויות שנחשבו ל'קוסמות' יותר) לצבור בקרב התנועות הקיבוציות, גם המפמיו"ת.

הקיבוץ הארצי: תנועת הקיבוץ הארצי שהסתייגה מהנח"ל בראשיתו, שלחה- בעקבות ההחלטה להעביר בקיץ 1953 את חיילי הגרעינים להיאחזויות, שני גרעיני נוער עולה של השומר הצעיר להיאחזות שזור שבגליל.⁶⁹³ אולם התנועה לא הייתה שותפה בניהול הנקודה בגלל ההחלטה שהיאחזויות יהוד הגליל לא יאוזרחו על ידי חיילי הנח"ל. ההיאחזות הראשונה שהוקמה באופן מלא על ידי הקיבוץ הארצי הייתה ניר עוז שעלתה אל הקרקע בסתיו 1955,⁶⁹⁴ וכפי שהצענו לעיל- היוותה דגם ייחודי של היאחזות המוקמת לפי הצעת ודחיפת התנועה המיישבת. בהמשך השתתפו גרעיני התנועה בהקמת שדמות שיזף בפתחת ניצנה במרץ 1956,⁶⁹⁵ והקמת שבטה שלושה חודשים מאוחר יותר באותו אזור.⁶⁹⁶ לעומת המעורבות המינורית במיזם ההיאחזות (ראו השוואה לשאר התנועות בטבלה מס' 3) הקימה התנועה בשנים 1951-1957 ארבעה **יישובי נח"ל** מתוך שלושה עשר שקמו בסך הכול,⁶⁹⁷ ובניגוד לקיבוץ המאוחד המשיכה להקים קיבוצים וסבלה פחות ממצוקת כוח אדם.⁶⁹⁸ עובדה זו מעידה על הסתייגות מסוימת של הקיבוץ הארצי ממיזם ההיאחזויות. להערכתי נבעה הסתייגות זו מהאינדוקטרינציה הפוליטית הברורה שהופגנה בפיקוד הנח"ל למפא"י, ובשל העובדה כי בהיאחזויות הייתה השפעה משמעותית הרבה יותר של 'רוח הפיקוד' לעומת יישובי הנח"ל בהם התנועה המיישבת הייתה זו שנתנה את הטון.

⁶⁸⁹ שמיר, **ביחד וביריבות**, עמ' 128.

⁶⁹⁰ הערות מפקד פיקוד הנח"ל, ללא תאריך (לפי ההקשר ראשית מאי 1955), 1960/670/96, א"צ.

⁶⁹¹ מזכירות הקיבוץ המאוחד, בעיית הנח"ל, 6.12.1956, 4-25, ארכיון הקבה"ד.

⁶⁹² יומן בן גוריון, 5.10.1954, אב"ג.

⁶⁹³ דברי מפקד היאחזות ז', כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31.12.1954/321/7, א"צ.

⁶⁹⁴ אגף הנוער והנח"ל- המחלקה הכלכלית אל מחלקת התקציבים במשרד הביטחון, היאחזות השומר הצעיר, 1955, 8, 12-7/11/1, אי"ט.

⁶⁹⁵ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, עמ' 230.

⁶⁹⁶ שם, עמ' 219.

⁶⁹⁷ יישובי הנח"ל שהוקמו על ידי הקיבוץ הארצי היו, לפי סדר ההקמה: דביר, להב, חורשים ובית ניר.

⁶⁹⁸ שמונה קיבוצים של התנועה הוקמו בשנים 1952-1960, בעת שבקיבוץ המאוחד לא הייתה כמעט שום פעילות התיישבות. ניר, **רק שביל כבשו רגלי**, עמ' 605. על מצוקת כוח האדם בתנועה ראו: פאוקר ושכטר, 'חברי הקיבוץ הארצי', עמ' 221-222.

הקיבוץ הדתי: גם בקיבוץ הדתי ובמוסדות הפועל המזרחי ובני עקיבא, שדווקא ראו את הנח"ל כמסגרת הצבאית המתאימה ביותר לבני נוער דתיים,⁶⁹⁹ נרשמה הסתייגות ממיזם ההיאחזויות, בעיקר על רקע בעיות כוח אדם. במוסדות הקיבוץ חששו מכך שהחיילים יקשרו להיאחזויות ולא יגיעו להשלים את הקיבוצים שספגו מכה קשה במלחמת העצמאות, ומכך שההיאחזויות נמצאות מחוץ לגושי ההתיישבות המסורתית של התנועה. הנהגת הקיבוץ הכריעה כי שיקומם של הקיבוצים הקיימים חשוב מהקמת היאחזויות חדשות.⁷⁰⁰ למרות זאת תמכו המוסדות המיישבים של הציונות הדתית בהקמת ההיאחזויות משלט 223 בגבול הסורי, נחושה בחבל לכיש, כרם שלום בפתחת כוכב ורפיח ברצועה.⁷⁰¹

ההיאחזות הדתית הראשונה שקמה הייתה משלט 223, שאוישה על ידי חברי גרעין 'עציון'. אנשי הקיבוץ הדתי רצו כי ההיאחזות תוקם בסביבות סעד,⁷⁰² אולם בסופו של דבר החליט צה"ל להפנותם להיאחזות במשלט 223. החיילים ופיקוד הנח"ל היו צריכים להתמודד עם מציאות חדשה של חיילים דתיים בהיאחזות. עימותים התרחשו בין השאר על רקע פריקת אספקה בשבת, ובשלב מסוים אף נשלחו חיילים מההיאחזות למחבוש ותלונות הגיעו מצד החיילים אל הרב הראשי לצה"ל, הרב שלמה גורן.⁷⁰³ להיאחזות הדתית הראשונה היו מאפיינים תרבותיים ייחודיים, ואחד מחיילי ההיאחזות תיאר באופן ציורי את אוירת השבת במקום:

עם בוא השבת, משתנים פני אנשי המקום עד לבלי הכר ממש. לעומת המדים של כל השבוע, מופצים כל הבגדים האזרחיים (מן הבית) ואין להכיר כלל שישנו כאן צבא. בכל החדרים מדליקים נרות לכבוד שבת... אחד החברים מקדש, ולאחר נטילת ידיים מתחילים לאכול. על יד השולחן יושבים כשעה (אם לא יותר) ושרים זמירות שבת.⁷⁰⁴

הקושי המרכזי של התנועה וחייליה אל מול מנגנון הנח"ל לא היה במישור הפוליטי אלא בהבדלי אורח החיים, ולנציגי הציונות הדתית היה חשוב שמפקדי ההיאחזויות יגיעו מרקע דתי ויבינו את קשייהם של החיילים. נציגי בני עקיבא בקשו מאגף הנוער והנח"ל העברה של הקצין חיים ליפשיץ, שהיה מפקד מחלקת טירונים בהכשרה בגדוד 906 אל ההיאחזות רפיח.⁷⁰⁵ במקרה דומה, שהתרחש בתקופה מאוחרת יותר מזו הנידונת בפרק, ביקשה התנועה להפנות להיאחזות בארזים את הקצין דני שור ולעשותו למפקד ההיאחזות, למרות שכבר היה ערב שחרורו מצה"ל, מכיוון שהיה הקצין הדתי היחיד שהיה 'פנוי בשוק'.⁷⁰⁶ כך גם היה בהיאחזות מעלה גלבוע, כאשר פיקוד הנח"ל ביקש ממוסדות התנועה להעמיד 'קצין-חבר אחראי למקום' שישימש כמפקד

⁶⁹⁹ המחשבה הייתה שבמסגרת הומוגנית וסגורה יפחת מספר החיילים העוזבים את הדת. ראו לדוגמה: אהרון נחלון אל אגף הנוער והנח"ל, 3.1958, 4-25, ארכיון הקבה"ד.

⁷⁰⁰ ברוכי, **הקיבוץ הדתי**, עמ' 163.

⁷⁰¹ עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 387-390. נחושה אוזרחה על ידי תנועת המושבים של הפועל המזרחי ולא על ידי הקיבוץ הדתי.

⁷⁰² אגף הנוער והנח"ל אל מאיר עמית, הקמת היאחזות דתית, 19.5.1953, 5/11/1955, א"צ.

⁷⁰³ לפי דברי מפקד ההיאחזות התערבותה של הרבנות הצבאית דווקא גרמה להגברת המתיחות. דברי מפקד היאחזות י', כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 31/12/1954, 7/321, א"צ.

⁷⁰⁴ ללא שם כותב ותאריך. הרשימה נמצאה בתוך ארכיונו של רמי עפרוני. מתוך: קבוצת 'בנה-אתר מורשת, במרשתת: <http://www.moreshet-kvyavne.org.il/viewpage.asp?pagesCatID=7725&siteName=moreshetkv>

⁷⁰⁵ בני עקיבא אל בן ציון אילן, היאחזות רפיח, 23.1.1957, 23/1/1957, 238/1508, א"צ.

⁷⁰⁶ דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020.

ההיאחזות.⁷⁰⁷ הקיבוץ הדתי ותנועת הנוער בני עקיבא העדיפו לשלוח גרעינים 'חזקים' להיאחזויות וגרעיני עולים או חיילים בודדים להשלמות במשקי התנועה, שם הייתה הסכנה להידרדרות דתית או להתפוררות חברתית של הגרעינים פחותה.⁷⁰⁸

כללו של דבר, יחסן של התנועות הקיבוציות למיזם ההיאחזויות בשנים 1951-1957 לווה בשתי נקודות בהן נוצר קונפליקט בין לבין פיקוד הנח"ל. נקודה אחת, שאפיינה את יחסייהן של כלל התנועות (אם כי במידת דחיפות שונה), הייתה סוגיית כוח האדם וההתלבטות בין הפניית החיילים לקיבוצים הקטנים לבין הפנייתם להיאחזויות שלא היה ברור שיהפכו ליישובי קבע. איחוד הקבוצות והקיבוצים הייתה התנועה שהתעלתה במרבית המקרים (אם כי לא תמיד) מעל לשיקולים אלו, כיוון שראתה בנח"ל בכלל ובהיאחזויות בפרט את פרויקט הדגל שלה. נקודת קונפליקט נוספת שאפיינה את יחסי פיקוד הנח"ל בעיקר עם הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי הייתה האוריינטציה הפוליטית הבעייתית מבחינתן.⁷⁰⁹ מעבר לשתי נקודות מחלוקת אלו ניתן גם לראות בדברי חלק מנציגי התנועות דאגה מכך שחיילי הגרעינים שיגיעו להיאחזויות יצטרכו לשנות את אורחות חייהם: להתרגל לרף משמעת גבוה יותר, להיות רחוקים מקיבוצי האם ובעצם להיות חלק מ'צה"ל הגדול' וללא חלק מהפריבילגיות מהם נהנו בזמן ההכשרה במשקים ובהשלמות בקיבוצים.⁷¹⁰ בסופו של דבר צלח מיזם ההיאחזויות את השינוי שנערך בהרכב כוח האדם בקיץ 1953, ואף התנועות המפמיו"ת לא נמנעו מלהשתתף בהקמת היאחזויות וניסו להשפיע על הנטיות הפוליטיות מתוך המערכת.⁷¹¹ להערכתנו יש לזקוף היראתנות זו להערכה הרבה שנרשמה בציבוריות הישראלית להיאחזויות, שנחשבו כנמצאות בחוד החנית של ההתיישבות הביטחונית. התנועות הקיבוציות, למרות הסתייגויותיהן לא יכלו לעמוד מנגד, עקב לחצים פנימיים וחיצוניים (על הסיבות לתופעה זו ראו להלן).

תנועת המושבים: בנוסף לתנועות הקיבוציות גם התנועה המושבית החלה להשתתף בהקמת היאחזויות בקיץ 1955. אולם רק שלוש היאחזויות- לכיש, דקל ואופיר קמו על ידי התנועה בשנים 1951-1957, לעומת חלקה המרכזי בהתיישבות ההמונית שלאחר קום המדינה. ייתכן כי בניגוד להתיישבות האזרחית, שהופקעה מתחומם של הקיבוצים,⁷¹² עדיין שמרו ההיאחזויות בתקופה זו על מאפיינים אליטיסטים יותר. לחילופין קשור נתון זה לעובדה כי בני הדור השני של המושבים טרם הצליחו להתארגן במסגרות המשך ובגרעינים התיישבותיים, ורק באמצע שנות ה-50 החלו להקים נקודות יישוב.⁷¹³ לעומת זאת, בעשור השני למדינה חלקה של תנועת המושבים במיזם ההיאחזויות היה משמעותי ביותר: בשנים 1958-1966 קמו עשר היאחזויות; מתוך השמונה שאוחרו חמש הפכו למושבים ורק שלוש לקיבוצים. יש לזקוף עובדה זו לארגון מסודר יותר של

⁷⁰⁷ משה פרידמן אל יצחק ריקלין, 13.7.1962, 105-747, ארכיון הקבה"ד.

⁷⁰⁸ אגוד המושבים והארגונים של הפועל המזרחי אל ההנהלה הארצית של בני עקיבא, 9.6.1960, 4-25, ארכיון הקבה"ד.

⁷⁰⁹ על מערכת היחסים המשתנה בין הקיבוץ המאוחד למפא"י ראו: עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 88-93.

⁷¹⁰ ראו לדוגמה את דבריו של י. חביב שנאמרו בישיבת המרכז החקלאי של ההסתדרות והובאו לעיל.

⁷¹¹ תהליך דומה התרחש שלוש-ארבע שנים קודם לכן ביחס של תנועות אלו למפעל הנח"ל בכללותו. ראו: אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 19-26; עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?**, עמ' 132-135; עמ' 252-256.

⁷¹² תנועת המושבים קבלה על עצמה שותפות משמעותית בקליטת העלייה ההמונית בשנותיה הראשונות של המדינה ובהקמת מושבי עולים, בניגוד להסתייגות של התנועות הקיבוציות מקליטת עלייה לקיבוצים. גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 90; הכהן, **עולים בסערה**, עמ' 139-144.

⁷¹³ המושבים הראשונים של בני 'דור המשך' היו: רם און, ניר בנים ולכיש. ראיון טלפוני עם יצחק כהן, 6.10.2020.

גרעינים בידי התנועה, ולצמיחתם של מנהיגים צעירים דוגמת שי בן אליהו שארגן את הקמת ההיאחזות עין יהב.⁷¹⁴

טבלה 3: הפניית גרעינים להיאחזויות בתנועות המיישבות⁷¹⁵

התנועה	מס' היאחזויות אליהן הופנו גרעיני התנועה בהיאחזויות שקמו עד לאוגוסט 1953	מס' היאחזויות אליהן הופנו גרעיני התנועה בהיאחזויות שקמו מאוגוסט 1953
איחוד הקבוצות והקיבוצים	4 (השתתפות באזרוח נחלאים א', גונן, יטבתה, עין גדי)	2 (אמציה, מגל)
הקיבוץ המאוחד	0	3 (קציעות, בארותיים, אשלים)
הקיבוץ הארצי	0	3 (שלח, שבטה, ניר עוז) וחלק מחיילי שזור
הקיבוץ הדתי	0	4 (משלט 223, נחושה, כרם שלום, רפיח)
תנועת המושבים	0	3 (לכיש, דקל, אופיר)

חינוך ותעמולה

מעת הקמתו של פיקוד הנח"ל תפקד אגף החינוך שלו כחלק חשוב ומשמעותי בפיקוד, ובאופן חריג היה קצין החינוך של הנח"ל אחרי על יחידות רבות: המדרשה החקלאית, מקהלה ולהקת הנח"ל, מחלקת חברה וגרעינים ועלון 'במחנה נח"ל'.⁷¹⁶ את מרכזיותו של האגף בפיקוד ניתן לזקוף לזכותו של אליק שומרוני, שכאדם שעבד רבות עם נוער הכיר בחשיבותם של ההיבטים החינוכיים, ושלב רבים מהכלים החינוכיים של הנח"ל מתנועות הנוער.⁷¹⁷ החל מהקמתן של ההיאחזויות הראשונות נעשה שימוש משמעותי בכלים החינוכיים גם למטרות תעמולה בכדי להציג כלפי חוץ את הישגי מיזם ההיאחזויות ולטעת בלב חייליו גאוות יחידה. שומרוני הבין כבר מראשיתו של המיזם את חשיבותה של הפעילות ההסברתית:

יש להעלות בפיקוד הנח"ל את מפעל ההיאחזויות לשלב גבוה יותר בפעולות החינוך וההסברה... הבעיה [גיוס הבודדים להיאחזויות] בעיקרה היא חינוכית וגם בעת האוירה שתיווצר סביב המפעל. בימי העלייה השנייה היה קומץ הפועלים העבריים מרוכז במושבות יהודה שהתקיימו על הפרדסנות. הקול 'הגלילה' שעבר אז במחנה הפועלים מצא הד בלבות הפועלים. במחנות הנח"ל

⁷¹⁴ חמשת המושבים היו: עין יהב, חצבה, אלמגור, מבוא מודיעין, וצור נתן. גם אחד הקיבוצים, מי עמי, הפך עד מהרה למושב. ראו על כך בפרקים השישי והשביעי של עבודה זו.

⁷¹⁵ בטבלה זו מוצגת התנועה הראשונה ששלחה את גרעיניה לכל היאחזות. היו היאחזויות בהן התחלפה התנועה המיישבת.

⁷¹⁶ קורן, הנח"ל, עמ' 59-60; 67.

⁷¹⁷ אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 139. יחד עם שומרוני פעלו קציני חינוך פעלתניים ומכווני מטרה כמו דוד קורן ונחמן רז.

כיום, בין אלפי חיילים, נוער ישראלי ועולים חדשים, הסיסמה נגב, ערבה, חבל סדום וים המלח, אילת וים סוף צריכה להיות נישאת בפי כל, נלמדת בשיעורי עברית, מוחשת במסע וסיור, מושרת בזמר וחרוז ומבוצעת בידי אנשים חיים בהיאחזויות.⁷¹⁸

שומרוני הבין כי הצלחתו של המיזם ועמידותו לאורך זמן, ודאי לאור הגיוס הכפוי של הבודדים לשורותיו, מחייבת יצירת אווירה ציבורית שתתרום להאדרתו של מיזם ההיאחזויות, וכך תביא לרצון להתגייס אליו כנגד ההתנגדויות הרבות: התנגדות הבודדים - שהעבודה החקלאית הייתה רחוקה מסדר יומם; התנגדות התנועות הקיבוציות שנאבקו על הפניית החיילים לקיבוצי הספר, והתנגדות של גורמים בצה"ל שלא ראו כיצד ההיאחזויות מסייעות למטרות הצבא. פיקוד הנח"ל קיים מגוון רחב של פעולות הסברה וחינוך בקשר להיאחזויות במהלך השנים 1951-1957.

קיום שיעורי עברית, ידיעת הארץ והסברה בהיאחזויות

חשיבות החינוך לידיעת הארץ והשפה עברית בקרב העולים החדשים הייתה ברורה לקציני החינוך של צה"ל.⁷¹⁹ בנח"ל קבלה הדרישה להוראת השפה וידיעת הארץ נופך נוסף - כאשר ערכי ההתיישבות של הפיקוד ותכנים גאוגרפיים והיסטוריים פרטיקולריים הקשורים להיאחזויות קבלו דגש משמעותי. פעילות החינוך התמקדה בראשונה בלימוד השפה העברית, בגלל האחוז הגבוה של העולים החדשים בהיאחזויות. פיקוד הנח"ל דרש כי לכל היאחזות תוצמד מורה, שאמורה הייתה להעביר שיעורים בשני ערבים בכל שבוע. המורה הייתה אמורה לעסוק בלימודי עברית, ובנוסף תוכננו שיעורי הסברה, שיבוצעו על ידי סגל ההיאחזות (שכלל לעיתים גם מש"קית חינוך) והיו אמורים להתמקד בתחומים הבאים: העברת תוכנית הסברה של פיקוד הנח"ל שנקראה 'מחלקה במשק', לימוד רב תחומי של הסביבה הגאוגרפית של ההיאחזות, גבולות המדינה והתיישבות הספר, עיסוק בהיאחזויות הנח"ל, שיחות על הענפים החקלאיים והכרת האויב הנמצא מעבר לגבול. בנוסף למורה ולסגל הפיקודי היו אמורים להגיע לנקודות מידי פעם 'חוליות השכלה' פיקודיות. אגף החינוך בפיקוד היה מודע לעובדה שההיאחזויות אינן גוף הומוגני מבחינת רמת הידיעות של החיילים ולכן קבע כי התוכנית צריכה להיות מותאמת לכל היאחזות לפי אופי החיילים המשרתים בה.⁷²⁰

בפועל לא תמיד הגיעו המורים החיצוניים להיאחזויות, ולכן גם ההכשרה השפתית הוטלה על כתפי המפקדים. כך היה למשל ביטבתה. בדרדרה חולקו הבודדים לקבוצות, כאשר כל קבוצה קבלה מדריך וקראה ספר באופן קבוצתי. כמו כן התקיימה פעילות שבועית של קריאת ידיעות חדשותיות בעיתון. במקרים בהם היו ההיאחזויות הטרוגניות - והורכבו מעולים חדשים ומצברים, העבירו הצברים את שיעורי העברית, כפי שהיה במשלט 223, ובהיאחזויות בהן היו הבודדים מעטים - כמו במקרה של שגב, הוצאו אלה לקורס עברית מרוכז. במשלט 86 חולקו הבודדים לארבע רמות לפי השכלתם, והשיעורים הועברו באופן דיפרנציאלי.⁷²¹ בעין גדי, בגלל בעיות כוח

⁷¹⁸ שומרוני, **מגל וחרב**, עמ' 113-114.

⁷¹⁹ פלג, 'קום והתהלך בארץ', עמ' 123. ראו גם: דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 133-159.

⁷²⁰ פיקוד הנח"ל - חינוך, תוכניות ונהלי חינוך ביחידות הנח"ל, 2.1954, 9/321/1954, א"צ.

⁷²¹ כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 7/321/1954, א"צ.

אדם, עברו החיילים בהיאחזות את קורס העברית בדירוג- כאשר בכל שבוע הגיעו מספר חיילים לכיתת הלימוד בעוד חבריהם מבצעים את התפקידים המשקיים והביטחוניים.⁷²² לעיתים התקיימו 'ירחי עיון' בהיאחזויות, בהם התמקדו החיילים במשך חודש שלם בלימודי חקלאות ועברית.⁷²³ אילוצי כוח האדם והמחסור במורים גרמו לכך שחלק מהבודדים בהיאחזויות סיימו את שירותם הצבאי בלי שעברו שיעורים בעברית,⁷²⁴ למרות פער מהותי בידיעת השפה.

איסוף לקטי ידיעות מהעיתונות

קציני החינוך של הנח"ל אספו באופן תקופתי קטעי עיתונות שעסקו בשלל נושאים ובעיקר באזכורים של הנח"ל, ופרסמו אותם לחיילי ולקציני הפיקוד (לא רק בהיאחזויות). המפקדים אליהם מוענו הלקטים נצטוו לבצע "שיחות אינפורמטיביות" עם פקודיהם על הידיעות.⁷²⁵ לקטים אלו היו מגוונים והקיפו בין השאר עיתונים מפלגתיים, עיתוני נשים ועיתונים מחו"ל. דרך העברת לקטי העיתונות ניסו קציני החינוך להבנות גאוות יחידה בקרב חיילי ההיאחזויות וליצור הזדהות עם מטרות המיזם. ניתן למצוא בלקטים התייחסות לנושאים הבאים:

- חלוציות ואידיאולוגיה: הנח"ל בכלל וההיאחזויות בפרט הוצגו כחוד החנית של ההגשמה וההתיישבות הציונית. דגש הושם על הרעיון שהנח"ל הוא ממשיכו של הפלמ"ח ושל היסודות ההתיישבותיים בהגנה. כך מצוטט ביטאון אחדות העבודה: "פרוק הפלמ"ח הייתה מכה קשה... הנח"ל שומר על הרבה מערכי הרוח והחברה שהוריש הפלמ"ח...".⁷²⁶
- הגשמה עצמית של חיילי וחיילות הנח"ל. כך לדוגמה מובאת כתבה מעיתון 'לאישה', שם מתוארת חיילת בשם יעל, "שחורת עיניים וכחולת שיער", הטוענת כי במסגרת הנח"ל תוכל להביא את התועלת המשמעותית ביותר לצבא. לאחר מכן מודגשת העובדה כי החיילות יכולות להחליף את החיילים בפיקוד הנח"ל במגוון של תפקידים.⁷²⁷
- הבניית דמות הלוחם- החלוץ בקרב חיילי הנח"ל, ושימת דגש על המשמעת הבלתי פורמאלית המתפתחת ביחידות הפיקוד ובהיאחזויות: "הנח"ל לא קיבל את המשמעת ה'סדירה' שביחסים בין המפקד ופקודיו... הוא משתמש בחינוך ובהסברה כאמצעים עיקריים לעיצוב דמות חייל- בונה – מגן".⁷²⁸ מעבר לכך הודגשו הישגים ביטחוניים של יחידות הפיקוד ובכלל זה המאבק בהסתננות, והישגים התיישבותיים- הקמת היאחזויות ויישובים.⁷²⁹

⁷²² קצין היאחזויות אל פלוגה ה' בגדוד 906, מבצע עברית ושחרורי סגל, 6.12.1953, 321/1954, 5, א"צ.

⁷²³ 'ירח העיון' בנחלאים א' וב', **במחנה נח"ל**, 1.1952.

⁷²⁴ דברי משה נצר, כנס מפקדי היאחזויות הנח"ל, 30.12.1953, 321/1954, 7, א"צ.

⁷²⁵ מפקדת פיקוד הנח"ל- חינוך, לקט עיתונות מס' 11, 30.12.1953, 321/1954, 6, א"צ.

⁷²⁶ שם. בכתבה בביטאון אחדות העבודה נכתב גם כי פיקוד הנח"ל הוא אחד המקומות היחידים בהם תנועות הפועלים- מפא"י ומפ"ם, פועלות במשותף, עניין שוודאי תרם להדגשת הקונצנזואליות של הפיקוד.

⁷²⁷ ציטוט מתוך **לאישה**, שם.

⁷²⁸ ציטוט מתוך **על המשמר**, שם.

⁷²⁹ פיקוד הנח"ל- חינוך, לקט עיתונות יומית מס' 9, ללא תאריך (לפי ההקשר סתיו 1953), 321/1954, 6, א"צ.

החצנה ציבורית של ההישגים החקלאיים

קציני החינוך בנח"ל עשו מאמץ להחצין את ההישגים החקלאיים של שתי ההיאחזויות המבודדות עין גדי ויטבתה כדגם לייחודיות של המיזם. בסתיו 1953 התקיימה בבנייני האומה בירושלים תערוכת 'כיבוש השממה', התערוכה הבין לאומית הראשונה שהתקיימה בעיר. בתערוכה השתתפו נציגים מכל העולם, ומטרתם של המוצגים בביתנים הישראליים הוצגה כך: "מפגן זה יפתח עיניהם של רבים להאמין ביתר שאת בכוח הגדול בישראל ובעמה... למראה הרוח החלוצית הרעננה המפעמת בלב מפריחי השממה בישראל בגליל ובנגב".⁷³⁰ ביתן צה"ל כלל מוצגים של יחידות הגדנ"ע והנח"ל, וקציני החינוך של הנח"ל החליטו כי המוצגים שייצגו את הפיקוד יגיעו מההיאחזויות יטבתה ועין גדי. בדברי ההסבר לבחירה נכתב: "היאחזות נח"ל מוקמת באזורים ששום גוף לא צבאי איננו מסוגל, לא מבחינה משקית כלכלית... ולא מבחינה ביטחונית, להקים יישוב קבע בלי הכנה מוקדמת". בהמשך המסמך נכללו תולדותיהן של ההיאחזויות והישגיהן החקלאיים בכדי שישמשו מצע להכנת המיצגים.⁷³¹ כך הציב הפיקוד, ובמשמע צה"ל, את ההיאחזות בחוד העשייה ההתיישבותית. מטבע הדברים נבחרו ההיאחזויות עין גדי ויטבתה שהאתגרים המרכזיים שלהן היו חקלאיים ולא ביטחוניים, בהתאם לאופי התערוכה.

פעולה נוספת שהדגישה את מגמת 'כיבוש השממה' הייתה משלוח של הביכורים החקלאיים של היאחזות עין גדי לראש הממשלה בן גוריון ולרמטכ"ל מרדכי מקלף. במכתב נלווה הודגשה הייחודיות שבגידולים החקלאיים של הנקודה המבודדת, "פרי חיים מחוף ים המוות".⁷³² מקבלי השי השיבו במילים חמות. בן גוריון טען כי "בניצחוננו במאבק זה [כיבוש השממה]... תלוי עתידנו",⁷³³ ומקלף איחל כי "בעמלכם תחיו את אדמת ים המלח", וציטט פסוקים מתוך ספר יחזקאל העוסקים בעניין זה.⁷³⁴ גם חיילי ההיאחזות שדמות שיוף (שלח) שלחו את פירות ביכורי המשק לבן גוריון, וכתבו לו: "בבואנו לאסוף את פרי עמלנו, שאך מועט וצנוע הוא, החלטנו לשתפך בשמחתנו. תקוותנו לראותך ידיד קרוב, ובבוא העת אף שותף ועוזר".⁷³⁵

על עין גדי אף נערך סרט, ביוזמת ובמימון אגף הנוער והנח"ל. סרט התעמולה, שהופק בתקופת ההיאחזות (תאריך הפקתו המדויק איננו ברור) מחצין את הישגיה. כך לדוגמה נאמר כי: "החיים בהיאחזות הם פסגת השילוב שבין התיישבות, עבודה וביטחון". בסרט הודגשו התפקידים הביטחוניים והמשקיים של ההיאחזות וההקשרים המורשתיים של סביבות עין גדי, אולם יוצריו לא התייחסו כמעט לעובדה כי החיילים- מתיישבים הם בודדים ולהישגים החברתיים של הנקודה.⁷³⁶

⁷³⁰ גראוויס קובלסקי וכץ, 'תערוכת כיבוש השממה', עמ' 173; כהן- הטב, 'בניית הזהות', עמ' 210-212.

⁷³¹ פיקוד הנח"ל- חינוך, תערוכת כיבוש השממה, 26.3.1953, 6/321/1954, א"צ.

⁷³² משה נצר אל דוד בן גוריון, 31.5.1953, 5/321/1954, א"צ; מרדכי מקלף אל משה נצר, 3.6.1953, 5/321/1954, א"צ.

⁷³³ בן גוריון אל חיילי עין גדי, 6.1953, 5/321/1954, א"צ.

⁷³⁴ בן גוריון אל חיילי עין גדי, 6.1953, 5/321/1954, א"צ; מרדכי מקלף אל משה נצר, 3.6.1953, 6/321/1954, א"צ.

⁷³⁵ עוד על אתוס כיבוש השממה בהקשר לעין גדי ראו בפרק השלישי של עבודה זו.

⁷³⁶ עובדי גן הירק בשדמות שיוף אל דוד בן גוריון, 24.6.1956, מס' פריט 132115, אב"ג.

⁷³⁶ ראו את הסרט במרשתת: <https://www.youtube.com/watch?v=51Jj3ERmEOw>.

במחנה נח"ל

כלי תעמולתי חשוב במערך החינוך וההסברה של הפיקוד בכלל ושל ההיאחזויות בפרט היה העלון 'במחנה נח"ל' שיצא לאור החל משנת 1949 בדחיפתו של אליק שומרוני, ופעל לצד העלון 'במחנה' שיועד לכלל חיילי צה"ל. העלון שראה אור מידי חודש ניסה לשקף את רוח הפיקוד החוצה, לטובת בני נוער טרם גיוס ולחברי תנועות הנוער, ופנימה לחיילי הפיקוד.⁷³⁷ יחד עם 'במחנה גדנ"ע' היה העלון כלי תעמולתי ייחודי בנוף הצבאי. העלון נבנה במתכונת עלוני תנועות הנוער אולם הבליט את הצד הגרפי, ככל הנראה עקב הצורך לפנות לקהל הטרוגני יותר. בניגוד לעלון הפלמ"ח בו התקיימו דיונים וויכוחים רבים היה 'במחנה נח"ל' פולמוסי הרבה פחות, היווה מעין שופר תעמולה של הפיקוד, ונדירות היו בו דעות ביקורתיות או מסתייגות של חיילים.⁷³⁸

עם ראשית הקמתן של ההיאחזויות קבלו אלו מקום מרכזי בעלון. בעת הקמת נחלא"ים א' עסק עמוד האמצע של העלון בנושא זה, כאשר כתבה צדדית עסקה בפן האנושי של החיילים וניסתה להראות את ההטרוגניות של חיילי הפלוגה שעלתה להיאחזות.⁷³⁹ בגיליונות הבאים תפסו הסיפורים של גונן ויטבתה מקום מרכזי.⁷⁴⁰ ההיאחזויות קבלו ביטוי משמעותי יותר מאשר יישובי הנח"ל שקמו במקביל, ובעלון צוטטו מגילות העלייה וידיעות נוספות בקשר להיאחזויות. בגיליונות העלון בשנים 1951-1953 הובאו כל העת ידיעות וחדשות מההיאחזויות (מדורי 'מה נשמע בהיאחזויות' וכתבות צבע רבות), וכתבות על היאחזויות העתידות לקום.⁷⁴¹ להקמתה של עין גדי, שהובלטה במספר מישורים כפאר היצירה של הנח"ל, יוחד רוב הגילון של העלון ממרץ 1953, כולל תמונת שער. גיליונות העלון הדגישו את הייחודיות שבהגעת החיילים הבודדים וההצלחה החינוכית של שילובם בהוויה החקלאית. כך לדוגמה התמקדה אחת הכתבות באברהם קאראקולי שעלה מעיראק בשנת 1950, היה ממחזור החיילים הראשון שהגיע לעין גדי, וכשהגיע עת שחרורו מהצבא המשיך להתגורר בהיאחזות. בראיונות עם קאראקולי וחבריו 'נדחם' הכתב ישראל פנקס מכך שהם חובבי פרחים, מוצאים סיפוק בעבודת האדמה ומעוניינים להישאר בהיאחזות. הכתב אף הפליג אל המחוזות הרומנטיים- תנכיים והשווה את שירתה של אחת החיילות, עמילה, אל 'שירתה המקראית של בת שבע'.⁷⁴² דמותו האקזוטית והרומנטית של ה'איש המזרחי', משולב במאגר דימויים תנכיים ומחוזק בקמצוץ של פטרונות חינוכית ועדתית שיחק בחלק מכתבות אלו תפקיד משמעותי.⁷⁴³

לשינוי שנעשה בשנת 1954, עם ראשית כהונתו של דיין כרמטכ"ל ושינוי סדר העדיפויות כלפי המשימות ההתיישבותיות של הנח"ל יש הד בין דפי העלון. בגיליונות משנת 1954 כמעט ואין אזכור להיאחזויות והמדור הקבוע על הנעשה בהן בוטל. מקום מרכזי יותר תפסו ההדגשים הצבאיים: האימונים, התמרונים והווי היום של גדוד האימון המתקדם, מתקפות צבאיות

⁷³⁷ Drory, 'Societal Values', pp 173-145; קורן, הנח"ל, עמ' 67. על 'במחנה' ראו: דרורי, אוטופיה במדים, עמ' 147-145.

⁷³⁸ אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 143.

⁷³⁹ 'נחלאים מתיישבים בין עזה לבארות יצחק'; 'מה אומרים הנחלאים על עצמם', במחנה נח"ל, אב תשי"א.

⁷⁴⁰ 'אוהלים על הגבול הצפוני', במחנה נח"ל, 10.1951; 'מסע בישראל הרביעית', במחנה נח"ל, 11.1951. ליטבתה הוקדשו שלוש כתבות באותו הגיליון.

⁷⁴¹ למשל: 'משק חקלאי בעין גדי- כיצד?', במחנה נח"ל, 5.1952.

⁷⁴² שנתיים להיאחזות עין גדי, במחנה נח"ל, 3.1955.

⁷⁴³ ראו לדוגמה: 'מזל מזרחי מגלה את חדוות היצירה', במחנה נח"ל, 11.1951.

כמו פעולת הסבחה ומבצעי גדוד 88 בחוסאן, בקלקיליה וכמובן הדיו של מבצע קדש. מנגד, הקמת ההיאחזויות בלכיש ובמערב הנגב קבלה תשומת לב פחותה מזו שקיבלו ההיאחזויות הראשונות.

טקסי עלייה אל הקרקע

טקסי ציון העלייה אל הקרקע בהיאחזויות שמשו גם הם ככלי תעמולתי חשוב. הטקסים אורגנו בדקדקנות על ידי צוות ההווי של הנח"ל,⁷⁴⁴ והוזמנו אליהם אישים בהנהגה הצבאית והאזרחית של ישראל.⁷⁴⁵ לשם הגברת החשיפה הועברה הודעה על חלק מהטקסים לתקשורת דרך לשכת הקשר לעיתונות של צה"ל.⁷⁴⁶ חלק מהטקסים אורגנו בתאריכים סמליים. טקס העלייה לעין גדי התבצע ב"א אדר, לציון ארבע שנים למבצע עובדה.⁷⁴⁷ טקס העלייה לנחלאים א' תוכן בדקדקנות על ידי קצין החינוך הפיקודי, והשתתפו בו להקת זמרה של חיילים שהובאה מקיבוץ נגבה ולהקת רקדנים.⁷⁴⁸ שומרוני ניסה להגדיר בנאומו בטקס את החידוש שבהיאחזויות הנח"ל:

זהו היישוב הראשון בארץ המוקדם [צ"ל: המוקס] מן הייסוד על ידי חיילים בשליחותו הישירה של הצבא ובתוך תקופת שירותם הסדיר בו. ישנם בארץ עשרות יישובים שקמו על ידי חיילים משוחררים וביניהם יישובי הנח"ל. אולם כולם קמו במידה שהתארגנו למפרע לגופים חברתיים שהתעתדו להתיישב על הקרקע.⁷⁴⁹

סמליות מצאו הנואמים והנוכחים בטקס בהיותה של ההיאחזות מול העיר עזה, וכדבריו של אלוף הפיקוד דיין בטקס העלייה: "אין בתוכנו שמשונים... אך הנה מוטל על שכמכם לשאת את שערי עזה. ולא רק גבורה פיזית דרושה לשם כך. קודם כל רמה מוסרית, רצון והתמדה, ואת אלה עליכם לגלות בעצמכם".⁷⁵⁰ בטקס העלייה ליטבתה מצאו הנוכחים סמליות דווקא במקומה המבודד של ההיאחזות: "ידענו, מועטים ויחידים אנחנו בשממה הזאת, רק צחיח סלע, צריחת עיט ועין אויב לא רחוקה מכאן... עיינו ליום בו תעגונה אוניות בחופי אילת ואנחנו נהיה השער, דרכו תישלח תוצרת תעשייתנו ומחצבינו אל כל ארצות תבל".⁷⁵¹

⁷⁴⁴ על הצוות ראו: טסלר, **שירים במדים**, עמ' 78.

⁷⁴⁵ בטקס העלייה של נחלאים א' היה אמור להשתתף הרמטכ"ל, ובסופו של דבר השתתפו אלוף פיקוד הדרום משה דיין ואברהם הרצפלד מההסדרות. יעקב נעים אל סמג"ד 904, טקס העלייה להיאחזות, 23.7.1951, 6/10/12-7, א"י"ט; משה נצר אל סגן הרמטכ"ל, עליית חיילי נח"ל להיאחזות, 19.7.1951, 41/447/1953, א"צ. בעלייה ליטבתה השתתף אלוף פיקוד הדרום משה צדוק (ושר החקלאות לוי אשכול שהוזמן לא הצליח להגיע). דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 113. בטקס העלייה לעין גדי השתתף שר האוצר וראש המחלקה להתיישבות אשכול. שם, עמ' 184. בטקס העלייה ללכיש ואמציה השתתף ראש הממשלה ושר הביטחון בן גוריון, הרמטכ"ל משה דיין ואלוף פיקוד מרכז צבי איילון. פיקוד הנח"ל אל רל"ש הרמטכ"ל, טקס היאחזויות לכיש, 6.1955, 6/670/1960, א"צ. בטקס העלייה לנחש-שהייתה אחת מההיאחזויות הדתיות הראשונות, השתתף הרב הראשי יצחק ניסים והרב הראשי לצה"ל. מנחם קאופמן אל לשכת הקשר לעיתונות, עלייה להיאחזות נחושה שבחבל לכיש, 17.8.1955, 6/670, א"צ.⁷⁴⁶ מנחם קאופמן אל לשכת הקשר לעיתונות, עליה להיאחזות נחושה בחבל לכיש, 17.8.1955, 6/670/1960, א"צ. התאריך י"א אדר היה כמובן סמל ציוני חשוב בפני עצמו.⁷⁴⁷ פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טקס עליית היאחזות נח"ל ה' לעין גדי-דף למשתתף, 26.2.1953, 5/321/1954, א"צ.

⁷⁴⁸ מג"ד 904 אל יחידות הגדוד, פקודת התראה עלייה להיאחזות, 15.7.1951, 1/321/1954, א"צ.

⁷⁴⁹ אליק שומרוני לעולים לנח"ל עוז, ללא תאריך מדויק (מיוני 1951), 1/5/12-7, א"י"ט.

⁷⁵⁰ 'נחלאים מתיישבים בין עזה לבארות-יצחק', **במחנה נח"ל**, 8.1951; שלו, **כפר על גבול האש**, עמ' 34-35.

⁷⁵¹ שנה לנחלאים ג' בערבה, 28.10.1952, 3/9/12-7, א"י"ט.

טרם עריכת הטקסים הוזמנו האורחים לסיור בסביבות ההיאחזויות. הסיור ארך כמה שעות ובמקרים של היאחזויות מרוחקות כמו עין גדי- לוח הזמנים של הטקס והפעילויות הנלוות היה בן יותר מיממה. בקבצים שנשלחו למוזמנים לטקסים, 'דפים למשתתף', ניתן הסבר כללי על מיזם ההיאחזויות, ייחודיותו, מטרותיו וסקירה קצרה של כלל ההיאחזויות שקמו עד כה. לאחר מכן ניתן הסבר פרטני על תפקידיה הביטחוניים והמשקיים של ההיאחזות המוקמת ועל אופי הקבוצה המייסדת.⁷⁵² דפים אלו חזרו והזכירו את האתוסים המכוננים של ההתיישבות הביטחונית. בדף העלייה להיאחזויות 'יהוד הגליל', נכתב: "גבול שטח השלטון הישראלי למעשה, הוא גבול שטח ההתיישבות; כל נקודת יישוב חדשה מבססת את השלטון".⁷⁵³ בדף העלייה למשלט 86 (מגל) צוין: "כל תקיעת יתד מסוג זה יש בה יותר מאשר מניעת פעולות הסתננות או שמירת אזור הגבול. יש בה משום ביצור ביטחון המדינה כלה".⁷⁵⁴

בטקסים ניתן לעיתים דגש על ההקשרים ההיסטוריים של סביבת ההיאחזות. בעת הקמת ההיאחזות בלכיש הזכיר נציג הממשלה, מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס, את הימצאותה של לכיש העתיקה הסמוכה.⁷⁵⁵ בעת הקמת נחלאים א' הזכיר משה דיין את הקשר ליישוב שניטש במלחמת העצמאות בארות יצחק.⁷⁵⁶ פקודות היום ומגילות הייסוד של ההיאחזויות היו מכוונות גם הן להדגשת היותו של המיזם בשיא העשייה ההתיישבותית והביטחונית. הדימוי הרומנטי הרווח במגילות העלייה היה 'יד אחת האוחזת במלאכה והשנייה בשלח'. בהיאחזויות הראשונות ניתן דגש על היותם של המייסדים חיילים בודדים ועולים חדשים.⁷⁵⁷

ביקורים בהיאחזויות

למרות היותן של ההיאחזויות שטח צבאי אליו הוגבלה כניסת אזרחים,⁷⁵⁸ התקיימו סיורים וביקורים רבים אליהן, כאשר המטרה של מרביתם הייתה חינוכית ותודעתית. כך התקיימו סיורים של חיילי הנח"ל להיאחזויות, בכדי לחברם ולרותם למיזם.⁷⁵⁹ סיורים רבים של אזרחים, שלא דווקא אורגנו על ידי הצבא, התקיימו לעין גדי, ומפקד ההיאחזות נאלץ לייצר חיילים לתפקידי הוראת דרך ושמירה על המטיילים.⁷⁶⁰ ודאי שבמקרה של עין גדי גם הנוף הייחודי וההקשר ההיסטורי של הנקודה משכו את המבקרים, ולא רק המעשה ההתיישבותי

⁷⁵² שם; פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טכס העלייה להיאחזות נחלאים י"א- משלט 86, 2.11.1953, 14/636, א"צ; דף למבקר- כרם שלום, ללא ציון שולח ותאריך, 32/641/1958, א"צ; דף למבקר- דקלה, ללא ציון שולח ותאריך, 32/641/1958, א"צ.

⁷⁵³ פיקוד הנח"ל, היאחזויות הגליל- דף הסברה, 31.8.1953, 7/12-7, 2/7, אי"ט.

⁷⁵⁴ פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טכס העלייה להיאחזות נחלאים י"א- משלט 86, 2.11.1953, 14/636, א"צ.

⁷⁵⁵ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 127-128.

⁷⁵⁶ 'נחלאים מתיישבים בין עזה לבארות- יצחק', במחנה נח"ל, 8.1951.

⁷⁵⁷ ראו למשל במגילת העלייה של יטבתה: שנה לנחלאים ג' בערבה, 28.10.1952, 7/12-7, 3/9, אי"ט, ושל נחלאים א': 'מגילת היסוד להיאחזות נח"ל', במחנה נח"ל, 8.1951.

⁷⁵⁸ עמיחי צור- ממלא מקום ראש מטה הנח"ל, פקודות קבע להיאחזות נח"ל, ללא תאריך (לפי דרורי- 1.8.1951), 7/12-7, 2/7, אי"ט.

⁷⁵⁹ ללא ציון שולח, ביקור בסדום ועין גדי, 3.1954, 10/321/1954, א"צ; שומרוני, מגל וחרב, 106.

⁷⁶⁰ כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, 7/321/1954, א"צ. ראו גם את תיאור 'עונת הטיולים' בעלון קיבוץ עין גדי: "ואסור לקרות אשר קרה השנה, עת עין-גדי נכבשה ע"י טיילים, ואנו שמרנו בקושי לפחות על תחום המשק. לכן חובה עלינו לתכנן כבר עתה לקראת העונה הבאה תכנית רבת היקף לגבי ניצול והשתלטות על זרם הטיילים..." מעלעלון, 5.5.1956.

וההיאחזות. גם אנשי ציבור ביקרו בהיאחזויות: חבר הכנסת דוד בן גוריון (בתקופת שהותו בשדה בוקר) הגיע ליטבתה ולקציעות והתעניין באפשרות להקים יישובים נוספים במקום.⁷⁶¹ מבקר המדינה זיפריד מוזס ערך סיור בעין גדי, וקצין ההיאחזויות של הנח"ל ביקש ממפקד הנקודה לקראת הביקור "להקפיד במיוחד על סידורים מתאימים בכדי לאפשר התרשמות טובה".⁷⁶²

גופים רבים ושונים- אזרחיים וצבאיים ערכו סיורים להיאחזויות חבל לכיש בחודשים שלאחר הקמתו. כך נערך בלכיש כנס של תנועת בני המושבים לשם דיון על דרכם בצה"ל.⁷⁶³ מנהלי בתי ספר ומורים קיימו סיירו בהיאחזויות אלו שבועות ספורים לאחר עלייתן אל הקרקע. בסדר היום של הסיור יוחד זמן להסבר על הנח"ל בכלל ועל ההיאחזויות בפרט, ולסיור התלווה קצין מפקוד הנח"ל. ארי הרצברג, ממלא מקום קצין החינוך הפיקודי כתב טרם הסיור למגיד 906 שבאחריותו נמצאו ההיאחזויות כי: "יש לנח"ל עניין מיוחד להצלחת הסיור, ואבקשך לעזור ככל האפשר בהצלחת העניין".⁷⁶⁴ אגף החינוך של פיקוד הנח"ל בנה דף סיור להיאחזויות לכיש, בו הודגש תפקידו הביטחוני של החבל. קבוצות של חיילים יצאו לסייר בחבל ובהיאחזויות בעקבות התכנים שהודגשו בדף.⁷⁶⁵ בנוסף סיירו בהיאחזויות גם מדריכי תנועות הנוער.⁷⁶⁶ על מנת לווסת את כמות המבקרים הגדולה בהיאחזויות לכיש יצר אגף הנוער והנח"ל נוהל מיוחד לכניסת אזרחים לנקודות.⁷⁶⁷ הכמות הגדולה של הסיורים והטיולים שהתקיימו דווקא להיאחזויות לכיש נבעה מכך שהן היו חלק ממיזם ההיאחזויות הנח"ל ובד בבד חלק מחבל לכיש, שנחשב באותה העת לאות ומופת התיישבותי.

מחקרים שונים עמדו על הקשר שבין מעשה הטיול והסיור לבין גיבושם של המיתוסים הציוניים.⁷⁶⁸ טיילות מורשת (Heritage Tourism) סביב אתרי מורשת (Heritage Sites) כמו תל חי, מצדה, קברות המקבים ובהמשך גם אתרים מקראיים כמו ירושלים, הכותל המערבי, קבר רחל ומערת המכפלה, התקיימו מאז ראשית המאה ה-20 מתוך מגמה ברורה של ביסוס מורשת העבר הרחוקה של העם היהודי והמורשת הציונית הקרובה בקרב הדור הצעיר.⁷⁶⁹ עם ראשיתו של צה"ל הוקם במסגרת מחלקת התרבות (לימים חיל החינוך) מדור ידיעת הארץ ששימש כמחולל זהות דרך חיבור לשבילים ולנופי הארץ.⁷⁷⁰ גם במקרה של ההיאחזויות הנח"ל היה הביקור למעשה מכונן של יצירת סמל לאומי סביב נקודות ההתיישבות.

⁷⁶¹ קציעות, 3.1954, 7/321/1954, א"צ; יטבתה, 3.1954, 7/321/1954, א"צ; יומן בן גוריון, 21.10.1952, אב"ג.

⁷⁶² קצין ההיאחזויות אל מפקד עין גדי, ביקור מבקר המדינה, 8.3.1954, 7/321/1954, א"צ.

⁷⁶³ גדעון יבין אל אגף הנוער והנח"ל, כנס בני המושבים בלכיש, 20.6.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁷⁶⁴ פיקוד הנח"ל אל גדוד 906, סיור מורים בהיאחזויות לכיש, 27.6.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁷⁶⁵ פיקוד הנח"ל- חינוך, דף סיור, 19.7.1955, 5/9/12-7, אי"ט.

⁷⁶⁶ 'הנחל זורם', במחנה נח"ל, 1.1956.

⁷⁶⁷ אגף הנוער והנח"ל אל אריה אליאב, נוהל כניסת אזרחים לפלוגת לכיש, 31.7.1955, א"צ.

⁷⁶⁸ זרובבל, 'בין היסטוריה לאגדה', עמ' 189-202; ברוג, 'מראש מצדה', עמ' 204-210. על ראשיתה של

הטיילות הציונית וקשריה אל תנועות הנוער הגרמניות ראו: בן יוסף, 'ידיעת הארץ', עמ' 15-16.

⁷⁶⁹ אלמכיאס, 'ופנינו חברונה!', עמ' 21-22.

⁷⁷⁰ פלג, 'קום והתהלך בארץ', עמ' 20-23.

פזמוני להקת הנח"ל וצוות ההווי של הנח"ל

להקת הנח"ל שקמה בשנת 1950 הייתה רכיב משמעותי ב'ארגז הכלים' התעמולתיים והחינוכיים של פיקוד הנח"ל.⁷⁷¹ מטרתה הייתה בין השאר להגביר את האהדה הציבורית לנח"ל ואת הגיוס אליו.⁷⁷² הלהקה הוציאה בכל שנה תוכנית אחת או שתיים, שהורכבה מקטעי הצגה ושירים. כפי שהראה משה פרידמן, השירים שנכתבו בשנים 1950-1954 התמקדו ברובם בהווי הנח"ל וההתיישבות ובשגרת המחנה והיום-יום בפיקוד, ומטרתם הייתה להגביר את גאוות היחידה.⁷⁷³ השירים והתוכניות תאמו, בהשקיה מסוימת, לפעולות ההתיישבותיות. התוכנית הראשונה שהועלתה, 'מיריק מסתדרת', עסקה בחוויות של חיילת בודדה שאיננה שייכת לשום גרעין, המתגייסת לפיקוד הנח"ל בשנת 1950. במחזה מסופרות תלאותיה של מיריק, אולם בסופה מואר הנח"ל באור חיובי.⁷⁷⁴ מחזה זה נכתב כשנה לאחר מעבר 'חוק שירות הביטחון' וראשית הגיוס ההמוני של הבודדים לנח"ל. במסגרת התוכנית השנייה 'האגדה על המ"כ הרע' שחברה בשנת 1952, נכתב השיר 'נאחז בכל משלט', שהמחיש את השליחות ההתיישבותית של הנח"ל: "נאחז בכל משלט מני דן ועד אילת. תאמין, לא תאמין, אנו, נח"ל, נאמין".⁷⁷⁵ התוכנית הרביעית 'טעות לעולם חוזרת', נכתבה בשנת 1953 ובה מיזם ההיאחזויות נמצא בחזית. בתוכנית הובעו הרעיונות החינוכיים דרך דמותו של 'הדוד מאמריקה', שבא לחפש את אחיינו בהיאחזות.⁷⁷⁶ לתוכנית זו גם נכתב על ידי יחיאל מוהר השיר 'הורה היאחזות' שהפך להמנון של מיזם היאחזויות הנח"ל:

יודע חקלאי פיקח, והוא הנחיל זאת לצבא/ שאת הזן יש לשבח ולהיטיב
בהרכבה... הוחלט ונלקחה שיבולת, הירכיבוה חרבות/ חמרה, חמרה המערבולת,
יצא הנח"ל לשדות... הורה טנק רתום לפרד, הורה סירי התות/ הורה נח"ל
מסחררת, הורה האחזות/ יקום חייל למשך זרע וחקלאי יקלע אל בול/ יש נח"ל
שיודע הרה, לזרום כדי לתת יבול...

יש לשים לב כי בשיר מוזכרים אך ורק התפקידים החקלאיים של ההיאחזויות: החייל משבח את הזן, מרכיב את הגידולים, יוצא לשדות ומשקה את היבול. אומנם הטנק והסירים נמצאים ברקע, אולם הם לא מבצעים פעולות אקטיביות או מלחמתיות. יש לזכור כי שיר זה נכתב טרם השינוי שנעשה בנח"ל ובמערך ההיאחזויות בראשית שנת 1954, שהעביר את המוקד מהמגל אל החרב.⁷⁷⁷ ואכן, החל משנת 1954 התמקדו השירים הרבה יותר בפן הביטחוני, עם התגברות פעולות התגמול וההכנות למבצע קדש.⁷⁷⁸ בנוסף לשירים שנגעו בתופעה הכללית של ההתיישבות וההיאחזויות נכתב גם שיר על היאחזות ספיציפית: בשנת 1954, כשנה לאחר הקמת ההיאחזות נכתב על ידי

⁷⁷¹ ראו את דבריו של אחד מקציני החינוך הפיקודיים: "יש לראות בלהקה מכשיר חינוכי ממדרגה ראשונה. מכשיר המגיש לחייל את הלקח, את המסקנה, את הציונות בלי מרכאות... הלהקה היא גם מכשיר לבידור, היא חייבת לבטא... את הרעיון, הנח"ל ורוח צה"ל. את ההווי החיילי הכללי יחד עם ההווי הנחלא"י המיוחד". מובא אצל: טסלר, **שירים במדים**, עמ' 79.

⁷⁷² אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 148.

⁷⁷³ כמו כן התמקדו השירים באותה העת בהלחנת פסוקי תנ"ך. פרידמן, **הזמר העברי**, עמ' 39-41.

⁷⁷⁴ טסלר, **שירים במדים**, עמ' 81.

⁷⁷⁵ הטקסט של שירי הלהקה נמצא: שם, עמ' 101-108.

⁷⁷⁶ שם, עמ' 81.

⁷⁷⁷ לעומת זאת השיר 'שיר הנח"ל', שחובר על ידי יעקב אורלנד באותה השנה (1953) מתייחס לא מעט לתפקידים הביטחוניים של הנח"ל, כאשר הממד ההתיישבותי נמצא ברקע.

⁷⁷⁸ פרידמן, **הזמר העברי**, עמ' 39-41.

נחום היימן ובוצע על ידי נעמי שמר מצוות ההווי של הנח"ל השיר 'גדיים ישכנו בחצריך' על עין גדי.⁷⁷⁹

אישוש האתוס- ההספד של משה דיין על רועי רוטברג

עפרה אלעד מצביעה על אבן דרך נוספת שסייעה בהפיכת מיזם ההיאחזויות לאתוס לאומי מכוון. היה זה הספדו המונומנטלי של משה דיין על מא"ז (מפקד אזור) נח"ל עוז- רועי רוטברג שנרצח בשנת 1956,⁷⁸⁰ וכבר הוגדר במחקר כ"מסמך לאומי מכוון".⁷⁸¹ בסיפור הירצחו של רוטברג ובנאום נמצאים כל המרכיבים שהיוו את בסיס אתוס ההתיישבות הביטחונית: בחור יפה תואר שקבע את ביתו בספר, עסק יחד עם חבריו בהתיישבות וביטחון ונרצח באכזריות על ידי מסתננים שהגיעו מעבר לגבול; הצורך לאחוז בחרב ההגנה יחד עם המעשה ההתיישבותי, וכפי שאמר דיין: "דור התנחלות אנו, ובלי קובע הפלדה ולוע התותח לא נוכל לטעת עץ ולבנות בית. לילדינו לא יהיו חיים אם לא נחפור מקלטים, ובלי גדר תיל ומקלע לא נוכל לסלול דרך ולקדוח מים".⁷⁸² תפקידם של רועי וחבריו היה "להיות חומה לנו"- ובמשתמע- למלא את תפקידה הקדומני של ההתיישבות הביטחונית בספר. המסרים שהובעו בנאום התחברו בציבוריות הישראלית עם עובדת היותו של קיבוץ נח"ל עוז ממשיכה של ההיאחזות הראשונה נחלאים א', אף על פי שבאותה העת הקיבוץ חגג כבר יותר משנתיים לאזרוחו. כך הועמק הקשר שבין מיזם ההיאחזויות לבין סיפורי הליבה של ההתיישבות הביטחונית: התיישבות חלוצית על קו התלם, הגנה על הגבול, התגייסות קבוצתית של עלמים צעירים למען הקולקטיב ובמקרה של רועי רוטברג- אף מות גיבורים ורצח נפשע.

מאמצי ההסברה והתעמולה שנעשו על ידי קציני החינוך של פיקוד הנח"ל היוו את אחת הסיבות המרכזיות לשרידות המפתיעה של מיזם ההיאחזויות במשך תקופה ארוכה, תוך כדי שינויים מרובים במציאות הביטחונית וההתיישבותית וחילופי גברי בצמרת צה"ל והמדינה. ההכרה שחלחלה במהירות, ונדחפה על ידי מנגנוני התעמולה של הפיקוד- בעובדת היותן של ההיאחזויות בחוד החנית של העשייה ההתיישבותית והביטחונית (בהתעלם מהשאלה האם אכן היו כאלה), גרמו לגופים שונים ומגוונים להירתם להמשך המיזם גם בעת שינוי ומשבר. כך היה כאשר הסכימו התנועות הקיבוציות להפנות את חיילי הגרעינים ההתיישבותיים להיאחזויות בעת שהופסק הזרם של החיילים הבודדים, ומאוחר יותר כאשר הסכים הצבא להשתתף בהקמת ההיאחזויות בחבל לכיש בניגוד לדוקטרינה המוצהרת של פיקוד צה"ל והרמטכ"ל דיין.⁷⁸³

⁷⁷⁹ השיר מוכר פחות בגלל כתיבתו והלחנו של השיר 'עין גדי' על ידי איתן פרץ, מספר שנים מאוחר יותר.
⁷⁸⁰ אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 154-155. אלעד גם מצביעה על כך שבאופן אירוני, דיין- שהתנגד לשימוש ההתיישבותי בנח"ל בכלל ולהיאחזויות בפרט, הוא זה שהכניס אותן אל התודעה.
⁷⁸¹ גן, 'חשופים בצריח', עמ' 267. ראו גם ניתוח של הנאום, כאבן יסוד בהבנתו של המיליטריזם הישראלי אצל: קימרלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', עמ' 123-124.
⁷⁸² ראו את נוסח ההספד במרשתת:

https://he.wikisource.org/wiki/%D7%94%D7%94%D7%A1%D7%A4%D7%93_%D7%9C%D7%A8%D7%95%D7%A2%D7%99_%D7%A8%D7%95%D7%98%D7%91%D7%A8%D7%92
⁷⁸³ כך גם היה בהמשך- במהלך העשור השני למדינה- בעת שקק"ל נרתמה לעזרה למיזם בעת שמשבר פקד את המחלקה להתיישבות. ראו על כך להלן, בפרק השביעי של עבודה זו.

מה גרם למנגנוני התעמולה שהפעיל הפיקוד להצליח בצורה מרשימה כל כך ולהפוך את היאחזויות הנח"ל למושג כה מרכזי בציבוריות הישראלית? לאחר שלוש וחצי שנים של 'מתקפה ההתיישבותית' והחל מסיומה של שנת 1951 ירד קצב הקמת היישובים החדשים במדינת ישראל בצורה דרסטית.⁷⁸⁴ למרות זאת, עדיין נותרו פרויקטים ההתיישבותיים משמעותיים שנהגו ובוצעו לאחר שנה זו, כגון ההתיישבות הגושית בלכיש, תענך ועדולם, מדיניות 'מהאונייה אל הכפר', הקמת עיירות הפיתוח וההתיישבות הביטחונית שעלתה אל הקרקע במערב הנגב טרם מבצע קדש. התנופה ההתיישבותית שזוהרה הועם הייתה זקוקה לאתוס מנחה ומוביל. ההיאחזויות, הגם שהיוו אחוז נמוך מתוך כלל היישובים שקמו בשנים 1951-1957, שמשו כדגם וכסמל לשיאו של המעשה ההתיישבותי. לעניין זה תרמו כמה היבטים: ראשית, היותן של ההיאחזויות מיזם ממלכתי וצבאי באופן מלא, בניגוד לשאר מיזמי ההתיישבות באותן השנים.⁷⁸⁵ שנית, היותן של חלק מההיאחזויות (נחלאים א', דרדרה וקציעות) בלב העשייה הביטחונית ושל אחרות (עין גדי ויטבתה) כאות ומופת לכיבוש השממה. בנוסף, יתכן כי דווקא ההטרונגיות האנושית של ההיאחזויות- בודדים לצד בני גרעינים ו-ותיקים לצד עולים חדשים, היא זו שגרמה להעצמת ההיאחזויות בתור מוקד הזדהות כאשר כלל חלקי החברה נקראו אל דגל ההתיישבות. ההיאחזויות פשטו ולבשו צורה, אולם האתוס שנוצר וההילה שנלוותה למיזם בחברה הישראלית, שלמרות הירידה בקצב הקמת היישובים במהלך שנות ה-50 עדיין ראתה את ההתיישבות והביטחון כשניים מערכיה המובילים, לא אפשרו למיזם ההיאחזויות לקרוס.

⁷⁸⁴ פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 114.

⁷⁸⁵ כגון יישובי הנח"ל, יישובי שח"ל (שירות חלוצי לישראל של מפא"י), התאגדויות וולונטריות של צעירים ועוד.

סיכום השער השני: הערכת ההצלחות והכישלונות של מיזם היאחזויות הנח"ל בשנים 1951-1957

בפרקים שהובאו בשער זה סקרנו את הקמת 23 ההיאחזויות בשנים 1951-1957 ואת ההיבטים הביטחוניים והכלכליים השונים הקשורים להקמתן ולאורח החיים בהן. עמדנו על המהפך התפיסתי שהתחולל במהלך כהונת דיין כרמטכ"ל (אולם ניצניו של תהליך זה כבר החלו קודם לכן), כאשר ההיאחזויות הפכו מנקודות התיישבות ששילבו כהמשך למסורת ההתיישבות הביטחונית חקלאות וביטחון למשלטים צבאיים שאפשרו ביצוע תחום בזמן ובמקום של משימות צבאיות קונקרטיות, ללא אופק התיישבותי ארוך טווח. הצענו כי ההמשכיות של מיזם ההיאחזויות נבעה מהבניית האתוס שהציב את ההיאחזויות בלב העשייה החלוצית ובמובנים מסוימים כחוד החנית שלה. גם להיותו של מיזם ההיאחזויות ככזה שנדחף על ידי מגוון של גופים, צבאיים ואזרחיים, היה תפקיד מרכזי בשרידותו לאורך תקופה כה ארוכה.

חוקרים שונים ממעיטים בערכו של מיזם ההיאחזויות בתקופה הנידונה (1951-1957). ארנון גולן מראה כי שיעורן של היאחזויות הנח"ל מתוך כלל היישובים שקמו בעשור הראשון למדינת ישראל עומד על כ-4% וסובר כי מקומו של הנח"ל "היה משמעותי בשימור האתוס ההתיישבותי כחלק ממרכיבי הביטחון והעצמה של היישוב היהודי בארץ, יותר מאשר במעשה ההתיישבות עצמו".⁷⁸⁶ דבורה הכהן טוענת כי האינטגרציה שהייתה אמורה להיווצר במסגרות ההתיישבותיות של הנח"ל בין בני הארץ לבין העולים החדשים נכשלה.⁷⁸⁷ עפרה אלעד סוברת כי ההיאחזויות לא הצליחו להשפיע באופן משמעותי על שמירת הביטחון בגבולות המדינה. ביחס לאספקטים החינוכיים נחרצת אלעד עוד יותר. לדבריה העובדה שכמחצית מן ההיאחזויות לא הפכו ליישובי קבע, ואלו שכן- אוזרחו בידי גרעינים התיישבותיים ולא בידי החיילים הבודדים מעידה על כך ש:

תקוותו של אליק שומרוני בדבר שילובם של החיילים הבודדים בהתיישבות החלוצית לא התממשה. ההנחה האופטימית כי הפגשתם של אנשים צעירים חסרי רקע חינוכי ורעיוני מתאים, מנוכרים לחלוטין לאתוס של 'ארץ ישראל העובדת' לא התממשה ואף לא היה לה סיכוי להתממש על רקע פערים סוציאליים ותרבותיים נרחבים.⁷⁸⁸

לעומת חוקרים אלו טוען יאיר דואר כי מיזם ההיאחזויות הגשים את מטרותיו וקבע בפועל את גבולות המדינה ששורטטו רק להלכה בהסכמי שביתת הנשק ברודוס.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 99. קביעתו של גולן בדבר האחוז הזעום של ההיאחזויות מתוך כלל היישובים המוקמים מטעה מעט. מתוך אותם כ-400 יישובים שקמו בעשור הראשון הרי שיותר ממחצית מהם עלו אל הקרקע טרם ראשיתו של מיזם ההיאחזויות בקיץ 1951. פילוח של שנים נבחרות מראה כי אחוז ההיאחזויות היה לעיתים משמעותי הרבה יותר: בשנת 1953 שישית מכלל היישובים ובשנת 1956 מעל לרבע (נתוני היישובים מתוך: בין, **עלייה והתיישבות**, עמ' 273-291). מעבר לכך, בעת תכנון של מיזם ההיאחזויות לא נקבעה כמות מספרית של נקודות האמורות לקום, ולכן קשה להצביע על אי עמידה ביעד.

⁷⁸⁷ הכהן, **עולים בסערה**, עמ' 164-166.

⁷⁸⁸ אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 130-138. אלעד מבכרת את הפתרון של לוי אשכול, שהפנה את עולי העלייה ההמונית להתיישבות אזרחית בספר, שם לטענתה נוצר לאחר שנות דור קשר בינם לבין מקום מושבם. להערכתו מתעלמת אלעד מהכישלונות המשמעותיים של ההתיישבות המושבית של עולי העלייה ההמונית, כאשר עשרות אחוזים מהמתיישבים נטשו את המושבים ועברו לעיר.

⁷⁸⁹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 56-57.

הסקירה הנרחבת שנערכה בפרקים הקודמים מאפשרת להעריך נכוחה את פועלו של מיזם ההיאחזויות, ולזהות את הצלחותיו לצד כישלונותיו. כפי שנכתב לעיל, מטרות ההיאחזויות נקבעו בשלושה תחומים: מטכ"ל צה"ל קיווה כי ההיאחזויות יסייעו בחסימת הגבולות; המחלקה להתיישבות רצתה שההיאחזויות יעניקו ביטחון ליישובי עולים בסביבותיהן, ואגף הנוער והנח"ל ביקש לשלב את הבודדים בהווה החלוצית. מעבר לכך הצבענו על מטרה נוספת של המיזם, מטרה שלא הוצגה במפורש אולם ככל הנראה הייתה מרכזית ביותר לדידו של בן גוריון: להביא את המעשה החלוצי, שחסה בצילה של ההתיישבות הקיבוצית הוולונטרית, תחת כנפי המוסדות הממלכתיים וליצור 'חלוציות ממלכתית'. מה היו הצלחות וכישלונות מיזם ההיאחזויות בתחומים אלו?

ההיבט הביטחוני: בפרק השלישי של העבודה הצגנו כי המטרה הביטחונית עברה מטמורפוזה כבר בשנתיים הראשונות לקיומו של המיזם: בעוד שבתחילה סברו מייסדיו כי ההיאחזויות יסייעו להתמודדות עם בעיית ההסתננות ויאפשרו להקים יישובי עולים בסביבתן, הרי שהמטרות בפועל היו מגוונות הרבה יותר וכללו גם השתלטות על שטחים במחלוקת, פתרון בעיות דמוגרפיות באזורים דלילים בהתיישבות יהודית ופריצה לאזורים בעייתיים מבחינה חקלאית. החל מראשית שנת 1956 ייעד דיין את ההיאחזויות שקמו בנגב המערבי גם להתמודדות עם פלישה צפויה של כוחות סדירים. בממד הביטחוני הצר, קרי- הגנת הגבולות מפני הסתננות, קשה להצביע על ייחודיות משמעותית של חלק מההיאחזויות מול יישובי ספר אחרים,⁷⁹⁰ ואף פקודת של אג"ם מבצעים גרסה שאין הבדל בין היאחזות ליישוב מסוג א'. אמנם היו היאחזויות שעמדו בקו האש בצורה בולטת (נחלאים א', דרדרה, קציעות, אמציה, לכיש), אולם אלו היו היוצאות מן הכלל, ולעיתים החלטה של מפקד מקומי אקטיבי היא זו שגרמה למעורבות יתר של החיילים בענייני הבט"ש בסביבה.

לעומת זאת בממד הטריטוריאלי קצרו ההיאחזויות הצלחה מרשימה יותר: בשנים 1952-1957 קמו תשע היאחזויות בהקשר לשטחים שבמחלוקת (השטחים המפורזים בגבול הסורי ובניצנה לפני מבצע קדש ושטחי מדבר סיני ורצועת עזה לאחריו), לעומת היעדר מוחלט של יישובים אזרחיים שקמו באותם אזורים. לא תמיד הצליחה הקמת ההיאחזויות למלא את ייעודה המדיני,⁷⁹¹ אולם העובדה שהיה בידי פיקוד צה"ל והממשלה כלי שכזה הייתה ודאי משמעותית. גם ההיאחזויות שקמו באזורים בעייתיים מבחינה משקית, עין גדי ויטבתה, הצליחו לתקוע יתד בקרקע למרות שאזורו לאחר שנים לא מעטות, עקב אורך הנשימה והתזרים הכספי שהופנה אליהן מהמוסדות הממלכתיים, בניגוד לכישלון של יישובים אזרחיים שקמו באותה העת הערבה. לגבי שתי מטרות ביטחוניות לא ניתן לבחון האם ההיאחזויות אכן מילאו את ייעודן: ההיאחזויות שקמו במבצע 'יהוד הגליל' במטרה להשפיע על המצב הדמוגרפי היו מועטות מידי, וממילא פורקו לאחר פחות מחצי שנה בלי שהותירו חותם משמעותי. גם ההיאחזויות שקמו במערב הנגב על צירי הפלישה המצרית לא הגיעו לידי מבחן עקב האופי ההתקפי שנשאה המערכה במדבר סיני.

⁷⁹⁰ גם בפרסיה הגאוגרפית של ההיאחזויות קשה למצוא ייחודיות: כך לדוגמה נחלאים א' קמה בסמיכות של כשני קילומטרים לקו שביתת הנשק מול רצועת עזה, וכך גם קיבוצים אזרחיים שקמו בסביבתה, מפלסים וארז. באופן דומה, שתי ההיאחזויות שהוקמו בגבול המשולש היו בסמיכות של כקילומטר (משלט 82) או אף פחות מכך (משלט 86) לגבול שביתת הנשק ישראל-ירדן, אולם גם קיבוצים נוספים שקמו באותה העת ובאותה גזרה, יד חנה ומצר, היו קרובים מאוד לגבול.

⁷⁹¹ דוגמה מובהקת הן שתי ההיאחזויות שקמו בסיני.

ההיבט המשקי: לגבי הממד המשקי קשה מאוד להעריך את הצלחתן של ההיאחזויות, היות והן מומנו מההון הציבורי של המדינה ועל חשבון תקציב צה"ל והמחלקה להתיישבות ולא נצרכו לתת דין וחשבון כספי על רווחיהן והפסדיהן. עדויות של מרכזי משק על 'הצלחה מרשימה' או לחילופין הערות על קטסטרופה משקית ובזבוז משווע של כוח אדם,⁷⁹² אינן מעלות ואינן מורידות, כיוון שאין ברשותנו מסד נתונים המאפשר להשוות את ההיאחזויות ליישובים דומים שהוקמו באותן השנים.⁷⁹³

מטרה נוספת שהייתה להיאחזויות לפי ראשי המחלקה להתיישבות הייתה לאפשר התיישבות מסיבית של עולים בסביבותיהן. כאן ניתן להצביע על כישלון משמעותי: רוב ניכר של ההיאחזויות לא הוקמו באזורים של התיישבות רבה, ודאי לא יישובי עולים. המקרה היחיד בו החזון אכן הוגשם בצורה מרשימה היה בחבל לכיש, שם שמשו שלוש ההיאחזויות שהוקמו במזרח החבל כ'כליא ברק', ואפשרו ליישובי העולים במערב החבל להתמודד עם שגרת חיים מתוחה מעט פחות. כאשר המשיכו מוסדות התכנון והביצוע את שיטת ההתיישבות בגושים (חבל תענך, חבל עדולם) לא הוקמו היאחזויות נח"ל בסמוך לגבול ולקו האש. לעיל הצענו כי פספוס זה נוצר משני גורמים מרכזיים: מהכמות המוגבלת של ההיאחזויות שקמו ומהרצון לייעד אותן למטרות 'קוסמות' יותר לעין הצבאית, ומההירעת העולות הכללית של מפקדי צה"ל מנטילת אחריות על הגנת ההתיישבות. הפספוס בתחום זה היה משמעותי ביותר: הקצאה נבונה יותר של כוח האדם והמשאבים של פיקוד הנח"ל לשם הקמת היאחזויות באזורי הקצה של התיישבות העולים הייתה יכולה לשכך, לפחות במקצת, את המתח הביטחוני שנוצר באזורי הספר בשנים 1951-1956. יישובי העולים שבפרוזדור ירושלים ובסביבות רצועת עזה שסבלו באופן משמעותי מההסתננות היו יכולים לצאת נשכרים מהימצאותן של היאחזויות נח"ל בסביבותיהם.

ההיבט החברתי: השדה החברתי והערכת שילובם של הבודדים במיזם ההתיישבותי קשים כמובן לבחינה ומדידה. למרות זאת, קביעותיה של אלעד שהובאו לעיל בדבר כישלון מוחלט של השילוב נראות כמרחיקות לכת. שש היאחזויות התבססו על הבודדים (נחלאים א', גונן, יטבתה, דרדרה, עין גדי, ומשלט 82- בחן) ובאף אחת מהן לא נרשמה קריסה או התפוררות של ההיאחזות. בחלק מההיאחזויות החזיקו הבודדים את הנקודה לפרק זמן ארוך ומשמעותי.⁷⁹⁴ בעין גדי התגבשה מתוך הבודדים גרעין שרצה לאזרח את הנקודה,⁷⁹⁵ אולם בסופו של דבר לא הצליח במשימתו. אמת, האתגרים החינוכיים לא היו פשוטים, לעיתים התפתחו תופעות של סרבנות עבודה, גלויה או סמויה, אולם מרד של ממש לא פרץ באף נקודה, וזאת למרות המרחק הסוציולוגי שהיטיבה אלעד להגדיר בין אותם בודדים ובין ערכי ההתיישבות העובדת. הציפיות של אליק שומרוני היו מוגזמות, אף קבוצה של בודדים לא הצליחה לאזרח היאחזות, והמקרים בהם נותרו בודדים בנקודות מעבר לפרק הזמן שהוקצב להם (כחצי שנה ברוב המקרים) היו נדירים. אולם במטרות

⁷⁹² כפי שלדוגמה נכתב לגבי עין גדי ויטבתה.

⁷⁹³ בניגוד למפעל גידול הירקות של הנח"ל לא היו להיאחזויות יעדים ברורים מבחינה משקית. ניתן להעריך כי ההיאחזויות היו לא היו רווחיות במשוואת עלות אל מול תועלת, אולם כמעט כל יישוב חקלאי שהוקם על חשבון ההון הלאומי הציג תוצאה דומה.

⁷⁹⁴ בנחלאים א' נותרו הבודדים כמעט שנתיים, ועזבו כשלושה חודשים טרם אזרחתה של הנקודה (פיקוד הנח"ל שלישות אל מג"ד 904, הרכב פלוגה ד' (היאחזות א'), 15.6.1953, 33/322/1955, א"צ). ביטבתה היו הבודדים רוב מניינה ובנייה של ההיאחזות בשלוש וחצי השנים הראשונות לקיומה, ובודדים נוספים המשיכו לשרת במקום גם בהמשך. בעין גדי החזיקו הבודדים את ההיאחזות למשך כשנתיים וחצי (דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 117; 187).

⁷⁹⁵ פיקוד הנח"ל חינוך אל סגן מפקד הפיקוד, ביקור בהיאחזות עין גדי, 14.12.1953, 5/321/1954, א"צ.

המינימליות, שכללו החזקה של ההיאחזויות וביצוע המשימות הביטחוניות והמשקיות, הצליחה התוכנית הבלתי שגרתית של שומרוני לעמוד. החלפת הבודדים בחיילי הגרעינים החל מקיץ 1953 לא נבעה מהכרה בכישלון של שילוב הראשונים בהוויה החלוצית, אלא מהצמצום הכללי של כוח האדם בפיקוד עקב שינוי העדיפויות במטכ"ל צה"ל בראשות מקלף ודיין.⁷⁹⁶

ההיבט הפוליטי: העברת החלוציות אל המוסדות הממלכתיים. להערכתי כאן טמונה אחת מההצלחות המשמעותיות של ההיאחזויות, לפחות לדידם של בן גוריון ומפקדי צה"ל שרצו לשלוט באופן בלעדי בהחלטות על מיקומם של יישובי הספר הצבאיים ועל אורח החיים בהם. בשנתיים הראשונות לקיומו של המיזם הודרו התנועות הקיבוציות מהחלטות בדבר מיקום הנקודות וכוח האדם המשרת בהן, וכך התאפשר לאג"ם להקים היאחזויות במקומות שאף תנועה מיישבת לא הייתה רוצה לקחת על עצמה, כגון יטבתה ודרדרה. גם כאשר שלחו התנועות את גרעיניהן להיאחזויות החל מקיץ 1953 כבר הייתה יכולת ההשפעה שלהן נמוכה. גרעיני התנועות הופנו לעיתים להיאחזויות בניגוד לרצון התנועות הקיבוציות.⁷⁹⁷ נציגי התנועות לא השתתפו בדיונים המטרימים על הקמת היאחזויות חדשות ולא היו גורם משמעותי בהובלת המיזם בניגוד מוחלט להתנהלות כלפי יישובי הנח"ל. כפי שהתרחש עם הקמת הנח"ל כחצי עשור קודם לכן, התנועות הקיבוציות ענו אמן בעל כורחן, ובעת שמיזם ההיאחזויות כבר עמד על רגליו הן ניסו להשתלב ולהשפיע, לא תמיד בהצלחה יתירה. גם בממד הפוליטי הצר נרשם ניצחון ברור לבן גוריון ולמפא"י, כאשר מנגנון הפיקוד ואגף הנוער והנח"ל נשלט כמעט ללא עוררין בידי אנשי האיחוד המפאניקיים, כמעט ללא דריסת רגל למפ"ם.⁷⁹⁸ פיקוד הנח"ל ומיזם ההיאחזויות לא הפכו להיות גרסה מאוחרת יותר של הפלמ"ח, עקב ההטרוגניות האנושית בפיקוד, הגיוון החברתי הנרחב והשליטה ההדוקה של המוסדות הממלכתיים- צה"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות. היה זה ניצחון מובהק של 'הוולונטריזם הממושטר', שמטרתו הייתה להחליף את האוריינטציה התנועתית במסגרות ממלכתיות.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ יתירה מכך, לעיתים דווקא העידו מפקדי הנח"ל על כוונות צבאית מיטבית ששררה דווקא בקרב קבוצות הבודדים לעומת ירידת רף המשמעת והכוונות כאשר החליפו אותן חיילי הגרעינים. ראו לדוגמה: קצין היאחזויות אל מפקד הנח"ל, ביקור בנחלאים א', 28.8.1953, 4/321/1954, א"צ.

⁷⁹⁷ ראו את מקרה בארותיים שהובא לעיל בפרק הרביעי. למרות זאת היה לתנועות מרחב מחיה מסוים, ולעיתים סירבו תנועות לסייע בהקמת היאחזות, כמו במקרה של אמציה.

⁷⁹⁸ גם בהקשר האידיאלי דחף בן גוריון להשתלבות כלל לאומית במעשה ההתיישבות, השתלבות שלא תצומצם אך ורק למעמד הפועלים. ראו בהקשר זה: צחור, 'בן גוריון כמעצב מיתוס', עמ' 136-154.

⁷⁹⁹ ליסק, 'האתוס הביטחוני והמיתוס', עמ' 189.

חלק שלישי: היאחזויות הנח"ל ממבצע קדש ועד למלחמת ששת הימים (1967-1957)

פרק שישי: 'יום הקטנות' של מיזם היאחזויות הנח"ל

עיון כרונולוגי משווה בין התקופות השונות של מיזם ההיאחזויות הנח"ל מראה כי העשור שבין השנים 1957 ל-1966 היה דל ביותר בכמות ההיאחזויות שקמו בו. לשם השוואה, בשש השנים הראשונות למיזם (1951-1957) קמו 23 היאחזויות, ואילו בעשור זה קמו עשר היאחזויות בלבד.¹ במבט ראשון נראה כי במהלך כל העשור היה מיזם היאחזויות הנח"ל בדעיכה. אולם כפי שנראה להלן התמונה הייתה מורכבת יותר: בתחילתו של העשור ירד קרנו של מיזם ההיאחזויות בגלל תהליכים שונים, אולם בהמשכו השתנתה התמונה ומיזם ההיאחזויות קיבל דחיפה מחודשת שהמשיכה ביתר שאת לאחר מלחמת ששת הימים. הדיון בפרק זה יתמקד בגורמים שהובילו לדלדולו של המיזם, ולעלייתם אל הקרקע של שתי היאחזויות בתקופת השפל: נוטרה ועין יהב. הפרק הבא יתמקד בפעולות ההתיישבותיות שהצליחו למנוע את הפסקתו של מיזם ההיאחזויות, ובראשן תוכנית 'מצודות הספר' של יוסף ויץ מקק"ל.²

הירידה בכוחם של הנח"ל ומיזם וההיאחזויות

הגורמים האזרחיים

צמצומו של מיזם ההיאחזויות בתחילתו של העשור השני הגיע על רקע ירידת המתח ההתיישבותי במדינת ישראל בתקופה שלאחר מבצע קדש. לאחר שבעשור הראשון למדינה קמו כ-400 יישובים חקלאיים, בעשור השני קמו 59 יישובים בלבד (מתוכם 46 חקלאיים), קצב ממוצע של פחות משישה יישובים בשנה.³ במחקר נטען כי על התפתחות זו השפיעו מספר גורמים:

- א. **הגורם הכלכלי** - היווצרות עודפי ייצור בחלק מהענפים החקלאיים דבר שגרם להורדת מחירי הגידולים, והחלטה אסטרטגית שלא להסתמך רק על החקלאות בפיתוח המשק.
- ב. **הגורם החברתי** - כאשר התבררה מידת התפוררותם של מושבי העולים ומידת ההצלחה המוגבלת של מדיניות 'מהאונייה אל הכפר', לא היה טעם לפתוח במיזם להקמת עשרות יישובים חדשים כאשר חלק מן היישובים הוותיקים היו נטושים או נטושים בחלקם.

¹ רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, 1985/1687/262, א.צ. ההיאחזות ברפיח קמה בינואר 1957, אולם מכל הבחינות היא קשורה אל הגל הקודם של ההיאחזויות.

² ישנה חפיפה מסוימת בין שתי תקופות אלו, ובלתי אפשרי לתחום בצורה מדויקת מתי הסתיימה תקופה 'יום הקטנות' והחלה עלייתו מחדש של מיזם ההיאחזויות, מכיוון שמדובר במספר תהליכים שהתרחשו סימולטנית.

³ בין, **עלייה והתיישבות**, עמ' 289-291. ראו נתונים שונים ונמוכים עוד יותר לגבי העשור השני אצל: גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 100-101; גבתי, **מאה שנות התיישבות**, עמ' 143.

ג. **הגורם הפוליטי** - כאשר התברר לראשי מפא"י ותנועת המושבים שלמרות ההישג הכמותי בהקמת מאות מושבי עולים הרי שההגמוניה בקרב ההתיישבות החקלאית נותרה בידי התנועות הקיבוציות, פחת אצלם הדחף להקים עוד ועוד יישובים.⁴

בנוסף לגורמים אלו, המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, קבלן הביצוע המשמעותי ביותר של ההתיישבות הכפרית בעשור הראשון למדינה סבלה באותה העת ממצוקה תקציבית חריפה ויכולתה להוציא את הפועל מיזמים התיישבותיים נפגעה.⁵ גם את מעט התקציבים שהיו ברשותם השקיעו ראשי המחלקה לוי אשכול ורענן ויץ בביסוס היישובים הקיימים, בתכנון כלכלי, בהגברת הידע המקצועי חקלאי, ובהשקעה בתיעוש ובפיתוח היצוא.⁶ לעומת זאת אסטרטגיה של התפשטות מואצת על הגבולות והקמת יישובים רבים כבר לא שיחקה תפקיד מרכזי במדיניות המחלקה, למרות גל עלייה משמעותי שהגיע לארץ בשנת 1957.⁷ מנכ"ל המחלקה ויץ סבר כי אין טעם להתחיל בהקמת יישובים חדשים " כל עוד לא ביססנו את הקיים וכל עוד לא הבטחנו למתיישבים שכבר נאחזו באדמותיהם פרנסה מלאה ממשקיהם", וכי כלכלי יותר להשקיע ביישובים קיימים מאשר בחדשים מכיוון ש: "א[נ]פי ההשקעות בהקמת יישובים חדשים הוא כזה שדווקא ההשקעה הסופית היא הנותנת את התמורה הגדולה ביותר".⁸

גם האחזקה של היאחזויות הנח"ל הקיימות הצריכה הפניית משאבים רבים של המחלקה להתיישבות ומנעה הקמת היאחזויות חדשות. בהסדרים שהיו נכונים לסוף שנות ה-50 ולראשית שנות ה-60 השתתפה המחלקה ב-50% מעלות הקיום של חיילי הנח"ל בהיאחזויות, מלבד המימון המלא של הציוד החקלאי.⁹ ראשי המחלקה גם ציינו, ובצדק, כי ההיאחזויות שקמו בשנת 1956 במערב הנגב לא הביאו, ואף לא יכולות היו להביא לתוצאות משקיות משמעותיות; והבחירה של מטכ"ל צה"ל להקים את ההיאחזויות על אף הנתונים המשקיים הדלים והאזהרות הרבות הוריד את חינו של מיזם ההיאחזויות בעיניהם ואת האמון בשיקול הדעת הצבאי. אנשי המחלקה אף זעמו על ההפניה של חלק מכוח האדם בהיאחזויות אלו למשימות ביטחוניות ובניגוד לסיכומים המוקדמים עם צה"ל.¹⁰ עלות האחזקה של ההיאחזויות קציעות כרם שלם ובארותיים המשיכה להעיק על המחלקה להתיישבות גם שנים לאחר מבצע קדש ועם תום תפקידם הביטחוני העיקרי,¹¹ ומנעה הקמת היאחזויות נוספות.

⁴ גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 100-101; הס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 280.

⁵ לוי אשכול אל משרד הביטחון, 24.9.1957, S15\40851, אצ"מ; גבתי, **מאה שנות התיישבות**, עמ' 141; ביי, **עלייה והתיישבות**, עמ' 163-168; 177-181.

⁶ ויץ, **דרכנו בחקלאות ובהתיישבות**, עמ' 329-332.

⁷ בשנה זו עלו לישראל כ-70,000, המספר הגדול ביותר מאז 1952. אמיתי ולכיש, 'קווים בהתפתחות חיל האוויר', עמ' 22.

⁸ ויץ גם ציין כי העלייה בשער הריבית הקטינה את היכולות הכספיות של המחלקה להתיישבות. ויץ, **דרכנו בחקלאות ובהתיישבות**, עמ' 300-302; ויץ, **תחזית החקלאות וההתיישבות**, עמ' 111.

⁹ ש. אלגור- גזברות משרד הביטחון אל המחלקה להתיישבות, היאחזויות נח"ל לתקופה אוקטובר 60-מרץ 61, 14.6.1961, S15\40855, אצ"מ. גם במקרה בה ההיאחזות הצליחה לגדל תנובה חקלאית בהיקפים גדולים הרי שהרווחים לא חזרו לקופת המחלקה להתיישבות אלא שמשו להשקעה נוספת בהיאחזות. מ. שטרייספלד-חבל הנגב במחלקה להתיישבות, היאחזויות, 5.9.1961, S15\40855, אצ"מ.

¹⁰ ראו לעיל בפרק הרביעי של עבודה זו.

¹¹ בתקציב ההיאחזויות לשנת 1959/8 היו מתוך ארבע ההיאחזויות הפעילות שלוש במערב הנגב: קציעות, כרם שלום ושלח (יוצאת הדופן הייתה נוטרה הצפונית), ותקציבם היווה יותר משלושה רבעים מתוך סך התקציב השנתי שדרש משרד הביטחון מהמחלקה להתיישבות- 254,600 לא"י לשנה. משרד הביטחון אגף הכספים אל המחלקה להתיישבות, 2.12.1958, S1\2156, אצ"מ. על המצב המשקי העגום בהיאחזויות אלו ראו לדוגמה: אברהם הרץ אל יוחנן דהקסטרו, כרם שלום, 14.5.1959, 10-55, ארכיון הקבה"ד.

בניגוד מוחלט למציאות של תחילת שנות ה-50, היו ראשי המחלקה לעיתים קרובות בלם ליוזמות התיישבותיות רבות שעלו בצה"ל. בהדרגה נוצר היפוך בתפקידים במערכת היחסים האזרחית-צבאית: אם בראשית שנות ה-50, בעקבות הרצון של המחלקה להתיישבות להקים יישובים בספר ויהי מה, ראשיה נאלצו להתפשר עם הגופים הצבאיים בדיונים על מיקומם של היישובים וההיאחזויות החדשים ולהקים במקומות בהם התנאים המשקיים לא היו מזהירים;¹² הרי שערב מלחמת ששת הימים הסכים הצבא להקים יישובים בספר גם אם להערכת אג"ם מיקומם לא היה אידיאלי מבחינה אסטרטגית-צבאית.¹³

הגורמים הצבאיים

במקביל לשינוי שחל במדיניות המחלקה להתיישבות, השתפר לפי חוקרי התקופה באופן משמעותי המצב הביטחוני בגבולות עם מצרים וירדן בעקבות מבצע קדש וההסתננות פתחה בצורה דרסטית.¹⁴ אתגר הבטי"ש המרכזי נותר בגבול הסורי, שם התקיימו חילופי אש וימי קרב כתוצאה מהשלבים האחרונים של עבודות ייבוש החולה ובהמשך בעת העבודות על הקמת המוביל הארצי.¹⁵ כך התאינו בראשית העשור השני למדינה שניים מן הנימוקים העיקריים המשמעותיים להקמת התיישבות ביטחונית בכלל והיאחזויות נח"ל בפרט: מחד השתפר המצב הביטחוני הכללי בגבולות (היציבות היחסית החלה להתערער רק בסוף שנת 1964); ומאידך ההפסקה הכמעט מוחלטת של הקמת מושבי עולים בספר ביטלה את אחת ההצדקות המרכזיות ליצירתו של מיוזם ההיאחזויות.

מגמות אלו הצטרפו להמעטה בערך התפקיד ההתיישבותי של הנח"ל שביטא פיקוד צה"ל. כך לדוגמה טען דיין בשלהי כהונתו, בעת ראיון לעיתון 'במחנה נח"ל' כי ישנה חשיבות רבה להתיישבות בספר, אולם משימות אלו יש להותיר לתנועות הנוער ולא לנח"ל, שיעודו הוא ביצוע משימות מלחמתיות.¹⁶ מפקד הנח"ל באמצע שנות ה-60, יהונתן דותן (דולינסקי) העיד כי עם כניסתו לתפקיד נתפס הנח"ל כמקום שאליו מגיעים חיילים בכדי 'לצלול' ולתפוס שלוה, וחיילי

¹² ראו לדוגמה את מקרה יטבתה שהובא בפרק השלישי של עבודה זו.

¹³ פריד, **התגבשות והתפוררות**, עמ' 221-225. ראו גם להלן את הדוגמה של גרופית.

¹⁴ קביעה זו מגיעה כאקסיומה במחקר. ראו בין השאר: בר און, **שערי עזה**, עמ' 374; גולן ושי, 'אתגרי ההסתננות', עמ' 198; שלום, 'המלחמה הנשכחת', עמ' 285-286; לכיש ואמיתי, **עשור לא שקט**, עמ' 18-19; אורן, 'תמורות בתפיסת הביטחון', עמ' 206. מרבית החוקרים אינם מבססים קביעה זו על נתונים קונקרטיים בנוגע להסתננות. המחקר היחיד המתבסס על נתונים, אם כי חלקיים, הוא זה של אביחי כהן. לפי כהן, מראשית 1957 ועד למלחמת ששת הימים נהרגו 135 ישראלים בגבולות, ממוצע של כ-13 לשנה, לעומת ממוצע של כ-70 לשנה בין מלחמת העצמאות למבצע קדש. כהן, **גבולות ההרתעה**, עמ' 33. נתונים חלקיים מתוך ארכיון צה"ל אכן תומכים בתזה זו: לפי סיכומים שערך ענף היסטוריה בצה"ל נהרגו בשנים 1964-1958 כשנים עשר אנשים בכל שנה כתוצאה מפעולות חבלניות בגבולות ישראל. הנתונים ככל הנראה כוללים חיילים ואזרחים גם יחד (ענף היסטוריה, ביטחון שוטף- סיכום שנתי 1964-1965, 1968/1967 /2, א"צ). לעומת זאת בשנים 1951-1956 נהרגו בכל שנה כ-84 איש בגבולות (מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 113-114). גם במספר המסתננים נרשמה ירידה בולטת: בשנת 1965/4 נתפסו 166 מסתננים שחדרו לארץ, לעומת אלפי מסתננים בראשית שנות ה-50. בכל אופן עדיין ניכר בחסרוננו מחקר מסודר שיעסוק בסוגיה זו, החורגת מגבולות העבודה.

¹⁵ כך לדוגמה בשנת 1965/4 אסף אגף ההיסטוריה של צה"ל נתונים על 88 'תקריות אש'. 67 מתוכם היו בגבול הסורי. בגבול המצרי לא הייתה ולו תקרית אחת. שנה קודם לכן היו הנתונים די דומים. ענף היסטוריה, ביטחון שוטף- סיכום שנתי 1964-1965, 1968/1967 /2, א"צ.

¹⁶ נח"ל 20 שנה, עמ' 18.

הפיקוד העידו בפניו שהם אינם מרגישים בצבא.¹⁷ גם אם דותן מקצין במעט את המציאות, בכדי להנגיד את האווירה שהייתה ערב כניסתו לתפקיד לפעולות שנעשו במהלך כהונתו, הרי שדבריו משקפים את האווירה המזלזלת שנוצרה בפיקוד צה"ל כלפי הנח"ל.

הביקורת חלחלה מפיקוד צה"ל גם לציבוריות הישראלית. במאמר שכתב בעיתון הארץ בסוף 1966 תקף קצין המילואים בנימין עמידרור את פועלו של הנח"ל בעשור השני למדינה. עמידרור ציטט את משה דיין שקבע כי: "הליכת יוצאי נח"ל [להתיישבות] היא פיקציה, משום שבמוקדם או במאוחר ייטשו אותה, ואין לבנות התיישבות חקלאית על יסודות כה רעועים" וטען כי לנח"ל כמעט ולא היו הישגים התיישבותיים. עמידרור גם תקף את השימוש של התנועות הקיבוציות בנח"ל לצורכיהן, הוכיח שהן העדיפו תגבור יישובים קיימים על פני הקמת יישובים חדשים והציע להחתים כל מתנדב ההולך לשרת בנח"ל על התחייבות משפטית להישאר לאחר תום שירותו ביישוב ספר.¹⁸ גם בקרב בני ההתיישבות העובדת הורגש זלזול בפיקוד הנח"ל שלא נחשב ל'צבא אמיתי' והועדפה ההתגייסות ליחידות שנחשבו קרביות יותר כמו הצנחנים.¹⁹ כך לדוגמה העיד אשר דר (דרייזין- לימים מפקד הנח"ל), שלאחר שהחל את שירותו בנח"ל ביקש ממפקדו אהרון דורון להשתחרר מהפיקוד בגלל שזלזול ביכולות הנח"ל ורצה להגיע ליחידה קרבית יותר.²⁰

תהליכים אלו גרמו לצמצום דרסטי במצבת כוח האדם בפיקוד הנח"ל. אם בסופה של שנת 1952 היו בפיקוד כ-7,000 חיילים, ושנה מאוחר יותר, לאחר הקיצוצים שבוצעו בתקופת כהונתו של מקלף צומצם מספרם לכ-4,600.²¹ הרי שבראשית שנת 1958 מנה הפיקוד רק כ-2,500 חיילים ואזרחים, רובם המכריע חברי גרעינים וללא גיוס של חיילים בודדים. מתוך סך זה היו כ-1,600 חיילים עסוקים בהכשרה חקלאית, והשאר באימונים צבאיים ובגדוד האימון המתקדם שסופח מבחינה מבצעית לחטיבת הצנחנים. בסיומה של שנת 1957, עם אזרוחן של עין גדי, יטבתה והיאחזויות לכיש נותרו רק ארבע היאחזויות פעילות, כולן במערב הנגב: קציעות, בארותיים, כרם שלום ושלח- שפונתה בקיץ 1958. בסך הכול שירתו בהיאחזויות רק שתי פלוגות מגדוד 906, כאשר גם פלוגות אלו שלחו רק חלק מכוח האדם שלהן להיאחזויות.²² הירידה במספר חיילי הנח"ל נמשכה גם בשנים הבאות: שנתון 1959 היה הקטן בתולדות הפיקוד ובשנת 1960 שרתו רק 1,568 חברי גרעינים בנח"ל, לעומת כ-2,300 שלוש שנים קודם לכן.²³

גם תוכנית השירות של חיילי הנח"ל שונתה ופרק הזמן שהוקדש לחקלאות קוצץ באופן דרמטי: בתחילת שנות ה-50 הוקדשה מרבית השנה הראשונה- לאחר אימון צבאי קצר, להכשרה חקלאית במשקים, ובשנה השנייה נקראו חיילי הגרעינים להקים יישוב חדש, להצטרף להיאחזות או להשלים יישוב קיים. בעקבות הקמת גדוד האימון המתקדם וההפניה של כלל בעלי הכושר הקרבי

¹⁷ דותן, **איש השורה**, עמ' 184.

¹⁸ הכתבה של עמידרור פתחה ויכוח נרחב שהתקיים על דפי העיתונות בראשית 1967. ראו בהרחבה: קורן, **הנח"ל**, עמ' 98-102.

¹⁹ דותן, **איש השורה**, עמ' 184.

²⁰ ראיון טלפוני עם אשר דר, 27.7.2020.

²¹ אלרון, **לקראת הסיבוב השני**, עמ' 397-398.

²² שאר החיילים נשלחו להשלמת משקי ספר בדרום. אג"ם, נספח לעיקרי דברים שהושמעו בדיון על איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר 11.1958), 35/798/1960, א"צ; מ. טלמון אל י. רבינוביץ, שלח, 11.5.1958, S15\40852, אצ"מ; קורן, **תבנית נוף מולדתו**, עמ' 182-183.

²³ קורן, **הנח"ל**, עמ' 91; **נח"ל 20 שנה**, עמ' 20-25; לשכת הרמטכ"ל אל ראש אג"ם, פגישת הרמטכ"ל עם ראש אגף הנוער והנח"ל, 41/799/1960, א"צ.

אליו נגרעו חמישה חודשים של הכשרה חקלאית מסדר השירות שלהם.²⁴ תוכנית שירות זו גרמה לכך שגם כאשר הגיעו חיילי הנח"ל להיאחזויות היה ניסיונם החקלאי מצומצם ביותר ובמקרים מסוימים אף לא קיים. פרק ההכשרה החקלאית נגרע גם מסדר השירות של בני ההתיישבות העובדת, דור ההמשך של הקיבוצים והמושבים. אלו התגייסו לנח"ל במסגרת של 'פלוגות בני משקים', בהם הופנו מייד לאחר הטירונות לקורס מכי"ם, ללא פרק של הכשרה חקלאית.²⁵

הנח"ל, בתמיכת ראש אכ"א ומפקד הפיקוד לשעבר אהרון דורון, ניסה להתמודד עם הירידה במחזורי הגיוס בשיטה שכבר נוסתה בתחילת שנות ה-50: פעילות הסברתית ותעמולתית ענפה. פעילות זו כללה בין השאר: קבלת פנים לנציגי היאחזויות על ידי נשיא המדינה; קיום עצרות נוער שונות בערים ברחבי הארץ; ביקור של מועמדות לגיוס מעיירות פיתוח בבסיסי הנח"ל; קיום 'עצרות נשים' והדפסת חוברות בשפות שונות על הנח"ל (הפעולה האחרונה נעשתה ככל הנראה בכדי להביא תורמים מחו"ל).²⁶ דורון פנה לאלופי צה"ל, ביקש מהם לנאום בעצרות אלו והתריע כי: "מצב כוח האדם ביישובים הקיבוציים ובמיוחד במשקים הולך ורע ומאידך אנו עדים בשנים האחרונות לירידה של התגייסים לשורות הנח"ל...".²⁷ מכאן ואילך ובמשך שנות ה-60 עלה מעט מספר חברי הגרעינים ששרתו בפיקוד והוא מנה כ-2,100-2,200 איש עד למלחמת ששת הימים. הגידול התאפשר הודות לעלייה כללית במחזורי הגיוס והושפע ככל הנראה גם מהפעילות התעמולתית.²⁸

הירידה בחשיבותו של מערך ההגנה המרחבית והניסיון לבטל את פיקוד הנח"ל

הירידה בכוחו של הנח"ל התרחשה במקביל להמעטה של מטכ"ל צה"ל בחשיבותו של מערך ההגמ"ר. הרמטכ"ל חיים לסקוב שהחליף את דיין בתחילת שנת 1958 המשיך את מדיניותו של האחרון שהעדיף כוח לוחם ומתמרן על פני כוחות בהגנה סטטית. תפיסה זו התחדדה עקב מרוץ החימוש שנפתח בין ישראל למדינות ערב, והרצון להשיג נשק התקפי איכותי שיכריע את המערכה. תקציב הרכש והפיתוח החל לתפוס מקום נכבד יותר בתקציב הביטחון.²⁹ עקב ההשקעה בנשק מתקדם נפגעו מערכי החי"ר וביתר שאת מערך ההגנה המרחבית, שלא נתפס ככזה הרלוונטי למלחמת המחר. במשך שנות ה-60 נערך ארגון מחדש של מערך ההגמ"ר ובמסגרתו נקבע למעשה כי היישובים והכוח הנמצא בתוכם לא יועדו עוד למשימות לחימה ברמה

²⁴ אג"ם, נספח לעיקרי דברים שהושמעו בדיון על איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר 11.1958), 35/798/1960, א"צ. נראה כי גם הטירונות הוארכה, משלושה לחמישה חודשים. מזכירות הקיבוץ המאוחד, בעיית הנח"ל, 6.12.1956, 4-25, ארכיון הקב"ד.

²⁵ ראיון טלפוני עם אריה יוגב, 28.10.2020; ראיון טלפוני עם נחום ברוכי, 28.10.2020. פיקוד הנח"ל כנראה סמך על כך שלחיילים אלו הייתה הכשרה חקלאית מימי נעורם, והיה הכרח ליצור עתודה פיקודית ליחידות הנח"ל.

²⁶ ראש אכ"א אל הרמטכ"ל, פעולות הסברה-נח"ל, 9.1960, 39/565/1961, א"צ; מפקד הנח"ל אל הרמטכ"ל, חוברת בלועזית על הנח"ל, 2.7.1962, 39/2/1964, א"צ.

²⁷ ראש אכ"א אל מאיר זורע, מסע הסברה על הנח"ל, 28.9.1960, 39/565/1961, א"צ. בשנת 1961 אף נעשה ניסיון להוציא סרטון תדמית על הנח"ל בבימויו של זאב חבצלת, אולם הסרטון נגזז על ידי מפקדי הנח"ל מכיוון שהיה 'נועז' מידי ולא הציג רק את הצדדים הממסדיים של הפיקוד. ראו במרשתת על הסרטון: <https://www.youtube.com/watch?v=n94wnPOTpn0>.

²⁸ קורן, הנח"ל, עמ' 91; נח"ל 20 שנה, עמ' 20-25.

²⁹ גרינברג, חשבון ועצמה, עמ' 177.

האופרטיבית, כי אם להגנת הנקודה וסביבתה הקרובה בלבד.³⁰ יורם פריד, שחקר את השינויים במערך ההגמ"ר בשנות ה-50 וה-60, הגדיר כך את השינוי שהתרחש במערך בראשית כהונתו של לסקוב:

אותו סחף מסוים ביחסו של המטכ"ל להגנה המרחבית ולתרומתה של ההתיישבות לביטחון המדינה שהחל לאחר הניצחון במלחמת סיני ועד לאמצע שנות השישים... הפך לשינוי דוקטרינארי כולל כאשר ההתיישבות הפכה מ'ספק ביטחון' ל'צרכן ביטחון' וצה"ל, במקום להשתמש ביישובים לצרכים **ביטחוניים** הפך לגוף האמור לספק ביטחון ליישובים אלו.³¹

בהתאם לתהליכים אלה,³² ניסה מטכ"ל צה"ל להביא לקיצוץ נוסף בכוחו של פיקוד הנח"ל, מעבר לקיצוצים שנעשו בשלהי כהונתו של מקלף ובתחילת כהונתו של דיין. הצעות ראשונות להקטנה נוספת במצבת כוח האדם של הפיקוד עלו מייד לאחר מבצע סיני.³³ כשנתיים מאוחר יותר נעשה ניסיון לבטל את פיקוד הנח"ל כפיקוד עצמאי ולאחדו מחדש עם פיקוד הגדנ"ע, במטרה לחסוך בכ-100 תקנים של תפקידי מטה. ההצעה נתקלה בהתנגדות עקשנית של ראשי פיקוד הנח"ל והגדנ"ע שטענו, ובצדק, שהייעוד של שתי היחידות שונה באופן מהותי. גם ראש אג"א טען שהאיחוד יביא לירידה ברמה של שתי היחידות.³⁴ בעקבות ההתנגדויות נדחתה הצעה זו. גם בראשית שנות ה-60, נאלץ ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון אלחנן ישי לנהל מאבק כנגד כוונת המטכ"ל לבטל את פיקוד הנח"ל.³⁵ במסגרת בחינת המשך קיומו של הנח"ל כמסגרת נפרדת בדק מחקר של אכ"א כמה אחוזים מחיילי הפיקוד ממשיכים במשקים לאחר שחרורם מהצבא. תוצאות המחקר הצביעו על כך שעם תום שירות החובה נמצאו 62% מהחיילים במשקים, אולם שנתיים מאוחר יותר רק 37% מהחיילים נותרו בהם.³⁶

התוכניות לביטולו של הפיקוד, הגם שלא יצאו אל הפועל, מעידות על הירידה בחשיבותו של הנח"ל לנוכח האתגרים העדכניים ובהתאם לירידה בבעיות הביטחון בשוטף. צרף שלוש המגמות: העדפת הגופים האזרחיים להשקיע בביסוס ההתיישבות הקיימת; הבחירה של הגופים הצבאיים להשקיע ברכש ובכוח התקפי על חשבון מערך ההגמ"ר; והאווירה הציבורית שהחלה לפקפק בתוקפו של אתוס ההתיישבות הביטחונית סמלו את ירידתה של התיישבות זו בפתחו של

³⁰ אהרון חרסניה, הנחיות ביטחוניות לתכנון ההתיישבות ומיקומה, 8.9.1958, 1250/245/2008, א"צ; פריד, **התגבשות והתפוררות**, עמ' 210-208; 214.

³¹ פריד, **התגבשות והתפוררות**, עמ' 220. כפי שנכתב בפרק הראשון של עבודה זו, השינוי החל כבר לאחר מלחמת העצמאות, אולם התעצם לאחר מבצע קדש. לעומת דעתו של פריד סובר אלחנן אורן כי ההשקעה בהגמ"ר המשיכה. אורן, 'תמורות בתפיסת הביטחון', עמ' 213. דעתו של פריד, שחקר בהרחבה את ההגמ"ר ומתבסס על שפע של מסמכים ראשוניים, נראית כמסתברת יותר.

³² הקיצוץ בנח"ל היה דחוף יותר בראייתם של ראשי הצבא מאשר הפגיעה במערך ההגמ"ר האזרחי מכיוון שתקציב הביטחון מימן חלק נכבד מעלות אחזקת הפיקוד ומיזם ההיאחזויות, בעוד שמערך ההגמ"ר מומן כמעט כולו מתקציבים אחרים.

³³ דברי מאיר עמית, פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 8.11.1956, קובץ ישיבות מטכ"ל, א"צ.

³⁴ אג"ם, עיקרי דברים שהושמעו בדיון על איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, ללא תאריך מדויק, 11.1958, 35/798/1960, א"צ; מאיר זורע אל הרמטכ"ל, איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, 10.11.1958, 35/798/1960, א"צ.

³⁵ קורן, **הנח"ל**, עמ' 94. לפי עדותו של ישי, הדרג הפוליטי העליון ובכלל זה ראשי הממשלה בן גוריון ואשכול והרמטכ"לים צבי צור ויצחק רבין הגנו על עצמאותו של הפיקוד מול כוונת גורמים במטכ"ל לבטלו.

³⁶ ראש אכ"א אל הרמטכ"ל, חיילי נח"ל, אחוז הנשארים במשק לאחר השירות, 25.6.1959, 41/799/1960, א"צ.

העשור השני. עיון בפרוטוקולים של הדיונים השונים לגבי ההתיישבות הביטחונית מציג אווירה של לאות ושל 'יום קטנות'. הגורמים הצבאיים וההתיישבותיים כבר לא רצו ולא יכלו להפנות תקציבים משמעותיים למיזם ההיאחזויות שנתפס ככזה הפועל מכוח האינרציה אולם אין בפניו משימות גדולות וחשובות.

למרות זאת עדיין שרדה תפיסת ההתיישבות הביטחונית גם בעשור זה, אם כי בעצימות נמוכה הרבה יותר. יורם פריד תולה את המשכייתה בשני גורמים: בכך שעלות האחזקה של ההתיישבות הביטחונית ושל מערך ההגמ"ר כמעט ולא הושתתה על תקציב הביטחון, ולכן לצבא היה פיתוי כספי להמשיך לקיימם; ואתוס ה'חלוץ הלוחם' שעדיין לא פג. התפיסה שרדה בחלק מהגופים הצבאיים ובעיקר בענף ההתיישבות באג"ם שהמשיך להתקיים (בראשו עמד אהרון חרסינה במשך כמעט 20 שנה), אולם נערך פחות במעמדו והתפקידים שהוטלו עליו היו משמעותיים פחות.³⁷ גם בן גוריון, ראש הממשלה עד שנת 1963 המשיך לדגול בתפיסת ההתיישבות הביטחונית, גם אם הלכה יותר מאשר למעשה, ועודד התיישבות בספר.³⁸ בנוסף, פוליטיקאים ומנהיגים מטעם 'אחדות העבודה', וביניהם יגאל אלון וישראל גלילי, המשיכו לטעון כי על מדינת ישראל להמשיך ולהקים יישובים בגבולות שיסייעו בהבטחת הביטחון בפנים הארץ.³⁹

הדיונים על הקמת היאחזויות חדשות בסוף שנות ה-50 ו'היפוך התפקידים' בין הגופים האזרחיים לצבאיים

במרץ 1958 התקיימה ישיבה במשרד האוצר בהשתתפות שר האוצר ויו"ר המחלקה להתיישבות אשכול, סגן הרמטכ"ל צבי צור, ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה וגורמים מאגף הנוער והנח"ל. בישיבה סוכם על הקמת שתי היאחזויות בזמן הקרוב: בחורבת אבטאן שבגבול המשולש ובתל זחמול שבחולה.⁴⁰ לעומת הצעות אלו הרמטכ"ל לסקוב העדיף הקמה מיידיית של היאחזות בציר מחברון דרך דהריה לבאר שבע, מדרום לקו שביתת הנשק ישראל-ירדן (נקודה 432). לסקוב נימק את הצעתו בכך שלמול ציר ההתקדמות הירדני מהר חברון אל הנגב לא קיימים יישובים, והציע לוותר על אחת מההיאחזויות במערב הנגב אם כוח האדם של הפיקוד קטן מידי.⁴¹

ההצעה להקים יישוב בתל זחמול עלתה לראשונה בשנת 1956- כאשר תכננה ישראל את השלב הסופי במפעל ייבוש החולה ואת הסרת ה'פקק' בדרומו של האגם. מחלקת מבצעים באג"ם חששה מכך שסוריה תנסה להשתלט על שטחי האגם המתייבש למרגלות הגולן, ולכן הציעה להקים במקום שני יישובים- אחד מהם בתל זחמול, ולסלול דרך מגוון דרך תל זחמול אל דרדרה.⁴² בסופו

³⁷ פריד, **התגבשותה והתפוררותה**, עמ' 213; 238-239. פריד טוען כי העובדה שבראש ענף ההתיישבות עמד חרסינה במשך תקופה כה ארוכה מעידה על חוסר חשיבותו של הענף.

³⁸ גרינברג, **חשבון ועצמה**, עמ' 66-67.

³⁹ גלילי כתב לבן גוריון בסוף שנות ה-50: "עודני מחזיק בדעה כאז, כי ההתיישבות העובדת... היא התשובה המרכזית לבעיות היהודים... יישוב השטחים הריקים בנגב ובגליל חייב להיות משימה מרכזית בשנים הבאות, גם מטעמים של מדיניות וביטחון...". שיפריס, **ישראל גלילי**, עמ' 139. ראו גם: אלון, **מסך של חול**, עמ' 263-259.

⁴⁰ שמעון פרס אל שר הביטחון, סיכום ישיבה על היאחזויות נח"ל, 17.3.1958, 35/798/1960, א"צ.

⁴¹ חיים לסקוב אל סגן הרמטכ"ל, היאחזויות, 25.3.1958, 35/798/1960, א"צ.

⁴² רמ"ח מבצעים אל סגן הרמטכ"ל, החולה, 12.2.1956, 475/1034/1965, א"צ. המטכ"ל אף התנה בפני תה"ל ומפעל ייבוש החולה את אישור הסרת ה'פקק' בכך שמיד לאחר ההסרה תותקן הדרך ויקומו היישובים,

של דבר נדחתה הסרת ה'פקק' ועקב המתיחות בדרום ערב מבצע סיני קיבלו היאחזויות מערב הנגב קדימות. לאחר מבצע סיני עלתה שנית הצעת ההתיישבות במקום,⁴³ אולם בסופו של דבר נפתח הפקק בסוף 1957⁴⁴ כאשר תכנון הקמת היישובים לא הגיע לשלבים מעשיים עקב מצוקה תקציבית של המחלקה להתיישבות, ולמרות שהרמטכ"ל דחף ליישב את הנקודה.⁴⁵

בינתיים החלה הגזרה להתחמם, כאשר החשש שעלה טרם העבודות הסתבר כממשי: חקלאים סורים החלו לעבד שטחים באזורים שהתייבשו. כאשר הגיבה ישראל בעיבוד חקלאי של האדמות ירו הסורים ממוצביהם הסמוכים בדברשיה אל סיור של צה"ל ואל קיבוץ גונן. בתקרית שהתרחשה ביולי 1957 נהרג חייל צה"ל בסביבת תל זחמול.⁴⁶ בתחילת 1958 נפרצה הדרך הישראלית שעברה מצפון לדרום במזרח שטחי הייבוש, ונהפכה עד מהרה לזירה של תקריות אש בין צה"ל לצבא הסורי.⁴⁷ חקלאים ישראלים מהיישובים הסמוכים המשיכו לעבד שדות באזור תל זחמול והסורים הפגינו את העובדים כחלק מ'מימי קרב' שהתפתחו בסביבות הגבול. לאחר אחד מימי קרב אלו נאמד הנזק שנגרם ליישובים חולתא, יסוד המעלה וגונן בלמעלה ממליון לא"י.⁴⁸ למרות ההסלמה בגזרה, ביצוע עבודות להכשרת קרקע על ידי קק"ל וההחלטה על הקמת היאחזות בתל זחמול עדיין בוששה המחלקה להתיישבות להקצות תקציבים להקמת הנקודה.

היפוך התפקידים שהוצג לעיל בין הצבא ובין המחלקה להתיישבות היה ניכר, כאשר הגופים הצבאיים היו אלו שדחפו להקמת הנקודה והמחלקה להתיישבות דחתה פעם אחר פעם את העלייה אל הקרקע למרות החלטה משותפת שהתקבלה בנושא.⁴⁹ סגן הרמטכ"ל צבי צור קבל במכתב לרענן ויץ על הדחייה ובקש לעמוד בלוח הזמנים ולהקים את ההיאחזויות בתל זחמול וחורבת אבטאן עד מאי 1958.⁵⁰ לחץ בנושא הופעל גם מצידם של בן ציון אילן ראש אגף הנוער והנח"ל,⁵¹ וראש ענף ההתיישבות באג"ם אהרון חרסינה.⁵² בסופו של דבר ולאחר הפצרות מרובות ניאות ויץ להתייחס לפניית אנשי הצבא וקבע כינוס של ועדת המיקום לאישור ההיאחזות בתל זחמול.⁵³

לאחר שהמחלקה להתיישבות הסכימה להשתתף בדיונים, קבע בשיבה משותפת הרמטכ"ל לסקוב את יעדיה המידיים של ההתיישבות הביטחונית, ובהתאם לכך את מיקום הנקודות: א. שמירת קרקעות בשטח המפורז בגבול הסורי: הקמת היאחזויות בערב שימלנה (כורזים) ובתל

וקבע שאם תנאים אלו לא ימולאו במהרה יוחזר ה'פקק'. אהרון חרסינה, החולה- סיכום ישיבה, 15.4.1956, 1965/1034/475, א"צ; דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 9.12.1958, עמ' 24, ג"מ.

⁴³ הגמ"ר צפון אל ענף ההתיישבות, התיישבות בתל זחמול, 14.11.1956, 1961/756/106.

⁴⁴ 'הסכר נפתח, מי החולה הוזרמו לירדן', **מעריב**, 31.10.1957.

⁴⁵ לשכת אג"ם, סיכום בבעיות התיישבות, 23.9.1957, אצ"מ; דין, **אבני דרך**, עמ' 354. דין ניסה להביא לכך שנקודת היישוב בתל זחמול לא תהיה צמודה ממש לגבול בכדי לא לסכן את המתיישבים, ולעומת זאת שעבודם של השדות החקלאיים ייעשה עד המטר האחרון של השטח הישראלי.

⁴⁶ כהן, **גבולות ההתרעה**, עמ' 96; 'משקיפים הוצבו בגבול הסורי לפי בקשת ישראל', **הארץ**, 16.7.1957;

'נוטרה- היאחזות נח"ל חדשה דרומית לגונן נוסדה אתמול', **חרות**, 24.7.1958.

⁴⁷ 'אש סורית על ג'יפ משטרה', **הארץ**, 31.3.1958.

⁴⁸ כהן, **גבולות ההתרעה**, עמ' 96; 'אש על העדר של שמיר, נמשכת הכשרת הקרקע', **על המשמר**,

12.2.1958; 'הסורים ממשיכים להתקיף', **שערים**, 1.4.1958.

⁴⁹ מנכ"ל משרד הביטחון, סיכום ישיבה על היאחזויות נח"ל, 17.3.1958, 12-7/10/5, אי"ט.

⁵⁰ צבי צור אל רענן ויץ, עליות היאחזויות חדשות, 15.4.1958, S15\40851, אצ"מ.

⁵¹ בן ציון אילן אל רענן ויץ, גרעיני נח"ל להתיישבות חדשה, 2.1958, S15\40852, אצ"מ.

⁵² אהרון חרסינה אל רענן ויץ, עליות והיאחזויות, 18.5.1958, S15\40852, אצ"מ.

⁵³ רענן ויץ, תל זחמול, 26.5.1958, S15\40851, אצ"מ.

זחמול. ב. רציפות יישובית בצפון השרון בגבול הירדני: הקמת היאחזות בחורבת אבטאן. ג. הבטחת ציר הפלישה מהר חברון דרומה: הקמת היאחזות בנקודה 432. ד. יהוד מרכז הגליל. מארבע המטרות הללו ניתנה הקדימות להקמת היאחזות בתל זחמול ולפרויקט יהוד הגליל, במסגרתו התכוונה המחלקה להתיישבות להקים כעשרה יישובים אזוריים.⁵⁴

ההיאחזות בתל זחמול (נוטרה) כמקרה מייצג לשקיעתו של מיזם ההיאחזות

התוכנית הגרנדיוזית של יהוד הגליל החלה לצאת אל הפועל, לפחות בחלקה,⁵⁵ ואת התוכנית המינורית יותר של ההתיישבות בתל זחמול הצליחו הגופים הצבאיים 'לחלץ' מהמחלקה להתיישבות. ההיאחזות קמה ביולי 1958 על ידי חברי גרעין של איחוד הקבוצות והקיבוצים, נקראה נוטרה ומוקמה בסמוך לבסיס קטן של חיילי או"ם שתפקידם היה לפקח על הפסקת האש. בלילה שלאחר הקמת ההיאחזות עסקו חייליה בבנייה מהירה של עמדות הגנה וחפירת תעלות, מחשש למתקפה סורית.⁵⁶ נוטרה נקלעה לתוך האש מייד עם הקמתה: בתחילת אוגוסט 1958 נורתה אש מקלעים ורובים אל עובדי קק"ל שעסקו בהכשרת קרקע בסמוך להיאחזות.⁵⁷ בדצמבר של אותה השנה הופגזו באופן מסיבי כלל יישובי עמק החולה ובכלל זה נוטרה, וחיילים מההיאחזות יצאו יחד עם כוחות צה"ל ומג"ב לחלץ קבוצת רועים מגוון שאחד מהם נהרג במהלך חילופי האש. בעת נסיגתם של המחלצים נורתה עליהם אש עזה ממוצבי דרבשייה הסמוכים. נזק רב נגרם למבני נוטרה בעקבות חילופי האש.⁵⁸ גם בתקופות מאוחרות יותר ספגה ההיאחזות אש מהמוצבים הסורים.⁵⁹ לפי דבריו של אלוף הפיקוד רבין, הסורים לא הסכימו לסמן באופן משותף עם ישראל את הגבול במזרח החולה, וכך היה להם תירוץ ליזום מפעם לפעם תקרית אש בטענה שהחקלאים הישראלים עברו את הגבול.⁶⁰

ההתנהלות הכלכלית והמשקית ביחס לנוטרה, שהייתה היאחזות במשך תקופה ארוכה יחסית (כחמש שנים) חושפת את שקיעתו של מיזם ההיאחזות הנח"ל והשינוי בסדר העדיפויות של כלל הגופים שהיו קשורים להתיישבות הביטחונית: התנועות הקיבוציות, הגופים הצבאיים והמחלקה להתיישבות. כחצי שנה לאחר הקמת נוטרה התברר למפקד גדוד הנח"ל האזורי צבי שמאלי כי המחלקה להתיישבות לא הסכימה להשקיע משאבים במקום ולהעביר כלים חקלאיים להיאחזות. מנגד טענה המחלקה כי החיילים לא מספקים ימי עבודה כנדרש, והיא אף הודיעה שעד שאיחוד הקבוצות והקיבוצים לא תעלה גרעין של קבע לנוטרה במקום חיילי הנח"ל היא לא תסייע לפיתוח הנקודה. הצלע השלישית במשולש הגופים שסייעו לנוטרה, תנועת ה'איחוד', סירבה מצידה לפרוס

⁵⁴ רל"ש הרמטכ"ל אל רענן ויץ, סיכום פגישה, 6.1958, S15\ 40852, אצ"מ.

⁵⁵ עם הקמת היישובים אדמית, דובב ואמירים באותה השנה. בין, **עלייה והתיישבות**, עמ' 290.

⁵⁶ קצין הספקה אל גדודים 902 ו-906, הקמת היאחזות בתל זחמול, 6.1958, 7-12/10/5, אי"ט; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 157-161.

⁵⁷ דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 9.12.1958, ג"מ; 'אש מקלעים ורובים במזרח החולה', **דבר**, 1.8.1958.

⁵⁸ דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 9.12.1958, עמ' 21, ג"מ; כהן, **גבולות ההתערעה**, עמ' 96; 'רועה משק גוון נרצח בהפגזה סורית', **על המשמר**, 4.12.1958; 'רעם בגבול הצפון', **דבר**, 12.12.1958.

⁵⁹ ראו לדוגמה: 'גם בליל שבת יריות פראיות ולא מכוונות', **על המשמר**, 25.6.1961. גם לאחר פירוקה של ההיאחזות והקמת חווה במקומה, היה המקום לזירת קרב של תקריות רבות. ראו: 'הושלמה חקירת התקרית ליד נוטרה', **דבר**, 15.1.1964; 'אש מפוזרת ועצבנית ירו הסורים על נוטרה', **מעריב**, 18.2.1966; 'הסורים ממשיכים לחמם את הגבול', **מעריב**, 16.11.1966; 'גופת החייל הוחזרה לסורים', **למרחב**, 20.2.1967.

⁶⁰ דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 9.12.1958, ג"מ.

חסות על הנקודה ולשלוח אליה גרעין מתיישבים קבוע.⁶¹ כמעט שנה מאוחר יותר המשיך שמאלי להציף את הבעיות של ההיאחזות, וקבל על כך שחוסר ההשקעה מצד המחלקה להתיישבות גורם לכך שכ-70 חיילים משתמשים בתא שירותים אחד, הרצפות מלאות בחורים דרכם נכנסים עכברים, והחלונות והגגות דולפים מים בעת הגשמים. שמאלי טען כי פקיד המחלקה להתיישבות מתחמק מלענות לטענותיו, והזהיר: "התנאים האל אנושיים המצויים במקום עלולים לגרום לבעיות משמעותיות קשות שלא נדע איך להתגבר עליהן [צ"ל: עליהן]".⁶²

המחלקה להתיישבות נימקה את חוסר ההשקעה בכך ש"גורל נוטרה עלול להיות כגורל דרדרה", ואין להשקיע בהיאחזות שסביר להניח כי תפונה בקרוב.⁶³ המחלקה לא הסכימה לממן ביצורים בנקודה הזמנית שהופגזה לא אחת ולבנות בה מבני קבע.⁶⁴ המעבר לנקודת הקבע של ההיאחזות נגרר במשך שנים בגלל ויכוח בין המחלקה להתיישבות לאג"ם על המיקום המדויק.⁶⁵ ענפי החקלאות לא התפתחו בצורה מספקת, ובכדי להרוויח ימי תעסוקה הוסעו החיילים לקיבוצים באזור.⁶⁶ הדבר גרם לתחושה של החיילים שהם: 'פועלים הס[ש]כירים של הסוכנות'.⁶⁷ בשביל לנסות לפתח את נוטרה סוכם כי חברת בת של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 'ייצור ופיתוח' תשתתף יחד עם המחלקה להתיישבות בפיתוח הכלכלי והמשקי. המהלך אכן גרם להתפתחות משקית מסוימת.⁶⁸ אולם התפתחות זו הייתה בבחינת 'מעט מידי ומאוחר מידי'.

מבין ההיאחזויות שקמו עד למבצע קדש הרוב המכריע מתוך אלו שהיה להן אופק חקלאי אוזרחו, במקדם או במאוחר.⁶⁹ העובדה שנוטרה לא אוזרחה, למרות תנאי פתיחה משקיים מצוינים - קרקע טובה ושפע מים, מעידה על היחס להיאחזויות ולהתיישבות הביטחונית בסוף שנות ה-50 ובראשית שנות ה-60. למרות שבישיבה שהתקיימה בהשתתפות נציגי המחלקה להתיישבות ואיחוד הקבוצות הוחלט באופן עקרוני על אזרחו ההיאחזות,⁷⁰ לא התקדמו דיונים מעשיים בנושא. התוכנית להקמת היאחזות נוספת בשפך הירדן (אלמגור) שימשה תרוץ לניסיונותיו של רענן ויץ מנכ"ל המחלקה להתיישבות לדחות את הדיונים הללו.⁷¹

⁶¹ צבי שמאלי אל מפקד הנח"ל, היאחזות נוטרה, 11.2.1959, 5/10/12-7, אי"ט. שמאלי גם טען כי מג"ד ההגמ"ר האזורי מייעד את חיילי ההיאחזות למשימות בט"ש על חשבון פעילות חינוכית.

⁶² צבי שמאלי אל מפקד הנח"ל, היאחזות נוטרה, 23.12.1959, 40/919/1967, א"צ.

⁶³ אגף הנוער והנח"ל אל תת חבל הגליל במחלקה להתיישבות, נוטרה, 7.10.1960, 5/10/12-7, אי"ט;

אהרון חרסינה אל לשכת ראש אג"ם, נוטרה-מיקום, 12.1960, 40/919/1967, א"צ.

⁶⁴ אהרון חרסינה אל אגף הנוער והנח"ל, ביצורים בנוטרה, 21.10.1959, 5/10/12-7, אי"ט; אהרון חרסינה אל רענן ויץ, מקום קבע לנוטרה, 4.11.1960, 5/10/12-7, אי"ט.

⁶⁵ אהרון חרסינה אל רענן ויץ, נוטרה, 22.10.1959, 40/919/1967, א"צ; אהרון חרסינה אל לשכת ראש אג"ם, נוטרה-מיקום, 12.1960, 40/919/1967, א"צ; צבי שמאלי אל ראש אגף הנוער והנח"ל, נוטרה, 8.1.1961, 5/10/12-7, אי"ט.

⁶⁶ משה ונחצקר, נוטרה, 30.11.1959, 5/10/12-7, אי"ט; אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, היאחזות הנח"ל נוטרה, 3.1960, 40/919/1967, א"צ.

⁶⁷ סמג"ד 902 אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נוטרה, 9.1960, 5/10/12-7, אי"ט; מצע לדיון על היאחזויות נח"ל, 9.1959, S15\40853, אצ"מ.

⁶⁸ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, היאחזות הנח"ל נוטרה, 3.1963, 40/919/1967, א"צ; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 161.

⁶⁹ ההיאחזויות שקמו באזורים נושבים ולא אוזרחו היו: דרדרה- שהגישה אליה עד לייבוש החולה הייתה מורכבת וקרקע חקלאית הייתה חסרה בסביבתה; שזור ושגב שקמו במסגרת יהוד הגליל אולם לא היו תחת אחריות המחלקה להתיישבות ונחושה.

⁷⁰ משה נצר, סכום ישיבה בבית האיחוד, 15.6.1960, 5/10/12-7, אי"ט.

⁷¹ רענן ויץ אל אהרון חרסינה, 30.12.1960, 40/919/1967, א"צ.

כמעט חמש שנים לאחר הקמתה של נטרה החליטו נציגי האיחוד' להודיע באופן סופי שלא ישתתפו באזרח הנקודה, מאחר והתנועה עסקה באותה העת בהקמת האיחודות חדשה בגרופית שבערבה. בתגובה קבע הרמטכ"ל שאם תוך שלושה חודשים לא ימצא גוף שייקח אחריות על המקום הרי שחיילי הנח"ל ייטשו את הנקודה, ומפקד הנח"ל שמואל אייל תמך בעמדה זו.⁷² המועצה אזורית הגליל העליון הציעה להעלות 25 חברים מקיבוצי האזור לנקודה, אולם יכלה להבטיח שהאחרונים יצטרפו רק לקראת סוף 1964, והצבא סירב להשאיר את חיילי הנח"ל עד אז.⁷³ בסתיו 1963 אכן פינו כוחות הנח"ל את ההיחזות,⁷⁴ שהפכה לחווה חקלאית.

פינויה של נטרה לא עבר בשתיקה. יוסף גלילי, כתב 'במחנה' ואיש קיבוץ שמיר פנה לראש הממשלה לוי אשכול וטען כי: "עם הקמת נטרה מול מוצבי הסורים בדרכי פסקה כמעט כליל תנועת המסתננים במקום זה" וחשש כי ברגע שתפורק הנקודה יחזרו המסתננים ליישובי עמק החולה.⁷⁵ אשכול העביר את הפנייה אל צה"ל, ובתגובה טען מפקד הנח"ל אייל כי אכן בעת הקמת ההיחזות היה הגבול פרוץ, אולם "זה למעלה משלוש שנים שקו הגבול באזור זה יוצב על ידי קיום דרך גונן- דרדרה בו משתמשים היישובים באזור, מפעל ייבוש החולה הושלם ומבחינה ביטחונית אין קיימת בעיה מיוחדת כלשהיא לגבי אזור זה".⁷⁶ גם שר העבודה יגאל אלון העלה קובלנה בוועדת השרים לענייני ביטחון כנגד נטישת הנקודה שעשו להביא לבעיות בתחום הביטחון השוטף וגם להקשות על הגנת הגבול בעת מלחמה.⁷⁷

נטרה לא הייתה ההיחזות הראשונה שבמהלך הטיפול בה התגלעו מחלוקות בין המוסדות הצבאיים והאזרחיים, וודאי שלא ההיחזות הראשונה שלא אוזרחה. אולם נתוני הפתיחה המשקיים שלה- קרקע משובחת ומעיינות שופעים היוו פוטנציאל מבטיח, ובשלב מסוים אף ניכרו הצלחות משקיות לא מבוטלות.⁷⁸ גרירת הרגליים מצד כלל הגורמים שטיפלו בנקודה- החל משלב התכנון האיטי, דרך ההשקעה המועטה והמשאבים המוגבלים שהופנו להיחזות ועד לנטישתה מעידים על דלדולם של המנגנונים שהיו קשורים בטבורם למיזם ההיחזותיות. אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון היה חלש ובלתי מורגש, ודאי בהשוואה לימים בהם עמד בראשו אלק שומרוני ולתקופת הכהונה הראשונה של בן ציון אילן, אז נלחם האחרון על שרידותן של עין גדי ויטבתה. גם פיקוד הנח"ל הוקטן ומוטת כנפיו קוצצה: אם בתקופת הקמתן של ההיחזותיות הראשונות היו קיימים מנגנונים רבים שהיו אחראים על ההתנהלות ואורח החיים בהן כמו קצין ההיחזותיות והוועדה לתכנון מפעלים משקיים הרי שהיחיד שנזעק לעזרתה של נטרה היה מג"ד הנח"ל האזורי. אין בידי וול דו"ח אחד של סיור של גורמים צבאיים שנערך לנטרה, מלבד אלו של מג"ד

⁷² אלחנן ישי אל איחוד הקבוצות והקיבוצים, נטרה, 31.3.1963, 7-12/10/5, אי"ט; שמואל אייל אל סגן הרמטכ"ל, היחזות נטרה, 5.1963, 40/919/1967, א"צ.

⁷³ מועצה אזורית הגליל העליון אל אלחנן ישי, היחזות נטרה, 3.9.1963, 40/919/1967, א"צ; 'בני כל התנועות הקיבוציות יישבו את נטרה', **הבוקר**, 16.9.1963.

⁷⁴ משה עמיר אל רענן ויץ, נטרה, 20.8.1963, 7-12/10/5, אי"ט.

⁷⁵ יוסף גלילי אל לוי אשכול, 21.11.1963, 90/645/1965, א"צ.

⁷⁶ לשכת הרמטכ"ל אל לשכת שר הביטחון, מכתב מר יוסף גלילי בעניין נטרה, 28.11.1963, 90/645/1965, א"צ.

⁷⁷ יגאל אלון אל לוי אשכול, 5.12.1963, 90/645/1965, א"צ.

⁷⁸ ראו את נתוני שיווק גידולי השלחין של ההיחזות: תת חבל הגליל אל דרור קלדרון, הכנסות בהיחזות נטרה, 11.8.1961, S15\40855, א"צ"מ.

הנח"ל וקצינת ח"ן שביקרה בנקודה.⁷⁹ מההיאחזויות שקמו עד סוף 1953 נותרו דוחות רבים של סיורים של אנשי פיקוד הנח"ל. בהיאחזויות שקמו בתקופתו של דיין, בשנים 1954-1956 סיירו אנשי ענף ההתיישבות באג"ס. היחלשותם של שני גופים אלו בתקופה שלאחר מבצע קדש ניכרת.

לתנועות הקיבוציות- הצלע השלישית במשולש הגופים שהשתתף במיזם היאחזויות הנח"ל מלבד הצבא והמחלקה להתיישבות, הייתה התייחסות דואלית למיזם גם בראשית שנות ה-50, בגלל מצוקת כוח האדם בקיבוצים. קונפליקט זה נהיה אקוטי יותר החל מאמצע שנות ה-50, בגלל גורמים דמוגרפיים הקשורים לתנועות.⁸⁰ לאורך כל העשור השני למדינה התנועות הקיבוציות כמעט ולא סייעו למיזם ההיאחזויות. מתוך עשר ההיאחזויות שקמו בשנים 1958-1966 אוזרחו שמונה (נוטרה ניטשה ובירנית הפכה לבסיס צבאי), ומתוכן רק שלוש הפכו לקיבוצים- גרופית מעלה גלבע ומי עמי והשאר למושבים.⁸¹ התנועות גם נכוו בסיפור הקמת ההיאחזויות במערב הנגב שעלו על הקרקע ללא אופק משקי ולטענת נציגי התנועות 'שרפו' גרעיני נח"ל ובזבוז משאבים.⁸² בהקשר לנוטרה ניכרה התנגדות זו בתנועת ה'איחוד' שהייתה מזוהה יותר מכל התנועות הקיבוציות עם הנח"ל.

להערכת, מבין שלושת הגורמים שצוינו- הגופים הצבאיים, המחלקה להתיישבות והתנועות הקיבוציות, הרי שירידת קרנו של מיזם ההיאחזויות בעיני ראשי המחלקה להתיישבות הייתה המשמעותית ביותר. שינויים ביחס אל ההיאחזויות בעיני פיקוד צה"ל היו קיימים אף בראשית שנות ה-50, והתנועות הקיבוציות לא ראו עין בעין את המיזם כבר מראשיתו. הגוף שהיה עקבי ביחסו החיובי כלפי המיזם עד למבצע קדש היה המחלקה להתיישבות, ושינוי המגמה במחלקה איים באופן מוחשי על עתידו של המיזם כולו. נוטרה הייתה ההיאחזות היחידה שקמה בעשור השני למדינה בשיתוף המחלקה להתיישבות, מלבד שלוש ההיאחזויות שקמו בערבה. כישלונה מעיד על שקיעתו של המיזם כולו נכון לסוף שנות ה-50 וראשית שנות ה-60.

הקמת עין יהב ושאלת השליטה של פיקוד הנח"ל על ההיאחזויות

ההיאחזות השנייה שקמה בתחילת העשור השני למדינה הייתה עין יהב שבערבה הצפונית. בתחילת שנות ה-50 נעשו מספר ניסיונות להקים יישוב במקום. ביולי 1950 נוסד בעין יהב מצפה ביוזמת משרד החקלאות, ומטרתו הייתה לאסוף מידע על טיב הקרקע והמים ועל האפשרות של פיתוח משק חקלאי במקום. לאחר שלוש שנים הופסקו הניסיונות לאחר שלא נמצא גרעין שיאכלס באופן קבוע את המצפה.⁸³ בסוף 1953 הגיעה קבוצה בת 45 חברים מארגון שח"ל (שירות חלוצי לישראל) לעין יהב וניסתה להקים ענפי משק. ניסיון זה נכשל בגלל חוסר ניסיון קודם של

⁷⁹ תמימה זלומניק אל אגף הנוער והנח"ל, שיפוץ מגורים בנוטרה, 10.4.1960, 10/12-7, 5/10, אי"ט.

⁸⁰ מסוף 1954 ועד למלחמת ששת הימים הוקמו רק 11 קיבוצים חדשים. התנועות העדיפו להפנות את חיילי הנח"ל, ששימשו כספק כוח האדם הכמעט בלעדי לקיבוצים קיימים ולא לקיבוצים חדשים או היאחזויות. ניר, **רק שביל כבשו רגלי**, עמ' 474-475. המצוקה ניכרה באופן הקיצוני ביותר בתנועת הקיבוץ המאוחד, שהקימה בין סוף 1954 למלחמת ששת הימים רק את קיבוץ אילות. שיפרס, **ישראל גלילי**, עמ' 138.

⁸¹ גרעינים של תנועות קיבוציות השתתפו גם בהקמת אלמגור וצור נתן אולם מאוחר יותר הם הוחלפו בגרעינים מושביים.

⁸² ראו לדוגמה: מזכירות הקיבוץ המאוחד, בעיית הנח"ל, 6.12.1956, 4-25, ארכיון הקבה"ד; קיצור דברי

הימים לגרעין אמונים, ללא תאריך, 4-25, ארכיון הקבה"ד.

⁸³ דיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 142-143.

חברי הקבוצה ובעיות חברתיות.⁸⁴ בסוף שנות ה-50 התגוררו במקום מספר תושבים שהחזיקו את חוות הניסיונות של משרד החקלאות.⁸⁵

בתחילת 1959 החל מיכה הילב, קצין הפיתוח של הנגב הדרומי במשרד החקלאות ובעבר מפקד עין גדי, לדחוף לחידוש ההתיישבות בעין יהב, והפעם בפורמט של היאחזות נח"ל. הילב הצליח לרתום מספר בחורים צעירים בני מושבים ליוזמת ההתיישבות במקום. מנהיג הקבוצה שאיגד הילב היה שי בן אליהו, בן כפר יהושע, שהגיע במהלך סיוריו לתחנת הניסיונות בעין יהב ורצה להתיישב במקום.⁸⁶ בקיץ 1959 כתב בן גוריון לאשכול כי: "משרד הביטחון רואה צורך ביטחוני חיוני בהקמת היאחזות בעין יהב, והוא מוכן לשלוח לנקודה זו גרעין של נח"ל בעוד שניים-שלושה חודשים", וביקש מאשכול שיפעיל את המחלקה להתיישבות בכדי לסייע להיאחזות המתוכננת.⁸⁷ בן גוריון לא פירט מהו הצורך הביטחוני החיוני.⁸⁸

שאלת היחס שבין היוזמה שצמחה 'מלמטה' מצד הילב ובן אליהו לבין ההוראה להקים היאחזות שנדחפה 'מלמעלה' על ידי בן גוריון איננה מחוורת כל צרכה. לפי עדותו של בן אליהו, שאיננה נסמכת על מסמכים ראשוניים, הרי שהיוזמה הראשונית להקמת ההיאחזות הייתה שלו, ולאחר שנתקל בהתנגדות של המחלקה להתיישבות ושל הגופים הצבאיים,⁸⁹ הצליח לשכנע את בן גוריון לאחר מספר פגישות אישיות בחשיבותה של ההתיישבות במקום. את נוסח המכתב לאשכול שהובא לעיל כתב בן גוריון בתגובה להפצרותיו של בן אליהו ובכדי להחיש את הקמת ההיאחזות.⁹⁰ עדותו של בן אליהו בעייתית במקצת, כיוון שכבר בתחילת שנת 1958, כאשר דן סגן הרמטכ"ל צבי צור עם המחלקה להתיישבות על תוכנית ההיאחזות לשנה הבאה, הוצעה עין יהב כמקום אפשרי להיאחזות.⁹¹ גם בשיחה שהתקיימה באותה העת עם בן גוריון דחף צור להקמת היאחזות בעין יהב.⁹² בהיעדר מקורות מקיפים יותר (תיעוד הפגישות עם בן אליהו איננו מופיע ביומנו של בן גוריון) סביר לשחזר את רצף האירועים כך: הקמת היאחזות בעין יהב הייתה 'תוכנית מגירה' של המחלקה להתיישבות והצבא, אולם כחלק מהרפיון ההתיישבותי בשנים אלו לא יצאה תוכנית זו אל הפועל. לחצם של בן אליהו והילב אכן פעל את פעולתו, אולם המוסדות האזרחיים והצבאיים נענו בסופו של דבר ליוזמה האישית כיוון שעין יהב כבר יועדה לשמש

⁸⁴ שם, עמ' 150-151; אג"ם מבצעים, הודעה על עליות, 29.9.1953, 636/1956, 14, א"צ. על השח"ל ראו:

צמרת, 'חלוציות מגויסת', עמ' 137-164.

⁸⁵ ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020.

⁸⁶ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, עמ' 190.

⁸⁷ דוד בן גוריון אל לוי אשכול, 7.8.1959, 799/1960, 41, א"צ.

⁸⁸ בראשית שנת 1958 נסללה דרך לאילת, אולם הייתה זו דווקא הדרך שעברה דרך מכתש רמון ולא בערבה התיכונה, ולכן אין לקשור בין דרך זו לבין הקמתה של היאחזות עין יהב. 'הכביש החדש לאילת', **הארץ**, 17.1.1958. כביש הערבה נסלל בתקופה מאוחרת יותר.

⁸⁹ בדברים שכתב לאחר זמן (בסוף שנות ה-70) תיאר בן אליהו כי לאחר שביקש מרענן ויץ אישור להתיישב במקום ענה לו האחרון: "מה אתה מקשקש, אנחנו בכלל מוסרים שם את השטח ליוטבתה לעיבוד". בן יעקב, **ראשונים: עין יהב**, עמ' 5. עדות זו בעייתית מאחר והמרחק שבין עין יהב ליוטבתה עולה על 90 ק"מ.

⁹⁰ בן אליהו, 'בן גוריון מסייע', עמ' 173-181.

⁹¹ עין יהב הייתה השלישית בסדר העדיפויות לאחר חורבת איבטאן ותל זחמול-נוטרה. לשכת סגן הרמטכ"ל אל רענן ויץ, מגמתנו להיאחזות בשנה הבאה, 5.2.1958, S15\40851, אצ"מ.

⁹² יומן בן גוריון, 27.2.1958, אב"ג.

כהיאחזות בתוכניות המוקדמות. בכל אופן, לאחר הקמת ההיאחזות הרבה בן גוריון לבקר במקום, להתעדכן בפיתוח המשק ולנסות לשכנע את החיילים להישאר בנקודה.⁹³

חיילי הנח"ל מגרעין נאות של תנועת המושבים הגיעו לעין יהב בנובמבר 1959.⁹⁴ טרם הגעתם, וכיוון שהתוכנית הייתה להספיק ולזרוע טרם עונת החורף, הביא בן אליהו קבוצה קטנה של צעירים מכפר יהושוע שיבצעו את העבודות החקלאיות הדחופות. צעירים אלו עזבו עם הקמת ההיאחזות.⁹⁵ בשנים הראשונות נחלו ענפי המשק הצלחה: קק"ל הכשירה 160 דונם בסביבות נחל הערבה, מים הוזרמו מעין רחל הסמוך, המתתיישים גידלו ירקות ופרחים (סייפנים) בשטחים המעובדים והקימו לול לאספקה עצמית של ביצים ורפת קטנה.⁹⁶ בדין וחשבון של המחלקה להתיישבות מקיץ 1961 הייתה עין יהב ההיאחזות שהכניסה את הסכום הגבוה ביותר במחוז הדרום עבור התצרוכת החקלאית שגידלה, יותר מההיאחזויות הוותיקות קציעות וכרם שלום.⁹⁷

מעדותו של אמנון נבון, חייל ההיאחזות מגרעין נאות, עולה כי המשימות הביטחוניות כללו קיום שגרת שמירות בנקודה ובשטחים החקלאיים שבסביבותיה, ביצוע מארבים במוצא נחל נקרות בכדי לתפוס מבריחים שעברו מסיני- דרך הנגב אל ירדן, וחסימת הגבול בפני רועי גמלים בדואים שהגיעו מירדן. חרף משימות אלו לא הוגדרה לפלוגה שישבה בהיאחזות גזרה עליה היא אמורה לשמור. גששים בדואים שעבדו בשירות צה"ל סיירו בכל יום בשטח שבין עין חצבה לעין יהב, ובעת שהתגלו עקבות של מסתננים והיה חשש מהתקלות הוקפצה סירת שקד, ומשימת תפיסת המסתננים לא ניתנה לחיילי ההיאחזות.⁹⁸ משמע כי פיקוד דרום לא ייעד את המשימות הביטחוניות המורכבות יותר לחיילי ההיאחזויות, לא ראה בהם כוח חי"ר מעולה ולא הפקיד בידיהם גזרה בגבול להגנה.

יחסי פיקוד ושליטה בין הנח"ל להיאחזויות

כשנה לאחר הקמת ההיאחזות שלח בן אליהו מכתב למזכיר הצבאי של בן גוריון חיים בן דוד בו פורטו הקשיים של חיילי הנח"ל במקום. בן אליהו חשף, כמסיח לפי תומו, את בעיותיה של הנקודה בעין יהב אולם במשמע גם מגבולותיו של מיזם ההיאחזויות באותה העת. בין השאר קבל בן אליהו על החילופים התכופים שנערכו בקרב חיילי ומפקדי ההיאחזות ומנעו היקשרות נפשית למקום;⁹⁹ על העובדה כי מפקדי ההיאחזות אינם מקבלים הכשרה מתאימה טרם הגעתם לנקודה; על חוסר התקשורת בין המחלקה להתיישבות ובין הגופים הצבאיים שמנע טיפול בבעיות ההיאחזות- כך למשל הסיורים של אנשי המחלקה ושל פיקוד הנח"ל למקום התקיימו בנפרד,

⁹³ יומן בן גוריון, 5.10.1960; 8.3.1962; 9.11.1962, אב"ג; פגישת ראש הממשלה עם חברי עין יהב, 8.11.1962, חטיבת פרוטוקולים, אב"ג.

⁹⁴ אג"ם מבצעים אל הרמטכ"ל, חוזר מס' 22, 1.12.1959, 41/799/1960, א"צ; ענף התיישבות אל פיקוד הנח"ל, היאחזות נח"ל בעין יהב, 31.7.1959, 4/11/12-7, א"י"ט.

⁹⁵ ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020; המחלקה להתיישבות אל אגף הנוער והנח"ל, כלכלת אזרחים בעין יהב, 4/11/12-7, א"י"ט; 'הקילומטר ה-127', במחנה נח"ל, 12.1959.

⁹⁶ פיקוד הנח"ל אל אגף התקציבים במשרד הביטחון, היאחזות עין יהב- מצבת חיילים, 5.1961, 4/11/12-7, א"צ; נבון, 'התפתחות ההתיישבות בערבה התיכונה', עמ' 187. חיילי ההיאחזות שלחו מהסייפנים שי לראש אגף הנוער והנח"ל דוד קורן. דוד קורן אל חברי גרעין נאות, 28.2.1960, ארכיון עין יהב.

⁹⁷ שטרייטפלד אל חבל הנגב, היאחזויות, 9.1961, S15\40855, א"צ.

⁹⁸ ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020.

⁹⁹ תלונה זו הגיעה למרות שבעין יהב נותרו החיילים לפרק זמן ארוך באופן יחסי- שנה, כאשר במרבית ההיאחזויות התחלפו החיילים כל חצי שנה. ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020.

והיו קיימים מתחים בעניין חלוקת כוח האדם בין המשימות המשקיות לביטחוניות; ועל כך שהטיפול בהיאחזויות איננו בסמכותו של גוף מסוים בפיקוד הנח"ל, וההיאחזות כפופה לגדוד הנח"ל האזורי שאחראי בעיקר על חיילי הנח"ל במשקים.¹⁰⁰ בן אליהו, שהיה ככל הנראה בעל ראייה ארגונית רחבה, הציע כי בכל גדוד אזורי של הנח"ל (הגדודים באותה העת היו 902 ו-903) ימונה סגן מפקד גדוד, שיהיה אחראי על טיפול בהיאחזויות הנמצאות בגזרתו: "אדם אחד שזה תפקידו, והוא מבקר ובקי[א] דורש ומבצע, היה הקשר עימו נוצר מייד ובעיות רבות... היו מוצאות תיקון בקלות וכלאחר יד". בנוסף יוכל הקצין לסנכרן בין העבודה החקלאית הנדרשת ובין התפקידים הצבאיים של החיילים: "דבר זה היה מבטיח גם את הגמישות הדרושה כל כך להבטחת מתח התעסוקה ע"י התאמת יחסי העבודה והאימונים". לחילופין הציע בן אליהו להקים יחידה בפיקוד שתאגד תחתיה את כלל ההיאחזויות, או למצער את היאחזויות הנגב.¹⁰¹

להערכתי קלע בן אליהו נכונה לאחת הבעיות המבניות של מיזם ההיאחזויות בעשור השני למדינה. בניגוד למצב בראשית שנות ה-50, הרי שלא התקיימה בפיקוד הנח"ל מסגרת ייחודית לטיפול בהיאחזויות עקב הקיצוץ החד בכוח האדם בנח"ל.¹⁰² חיילי ההיאחזויות היו חלק מהגדודים האזוריים שמפקדיהם היו אחראיים על יחידות רבות: הכשרות חקלאיות במשקים, פלוגות קורס מכי"ם ופלוגות טירונים, ולא תמיד הבינו את הבעיות הייחודיות של ההיאחזויות. סיורים להיאחזויות התקיימו מידי פעם על ידי מפקדי פיקוד הנח"ל,¹⁰³ אולם הם לא התבצעו בהתאם לתוכנית סדורה. מפקד הנח"ל שמואל אייל דחה את ההצעה להקים מסגרת ייחודית להיאחזויות וטען: "איני רואה בה פתרון לבעיות הקיימות פרט לבעיות חדשות שיחידה כזו תיצור סביב עצמה", אולם סבר כמו בן אליהו כי יש למנות בכל גדוד סגן שאחריותו תהיה לטפל בהיאחזויות שבגזרת הגדוד.¹⁰⁴ גם ראש אגף הנוער והנח"ל דוד קורן החזיק בדעה דומה.¹⁰⁵ ככל הידוע לי לא יצאו רעיונות אלו אל הפועל, ומפקד ההיאחזות מעלה גלבוש בשנים 1966-1967 בני מור העיד כי הממשק היחיד שלו היה עם מפקד הגדוד האזורי, שלא תמיד התעניין במצבו. כמו כן- לפי עדותו של מור לא התקיימה הכשרה כלשהיא למפקדי היאחזויות (מור עצמו לא שירת כחייל או כמפקד בהיאחזות טרם מונה למפקדה של מעלה גלבוש) מלבד חפיפה ארוכה יחסית שהתבצעה בין המפקד היוצא לנכנס.¹⁰⁶ דברים דומים טען מפקדה הראשון של מעלה גלבוש- מיכה חורין,¹⁰⁷ ומפקדה של בארותיים בשנת 1962- דני שור שהעיד כי מפקד גדוד הנח"ל שהיה אחראי על בארותיים וישב במחנה שבטה לא התעניין במצבה של ההיאחזות וכמעט ולא העביר אליו פקודות.¹⁰⁸ מפקדה של חצבה, עמי אשכול, טען גם הוא כי לא הוכשר לפקד על ההיאחזות, וכי

¹⁰⁰ שי בן אליהו אל חיים בן דוד, 18.10.1960, 39/565/1961, א"צ; יומן בן גוריון, 3.6.1960, אב"ג.

¹⁰¹ שי בן אליהו אל חיים בן דוד, 18.10.1960, 39/565/1961, א"צ.

¹⁰² על תפקידים אלו ראו בפרק החמישי של עבודה זו.

¹⁰³ ראו לדוגמה בהקשר לעין יהב על ביקורו של סגן מפקד הפיקוד צבי שמאלי: צבי שמאלי אל המחלקה להתיישבות, סיכום ביקור בעין יהב, 7.9.1961, 4/11/12-7, א"י"ט. במקרים אחרים התבצעו ביקורים של מפקדי הגדודים: מג"ד 904, דו"ח תעסוקה ומנהלה בהיאחזות צור נתן, 7.10.1966, 6/11/12-7, ולעיתים אף של כל מטה פיקוד הנח"ל: שלישות הנח"ל אל מג"ד 904, סיכום ביקור מטה [בצור נתן], 7.1967, 6/11/12-7, א"י"ט.

¹⁰⁴ שמואל אייל אל יצחק רבין, הטיפול בהיאחזויות- מכתב עין יהב, 11.1960, 39/565/1961, א"צ.

¹⁰⁵ שי בן אליהו אל חיים בן דוד, 18.10.1960, 39/565/1961, א"צ.

¹⁰⁶ ראיון טלפוני עם בני מור, 29.6.2020.

¹⁰⁷ ראיון טלפוני עם מיכה חורין, 17.8.2020. חורין אמנם היה בן משק (טירת צבי) אולם הכשרתו הצבאית- מהגיוס לפיקוד הנח"ל, דרך שירות בגדוד הנח"ל המוצנח ולאחר מכן מעבר קורסי פיקוד ושירות כמ"מ באותו הגדוד, לא כללה אף פרק של הכשרה חקלאית.

¹⁰⁸ דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020.

מפקד ההיאחזות היה 'זאב בודד' שהיה עליו לדאוג לכל צרכיהם של אנשיו.¹⁰⁹ באופן דומה טען סגן מפקד הנח"ל באותה העת, צבי לבנון, כי לא על כל ההיאחזויות פקדו מפקדים שהיו בקיאים בחקלאות.¹¹⁰

בתום שנת השירות בעין יהב וכאשר חברי גרעין נאות היו אמורים לעבור לגדוד האימון המתקדם של הנח"ל, בקשו עשרה מהם להישאר בהיאחזות גם בשנתם השנייה בצבא. לאחר מאבק מול גורמים שונים אישר מפקד הנח"ל שמואל אייל את בקשתם. בהמשך, ובתום שירותם הסדיר נותרו חברי הגרעין בעין יהב כאזרחים,¹¹¹ כאשר חברי גרעינים אחרים שהגיעו מאוחר יותר שירתו בהיאחזות כחיילים. העירוב שבין מתיישבים אזרחיים וחיילים יצר מורכבות בתחומים שונים, ולכן נקבע נוהל מפורט שחייב גם את הקבוצה האזרחית שקיבלה על עצמה את מרותו של מפקד ההיאחזות בנושאים ביטחוניים.¹¹² עין יהב אוזרחה בקיץ 1962 בתום תהליך הדרגתי: בשלב הראשון השתלבו מסיימי השירות הסדיר שחפצו להישאר בנקודה בגרעין האזרחי, ובהמשך הפכה ההיאחזות ליישוב קבע.¹¹³ בשלביה האחרונים של ההיאחזות החל להתרקם גם קשר יוצא דופן בין פיקוד הנח"ל לבין החברה להגנת הטבע. שיתוף הפעולה היה אמור לסייע בטווח הארוך לשמירה על מגוון המינים באזור ובמסגרתו היו אמורים בעתיד להיפתח גם מרכזי הדרכה בהיאחזויות- ונבחנה הקמת אכסניה לאירוח. נקבע כי אחד מחיילי עין יהב יהפוך לנציג של החברה להגנת הטבע ובמשך שבועיים בכל חודש יעסוק בפעילויות של שמירת טבע במימון החברה. נקבעה גם תוכנית הרצאות לחיילי ההיאחזות וביקור של מנכ"ל החברה אמוץ זהבי.¹¹⁴

כמו במקרה של נוטרה גם סיפורה של עין יהב מדגים את שקיעתו של מיזם ההיאחזויות כאשר ללא לחץ של יחידים ההיאחזות לא הייתה קמה. תכתובותיו של מקים ההיאחזות שי בן אליהו חשפו גם את יחסי השליטה הבעייתיים של פיקוד הנח"ל על ההיאחזויות באותה העת, כאשר מפקדי הגדודים של הנח"ל לא ידעו 'לאכול' את ההתנהלות השונה בהיאחזויות.

¹⁰⁹ עדות עמי אשכול, 12.2012, ארכיון חצבה.

¹¹⁰ לבנון, באפיקי נחל חי, עמ' 86. אשכול, שהפך להיות מפקד הנח"ל בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, החזיר את תפקיד קצין ההיאחזויות והידק את השליטה של הפיקוד על הנקודות.

¹¹¹ מרכז גרעין נאות, עתיד גרעין ב', 29.6.1960, ארכיון עין יהב; ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020.

¹¹² דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 194.

¹¹³ ללא ציון שולח, עין יהב- פקודת ארגון לקראת הפיכת ההיאחזות ליישוב קבע אזרחי, 28.3.1962, 12-7/4, אי"ט. במהלך שלבי האיזרוח שהתה במקום מחלקת נח"ל סדירה.

¹¹⁴ קצין חינוך הנח"ל אל גדודים 902 ו-903, תכנון פעולות החברה להגנת הטבע בעין יהב, 4.3.1962, 12-7/4, אי"ט.

פרק שביעי: תוכנית מצודות הספר ועלייתו מחדש של מיזם היאחזויות הנח"ל

תוכנית מצודות הספר של יוסף ויץ: תכנון אנכרוניסטי במציאות משתנה

כפי שנכתב לעיל, לאחר מבצע קדש הסתייגה המחלקה להתיישבות מהקמת היאחזויות חדשות. סביר להניח כי ללא התערבותם של גורמים נוספים היה מיזם ההיאחזויות נמוג במהלך העשור השני למדינה, כפי שקרה לאופרציות רבות של התיישבות ביטחונית שקמו ונפלו בתקופת המנדט. המספר הנמוך של היאחזויות חדשות היה גורם לקיצוץ דרסטי, עמוק יותר ממה שנעשה בפועל, במסגרת כוח האדם של הנח"ל; וכך גם לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר משימות התיישבות רבות ניצבו לפתחו של הנח"ל הרי שהיכולת שלו לבצען הייתה נפגעת בצורה משמעותית.

הגורם שהשפיע על הישרדותו של מיזם ההיאחזויות בתקופה זו היה מעורבות קק"ל בתוכנית 'מצודות הספר', במסגרתה הוקמו שש היאחזויות ותוכננו נוספות. מי שתכנן והוביל את התוכנית היה יוסף ויץ, ראש מחלקת הקרקעות והייעור בארגון.¹¹⁵ ויץ היה שותף מרכזי, במסגרת תפקידו בקק"ל ובזכות עברו במחלקה להתיישבות,¹¹⁶ בשורה של מיזמים שנגעו להתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט. כך היה מהתומכים בשיטת 'חומה ומגדל', יחד עם משה שרתוק ומול ההתנגדות של ארתור רופין ואליעזר קפלן.¹¹⁷ בתחילת שנות ה-40 פיתח את שיטת ההיאחזויות האזרחיות.¹¹⁸ עשור מאוחר יותר היה ויץ מהמתנגדים לקו שהוביל לוי אשכול והמחלקה להתיישבות וראה בשלילה את ההתיישבות ההמונית של העולים בספר. ויץ סבר כי פעולותיו של אשכול מביאות ל"עליות מבוהלות שאינן תואמות את המצב הכספי וההדרכתי" וטען כי "הכמות תוכננה על חשבון האיכות לרעת שתיהן". בשלב מסוים אף סרבה קק"ל להשתתף במימון ההתיישבות החקלאית.¹¹⁹ כאשר החלו שומרוני ואשכול לגבש את מיזם ההיאחזויות ב-1951 הייתה המעורבות של קק"ל בו מינורית, וכללה בעיקר הקצאה של קרקעות והעסקת חיילים בעבודות ייעור והכשרת קרקע בחלק מההיאחזויות. בקיץ 1953 השתתפו קק"ל ו-ויץ באפיזודה של הקמת היאחזויות יהוד הגליל, אולם ההשקעה של הארגון בנקודות הייתה מועטה, ובעת הצמצום בהיאחזויות בראשית כהונתו של דיין פורקו היאחזויות אלה ללא התנגדות מצד קק"ל.¹²⁰

בתחילת שנות ה-60 השתנתה גישתו של ויץ, דווקא בעת בה המחלקה להתיישבות והצבא נסוגו מתמיכתם בהתיישבות הביטחונית. ויץ זיהה את מיעוט ההתיישבות החדשה בספר, ובשיחה עם אשכול טען: "זוהי תעודת עניות לכולנו, ובעיקר למפלגה... שזה שנתיים נפסקה העלייה על הקרקע, ויישובים חדשים עומדים ריקים. ישנם יהודים בארץ, ויהודים באים, וסכנה מדינית

¹¹⁵ והחל משנת 1960 גם המנהל הראשון של מנהל מקרקעי ישראל.

¹¹⁶ בראשית תקופת המנדט שימש כמפקח על הנטיעות ביישובים שהוקמו על ידי המחלקה. במקביל לאחר הקמת המדינה מונה בנו של ויץ, רענן, למנכ"ל המחלקה להתיישבות.

¹¹⁷ ויץ, 'יומני', חלק א', עמ' 223.

¹¹⁸ ראו בפרק הראשון של עבודה זו.

¹¹⁹ לדין שבין שני האישים נשתרבבו גם מאבקי כוח אישיים. ויץ אל אשכול, 23.10.1951, A246\ 695, אצ"מ.

¹²⁰ ראו בפרק השלישי של עבודה זו.

נשקפת לנו משטחי ספר שאינם מיושבים ואינם מעובדים". לשאלתו של אשכול- מה ניתן לעשות, ענה ויץ: "לתת את הדעת על המצב. לטכס עצה, לחפש דרך, רק לא להמשיך באדישות זו".¹²¹ אחד הגורמים המרכזיים למהפך בגישתו של ויץ היה שינוי ארגוני שהתרחש באותה העת: מנהל מקרקעי ישראל קם, והסמכויות בטיפול בקרקעות המדינה הועברו אליו מקק"ל. ויץ חשש שבעקבות השינוי קק"ל חייבת למצוא לעצמה תחומי פעולה חדשים, שאם לא כן יתאינו הסיבות לקיומה.¹²² בישיבה שהתכנסה בעקבות הלחץ של ויץ בהשתתפות ראשי המחלקה להתיישבות ושר החקלאות דיין גילה ויץ שהוא בדעת מיעוט, ומול טענתו כי יש לפעול לחידוש ההתיישבות המסיבית בספר ענה אשכול כי "אינו רואה פתרון אלא בעלייה גדולה. את האנשים היושבים במעברות וכו' לא יזיזו גם בדחפור לשם הליכה להתנחלות". בדעתו של אשכול תמכו גם יתר הנוכחים.¹²³

באביב 1960, ומשהבין שמהגורמים האזרחיים לא תבוא הישועה, החליט ויץ להשליך את יהבו על שיתוף פעולה ישיר עם צה"ל, והחל לעבד הצעה להקמת 'מצודות ספר'- יישובים צבאיים שיקומו בגבולות. בדיונים מקדימים בתוך קק"ל גובשה הצעה להקמת 17 מצודות שכאלה.¹²⁴ ביוני של אותה השנה קיים ויץ סיור עם הרמטכ"ל לסקוב בגבול הלבנון, ושם הציג לפניו את הקווים הכלליים של התוכנית. העקרונות שהנחו את התוכנית היו התיישבות של כ-40-50 חיילי נח"ל שיתחלפו מידי שנה בכל נקודה. החיילים יעסקו בהכשרת הקרקע ובעבודות נוספות שיסופקו על ידי קק"ל. לסקוב, שראה את התוכנית העקרונית בחיוב, ביקש תזכיר פרטני יותר.¹²⁵ שבועיים מאוחר יותר העביר ויץ לסקוב את התזכיר המובטח. בפתח לתזכיר כתב ויץ: "גבולות ישראל עם לבנון, סוריה וירדן, מראש הנקרה בצפון ועד חירבת יתיר בדרום, הנמשכים באורך של חמש מאות ק"מ, פרוצים הם ברובם מאין יישובים יהודיים, וגושי אדמה רבי שטח, המצטרפים למיליון דונם, אינם מעובדים ברובם הגדול." בהמשך התזכיר הוצגו האתגרים הצבאיים והמדיניים של ההתיישבות בספר, ובראשם- מניעת לחץ בין לאומי ליישוב פליטים באזורים השוממים שבגבולות. ויץ אפיין 13 'גושי אדמה' בגבולות בהם ההתיישבות מועטה או לא קיימת, ובהם נדרשת פעילות התיישבות מסיבית: שלושה בגבול הלבנוני, אחד בגבול הסורי, והשאר בגבול עם הגדה המערבית- מהגלבע ועד לתל ערד. הנקודות המוצעות, 'מצודות הספר', היו אמורות להיות 'נעיצת קנה' ראשונית בתוך הגושים שתוארו, כאשר לאחר מכן עם בואה של עלייה משמעותית מחו"ל, יאוכלס כל 'גוש' שסביב למצודה ויוקמו בו יישובי עולים.¹²⁶

הנקודות היו אמורות להזכיר בצורתן החיצונית את יישובי 'חומה ומגדל': חצר מוקפת בחומת ביטחון ובה חדרי מגורים ל-40-50 איש, ובסמוך בריכה לאגירת מי גשמים ומגדל תצפית. החיילים היו אמורים לעבוד תחת אחריות קק"ל בעיקר בהכשרת השטח, פילוס דרכים וייעור, כאשר קק"ל התחייבה לספק לכל חייל כ-250 ימי עבודה בשנה. העבודה בחקלאות תפסה מקום משני בלבד בעתיד הנקודות, ונועדה בעיקר לתצרוכת עצמית. הסדר זה, בו קק"ל מממנת בפועל את הנקודות

¹²¹ ויץ, 'יומני, חלק ה', עמ' 146.

¹²² שם, עמ' 147; הס- אשכנזי, 'מקומו של יוסף ויץ', עמ' 281. חלק מראשי קק"ל קראו להקים פארקים של קק"ל בערים הגדולות כדי לשווק את הצלחות הארגון. ויץ טען כנגדם: "כוחה של הקה"ל בהפרחת שממתה של אדמת ישראל... ולא בחלונות ראוה שרק מציצים בהם וממשיכים ללכת". ויץ, 'יומני, חלק ה', עמ' 162.

¹²³ ויץ, 'יומני, חלק ה', עמ' 147.

¹²⁴ שם, עמ' 163.

¹²⁵ שם, עמ' 164.

¹²⁶ יוסף ויץ אל חיים לסקוב, מצודות הספר, 4.7.1960, 42/919/1967, א"צ.

היה אמור להתקיים לתקופה של כ-5-10 שנים, עד לבואה של העלייה הגדולה, אז יחליפו העולים את החיילים. ויץ נמנע מבקשה מפורשת כי פיקוד הנח"ל יהיה זה שישלח את חייליו למצודות,¹²⁷ אולם ציין כי ישנו הכרח שהשירות במצודות ייחשב לשירות חובה, והחיילים במקום יתחלפו בכל שנה. בנוגע למיקום הגאוגרפי של הנקודות הציע ויץ, בהתאם ליגושי האדמה, להקים 17 מצודות: שלוש נקודות בגבול הלבנוני, אחת בגבול הסורי (שפך הירדן) ו-13 בגבול הגדה המערבית. מרבית הנקודות לא תוכננו כסמוכות זו לזו, ולא ניכר מאמץ להקים גושים של מצודות.¹²⁸ מלבד המצודות הציע ויץ לסלול דרך ביטחון באורך 550 ק"מ מראש הנקרה ועד לתל ערד, שתקשר בין הנקודות ולאורכה ינועו כוחות סיור.¹²⁹

עיון בתוכנית מצביע על מספר הבדלים משמעותיים בין המצודות לבין ההיאחזויות שקמו עד לאותה העת. מיזם ההיאחזויות נועד להשיג מטרות חינוכיות-שילובם של הבודדים, משקיות-הקמת יישובים ברי קיימא, וביטחוניות. המטרות החינוכיות נעדרו מתוכניתו של ויץ, כאשר אחת הייתה לו אילו חיילים יאיישו את המצודות. בתוכנית אין ניסיון להשאיר את החיילים לזמן ארוך בנקודה, ובאופן מתמיה אף דרש ויץ כי החיילים יתחלפו בכל שנה.¹³⁰ המטרות המשקיות היו שונות גם הן באופן ניכר: לעומת הרצון לפתח את ענפי המשק החקלאיים ולאזרח במהירות את ההיאחזויות שקמו בשיתוף המחלקה להתיישבות, התהליך בו תהפוך 'מצודת ספר' ליישוב של קבע הוא ארוך, תלוי בתנאים אוטופיים של 'עלייה גדולה', והיה ברור שהמצודות אמורות לשמור על אופיין הזמני לשנים רבות. פועל יוצא של הזמניות ארוכת הטווח הוא התמקדות של החיילים בהכשרת הקרקע ולא בפיתוח ענפי משק חקלאיים.¹³¹ ההימנעות מעיסוק רב בחקלאות אפשרה גם את הקטנת מספר החיילים בכל היאחזות, מ-100-120 בהיאחזות 'סטנדרטית' ל-40-50 חיילים.¹³² גם לגבי המטרות הביטחוניות התקיים שוני: ויץ שם את הדגש על המטרות הטריטוריאליזציות-מניעת אובדן שטחים שוממים ופחות על פתרון בעיית ההסתננות שהייתה מינורית בראשית שנות ה-60. נקודה זאת נוספת בשתי התוכניות הייתה האמונה כי הקמת נקודה צבאית תאפשר להקים נקודות אזרחיות נוספות בסביבותיה.

המיקום הגאוגרפי של המצודות מעלה תמיהה: רוב הנקודות היו אמורות לקום בגבול הגדה המערבית שהיה שקט באופן יחסי באותה העת. בנוסף- אין בידינו עדויות ברורות המצביעות על לחץ בין לאומי שהופנה כלפי ישראל באותה העת לוותר על שטחים שהיו צמודים לגבול הגדה.¹³³ ייתכן כי ויץ ניסה להילחם כאן את ה'מלחמה הקודמת': תוכנית שהייתה רלוונטית לתחילת שנות ה-50 הייתה אנכרוניסטית במידה רבה עשור מאוחר יותר. מתוך יומנו של ויץ עולה תסכול רב על כך שהמחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות זנחו את התפיסה המסורתית של חשיבות אכלוס

¹²⁷ אולי נכוון ויץ בעת העבודה עם חיילי הנח"ל בהיאחזויות יהוד הגליל.

¹²⁸ הנקודות היו, בסידור מצפון לדרום: תל מנור, בירנית, מרומי שדה (מיס), שפך הירדן, הר ברקן, הר מלכישוע, שיח איסקנדר (אום אל פאחם), ערעה-ברטעה, חורבת דרדר (מול פלמה), מודיעין, מודיעין הדרומית, הר עוזרר, שלוחת קובי, דרום אדוריים, חורבת יתיר ותל ערד.

¹²⁹ יוסף ויץ אל חיים לסקוב, מצודות הספר, 4.7.1960, 42/919/1967, א"צ.

¹³⁰ בסיומו של התזכיר צוין באופן עקיף כי חלק קטן מהחיילים יבחרו בחקלאות כאורח חיים, אולם לא היה זה סעיף מרכזי בתוכנית אלא תוצאת אגב.

¹³¹ באופן מסורתי התקיימה החלוקה בין קק"ל למחלקה להתיישבות כאשר קק"ל ספקה ימי עבודה ביישובי העולים שקמו בהכשרת קרקע וייעור והמחלקה להתיישבות בחקלאות.

¹³² הקטנת מצבת כוח האדם התאפשרה גם מכיוון שויץ לא חישב השתתפות של החיילים במשימות ביטחוניות. לא ברור כיצד הסתדרה הנחה זו עם הימצאותן של המצודות בגבולות.

¹³³ לחצים שכאלו התקיימו עשור קודם לכן, בסוף שנות ה-40 וראשית שנות ה-50. ראו לדוגמה: גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', עמ' 88.

הספר.¹³⁴ אולם מסתבר כי הייתה מידה מרובה של צדק בעמדתם: תפיסה שהיו לה יתרונות רבים במציאות הכלכלית, המדינית והביטחונית של העשור הראשון למדינה לא ענתה על האתגרים בעשור השני. ויץ בחר להיצמד לתפיסה הישנה בגלל מגוון של גורמים: לצד אמונה שלמה כי ליישוב הגבולות עדיין יש משמעות ביטחונית ומדינית ניכרת, לקידום התיישבות בספר הייתה גם חשיבות למאבק הציבורי על המשך דרכו של קק"ל, כפי שצינו לעיל.¹³⁵ יתירה מכך – עם נסיגתה של המחלקה להתיישבות מתמיכה בהיאחזויות ניתנה לקק"ל דריסת רגל במיזם שנתפס כמבטא באופן המובהק ביותר את הגשמתם של ערכי התיישבות וביטחון. לראשונה מאז ראשיתו של מיזם ההיאחזויות שורטטה תוכנית ארוכת טווח, בת מספר שנים (המצודות היו אמורות לקום במשך כעשור), להקמת מספר רב של נקודות.¹³⁶ ראוי לציין כי היוזמה לפיתוחה של תוכנית זו הייתה אזרחית ולא צבאית, למרות שמטרותיה היו צבאיות באופיין.

עיבוד התוכנית בגופים הצבאיים והאזרחיים

כצפוי זכתה התוכנית להתנגדות מצד המחלקה להתיישבות. אשכול טען כי "לצבא אין אנשים ולנו [המחלקה להתיישבות] אין כסף. אם אני [ויץ] יכול להשיג כסף בשביל 'מצודה' אתנהו לו [לאשכול], והוא ייתן לי שמות של יישובים קיימים", וסבר כי אין להקים את המצודות בתקופה של "חוסר עולים וחוסר פועלים".¹³⁷ במקביל נרשמה התנגדות גם במרכז החקלאי של ההסתדרות שייצג את תנועות ההתיישבות הקיבוציות והמושבות בגלל החשש שחיילי הנח"ל שיופנו למצודות לא יוכלו לחזק קיבוצים בספר.¹³⁸ לוויכוח הענייני נוסף גם פן של מאבק על סמכויות: ערב הקמת המצודות הראשונות, אלמגור ובארותיים, הפגינו ראשי המחלקה להתיישבות והמרכז החקלאי את מורת רוחם בפני בן גוריון מכך ש"הקרן הקיימת מטפלת בענייני התיישבות".¹³⁹ ויץ החליט להפסיק את הוויכוחים שלדידו היה עקרים, ופנה להעמיק את שיתוף הפעולה עם הצבא. כפי שראינו לעיל בצבא, בניגוד למחלקה להתיישבות, עדיין הייתה תמיכה מסוימת בתפיסת ההתיישבות הביטחונית, וגם לא הייתה לגופים הצבאיים סיבה להיאבק על סמכויות עם קק"ל. הרמטכ"ל לסקוב העביר את ההצעה לסקירתם של ראשי האגפים במטכ"ל ופיקוד הנח"ל, כאשר היה ברור למטכ"ל כי חיילי הנח"ל הם אלו שיאיישו את המצודות.¹⁴⁰ מפקד הנח"ל אהרון אבנון ראה את התוכנית כחיובית אולם טען שבשל מצוקת כוח אדם יוכל הנח"ל לאייש רק שתי היאחזויות בכל שנה, והציע להפנות חיילים בודדים לנח"ל (עניין שנפסק באמצע שנות ה-50) בכדי להוסיף כוח אדם שניתן יהיה לשלוח למצודות.¹⁴¹ דוד קורן, ראש אגף הנוער והנח"ל הסתייג משיתוף הפעולה עם קק"ל, ובעיקר מהרעיון שחיילי הנח"ל יהיו במעמד של עובדי הארגון. קורן

¹³⁴ לדוגמה: ויץ, 'יומני', חלק ה', עמ' 147.

¹³⁵ על הדיונים לגבי תפקידה ותפקודיה של קק"ל ראו חליפת מכתבים בין ויץ לאשכול אצל: 695\A246, אצ"מ.

¹³⁶ בכל ההתכתבויות לגבי ההיאחזויות שקמו בשנים 1951-1957 לא מצאתי תוכנית ארוכת טווח המתפרשת על פני שנים ונוקטת במיקום העתידי של הנקודות.

¹³⁷ אשכול אל ויץ, 27.12.1960, 695\A246, אצ"מ; ויץ, 'יומני', חלק ה', עמ' 183.

¹³⁸ ויץ, 'יומני', חלק ה', עמ' 181.

¹³⁹ לשכת מנכ"ל משרד הביטחון אל אלחנן ישי, היאחזויות נח"ל בבארותיים וכורזים, 31.7.1961, 7-12/1961, 1.

איי"ט.

¹⁴⁰ ראש אג"ם, מצודות הספר, 9.7.1960, 9.8.1960, 42/919/1967, אצ"מ; אריה תיכון- ראש לשכת מפקד

אג"ם אל פיקוד הנח"ל, מצודות ספר- הצעת קק"ל, 9.8.1960, 42/919/1967, אצ"מ.

¹⁴¹ אהרון אבנון אל לשכת ראש אג"ם, מצודות ספר- הצעת קק"ל, 29.8.1960, 42/919/1967, אצ"מ.

כתב לסגן שר הביטחון שמעון פרס: "נראה לנו שהקמת היאחזויות צריכה להיות ע"י מחלקת ההתיישבות שיש לה מנגנון וניסיון בשטח ואילו הקרן הקיימת צריכה להסתפק בהעברת אמצעים למטרה זו".¹⁴² כפי שנראה להלן, לחששות שהעלה קורן היה בסיס מוצק.

חודשיים מאוחר יותר אישר שר הביטחון בן גוריון באופן סופי את הקמת המצודות, לאחר שהמטכ"ל נתן אישור עקרוני לתוכנית. בישיבת מטכ"ל סוכם כי שלוש המצודות הראשונות שיקומו יהיו בכורזים (שפך הירדן), פלמה ובארותיים.¹⁴³ העניינים התקדמו בצורה יגעה. בפגישה שקיים ויץ עם חרסינה ועם ראש אכ"א אהרון דורון הסכים האחרון לשחרר שני צוותים של חיילי נח"ל לשתי מצודות שיוקמו בקיץ 1961; אולם הצבא החל להתמקח על הייעוד של החיילים, ודורון הציע כי בכל מצודה יהיו 65-70 חיילים - גבוה מההצעה המקורית, אולם רק כ-30 מהם יעבדו והשאר יעסקו בפעולות צבאיות.¹⁴⁴ ויץ הסתייג מהעלות הכספית שתאמיר ובנוסף טען: "חוששני שהאווירה תהיה צבאית ולא זו של עבודה, ואז גם העבודה לא תהא שווה הרבה".¹⁴⁵ בתגובה לחששות של ויץ הסכים אכ"א להתחייב להפנות חיילים אחרים למצודות אם מצבת חיילי הנח"ל שיעסקו בעבודה תהיה נמוכה מהרצוי ולהוריד את הסכום השנתי שנדרש מקק"ל לכל מצודה.¹⁴⁶

טרם ראשית הביצוע צריך היה ויץ לשכנע את דירקטוריון קק"ל בנחיצות התוכנית. בישיבה שהתקיימה בקיץ 1961 סקר ויץ את פעולתה של קק"ל במשך שלוש השנים הקודמות בפילוס דרכים ובהכשרת קרקע בספר - בעיקר בגליל העליון. עבודות אלו התצבעו בתרומתם של יהודי אנגליה שטענו כלפי הארגון: "בשביל מה יש להשקיע כספים אם אין התאחויות בקרקע?". בטענות אלו הצדיק ויץ את כניסתה של קק"ל למעשה ההתיישבותי עצמו, וסקר את תוכנית המצודות. בישיבה הוצגו שתי מצודות להתיישבות בזמן הקרוב, הראשונה בשפך הירדן - בכורזים והשנייה בבארותיים (שלא הופיעה בתוכנית המקורית). הדירקטוריון קיבל באופן עקרוני את התוכנית.¹⁴⁷

חודש מאוחר יותר התקיים דיון נוסף בדירקטוריון על המקורות הכספיים לשלב הראשון של מיזם מצודות הספר, שנקרא - 'תוכנית כורזים'. הדיון מעניין משום שהוא חורג מהתחום הכלכלי הצר ונוגע בנימוקים של ראשי קק"ל לתמיכה בתוכנית היקרה.¹⁴⁸ אברהם הרצפלד טען כי יש להקצות את הכספים לתוכנית, ובהמשך לדרוש החזר כספי על בניית המצודות מהמחלקה להתיישבות ומהמדינה, ואמר: "אני מברך על תוכנית כורזים וסבורני שדבר זה יחזק את היוקרה של קק"ל". ארזי הוסיף: "בתוכנית כורזים יש שני מומנטים ישראליים: ביטחון והתיישבות השלובים זה בזה, וכן שני אלמנטים הקשורים בעבודת הקה"ל: הכשרת קרקע והסברה לפעולות אוסף הכספים". לעומת טענות אלו שהבליטו את האלמנט ההסברתי טען קמיני: "סבורני כי תוכנית כורזים אינה צריכה להישקל מבחינה תעמולתית, כי איני סבור שפעולות אלו יקדשו

¹⁴² דוד קורן אל סגן שר הביטחון, הקמת שתי היאחזויות בשנת 1960-1961, 9.9.1960, 467/2230/1997, א"צ.

¹⁴³ אריה תיכון אל יוסף ויץ, מצודות הספר, 9.1960, 42/919/1967, א"צ; לשכת ראש אג"ם אל ראש אג"ם, מצודות ספר - תכנון שיא כ"א לשנת 62/61, 14.10.1960, 42/919/1967, א"צ; סיכום ישיבת ראשי אגפים, 8.11.1960, 42/919/1967, א"צ.

¹⁴⁴ אהרון דורון אל יוסף ויץ, מצודות ספר, 20.11.1960, 42/919/1967, א"צ.

¹⁴⁵ ויץ, יומני, חלק ה', עמ' 182.

¹⁴⁶ אהרון דורון אל יוסף ויץ, מצודות ספר, 28.11.1960, 42/919/1967, א"צ. בסופו של דבר הסכים הצבא לייעד 35 חיילים בכל מצודה לעבודות. זכרון דברים בין קק"ל למשרד הביטחון, 1.1962, KKL5\27885, אצ"מ.

¹⁴⁷ פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 3.7.1961, אצ"מ; ויץ, המחרשה הגדולה, עמ' 87.

¹⁴⁸ עלות התקציב של המצודה בכורזים היה 425 אלף לא"י ובבארותיים 235 אלף לא"י.

המוסד בעיני הציבור. אנו חייבים לבצע את תוכנית כורזים משום שעניין זה נחוץ והכרחי ומשום שעדיין לא קמו במדינה מוסדות שידאגו לכיבוש אזורי הספר". בסופו של דבר אישר הדירקטוריון את ההחלטה להקים מכספי קק"ל את המצודה בכורזים, אולם נקבע כי כאשר יועבר המחנה למחלקה להתיישבות תנהל איתה קק"ל מו"מ על החזר כספי ההשקעה.¹⁴⁹ הדיון מאשש את הטענה שנכתבה לעיל ולפיה אחד השיקולים המרכזיים שהובילו לתוכנית המצודות היה הרצון להעלות את יוקרתה של קק"ל להצדיק את קיומה גם בתקופות של שינויים ארגוניים, ואולי אף ליטול את מקל ההובלה של ההתיישבות החלוצית מאת המחלקה להתיישבות.¹⁵⁰

שנה וחצי מאוחר יותר, לאחר ששלוש מהמצודות כבר עלו אל הקרקע (כורזים- אלמגור, בארותיים ומעלה גלבוע), הגיעה התוכנית למשוכה נוספת, בישיבה שהתקיימה במנהל התכנון שהיה כפוף באותה העת למשרד החקלאות. מול ויץ שביקש לאשר שבע מהמצודות כיישובי קבע, הביעו חלק מהנוכחים חוסר נוחות מכך שקק"ל, גוף ללא ניסיון בהתיישבות הוא המוביל את התוכנית, ומכך שלא נעשו סקרים לבחינת מצאי הקרקע והמים במצודות המתוכננות.¹⁵¹ יוסף עמיעד- ראש מנהל התכנון, פקפק באפשרותן של המצודות להתקיים כיישובי קבע בגלל שהנקודות שנבחרו היו לטענתו ללא תנאים משקיים מתאימים. מנכ"ל משרד החקלאות הסכים עם טענתו של עמיעד. בסיכומו של הדיון קבע שר החקלאות משה דיין כי אלמגור תהפוך ליישוב קבע- ושאר הנקודות בצפון הארץ יוותרו במעמד של היאחזות;¹⁵² אולם בשתי הנקודות הדרומיות המיועדות לפי ויץ להקמת מצודות, דביר ויתיר, אין די מים וקרקע בכדי להפכם ליישובי קבע גם בעתיד ולכן אין טעם להקים בנקודות אלו היאחזויות.¹⁵³ באותה העת גם נחתמו הסדרים כספיים בין משרד הביטחון ובין קק"ל, שתאמו בקווים כלליים את התוכנית המקורית של ויץ.¹⁵⁴ הדיון במנהל התכנון חושף את הפערים המהותיים בתוכנית המצודות: החלטה על הקמת היאחזויות ללא בדיקה מקדימה שתוודא כי השטח החקלאי מתאים, וחוסר תיאום בין ויץ וקק"ל לשאר הגופים ההתיישבותיים במדינה.

ראשית הביצוע: הקמת כורזים (אלמגור)- אתגרים ביטחוניים ויתרונות תעמולתיים

כאמור, שתי הנקודות הראשונות שנבחרו מתוך כלל המצודות שהציע ויץ היו בשפך הירדן לכנרת- בכורזים, ובגבולה הדרומי של פתחת ניצנה- בבארותיים.¹⁵⁵ למרות שבתוכנית המקורית הרוב המכריע של הנקודות היו בגבול הגדה המערבית, המטכ"ל נתן את הבכורה לנקודה היחידה

¹⁴⁹ פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 3.8.1961, אצ"מ.

¹⁵⁰ בעקבות הלחץ מצד המחלקה להתיישבות נקבע בסופו של דבר הסדר לפיו זו תשתתף עם קק"ל בהקמת המצודות בכורזים ובבארותיים, אולם מהות השיתוף לא הובהרה כל צורכה. אהרון חרסינה אל יוסף ויץ, היאחזויות בבארותיים וכורזים, 8.9.1961, S15\ 40855, אצ"מ.

¹⁵¹ טל, **מצודות הספר**, עמ' 17.

¹⁵² הכוונה הייתה למעלה גלבוע שכבר עלתה על הקרקע, ולמי עמי, מודיעין ובריגית שהיו בשלבי תכנון.

¹⁵³ תמצית הדיון בבעיות היאחזויות במנהל התכנון, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר 2.1963), 9/19/1967/42, אצ"מ; ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 252-253; הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 318-319.

¹⁵⁴ לפי הסיכומים קק"ל אמורה לתקצב את אחזקת המבנים, הציד החקלאי ימי העבודה של החיילים, את עלות אחזקת מפקד הנקודה, סגנו ומדריך חקלאי. הצבא אמור לשאת בהוצאות אחזקת שאר החיילים והסגל, ולהעמיד בכל יום שלושים חיילים לפחות לרשות קק"ל. הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 320.

¹⁵⁵ ההחלטה התקבלה לראשונה בשיחה בין הרמטכ"ל צור לויץ במרץ 1961. ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 194.

שהייתה סמוכה לגבול הסורי, שהיה המורכב ביותר מבחינה ביטחונית באותה העת.¹⁵⁶ רעיון ההיאחזות בשפך הירדן, בסמוך לשטח המפורז המרכזי וליד אתר הקרב שהתקיים מול הסורים במאי 1951, צץ ועלה מידי פעם כבר במהלך שנות ה-50.¹⁵⁷ בסוף שנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 המשיכה הפעילות הסורית העוינת באזור השפך: בתחילת 1959 נחטפו שני יהודים אמריקאים שהתגוררו בכפר בלום בעת שסיירו באזור על ידי חיילים סורים והוחזרו במהרה לארץ.¹⁵⁸ בהמשך אותה השנה נשדד עדר ישראלי בשטח המפורז על ידי חיילים סורים שחצו את קו הגבול.¹⁵⁹ ביוני 1961 הסתננו מפגעים סורים דרך אזור השפך ורצחו שומר דרוזי ממזרח לקיבוץ חוקוק.¹⁶⁰ הפעילות העוינת שהתרחשה גם בתקופה של רגיעה יחסית בגבולות המדינה והרצון לעבד חלקות בגבול האזור המפורז שנרכשו מערבים במו"מ חשאי,¹⁶¹ הכתיבו את הבחירה בכורזים כמקומה של המצודה הראשונה. גם העובדה כי רמת כורזים הייתה אחת הנקודות היחידות לאורך הגבול הסורי בה השטחים הישראליים היו גבוהים מהשטחים הסורים שיחקה תפקיד בבחירה זו (מפה

162. 6)

במהלך שנת 1961 לחץ ויץ על עלייה מהירה לנקודה, והציע שטרם השלמת המבנים יתגוררו חיילי הנח"ל באוהלים.¹⁶³ בתאריך הסמלי של ה-29 בנובמבר 1961 (תאריך זה נקבע גם כיחג הנח"ל) הוקמה בכורזים ההיאחזות שקבלה את השם אלמגור. שלושת הגרעינים הראשונים שעלו לנקודה היו של איחוד הקבוצות והקיבוצים, ואליהם הצטרפו כעשרה חיילים בודדים. בתקופה מאוחרת יותר הגיעו לאלמגור גרעינים של תנועת המושבים והחליפו את גרעיני האיחוד. טרם הקמת ההיאחזות ביקש ראש אגף הנוער והנח"ל אלחנן ישי את ברכתו של ראש הממשלה בן גוריון לחיילים העולים אל הקרקע וקיווה כי "הנח"ל יוכל לעמוד בהתחייבויותיו ולפחות כל שנה להעלות היאחזות חדשה".¹⁶⁴

האוריינטציה של קק"ל, שעסקה בהכשרת קרקע ולא בפיתוח משקי, הורגשה היטב באלמגור. סיכום של האחראי על הנקודה מטעם הארגון מראה כי רוב מוחלט של ימי העבודה לא נוצלו לטובת עבודות חקלאיות אלא לייעור, הכשרת קרקע והקמת המחנה.¹⁶⁵ בנוסף השתתפו החיילים

¹⁵⁶ לפי דבריו של סגן הרמטכ"ל רבין: "זוהי [אזור הגבול הסורי] הגזרה צפופת הצבא ביותר שיש לנו באיזה גבול שהוא מגבולות מדינת ישראל". רבין הסביר כי הצבא הסורי רואה בעצמו את הצבא הערבי היחיד שהצליח לנצח את צה"ל במלחמת העצמאות, ומכאן נובעת תוקפנותו. דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 21.8.1963, עמ' 6-3, ג"מ.

¹⁵⁷ דוד רשף אל אגף הנוער והנח"ל, הצבת גופי נח"ל להתיישבות, 11.6.1951, 7/12-7, 2/7, א"י"ט; קצין

היאחזויות, דו"ח ביקור בצפון, 29.4.1953, 4/321/1954, א"צ.

¹⁵⁸ 'יצאו לשחר את החטיפה', **מעריב**, 14.1.1959.

¹⁵⁹ 'הסורים שודדים...', **חרות**, 21.12.1959.

¹⁶⁰ 'מסתננים רצחו שומר ופצעו חברו', **על המשמר**, 21.6.1961. נראה כי השומר שמר על עבודות ההכשרה

של המוביל הארצי, אם כי הדבר איננו מצוין במפורש בכתבה

¹⁶¹ קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 39; גרינברג, 'מצפון תפתח הרעה', עמ' 322.

¹⁶² גרינברג, 'מצפון תפתח הרעה', עמ' 322. לפי עדותו של אהרון חרסינה, ראש ענף ההתיישבות באג"ם, הבחירה הראשונית בכורזים בתור מצודת ספר לא הייתה רעיון של ויץ אלא שלו ושל מטכ"ל צה"ל, והם אלו ששכנעו את ויץ בדחיפות ההשתלטות על הנקודה. חרסינה, **שיתוף הפעולה**, עמ' 9-10.

¹⁶³ אהרון חרסינה אל לשכת הרמטכ"ל, הקמת היאחזות, 2.1961, 42/919/1967, א"צ; חרסינה אל יוסף ויץ, הקמת מצודת ספר בשפך הירדן, 2.1961, 42/919/1967, א"צ.

¹⁶⁴ אלחנן ישי אל חיים ישראלי, עלייה לכורזים- היאחזות חדשה של הנח"ל, 15.11.1961, תיק התכתבות

60076, אב"ג; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 65.

¹⁶⁵ מקובר אל יוסף ויץ, סיכום ופרוט עבודות בכורזים, 3.1962, KKL5\27885, אצ"מ. אריה יוגב ששימש כמ"כ בהיאחזות בחצי השנה הראשונה לאחר הקמתה דווקא העיד על כך שהוא וחייליו עבדו בעבודות חקלאיות, אולם טען כי אלו נעשו בשיטות פרימיטיביות. ראיון טלפוני עם אריה יוגב, 28.10.2020.

בחשיפת אתר העתיקות הסמוך וקק"ל תוגמלה על כך על ידי משרד החינוך והתרבות.¹⁶⁶ חיילי ההיאחזות טענו כי העבודה בפיתוח הקרקע משעממת והם תבעו לעסוק בחקלאות ובגידול בעלי חיים. ויץ השיב כי החיילים הם "תושבים ארעיים במחנה, המתחלפים כל 6 חודשים, אין להשקיע כסף ועמל בפיתוח משק חקלאי הנדון מראש לגירעונות כבדים. המשימה היא: פיתוח קרקע-הכשרה, פילוס דרכים ויעור- כהכנה בשביל גוף שיבוא לשבת שם ישיבת קבע".¹⁶⁷

ויץ אולי קרא נכון את התמונה הכלכלית וניסה ללמוד מהניסיונות הבלתי מוצלחים של המחלקה להתיישבות שהביאו לגירעון תקציבי של מרבית ההיאחזויות, אולם ספק אם הבין (ושמא לא רצה להבין) את הלך הרוח בקרב חיילי הגרעינים בנח"ל, שמבחינתם העבודה בשדה לא הייתה עבודת דחק המספקת משכורת בסוף היום, אלא ביטוי להגשמה עצמית; עבודה סיוזיפית בהכשרת קרקע לא יכלה לספק מאוויים אלו. המנגנון הפקידותי של קק"ל לא הצליח להתמודד עם חיילי הנח"ל, ומנהל המקום מטעם הארגון לא הצליח להסתדר עם מפקד ההיאחזות, שלא נתן עדיפות לעבודה בהכשרת הקרקע. בעקבות חוסר מענה לתלונותיו מצד יוסף ויץ ביקש המנהל להשתחרר מהתפקיד.¹⁶⁸ בעימות אחר, קק"ל ביקשה להקים קיוסק למבקרים מתרומות נדבן אמריקאי שכנראה התנה את הקמתו בהצבת שילוט המעיד על התרומה, אולם חיילי ומפקדי ההיאחזות סירבו "בטענה כי אינם רוצים שילוט כלשהוא המצביע על תרומתו של איש, יהיה התורם אשר יהיה". נציג המחלקה להתיישבות שייצג את עמדת קק"ל (ההיאחזות עברה בהדרגה לידי המחלקה, ראו להלן) תקף את הצביעות של חיילי הנח"ל, לטענתו: "אי אפשר לדרוש התקנת מיזוג אוויר בבתים החדשים, כמו ששמעתי מפייהם, הבטחת רווחים קבועים, השתתפות בהוצאות ייצור... ומצד שני להיות 'נוער חלוצי גאה'. כל תקציבה של הקק"ל מקורה בתרומות של יהדות חוץ לארץ....".¹⁶⁹

שיתוף הפעולה הלכוי הבדלי האוריינטציה בין קק"ל לנח"ל והעובדה כי החיילים לא עמדו במכסות ימי העבודה שנקבעו להם הביאו את ויץ להכרה כי יש לערב באופן הדרגתי את המחלקה להתיישבות בניהול המקום.¹⁷⁰ במאי 1962, כחצי שנה לאחר הקמת ההיאחזות החלה המחלקה להתיישבות לתכנן את פיתוחו המשקי של אזור כורזים, ושלושה חודשים מאוחר יותר בוצעה באופן מסודר העברת האחריות על אלמגור מידי קק"ל אל המחלקה.¹⁷¹ במסגרת ההסכם המשולש שנתחם עם הצבא נקבע כי המחלקה להתיישבות תחזיר לקק"ל את הסכומים שהשקיעה במבני ההיאחזות.¹⁷² המחלקה להתיישבות ניסתה להמשיך ולפתח את החבל ולהקים יישובים נוספים מסביב להיאחזות, בהתאם לחזונו של יוסף ויץ לפיו מצודת הספר תהווה גרעין לגוש

¹⁶⁶ א.בירן אל יוסף ויץ, 28.10.1962, KKL5\ 27885, אצ"מ.

¹⁶⁷ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 220.

¹⁶⁸ שרון ויץ אל יוסף ויץ, כורזים, 31.5.1962 [במסמך מצוינת השנה 1961 אולם בהשוואה עם התאריך העברי וההקשר ניכר שזו טעות], KKL5\ 27885, אצ"מ.

¹⁶⁹ י. דרורי אל גדליה גל, אלמגור, 11.3.1963, 12-7 / 8 / 1, אי"ט.

¹⁷⁰ ה-ס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 306-307; 'אלמגור- בטיפול המחלקה להתיישבות', **דבר**, 10.7.1962.

¹⁷¹ מדור תכנון המשק- תת חבל הגליל במחלקה להתיישבות, הצעה ראשונית לתכנון אזור כורזין, 20.5.1962, S15\ 48519, אצ"מ; אהרון חרסינה אל בן שמש, היאחזות כורזים, 5.9.1962, 39 / 2 / 1964, אצ"מ; פלורסהיים אל ד' קלדרון, היאחזות הנח"ל באזור כורזים- אלמגור, 18.3.1963, 12-7 / 8 / 1, אי"ט.

¹⁷² פרוטוקול פגישה בעניין אלמגור, 8.1962, KKL5\ 27885, אצ"מ.

יישובים שיוקם בסביבתה, אולם תוכניות אלו לא צלחו.¹⁷³ ויץ הצליח לדחוף יהודי אמריקאי בשם יהודה אבני להקים חוות סוסים (חוות יורד הגליל) ברמת כורזים,¹⁷⁴ אולם מעבר לכך לא הצליחו המוסדות המיישבים ליצור מערך התיישבותי מסביב לאלמגור.

אירועים ביטחוניים באלמגור

מיקומה של אלמגור בגבול השטחים המפורזים והמשימות שהוטלו על חייליה לעבד את חלקות המריבה גרמו לתקריות אש מרובות. כבר טרם העלייה להיאחזות התנה סגן מפקד הנח"ל את הקמתה בבניית ביצורים מסיביים.¹⁷⁵ לפי עדותו של אריה יוגב ששימש כמ"כ באלמגור בחצי השנה הראשונה לקיומה הייתה סביבת ההיאחזות שקטה,¹⁷⁶ אולם עניין זה החל להשתנות כאשר החל עיבוד החלקות החקלאיות בסמוך לגבול. חיילי ההיאחזות היו אמורים לעבד חמש חלקות בשטחי המריבה: אחת ליד שפך הכנרת ועוד ארבע צפונה יותר לאורך הירדן ומול המוצבים הסורים, מתוכן חלקה אחת ממזרח לנהר. מבחינת ישראל היו מספר מטרות להכשרת החלקות: א. ניסיון לתפוס את כל השטח הריבוני הישראלי. ב. יצירת מאחז על נהר הירדן. ג. שליטה באש על תעלות ההשקיה היוצאות מהירדן לכיוון דרום מזרח, אל בקעת הבטיחה (בית צידא)- האזור המאוכלס ביותר בגבול ישראל סוריה, כדי ליצור אפשרות לנתק את התעלות ולמנוע את אספקת המים לחקלאים הסורים בזמני מתיחות.¹⁷⁷

בעת הכשרת השטחים התפוצצו בכמה אירועים מוקשים שהטמינו הסורים בשטח החקלאי ובצירים שהובילו להיאחזות.¹⁷⁸ בקיץ 1962, בעת הכשרה של אחת החלקות ירו על הסורים ממוצביהם על חיילי הנח"ל. באוגוסט 1963 החלה הגזרה שוב להתחמם. ב-16 בחודש הציתו הסורים אש בשדות העיבוד, וירו ממוצביהם על חיילי ההיאחזות ואנשי כוחות הכיבוי שחשו לכבותה.¹⁷⁹ שלושה ימים מאוחר יותר הציב כוח סורי שחצה את הגבול מארב על הדרך העולה מהכנרת לאלמגור. טרקטור מההיאחזות עלה על המארב. שני חיילי נח"ל - אבי רייף ואבינועם אבנשטיין נהרגו והשלישי הצליח להימלט. משקיפי האו"ם מצאו עקבות שהולוכו לשטח הסורי. במועצת הביטחון גיבשו מעצמות המערב החלטת גינוי, אולם ברית המועצות הטילה וטו על ההחלטה.¹⁸⁰ לטענתו של סגן הרמטכ"ל יצחק רבין היה המארב מורכב מכיתה של חיילים סורים והתבצע בתוך שטח ישראל הריבוני, ממערב לגבול השטח המפורז.¹⁸¹ ארבעה ימים מאוחר יותר,

¹⁷³ בקונגרס הציוני ה-19 בשנת 1964 הציע רענן ויץ, יו"ר המחלקה להתיישבות (שהחליף את אשכול עם מינויו של האחרון לראש הממשלה) כי מסביב לאלמגור ולשני היישובים הוותיקים הנוספים באזור (עמיעד ואליפלט) יקומו עוד שלושה יישובים חדשים בגוש 'כורזים'. ויץ, **המפעל ההתיישבותי לקראת העתיד**, עמ' 10. התוכנית לא יצאה אל הפועל והיישובים בסביבת אלמגור קמו רק בשנות ה-80.

¹⁷⁴ ה-ס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 307-308.

¹⁷⁵ צבי שמואלי אל עוזר ראש אג"ם, היאחזות בשפך הירדן, 7.3.1961, 42/919/1967, א"צ; אהרון חרסינה אל יוסף ויץ, מצודת ספר שימלנה, 3.1961, 42/919/1967, א"צ.

¹⁷⁶ ראיון טלפוני עם אריה יוגב, 28.10.2020.

¹⁷⁷ דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת ממשלה, 21.3.1965, עמ' 29-30, ג"מ.

¹⁷⁸ "מוקש טרקטור בסביבות כורזין", **על המשמר**, 8.12.1961; 'אלמגור בכורזים', **למרחב**, 26.1.1962;

משאית אלמגור עלתה על מוקש', **כל העם**, 25.8.1963.

¹⁷⁹ 'שרפה גדולה בשדות אלמגור', **למרחב**, 18.8.1963.

¹⁸⁰ גרינברג, 'מצפון תפתח הרעה', עמ' 323; מיכלסון, **נח"ל**, עמ' 82-83.

¹⁸¹ פרוטוקול ישיבת הממשלה, 20.8.1963, עמ' 4-6, ג"מ; פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 21.8.1963, עמ' 3-6, ג"מ.

בעת שאלוף פיקוד הצפון אברהם יפה ביקר באלמגור, עלה רכב חקלאי נוסף על מוקש אולם הפעם הסתיימה התקרית ללא נפגעים.¹⁸²

התקריות המשיכו גם בשנים הבאות, וליוו את ההיאחזות במשך כל זמן קיומה. בתחילת 1964 החל צה"ל לקיים סיורים בסביבות אלמגור למרות אש שנורתה על הסיורים מהמוצבים הסורים. באוגוסט של אותה השנה הוכשרה חלקה נוספת- חלקת 'זינה', והעבודה בה המשיכה למרות אש סורית שגרמה להצתות בשדות ולאיום על החיילים שעבדו בשטח. במהלך התקריות פגע צה"ל בעצמה במוצבים הסורים מעברו המזרחי של הירדן והצליח לשתקם. במרץ 1965 החלה הכשרת חלקה נוספת לאורך הירדן, חלקת 'קרא מערב'. ההכשרה רוכזה בשבעה ימי עבודה. החיילים שהכשירו את הקרקע נהגו בטרקטורים משוריינים, וקיבלו חיפוי על ידי כוח של טנקים וארטילריה שהתמקם בשטח שולט. בכל פעם שהמוצבים הסורים ירו על הכלים החקלאיים השיבו הטנקים באש במטרה לשתק את מקורות הירי, וקרבות ארטילריה התפתחו בין המוצבים הישראליים לסורים. ביום השלישי לעבודות הצליחו הסורים לפגוע באחד מהכלים החקלאיים, הרגו את שמואל לוי- חייל הנדסה (שקבל ציון לשבח על תפקודו בקרב) ופצעו ארבעה חיילים. ישראל הגיבה בירי 'חיץ' לשטחים חקלאיים סורים שגבלו ב'מפורז', מנעה מחקלאים סורים אל הגישה אליהם והצליחה להקטין באופן משמעותי את החיכוך באזור. בסך הכול במהלך השנים 1964-1965 ירו הסורים 13 פעמים על סיורים וחיילים שעבדו בהכשרת קרקע.¹⁸³

מינוף הסברתי של האירועים הביטחוניים

קק"ל והצבא הבלויטו במספר במוות את היותה של אלמגור התיישבות ספר בסביבה ביטחונית עוינת, והשתמשו באירועים המלחמתיים שאירעו בהיאחזות בכדי לגרוף יתרונות תעמולתיים. תהליך זה בלט כבר בקביעת שם ההיאחזות: "השם [אלמגור] מסמל את חוסר הפחד המלווה את החלוצים בהנחת יסודות ליישובים חדשים".¹⁸⁴ בשנת 1963 יצאה חוברת בשם- **כורזים קוראת!** על ידי המחלקה לחינוך ולנוער בקק"ל. בחוברת מכונים מאמרים גאוגרפיים והיסטוריים על סביבות כורזים. בסיומה של החוברת מובאים שני אלמנטים תעמולתיים בולטים שחוברו על ידי הפזמונאי דן אלמגור. הראשון הוא השיר: "אל מגור, כורזים!", בו משתרגים כל סמליה הביטחוניים וההתיישבותיים של ההיאחזות: קרב הדמים בתל מוטילה, המולת קול הדחפורים אל מול השקט של סלעי הבזלת, הדי הקרבות התכופים מול הכמיהה לשלום: "נפליג בין חופים מופזים, נשליך לירדן אז כל חרב, כורזים".¹⁸⁵

בהמשך לשיר מובאת מסכת המבוססת עליו והמיועדת להקראה במערכת החינוך. המסכת מרחיבה את יריעת השיר, ודרכה מסופרת ההנמקה להקמת ההיאחזות: "אבל מדוע דווקא בגבעה זו, בכורזים?... כי היא חולשת על שפך הירדן שממול, ועל עמדות החיילים הסורים שבגבול".

¹⁸² 'משאית אלמגור עלתה על מוקש', כל העם, 25.8.1963.

¹⁸³ מחלקת היסטוריה, ביטחון שוטף- סיכום שנתי 1964-1965, 2/5-7/1968, א"צ; דברי יצחק רבין, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 21.3.1965, עמ' 30-34, ג"מ; גרינברג, 'מצפון תפתח הרעה', עמ' 323; 341; כהן, **גבולות ההתרעה**, עמ' 176; מיכלסון, **נח"ל**, עמ' 83. בתגובה לתקרית באלמגור יזמה ישראל קרב אש באזור תל דן במהלכו השמידה ציוד סורי ששימש לבניית מערכת ההטיה של יובלי הירדן.

¹⁸⁴ 'בין השורות', דבר, 21.11.1961. השם נקבע בוועדת השמות הממלכתית לפי הצעתו של זאב וילנאי.

צברי, **אלמגור: חמישים שנה**, עמ' 13.

¹⁸⁵ פורן ושראל, **כורזים קוראת!**, עמ' 41.

הגיבורה הראשית של המסכת היא קק"ל, שמעשיה נחרזים בפי הילדים: "הכשירה את השטח... הניחה הצינור... סללה את הדרך... לאלמגור!". ו"דאגה שאפילו חיילים לא יאלצו לגור זמן רב באוהלים". גיבורים משניים הם הנחלאים, שמוצגים לפי המסכת כעושי דבריה של קק"ל ומקיימים את מצוות הנח"ל: "עבודה ביום ושמירה בערב, כי סמל הנח"ל מגל וחרב!". גם כאן, בדומה לשיר, מובאת הכמיהה האוטופית לשלום ולתקופה בה "לא יהיה עוד צורך בעמדות ובשמירה".¹⁸⁶ הפרופגנדה וההחצנה של השתתפות קק"ל במיזם ההתיישבות בספר, פעולות שהיו משמעותיות לחברי דירקטוריון החברה, התבטאו באופן מובהק בחוברת. בנוסף לפרסומים ארגוני אנשי קק"ל לנשיא המדינה ולראש הממשלה סיור בחבל כורזים ובהיאחזות, ואף תוכנן סרט שיספר את סיפורה של אלמגור.¹⁸⁷

גם בפרסומים צבאיים הובלטה אלמגור בתור סמל להיאחזות הנמצאת בטווח האש. בכרך על הנח"ל שיצא כחלק מהסדרה **צה"ל בחילו** (הכרך יצא לאחר גבול הזמן הכרונולוגי של מחקר זה) כותרת הפרק העוסק בנח"ל בשנים 1960-1967 היא: "אלמגור, גלבוץ והגבול". ההיאחזות והאירועים הביטחוניים שאירעו בסביבתה מקבלים בפרק יריעה נרחבת ביותר, אולי הנרחבת מבין כל ההיאחזויות למעט נחלאים א'.¹⁸⁸ בציבור הרחב נתפסה אלמגור כסמל להתיישבות ספר. בדומה לעין גדי שהוקמה עשור קודם לכן, גם את אלמגור פקדו מטיילים רבים שבאו לבקר בנקודה ובאתר העתיקות הסמוך, להשקיף על נופי הכנרת והירדן, ולהגיע לאתר קרב מוטילה. פיקוד הנח"ל פרסם הוראות במטרה להגביל את זרם המטיילים.¹⁸⁹ כתבה בעיתון 'חרות' שסקרה את הקרבות במקום במרץ 1965 נפתחה בכותרת: "אלמגור- אדמה הנגאלת בדם".¹⁹⁰

תנועת בני המושבים אליה היו משויכים חיילי ההיאחזות הוציאה קונטרס לזכרם של רייף ואבנשטיין שנפלו במהלך ההתקלות בקיץ 1963. בקונטרס, ששמו **אל סלע כורזים**, מובאים זיכרונות ודברי הספר של חברים, קרובי משפחה ובני הגרעין. בקונטרס נשזרו המסרים המרכיבים את אתוס ההתיישבות הביטחונית: החקלאי האוחז בשלח רק כאשר אין בידו ברירה, מול האויב הזומם מחשבות רשע: "שני נערים, מלאי חיים ואהבת חיים, אשר הלכו אל אשר הלכו, אל ההיאחזות, אל ההגשמה, אל הגבול הנוער, באותה פשטות טבעית ומובנת, כאשר עשו מלאכתם בכפרם [שני הנופלים גדלו במושבים-נ.פ.]. בני כורזים הצופה מול אגרוף הרשע של האויב".¹⁹¹ מרכיבים נוספים באתוס שהודגשו: התהליך הבלתי נמנע בו נופלים הקורבנות על אדמת המולדת, ההכרחיות של קורבנות אלו, וההצדקה של האובדן על ידי המשך הבנייה: "הפיכתה של היאחזות ליישוב קבע תובעת קורבנות, כי מטבע בריאתה ממוקמת ההיאחזות בנקודות ספר...".¹⁹²

בשיר שכתב יאיר נחמני (אחד מחיילי ההיאחזות?) ושהובא בקונטרס בולטים המוטיבים המשלבים בין החקלאות לבין מלחמת הטוב והרע. כותרתו של השיר היא: "עוד יפרח שוב". לפי השיר, הכרם ושתילי הגפן (שני הנופלים עבדו בכרם בימיהם האחרונים) מזילים דמעות לזכר

¹⁸⁶ שם, עמ' 43-48.

¹⁸⁷ 'הנשיא מסייר בחבל כורזים', **למרחב**, 18.1.1962; ללא ציון שולח, כורזים- קריינות, 21/1/1963, 21/12/7 /8 /1, אי"ט. לא ברור האם קק"ל או הצבא יזמו את הפקת הסרט.

¹⁸⁸ מיכלסון, **נח"ל**, עמ' 81-84. ראו גם: **הנח"ל 1949-1969**, עמ' 28.

¹⁸⁹ אלחנן אורן אל מג"ד 902, מניעת כניסת מטיילים לכורזים, 25.6.1962, KKL5\ 27885, אצ"מ.

¹⁹⁰ 'אלמגור- אדמה הנגאלת בדם', **חרות**, 4.4.1965.

¹⁹¹ מתוך ישיבת מזכירות מפא"י לאחר התקרית. בתוך: רובין, **אל סלע כורזים**, עמ' 12.

¹⁹² דברי מפקד הנח"ל שמואל אייל. מובאים שם, עמ' 13.

החיילים. בהמשך מופיעה הציפייה לימים בהם ישרור שלום והטוב ינצח בעזרת החקלאות ועבודת האדמה את הרע: "אגם המחאה- המוקף גדות רשע: עוד ירווה מטעים וכרמים מלאי שפע".¹⁹³ בקונטרס מובעת תמיכה באתוס ההתיישבות הביטחונית דווקא אל מול האווירה הציבורית בישראל שהייתה ספקנית בראשית שנות ה-60 כלפי אותו אתוס. אחד מחבריו של אבנשטיין הנגיד את קורבנם של הנופלים וחלוציותם של חיילי אלמגור מול ההתעלמות הציבורית ממפעל ההתיישבות בספר: "הירצחם של אבינועם וחברו הוציא מאלמוניותו מפעל גדול שנראה כרגע לחלק מהציבור בארץ כגורם שעבר זמנו- ההתנחלות... קורבנו של אבינועם הפנה את הזרקורים לזמן קצר לעבר חבריו הממשיכים בדרכו- דרכם, והוציא במעט מעט את הציבור מאדישותו החולנית לנושא".¹⁹⁴ בשיר אחר, שחובר על ידי המשורר מיכאל דשא ונקרא: 'ברית הדמים של כורזים', נקשר סיפור מעשה ההתנחלות והקורבן של השניים באופן מפורש לסיפור תל חי, אבטיפוס להתיישבות ביטחונית בספר:

לא פסו עוד פלאים מארץ הגליל. הרוח שם עזה, הרת רזים. גם אש העלומים עוד
לא כובתה... תל חי, תל חי, למראשותיה של כורזים. ויום קורבן כי בא תרמו
חלקם יקר. נאויים היו שניהם כארזים. וברית דמים קדושה, ברית אומן לא
תופר: נשבענו כי תשגי, תשגי הו כורזים!¹⁹⁵

מעבר להנצחה בכתב פעלה תנועת המושבים להקמת אנדרטה בשטח ההיאחזות לזכר שני הנופלים.¹⁹⁶ ההחצנה של אלמגור ושל אלמנט ההקרבה שנקשר לחייליה ולנופליה גרמו לכך שחיילים המשרתים ביחידות אחרות בצה"ל הסכימו להתנדב ולשרת בחלק משירותם הסדיר באלמגור.¹⁹⁷ לא מצאתי עדויות לתופעה דומה באף אחת מההיאחויות שקמו בשנים 1967-1951.¹⁹⁸

ההבלטה הרבה של ההיאחויות באלמגור, הבלטה יוצאת דופן בתולדות מיזם ההיאחויות, נעשתה בגלל כמה גורמים: ראשית- מרכיבי העלילה המרכזיים היוצרים סיפור 'מדויק' של ההתיישבות ספר על פי אתוס ההתיישבות הביטחונית: יישוב מבודד בגזרה מורכבת מבחינה ביטחונית אולם עשירה במורשת יהודית, זיכרונות הקרב המפורסם של 1951 שההתיישבות באה לתת לו 'תשובה הולמת', וכמובן נפילתם של שני הנחלאים בעת עבודת האדמה.¹⁹⁹ שנית- זו הייתה מצודת הספר הראשונה, וקק"ל ניסתה להחצין ככל שניתן את השתתפותה בהתיישבות הביטחונית. אלמגור אוזרחה בשנת 1965 והפכה למושב.²⁰⁰

¹⁹³ שם, עמ' 20.

¹⁹⁴ שם, עמ' 50-51. בקונטרס מובאת גם ביקורת, אם כי מרומזת של אחד האבות השכולים כלפי צה"ל והמוסדות המיישבים על כך שהחיילים נהרגו בגלל חוסר זהירות וחוסר בצידוד מגן. שם, עמ' 27.

¹⁹⁵ **שלושים שנה**, עמ' ז'.

¹⁹⁶ תנועת המושבים אל סולל בונה, 23.4.1964, 7/12/1964, 1/8, אי"ט.

¹⁹⁷ שלישות הנח"ל אל אגף הנוער והנח"ל, מתנדבים מיחידות צה"ל להיאחויות אלמגור, 7/12/1964, 1/8, אי"ט.

¹⁹⁸ חיילים מיחידות אחרות בצה"ל שרתו בחלק מההיאחויות אולם היה זה מכוחה של פקודה.

¹⁹⁹ ייתכן כי גם הנוף שנשקף המרהיב מרמת כורזים לכנרת, עוד סמל אתוס ישראלי מובהק על שלל משמעויותיו ההיסטוריות, הנופיות וההידרולוגיות, שימש זרז בתהליך זה. בספרות מאוחרת יותר, שנכתבה לאחר ששת הימים, נשזר סיפור הקרבות באלמגור ב'מלחמה על המים' ובמסכת האירועים שהובילו לפרוץ מלחמת ששת הימים.

²⁰⁰ יהונתן דותן, פקודת יום, ללא תאריך (לפי ההקשר 1965.9), 7/12/1964, 1/8, אי"ט; דף גרעין כורזים, 3.1965, 7/12/1964, 1/8, אי"ט.

בארותיים- הניסיון שנכשל 'להחיות' היאחזות

בבארותיים הוקמה מצודת ספר במקומה של היאחזות קיימת שעלתה אל הקרקע בשנת 1956, אך לא הצליחה להתפתח מבחינה משקית בדומה למרבית היאחזויות מערב הנגב. כפי שנכתב לעיל, גרעינים של ארבעת התנועות הקיבוציות והתנועה המושבית עברו בבארותיים, כאשר כל תנועה ניסתה להתנער לאחר מספר שנים מאחריות להיאחזות.²⁰¹ ראשי הקיבוץ הדתי הודיעו לבן גוריון לאחר שנתיים בהן נשלחו גרעיני התנועה לבארותיים כי הגיעו למסקנה: " [ש]אפסו הסיכויים להקים איזה משק שהוא במקום". בתנועה גם חששו לעתידם של הגרעינים הנשלחים לנקודה המרוחקת והמבודדת: "הגרעינים הנשלחים לשם מתנוונים. החלשים ביניהם ללא תקנה..."²⁰², וטענו כי הם שולחים את חייליהם להיאחזות אך ורק בגלל כורח הפקודה הצבאית.²⁰³ בתנועה ניסו להשתחרר מאחריות להיאחזות ולהעביר החלטה כי "בארותיים לא מתאימה להיאחזות נח"ל", ללא הצלחה. אלי פרייד, ששימש כשליח של הקיבוץ הדתי לבארותיים בשנת 1960, טען כי הגרעינים מתפוררים מבחינה חברתית בהיאחזות והחיילים לא מצריכים להתרכז בפעילות תרבותית או דתית וחלק גדול מהם הפסיק לשמור מצוות. לטענת פרייד המחלקה להתיישבות ניסתה לנער חוצנה מבארותיים ובמקום כמעט ולא התקיימו פעולות משקיות מלבד החזקת עדר הצאן, בניגוד למשימות ביטחוניות סיופיות וממושכות.²⁰⁴ גם תנועות קיבוציות אחרות, כמו איחוד הקבוצות והקיבוצים שגרעיניהן שרתו בבארותיים התקשו לשמור על קשר עם הגרעינים עקב המרחק הרב.²⁰⁵ בשלב מסוים, ועקב חוסר הפיתוח המשקי של המקום טען מפקד הנח"ל כי: "הרושם שלי הוא כי היאחזות זו קיימת כדי לצאת ידי חובה לקיים מבוקשו של שר הביטחון" בן גוריון.²⁰⁶

המחלקה להתיישבות בקשה מיוסף ויץ לסייר במקום ולראות האם יש תקווה להיאחזות. מסקנתו הייתה שאין תוחלת למשק המתבסס על גידולי שלחין אולם ישנה אפשרות להקים היאחזות קטנה שתבסס על גידול של חקלאות בעל- עצי שקד וזית כדוגמת החקלאות הערבית המסורתית שהתקיימה בסביבה. ויץ סבר כי המחלקה להתיישבות אינה יכולה לקיים תוכנית ניסיונית שכזו שתתן פירות רק לאחר שנים רבות, ולכן יש להעביר את בארותיים לאחריות קק"ל ולהופכה למצודת ספר.²⁰⁷ הצעה זו נתמכה בהתלהבות על ידי בן גוריון והצבא שראו חשיבות

²⁰¹ מפקד הנח"ל אל לשכת הרמטכ"ל, היאחזות נח"ל בבארותיים, 10.8.1959, 41/799/1960, א"צ. ראו בפרק הרביעי של עבודה זו.

²⁰² זיוון, **מרמת נגב עד אילת**, עמ' 188-189. צוראל אדמנית, מהוגי הדעות של הקיבוץ הדתי סבר שהתנועה צריכה לפקח באופן הדוק יותר על בארותיים: "ההיאחזות יכולה להיות בית יוצר של חיל מילואים לקיבוץ, וגם חס ושלום בית קבורה למאמצים חינוכיים רבים וקודמים". צוראל אדמנית, סיכום ביקור בהיאחזות בארותיים, 19.5.1960, 4-25, ארכיון הקבה"ד. לעומת זאת מעדויות של החיילים עצמם עולה שדווקא השהות בנקודה המבודדת גבשה את הגרעינים. ראיון טלפוני עם אברהם תמרי, 2.11.2020; דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020. כמובן שסביר להניח שההבדלים בהתייחסות נובעים ממידת הגיבוש הראשונית של הגרעינים טרם הגעתם לבארותיים.

²⁰³ פרטיכל ישיבת המזכירות המורחבת של הקיבוץ הדתי, 17.10.1960, 7-40, ארכיון הקבה"ד; אלי פרייד, לקח בארותיים, ללא תאריך (לפי ההקשר 1960), 41-251, ארכיון הקבה"ד.

²⁰⁴ קיבוץ תל קציר, 23.4.1964, 92/1687/1985, א"צ.

²⁰⁵ מפקד הנח"ל אל לשכת הרמטכ"ל, היאחזות נח"ל בבארותיים, 10.8.1959, 41/799/1960, א"צ. באותה עת נאלצו החיילים ששהו בבארותיים, מתנועת המושבים, להיות שנה שלמה במקום כיוון שתנועת המושבים לא יכלה להחליפם פעם בחצי שנה, עניין שוודאי הגביר את תלונותיהם. אחד החיילים אף התאבד בהיאחזות באותה העת.

²⁰⁶ יוסף ויץ אל רענן ויץ, בארותיים, י' אב תש"ך, 92/1687/1985, א"צ; ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 195-196. המחלקה להתיישבות לא ויתרה בקלות על האחריות לבארותיים. ראו: א. בר לב אל רמ"ח מבצעים, בארותיים-היאחזות נח"ל, 7.1961, 92/1687/1985, א"צ.

ביטחוניית ומדינית בנוכחות בבארותיים.²⁰⁷ ביולי 1961 עברה האחריות על בארותיים אל קק"ל. נקבעה מצבת כוח אדם של כ-70 חיילים בהיאחזות, כאשר מרביתם יעסקו בשירותים, בהכשרת קרקע וברעיית העדר; כ-10 חיילים היו אמורים לעסוק בפעילות מבצעית: מארבים, בדיקת דרך הפטרולים ותצפיות. עם העברת ההיאחזות לידי קק"ל הורה מפקד הנח"ל על קיצוץ בפעולות הביטחוניות.²⁰⁸ קק"ל החלה להקים מחדש את המשק החקלאי במקום, ובין הנשאר נעשה ניסיון פורץ דרך של השקיה בטפטוף של 100 דונם שתילים בחולות המדבר, בעזרת טכנולוגיה שהביא מהנדס המים שמחה בלאס.²⁰⁹

גם בבארותיים לא הסתגלו חיילי הנח"ל לשיטות העבודה של קק"ל והתלוננו על יחס מזלזל של האחראים כלפיהם. הצעה של ויץ לתת תגמול אישי של קק"ל לחיילי הנח"ל ששרתו במקום (מעבר למשכורת הצבאית) נשללה בתוקף על ידי הצבא.²¹⁰ העבודה החקלאית לא הניבה פירות מרובים אף בשנים בהן הייתה בארותיים מצודת ספר, ובין השאר הציפו שיטפונות את השטחים המוכנים לנטיעה.²¹¹ אברהם תמרי ששירת בהיאחזות בסוף 1961 ובראשית 1962 טען שמלבד רעיית עדר הצאן הקטן כמעט ולא עסקו חיילי ההיאחזות בעבודות משקיות.²¹² ויץ, שבאותה העת כבר שבע אכזבות מחיילי הנח"ל במספר היאחזויות טען: "ובעיקר תלויה התפתחותו של אזור זה באנשים שירצו להתקשר קשר קבוע לסביבה זו. בידי אנשי נח"ל אי אפשר להשיג הרבה. הללו אינם קשורים למקום אלא כעוברי אורח";²¹³ אולם התעלם מכך שהעקרונות שעמדו בבסיס תוכנית מצודות הספר מנעו מהנחלאיים להיקשר להיאחזויות, וכפי שענה לויץ מפקד הנח"ל יהונתן דותן: "שהנוער כיום אינו מסתפק בעבודת יעור והכשרת קרקע, אלא רוצה לראות בפיתוח ענפי משק בהם יש יצירה...".²¹⁴

פעולות קק"ל לא ענו על הקושי המרכזי של התנועות הקיבוציות, שחששו לשלוח את גרעיניהן לבארותיים בגלל המרחק והבידוד שלה. תנועת הקיבוץ הדתי כתבה לויץ: "אין אנו רואים כל אפשרות שגרעין שלנו יתיישב במקום הזה. המרחק בין בארותיים לשוב של תנועתנו הקרוב ביותר הוא כה גדול עד שכמעט ולא יהיה קשר ביניהם".²¹⁵ בסיוור של נציגי הקיבוץ הארצי טרם הגעת גרעין התנועה לנקודה טענו הנציגים כי המצב בהיאחזות בכי רע: חלוקת האחריות בין הצבא, קק"ל והמחלקה להתיישבות (שהייתה אחראית עדיין על מספר תחומים כמו החזקת המבנים) יוצרת אי סדר; יחס המנהלים מטעם קק"ל הוא 'פוגע ומזלזל'; ההתנגשות בין החיילים לבין נציגי קק"ל גורמת לתוצאות משקיות דלות ובקרב התנועות הקיבוציות נחשבת בארותיים

²⁰⁷ אלעד פלד אל ראש אג"ם, בארותיים, 17.10.1960, 17.10.1967 / 919 / 42, א"צ.

²⁰⁸ כך למשל בוטלה אחת מתצפיות הגבול- תצפית הסבחה הקטנה, ונקבע כי סיור גבול יתקיים רק אחת לשבוע וחצי ומארב יצא אחת לשבוע. מפקד הנח"ל אל עוזר ראש אג"ם, בארותיים- שינוי מעמד, 18.1.1961, 18.1.1961 / 92 / 1687 / 1985, א"צ. לפי עדותו של דני שור שהיה מפקדה של ההיאחזות בשנת 1962 המשיכו חיילי בארותיים להחזיק בתצפית. דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020.

²⁰⁹ בלאס, **מי מריבה ומעש**, עמ' 342-330; דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020; יוסף ויץ, בארותיים (עזוז) סקירה, 10.1965, מס' פריט 80958, אב"ג.

²¹⁰ ה-אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 302-297.

²¹¹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 179.

²¹² ראיון טלפוני עם אברהם תמרי, 2.11.2020. בגלל מיעוט העבודות החקלאיות והעובדה שפיקוד הנח"ל לא רצה שבנות ישתתפו בפטרולים ובמארבים כמעט ולא הורשו בנות להגיע להיאחזות.

²¹³ ויץ, **יומני**, חלק ו', עמ' 63.

²¹⁴ שם, עמ' 75.

²¹⁵ זיוון, **מרמת נגב עד אילת**, עמ' 189. דברים אלו נכתבו לאחר פרסום תוכנית מצודות הספר אולם טרם קבלת האחריות הרשמית של קק"ל על בארותיים.

להיאחזות ה'שורפתי' גרעיניים.²¹⁶ תוכניות לפינויה של הנקודה החלו לעלות בסוף שנת 1964. הנח"ל לחץ לפנות את חייליו מהמקום בכדי לשחרר כוח אדם להקמת ההיאחזות חצבה.²¹⁷ יהודה שוסטר, ראש הנוער והנח"ל טען כי קיומן של היאחזויות כמו בארותיים, כרם שלום וקציעות מביא להרגשה כללית של כישלון מיזם ההיאחזויות:

העובדה שמספר היאחזויות קיים כבר מעל 10 שנים ללא סיכוי התיישבות כלשהו, ושגם בשנים האחרונות הוקמו נקודות שבקשר אליהן הספקות מרובים ביותר, מביאה למבוכה בתוך הגרעיניים, התנועות והציבור. הדבר גורם להרגשת כישלון חמורה אשר רובצת על המוסדות והאנשים כאחת.²¹⁸

ויץ הסכים לפינויה של ההיאחזות אולם התנה אותו בהמשך עבודות של חיילי נח"ל מקציעות במטעי בארותיים.²¹⁹ ההיאחזות פונתה באופן סופי בסתיו 1965 לאחר אישורו של ראש הממשלה ושר הביטחון אשכול.²²⁰ בניגוד לשאר מצודות הספר שמיקומן נקבע על ידי ויץ, בבארותיים הייתה היוזמה להקמת המצודה של צה"ל, שלא רצה לאבד את הנקודה. אולם ההצדקה הביטחונית לקיומה של בארותיים הייתה אנכרוניסטית: מיקומה אכן היה משמעותי בשנים שטרם מבצע קדש וסייע בשליטה על פתחת ניצנה ובחסימת צירי הפלישה של צבא מצרים, אולם בראשית שנות ה-60 התועלת הצבאית שבהחזקת המקום הייתה מועטה בגלל השקט בגבול המצרי באותה העת, ולמרות פעילות ביטחונית מסוימת שקיימו חיילי ההיאחזות בסביבות הגבול.²²¹ גם ההצדקה המדינית לקיומה של היאחזות בפתחת ניצנה ירד, כאשר החל ממבצע קדש, ולמרות דרישה של האו"ם לפרז מחדש את הפתחה, ישראל עשתה בשטח כבשלה.²²² במקרה של בארותיים הבין ויץ באיחור כי שטח שלא יסכון להקמת יישוב לא יצלח גם למצודת ספר, ושוב נחשף חוסר התוחלת שבהקמת היאחזויות במקומות בהם התנאים המשקיים אינם מתאימים. כלקח מאירועי בארותיים סירב ויץ להצעה של חברי קיבוץ רביבים להקים מחדש את ההיאחזות אשלים שניטשה לאחר מבצע קדש, וטען שאין להקים יישוב חקלאי ללא הימצאות של מים ושטחי קרקע מספקים.²²³

מעלה הגלבוע

המצודה השלישית שעלתה אל הקרקע הייתה בגלבוע, אזור שויץ סבר שיש להתיישב בו עוד בשנות ה-40. במלחמת העצמאות נכבשו חלקי הצפוניים והמזרחיים של הרכס על ידי צה"ל, אולם לא הוקם עליו אף יישוב, וערביי הכפר הירדני ג'לבון רעו את צאנם בשטח ישראל. במהלך

²¹⁶ דן רטנר אל המחלקה לחברה של הקיבוץ הארצי, 30.5.1965, 92/1687/1985, א"צ.

²¹⁷ אלחנן ישי, היאחזות בארותיים, 9.3.1965, 42/919/1967, א"צ; קצין אג"ם בפיקוד דרום אל אג"ם מבצעים, היאחזות בארותיים, 12.1964, 42/919/1967, א"צ.

²¹⁸ זיוון, **מרמת נגב עד אילת**, עמ' 189.

²¹⁹ ויץ אל הרמטכ"ל, הנח"ל בבארותיים, 3.1965, 42/919/1967, א"צ.

²²⁰ אג"ם מבצעים, פינוי בארותיים, 3.1965, 42/919/1967, א"צ; סיכום ישיבת ראשי אגפים, 20.7.1965, 42/919/1967, א"צ.

²²¹ מפקד הנח"ל אל לשכת הרמטכ"ל, היאחזות נח"ל בבארותיים, 10.8.1959, 41/799/1960, א"צ. אברהם תמרי ששירת בהיאחזות בסוף 1961 ובראשית 1962 העיד כי במהלך חצי השנה ששהה בהיאחזות לא נרשמה אף תקרית ביטחונית. ראיון טלפוני עם אברהם תמרי, 2.11.2020. גם דני שור שפיקד על ההיאחזות בשנת 1962 העיד כי הגבול היה שקט ביותר, מלבד מעבר של מברחים, מודיעים ולעיתים אף חיילי מודיעין מצרי שניסו להסתנן לארץ. דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020.

²²² 'המארשדל מעלה שאלת ניצנה בניסיון להסוות כשלונם בקהיר', **למרחב**, 26.3.1957.

²²³ יוסף ויץ אל זכריה מרביבים, 7.2.1966, מס' פריט 80958, אב"ג.

1960 הסתיימה נטיעתו של יער, פריצת דרכים והכשרת מצפה שהתבצעו על ידי קק"ל במרומי הרכס.²²⁴ בעת הדיון על סדר הקדימות בעלייה למצודות נקבע כי לאחר ההתיישבות בכורזים ובבארותיים הנקודה הבאה שתקום תהיה בגלבו. בכדי להצדיק בפני הנהלת קק"ל את הפניית התקציב להקמת המצודה טען ויץ: "הקהק"ל זקוקה עתה לפעולה חדשה, כדוגמת כורזים, כדי לקיים את האווירה הטובה שנוצרה בזמן האחרון ביחס הציבור הישראלי אליה".²²⁵ גם כאן, כמו באלמגור, בלט הממד התעמולתי בקביעת מקומה של הנקודה ובתמריץ לביצועה על ידי קק"ל.

בקיץ 1962 החלו צוותים של קק"ל להכשיר דרך נוחה מעמק בית שאן אל הרכס ולהקים את מבני המגורים בהיאחזות.²²⁶ גרעין של הקיבוץ הדתי נבחר להקים את ההיאחזות, הסמוכה לקיבוציו שבעמק בית שאן. בניגוד להתלבטויות שעלו בתנועות ההתיישבות השונות בנוגע להקמת היאחזויות בעשור השני למדינה, הרי שמוסדות הקיבוץ הדתי תמכו באופן בלתי מסתייג במעלה הגלבו. התנועה לא הקימה יישוב חדש מזה כעשור, וראשיה קיוו כי הקמת ההיאחזות תיצור תנופת בניין מחודשת.²²⁷ בניסיון להפוך את רכס הגלבו לסמל עבור חיילי הנח"ל קיים הפיקוד את טקס הסיום במסע סוף הטירונות בנח"ל במרומי ההר, עוד טרם הקמת הנקודה. ב-29 בנובמבר 1962, שנה לאחר עלייתה של כורזים וביום 'חג הנח"ל' קמה ההיאחזות בגלבו.²²⁸ עם הקמת הנקודה נחתם הסכם בין קק"ל לבין מחלקת התקציבים של משרד הביטחון, הסכם שהתבסס על ההסדר הכללי של מצודות הספר. לפי חישוב שנערך באג"ם מבצעים הרי שהכנסות מעבודה למען קק"ל היו אמורות לכסות בערך כמחצית מההשקעה הכספית השנתית בהיאחזות.²²⁹

בדומה לאלמגור ובארותיים, גם במעלה הגלבו התרחשה התנגשות בין המגמה של קק"ל לעיסוק בהכשרת הקרקע לבין רצונותיהם של חיילי הנח"ל לפתח את ענפי החקלאות. אחד החיילים כתב בגיליון של 'במחנה נח"ל': "עובדים ו'מקטרים'. העבודה משעממת ולא נותנת סיפוק... בהתחלה הייתה יותר התלהבות, אבל העניין התחיל להימאס... אילו היינו עובדים בחקלאות, היינו מרגישים שאנו עושים משהו...".²³⁰ מזכירות הקיבוץ הדתי הציעה לשלוח מספר חיילים

²²⁴ ויץ, **יומני**, חלק ג', עמ' 121-122; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 149-150.
²²⁵ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 194; 218. בקק"ל התבלטו האם להקים את המצודה השלישית בגלבו או בבקעת סכנין, בהקשר לתוכנית יהוד הגליל. אהרון חרסינה אל פיקוד הנח"ל, דיון על עליה לגלבו, 7.8.1962, 131/58, א"צ.

²²⁶ שם, עמ' 232-233; שמואל אייל אל עוזר ראש אג"ם, מצב ההכנות לעלייה להיאחזות הגלבו, 10.1962, 12/10/3, אי"ט.

²²⁷ משה פרידמן אל יצחק ריקלין, 13.7.1962, 105-747, ארכיון הקבה"ד; 'דו"ח המועצה הי"ב של הקיבוץ הדתי', **עמודים**, 2.1963; ראיון טלפוני עם נחום ברוכי, 28.10.2020. כותבים רבים בעלון 'זרעים', עלון בני עקיבא, הביעו תקווה מכך שהקמת ההיאחזות תעורר התלהבות בקרב גרעיני התנועה ובקרב סניפי בני עקיבא. ראו: 'משאל זרעים על ההיאחזות החדשה', **זרעים**, אלול תשכ"ב; יצחק ריקלין אל משה פרידמן, 9.7.1962, 105-747, ארכיון הקבה"ד.

²²⁸ o-אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 313.
²²⁹ החישוב היה שבהיאחזות ישרתו 85 חיילי בשירות חובה, שלושה בקבע, וכן יוצבו לרשותה שלושה רכבים, כל זאת בעלות של 144,000 לא"י לשנה. ההכנסות של עבודת 35 חיילים, כל חייל ל-250 ימי עבודה בשנה, היו בסך של כ-70,000 לא"י. ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר-אג"ם מבצעים), תקן גלבו, 42/919/1967, א"צ.

²³⁰ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 153. המפקד הראשון של ההיאחזות- מיכה חורין העיד כי היחסים עם קק"ל דווקא היו טובים והחיילים לא התלוננו על העבודות בהכשרת הקרקע. ראיון טלפוני עם מיכה חורין, 17.8.2020.

משוחררים מקיבוצי התנועה בכדי שיעבדו בהתנדבות בפיתוח ענפי משק בסביבות ההיאחזות.²³¹ אולם קק"ל לא הייתה מסוגלת (או שמא לא רצתה) להיענות להצעה, וגם המחלקה להתיישבות לא הסכימה להפנות תקציבים לעניין מכיוון שהנקודה הייתה באחריות קק"ל.²³² משה פרידמן-מזכיר הקיבוץ הדתי לא ויתר, והעלה הצעה לפיה יעבדו המתנדבים והחיילים ביישובי הסביבה (בנורית ובעמק בית שאן); גם הצעה זו לא יצאה אל הפועל וסקירה של פיקוד הנח"ל משנת 1965 מראה כי למעט העבודה בהכשרת הקרקע ומשק 'סמלי' וקטן לא הייתה לחיילים תעסוקה נוספת. בסקירה נכתב כי באופן דחוף נצרך להעביר את האחריות על הנקודה מקק"ל למחלקה להתיישבות ולבצע את "הוצאת החיילים מעבודת 'הדחק' בקק"ל".²³³ לעומת זאת אישרה קק"ל עבודה של חיילות במשק ניר דוד שבעמק, מכיוון ש"סוכם בזמנו... שלבנות אין עבודה בקק"ל".²³⁴ מתקופה מאוחרת יותר (שנת 1966) מעידים חיילים ששירתו בהיאחזות כי חלקם היו יורדים ליישובי העמק לעבוד בחקלאות בעונות הבוערות, ועדר צאן הובא להיאחזות, אולם גם אז משק חקלאי משמעותי לא הוקם בנקודה.²³⁵ פיקוד הנח"ל התלונן על היעדרו של נציג קבוע של קק"ל במעלה הגלבוע שהיה אמור לשמש כגורם מתווך בין החיילים לבין הארגון, ומפקד ההיאחזות התלונן כנגד קק"ל על כך שהארגון לא משפר את מצב התחזוקה הירוד בהיאחזות.²³⁶ מנגד, גם פקידי קק"ל התלוננו כנגד הנחלאיים על כך שאינם ממלאים את מכסת ימי העבודה על פי ההסכם שנחתם (30 עובדים בכל יום).²³⁷

מיצוי המקורות הרלוונטיים מראה כי לא הייתה דחיפות ביטחונית או אסטרטגית בהקמת נקודה על הגלבוע, ולא התרחשו אירועי חבלה משמעותיים באזור טרם הקמת ההיאחזות. גם לאחר הקמתה של מעלה הגלבוע לא נתקלו מתיישביה במציאות ביטחונית מורכבת. מפקד ההיאחזות הראשון- מיכה חורין העיד כי הגבול וסביבתו היו שקטים ביותר.²³⁸ שניים מחיילי ההיאחזות ששירתו בה בשנת 1966 העידו כי החיילים היו יוצאים ערב ערב למארבים על הגבול, יחד עם כוח של מג"ב, בעוד שהחיילות היו מאיישות את העמדות הסטטיות בנקודה; אולם במהלך המארבים ובהתנהלות היום יומית לא אירעו כל תקריות ביטחונית.²³⁹ מפקד ההיאחזות בשנים 1966-1967, בני מור, העיד כי מלבד מקרה אחד של ירי על הנקודה שהתרחש במשך תפקידו הרי שהגבול היה שקט ביותר; לעיתים תפסו המארבים מסתננים שעברו את הגבול למטרות בלתי אלימות, כמו לדוגמה ילד שברח מהכפר הירדני פקועה עקב התעללות מצד אביו. מור העריך כי השקט היחסי

²³¹ משה פרידמן אל יוסף ויץ, מעלה הגלבוע, 8.1963, 4.10.1963 / 1687 / 99, א"צ; דו"ח למזכירות המורחבת של הקיבוץ הדתי, 4.9.1963, 7-42, ארכיון הקבה"ד; 'בפרוס שנת תשכ"ד', עמודים, 10-9.1963.

²³² דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 153.

²³³ משה פרידמן אל אלחנן ישי, מעלה הגלבוע, 4.10.1963, 4.10.1963 / 1687 / 99, א"צ; מפקדת פיקוד הנח"ל,

סקירה תמציתית על היאחזויות הקיימות ותוכנית שנתית להקים היאחזויות, 9.1965, 9/19 / 42, א"צ.

²³⁴ משה נהוראי סגן מפקד הנח"ל אל נוח פלד- קק"ל יקנעם, עבודת חיילי הנח"ל במי עמי וגלבוע, 24.1.1965, 10 / 12-7, 3, אי"ט; קרן קיימת לישראל מנהל פיתוח הקרקע, סכום מהסיוע להיאחזויות מי עמי ומעלה הגלבוע, 9.6.1964, 10 / 12-7, 2, אי"ט.

²³⁵ ראיון עם מנשה כהן, 25.6.2020; ראיון עם תולי שיינפלד, 25.6.2020; ראיון טלפוני עם בני מור, 29.6.2020. נעשה גם ניסיון לשלב חיילים מההיאחזות בעיבוד שטחי פלחה שהיו שייכים למעלה גלבוע ונמסרו בינתיים לקיבוץ ניר דוד. מ. קשתי אל המחלקה להתיישבות, מעלה הגלבוע, 5.1.1965, 481-3985, ארכיון הקבה"ד.

²³⁶ פיקוד הנח"ל- שלישות אל אגף הנוער והנח"ל, נציג קק"ל בהיאחזות מעלה הגלבוע, 4.10.1963, 4.10.1963 / 1687 / 99, א"צ; איתן בג מדובר צה"ל אל פיקוד הנח"ל, תחזוקת היאחזות מעלה גלבוע, 17.1.1968, 17.1.1968 / 1687 / 99, א"צ.

²³⁷ משה נהוראי סגן מפקד הנח"ל אל נוח פלד- קק"ל יקנעם, עבודת חיילי הנח"ל במי עמי וגלבוע, 24.1.1965, 10 / 12-7, 3, אי"ט.

²³⁸ ראיון טלפוני עם מיכה חורין, 17.8.2020.

²³⁹ ראיון עם מנשה כהן, 25.6.2020; ראיון עם תולי שיינפלד, 25.6.2020.

ששרר בהיאחזות נבע מכך שלא נמצאו ערבים ישראלים מצידו הישראלי של הגבול (בניגוד למשל למצב בהיאחזות מי עמי) ולכן לא הפך הגלבוש למוקד של הסתננות וטרור. למרות זאת, וכדי להכיר את סביבות ההיאחזות ולטעת בחיילים תחושת שייכות למקום, ביצעו החיילים בפקודות של מור מסעות רגליים רבים בסביבה. המסעות התקיימו במתארים מגוונים: פטרול לאורך הגבול עם ירדן, מסעות בני יומיים של כיתת חיילים אל מפקדת הגדוד שישבה בחצר כינרת, ולעיתים אף מסע משותף בן ארבעה ימים של כלל חיילי וחיילות ההיאחזות שהוחלפו בזמן המסע בידי חיילי משמר.²⁴⁰ בנוסף לחשיבות הביטחונית הפחותה, גם המצע הקרקעי בסביבות הנקודה לא אפשר פיתוח מיטבי של ענפי חקלאות, וראייה לדבר העובדה כי לא קם אף יישוב ברכס עד לתחילת שנות ה-60.

להערכת, הקמת ההיאחזות הייתה הגשמת חלום ישן של יוסף ויץ, שפעל במשך כמעט שני עשורים להקמת נקודת יישוב על הגלבוש והייתה קשורה יותר לענייני מורשת והיסטוריה ופחות לענייני ביטחון.²⁴¹ היות והמחלקה להתיישבות לא שיחקה תפקיד בהחלטה על הקמת המצודות, הרי שויץ היה צריך להתגבר רק על התנגדות מצד המוסדות הצבאיים. מכיוון שלצבא לא הייתה סיבה אקטיבית להתנגד להקמת היאחזות על הגלבוש,²⁴² הרי שהלחץ של ויץ פעל את פעולתו. ההיאחזות אוזרחה כשנה לאחר מלחמת ששת הימים והפכה לקיבוץ בתנועת הקיבוץ הדתי.²⁴³

המפנה ביחס המוסדות הצבאיים וההתיישבותיים להתיישבות הביטחונית

בפרק הקודם של עבודה זו סקרנו את דלדולה של ההתיישבות הביטחונית בתקופה שלאחר מבצע קדש ואת הגורמים לתהליך זה. החל משנת 1963 החל להתרחש מפנה נגדי, והגופים הצבאיים יחד עם המחלקה להתיישבות וק"ל החלו לעבד תוכניות רבות להתיישבות בספר, שחלק גדול מהן יצא אל הפועל. מספר גורמים הביאו לתפנית זו, מהם ארגוניים ומהם מדיניים וביטחוניים:

א. תוכנית מצודות הספר של ק"ל הביאה ליציאה מן הסטגנציה ההתיישבותית ויצרה מעין תחרות סמויה על הבכורה בהקמת נקודות בספר. בתחילת 1963 המחלקה להתיישבות חזרה, לאחר תקופה ארוכה של הפסקה, להגיש לצה"ל רשימות נקודות מומלצות להתיישבות בספר.²⁴⁴ בהמשך השנה החליטה המחלקה להגדיל את סעיף התקציב המיועד להיאחזויות למרות שלא נרשם גידול בתקציב הכולל של המחלקה ועל חשבון סעיפים

²⁴⁰ ראיון טלפוני עם בני מור, 29.6.2020. גם מפקדה הראשון של ההיאחזות- חורין- העיד כי ניצל את מכסת ימי החינוך שלו לסיורים בסביבה. ראיון טלפוני עם מיכה חורין, 17.8.2020. הסיורים נדחפו גם על ידי מוסדות הקיבוץ הדתי ומטרתן הייתה לאוורר את חיילי ההיאחזות מהעבודה הסיזיפית בנקודה. יוסקה אחיטוב אל רפי נאמן, 27.7.1966, 23-138, ארכיון הקבה"ד.

²⁴¹ הדגשת הממד ההיסטורי- של חידוש ההתיישבות על ההר השומם, נמצאת גם במגילת העלייה לנקודה: "לפני כ"ה מאות שנים שקו הרים אלו חיים יהודיים... אולם מיום מר ונמהר... נשמו חיי הגלבוש והחיים במשכנותיה נדמו. כ"ה מאות שנים עמד הגלבוש שמם עד שחזרנו אנו...". מגילת יסוד מצפה הגלבוש- היאחזות הנח"ל ה-כ"ח, ללא תאריך, 4-27, ארכיון הקבה"ד.

²⁴² שלא כמו במקרה של מבוא מודיעין ודביר, אז נאבק ויץ ברצון של הצבא לשמור על שטחי האש שלו (ראו להלן).

²⁴³ ברית פיקוח לקואופרציה החקלאית העובדת בע"מ, אישור, 23.5.1968, 481-3985, ארכיון הקבה"ד.

²⁴⁴ רענן ויץ אל שפרינצק ורבינוביץ, תיאום התיישבות חדשה עם צה"ל, 3.2.1963, 3.2.1963, 40855\515, אצ"מ. עד לשנת 1958 יש בידיון רשימות שהתפרסמו אחת לכמה חודשים המסכמות את סדר העליות הרצוי כפי שהתקבל בשיבה בין המחלקה להתיישבות לצבא. מסוף 1958 ועד לשנת 1963 לא מצאתי מסמכים דומים.

אחרים.²⁴⁵ ניתן להניח כי גם סיום תפקידו של לוי אשכול בתפקיד יו"ר המחלקה והחלפתו ברענן ויץ בקיץ 1963 הזרים דם חדש למערכת, ולמרות שויץ שימש בתפקיד המנכ"ל בתקופתו של אשכול הרי שפרישתו של היו"ר הדומיננטי הביאה לשידוד מערכות ולערעור על מוסכמות במחלקה. בשנת 1965 החל גם מנהל התכנון שבמשרד החקלאות להיות מעורב בהקמת ההיאחזויות.²⁴⁶

ב. המציאות הביטחונית בגבולות השתנתה בהדרגה, והחל מסוף שנת 1964 ביצע ארגון הפת"ח פיגועים חבלניים בתחומי מדינת ישראל. שינוי המציאות הביטחונית הצריך חשיבה מחודשת על הקמת נקודות יישוב שיתמודדו עם הסתננות של מפגעים.²⁴⁷ החל מאמצע שנת 1965 התווספה גם עילה מדינית להקמת יישובים בספר: בעקבות נאומו של נשיא תוניסיה בורגיבה על פתרון הבעיה הפלסטינית בדרכי שלום החל להיווצר לחץ בין לאומי על ישראל ליישב פליטים באזורי ספר דלי אוכלוסייה.²⁴⁸

ג. כניסתו של מפקד חדש לנח"ל בשנת 1964- יונתן דותן, שהחליט על שידוד מערכות כולל ועל הקמת מספר רב יותר של היאחזויות. גם הגידול במחזורי הגיוס של פיקוד פיקוד הנח"ל והארכת משך השירות בנח"ל לשנתיים וחצי אפשרו להפריש מספר גדול יותר של חיילים להיאחזויות בלי לפגוע בתגבורת לקיבוצים הקיימים.²⁴⁹

להערכתי הגורם המשמעותי ביותר, מתוך כלל הגורמים שנמנו לעיל היה פרסום תוכנית מצודות הספר, שגרם ליקנאת סופרים' והשפיע בתורו על הצבא ובהמשך על המחלקה להתיישבות לתכנן ולבצע תוכניות התיישבות בגבולות. כביטוי לתפנית הוציא אג"ם מבצעים בראשית שנת 1963 תוכנית אב להתיישבות בספר בשנים 1963-1970. בדברי המבוא למסמך נטען כי: "לאחרונה יש מערערים בין הגורמים האזרחיים לגבי תפקידן, מספרן יעודן ומיקומן של ההיאחזויות שיש להקים בעתיד..." בהמשך המסמך הובאה תוכנית להקמת 12 היאחזויות חדשות, חלקן על בסיס תוכנית מצודות הספר, רובן בגבול הירדני.²⁵⁰ המסמך ביטא התנערות מקיפאון של יותר מחמש שנים (מאז שנת 1958) ורנסנס ביחס של אג"ם מבצעים להתיישבות הביטחונית. מכאן ואילך החל אג"ם מבצעים ללחוץ כל העת להקמת נקודות יישוב רבות בגבולות.²⁵¹ ראש אג"ם אפרם להקים היאחזויות במטה עוז ותל שלום למרות שנטען שהתנאים המשקיים בסביבתן אינם טובים ולכן ייקח זמן רב לאזרח אותן.²⁵² הסכמה שכזו סמנה שינוי גישה מהותי מהמדיניות של סוף שנות ה-50, אז לא הסכים הצבא להמשיך ולהחזיק בנוטרה ללא תוכניות להתיישבות קבע. ייתכן שהשינוי בגישתה של מחלקת המבצעים באג"ם להתיישבות הביטחונית קשור לכניסתו של מרדכי ('מוטה') גור לתפקיד ראש המחלקה. דמותו של גור עולה מתוך המסמכים כתובעת כל העת תכנון וביצוע של תוכניות התיישבות, ונראה כי השפעתו הייתה גדולה מזו של פקודו אהרון חרסינה, ראש ענף ההתיישבות הוותיק.

²⁴⁵ המחלקה להתיישבות אל אגף התקציבים של הסוכנות, היאחזויות, 26.9.1963, S15\40855, אצ"מ.

²⁴⁶ סיכום דיון, 27.10.1965, 27.10.1967, 41/919/1967, א"צ.

²⁴⁷ כהן, **גבולות ההתערעה**, עמ' 210-208.

²⁴⁸ סיכום דיון אצל ראש אג"ם, 8.1965, 41/919/1967, א"צ.

²⁴⁹ דותן, **איש השורה**, עמ' 290-289.

²⁵⁰ אג"ם מבצעים, תוכנית אב להתיישבות בארץ בשנים 63-70- מצע לדיון, 3.1963, 42/919/1967, א"צ.

²⁵¹ למשל: אג"ם מבצעים אל ראש אג"ם, תוכנית היאחזויות, 24.4.1964, 41/919/1967, א"צ; מרדכי גור אל קק"ל והמחלקה להתיישבות, תוכנית אב להיאחזויות נח"ל, מצע לדיון, 26.7.1964, 41/919/1967, א"צ.

²⁵² לשכת ראש אג"ם, תוכנית אב היאחזויות נח"ל, סיכום דיון, 8.1964, 41/919/1967, א"צ. התוכנית לא יצאה אל הפועל.

יש לציין כי התפנית ביחס הגופים הצבאיים והאזרחיים למיזם ההיאחזויות הייתה הדרגתית ולא חדה, וקצב הקמת ההיאחזויות לא חזר לרמה של שנות ה-50. השינוי המשמעותי התרחש ברמת המטה, התכנון והתודעה: ההכרה כי להתיישבות הביטחונית עדיין נכון תפקיד חשוב ומשמעותי, גם במציאות הביטחונית שהשתנתה בעשור השני למדינה. שינוי זה משתקף בסעיפים שלהלן.

תוכניות להקמת היאחזויות והתיישבות בספר: תוכניות התיישבותיות רבות עלו במשולש הגופים קק"ל, המחלקה להתיישבות והצבא החל משנת 1963. מצד הצבא נכרה מעורבות משמעותית של הדרגים הבכירים ביותר: הרמטכ"ל וראש אג"ם. בניגוד למציאות של שנות ה-50 החלו להתגבש גם תוכניות רב שנתיות- ארוכות טווח להקמת היאחזויות, ולא רק קונקרטיים לחודשים הקרובים.²⁵³ השוואה בין האוריינטציות השונות של שלושת הגופים מעניינת: קק"ל נצמדה לתוכנית מצודות הספר לפיה מרבית ההיאחזויות יקומו בגבול הירדני ומיעוטן בגבול הצפון. המחלקה להתיישבות המליצה על הקמת נקודות בערבה, בחבל הבשור ובצפון בלבד, ושללה התיישבות בגבול הירדני בסמוך למרכזי ההתיישבותי שבמישור החוף, מכיוון שלא ראתה יתרונות ביטחוניים או משקיים בהתיישבות באזור זה. אג"ם מבצעים נקט בגישת ביניים- לפיה מספר היאחזויות יקום בכל אחד משלושת האזורים: בצפון- בעיקר בגבול הסורי, ממערב לשומרון ובערבה.²⁵⁴ רעיון ההיאחזויות החל לצבור אהדה מחודשת גם בקרב התנועות הקיבוציות: איחוד הקבוצות והקיבוצים הציע להקים היאחזות בנחל צאלים בסמיכות לקיבוץ עין גדי.²⁵⁵ הקיבוץ הדתי הפך את מעלה גלבוע לנקודת דגל, ושנה אחרי הקמתה קיים תוכנית חינוכית בהיאחזות בהשתתפות בני נוער, חיילי הנח"ל של התנועה ומפקד הנח"ל.²⁵⁶

עלייה בקצב ההקמה של היאחזויות ויישובי נח"ל: בשנת 1963 קמו, לראשונה מאז מבצע קדש, שתי היאחזויות בשנה אחת. מגמה זו המשיכה גם בשנת 1964, והגופים הצבאיים קבעו לעצמם לעמוד ביעד של הקמת שתי היאחזויות נח"ל בכל שנה.²⁵⁷ בשנת 1966 קמו, מלבד ההיאחזות צור נתן גם שני יישובי נח"ל, לאחר הפסקה ארוכה בהקמתם של יישובים אלו.²⁵⁸

הניסיונות להגדיל את מצבת כוח האדם של הנח"ל: כדי לאפשר הקמת היאחזויות חדשות ניסה פיקוד הנח"ל להרחיב את שורותיו. החל ממחזור הגיוס של שנת 1964/3 חזרו להתגייס לנח"ל חיילים בודדים במספרים משמעותיים.²⁵⁹ בנוסף קוצר משך הטירונות בחודש והוארך פרק ההכשרה החקלאית,²⁶⁰ זאת בניגוד למגמה שהייתה קיימת באמצע וסוף שנות ה-50 לקצר את

²⁵³ ראו לדוגמה: סיכום פגישת רמטכ"ל- ויץ, 10.1962, 42/919/1967, א"צ; לשכת סגן הרמטכ"ל אל יוסף ויץ, נושאי היאחזויות סיכום דיון, 12.1963, 42/919/1967, א"צ; ומסמכים רבים נוספים בתיק זה ובתיק 42/919/1967, א"צ.

²⁵⁴ מרדכי גור אל קק"ל והמחלקה להתיישבות, תוכנית אב להיאחזויות נח"ל, מצע לדיון, 26.7.1964, 42/919/1967, א"צ ונספחים שם.

²⁵⁵ צבי ברנר אל אלחנן ישי, עליה על ידי עין גדי, 1.1964, 42/919/1967, א"צ. ראו גם להלן את הלחץ של האיחוד ותנועת המושבים להקים היאחזויות נוספות בסמוך ליישוביהן בערבה.

²⁵⁶ ללא ציון שולח, הצעת תוכנית לציון יום השנה לעלייה לגלבוע, ללא תאריך (לפי ההקשר סתיו 1963), 4-27, ארכיון הקב"ד.

²⁵⁷ עניין שלא התממש בשנת 1965. אהרון חרסינה אל עוזי נרקיס, תכנון עליית היאחזות נח"ל בחורבת דרדר (פלמה), 15.3.1965, 41/919/1967, א"צ; רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, 262/1687/1985, א"צ.

²⁵⁸ מאז שנת 1960 ועד שנת 1966 לא קם אף יישוב נח"ל. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 284.

²⁵⁹ ראש לשכת הרמטכ"ל אל ראש אכ"א, גיוס חיילות וחיילים בודדים לנח"ל, 1.1963, 90/645/1965, א"צ. בשנת הגיוס 1964/3 היו אמורים להתגייס 800 חיילות ו-300 חיילים בודדים לפיקוד, רובם בעלי כושר לקוי.

²⁶⁰ ניתוח משמעות הרחבת הנח"ל על ידי בודדים, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר 1964), 90/645/1965, א"צ.

הפרק ההתיישבותי. כדי להגביר את זרם המתגייסים קיים הנח"ל עצרות מרכזיות במשך מספר שנים בחג הסוכות.²⁶¹ במסגרת פעולות ההסברה יצא אל הפועל פרויקט משותף לפיקוד ולדובר צה"ל שנקרא: 'חודש הנח"ל', ובו התקיימו במהלך מספר שבועות בסתיו 1963 עצרות המוניות, מסיבות עיתונאים, סיורי עיתונאים בהיאחזויות ובסיסי הנח"ל וביקורי תלמידים בהיאחזויות. פעולות אלו נועדו להשפיע על הנוער להתגייס לפיקוד על ידי הבלטת הישגי הנח"ל.²⁶²

פעילות הסברתית: בד בבד עם התנופה שהתבטאה בהקמת ההיאחזויות החדשות חזר פיקוד הנח"ל למנהגו משנות ה-50 להשקיע רבות ביחצנות של פעילות ההתיישבות. פעולות ההסברה התבטאו בטקסי עלייה להיאחזויות, שכללו נאומים, הופעות של חיילי הגרעין המתיישב וסיור בנקודה ובסביבתה. כאורחי הכבוד השתתפו בטקסים אישים בכירים: נשיא המדינה, ראש הממשלה, הרמטכ"ל, רבנים ראשיים, שרים בממשלת ישראל ומפקדים בצה"ל. בטקס הקמת גרופית השתתפו הרמטכ"ל, סגן שר הביטחון, מנכ"ל המשרד וסגנו, שר הפיתוח והשיכון ושלושה מאלופי צה"ל. מטוס נורד עם 40 מקומות שהדרים לערבה לא הספיק לכל המוזמנים המכובדים. לטקסים נוסף לראשונה אקט סמלי: המשתתפים נטעו עצים בסביבות הנקודה, ובטקסים צפו מאות רבות של מוזמנים ואורחים,²⁶³ ולעיתים אף אלפים כפי שהיה בטקס העלייה לצור נתן.²⁶⁴ מועדי העלייה להיאחזויות כונו סביב התאריך הסמלי של כ"ט בנובמבר, שנקבע גם כיום הקמת הנח"ל ו'חג הנח"ל'.²⁶⁵ גם טקסי האזרח של ההיאחזויות נועדו לתפוס תשומת לב, והוזמנו אליהם נציגי תקשורת.²⁶⁶ מפקדת פיקוד הנח"ל שבה להוציא דפי הסברה עם הקמת ההיאחזויות, שכללו דפי הסבר על הנקודה וחיבתה הביטחונית ועל ההיסטוריה והגאוגרפיה של סביבותיה.²⁶⁷

פעולות ההסברה והיחצנות הגיעו גם מצידה של קק"ל. במנשר שיצא בשנת 1965, לאחר הקמת חמש מתוך שש מצודות הספר, ביטא הארגון את מעורבותו בייסוד הנקודות. התמה המרכזית של המנשר הייתה שקק"ל שינתה את אופי פעולתה: עד לשנת 1960 עסק הארגון ברכישת קרקעות, ומשנה זו ואילך החל לפעול גם להקמת נקודות בספר, באזורים ש"בשל התנאים הטופוגרפיים והביטחוניים... לא ניתן היה להקים בהם יישובים חקלאיים במתכונת רגילה". במנשר הוזכרו השותפים של קק"ל: מטכ"ל צה"ל ופיקוד הנח"ל, אולם המחלקה להתיישבות לא נזכרה.²⁶⁸

²⁶¹ רל"ש הרמטכ"ל אל סגן הרמטכ"ל, עצרות נח"ל, 1.1963, 90/645/1965, א"צ.

²⁶² דובר צה"ל אל פיקוד הנח"ל, סיכום דיון עצרות הנח"ל, 18.9.1963, 90/645/1965, א"צ.

²⁶³ פיקוד הנח"ל אל רל"ש הרמטכ"ל, עלייה להיאחזויות החדשות במי עמי ובגרופית, 16.10.1963, 90/645/1967, 40/919, א"צ; תוכנית שלדית לטקס העלייה להיאחזות מודיעין, 29.11.1964, 41/919/1967, א"צ; תוכנית שלדית לטקס העלייה להיאחזות בירנית, 1.12.1964, 41/919/1967, א"צ; טקס העלייה להיאחזות בירנית-תדריך לראש הממשלה, 1.12.1964, 41/919/1967, א"צ; שמואל אייל אל ראש לשכת הרמטכ"ל, רשימת הטסים לאילת לטקס עליית היאחזות הנח"ל גרופית, 11.1963, 90/645/1965, א"צ.

²⁶⁴ ויץ, יומני, חלק ו', עמ' 162.

²⁶⁵ כל שבע ההיאחזויות שקמו בשנים 1959-1964 (עין יהב, אלמגור, מעלה גלבע, מי עמי, גרופית, בירנית ומודיעין) קמו בתאריך זה או בסמיכות של מספר ימים אליו.

²⁶⁶ חינוך נח"ל אל מפקד גלי צה"ל, אזרח כורזים, 6.9.1965, 7-12/8, 1, אי"ט.

²⁶⁷ ראו לדוגמה: פיקוד הנח"ל, היאחזות הנח"ל ה"ב בירנית, ללא תאריך, 41/919/1967, א"צ.

²⁶⁸ ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר 1965), הקרן הקיימת לישראל, 7-12/10/3, אי"ט.

היאחזויות קו הגבעות: מי עמי, מודיעין וצור נתן (פלמה)

כאמור לעיל, רוב המצודות בתוכניתו של ויץ (13 מתוך 17) תוכננו לקום בגבול הירדני, חמש מתוכן בקו הגבעות המפריד בין מישור החוף להרי השומרון.²⁶⁹ אזור זה השתרע מוואדי ערה בצפון ועד למודיעין בדרום, והיה משמעותי להגנה על מרכזי האוכלוסייה של ישראל שהיו רובם ככולם במישור החוף, אולם למרות זאת ההתיישבות שקמה באזור זה במהלך העשור הראשון למדינה הייתה דלילה.²⁷⁰ הסיבות למיעוט של ההתיישבות היו: בעיות משקיות והיעדר זמינות קרקע חקלאית בחלק מהאזור והימצאותם של שטחי אימונים בדרומו.²⁷¹ במהלך ביצועה של תוכנית מצודות הספר קמו שלוש היאחזויות בקו הגבעות: מי עמי, מודיעין וצור נתן. עם הקמת של שלוש ההיאחזויות הציע פיקוד הנח"ל כי מפקדה מיוחדת שתהיה אחראית על שלושת ההיאחזויות ותייעל את השליטה בהן.²⁷² אין עדויות שמפקדה שכזו אכן קמה.

מי עמי: אבטחת שטחי הלאום ושאלת גבולות הכוח מול אוכלוסייה ערבית ישראלית

אזור ואדי ערה עבר לישראל במהלך הסכמי שביתת הנשק עם ירדן, וכלל ריכוז משמעותי של אוכלוסייה ערבית. יוסף נחמני, מנהל משרד קק"ל בטבריה עסק ברכישת קרקעות שישמשו להקמת התיישבות. בתחילת 1962 סייר ויץ בקרקעות שנרכשו במרכז הוואדי וראה כי מבחינה חקלאית הן משובחות אולם הן רחוקות מידי מהגבול הירדני. בהמשך הסיור סקר ויץ שטחים באזור שידן איסקנדר (הר אלכסנדר - כיום בתחום אום אל פאחם) שהיו סמוכים יותר לגבול וביקש מנחמני לרכוש מאמץ לרכישת קרקעות על הרכס. יתרונותיו הביטחוניים של השטח היו, לפי ויץ, קרבה לגבול ושליטה על ציר ואדי ערה. יום למחרת התברר לויץ כי אנשי קק"ל בארה"ב הצליחו לגייס תרומות של קהילת יהודי מיאמי בסך חמש מיליון דולר, בתנאי שהסך יושקע בהקמת עיירה בישראל שתקרא מי-עמי, כשיבוש של השם מיאמי. בסיור נוסף, הפעם בשטחים שנרכשו על הרכס, לא היה ויץ שבע רצון מאופן ההגנה של הנקודה העתידית בפני מתקפה אפשרית מהשטח הירדני והציע לשנות את פני השטח בעזרת כלים מכניים בכדי ליצור הגנה טובה יותר.²⁷³ באופן כללי הרבה ויץ להתערב בשיקולי ביטחון, גם אם פרטניים, וחלק לא פעם על ההחלטות של הגורמים הצבאיים (ראו להלן את מקרה מודיעין).

לאחר קביעת המיקום המדויק של הנקודה - בראשית 1963, החלה קק"ל בהכשרת דרך אליה. דרך זו התפצלה מכביש הביטחון שנשלל גם הוא ביוזמת קק"ל בין אום אל פאחם לערעה. כאמור לעיל, מערך הדרכים היה חלק מרכזי בתוכנית המצודות ונועד לאבטח את הגבול. באביב 1963 החלה הכשרת השטח והקמת המבנים, ובנובמבר של שנה זו הוקמה ההיאחזות על ידי

²⁶⁹ זאת בניגוד לדעתם של אנשי המחלקה להתיישבות שסברו שאין טעם להקים היאחזויות במרכז הארץ. ראו: מרדכי גור אל קק"ל והמחלקה להתיישבות, תוכנית אב להיאחזויות נח"ל, מצע לדיון, 26.7.1964, 26.7.1967/1967/919, א"צ ואת הנספחים שם.

²⁷⁰ בין השאר ניתן להזכיר את ההיאחזויות בחן ומגל שקמו במרכז האזור האמור בשנת 1953 ואוזהרו מאוחר יותר.

²⁷¹ טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 10-13.

²⁷² פיקוד הנח"ל, העלאת היאחזות בפלמה והקמת מפ' יחידת היאחזות - מצע לדיון, 7.1965, 42/1967/919/42, א"צ.

²⁷³ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 224-225; שם, עמ' 249-250.

גרעינים של הקיבוץ הארצי.²⁷⁴ התפקיד המרכזי שייעדו בק"ל ובצבא לחיילי ההיאחזות היה שמירה על שטחי הקרקע שנרכשו מול תביעות הבעלות וניסיונות העיבוד של ערביי הכפרים באזור. בסיכום דיון שנעשה בלשכת סגן הרמטכ"ל טרם העלייה לנקודה, נכתב:

במגע עם התושבים השכנים יש לזכור כמה עובדות יסוד והן: הם רואים את ההיאחזות כמנשלת אותם מאדמותיהם; התעצמותנו בגבול על ידי הקמת יישובי ספר מנוגדת לרגשותיהם הלאומניים; יישוב יהודי בגבולם מפריע לתנועתם בין שני צידי גבול שביתת הנשק... אין להיעתר להזמנות לשם עריכת ארוחות בבתי השכנים גם אם ההזמנות חוזרות ונשנות... על כל חריש באדמת ההיאחזות יש להזעיק מיד את המשטרה... בכל מקרה של עליית עדרים על שטח זרוע או שלף יש להודיע מייד למשטרה וכן לנציג המושל לשם זיהוי העבריינים...²⁷⁵

אולם כחצי שנה לאחר הקמת מי עמי התלוננו נציגי הממשל הצבאי, קק"ל ומנהל מקרקעי ישראל על כך שחיילי הנח"ל אינם מבצעים את משימת השמירה על הקרקעות:

שני תושבים... ניסו להשתלט על קרקע במשבצת מי עמי וחרשו כעשרים דונם... אנשי ההיאחזות, כולל שומר השדות, לא רק שלא יזמו טיפול למניעת ההשתלטות על אדמותיהם אלא אף לא הרגישו בדבר... באותה הזדמנות עלי להעיר כי אנשי קק"ל מתלוננים כי אנשי ההיאחזות עוסקים בטיפוח יחסי שכנות ידידותיים...²⁷⁶

סגן מפקד הנח"ל ענה כי ההיאחזות אינה אחראית על משבצת הקרקע שלה או על אדמות קק"ל באזור "באשר הללו לא נמסרו כלל לאחריותם",²⁷⁷ וראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה העביר גם הוא את האשמה לנציגי קק"ל שלא הבהירו לחיילים את תחומי קרקעות ההיאחזות.²⁷⁸ המאבק עם ערביי האזור לא התאים לאוריינטציה של חברי הגרעינים מהקיבוץ הארצי, כאשר תנועתם התלבטה כבר מעת העלייה אל הקרקע האם לאשר את שירותם בהיאחזות בה החיכוך עם ערביי הסביבה יהיה ודאי, ובסביבה רגישה ובעייתית מבחינה פוליטית. במוסדות התנועה דאגו לברר כי הקרקעות עליהן הוקמה ההיאחזות לא היו אדמות פרטיות של ערבים.²⁷⁹

בדומה להיאחזויות יהוד הגליל גם למי עמי נועד תפקיד במאבק עם אוכלוסייה ערבית מקומית. הדיון בין הגופים הצבאיים והתנועתיים לבין גופי הממשל הישראליים (קק"ל, מנהל מקרקעי ישראל והממשל הצבאי) חושף את פערי ההשקפה בשאלת גבולות הכוח של חיילי הנח"ל בהתמודדות מול אוכלוסייה ערבית-ישראלית. שלא כמו בשנות ה-50, אז השתתפו חיילי נח"ל מגרעיני הקיבוץ המאוחד יחד עם יחידת ה-101 בגירוש בדואים מהשטח המפורז בניצנה ועשו זאת

²⁷⁴ אהרון חרסינה אל רל"ש סגן הרמטכ"ל, מצב הבנייה במי עמי ובגלבע, 22.4.1963, 42/919/1967, א"צ; אהרון חרסינה אל לשכת סגן הרמטכ"ל, מי עמי וגלבע, 6.1963, 40/919/1967, א"צ. גם כאן, בדומה למעלה גלבע, הגיעו החיילים לנקודה בטקס סיום הטיירות, עוד טרם הקמת ההיאחזות. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 143.

²⁷⁵ לשכת סגן הרמטכ"ל, הכנות לעלייה להיאחזות נח"ל בגבעות עירון, סיכום דיון, 3.1963, 2/10/12-7, אי"ט.

²⁷⁶ קצין הגמ"ר פיקוד צפון אל גדוד 902, מי עמי קרקעות, 28.4.1964, 2/10/12-7, אי"ט.

²⁷⁷ משה נהוראי אל פיקוד צפון הגמ"ר, היאחזות מי עמי-קרקעות, 2/10/12-7, אי"ט.

²⁷⁸ אהרון חרסינה אל קק"ל, קרקעות בהיאחזות מי עמי, 5.1964, 2/10/12-7, אי"ט.

²⁷⁹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 143-144.

ללא 'הרהורי כפירה' (לפחות לפי העדויות הזמינות) הרי שאחת עשרה שנים מאוחר יותר כבר תהו בני הגרעינים של הקיבוץ הארצי במי עמי בנכונות המשימה שהוטלה עליהם.²⁸⁰

מי עמי הוקמה במרחק של כמה מאות מטרים מהגבול הירדני, וחילופי אש בין חיילי צה"ל שנסעו על דרך הפטרולים מדרום להיאחזות לבין חיילים ירדניים התקיימו החל מאביב 1964. במאי ירו הירדנים על סיור של צה"ל שנסע בסמוך להיאחזות.²⁸¹ ביולי 1965 ירו הירדנים על סיור של צה"ל שנסע על דרך הפטרולים ליד הכפר הירדני ענין. במהלך התקרית נפצע חייל.²⁸² באפריל 1966 נע סיור של צה"ל על דרך הפטרולים וספג אש מהעמדות הירדניות. חילופי אש התנהלו בין הכוחות הישראליים לירדנים במשך מספר שעות, וכללו ירי מנשק קל, מקלעים ומרגמות. במהלך התקרית ירד כוח מההיאחזות לסייע לחיילי הסיור שמצאו עצמם בשטח נחות מול הכוחות הירדניים, ובמהלך חילופי האש נהרג סגן מפקד ההיאחזות יצחק נויפלד ונפצע חייל נוסף. לפי הגרסה הירדנית הכוחות הישראליים היו אלו שפתחו לראשונה באש. אלוף פיקוד הצפון ציין לשבח את חיילי ההיאחזות שמיהרו לעזרת הסיור שהותקף על פי תרגולת.²⁸³ בדברי הספד לנויפלד הדגיש מפקד הנח"ל יונתן דותן את חשיבותה הביטחונית של הנקודה, וחזר על האתוס המרכזי של פיקוד הנח"ל - הגנה על גבולות המדינה על ידי חריש שעל האדמה הסמוך לגבול: "קשה להמחיש לאלפי אזרחי ישראל, העוברים חולפים בכביש ואדי ערה, דבר יום ביומו, בביטחון ובלא דאגה, את העובדה שמספר קילומטרים מזרחה, חיים נחלאים, על הגבול, המוכנים להגן על ריבונותה של ישראל, על שלום תושביה, ואף לשלם על כך בחייהם".²⁸⁴ מספר חודשים מאוחר יותר נפצע חייל צה"ל ליד ההיאחזות כאשר סיור חצה בטעות את הגבול ונורה על ידי חיילי הלגיון.²⁸⁵ במרץ 1967 ירו הירדנים על כוח צה"ל שאבטח עבודות של קק"ל בדרך הפטרולים ליד מי עמי.²⁸⁶

במי עמי כבמרבית מצודות הספר לא התאימה האוריינטציה של קק"ל שדגלה בהכשרת הקרקע וייעור לשאיפות של חיילי הנח"ל שרצו והוכשרו לעבוד בחקלאות. הנהלת הקיבוץ הארצי פנתה אל אגף הנוער והנח"ל ובקשה כי חייליה המשרתים בהיאחזות יסייעו בעבודות החקלאיות בקיבוץ השכן ברקאי. בקיבוץ הארצי הדגישו את הדעה - מורליזציה שיוצרת העבודה בהכשרת הקרקע ובייעור: "ידוע לכם בוודאות שעבודת הייעור לבדה מהווה בעיה לא פשוטה, ונראה לנו שעל ידי רוטציה נוכל להקל על החברים ולהשיג רוח טובה יותר בעבודה...".²⁸⁷ בהמשך עברה ההיאחזות לגרעיני תנועת הנוער הציוני, וראשיה ניסו לשכנע את קק"ל להכניס ענפי משק

²⁸⁰ להערכת הגורם המבדיל היה התנועה המיישבת השונה - הקיבוץ הארצי, שנרתעה הרבה יותר ממיליטריזם וקראה לשינוי פעולה עם האוכלוסייה הערבית. כך, כשנתיים מאוחר יותר, כאשר שהו חיילי גרעינים של הקיבוץ המאוחד בהיאחזות צור נתן שגם היא קמה בסביבה שחצצה בין יישובים ערביים משני עברי הגבול, היה המנון ההיאחזות מיליטריסטי: "ראשונים תמיד אנחנו, אפילו אם המחזור נגמר, לפקודה תמיד אנחנו, בני גשור, בן נון ואתגר [הגרעינים שהרכיבו את צור נתן]; **מסביב חברה עוינת, ערבים ברוב מוחלט** [הדגשה שלי, נ.פ.], אך הנפש מתרוננת - גאה, אנו אנו במשלט". **עלון צור נתן**, 11.1966. לעומת זאת במגילת העלייה למי עמי בולטת התייחסות מורכבת יותר לתושבי האזור: "היום אנו נוטלים על עצמנו להקים יישוב חיילים מגינים ובונים מול הגבול, וליבנו אל חזון אחרית הימים - לא ישא גוי אל גוי וחרב ולא ילמדו עוד מלחמה... יהא הוא את וציון כי פנינו לשלום ולבניין, אך נדע אנו וידעו שכנינו, כי את הבניין נשמור מכל משמר ועל החיים נגן בכל מאודנו". מגילת היסוד של מי עמי, 12.1963, 12-7/10/2, אי"ט.

²⁸¹ 'אש ירדנית על סיור של צה"ל ליד היאחזות מי עמי', **מעריב**, 26.5.1964.

²⁸² 'אש ירדנית לעבר סיור ליד מי עמי', **הצפה**, 15.7.1965.

²⁸³ כהן, **גבולות ההתרעה**, עמ' 241; 'קצין צה"ל נהרג וחילוי נפצע בחילופי יריות בגזרת מי עמי', **למרחב**,

20.4.1966; 'טבילת האש של מי עמי', **למרחב**, 22.4.1966.

²⁸⁴ **יצחק נויפלד - לדמותו**, עמ' מ"ח.

²⁸⁵ 'חייל צה"ל נפצע ביריות ירדנים כאשר משמר צה"ל חצה הגבול בטעות', **הצפה**, 13.10.1966.

²⁸⁶ 'חילופי יריות עם מוצב ירדני באזור מי עמי', **דבר**, 13.3.1967.

²⁸⁷ הקיבוץ הארצי אל אגף הנוער והנח"ל, 23.1.1964, 100/1687/1985, א"צ.

להיאחזות. בשלב הראשון הוצע להקים גן ירק, לול תרנגולות ועדר צאן.²⁸⁸ אחד מראשי התנועה חיים חרמש פנה במברק ליוסף ויץ והדגיש כי פיתוח ענפי החקלאות מהווה תנאי להקמת נקודת קבע במי עמי. בכתב יד על המברק שאל ויץ את יאיר קשתי מאגף הנוער והנח"ל: "אולי תגיד לי מה הם רוצים", וקשתי ענה: "הם רוצים שיפתחו ענפי משק ועושים רעש גדול".²⁸⁹ בהמשך, ובשיתוף המחלקה להתיישבות של הסוכנות הובא עדר צאן קטן למקום.²⁹⁰

עקב הבעיות המשקיות גם תנועת הנוער הציוני עזבה, והתנועה השלישית ששלחה את גרעיניה להיאחזות הייתה איחוד הקבוצות והקיבוצים. גם תנועה זו טענה, יחד עם נציגי פיקוד הנח"ל, על כך שקק"ל והמחלקה להתיישבות אינם עושים די כדי לפתח ענפים משקיים במקום, וסגן מפקד הנח"ל צבי לבנון טען לאחר ביקור בנקודה: "כיום מצב ההיאחזות הוא שאחוז גבוה של חיילי ההיאחזות אינו עובד, ומיותר לפרש את הנזק הנגרם כתוצאה מאי עבודה. באם ברצוננו להפוך היאחזות זו למשק אזרחי- תנאי ראשון הוא פיתוח ענפי המשק ומצב עבודה סביר ע"מ לקשור האנשים למקום".²⁹¹ מנגד טענו אנשי קק"ל כי חיילי ההיאחזות אינם עומדים במכסת ימי העבודה שנקבעה להם: מתוך כ-900 ימי עבודה שאמורים היו לספק 35 חיילים מההיאחזות בכל חודש התקיימו בפועל 280-290 ימים, "מזה המחצית בבנות שאינן עושות מאומה וגם חמשת הבנים שיוצאים ליום עבודה לא מספיקים לעבוד כשני פועלים שלנו". נציג קק"ל קבע כי בגלל התפוקה הדלה של החיילים הרי שאין היגיון כלכלי להסיע אותם מההיאחזות למקום העבודה הסמוך והתפלא על כך ש"בכל יום שישי בבוקר יוצאת מחצית ההיאחזות לחופש וחוזרת ביום ראשון אחה"צ, כך שיומיים בשבוע הם אינם עובדים ככל".²⁹²

עובדי קק"ל ששהו בהיאחזות לא הצליחו להסתגל להווי החיים של בני הגרעינים. מדריך חברתי ששהה בהיאחזות מטעם הארגון בשם סטן (שם משפחתו איננו נזכר) טען כי בעת ביקור של נציגים מפיקוד הנח"ל במי עמי נלקחה מהעדר כבשה; לאחר זמן הודיע לו מפקד ההיאחזות כי בשר הכבשה נאכל בקומזיץ וכי הנח"ל מוכן לשלם בעבורה. סטן לא הסכים להסדר המוצע, התלונן בפני אגף הנוער והנח"ל ותנועת הנוער הציוני וקבע כי: "יש לברר אחת ולתמיד את הסמכויות במקום".²⁹³ סגן מפקד הנח"ל צבי שמאלי ערך בירור קצר ולא התייחס ברצינות לתלונות המדריך. בבירור הסתבר כי הכבשה 'נמכרה' מסגן מפקד ההיאחזות לנציג הפיקוד שביקר בה.²⁹⁴

סיפורה של מי עמי מדגיש, בכמה נקודות שונות, את החסרונות של תוכנית מצודות הספר ושל ההובלה של התוכנית על ידי אנשי קק"ל. ראשית- הנקודה נבחרה ללא שום התחשבות בגורמים משקיים, מה גם שהמיקום הראשוני של הנקודה בתוך העמק שנדחה על ידי ויץ בגלל המרחק מהגבול, היה מוצלח יותר מבחינה זו. המיקום הבעייתי גרם לחוסר היכולת לפתח ענפי משק, דבר שיצר תסכול מובן מצד החיילים. שנית- פקידי קק"ל לא הצליחו (או שמא לא ניסו) ליצור

²⁸⁸ הנוער הציוני אל אלחנן ישי, 19.6.1964, 100/1687/1985, א"צ.

²⁸⁹ חיים חרמש אל יוסף ויץ, 26.8.1964, 100/1687/1985, א"צ.

²⁹⁰ הנוער הציוני אל רענן ויץ, 9.1965, 100/1687/1985, א"צ.

²⁹¹ צבי לבנון אל אהרון חרסינה, מים להיאחזות מי עמי, 2/10/12-7, אי"ט.

²⁹² נוח פלד אל פיקוד הנח"ל, עבודת הנח"ל במי עמי, 3.5.1965, 100/1687/1985, א"צ.

²⁹³ סטן- מדריך חברתי אל אגף הנוער והנח"ל, 2.1966, 100/1687/1985, א"צ.

²⁹⁴ צבי שמאלי אל אגף הנוער והנח"ל, כבשה, 2.1966, 100/1687/1985, א"צ.

סינרגיה עם התנועות המיישבות ועם פיקוד הנח"ל. למרות הבעיות המשקיות אוזרחת ההיאחזות לאחר מלחמת ששת הימים על ידי גרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים.²⁹⁵

מודיעין: הקמת היאחזות באתר מורשת ו'עלייה לרגל'

כמו בגלבוע, גם הקמת יישוב בסביבות מודיעין ההיסטורית הייתה חזון נושן של ויץ שראשיתו כבר בסוף שנות ה-40. אחד המניעים המרכזיים להקמת היישוב היה הערך ההיסטורי והחיבור למורשת החשמונאים,²⁹⁶ באתר קברות המקבים שהפך להיות מוקד ל'עלייה לרגל' של קבוצות וחוגים שונים.²⁹⁷ ויץ הפך את המחסור בקרקע חקלאית במקום לאידיאל- וניסה לקשור זאת למורשת החשמונאים: "גם בתקופת החשמונאים הייתה סביבה זו קשה מאוד לחקלאות. האנשים המרובים שגרו בה חיו חיים קשים מבחינה כלכלית, ואם נלחמו בחירוף נפש עם היוונים הרי לא בשל טובתם הכלכלית כי אם בשם האידיאה הנשגבה- אמונה באל אחד".²⁹⁸ בתוכנית מצודות הספר הוצע להקים שתי מצודות בסביבת מודיעין.²⁹⁹ החסם המרכזי בפני הקמת היאחזות במקום היה היותו של האזור שטח אימונים צבאי. בסיור שערך ויץ יחד עם סגן הרמטכ"ל רבין בקיץ 1961 סירב האחרון לשחרר את שטח האימונים, סירוב שעמד בעינו גם שנה מאוחר יותר.³⁰⁰

ויץ ניצל את שיתופי הפעולה בין הצבא לבין קק"ל בכדי ללחוץ על הצבא: במהלך סיור עם הרמטכ"ל צור בסביבות ניצנה שהתקיים בינואר 1963, תבע צור כי הדרך מניצנה לכרם שלום תפולס על ידי קק"ל. ויץ נוכח שיש בידיו קלף מנצח: "אז הסבתי את השיחה לעניין ההיאחזות במודיעין, שהצבא עוד לא שחרר לנו את שטח האדמה...". אהרון חרסינה וחיים בר לב שנכחו בסיור טענו כי שחרור השטח יקשה על אימוני הצבא, וצור טען כי: "הוא אינו רואה קשר בין מודיעין לבין הדרך ניצנה- כרם שלום". ויץ המשיך בתגרנות: "הודיתי כי אין קשר במישרין אבל- ושתיקתי רמזה שאני רואה ביניהם קשר, בשבילי ההיאחזות במודיעין היא תנאי להמשך הפעולה המשותפת של היאחזויות הספר".³⁰¹ אלוף פיקוד המרכז יוסף גבע סירב לוותר על השטח וטען בפני סגן הרמטכ"ל כי הקטנת שטח האימונים תביא למעמסה תקציבית על הצבא. גבע סבר כי ההיאחזות איננה מוקמת במקום משמעותי מבחינה ביטחונית, הביא כ'תנא דמסייעא' את עמדת מחלקת ההתיישבות ושר החקלאות שהתנגדו להקמת היאחזויות במרכז הארץ, ותהה: "איני יודע מהם צורכי הביטחון או החקלאות ליישוב האזור כאשר אדמות חקלאיות סמוכות מוזנחות,

²⁹⁵ מפקד הנח"ל, פקודת יום, 8.1967, 2/10/12-7, אי"ט; צבי לבנון, אזרח מי עמי- פקודה, 2/10/12-7, אי"ט; הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 324.

²⁹⁶ טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 24. בשנים 1953-1954 נעשה ניסיון להקים במקום שני יישובים, אחד מהם של חיילי נח"ל, על ידי קק"ל במימון יהודי ארה"ב, אולם ניסיון זה נכשל. גורן והס- אשכנזי, 'להחייאתה של מולדת החשמונאים', עמ' 28.

²⁹⁷ ברוג, 'הגמנסיה הרצליה', עמ' 169-192; אלמכיאס, **ופנינו חברונה!**, עמ' 128-131. במקורות הראשוניים עולה לעיתים השם **מודיעין** ולעיתים **מודיעים**. אנו נשתמש בשם מודיעין, למעט במקרה בו נצטט מסמכים מקוריים הגורסים אחרת.

²⁹⁸ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 252.

²⁹⁹ יוסף ויץ אל חיים לסקוב, מצודות הספר, 4.7.1960, 42/919/1967, א"צ.

³⁰⁰ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 202; ענף התיישבות והגמ"ר, הקמת היאחזות נח"ל במודיעין- סיכום סיור, 23.11.1967, 40/919/1967, א"צ.

³⁰¹ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 249.

יישובים ריקים, ואדמות אחרות בסביבה מוכרות לערבים".³⁰² אג"ם המשיך להתנגד לצמצום שטח האימונים ולאחר שויץ המשיך ללחוץ בעניין הצבא נאות לשחרר רק חלק קטן מהשטח הנדרש.³⁰³ בשלהי 1963 הגיעו הצדדים לעמק השווה ולאחר סיור משותף באזור הסכימו הרמטכ"ל צור ו-ויץ על המיקום המדויק של ההיאחזות.³⁰⁴

יכולת ההשפעה של ויץ- אזרח עובד קק"ל, על גופים צבאיים רבי השפעה נכרת בדיון על מיקומה של מודיעין. יתירה מכך: ויץ, שאף הודה כי אין שטחי חקלאות משובחים בסביבות הנקודה, היה היחיד שראה יתרון ביטחוני בהתיישבות במקום, בניגוד לדעתו של אלוף פיקוד מרכז. יש לשער שהיחידות צבאיות שהתאמנו בשטח היו יכולות לספק פתרון מוצלח לבעיות הביטחוניות, אם אכן היו כאלה. להערכתי הדחיפה להקמת מודיעין הייתה קשורה בראש ובראשונה לסיבות מתחום האתוס והמורשת, כפי שהעיד ויץ פעמים מספר. אומנם היו היאחזויות שקמו בסביבות אתרי מורשת והתיישבות יהודית קדומה ועובדה זו הובלטה בפרסומים אודות הקמתן,³⁰⁵ אולם מודיעין הייתה ההיאחזות הראשונה שהסיבה העיקרית לבחירתה הייתה בגלל סמיכותה לאתר היסטורי. גם בעת הקמת ההיאחזות אוזכר ההקשר ההיסטורי כאשר המכובדים שהשתתפו בטקס ההקמה נטעו שיש עצים ליד אתר קברות המקבים הסמוך.³⁰⁶ באופן דומה, במגילת העלייה של ההיאחזות נקשר המקום למורשת החשמונאים: "ההיאחזות זו של הנח"ל המתנחלת במודיעין הינה סמל ומופת לתחיית המורשת החשמונאית רבת הגבורה והפאר על ידי צבא ההגנה לישראל".³⁰⁷

לאחר פתרון בעיית שטח האימונים התעוררה בעיה נוספת. בגלל המחסור בקרקע חקלאית ובעיות כוח אדם בחרו התנועות הקיבוציות שלא לשלוח את גרעיניהן להיאחזות. ראש אגף הנוער והנח"ל קבע: "באם אתם [הרמטכ"ל] תראו בזאת הכרח ביטחוני לא יהיה מקום לוויכוח- נעשה ונשמע".³⁰⁸ אולם הצבא לא רצה להפעיל את יכולת הכפייה שלו (כפי שנעשה בהיאחזויות מערב שנקמו ב-1956) על התנועות, בגלל שגם הוא לא ראה בהיאחזות במודיעין הכרח ביטחוני דחוף. הפתרון שנמצא היה לייעד את הנקודה לתנועת פועלי אגודת ישראל, שיישוב הנח"ל הסמוך- שעלבים, היה משויך אליה.³⁰⁹ שני גרעינים עלו להיאחזות: האחד מתנועת הנוער עזרא, תנועת הנוער של פועלי אגודת ישראל, והשני של בני ישיבות חרדים ששירתו בנח"ל. ההיאחזות הייתה מצומצמת מבחינת כוח האדם ומנתה כ-50 חיילים.³¹⁰ חיילות לא שהו בנקודה ובהמשך הצטרפו בנות שרות לאומי.³¹¹

³⁰² יוסף גבע אל אל רמ"ח מבצעים וסגן הרמטכ"ל, סיור מר ויץ למודיעין, 20.2.1963, 40/919/1967, א"צ.
³⁰³ רל"ש סגן הרמטכ"ל אל רמ"ט פיקוד מרכז, דרישות קק"ל להכשרת שטחים לקראת עלייה להיאחזויות דביר ומודיעין, סיכום דיון, 8.12.1963, 41/919/1967, א"צ; טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 25.
³⁰⁴ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 272. מספר ימים מאוחר יותר החליטה ועדת השרים לענייני פיזור האוכלוסייה על הקמת עיר בסביבות מודיעין- ליד קיבוץ נחשונים ומצפון מערב לנקודת ההיאחזות (בסביבות צומת גבעת כ"ח של ימינו). ראו: מזכיר צבאי של ראש הממשלה אל סגן שר הביטחון והרמטכ"ל, הקמת עיר באזור מודיעין, 4.1.1964, 40/919/1967, א"צ.

³⁰⁵ בעיקר נכון הדבר לגבי עין גדי ובאופן מובהק פחות לגבי מעלה הגלבוע ואלמגור שקמה ליד כורזים הקדומה.
³⁰⁶ 'ההיאחזות נח"ל מודיעין עלתה אל הקרקע בקרבת קברות החשמונאים', **חרות**, 30.11.1964.
³⁰⁷ מגילת יסוד מודיעין, ללא תאריך, 1/10/12-7, א"י"ט.

³⁰⁸ אלחנן ישי אל יצחק רבין, מודיעין, 17.1.1964, 40/919/1967, א"צ.
³⁰⁹ עלייה להיאחזות מודיעין, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר- 8.1964), 103/1687/1985, א"צ; על יישובי פועלי אגודת ישראל ראו: פונד, **פרולטרים דתיים התאחדו!**, עמ' 283-314.
³¹⁰ סגן מפקד הנח"ל אל רל"ש ראש אג"ם, עבודת חיילי היאחזות מודיעין בקק"ל, 9.1964, 103/1687/1985, א"צ; 'יחידת נח"ל עלתה על אדמת מודיעין', **דבר**, 30.11.1964.

גם במודיעין- בדומה לשאר מצודות הספר סבלו חיילי הנח"ל מהעבודה החד גונית בהכשרת הקרקע ובייעור מטעם קק"ל.³¹² העבודה הסיזיפית, הרקע הייחודי של החיילים וההטרונות שלהם גרמה לבעיות חברתיות ומשמעיות, ומפקד הנקודה התמודד עם בעיות סעד רבות.³¹³ חיילי מודיעין לא הצליחו לארגן מזכירות להיאחזות ו"כל דבר שנעשה הוא בכוח החובה". התנועה המיישבת- פועלי אגודת ישראל, לא דאגה לפעולות תרבותיות. לעומת זאת דיווח קצין חינוך מפקד הנח"ל על כך שהחיילים מבצעים משימות בט"ש רבות, "וזה טוב, כי לפחות בערבים יש תעסוקה".³¹⁴ היותה של ההתיישבות מאוישת בחיילים חרדים יצרה אתגר בשנת השמיטה תשכ"ו (1965-1966). החיילים החמירו במצוות השמיטה, ולכן סוכם בין מפקד הנח"ל לרב הראשי לצה"ל- הרב שלמה גורן, על הקמתה של ישיבה בה היו אמורים חיילי ההיאחזות ללמוד בזמן שהתפנה מעבודת האדמה. יהודה שוסטר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון התנגד ליוזמה. שוסטר טען כי בכדי למנוע את "התנוונותם של החיילים בגלל חוסר עבודה" יש לבצע פעולות החקלאיות המותרות בשמיטה ולבצע תעסוקה מבצעית בגבול.³¹⁵

הקמת מודיעין במקום בעייתי מבחינה משקית וחוסר ההשקעה בפיתוח ענפים חקלאיים השפיעו על הדיונים על אזורחה שהתקיימו בשנת 1966. לאחר דיון בהשתתפות אנשי קק"ל, פועלי אגודת ישראל והנח"ל כתב אברהם הרצפלד, ראש המרכז החקלאי של ההסתדרות לראשי הנח"ל:

נאמר בגלוי. החסרונות שמצאו וימצאו בנח"ל הם לא בכס אלא בנו. דוגמא חיה לכך- מודיעין. מי דאג לכך שלא דאגו לעבודה פוריה במקום כדי שלושביו יהיה סיפוק במעשה ידיהם, וגם לנו? נחתור, איפוא, במשותף לכך שבהיאחזויות הקיימות יובטחו התנאים הראשוניים במעלה והם קרקע ומים, גם אם בחלקם.³¹⁶

דבריו של הרצפלד, גם אם לא היו מכוונים באופן גלוי לגורם ספציפי, הביעו ביקורת על קק"ל ועל תוכנית המצודות שלא הביאה בחשבון שיקולים משקיים וגרמה תסכול לחיילים ולמוסדות המיישבים; ואולי אף על המחלקה להתיישבות שלא התעלתה מעל הפוליטיקה בין ארגונית ולא סייעה בהקמת ענפי משק במצודות הספר.³¹⁷ מודיעין אזורחה בקיץ 1967, בגל האזורחה הגדול לאחר מלחמת ששת הימים.³¹⁸

צור נתן (פלמה): חציצה בין אוכלוסיות ערביות משני צידי הגבול

ההיאחזות השלישית שקמה ב'קו הגבעות' הייתה צור נתן (פלמה) שעלתה אל הקרקע בין העיר הירדנית קלקיליה והכפרים הערבים- ישראלים טייבה וטירה. הקמת ההיאחזות בפלמה הייתה חלק מתוכנית המצודות, אולם בניגוד לחלק מהנקודות שהופיעו בתוכנית היא נתמכה גם על ידי

³¹¹ 'היאחזות נח"ל מודיעין עלתה אל הקרקע בקרבת קברות החשמונאים', **חרות**, 30.11.1964.

³¹² המחלקה להתיישבות אל הסתדרות פועלי אגודת ישראל, מודיעין, 2.1.1966, 103/1687/1985, א"צ.

³¹³ 'כנס מפקדי היאחזויות במעלה גלבע', **במחנה נח"ל**, 1.3.1966.

³¹⁴ חינוך הנח"ל, 19.10.1965, 1/10/12-7, אי"ט; ללא ציון שולח, מודיעין, 5.1965, 1/10/12-7, אי"ט.

³¹⁵ יהודה שוסטר אל מנכ"ל משרד הביטחון, לימודים דתיים בהיאחזות מודיעין, 1.1966, 103/1687/1985, א"צ.

על הקמת הישיבה ראו: 'תורה ועבודה בהיאחזות מודיעין', **במחנה נח"ל**, 1.2.1966.

³¹⁶ אברהם הרצפלד, 2.1967, 103/1687/1985, א"צ.

³¹⁷ המחלקה להתיישבות אל הסתדרות פועלי אגודת ישראל, מודיעין, 2.1.1966, 103/1687/1985, א"צ.

³¹⁸ מפקד הנח"ל, פקודת יום, 28.8.1967, 1/10/12-7, אי"ט.

גופים צבאיים. הנימוקים להתיישבות ביטחונית במקום אינם מוזכרים במפורש, אולם מניתוח השטח נראה כי הנימוקים דומים לאלו שחיבו את הקמת ההיאחזויות בחן ומגל באזור צפוני יותר בשנת 1953: מחד חציצה בין עיר ערבית- ירדנית ובין יישובים ערבים- ישראלים גדולים בכדי לבטא שליטה ישראלית על קו הגבול באזור הומוגני מבחינה אתנית; ומאידך הגנה על ה'מותניים הצרות' של המדינה במקום בו הגבול נמצא כ-20 ק"מ מחוף הים התיכון. סיורים לנקודה המתוכננת התבצעו כבר באמצע 1959, ו-ויץ דרש להעביר קרקעות מקיבוץ אייל הסמוך לרשות ההיאחזות המתוכננת ודרישתו נענתה.³¹⁹ למרות שבעת התכנון הראשוני במטכ"ל בנוגע לתוכנית המצודות הייתה פלמה אמורה להיות אחת הנקודות הראשונות שתקום,³²⁰ הרי שהקמת ההיאחזות נדחתה לשנת 1965- לאחר הקמת המצודות מעלה גלבוע, מי עמי, בירנית ומודיעין. סדר העדיפויות הושפע מהעניין האישי שגילה ויץ, שהיה המחולל העיקרי של ההתיישבות הביטחונית באותה העת, בהקמת הנקודות בגלבוע, מודיעין ובירנית.³²¹

הצעת ההיאחזות בפלמה שבה ועלתה עם פרסום תוכניתו של נשיא תוניסיה בורגיבה להשבת פליטים, תוכנית שנידונה לעיל. לאחר סיור נוסף למקום שנערך באמצע 1965 טען ויץ: "שוב ראיתי כמה חשוב ליישב גוש זה, ממנו נשקף החלק הירדני למרחקים [פלמה הייתה אחת הנקודות הגבוהות ב'קו הגבעות'], והערך המדיני ביטחוני לחסום פרצה זו הוא רב מאוד..."³²² במקביל לחץ גם פיקוד מרכז לקמת הנקודה,³²³ בגלל החשיבות הטריטוריאלית- בתקיעת טריז בין האוכלוסייה הערבית- ישראלית לזו שמעבר לגבול. ההיאחזות הייתה אמורה לקום בסוף 1965, אולם בסופו של דבר נדחתה הקמתה לקיץ 1966,³²⁴ ככל הנראה עקב מתן קדימות להקמת ההיאחזות חצבה. ההיאחזות הייתה מיועדת לתנועת ההתיישבות של חירות בית"ר, אולם בגלל מחסור בכוח אדם עלו בתחילה לנקודה גרעינים של הקיבוץ המאוחד ושהו במקום עד לנובמבר 1966, אז מסרו את האחריות לגרעינים של בית"ר.³²⁵ בניגוד להיאחזויות מעלה גלבוע, מי עמי ומודיעין הרי ששביב להיאחזות הייתה קרקע פורייה לחקלאות. לאחר תקופה בה התלונן מפקד המקום על מחסור בענפים חקלאיים תפסה המחלקה להתיישבות חסות על הנקודה, הקימה ענפי משק והחלה לתכנן הקמת יישוב קבע במקום. הכשרת הקרקע של קק"ל הביאה לנטיעה מהירה של פרדסי פרי,³²⁶ עניין יוצא דופן בתוכנית מצודות הספר, כאשר לרוב ההכשרה הביאה לתוצאות משקיות רק כעבור זמן ארוך, אם בכלל.

זיכרונותיהם של חיילי ההיאחזות המובעים בעלון ההיאחזות שיצא פעם בכמה חודשים, מעידים על שמירות רבות ומאבקים בקו הגבול, שיג ושיח מתוח עם החיילים הירדנים על מקומו המדויק של הגבול ועל תפיסת מסתננים. למרות זאת, אין בידינו עדויות על תקרית ביטחונית משמעותית

³¹⁹ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 115; 118.

³²⁰ סיכום ישיבת ראשי אגפים, 8.11.1960, 42/919/1967, א"צ.

³²¹ ראו התייחסות ביקורתית למעורבות האינטנסיבית של ויץ אצל: טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 28-33.

³²² ויץ, **יומני**, חלק ו', עמ' 81.

³²³ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, תכנון עליית היאחזות נח"ל בחורבת דרדר (פלמה), 15.3.1965, 41/919/1967, א"צ. אהרון חרסינה אל קק"ל והמחלקה להתיישבות, היאחזויות נח"ל 5.1965, 41/919/1967, א"צ.

³²⁴ לשכת ראש אג"ם, עלייה להיאחזות פלמה- סיכום דיון, 8.1965, 42/919/1967, א"צ.

³²⁵ 'גרעיני בית"ר עלו להיאחזות צור נתן', **מעריב**, 27.11.1966.

³²⁶ מג"ד 904, דו"ח תעסוקה ומנהלה בהיאחזות צור נתן, 7.10.1966, 6/11/12-7, אי"ט; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 203-201; 'דבר המפקד', **עלון צור נתן**, 11.1966; 'נקודה שלווה על גבול סוער', **מעריב**, 7.12.1966.

או על מארבים ופטרוילים שהתפתחו לכדי תקריות אש.³²⁷ בתחילת מלחמת ששת הימים הופגזה צור נתן על ידי הכוחות הירדנים, אולם הפגיעות בנפש וברכוש היו מזעריות. בעקבות המלחמה ירדה חשיבותה הביטחונית של הנקודה כאשר הגבול 'ברח מזרחה'. ההיאחזות אוזרחה במהירות-מעט יותר משנה לאחר הקמתה, בגל האזרח הגדול שהתרחש לאחר מלחמת ששת הימים.³²⁸

בירנית-היאחזות יחידה על גבול לבנון וגרעין ל'עיריה חקלאית'

בירנית הייתה ההיאחזות היחידה מתוך ההיאחזויות שקמו בתקופת המחקר שהייתה סמוכה לגבול הלבנוני שהיה השקט בגבולות מדינת ישראל בשנות ה-50 וה-60. בשנים 1949-1956, שנים בהן הייתה תופעת ההסתננות לישראל בשיאה, הצליחה ממשלת לבנון כמעט ולעצור את ההסתננות משטחה, ובאותה התקופה לא ביצעו כוחות צה"ל אף פעולת תגמול בשטח הלבנוני.³²⁹ במחצית הראשונה של שנות ה-60 התבצעו פעולות ספוראדיות של הסתננות מלבנון אל מושבי העולים הסמוכים לגבול, אולם בהשוואה לגבולות עם ירדן וסוריה הרי שתקריות האש והחדירה מגבול לבנון היו מועטות ביותר.³³⁰ פיקוד צה"ל סבר כי הבעיה הביטחונית המשמעותית לא קיימת במרחב הגבול, אלא דווקא מדרומה לו, באזור שכונה 'גליל הגויים' והיה רצוף בהתיישבות ערבית צפופה. החשש היה כפול: מכך שמפגעים שיחדרו מלבנון יסתייעו בכפריים, ומכך שגורמים בין לאומיים ילחצו על ישראל לוותר על שטחים אלו בכדי ליישב בהם פליטים.³³¹ הרמטכ"ל לסקוב קבע כי התיישבות יהודית בגליל העליון היא אחד היעדים הדחופים של ההתיישבות הביטחונית, וכי יש להקים כעשרה יישובים באזור.³³² בסוף שנות ה-50 התגוררו באזור זה 11,600 איש, כאשר רק 8% מהם היו יהודים.³³³ בהתאם לתוכנית החלו לקום בגליל העליון ובסמוך לגבול הלבנוני יישובים כפריים (דובב, אמירים, אדמית, אביבים ואבן מנחם) ועירוניים (מעלות).³³⁴ אולם יוסף ויץ סבר שאין די בהקמת יישובים אלו, ובסדרת תזכירים שנשלחו אל לסקוב, בן גוריון ואשכול תבע להגדיל באופן קרדינאלי את כמות היהודים המתגוררים באזור. תוכניותיו של ויץ לפתרון הבעיה הדמוגרפית בגליל השתנו בקצב מסחרר,³³⁵ ובשלב מסוים הציע להקים באזור סדרה של 'עיריות חקלאיות' בהן יתגוררו עולים. עיריה שכזו אמורה הייתה לקום בבירנית, על

³²⁷ מאבק התקיים סביב אבן הגבול 112, שהירדנים ניסו להזיזה לתוך תחומי המדינה וחי"ל ההיאחזות מנעו זאת מהם תוך שימוש באיומים. 'דבר המערכת', **עלון צור נתן**, 8.1967; 'על עצים ועל אבנים', שם; 'מזכרונות המחזור הראשון', שם; 'ממשלת ירדן מחלקת נשק לצעירים באזור הגבול', **הצפה**, 13.6.1966.
³²⁸ צבי שמאלי, טכס אזרח צור נתן, 25.7.1967, 7/12-7, 6/11, א"י"ט; 'היאחזות צור נתן הייתה ליישוב קבע', **למרחב**, 22.8.1967.

³²⁹ מוריס, **מלחמות הגבול**, עמ' 108-111; נאור, 'האם כל הדרכים', עמ' 15-16; ארליך, **בסבך הלבנון**, עמ' 422-395.

³³⁰ כך לדוגמה נצפו חדירות של מפגעים אל אזור מרון ולגזרת פסוטה-אבן מנחם. בשנת העבודה 1964-1965 דווח על 62 תקריות אש בגבול הסורי, ו-22 תקריות בגבול הירדני הארוך; אף תקרית אש לא דווחה בגבולות עם לבנון ומצרים. ענף היסטוריה, ביטחון שוטף-סיכום שנתי 1964-1965, 7.1965, 2/507/1968, א"צ.
³³¹ ראו לדוגמה: פיקוד הנח"ל, היאחזויות הגליל-דף הסברה, 31.8.1953, 7/12-7, 2/7, א"י"ט. על רקע חששות אלו קמו בשנת 1953 בלב הגליל ההיאחזויות שגב ושזור, שלא הצליחו להחזיק מעמד יותר מחודשים ספורים.

³³² רל"ש הרמטכ"ל אל רענן ויץ, סיכום פגישה, 6.1958, 40851\515, א"צ"מ.
³³³ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 308.

³³⁴ **בין, עלייה והתיישבות**, עמ' 290.
³³⁵ ראו את פירוט התוכניות: ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 303-315.

רכס הנמצא מצפון מערב לסאסא וסמוך לגבול. בעיירה המתוכננת היו אמורים להתגורר כ-1,000 עולים.³³⁶

ראש המחלקה להתיישבות אשכול תמך בתוכנית העיירה בבירנית, אולם שר השיכון והפיתוח גיורא יוספטל התנגד לתוכנית וטען כי "תחילה יש למלא את הריקנות ביישובים הקיימים",³³⁷ ומאוחר יותר אף אשכול חזר בו מהסכמתו והתנגד לתוכנית.³³⁸ למרות העיכוב בהקמת העיירה הצליח ויץ למנף את הרעיון לטובת תרומות של יהודי חו"ל לקק"ל: בשנת 1961 נערכה חנוכה של מצפור בבירנית (ללא מתיישבים), וקהילות של יהודי אנגליה תרמו כספים לנטיעת 100,000 עצים.³³⁹ כאשר נוכח ויץ שהמחלקה להתיישבות לא תסייע בהקמת העיירה כלל את בירנית בתוכנית מצודות הספר.³⁴⁰ הכוונה הייתה כי בשלב הראשון יאיישו את הנקודה חיילי הנח"ל, ובשלב מאוחר יותר, לאחר הפיתוח המשקי הראשוני, תהפוך הנקודה לעיירה החקלאית המדוברת ולמרכז אזורי.³⁴¹ ויץ טען שלהקמת נקודה במקום ישנה משמעות ביטחונית, כיוון שהיא סותמת פרצה בת כ-20 ק"מ לאורך הגבול הלבנוני,³⁴² אולם מטכ"ל צה"ל סירב להתרשם מהיתרונות הביטחוניים של בירנית. בפגישה שהתקיימה בין הרמטכ"ל צור ובין ויץ באפריל 1963 טען הראשון כי אין מבחינת צה"ל דחיפות להקמת ההיאחזות. צור טען כי איחוד הקבוצות והקיבוצים מעדיף להפנות את גרעיניו להיאחזויות בערבה, ובנוסף, "מבחינה ביטחונית אינו רואה חיוניות בהיאחזות בירנית. היה נוטה יותר אילו דובר על חדירה לגליל הגויים".³⁴³ אולם ויץ לא ויתר על תוכניתו, וטרם אישור מצד הצבא התחיל לקדם מול משרד השיכון בנייה במקום. בסופו של דבר אישר סגן הרמטכ"ל רבין כי עלייה לבירנית תתקיים במהלך שנת 1964.³⁴⁴ בעת ההכנות להקמת בירנית הודיע מפקד הנח"ל כי הפיקוד יעדיף שהגוף האחראי על הנקודה יהיה המחלקה להתיישבות ולא קק"ל,³⁴⁵ ככל הנראה בגלל הבדלי האוריינטציה בין קק"ל לחיילי הנח"ל, עליהם עמדנו לעיל. אולם ויץ לא ויתר, וקק"ל הייתה הגוף המיישב.

בירנית, שעלתה אל הקרקע בראשית דצמבר 1964,³⁴⁶ הייתה יוצאת דופן בנוף היאחזויות הנח"ל. ההיאחזויות נועדו להפוך לקיבוץ או למושב, אולם בירנית הייתה אמורה להתאזרח בתור עיירה חקלאית, עניין שלא היה מחוור כל צורכו.³⁴⁷ כפועל יוצא של עובדה זו לא פרסה אף תנועה התיישבותית, קיבוצית או מושבית, את חסותה על ההיאחזות. עם הקמתה של בירנית עלה למקום גרעין קטן של איחוד הקבוצות והקיבוצים ומספר חיילי בודדים.³⁴⁸ עם הגעת חיילי הנח"ל לנקודה ובדומה למה שהתרחש במצודות ספר אחרות, לא סייעה קק"ל בפיתוחו של המשק; חיילי

³³⁶ ה-ס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 325.

³³⁷ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 148-149.

³³⁸ ראו את פרוט הדיונים: שם, עמ' 220; 222; 235-236.

³³⁹ 'הונחה אבן הפינה למצפה בירנית', **על המשמר**, 7.3.1961. גם מאוחר יותר, עם הקמתה של ההיאחזות, השתתפו יהודי אנגליה במימון בנייתה. 'היאחזות בירנית- תשובה להתגרות האויב', **מעריב**, 2.12.1964.

³⁴⁰ יוסף ויץ אל חיים לסקוב, מצודות הספר, 4.7.1960, 42/919/1967, א"צ.

³⁴¹ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, בירנית- נתונים, 4.1963, 41/919/1967, א"צ; ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 254.

³⁴² 'הושלמו ההכנות לפיתוח אזור בירנית בצפון', **הארץ**, 29.6.1960.

³⁴³ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 255.

³⁴⁴ שם, עמ' 267; 272; אהרון חרסינה אל לשכת ראש אג"ם, מועד עלייה לבירנית, 22.1.1964, 41/919/1967, 41/919/1967, א"צ; זיכרון דברים של ועדת התיאום לתוכנית הגליל, 1.1964, 102/1687/1985, א"צ.

³⁴⁵ מפקד הנח"ל, 7.1964, 41/919/1967, א"צ.

³⁴⁶ ללא ציון שולח, תוכנית שלדית לקראת העלייה להיאחזות בירנית, 1.12.1964, 41/919/1967, א"צ.

³⁴⁷ פיקוד הנח"ל, 'היאחזות הנח"ל הלב' בירנית, ללא תאריך (לפי ההקשר 1965), 41/919/1967, א"צ.

³⁴⁸ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 81.

ההיאחזות הכשירו באופן עצמאי ארבעה דונמים של גן ירק וגדלו אווזים. החיילות לימדו עברית ביישובי הסביבה.³⁴⁹ בתחילה הודיע ויץ כי ההיאחזות תאוזרח שנה לאחר הקמתה, אולם לאחר שעבר מועד זה והקמת יישוב של קבע לא נראתה באופק, תבע ראש ענף ההתיישבות באג"ס אהרון חרסינה את הוצאתה של בירנית מידי קק"ל והעברתה לידי המחלקה להתיישבות. ויץ הסכים לתביעתו של חרסינה,³⁵⁰ והמחלקה להתיישבות נאותה לפרוס חסותה על הנקודה.³⁵¹ מבחינת הפעילות הביטחונית אין בידינו עדויות על תקריות גבול משמעותיות. לפי עדותו של יעקב פלד ששירת בהיאחזות בשנת 1967, חיילי הנח"ל ביצעו מארבים בסמוך לגבול והופעלו על ידי יחידת מג"ב ששכנה במשטרת הטיגארט של סאסא. בנוסף קלטו חיילי ההיאחזות מודיעים לבנוניים ('שטינקרים') שחצו את הגבול בכדי להעביר ידיעות לצה"ל.³⁵²

בכדי לתגבר את חיילי ההיאחזות ולעשות צעד ראשון לקראת הקמת מרכז אזורי הוחלט על הקמת מרכז להכשרה מקצועית בבירנית. המרכז היה אמור להיות מיועד לחיילי 'נח"ל תעשייתי' (קואופרטיבי),³⁵³ ולתושבי הסביבה, ובמסגרתו היו אמורים החניכים להשתלב בקורסים בנגרות, מסגרות ומכונאות. הסוכנות היהודים הסכימה לקחת על עצמה את בניית מרכז ההכשרה, במחשבה שלאחר אזור ההיאחזות ישמשו מבנים אלו כבתי הספר של המרכז האזורי העתידי.³⁵⁴ מיזם זה לא יצא אל הפועל באופן מידי, לטענת מעיין הס- אשכנזי בגלל התנגדותו של מפקד הנח"ל יונתן דותן, שרצה לנתק בין מרכז ההכשרה ובין ההיאחזות.³⁵⁵ רק לאחר לבטים ודחיות מרובות הוקם המרכז במאי 1967 לאחר שדותן עזב את הפיקוד, ועשרים חיילי נח"ל היוו את המחזור הראשון של המשתלמים. מבחינת פיקוד הנח"ל פתיחת מרכז ההכשרה סמנה את סיום שלב ההיאחזות ובאפריל 1967 התקבלה החלטה כי יש לאזרח את בירנית. הנקודה אוזרחה באוגוסט 1967, בגלל האזור הגדול של ההיאחזויות שהתרחש לאחר מלחמת ששת הימים.³⁵⁶ לאחר האזור לא קמה במקום עיירה חקלאית או מרכז אזורי, ובירנית הפכה לבסיס צבאי.

אמנם בטקס חנוכתה של בירנית, שהתקיים בשלהי 1964, טען מפקד הנח"ל יונתן דותן כי: "הקמת היאחזות בירנית מהווה תשובה נאותה להתגרות שכנינו בצפון";³⁵⁷ אולם התנגדות הרמטכ"ל להקמת הנקודה והעובדה שבירנית הייתה ההיאחזות היחידה שקמה בגבול לבנון, מראים כי בדומה למקרים של מודיעין ומעלה גלבוע שמשו תוכנית מצודות הספר כהזדמנות של יוסף ויץ להוציא אל הפועל רעיונות התיישבותיים ישנים. במעלה גלבוע ובמודיעין הוקמו הנקודות במקומות שנדמו בעיניו כחשובים מבחינה היסטורית, ובבירנית- כמשמעותי מבחינה אסטרטגית. אולם להערכה בדבר חשיבותה של בירנית לא היו שותפים בקרב שאר הגופים הצבאיים והאזרחיים שעסקו בהקמת ההיאחזויות. גם העובדה כי הנקודה קמה במטרה להפוך

³⁴⁹ ה-ס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 329.

³⁵⁰ אהרון חרסינה אל לשכת ראש אג"ס, בירנית- מכתבו של יוסף ויץ, 12.10.1965, 42/919/1967, א"צ.

³⁵¹ המחלקה להתיישבות אל אהרון חרסינה, היאחזות נח"ל בירנית, 14.11.1965, 42/919/1967, א"צ;

משרד הביטחון אל קק"ל, היאחזות בירנית, 12.1965, 42/919/1967, א"צ.

³⁵² יעקב פלד, עדות בכתב, 27.7.2020.

³⁵³ הנח"ל התעשייתי היה מיזם שהתקיים בשנים 1964-1966, ובמסגרתו נשלחו חיילי נח"ל לאחר הכשרה מקצועית- תעשייתית לעיירות פיתוח. המטרה הייתה כפולה: לתת מסגרת בנח"ל לבני נוער שלמדו תעשייה ולא היו יכולים להשתלב בהווה החקלאית ולחזק את עיירות הפיתוח. הוגה הרעיון היה לוי אשכול. ראו: קורן, **הנח"ל**, עמ' 95-96.

³⁵⁴ יונתן דותן אל ראש אג"ס, הקמת מרכז להכשרה מקצועית בבירנית, 7.1965, 41/919/1967, א"צ.

³⁵⁵ ה-ס אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 330.

³⁵⁶ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 83.

³⁵⁷ 'היאחזות בירנית- תשובה להתגרות האויב', **מעריב**, 2.12.1964.

לעיריה חקלאית, פורמציה שלא הוגדר עד הסוף מה תפקידה ומשמעותה, גרמה לכך שאף תנועה התיישבותית לא ליוותה את ההיאחזות ומייד לאחר האזרח היא ננטשה. במובנים אלו היא הייתה דומה לשזור ושגב- שתי היאחזויות מבצע 'יהוד הגליל' שקמו בשנת 1953, היו אמורות להתאכלס בעולים חדשים וננטשו גם הן מהרה. ברגע שלא היה אמור להתקיים המשך ישיר בין ההיאחזות לבין יישוב הקבע הרי שהמוטיבציה של כלל הגורמים- צה"ל, המחלקה להתיישבות והתנועות הקיבוציות להשקיע בהיאחזויות אלו היה נמוך הרבה יותר.

הקמת ההיאחזויות בערבה: שמירה על הדרך לאילת וסיוע ליישובים המבודדים

במקביל להקמת ההיאחזויות ב'קו הגבעות' ובבירנית קמו שתי היאחזויות בערבה ותוכננה הקמתן של היאחזויות נוספות. ביוזמה להקמת ההיאחזויות בערבה תמכו אנשי המחלקה להתיישבות, הגורמים הצבאיים והתנועות הקיבוציות, אולם לא ראשי קק"ל, מכיוון שהקמת היאחזויות בערבה התנגשה בתוכנית מצודות הספר.³⁵⁸ הגורמים להקמת היאחזויות בערבה היו:

הפן החקלאי- המחלקה להתיישבות: המחלקה להתיישבות פעלה בתחילת שנות ה-60 להקמת יישובים והיאחזויות חדשים בערבה בגלל מיעוט היישובים הקיימים באזור ואפשרויות הפיתוח המשמעותיות: שטחי קרקע ריקים וכמויות מי שתייה גדולות שנמצאו בקידוחים.³⁵⁹ הצפיות להתבססות חקלאית מהירה היו מבוססות גם על מאזן ההכנסות הנאה של היאחזות עין יהב,³⁶⁰ וכפי שנראה להלן- גם ההיאחזות גרופית עברה, זמן קצר לאחר הקמתה, למאזן רווחים חיובי בחלק מהענפים.

הגנת כביש הערבה ומניעת כניסת מבריחים לנגב- צה"ל: בשנת 1963 החלו גם הגורמים הצבאיים לדחוף להקמת היאחזויות באזור בגלל סלילת כביש הערבה והרצון להחזיק יישובים בסביבות הדרך והגבול הארוך.³⁶¹ עם ראשיתה של ההסלמה בגבולות ישראל החל מסוף שנת 1964 התגברה ההסתננות מהגבול הירדני בשטח הערבה, ומידי פעם אירעו תקריות אש לאורך הדרך. בשנת 1965/4 דיווח ענף ההיסטוריה של צה"ל על שש תקריות של ירי על שטח ישראל בדרך לאילת.³⁶² בתגובה להסתננויות אג"ם מבצעים בחן הקמת היאחזויות בצפון הערבה (בנחל צאליים), במרכז (בחצבה) ובמספר נקודות בדרומה.³⁶³ בדיון שהתקיים באביב 1964 קבע ראש אג"ם חיים בר לב כי הקמת היאחזויות בערבה היא הדחופה ביותר ולדעתו הסכימו נציגי

³⁵⁸ למרות זאת השתתפה קק"ל בפיתוח הנופי והכשרת הקרקע בהיאחזויות ויישובי הערבה. ראו: סיכום סיור הדיקטוריון של קק"ל לערבה, 3.1966, מס' פריט 80958, אב"ג.
³⁵⁹ ויץ, **דרכנו בהתיישבות ובחקלאות**, עמ' 257-259; יהודה דקל, תוכנית להתיישבות נוספת בערבה, 16.4.1963, 1/1524/1987, א"צ. בתוכנית דובר על הקמת חמישה יישובים חדשים.

³⁶⁰ שטריספלד אל חבל הנגב, היאחזויות, 9.1961, S15\40855, א"צ.
³⁶¹ חלקו הצפוני של הכביש נסלל ב-1963. 'חודשה הסלילה בכביש הערבה מסדום לאילת', **הצפה**, 26.9.1963. הכביש נסלל בהדרגה דרומה בשנותיים הבאות.
³⁶² מתוך 10 תקריות כאלו בכלל גזרת פיקוד הדרום. ענף ההיסטוריה, ביטחון שוטף- סיכום שנת 1965/4, 1968/507/2, א"צ. אמנון נבון מעין יהב העיד כי עד לשנת 1964 כמעט ולא היו איומים ביטחוניים בגזרת הערבה אולם משנת 1964 החלה הגזרה להיות חמה יותר. ראיון עם טלפוני אמנון נבון, 23.7.2020. על התקריות ראו: 'חייל נפצע קשה באש ירדנית', **למרחב**, 26.2.1964. 'מסתננים ירו על מכוניות בכביש בין עין יהב לחצבה', **חרות**, 16.12.1964; מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, אזור גרופית, ללא תאריך (לפי ההקשר סתיו 1966), מס' פריט 80958, אב"ג.
³⁶³ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים, דו"ח על המצב בהיאחזויות הקיימות ואפשרויות התיישבות הפיתוח בערבה. 10.7.1964, 10.7.1967/919/41, א"צ.

המחלקה להתיישבות. לעומתם קבע יוסף ויץ מקק"ל כי הקמת היאחזויות בגבול הצפון משמעותית יותר.³⁶⁴ בדיון נוסף שנערך בהשתתפות אותם נציגים צידד שוב בר לב בהקמת היאחזויות בערבה: "מבחינה ביטחונית לאחר פתיחת הכביש בערבה יש חשיבות ביטחונית 'לשבת' על כביש זה פיזית". בדיון הוחלט על הקמת שתי היאחזויות בערבה בשנת 1965 לאור החשיבות הביטחונית לאבטחת ציר התנועה.³⁶⁵

סיוע ליישובים המבודדים - תנועות ההתיישבות: תנועות ההתיישבות רצו להקים היאחזויות בערבה ליד יישוביהן המבודדים. בדיון שנערך בשנת 1963 ציין הרמטכ"ל צבי צור: "איחוד הקבוצות תובע להוסיף היאחזויות בערבה, בשכנות לויטבתה, ובקרב אנשי הנח"ל מורגשת נטייה לערבה".³⁶⁶ כך הייתה אמורה לקום גרופית ליד יטבתה, נחל צאלים ליד עין גדי וחצבה ליד עין יהב. שני היישובים הקיימים הראשונים היו שייכים לאיחוד הקבוצות והקיבוצים והשלישי לתנועת המושבים. במגילת העלייה של גרופית נאמר: "בהקמת היאחזות זו אנו מתחילים במפעל הרחבת ההתיישבות החקלאית בערבה, אשר יפרוץ את בדידות יישובי הערבה...".³⁶⁷ הקמתם של 'צמדי- יישובים' בהנחה שהיאחזויות יאוזרו במהרה אפשרה גם לתכנן מוסדות ציבוריים כמו בתי ספר שאין אפשרות להקים רק בשביל יישוב אחד.³⁶⁸

הממד הרומנטי - הערבה כחבל לא נושב: נראה כי מלבד המשמעות הביטחונית והמשקיות הייתה אפשרות ההתיישבות בחבל ארץ מבודד ובראשית נושאת בחובה משמעויות רומנטיות, ורגשה את הגופים ההתיישבותיים הרבה יותר מהתיישבות בחבלי ארץ אחרים (כך לדוגמה חוסלה ההיאחזות בנוטרה בכדי להעביר את חייליה לגרופית). כך לדוגמה נכתב ב'במחנה נח"ל' עם העלייה לחצבה:

שלושים ושתיים פעמים נערך הטכס המכונה - עליית היאחזות... הפעם היה הדבר שונה. שונה משום הרגשת הראשוניות... בעיקר ראשוניות בנוף הכללי. די היה לראות את הרי אדום השגיאיים המתנשאים ממול להיאחזות, כדי לראות שלמושג חלוציות יש עדיין תוכן, תוכן רב.³⁶⁹

גרופית

בדיון שהתקיים בהשתתפות ראשי המחלקה להתיישבות ואגף הנוער והנח"ל נקבע כי ההיאחזות גרופית - שתקום מעט מצפון ליטבתה, תעלה אל הקרקע בנובמבר 1963. בסיכום הדיון נכתב כי: "הקמתה של גרופית תואמת את העיקרון שנקבע שהקמתה של היאחזות כלשהיא תתאפשר רק

³⁶⁴ ויץ, 'יומני, כרך ה', עמ' 292.

³⁶⁵ לשכת ראש אג"ם, תוכנית אב היאחזויות נח"ל - סיכום דיון, 9.8.1964, 9.8.1967, 41/919, א"צ.

³⁶⁶ ויץ, 'יומני, כרך ה', עמ' 255.

³⁶⁷ ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר 11.1963), פקודת יום מיוחדת לעלייה לגרופית, 2/22/12-7, אי"ט. בעלון חצבה נכתב: "ואז התעוררה הבעיה החברתית: שני יישובים בודדים [יטבתה ועין יהב] בחבל ארץ עצום... לפני כשלוש שנים באה הישועה ליטבתה, עלתה היאחזות גרופית כאחות ליישוב הוותיק. לעין יהב הייתה הזכות המלאה לדרוש את המגיע לה...". 'נבטי חצבה', עלון חצבה, 21.11.1967.

³⁶⁸ 'השבוע הראשון של חצבה', במחנה, 14.12.1965.

³⁶⁹ 'היאחזות נח"ל חדשה', במחנה נח"ל, 1.1966. התייחסות דומה הייתה להיאחזויות עין גדי ויטבתה שקמו בלב השממה עשור קודם לכן, ונחשבו לשיא ההגשמה ההתיישבותית.

אם יש סיכוי להפוך המקום ליישוב קבע".³⁷⁰ עיקרון זה נקבע בעקבות הניסיון הכושל של המחלקה להתיישבות בהיאחזויות מערב הנגב ובנוטרה, כאשר גרופית הייתה ההיאחזות הראשונה שקמה בשיתוף המחלקה לאחר כישלונות אלו. חודש לאחר הדיון התקיים סיור לנקודת ההתיישבות בהשתתפות גורמים מצה"ל, ממשרד החקלאות ומהמחלקה להתיישבות. בסיור נקבע מיקום ההיאחזות על גבעה נמוכה מעל השטח המישורי של הערבה. מפקד גוש אילת הסתייג מהמיקום המוצע והמליץ להקים את גרופית על הרמה המתנשאת ממערב, בהר יעלון. אולם התברר כי על הרמה שטחי הקרקע מצומצמים יותר ויהיה מסובך להעביר מים למקום. אלוף פיקוד הדרום הכריע כנגד ההצעה של מפקד גוש אילת.³⁷¹

מרתק להשוות את הדיון על מיקומה של גרופית לדיון מקביל שהתקיים על מיקומה של יטבתה, תריסר שנים מוקדם יותר. בדיון על מיקומה של יטבתה תמך הצבא במיקום הררי, באזור רחוק מהגבול, בכדי להגן על הנקודה גם במחיר של מרחק מקרקע חקלאית וממי הבארות. הצעתו של הצבא התקבלה.³⁷² בראשית הפרק טענו כי בעשור השני התבצע היפוך תפקידים: הגופים הצבאיים חפצו בהקמת היאחזויות יותר מאנשי המחלקה להתיישבות, ולכן נאלצו להתפשר גם על הקמת היאחזויות במקומות בהם השיקולים המשקיים גברו על אלו הביטחוניים. הדיון על מיקומה של גרופית, ודאי בהשוואה לדיון על מיקומה של יטבתה באותו חבל ארץ אולם בתקופה מוקדמת יותר, ממחיש יפה תהליך זה; ושמה הגורמים הצבאיים לא התפשרו- אלא הפיקו לקחים מהקמת ההיאחזויות במערב הנגב והבינו כי נקודות ללא עתיד משקי יפורקו.

במקביל לתכנון ההיאחזות התקיימו דיונים במוסדות איחוד הקבוצות והקיבוצים בדבר ההפניה של גרעיני התנועה לגרופית. מול הדרישה של משק יטבתה להקים יישוב שכן טענו חברי קיבוצים קטנים שמוטב לשלוח את חיילי הנח"ל לסייע להם. חבר קיבוץ צאלים טען בדיון: "האמנם תנועה שאינה מקימה יישוב חדש אינה תנועה חיה?! ותנועה שיישובים רבים בה נאבקים בציפורניהם ממש על קיומם מחוסר כוח אדם כן חיה?! ... צאלים עודנה אתגר לא פחות מגרופית". מולו טען צבי ברנר, חבר קיבוץ אפיקים (שהיה אחד הקיבוצים הגדולים בתנועה): "תנועה חיה צריכה לגדול". אולם גם ברנר השתמש בשיקול תנועתי ולא לאומי: "הקו המנחה אותנו צריך להיות- להוציא את היישובים הבודדים מבידודותם", ולכן יש להקים את גרופית בסמוך ליטבתה.³⁷³ הדיון במוסדות האיחוד משקף את ההתלבטות בתנועות הקיבוציות השונות על הפניית גרעיני נח"ל ליישובים קיימים מול האפשרות להקים קיבוצים והיאחזויות חדשים. בדיון על גרופית היו השיקולים משני צדדי המתרגם תנועתיים ולא לאומיים. יש לזכור כי במהלך 13 השנים שבין 1954 ל-1967 קמו רק 11 קיבוצים חדשים ושלוש היאחזויות חדשות על ידי כלל התנועות הקיבוציות,³⁷⁴ ולכן מקרה גרופית הוא היוצא מן הכלל: לרוב גברה ידם של המתנגדים להקמת נקודות חדשות, בתקופה בה התנועות ניסו לשמור על הקיים.

³⁷⁰ לשכת סגן הרמטכ"ל, היאחזויות נח"ל- סיכום דיון, 5.1963, 40/919/1967, א"צ.

³⁷¹ ענף התיישבות אל רמ"ח מבצעים, מיקום היאחזות הנח"ל בגרופית- סיכום סיור, 6.1963, 40/919/1967, א"צ.

³⁷² ראו בפרק השלישי של עבודה זו.

³⁷³ הדיון מובא אצל: דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 92-93.

³⁷⁴ ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 474-475.

בעת ההכנות להקמת ההיאחזות נקבע כי ישרתו בה 80 חיילים, ומתוכם כ-25 יעסקו בכל יום בעבודות חקלאיות. בניגוד להסכמים שנחתמו עם קק"ל במצודות הספר לא הותנה המימון של המחלקה להתיישבות בקיום בפועל של ימי עבודה, ואף נקבע כי בשלב הראשוני ייתכן כי חיילי ההיאחזות לא יגיעו לרף של 25 עובדים בכל יום.³⁷⁵ בכדי להכשיר את שטחי ההיאחזות לגידולי חורף הגיעו בחודשים שטרם הקמת ההיאחזות חיילי נח"ל ממחלקות שהיו בהכשרה במשקים, והחלו לעסוק בהכשרת הקרקע ובנטיעות.³⁷⁶ גרעיני איחוד הקבוצות והקיבוצים הקימו את גרופית בנובמבר 1963.³⁷⁷ מציאת מקורות מים בקידוחים בסביבות גרופית ויטבתה אפשרו פיתוח משקי מהיר של הנקודה. ההיאחזות ניצלה את ה'קיץ הנצחי' של הערבה וגדלה ירקות בחודשי החורף ששווקו לצפון הארץ בעת שירקות לא היו מצויים בשווקים.³⁷⁸ דו"ח כספי של ענפי המשק משנת 1964 הראה כי הענפים- גן הירק והרפת היו רווחיים (ללא חישוב התשלום על המים).³⁷⁹

חיילי ההיאחזות שותפו במידה רבה בפעילות הביטחון השוטף של גוש אילת, ולפי דברי קציני פיקוד הנח"ל שביקרו במקום: "...זה [ההשתתפות בבטי"ש] מפריע מאוד בפעילות הגרעין ועל כך מתמרמרים [החיילים] רבות".³⁸⁰ גם מפקד ההיאחזות בשנת 1966 דיווח על השתתפות משמעותית בפעילות הביטחון השוטף- במארבים ובפטרולים.³⁸¹ בגלל המצב הביטחוני המתוח הורה סגן מפקד הנח"ל משה נהוראי למפקד ההיאחזות לאמן את החיילים והחיילות בשימוש בנשק אישי ומסייע, לוודא ביצוע תרגילי כוננות, ולהוציא מארבים לשטח החקלאי שבסמוך להיאחזות במשך פעמיים- שלוש בכל שבוע.³⁸² בשנת 1966 עלה להיאחזות גרעין גרופית של איחוד הקבוצות והקיבוצים, שהיה אמור לאזרח אותה. ראשי האיחוד ביקשו ממפקד הנח"ל יונתן דותן לוותר על פרק האימון המתקדם לחברי הגרעין. דותן סירב, אולם הסכים לשקול שרק חלק מחברי הגרעין יקיימו את האימון בזמן, ואילו הנותרים שיגיעו להיאחזות ישלימו אותו בהמשך.³⁸³ גרופית אוזרחה בנובמבר 1966 והפכה לקיבוץ.

חצבה

כגרופית שקמה בסמיכות ליטבתה גם חצבה תוכננה כנקודה שתקום בערבה התיכונה בסמוך לעין יחב בשביל 'לגאולי' אותה מבדידותה.³⁸⁴ טרם הקמתה של ההיאחזות שכנה במקום חווה חקלאית

³⁷⁵ לשכת סגן הרמטכ"ל, עלייה להיאחזות גרופית- סיכום דיון, 30.6.1963, 40/919/1967, א"צ.
³⁷⁶ מפקד הנח"ל אל סגן הרמטכ"ל, הכנה לעלייה להיאחזות גרופית- דו"ח סיור, 40/919/1967, א"צ; ללא ציון שולח, גרופית- לוח זמנים להכוונה לעלייה, 5.1963, 40/919/1967, א"צ.
³⁷⁷ פיקוד הנח"ל אל רל"ש הרמטכ"ל, עלייה להיאחזות החדשות במי עמי וגרופית, 4.11.1963, 40/919/1967, א"צ.
³⁷⁸ משה נהוראי, סיכום דיון בעיות היאחזות גרופית, 22.4.1964, 101/1687/1985, א"צ; סקירה של מפקד היאחזות גרופית, 1966 (ללא תאריך מדויק), 2/22/12-7, אי"ט; מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, סקירה כללית ותחזית אוכלוסייה ושיכון בגרופית, ללא תאריך (לפי ההקשר סתיו 1966), מס' פריט 80958, אב"ג.
³⁷⁹ גרופית- ריכוז ההכנסות, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר משנת 1964), 101/1687/1985, א"צ.
³⁸⁰ ללא ציון שולח (כנראה חינוך פיקוד הנח"ל), גרופית, 6.1965, 2/22/12-7, אי"ט.
³⁸¹ סקירה של מפקד היאחזות גרופית, 1966 (ללא תאריך מדויק), 2/22/12-7, אי"ט.
³⁸² משה נהוראי אל מג"ד 903, ביקור מטה בגרופית, 12.1964, 101/1687/1985, א"צ.
³⁸³ מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, סיכום ישיבת ועדת גרופית, 27.1.1966, 101/1687/1985, א"צ.
³⁸⁴ 'השבוע הראשון של חצבה', במחנה, 14.12.1965; דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', עמ' 105. הגרעין הראשון שעלה להיאחזות, גרעין חצבה, התגבש בעין יחב. גרעין חדש נולד, ללא תאריך, ארכיון חצבה.

ניסיונית קטנה שקמה בסוף שנות ה-50. באמצע שנות ה-60 נותרו בחווה שני מתיישבים בלבד.³⁸⁵ באביב 1965 המליץ ראש אג"ם חיים בר לב להקים היאחזות בחצבה בשביל לשלוט על כביש הערבה שנפתח לתנועה באותה העת.³⁸⁶ חצבה אף הייתה ממוקמת בנקודת מפגש אסטרטגית בין שתי דרכים: הדרך החדשה מסדום לאילת, והדרך הישנה שהגיעה ממערב-ממזרח עקריים.³⁸⁷ בדיון שהתקיים בהשתתפות ראש אג"ם חיים בר לב בנוגע למיקום המדויק של ההיאחזות קבע האחרון כי יש להקימה בסמוך לכביש הערבה, בגלל אתגרי הביטחון השוטף ועקב הקרבה לשטחי הקרקע ולמים.³⁸⁸ בניגוד לדיונים בעניין מיקום יטבתה וגרופית, הרי שבחצבה כלל הגורמים הצבאיים הסכימו לדעה שיש להקים את הנקודה בסמוך לכביש ולא ברכסים שממזרח. שינוי זה שיקף את ההבנה בצה"ל לכך שללא תנאים משקיים מיטביים ההיאחזות לא יצלחו לשרוד. ענף ההתיישבות בצה"ל ניסה לפנות את מתיישבי החווה החקלאית בשביל להקים את ההיאחזות.³⁸⁹ אולם לאחר מאבק ציבורי שניהלו האחרונים החליט שר החקלאות חיים גבתי כי ההיאחזות תוקם מדרום לחווה, והמתיישבים יוכלו להישאר במקום.³⁹⁰ בדומה לעין יהב וגרופית גם בחצבה עלה טרם הקמת ההיאחזות כוח חלוץ קטן בכדי להכשיר את הקרקע לזריעת גידולי החורף.³⁹¹

חצבה הוקמה כהיאחזות בדצמבר 1965.³⁹² כוח האדם שעלה להיאחזות בראשיתה היה הטרונגי: 27 חיילים מגרעין חצבה של תנועת בני המושבים שהתעתדו להישאר בנקודה גם לאחר אזרוחה, 25 חיילים מגרעין צוקים של החברה להגנת הטבע-חיילים שלאחר תום שירות החובה שלהם היו מיועדים לעבור לבית ספר שדה עין גדי, ו-40 חיילים בודדים.³⁹³ המשק החקלאי התבסס על ירקות חורף-עגבניות, בצל וקישואים ועל משק חי קטן שכלל 100 תרנגולות ושתי עגלות.³⁹⁴ חיילי ההיאחזות ביצעו פטרולים לאורך דרך הערבה, ומפקד ההיאחזות סיפר לכתב 'במחנה': 'הפעילות הביטחונית אותה אנו מבצעים, סיורים לאורך כביש הערבה, אשר זיכו אותם בכינוי 'סיירי הערבה', מחייבת שמירת ערנות וכושר גופני גבוה',³⁹⁵ אולם אין בידינו עדויות על אירועים ביטחוניים יוצאי דופן שאירעו בהיאחזות ובסביבתה.

³⁸⁵ זיוון, **מניצנה עד אילת**, עמ' 144; אגף הנוער והנח"ל אל עו"ד אברהם יהל, חצבה, 11.1964, 1985/104, א"צ. בתחילת 1963 בחן משרד השיכון הקמת 'עיר קואופרטיבית' בחצבה, אולם תכנון זה נותר על הנייר. משרד השיכון-היחידה לערים חדשות, דו"ח מסכם על ציחור וחצבה, 1.1963, מס' פריט 89804, אב"ג.

³⁸⁶ לשכת ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל בדרום, 5.4.1965, 42/919/1967, א"צ; אהרון חרסינה אל הסוכנות וקק"ל, היאחזויות נח"ל, 5.1965, 41/919/1967, א"צ. ראו דוגמה לתקרית בה ירו מסתננים על נוסעים בכביש בסמיכות לחצבה: 'המסתננים תקפו-המכוניות נחלצו', **דבר**, 16.12.1964.

³⁸⁷ משרד השיכון-היחידה לערים חדשות, דו"ח מסכם על ציחור וחצבה, 1.1963, מס' פריט 89804, אב"ג.

³⁸⁸ לשכת ראש אג"ם אל הסוכנות היהודית וקק"ל, תוכנית היאחזויות רב שנת, סיכום ר' אג"ם, 21.6.1965, 41/919/1967, א"צ.

³⁸⁹ 'ענף ההתיישבות במטכ"ל תובע פינוי גבעת הזורק שבחצבה', **על המשמר**, 12.8.1964.

³⁹⁰ אברהם יהל, נישול משק עין חצבה משטח עין חוצוב, 10.5.1965, מס' פריט 152163, אב"ג; 'המריבה בעין חצבה', **דבר**, 26.5.1965; 'מתיישבי עין חצבה יישארו במקומם', **הבוקר**, 30.6.1965. מעתה נקראה החווה 'עין חצבה' וההיאחזות 'חצבה'.

³⁹¹ סכום ביקור בחצבה, 8.7.1965, 104/1687/1985, א"צ; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 106.

³⁹² 'היאחזות נח"ל חצבה התנחלה בערבה', **על המשמר**, 10.12.1965.

³⁹³ אג"ם מבצעים, עליית היאחזות נח"ל לחצבה, 17.11.1965, 40/919/1967, א"צ; **עלון חצבה**, 11.1965. גרעיני החברה להגנת הטבע, שגרעין צוקים היה אחד מהם, אורגנו על די יוסי פלדמן מנהל בית ספר שדה עין גדי. 'חצבה נחצבה בערבה', **חרות**, 19.12.1965.

³⁹⁴ 'השבוע הראשון של חצבה', **במחנה**, 14.12.1965; סיכום סיור הדירקטוריון של קק"ל לערבה, 3.1966, מס' פריט 80958, אב"ג; 'בהודיה', **עלון חצבה**, 5.1967.

³⁹⁵ מובא אצל: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק א', עמ' 107. כאשר עזבו חברי הגרעין הראשון, גרעין 'חצבה' לפרק האימון המתקדם, התמעטו גם פעולות הבט"ש. 'קצת היסטוריה', **עלון חצבה**, 21.11.1967.

כמו היאחזויות נוספות הפכה חצבה למוקד של פעילות תנועתית, ותנועת בני המושבים בקשה לקיים מחנה חנוכה של בני נוער בהיאחזות.³⁹⁶ אגף הנוער והנח"ל דאג לחיי חברה בהיאחזות המרוחקת, וביקש מתנועת המושבים ומהחברה להגנת הטבע לשלוח מדריך חברתי להיאחזות מכיוון ש: "מצב הגרעין בהיאחזות חדשה תובע טיפול בצד החברתי".³⁹⁷ האגף גם פנה בבקשה אל אליהו נאווי, ראש עיריית באר שבע- בבקשה שישתתף במימון פעילות הווי בהיאחזות: ריקודים, פעילות הווי ושירה בציבור.³⁹⁸ ההתפתחות המשקית והמשימות הביטחוניות הביאו את פיקוד הנח"ל לבקש מהמחלקה להתיישבות להגדיל את תקן החיילים בהיאחזות שעמד באותה העת על 80 חיילים. המחלקה הסכימה לממן בניית מגורים לחיילים הנוספים, אולם סירבה להשתתף במימון המחיה שלהם.³⁹⁹

בסתיו 1966, כשנה לאחר הקמתה של חצבה ועקב התפתחות נאותה של המשק, הוחלט על שלב מעבר בדרך לאזור ההיאחזות. בתקופה זו שהו בהיאחזות זה לצד זה חיילים בשרות פעיל וחיילים בשל"ת. מבחינה ביטחונית היו אמורים כל תושבי חצבה להיות כפופים למפקד ההיאחזות. חיילי הגרעין שבשל"ת היו פטורים מהשתתפות בפעילות בט"ש: סיורים, מארבים ועמידה במסדרים; אולם נאלצו לעבור ביקורות נשק וניקיון חדרים מעת לעת. מפקד ההיאחזות אישר גם את יציאת חיילי השל"ת לחופשה.⁴⁰⁰ חצבה אוזרחה בסתיו 1967, בגל האזור הגדול שלאחר מלחמת ששת הימים.⁴⁰¹

תכנון היאחזויות באמצע שנות ה-60 והתעצמות המאבק בין קק"ל לצבא ולמחלקה להתיישבות

התנופה בהקמת היאחזויות ובתכנון ההתיישבות הביטחונית שהחלה בשנת 1963 המשיכה בתקופה שערכ מלחמת ששת הימים. בתהליך היו מעורבים מספר גופים: פיקוד הנח"ל, ענף ההתיישבות באג"ם, קק"ל והמחלקה להתיישבות, כאשר כל גוף ניסה לקדם הקמה של היאחזויות באזורים גאוגרפיים שונים, וכבעבר התקיימו מאבקי כוח בין הגופים. מפקד הנח"ל צבי שמאלי, שכקודמו יהונתן דותן ניסה לדחוף לפעילות התיישבותית מוגברת בפיקוד שתעמיק את גאוות היחידה ואת תודעת השליחות של חיילי הנח"ל, כתב לראש אג"ם עזר ויצמן: "הדבר [הקמת היאחזויות חדשות] ודאי לרוחו של הנח"ל ומטעמים שלנח"ל יש עניין בהם כמו נטילת משימות חדשות, הזרמת דם חדש... אולם לא נעלם גם הצורך להמשיך לעבוד את האזורים הבלתי מיושבים ביישובים נוספים". שמאלי הציע להקים היאחזות או שתיים בהצטלבות כביש באר שבע חברון עם גבול ישראל ירדן (נקודה 432):

שתי היאחזויות לאורך גבול זה, פטרול רצוף יום ולילה לאורך דרך הגבול (כנהוג היום בהיאחזויות מי עמי, גלבע ומודיעין), יציאה עם עדרים לרעות בשטחים, אורות יישוב בחשיכה, כל אלה יש בהם כדי להבטיח הימצאות קבועה באזור... ודאי יעמיקו את ערד העיר אל תוך גבולות המדינה.

³⁹⁶ גדליה גל אל יאיר דואר, מחנה עבודה בחצבה, 2.11.1966, 104/1687/1985, א"צ.

³⁹⁷ אגף הנוער והנח"ל אל גדליה גל, מדריך חברתי לחצבה, 2.1966, 104/1687/1985, א"צ.

³⁹⁸ אגף הנוער והנח"ל אל ראש עיריית באר שבע, 20.9.1966, 104/1687/1985, א"צ.

³⁹⁹ רענן ויץ אל צבי שמאלי, חצבה, 27.9.1966, מס' פריט 80958, אב"ג.

⁴⁰⁰ שרות חיילי של"ת ואזרחים בהיאחזות חצבה, 13.12.1966, 18/1687/1985, א"צ.

⁴⁰¹ פיקוד הנח"ל, אזור ההיאחזות חצבה- פקודה, 10.1967, 104/1687/1985, א"צ.

שמאלי סבר כי עם אזורון של בירנית וחצבה יוכל הנח"ל ללא בעיה להקים עוד שתיים- שלוש היאחזויות נוספות וקבע כי: "הנח"ל ישמח להטות שכס ככל שתמצא לנכון על מנת שנמצא עצמנו עולים להיאחזויות חדשות".⁴⁰² הבחירה בדרום הר חברון הושפעה ודאי מההסלמה בגזרה זו, ומפעולת התגמול הגדולה של צה"ל בסמוע- מבצע 'מגרסה' שהתבצעה מספר חודשים קודם לכן.⁴⁰³ חוץ מההיאחזות בנקודה 432 הציע שמאלי להקים עוד שתי היאחזויות בערבה- בקטורה ובפארן, והיאחזות נוספת בגלבו.⁴⁰⁴

במקביל התקיימה ישיבה של גורמים בצה"ל, אגף הנוער והנח"ל והמחלקה להתיישבות אולם לראשונה ללא נציגי קק"ל על תוכנית ההתיישבות הביטחונית לשנים 1967-1968.⁴⁰⁵ לגבי היאחזויות הנח"ל סוכם כי יעלו שתיים- שלוש כאלו במהלך השנה הבאה בערבה במקביל לאזורון של ההיאחזויות הקיימות.⁴⁰⁶ הדיון מראה שבעקבות המפגש הבלתי מוצלח בין חיילי הנח"ל לבין האוריינטציה של קק"ל במהלך הקמת מצודות הספר החליטו הגופים הצבאיים לחזור ולעבוד באופן בלעדי עם המחלקה להתיישבות. ההתעקשות של ראשי קק"ל על עיסוק בהכשרת שטח במקום בפיתוח ענפי משק גרמו לחיכוכים בלתי פוסקים עם חיילי הנח"ל שחונכו על 'נח"ל עגבניות' ולא על 'נח"ל סיקול אבנים'. עובדי קק"ל התייחסו במקרים רבים לחיילים כמו אל עובדים בשכר,⁴⁰⁷ בניגוד לאנשי המחלקה להתיישבות שהגיעו מההתיישבות העובדת וידעו את נפשו של הנחלא"י שהרגיש כמתנדב, והיוו דוגמה אישית חיובית יותר. בנוסף, ייתכן כי נקעה נפשם של הגורמים הצבאיים מההתנהלות הבלתי מתפשרת והבלתי מתגמשת של יוסף ויץ, שרצה שהתוכניות יתקדמו בדיוק לשביעות רצונו, ולא יכול היה לקבל סטייה ממנה, ומהתערבותו בשיקולי ביטחון כמו במקרים של מי עמי ומודיעין. העבודה עם המחלקה להתיישבות ולא עם קק"ל גרמה לכך שההיאחזויות העתידיות היו אמורות לקום בערבה ולא בגבול הגדה המערבית כפי שנכתב בתוכנית מצודות הספר.

בהתאם לסיכום בישיבה תוכננה הקמת היאחזות בבאר צופר שבמרכז הערבה, מדרום לעין יהב.⁴⁰⁸ תכנון ההיאחזות נתקל בהתנגדות של אנשי עין יהב, שהשתמשו במים של באר צופר לחקלאות.⁴⁰⁹ רחבעם זאבי, עוזר ראש אג"ם טען בתגובה: "עין צופר, כמו נקודות אחרות בערבה, נראה לנו כיישוב בעל ערך ביטחוני בערבה, גם לגבי התנועה בכביש וגם בהיותו תומך ביישובים קיימים".⁴¹⁰ פיקוד דרום ניסה לדחוף להקמת היאחזות נוספת על כביש הערבה, במיקום דרומי יותר- בפארן.⁴¹¹ גם תנועת הקיבוץ המאוחד ביקשה להקים היאחזות בתמנע, בסמיכות לקיבוץ

⁴⁰² צבי שמאלי אל לשכת ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל חדשות, 21.3.1967, 293 / 208 / 1970, א"צ.

⁴⁰³ על הפעולה ראו: כהן, **גבולות ההתערבה**, עמ' 247-256.

⁴⁰⁴ צבי שמאלי אל רמ"ח הגמ"ר, תוכנית רב שנתית להיאחזויות נח"ל, 12.3.1967, 48 / 106 / 1971, א"צ.

⁴⁰⁵ נציגי קק"ל השתתפו בכל הישיבות בהם תוכננה התיישבות ביטחונית מאז ראשית הפעלת תוכנית המצודות בשנת 1961.

⁴⁰⁶ יצחק גורפינקל אל אברהם רוזמן, סיכום דיון- תוכנית התיישבות ספר והיאחזויות נח"ל, 25.3.1967, 293 / 208 / 1970, א"צ.

⁴⁰⁷ הדוגמה החריפה ביותר הייתה ההצעה של ויץ לשלם שכר נוסף מקופת קק"ל לחיילי הנח"ל שעלו לבארותיים, הצעה שנדחתה בתוקף על ידי הצבא. הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ**, עמ' 297-302.

⁴⁰⁸ לשכת ראש אג"ם, עלייה להיאחזות עין צופר, 2.5.1967, 293 / 208 / 1970, א"צ.

⁴⁰⁹ מזכירות עין יהב אל יצחק רבין ורענן ויץ, 5.1967, 293 / 208 / 1970, א"צ.

⁴¹⁰ רחבעם זאבי אל לשכת הרמטכ"ל, הקמת היאחזות בעין צופר, 5.1967, 293 / 208 / 1970, א"צ.

⁴¹¹ הגמ"ר דרום אל ענף התיישבות והגמ"ר, תוכנית רב שנתית להיאחזויות נח"ל, 6.3.1967, 48 / 106 / 1971, א"צ; המחלקה להתיישבות אל תה"ל, התיישבות בנחל פארן, 5.1966, מס' פריט 80958, אב"ג.

התנועה אילות.⁴¹² אולם התוכניות להקמת ההיאחזויות הללו לא יצאו במהרה אל הפועל. לאחר מלחמת ששת הימים, ובגלל הרצון להקים היאחזויות בשטחים שנכבשו במלחמה נדחתה תנופת הפיתוח בערבה. רק באוגוסט 1968 קמה ההיאחזות בצופר.⁴¹³

במקביל לתוכניות ההתיישבות בערבה ניסה ויץ להקים היאחזויות בגבול הירדני, בהתאם לתוכנית מצודות הספר. אולם ניסיונות אלו נתקלו בהתנגדות של גורמים שונים, צבאיים ואזרחיים. ויץ ניסה לדחוף להקמת היאחזות בברטעה-ערערה, ברכס הצופה מדרום על ואדי ערה ובאזור המאוכלס בערבים משני צידי הגבול. גם מחלקת המבצעים באג"ם ראתה בחיוב הקמת היאחזות במקום וציננה: "כפר חצוי ישראלי ירדני, זהו ממש כיבוש שטח".⁴¹⁴ הדיונים על הקמת היאחזות במקום המשיכו עד לשנת 1967, כאשר הצבא תמך בהקמת הנקודה אולם הגורמים האזרחיים (שיוצגו במרכז המשותף לתכנון) התנגדו לה, ובסופו של דבר ייתרה מלחמת ששת הימים את הקמת ההיאחזות.⁴¹⁵

נקודה נוספת בה נבחנה הקמתה של היאחזות הייתה בחורבת אבטאן, במזרח עמק חפר ובין ההיאחזויות לשעבר בחן ומגל. חשיבותה הביטחונית של ההיאחזות הייתה בשליטה על עמק עתיל-השוכן בעברו הירדני של הגבול, והיא הייתה אמורה לקום במהלך שנת 1967.⁴¹⁶ להקמת ההיאחזות התנגדו אנשי משק ברקאי ששטחי העיבוד שלהם היו סמוכים לנקודה המיועדת. לעומת זאת ביישובי עמק חפר דווקא דחפו את הקמת ההיאחזות המתוכננת וראש המועצה האזורית פנה בבקשה לרמטכ"ל רבין להקים את הנקודה מהר ככל הניתן, בעקבות ההכרה כי ההיאחזות תסייע להגנה על יישובי המועצה. בסופו של דבר נדחתה הקמת ההיאחזות לקיץ 1967, ועם שינוי הגבול בעקבות מלחמת ששת הימים בוטלה התוכנית.⁴¹⁷ ניסיון להקים היאחזות נוספת בסביבות קיבוץ דביר, למרגלות השיפולים הדרומיים-מערביים של הר חברון ומדרום מזרח לחבל לכיש נדחה על ידי מנהל התכנון בגלל תנאים משקיים גרועים, ועל ידי הצבא בגלל הימצאות שטח אימונים במקום.⁴¹⁸

ניסיון נוסף של ויץ להקמת היאחזות בגבול הירדני הצליח בצורה חלקית. בתוכנית המצודות רצה ויץ להקים מצודה בחורבת יתיר שבדרום הר חברון.⁴¹⁹ התוכנית להקמת המצודה במקום דרומי כל כך, מועט במשקעים ובעל סיכויים נמוכים לפיתוח חקלאי נדחתה בישיבה של מנהל התכנון. שר החקלאות דיין חשש גם שאם יתברר שישנה אפשרות לפתח התיישבות חקלאית בצפון הנגב ובדרום הר חברון הרי שישראל תיחשף ללחץ בין לאומי שיקרא ליישב את בדואי הנגב ביישובי

⁴¹² מזכירות הקיבוץ המאוחד אל אגף הנוער והנח"ל, 14.2.1966, מס' פריט 80958, אב"ג.

⁴¹³ רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, 262/1687/1985, א"צ.

⁴¹⁴ רמ"ח מבצעים אל ראש אג"ם, תוכנית היאחזויות, 24.4.1964, 41/919/1967, א"צ.

⁴¹⁵ טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 33-34. באזור זה קמה כמעט ארבעה עשורים לאחר מכן ההיאחזות עירון.

⁴¹⁶ ראש לשכת אג"ם אל אג"ם/הגמ"ר, היאחזויות, 17.1.1967, 48/106/1971, א"צ. כבר באמצע שנות ה-

50 הוצע להקים היאחזות במקום. אגף הנוער והנח"ל אל ראש אג"ם, 3.1955, 96/670/1960, א"צ.

⁴¹⁷ מועצה אזורית עמק חפר אל יצחק רבין, הקמת היאחזות חדשה ע"י יפתן-מזרח עמק חפר, 4.5.1967,

293/208/1970, א"צ; טל, **תוכנית מצודות הספר**, עמ' 34-36.

⁴¹⁸ תמצית הדיון בבעיות היאחזויות במנהל התכנון, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר 2.1963), 919/1967/

42, א"צ; לשכת סגן הרמטכ"ל, דרישת קק"ל להכשרת שטחים לקראת עלייה אפשרית להיאחזויות דביר

ומודיעין-סיכום דיון, 8.12.1963, 40/919/1967, א"צ.

⁴¹⁹ יוסף ויץ אל חיים לסקוב, מצודות הספר, 4.7.1960, 42/919/1967, א"צ.

קבע.⁴²⁰ דחיית התוכנית לא ריפתה את ידיו של ויץ, ובסיוור שנערך ליתיר במרץ 1964 בהשתתפות נשיא קק"ל בארה"ב הוא טען כי: "סביבה זו פרוצה לאויב המסתנן מבחוץ ולבידואי [כך במקור] בפנים המשתלט על הקרקע בעדריו ובעיבוד חלקים. הכרחי לבצר את חזקתנו אנו בסביבה זו". ויץ הכיר בסיכויים הנמוכים להקמת משק חקלאי, ולכן תכנן להקים במקום תחנת ייעור שמסביבה יינטעו 14 מיליון עצים. בתחנה היו אמורים לגור פועלים ומדריכים שיפקחו על הנטיעה, והנוטעים עצמם אמורים היו להגיע מיישובי הסביבה.⁴²¹ כאשר פרס ויץ את תוכניתו בפני הרמטכ"ל רבין התלהב האחרון ממנה, אולם סירב להקצות חיילים שיתגוררו באורח קבע בנקודה.⁴²² בסופו של דבר קמה תחנת הייעור בשנת 1967, ולאחר חנוכתה שלח ויץ מכתב לשר גאול אלוך ובו כתב: "אתמול נחוגה חנוכת בית היערנים ביתיר, הבית הראשון בשלוחת הר חברון, באזור התכנונות של מלכות דוד בן ישי..."⁴²³.

מכל התוכניות התיישבותיות שעלו החל מאמצע שנת 1966 ועד למלחמת ששת הימים לא יצא דבר אל הפועל, וההיאחזות צור נתן שעלתה אל הקרקע ביוני 1966 הייתה האחרונה שקמה עד המלחמה. להערכתו תרמו לעובדה זו לא מעט המאבקים בין הגופים השונים, כאשר שיתוף הפעולה שהתקיים בין קק"ל ובין המחלקה להתיישבות והגופים הצבאיים מאז ראשיתה של תוכנית מצודות הספר חדל. המאבקים התחוללו עקב מתחים בין אישיים והבדלי אוריינטציות בין הגופים, אולם גם בגלל מחלוקת גאוגרפית מרכזית: בעוד המחלקה להתיישבות דחפה להקמת היאחזויות בעיקר בערבה המשיך ויץ להתעקש על הקמת הנקודות לאורך הגבול הירדני.

⁴²⁰ תמצית הדיון בבעיות היאחזויות במנהל התכנון, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר 2.1963), 919/1967/

42, א"צ; ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 253.

⁴²¹ ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 279-278; אהרון חרסינה אל אג"ם פיקוד דרום, מיקום יישוב יערנים בחורבת יתיר, 1.4.1964, 919/1967/41, א"צ.

⁴²² ויץ, **יומני**, חלק ה', עמ' 281-280.

⁴²³ על הקמת התחנה ונטיעת היער ראו בהרחבה: ליבשיץ ופלג, 'יער יתיר', עמ' 270-263.

תוכנית מצודות הספר - הערכה היסטורית

ההתייחסות של הגורמים הצבאיים והאזרחיים להתיישבות הביטחונית בכלל ולמיזם ההיאחזויות בפרט בעשור השני למדינה הייתה מורכבת יותר ממה שנדמה במבט ראשון. בראשיתו של העשור אכן נסוגו גורמים אלו מהתמיכה הבלתי מסויגת בהתיישבות הביטחונית. הסיבות לנסיגה נסקרו בהרחבה בפרק הקודם של עבודה זו. החל משנת 1963 ניכר מהפך ביחס של גורמים אלו להיאחזויות ולהתיישבות הביטחונית, מהפך שהתבטא בהקמת היאחזויות בקצב מהיר יותר ובתוכניות רבות להקמת היאחזויות ויישובים בספר. להערכתי הגורם הראשי שחולל את המהפך היה פרסום וראשית הביצוע של תוכנית מצודות הספר של יוסף ויץ, כאשר שש היאחזויות חדשות קמו במסגרת התוכנית והיאחזות אחת (בארותיים) חודשה. הפרסום והביצוע גרמו ליציאה מהקיפאון שההתיישבות הביטחונית הייתה שרויה בו ולתחושה של המחלקה להתיישבות שההגמוניה על ההתיישבות הביטחונית ניטלת ממנה, תחושה שהביאה לעשייה רבה בתחום אף מצידה. גורמים נוספים למהפך זה היו החמרת מצב הביטחון בגבולות ישראל; הגידול במחזורי הגיוס של הנח"ל שאפשר הפניית כוח אדם להיאחזויות בלי לפגוע בכמות החיילים שתגברו את הקיבוצים הקיימים; והרפורמות שהוביל מפקד הנח"ל יונתן דותן החל משנת 1964 שנגעו בין השאר להארכת משך השירות של חיילי הנח"ל.

עינת טל שחקרה את תוכנית מצודות הספר מעמיקה בסיפור המאבק על ההיאחזות במודיעין בין הגופים הצבאיים לבין ויץ, הופכת את האחרון לרב מג המסובב על אצבעו את מפקדי צה"ל וראשי המדינה וקובעת כי: "האינטרס האישי של ויץ גבר על האינטרס הביטחוני של צה"ל".⁴²⁴ במקום אחר טוענת טל בהקשר לכל תוכנית המצודות:

שיקוליו האישיים של ויץ גברו על כל שיקול אחר, גם על אלה של מערכת הביטחון... שוב ושוב אנו קוראים כיצד מגמד ויץ את מפקדי צה"ל בפני תפיסותיו, הרציניות או ההזויות [כך במקור]... הוא הקובע אם צריך שטחי אש כאן ושם, או מה חשוב או לא חשוב מבחינה ביטחונית - הוא ולא מלאך ולא שרף ולא הרמטכ"ל.⁴²⁵

להערכתי ניתוחה של טל חוטא לאמת ההיסטורית בכמה מישורים: ראשית, לא כל שאיפותיו של ויץ אכן התמלאו, וכך למשל סירבו הצבא ואגף התכנון להקים היאחזויות בדביר וביתר מסיבות חקלאיות וצבאיות. גם הניסיונות להקים מצודות בברטעה - ערערה ובחורבת איבטאן לא צלחו. ההתיישבות הביטחונית בכל תולדותיה עמדה בסימן של מאבקי כוחות בין מספר גורמים, אזרחיים וצבאיים, ובדרך כלל נשמר מאזן כוחות מסוים כך שההחלטות נטו לעיתים לצד גורם אחד ולעיתים למשנהו. להערכתי, ומקריאה מאוזנת של כלל המקורות, כך היה גם בדיונים ובהחלטות לגבי תוכנית מצודות הספר. שנית, יומנו של ויץ הזמין לציבור והמביא בצורה אינפורמטיבית את כלל סיוריו והחלטותיו בשנים הרלוונטיות יכול ליצור אילוזיה כאילו כל ההחלטות אכן התקבלו על ידו. ספק רב אם מפקדי צה"ל שעמדו בצד השני של מתרס הדיונים

⁴²⁴ טל, תוכנית מצודות הספר, עמ' 27-28.

⁴²⁵ שם, עמ' 43.

אכן ראו את ויץ כיוזם, מתמרן ומחליט באופן בלעדי כפי שהוא מתאר את עצמו ביומניו.⁴²⁶ שלישית, וחשוב אף יותר, טל מתעלמת מתבנית שהתגבשה במהלך השנים בקשר להתיישבות הביטחונית. זו נסמכה פעמים רבות על מיזמים של יחידים: מיזם היאחזויות הנח"ל נולד במידה רבה מ'שיגעון' של איש אחד- אליק שומרוני, והתיישבות העולים בגבולות נסמכה גם היא על דחיפתו של לוי אשכול כנגד מקטרגים רבים. ויץ לא היה יחידי בהקשר הזה. התעקשותו על הקמת היאחזויות **בדיוק** במקומות אותם קבע (לדוגמה במקרים של מי עמי ומודיעין) אכן לא מחוורת כל צרכה ומוסברת אולי באופיו הדקדקני. אולם סביר להניח שמפקדי צה"ל- או לפחות חלקם, ראו בברכה את התוכנית שהוציאה את ההתיישבות הביטחונית מהקיפאון שהייתה שרויה בו. מעבר לפגמים אלו בניתוחה של טל יש לציין כי לפחות חלק מהנקודות, למשל מי עמי ואלמגור (אם כי טל לא עסקה באלמגור אלא רק בהיאחזויות 'קו הגבעות'- מי עמי, מודיעין וצור נתן) אכן קמו במקומות של חיכוך ביטחוני אינטנסיבי.

ויץ הגה את תוכנית המצודות בעקבות שיקולים ביטחוניים ומדיניים אולם גם בכדי לחזק את מעמדה של קק"ל במדינה ולגרוף יתרונות הסברתיים בשעה שנראה כי חלק מהסיבות לקיומו של הארגון התאינו. העיסוק ההסברתי הרב התבטא למשל בחוברת יוצאת הדופן שהוציאה קק"ל בנוגע להיאחזות באלמגור, ובדיונים בדירקטוריון קק"ל בהם הצדיקו חלק מהנוכחים את ההשקעה הכספית המשמעותית בהישגים התדמיתיים שירוויח הארגון. כשישה עשורים לאחר לידתה של תוכנית מצודות הספר ניתן לבחון את יתרונותיה והצלחותיה לצד כישלונותיה בעין ביקורתית ואובייקטיבית עד כמה שניתן. ההצלחות התבטאו בפרמטרים הבאים:

רציפות התוכנית והתכנון לטווח ארוך: מתוך התוכניות הרבות להתיישבות בספר, טרם קום והמדינה ולאחריה, רק מעטות תוכננו לטווח ארוך ומעטות עוד יותר הצליחו להיות רלוונטיות למשך תקופה ממושכת. לעומת זאת תוכנית מצודות הספר הייתה אמורה להתבצע במשך שנים רבות (כעשור), ונכתבה במקור עם ציון המיקום המדויק של הנקודות. הביצוע, בגלל עקשנותו של ויץ, אכן תאם את התכנון, גם אם רק חלק מהמצודות קמו בפועל. התוכנית פעלה במשך שש שנים ואלמלא מלחמת ששת הימים ששנתה את מפת האינטרסים הביטחוניים של ישראל ייתכן שהייתה ממשיכה. לראשונה בתולדות מיזם היאחזויות הנח"ל נכתבה תוכנית כוללת ולזמן ארוך של הקמת היאחזויות, בנקודות שיאפשרו להוציא אל הפועל מדיניות מסודרת ועקבית (מפה 5).

קווי מתאר ביטחוניים: באופן מפתיע, דווקא ויץ האזרח קבע קווי מתאר ברורים בכדי שהמצודות יצליחו לעמוד במשימותיהן הביטחוניות. כך, במרבית המקרים המצודות קמו בנקודות שולטות. עובדה זו נכונה לגבי אלמגור- שקמה באחד האזורים היחידים בגבול ישראל סוריה בו השטח הישראלי של הגבול היה גבוה יותר, וגם לגבי מי עמי, צור נתן ומעלה גלבוע. בנוסף, חוץ מהנקודות נכרת מרכזיותן של דרכי הגבול שלאורכן קמו המצודות. קק"ל פרצה דרך ראשית לאורך גבול ישראל ירדן שלאורכה יכולים היו כוחות לנוע מנקודה לנקודה, ודרכים פנימיות שקשרו את המצודות לדרך הראשית. בחלק מהמצודות (מעלה גלבוע ומודיעין⁴²⁷) גם נבנה מגדל תצפית ליערנים בסביבות הנקודה, שסביר להניח כי היו לו גם יתרונות ביטחוניים.

⁴²⁶ אומנם הדיון משתקף גם ממסמכים ראשוניים אולם חלק משמעותי ממנו מופיע רק ביומן.
⁴²⁷ ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר 1965), הקרן הקיימת לישראל, 7-12/10/3, אי"ט.

שיתוף פעולה עם מג"ב: עניין ביטחוני נוסף שלא בהכרח קשור ליוזמה של ויץ אלא להתייעלות פנים- צבאית, נוגע לשיתוף הפעולה של חיילי הנח"ל בחלק מהמצודות עם כוחות מג"ב שפטרלו בגבולות. חיילים ששירתו במעלה גלבוע ובבירנית העידו על שיתוף פעולה בין הנח"ל ובין מג"ב, כאשר חיילי ההיאחזות היו כפופים למפקדה המקומית של מג"ב בענייני ביטחון שוטף, סורים ומארבים.⁴²⁸

מימון: ויץ הצליח לרתום קהילות יהודיות ברחבי העולם שיממנו את בניית המצודות, וכך קמו אלו בלי להכביד יותר מידי על תקציב קק"ל או צה"ל. כך היה במקרה של יהודי מיאמי שתרמו את התקציב להקמת מי עמי ושל יהודי אנגליה שתרמו את סכומי הכסף שסייעו בהקמת מעלה גלבוע ובירנית.⁴²⁹ בזכות התקציב המשמעותי יחסית שהופנה למצודות קק"ל הייתה יכולה להקים את מרבית מבני הנקודה טרם כניסתם של החיילים, דבר שלא היה שכיח בהיאחזויות שקמו בשיתוף המחלקה להתיישבות.

נתוני האזרח: למרות שחלק גדול מהמצודות קמו באזורים בעיתיים מבחינה משקית, הרי שמתוך שש המצודות החדשות חמש אוזרחו והפכו למושבים או לקיבוצים.⁴³⁰ המצודה היחידה שלא אוזרחה הייתה בירנית שמראש לא נבנתה בשיתוף פעולה עם אף תנועת התיישבות. זהו נתון יוצא דופן: מתוך 23 ההיאחזויות שקמו בשנים 1951-1957 רק 11, פחות ממחצית, אוזרחו.⁴³¹ לתוכנית, ובכלל לשיתוף הפעולה עם קק"ל, היו גם מספר חסרונות בולטים:

חוסר הלימה בין קק"ל לערכי הנח"ל: החיסרון המשמעותי ביותר היה חוסר ההלימה בין האוריינטציה של קק"ל לבין הערכים המובילים בפיקוד הנח"ל שכללו הגשמה, חלוציות וחקלאות. ערכים אלו לא יכלו לבוא לידי ביטוי בגלל אופי העבודות שספקה קק"ל- בייעור והכשרת הקרקע, ועקב המיקום של מרבית המצודות כאשר ויץ לא הקפיד על תשתית חקלאית מתאימה בבחירתן. חמור מכך- ויץ ופקידי קק"ל לא השכילו להבין את הגורמים הנפשיים שהניעו את החיילים שראו בעצמם חצי מתנדבים, והתייחסו אליהם כעובדים בשכר.⁴³² חוסר ההלימה הוביל לעימותים בלתי פוסקים במרבית המצודות. רק בצור נתן- בה התנאים המשקיים אפשרו פיתוח חקלאי, וגם הגופים השונים כבר החלו להפיק לקחים מהעימותים הקודמים נשמרה ההרמוניה.

מאבקים בין ארגוניים שפגעו בתנופת מיזם ההיאחזויות: מראשית יישום תוכנית מצודות הספר ועד למלחמת ששת הימים התקיימו עימותים ו-ויכוחים רבים בנוגע להקמת ואחזקת ההיאחזויות במשולש הגופים: צה"ל, המחלקה להתיישבות וקק"ל. עימותים אלו מנעו להערכת הקמה של היאחזויות רבות יותר באמצע שנות ה-60, מכיוון שכל גוף משך לכיוון שונה: קק"ל ניסתה להיצמד לתוכנית מצודות הספר- לפיה יקומו מרבית ההיאחזויות בצמוד לגבול הירדני, ואילו ראשי המחלקה להתיישבות לא ראו חשיבות בהקמת התיישבות בסמוך למרכז הארץ ופעלו

⁴²⁸ ראיון טלפוני עם בני מור, 29.6.2020; יעקב פלד, עדות בכתב, 27.7.2020.

⁴²⁹ ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר 1965), הקרן הקיימת לישראל, 7-12/10/3, אי"ט.

⁴³⁰ לא כללתי ברשימה את בארותיים שלא הפכה ליישוב קבע, אולם היא לא הייתה חלק מתוכנית המצודות המקורית והתנאים המשקיים בה היו גרועים באופן קיצוני.

⁴³¹ ניתן לזקוף הישג זה גם להילחצות של המחלקה להתיישבות לסייע למצודות שנתקלו בקשיים משקיים. כך היה באלמגור ובמקומות נוספים.

⁴³² כך לדוגמה אמר ויץ למפקד אלמגור: "אני דורש יחס רציני ואחראי לעבודה, הספק ממשי כמקובל לגבי פועל חקלאי מובהק". ויץ יומני, חלק ה', עמ' 217.

להקמת נקודות ספר בגבולות הצפוניים ובערבה. גופי צה"ל השונים ניסו אולם לא תמיד הצליחו לפשר בין החולקים. עימותים בנוגע להקמת היאחזויות ואחזקתן התקיימו אמנם גם קודם לכן,⁴³³ אולם דומה כי הוויכוחים עם ויץ ואנשי קק"ל היו יוצאי דופן בשני תחומים: ראשית- אופיו הדקדקני של ויץ לא נטה לפשרות והפרגמטיזם היה ממנו הלאה. לקו אופי שכזה היו כמובן יתרונות משמעותיים, והובלת תוכנית ארוכת טווח להקמת יישובים כנגד התנגדותם של גורמים רבים הצריכה נחישות והתמדה, שלא לומר עקשנות. אולם דומה כי אנרגיות רבות התבזבו לשווא במאבק על יעדים לא חשובים כמו הקמת ההיאחזות במודיעין חרף ההתנגדות של כל הגופים ולמרות שלא הייתה לה משמעות ביטחונית.

נקודה משמעותית נוספת, שהובילה לעיתים לעימותים, הייתה העובדה כי הקמת המצודות הייתה אמורה לתת רווח הסברתי לקק"ל. עניין זה גרם לא פעם לעימותים ולמחלוקות, כאשר אנשי קק"ל ניסו להדגיש את פועלו של הארגון בהקמת ובתפעול המצודות, ונפגעו כאשר לטעמם עניין זה לא הודגש באופן מספק. כך למשל התרחש העימות עם חיילי הנח"ל על הצבת שלטי ההנצחה באלמגור שנסקר לעיל. גם לאחר טקס העלייה לצור נתן ציין ויץ באכזבה ביומנו כי ברדיו לא הוזכר פועלה של קק"ל בהקמת ההיאחזות.⁴³⁴

לאחר מלחמת ששת הימים פסקה תוכנית מצודות הספר. המצודות הקיימות אוזרחו בחופזה,⁴³⁵ והמצודות העתידות לקום היו ברובן הגדול כבר לא משמעותיות מבחינה ביטחונית עם 'ברירתו' של גבול הגדה המערבית. ויץ עצמו התנגד לחלק מכיווני הפעולה החדשים של צה"ל והמחלקה להתיישבות לאחר המלחמה שכללו הקמת היאחזויות, צבאיות ואזרחיות, בשטחים שנכבשו במלחמה.⁴³⁶

טבלה 4: היאחזויות הנח"ל שקמו בשנים 1958-1966 (לא כולל חידוש ההיאחזות בבארותיים)

היאחזות	חודש הקמה	הקמה בשיתוף	גבול/אזור	מטרה ביטחונית ראשית	אירועים ביטחוניים ומעורבות חיילי הנח"ל	ניטש/הפך לשוב קבע
נטרה (תל זחמול)	7.1958	המחלקה להתיישבות	סוריה	הגנה על השטחים שהתיישבו בחולה	אירועים ביטחוניים רבים ומשמעותיים	ניטש (1963)
עין יחב	11.1959	המחלקה להתיישבות	ירדן-ערבה	בעיקר מטרות משקיות. המטרה הביטחונית- בעיקר חסימת מבריחים	מארבים ופטרולים על קו הגבול- ללא אירועים משמעותיים עד 1964. לאחר מכן תקריות גבול	הפך למושב
אלמגור (כורזים)	11.1961	קק"ל	סוריה-שפך הירדן	המאבק על השטחים המפורזים וחסימת פעולות	אירועים ביטחוניים רבים ומשמעותיים כולל הרג שלושה	הפך למושב

⁴³³ ראו לדוגמה את הדיונים הסוערים על היאחזויות מערב הנגב- שראשי המחלקה להתיישבות לא ששו להקימן, ואת הדיונים הערים על מיקומן של רבות מההיאחזויות (לדוגמה: יוטבתה, בארותיים ועוד).

⁴³⁴ ויץ, 'יומני', חלק ו', עמ' 162.

⁴³⁵ ראו להלן.

⁴³⁶ ראו למשל את התנגדותו של ויץ לעלייה לכפר עציון: ויץ, 'יומני', חלק ו', עמ' 249-250.

			טרור	חיילים		
מעלה גלבו	11.1962	קק"ל	ירדן- גלבו	אין מטרה ביטחונית מוצהרת על ידי צה"ל	מארבים ופטרולים על קו הגבול- ללא אירועים משמעותיים	הפך לקיבוץ
מי עמי	11.1963	קק"ל	ירדן- ואדי ערה	חסימת הגבול באזור עם אוכלוסייה ערבית משני צדדיו	תקריות אש רבות- בעיקר ירי מנגד כולל הרג קצין בהאחוזות	הפך לקיבוץ (ולאחר זמן קצר למושב)
גרופית	11.1963	המחלקה להתיישבות	ירדן- ערבה	הגנה על כביש הערבה	מארבים ופטרולים על קו הגבול- ללא אירועים משמעותיים	הפך לקיבוץ
בירנית	11.1964	קק"ל	לבנון	אין מטרה ביטחונית מוצהרת על ידי צה"ל	מארבים ופטרולים על קו הגבול תחת פיקוד מג"ב- ללא אירועים משמעותיים	לא אוזרח (הפך לבסיס צה"ל)
מודיעין	11.1964	קק"ל	ירדן- קו הגבעות	סיבות מתחום האתוס והמורשת	מארבים ופטרולים על קו הגבול- ללא אירועים משמעותיים	הפך למושב
חצבה	12.1965	המחלקה להתיישבות	ירדן- הערבה	חסימת כביש הערבה	פעילות ביטחונית רבה על כביש הערבה- מחוץ לנקודה	הפך למושב
צור נתן (פלמה)	6.1966	קק"ל-	ירדן- קו הגבעות	חסימת הגבול באזור עם אוכלוסייה ערבית משני צדדיו והגנה על ה'מותניים הצרות'	מארבים ופטרולים על קו הגבול- ללא אירועים משמעותיים	הפך למושב

חלק רביעי: היאחזויות הנח"ל ממלחמת ששת הימים ועד למלחמת יום הכיפורים (1973-1967)

פרק שמיני: היבטים צבאיים וארגוניים

חלק זה של העבודה יעסוק בהיאחזויות הנח"ל שקמו בשש השנים שבין מלחמת ששת הימים לבין מלחמת יום הכיפורים. 21 היאחזויות קמו בתקופה זו,¹ בה מיזם ההיאחזויות קיבל תנופה מחודשת לאחר הפעילות המעטה בעשור שבין מבצע קדש למלחמת ששת הימים. תקופה זו שונה בכמה היבטים מתקופות מוקדמות יותר. השוני המשמעותי ביותר היה שרובן של ההיאחזויות לא קמו בשטח הריבוני של מדינת ישראל אלא בשטחים שנכבשו במלחמה ולא סופחו למדינה.² שאלת השליטה הישראלית בחלק מהאזורים שנכבשו במלחמה הייתה נתונה במחלוקת ציבורית, ולכן הדיונים בדבר הקמת היאחזויות בתקופה זו לא משקפים רק סדרי עדיפויות כלכליים או אמונה בדבר יעילותן הצבאית של ההיאחזויות, אלא גם (ואולי אף בעיקר) מחלוקות מדיניות מהותיות. שתי השאלות המרכזיות שיידונו בחלק זה של העבודה הן: א. עד כמה שיחק גם הגורם הביטחוני הקלאסי תפקיד בהחלטה על הקמת היאחזויות בהתחשב באתגרים הביטחוניים של התקופה: מלחמת ההתשה והבטחת הביטחון השוטף לאורך הגבולות החדשים והארוכים והיערכות לסבב נוסף של מלחמה. ב. עד כמה עיצבו ההיאחזויות את מפת ההתיישבות הישראלית בשטחים המחוזקים, בסיני, ברצועת עזה, ברמת הגולן ובגדה המערבית.³

האתגרים והשינויים בגופים שעסקו בהקמת ההיאחזויות בתקופה שלאחר המלחמה

מלחמת ששת הימים שינתה את פניו של המזרח התיכון: ישראל הכפילה את השטח שבשליטתה הצבאית פי ארבעה ויותר: מ-20,500 קמ"ר ל-88,000 קמ"ר. הגבול היבשתי שלה נשען עתה על מכשולים טבעיים: תעלת סואץ בדרום מערב, נהר הירדן במזרח, הרוקד והירמוך בצפון מזרח. בכנס של סגל הפיקוד הכללי של צה"ל שנערך בסוף יוני 1967 טען שר הביטחון דיין כי הישגי המלחמה יצרו את הקו המירבי שמישהו חלם עליו אי פעם כגבול האידיאלי של המדינה,⁴ ושהגבולות החדשים נתנו לישראל עומק אסטרטגי. כיבושי המלחמה גם הביאו איתם כ'נדוניה' תושבים ערביים בשטחים שנכבשו, והיו שייכים קודם לכן למצרים, ירדן וסוריה. הרמטכ"ל לשעבר צבי צור העיד בפני ועדת השרים לענייני השטחים הכבושים והעריך כי ברצועת עזה נמצאים 412,000 תושבים, בסיני כ-140,000 תושבים וברמת הגולן כ-20,000 תושבים. לגבי הגדה

¹ היאחזויות נח"ל שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, 1986/1987/262, א"צ. בחרתי שלא לכלול במניין זה את אל על, שלא קמה כהיאחזות אלא הייתה קומבינציה בה ח"לי הנח"ל התמקמו ביישוב אזורי שניטש.

² מתוך 21 ההיאחזויות שקמו בתקופה זו רק שתיים קמו בתוך תחומי הקו הירוק: צופר וקטורה בערבה. שאר ההיאחזויות קמו בשטחים שנכבשו במלחמה: שלוש במדבר סיני, שתיים ברמת הגולן, ארבע ברצועת עזה ותשע בבקעת הירדן ובצפון מדבר יהודה. ההיאחזות הנוספת, שניר, הוקמה בשטח שהיה חלק מהאזורים המפורזים בגבול הסורי.

³ על בחירת הכינוי לאזור זה ראו בהערה המתודולוגית במבוא (עמ' 10).

⁴ דברי דיין בכנס סגל הפיקוד הבכיר, 29.6.1967, 24/45/2008, א"צ; יואב גלבר, הזמן הפלסטיני, עמ' 18. ראו נותנים שונים אצל: אורן, שישה ימים של מלחמה, עמ' 366.

המערבית לא היו לצור נתונים מדויקים והוא העריך כי מתגוררים בה כ-900,000 תושבים.⁵ הישגי המלחמה גרמו גם לגאות כלכלית במדינת ישראל, לאחר מספר שנים של מיתון. גאות זו נגרמה מתפיסת בארות נפט בסיני, מרבבות תיירים שהחלו לפקוד את ישראל ולבקר בשטחים שנכבשו במלחמה ומתרומות של יהודי העולם.⁶ כפי שנראה להלן, לגאות כלכלית זו הייתה השפעה מיטיבה על סך התקציב שהופנה להיאחזויות הנח"ל.

בניגוד לתקופה שלאחר מלחמת העצמאות התעוררו במערכת הפוליטית הישראלית מייד לאחר מלחמת ששת הימים מחלוקות עזות בשאלת הנוכחות הישראלית, לטווח קצר, בינוני וארוך בשטחים שנכבשו במלחמה. מחלוקות אלו גרמו לכך שלראשונה בתולדות ההתיישבות הביטחונית הציונית התעורר דיון עקרוני האם נכון להקים יישובים בשטחי הספר.⁷ אין ביכולתנו במסגרתה של עבודה זו לעמוד באופן מעמיק על ההתלבטויות בהנהגה הישראלית בנוגע לעתיד השטחים ועל ההקשרים הבין לאומיים של דיונים אלו, ולכן נעסוק בעיקר בדיונים שהיה להם קשר למיזם היאחזויות הנח"ל.⁸ אציין כי בניגוד לדחיפות שלוותה את הדיונים בשאלת הנסיגה מסיני בתקופה שלאחר מבצע קדש, אז התמקדו שתי המעצמות בלחץ כבד על ישראל, הרי שהמערכת הבין לאומית בתום מלחמת ששת הימים הייתה יותר הססנית ואפשרה דיונים ארוכים יותר בדבר הפתרונות לעתיד השטחים.⁹

ההתרחשויות שאירעו במלחמת ששת הימים ובתקופה שלאחריה הביאו לאתגרים ולהזדמנויות שונים בגופים שעסקו בהקמת היאחזויות הנח"ל. בהתייחסות שלהלן נסקור את השינויים העיקריים בגופים הצבאיים והאזרחיים שעסקו במיזם היאחזויות בעקבות המלחמה, ולאור אתגרי התקופה החדשה.

השינויים בפיקוד הנח"ל: השינוי בסדר העדיפויות והתעצמות מנגנון היאחזויות

כפי שנכתב לעיל, מלחמת ששת הימים מצאה את הנח"ל ואת מיזם היאחזויות בתקופה של תנופה שנבעה משני גורמים: א. שידוד מערכות שהתרחש בפיקוד הנח"ל באמצע שנות ה-60; ב. המהפך ביחס להתיישבות הביטחונית בקרב הגופים הצבאיים והאזרחיים שהתחולל בעקבות פרסום תוכנית מצודות הספר. התנופה וההתעצמות של הפיקוד אפשרו להוציא אל הפועל מגוון רב של תוכניות התיישבותיות בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים. לפי עדותו של מפקד הנח"ל צבי לבנון, בתקופה שלאחר המלחמה קיבלו המשימות ההתיישבותיות של הנח"ל עדיפות על המשימות הצבאיות, שינוי מהותי מהתקופה שטרם המלחמה, וההיאחזויות קבלו את התיעדוף הגבוה ביותר ברשימת המשימות של הפיקוד.¹⁰

⁵ פרוטוקול ועדת שרים לענייני השטחים הכבושים, 15.6.1967, א-4/7354, ג"מ.

⁶ אורן, *שישה ימים של מלחמה*, עמ' 366.

⁷ בתום מלחמת העצמאות התעוררו דיונים שנגעו למיקום היישובים ולכמות היישובים שיש להקים, אולם לא התקיים דיון על עצם ההנחה שיש להקים יישובים בשטחים שנכבשו במלחמה.

⁸ ראו בין השאר: פדהצור, *ניצחון המבוכה*; אדמוני, *עשור של שיקול דעת*; גלבר, *הזמן הפלסטיני*;

Gorebberg, *The accidental empire*.

⁹ כך לדוגמה נדחתה הצעה סובייטית שקראה לנסיגה ישראלית מיידית מהשטחים שנכבשו במלחמה. גלבר, 'הדרך להחלטת האו"ם 242', עמ' 242. ראו בעניין זה גם אצל: Lall, *The UN and The Middle East*;

Bailey, *The Making of Resolution 242*.

¹⁰ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, עדות צבי לבנון בנושא ההתיישבות הביטחונית, 6.1972, 6-7/12/1, אי"ט.

שינוי זה אכן ניכר מנתוני כוח האדם בפיקוד הנח"ל. לאחר מלחמת ששת הימים הגדיל הפיקוד את מצבת כוח האדם בהיאחזויות: בסתיו 1967 סוכם כי הנח"ל יוכל לאייש 12 היאחזויות בו זמנית, שיא מאז ראשיתו של מיזם ההיאחזויות.¹¹ בסוף 1970 היו כבר 14 היאחזויות פעילות בו זמנית, ובהמשך המספר צמח ל-18 היאחזויות. העלייה במספר החיילים שנשלחו להיאחזויות הגיעה על חשבון מספר מחלקות הנח"ל שנשלחו למשקים, אולם בניגוד לתקופות קודמות התנועות הקיבוציות, שהבינו את חשיבות ההיאחזויות במערך ההתיישבותי החדש, לא ערערו על הוראה זו.¹² לדוגמה, בסתיו 1970 שירתו רק 13 מחלקות נח"ל במשקי הספר, כאשר 12 היאחזויות היו פעילות ובכל היאחזות כפלוגת חיילים, כך שמספר החיילים בהיאחזויות היה יותר מכפול ממספר החיילים במשקים.¹³ לשם השוואה, מייד לאחר מלחמת ששת הימים ולפני ראשיתו של 'גל' ההיאחזויות' הגדול שהו 30 מחלקות שמנו כ-1000 חיילים במשקים, לעומת 700 חיילים ששירתו בהיאחזויות,¹⁴ ועשור קודם לכן, בשלהי שנת 1958, היו רק ארבע היאחזויות פעילות.¹⁵

מרבית החיילים הגיעו להיאחזויות לשירות של שישה חודשים, מייד לאחר שסיימו את פרק הטירונות. בעלי כושר קרבי ובעלי כושר לקוי שרתו יחדיו בהיאחזויות כאשר בעלי הכושר הקרבי המשיכו לאחר מכן לאימון מתקדם.¹⁶ לעיתים הגיעו חיילים להיאחזות פעמיים במהלך שירותם הצבאי: פעם אחת בתום הטירונות ופעם נוספת בתקופה מאוחרת יותר.¹⁷ הגדלת מספר ההיאחזויות התאפשרה גם בעקבות ההחלטה כי בכל היאחזות ישוכנו 85 חיילים, ולא פלוגה של 120 חיילים כפי שהיה בהיאחזויות שקמו עד למלחמה.¹⁸ כאשר התברר כי ניתן להעביר מתנדבי מח"ל להיאחזויות הוחלט על הגדלת התקן בחלק מהן. כך בשנir שירתו 115 חיילים ובנח"ל סיני 110.¹⁹

מלבד חיילי הנח"ל שרתו בהיאחזויות גם מתנדבי מח"ל, שהתגייסו במספר מחוזרים החל מאוקטובר 1967. חיילי המח"ל, שהיו חלק מגל המתנדבים הגדול שהגיע לארץ לאחר מלחמת ששת הימים, למדו באולפן לעברית ועברו סמינריון קצר טרם גיוסם. לאחר טירונות קצרה נשלחו מרביתם להיאחזויות, ושרתו בהן לפרק זמן של שישה חודשים במקביל למחוזרים של חיילי הנח"ל. מרבית המתנדבים רצו לשרת דווקא בהיאחזויות, בגלל תחושת הראשונות והחלוציות שליוותה את השהייה בהן.²⁰ עקב המספר הקטן של ההיאחזויות שהוקמו מייד לאחר המלחמה,

¹¹ אגף הנוער והנח"ל אל עוזר שר הביטחון, היאחזויות ברמה, 13.10.1967, 13.10.1995 / 2699 / 71, א"צ. בתקופה שעד למלחמת ששת הימים עמד השיא על עשר היאחזויות פעילות (קיץ 1953), אולם במרבית התקופה היה המספר נמוך יותר בצורה משמעותית.

¹² קורן, **הנח"ל**, עמ' 109-111.

¹³ משה נצר אל משה דיין, התיישבות חדשה והיאחזויות נח"ל, 26.10.1970, 26.10.1985 / 953 / 1119, א"צ; גלבר, **התשה**, עמ' 223.

¹⁴ אגף הנוער והנח"ל אל סגן שר הביטחון, 30.11.1967, 30.11.1967 / 12-7 / 4, א"צ.

¹⁵ משרד הביטחון אגף הכספים אל המחלקה להתיישבות, 2.12.1958, 2.12.1958 / 2156, א"צ.

¹⁶ למעט ה'אחוזים' שיצאו לפיקוד. לשכת ראש אג"ם אל אגף הנוער והנח"ל, גרעין בני משקים- סיכום ע' ר' אג"ם, 21.9.1967, 21.9.1979 / 127 / 23, א"צ.

¹⁷ 'ראיון עם מפקד ההיאחזות', **עלון נצרים**, ללא תאריך (עלון מס' 1); ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021.

¹⁸ משה קשתי אל הסוכנות היהודית, החזקת היאחזויות, 3.9.1967, 3.9.1985 / 1687 / 245, א"צ.

¹⁹ פירוס תעסוקת ההיאחזויות בחודש דצמבר 1969, 1.1970, 1.1985 / 1687 / 245, א"צ; יחיאל אדמוני אל א. בסין, 15.11.1967, 15.11.1967 / 425801, א"צ.

²⁰ ראו למשל את מקרה נח"ל סיני: דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 228.

הובהר למתנדבים על ידי אגף הנוער והנח"ל כי חלקם יישלח למשקים ולא להיאחזויות.²¹ ההחלטה עוררה ביקורת: יחיאל אדמוני, מנכ"ל המחלקה להתיישבות חשש מכך שהמתנדבים יתאכזבו מההחלטה, ובהדרגה ייעצר זרם המתנדבים מחו"ל כאשר: "אנו רואים במתנדבים הנמצאים כיום במסגרת הנח"ל חיל חלוץ לתנועת התנדבות מתמשכת במיוחד למשימות היאחזות חקלאיות". אולם אגף הנוער והנח"ל לא יכול היה לעמוד בלחץ חיילי הגרעינים ההתיישבותיים ש"רואים בהתיישבות את עתידם בחיים", ולכן דרשו לשרת דווקא בהיאחזויות.²² המאבק על איוש התקנים בהיאחזויות מעיד על היוקרה הרבה שנלוותה לשירות בהן בתקופה שלאחר המלחמה, כאשר כל גוף ניסה לשלוח את אנשיו לשרת בהיאחזויות, שנחשבו ליחוד החנית של העשייה ההתיישבותית. גם מפקד הנח"ל צבי לבנון העיד כי גרעינים של תנועות הנוער נאבקו על הזכות להגיע להיאחזויות ולבנון קבע את משימת הקמתן בראש סדר העדיפויות הפיקודי וטען: "ייעודו של הנח"ל להכשיר חיילים למשקי היעד. סיירות זה בשביל התדמית, תעסוקה מבצעית זה בשביל התדמית, אבל אם אני צריך לשקול בין היאחזות לסיירת אני אשקול היאחזות".²³

תפקוד המנגנון ששלט בהיאחזויות השתפר בצורה משמעותית בשנים שאחר המלחמה. במטה הפיקוד פעל קצין היאחזויות, תפקיד שבוטל בעת הצמצומים הנרחבים שערך דיין בפיקוד בשנת 1954 ולא אויש לפחות עד לאמצע שנות ה-60. צבי לבנון שפיקד על הנח"ל בסוף שנות ה-60 מינה לתפקיד זה את רבקה וינשטיין מתל יוסף, 'אם הנח"ל' שהייתה באותה העת בעשור השביעי של חייה. וינשטיין פעלה רבות כדי לגשר בין המוסדות השונים שעסקו בהיאחזויות ולאפשר תנאי מחיה נאותים לחיילים, נסעה לביקורים בהיאחזויות, הצביעה על ליקויים בבינוי ובתנאים הפיזיים ולימדה את החיילות את מלאכת הבישול.²⁴

מלבד קצין ההיאחזויות הוקם בפיקוד הנח"ל 'צוות שליטה' שמטרתו הייתה לסייר בהיאחזויות השונות, להצביע על ליקויים ולתרגל את כיתות הכוננות.²⁵ בקיץ 1969 הקימו פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל ועדה משותפת שמטרתה הייתה לעסוק בכל ההיבטים שנגעו להקמת ותפעול ההיאחזויות ולקשר שלהן עם גורמי חוץ.²⁶ הוועדה קיימה ביקורים בהיאחזויות. בביקורים נפגשו חברי הוועדה עם כלל סגל הפיקוד של ההיאחזויות, עם המדריכים החברתיים והמשקיים ועם חברי הוועדות השונות שהקימו החיילים (מזכירות ו-ועדת תרבות).²⁷ נוסף לאיוש תפקידים אלו החל הנח"ל להכשיר באופן מסודר את בעלי התפקידים בהיאחזויות עצמן. בניגוד לנעשה בסוף שנות ה-50 ובתחילת שנות ה-60, אז אפילו מפקדי ההיאחזויות לא קבלו הכשרה ייחודית (ראו לעיל בפרק השישי של עבודה זו), בתקופה הנדונה הוכשרו בעלי התפקידים בצורה מסודרת:

²¹ יאיר דואר אל הסוכנות היהודית- מחלקת הנוער והחלוץ, גיוס מח"ל נוסף בינואר 68, 22.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ; יחיאל אדמוני, סיכום דיון בעניין חלוקת כוח אדם של אנשי המח"ל, 16.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ. את המחזור הראשון שהתגייס באוקטובר 1967 סיימו 117 מתנדבים. 97 מתוכם הוצבו בהיאחזויות ובסיירת הנח"ל, שנחשבה גם היא ליעד מבוקש, ו-20 הופנו לעבודה במשקים. יחיאל אדמוני אל אליהו דובקין, 22.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ.

²² יחיאל אדמוני אל יהודה שוסטר, מח"ל, 9.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ; יהודה שוסטר אל יחיאל אדמוני, 7.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ.

²³ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, עדות צבי לבנון בנושא ההתיישבות הביטחונית, 6.1972, 7-12/6, 1, אי"ט.

²⁴ לבנון, באפיקי נח"ל חיי, עמ' 124; רבקה וינשטיין אל המרכז החקלאי, דו"ח עבודה בהיאחזויות הנח"ל, 1.1970, 7-12/3, אי"ט; רבקה וינשטיין, דו"ח כללי על היאחזויות הנח"ל, 7-12/10/4, אי"ט.

²⁵ מפקדת פיקוד הנח"ל שלישות אל גדוד 903, סיכום ביקור מטה בהיאחזויות הבקעה, 4.7.1969, 4.7.1971, 92/69, א"צ.

²⁶ צבי לבנון, ועדת היאחזויות, 25.9.1969, 25.9.1985, 1687/245, א"צ.

²⁷ שלישות הנח"ל, ישיבות הוועדה להיאחזויות הנח"ל, 6.10.1969, 6.10.1993, 1508/362, א"צ.

מדריכים משקיים וחברתיים השתתפו בהשתלמויות יומיות ורב יומיות, בהן הגדירו יחדיו את מטרת תפקידם ושמעו מניסיונם של בעלי תפקידים מקבילים.²⁸ לתפקידי המדריכים אף התקיימו מיונים.²⁹ סגלי ההיאחזויות עברו הכשרות, יומיות בעיקר, בהן נעשה ניסיון להגדיר את מטרת ההיאחזויות ואת המטרות של כל בעל תפקיד.³⁰ השתתפותם של מפקדי ההיאחזויות בכנסי מפקדים בהם הוסבר "תפקידיהם של כל בעלי התפקידים בהיאחזויות ויחסי הגומלין ביניהם", הוגדרה כמחייבת.³¹ אשר דר, ששירת כמפקד הנח"ל בחלק מתקופה זו העיד כי חלק גדול מסדר יומו כלל סיורים וביקורים בהיאחזויות.³²

תקני המנגנון שנוספו לפיקוד וההכשרות המסודרות מזכירים את תקופת הראשית של ההיאחזויות הנח"ל, בשנים 1951-1953, אז הופנו משאבים רבים להיאחזויות הראשונות. ההשקעה הרבה במנגנון בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים מלמדת על חשיבותו של מערך ההיאחזויות בעיני מפקדי צה"ל, ועל התקציבים הרבים יחסית שהופנו למערך זה.

יחד עם פיקוד הנח"ל פעל אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, בראשו עמד בתקופה שלאחר המלחמה משה נצר.³³ נצר היה עשור וחצי קודם לכן מפקד הנח"ל עם ראשיתו של מיזם ההיאחזויות, ובאופן טבעי הזדהה מאוד עם המיזם. ניסיונו של נצר והיכרותו עם בעלי תפקידים בצבא שיחקו תפקיד משמעותי בהתעצמותו של מיזם ההיאחזויות בתקופה זו.³⁴ נצר ראה עצמו אחראי לא רק למיזם ההיאחזויות הנח"ל אלא לכלל ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה. כך הציע לשר הביטחון להשתתף בהקמת יישוב אזרחי ליד נח"ל ים, בסבחת ברדוויל.³⁵ בשנת 1971 החליף את נצר יוסף יהלום, ששימש קודם לכן כעוזר שר הביטחון.

בנוסף לגופי הנח"ל פעלה בצבא בנושא ההתיישבות הביטחונית גם מחלקת התיישבות והגמ"ר באג"ם, שנקראה בעבר ענף ההתיישבות,³⁶ אם כי בניגוד לתקופות קודמות תחומי עיסוקה ואחריותה קוצצו. ראש המחלקה בתחילת התקופה, אהרון חרסינה, צבר ותק של כמעט שני עשורים בתכנון ההתיישבות הביטחונית. לפי עדותו של חרסינה המחלקה עסקה בעיקר בתכלול ההצעות שעלו להתיישבות בספר מהפיקודים השונים של צה"ל, ולא העלתה בעצמה הצעות להקמת יישובים והיאחזויות.³⁷ אולם גם בנושא זה לא הצליחה המחלקה להוות כתובת יחידה ליוזמות התיישבותיות של גורמים אזרחיים, ש'דילגו' עליה ופנו באופן ישיר ללשכת הרמטכ"ל,

²⁸ אגף הנוער והנח"ל, פגישת מדריכים חברתיים ומשקיים בהיאחזויות הנח"ל, 7/7/12-7, אי"ט. בפגישות השתתפו גם מפקד הנח"ל, ראש אגף הנוער והנח"ל ונציגי הזרמים ההתיישבותיים.

²⁹ אגף הנוער והנח"ל אל פיקוד הנח"ל, מדריכים משקיים בהיאחזויות- ועדת קבלה- סיכום, 30.9.1974, 12-7/7, אי"ט.

³⁰ ציפיות מהשתלמות סגל ההיאחזות, 27.12.1972, 7/7/12-7, אי"ט; השתלמות סגל זוטרי בהיאחזויות, 18.7.1973, 7/7/12-7, אי"ט.

³¹ פנחס לביא- ממונה על של"ת והיאחזויות, כנס מפקדי ההיאחזויות נח"ל, 9.11.1969, 245/1687/1985, א"צ; פיקוד הנח"ל, השתלמות מפקדי ההיאחזויות, 26.10.1969, 26.10.1971, 69/92/1971, א"צ.

³² ראיון טלפוני עם אשר דר, 5.8.2021.

³³ נצר החליף את יהודה שוסטר שכהן תקופה קצרה מייד לאחר המלחמה.

³⁴ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט. בנוסף- נצר היה חבר מפלגה ברפ"י שחרטה על דגלה התיישבות נרחבת בשטחים שנכבשו במלחמה.

³⁵ משה נצר אל לשכת שר הביטחון, הקמת יישוב אזרחי ליד ברדוויל, 14.8.1968, 14.8.1968, 1119/953/1985, א"צ.

³⁶ יאיר דואר אל פיקוד הנח"ל, 1.4.1968, 18/1687/1985, א"צ.

³⁷ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- סקירת אל"מ (מיל") חרסינה, 21.11.1972, 21.11.1972, 1/6/12-7, אי"ט.

ללשכת ראש אג"ם ולפיקודים השונים.³⁸ המעטת הכוח שניתן בידי המחלקה מוכיחה להערכת דווקא את החשיבות של המשימות ההתיישבותיות בעיני מקבלי החלטות בצה"ל ובמערכת הפוליטית הישראלית, כאשר החלטות בענייני התיישבות התקבלו בדרגים בכירים יותר.

בתקופה שלאחר המלחמה השתתף גם המושל הצבאי של השטחים שנכבשו במלחמה בטיפול בהיאחזויות ובהסדרת הקמתן ואזרוחן. המושל באותה העת- שלמה גזית, היווה מעין חולייה מקשרת בין הגופים הצבאיים ובין הגופים הממשלתיים בטיפול בהיאחזויות.³⁹ לממשל הצבאי היה גם ממשק עם ההיאחזויות כאשר הן הוקמו על נכסי נפקדים, והממשל אישר את השימוש באותם השטחים,⁴⁰ או כאשר נצרך פינוי של מתיישבים ערבים והפקעת קרקעות בכדי לפנות שטח חקלאי להיאחזויות.⁴¹

השינויים בגופים האזרחיים: 'תחייתה' של המחלקה להתיישבות ודחיקת קק"ל

בניגוד למצב בפיקוד הנח"ל, מלחמת ששת הימים מצאה את המחלקה להתיישבות דווקא בתקופה של צמצום, בכוח אדם ובפעילות. במרץ 1966, בעקבות עשור בו כמות היישובים החדשים הייתה קטנה ביותר, קמה ועדה ציבורית בראשותו של יצחק בן אהרון שבחנה את המערכת הארגונית של המחלקה להתיישבות. הוועדה קיימה כעשר ישיבות ובקיץ 1966 פרסמה את מסקנותיה והציעה לבטל אגפים רבים בתוך המחלקה ולפטר מספר רב של עובדים מתוך כ-1,500 עובדי המחלקה.⁴² מנהל התכנון במשרד החקלאות ניסה אף להפקיע מידי המחלקה את האחריות על תכנון יישובים חדשים.⁴³ אולם תוצאות המלחמה אפשרו למחלקה להצדיק מחדש את קיומה על ידי פעלתנות רבה בשטחים שנכבשו במלחמה,⁴⁴ ועקב הידע הארגוני הרב והניסיון שהצטבר במחלקה בעשרות שנות פעילותה ניתנה לה הבכורה בהובלת תכנון ההתיישבות בשטחים אלו. כך הובילה המלחמה ותוצאותיה ל'תחייתה' של המחלקה להתיישבות.

אולם אז נוצרה בעיה אחרת: המחלקה, שהתבססה בעיקר על כספי ההסתדרות הציונית שהגיעו כתרומות מיהודי העולם, לא הייתה יכולה להשתמש במשאבים אלו כדי להקים יישובים מעבר לקו הירוק בגלל חשש מהתנגדות התורמים. כדי להתמודד עם בעיה זו נחתמו שורה של הסכמים בין הממשלה להסתדרות הציונית. ביסוד הסכמים אלו עמד העיקרון שפעולות המחלקה בשטחים שנכבשו תמומן אך ורק מתקציבי הממשלה.⁴⁵ ראש הממשלה אשכול ביקש מי"ר ההסתדרות הציונית לאפשר למחלקה להיות אחראית על עיבוד קרקעות בשטחים שנכבשו, בלא שתהיה לה

³⁸ אהרון חרסינה אל בן שוהם, 22.8.1968, 51/106/1971, א"צ; אהרון חרסינה, נוהלי עבודה, 9.9.1968, 51/106/1971, א"צ.

³⁹ ראו דוגמה אחת מיני רבות: שלמה גזית אל משה דיין, ניתוח אפשרויות- שתי היאחזויות ברצועה, 22.7.1969, 1115/953/1985, א"צ.

⁴⁰ ממשל צבאי רצועת עזה וצפון סיני, 4.12.1967, S15\424761, אצ"מ.

⁴¹ ראו את מקרה ההיאחזות דקלה: י. גלעין אל מנהל מקרקעי ישראל, היאחזויות חדשות, 10.3.1969, S15\43907, אצ"מ.

⁴² דו"ח הוועדה הציבורית לענייני התיישבות, 21.6.1966, ג-6334/4, ג"מ. הדיון על תפקידיה של המחלקה להתיישבות נמשך גם לאחר המלחמה. ראו: סגן שר החקלאות אל תנועת המושבים, 16.1.1968, גל-8127/9, ג"מ.

⁴³ פרוטוקול ישיבה בלשכת שר החקלאות, 30.1.1968, S15\424781, אצ"מ.

⁴⁴ קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 142-143.

⁴⁵ שם, עמ' 35-36.

אחריות תקציבית על פעולות אלו.⁴⁶ בשביל התמודד עם הבעיות הפרוצדורליות בתוך המחלקה להתיישבות הוקם אגף מיוחד, ה'מרחיב' (בהמשך: החטיבה להתיישבות), שבראשו עמד יאיר יליף. האגף מנה כ-100 עובדים ותפקידו היה לתאם את ההתיישבות בשטחים עם הגופים הצבאיים, עם הממשל הצבאי ועם הממשלה ולסייע בהקמת היישובים.⁴⁷ יחד עם זאת גופים נוספים במחלקה להתיישבות, כמו ה'חבלים' הגאוגרפיים והנהלת המחלקה סייעו לתכנון והקמת הנקודות,⁴⁸ לפיתוח ענפי המשק ולדאגה לפן החקלאי.⁴⁹

למחלקה להתיישבות היה ממשק נוסף עם ההיאחזויות, כאשר נציגיה עמדו בראש ועדת המיקום שהחליטה יחד עם נציגי הצבא על המיקום המדויק של היאחזויות ויישובים חדשים, לאחר הקביעה העקרונית בגופים הממשלתיים. בגלל ריבוי הנציגים משרדי הממשלה השונים התלוננו נציגי הנח"ל על כך שוועדת המיקום איננה פועלת ביעילות.⁵⁰ מפקד הנח"ל צבי לבנון הציע להקים ועדה בין משרדית מיוחדת לטיפול בהקמת היאחזויות נח"ל בהשתתפות נציגי הצבא, משרד הביטחון, משרד השיכון והמחלקה להתיישבות אולם הצעתו נדחתה.⁵¹

מעורבותה הגוברת של המחלקה להתיישבות במיזם ההיאחזויות הגיעה בד בבד עם דחיקת רגליה של קק"ל. בניגוד לשנים 1961-1967, אז לקק"ל הייתה מעורבות עמוקה במיזם בדמות תוכנית 'מצודות הספר', הרי שלאחר מלחמת ששת הימים הצטמצמה מעורבותה לסלילת כבישים ודרכים, השתתפות בהכשרת הקרקע וסיוע למחלקה להתיישבות בבינוי התשתיות הפיזיות.⁵² ניתן לציין שלושה גורמים שהביאו לדחיקת קק"ל ממעגל מקבלי ההחלטות בנוגע להיאחזויות וההתיישבות בספר: א. הבדלי האוריינטציות בין קק"ל לבין חיילי ומפקדי הנח"ל שבאו לידי ביטוי בעימותים סביב סדרי העבודה במצודות הספר. ב. פרישתו לגמלאות של יוסף ויץ, הרוח החיה מאחורי מעורבות קק"ל בהתיישבות הספר. ג. קבלת תקציבי העתק מקופת האוצר לאחר המלחמה (ראו להלן), שייתרו את הצורך להסתמך על תקציבי התרומות של קק"ל.

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים ניתן לזהות גם מעורבות גוברת של משרדים ממשלתיים בתכנון והקמת ההיאחזויות. משרד השיכון סייע למחלקה להתיישבות בבינוי ההיאחזויות. חלוקת העבודה הייתה שמשרד השיכון דאג להקים את תשתית המגורים לחיילים ולסגל הפיקוד

⁴⁶ לוי אשכול אל יו"ר ההנהלה הציונית, 9.11.1967, S15\40964, אצ"מ. בטיטה מוקדמת יותר, שנחקקה, כתב אשכול כי המחלקה להתיישבות תסייע בהקמת היאחזויות, אולם תיקן בהמשך ל'עבוד קרקעות', בגלל הרגישות הפוליטית של נושא ההתיישבות. לוי אשכול אל יו"ר ההנהלה הציונית, 16.10.1967, ג-4/6334, ג"מ. ההסדר כלל הטלה מלאה של ההוצאות התקציביות על הממשלה, כולל הוצאות רכב של פקידי המחלקה בעת תכנון ההתיישבות. ל.א. פינקוס, היאחזויות, 8.3.1968, S15\40964, אצ"מ. ראו בהקשר זה גם אצל: פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' 101-102.

⁴⁷ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 35-36; המחלקה להתיישבות, תקציב מנהלי שנתי ליחידת היאחזויות, ללא תאריך, S15\40964, אצ"מ.

⁴⁸ ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר מתחילת 1969), הצעה לנוהלי עבודה בטיפול בהיאחזויות, S15\43908, אצ"מ.

⁴⁹ כמו כן נקבע כי בכל היאחזות על המחלקה לספק 'עבודה בתמורה' ל-25-30 חיילי נח"ל. יאיר דואר אל פיקוד הנח"ל, 1.4.1968, 18/1687/1985, א"צ.

⁵⁰ פיקוד הנח"ל אל לשכת ראש אג"ם, הקמת היאחזויות נח"ל, 10.2.1969, 69/92/1971, א"צ; משה בן שוהם אל יאיר יליף, ועדת מיקום, 9.2.1969, 69/92/1971, א"צ.

⁵¹ צבי לבנון אל זאב עופר, ועדה לטיפול בהיאחזויות, 25.9.1967, 71/2689/1995, א"צ. זאב עופר ראש מחלקת התיישבות והגמ"ר באג"ם טען כי מספר הוועדות העוסקות בהתיישבות הביטחונית מספיק, ואין צורך לסרב עוד את התהליך. זאב עופר אל צבי לבנון, ועדה לטיפול בהיאחזויות, 9.10.1967, 71/2689/1995, א"צ.

⁵² האחזויות ועליות חדשות-1968/69, ללא ציון שולח, 10.5.1968, 1119/953/1985, א"צ. ראו דוגמה על הכשרת הכביש לנח"ל גשור: 'יובלים רבים לנח"ל', **במחנה נח"ל**, 5.1968.

ואת בנייני הציבור, ואילו המחלקה להתיישבות הייתה אחראית על פיתוח ענפי המשק.⁵³ גם משרד החינוך והתרבות תמך בהקמת ספריות ומגרשי ספורט בחלק מההיאחזויות,⁵⁴ ואף פעל לגייס כספי תמיכות מגופים נוספים בשביל הקמת הספריות החיוניות ביותר בעבור נקודות רחוקות ומבודדות אלו.⁵⁵ בסוף התקופה החל גם מנהל מקרקעי ישראל להיות מעורב בהקמת ההיאחזויות. מגמתו של המנהל הייתה לקדם הקמת היאחזויות בכדי לשמור על שטחי מדינה מפני פולשים. כך לדוגמה היה במקרה של ההיאחזות נצרים.⁵⁶

יחס התנועות הקיבוציות להיאחזויות: מקונצנזוס להסתייגות

התנועות הקיבוציות, הצלע הנוספת במיזם ההיאחזויות, נהנו בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים משגשוג יחסי, כלכלי ודמוגרפי,⁵⁷ והן התגייסו בהתלהבות לסייע להקמת היאחזויות חדשות. גל ההתלהבות בתקופה שלאחר המלחמה הוליד גם שתי תופעות חדשות: גרעינים שהוקמו באופן עצמאי על ידי בני 18, שרצו לשרת בנח"ל ולאחר מכן להצטרף לקיבוץ קיים או להקים חדש, ללא מעורבות של תנועת נוער; והקמת תנועות נוער חדשות שמטרתן היחידה הייתה לגייס מתיישבים חדשים.⁵⁸ החלטות על שיוך בין תנועה התיישבותית (קיבוצית או מושבית) ובין ההיאחזויות התקבלו במרבית המקרים במרכז החקלאי של ההסתדרות, בראשותו של אברהם הרצפלד.⁵⁹ לעיתים גם לאגף הנוער והנח"ל, למחלקה להתיישבות ולמנהל התכנון במשרד החקלאות הייתה השפעה על השיוך.⁶⁰ בתחילת שנות ה-70 הוקמה ה'ועדה הבין תנועתית להקצאת משבצות לתנועות', בה ישבו נציגי התנועות השונות והמחלקה להתיישבות ותפקידה היה לחלק את ההיאחזויות והיישובים העתידיים בין התנועות.⁶¹

בתקופה שמייד לאחר המלחמה נאבקו התנועות על הזכות לקבל לחזקתן את ההיאחזויות. בעיקר הדברים אמורים לגבי היאחזויות הגולן, אזור שנחשב לגולת הכותרת של העשייה ההתיישבותית. על האחריות להיאחזות בנאס (שניר) נאבקו שלוש תנועות קיבוציות: הקיבוץ הארצי, הקיבוץ המאוחד ואיחוד הקבוצות והקיבוצים. מזכירות 'איחוד' כתבה למנהל התכנון כי: "ידוע לנו

⁵³ יאיר דואר אל פיקוד הנח"ל, 1.4.1968, 18/1687/1985, א"צ.

⁵⁴ יצחק גולדברג אל אגף הנוער והנח"ל, סיוע של משרד החינוך והתרבות להיאחזויות הנח"ל, 3.4.1968, 245/1687/1985, א"צ.

⁵⁵ המחלקה לאמנות העם, תרומות מכספי האפוטרופוס הכללי להיאחזויות הנח"ל, 10.6.1968, 1687/1985, 245, א"צ.

⁵⁶ שלמה גזית אל אלוף פיקוד הדרום, התיישבות יהודית באבו מדיין, 1.10.1971, 2/11/12-7, אי"ט.

⁵⁷ ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 469-499. כך, בין השנים 1967-1977 הוקמו 26 קיבוצים חדשים על ידי התנועות הקיבוציות, לעומת 11 קיבוצים שהוקמו בין השנים 1954-1967. הקיבוץ המאוחד לדוגמה הקים שבעה קיבוצים בשנים 1967-1977, ורק אחד (אילות) בשנים 1954-1967. הקיבוצים היוו 30% מהיישובים הכפריים שקמו בשנים 1967-1977, לעומת פחות מ-20% בעשור הקודם.

⁵⁸ שם, עמ' 475-477.

⁵⁹ חביון, ההתיישבות וההגנה המרחבית, עמ' 40.

⁶⁰ ראו לדוגמה את הדיון בעניינה של נח"ל גולן: גדליה גל אל יהודה שוסטר, 15.9.1967, 67/92/1971, א"צ. ההחלטה על השיוך נשאה בחובה 'וקרה וכוח רבים, ולכן הגופים שנמנו לעיל ניסו להיות אחראים להחלטות אלו. כאשר הביעו ראשי מנהל התכנון את דעתם בעניין שיוך בין היאחזויות לתנועה קיבוצית נזף בהם רענן ויץ, יו"ר המחלקה להתיישבות, וטען כי מאז ומעולם הייתה המחלקה אחראית לקבל החלטות אלו. רענן ויץ אל א. שילה, 28.8.1967, גל-43389/5, ג"מ.

⁶¹ יחיאל אדמוני אל יוסף יהלום, כפר דרום, 25.3.1973, 4/9/12-7, אי"ט; ראו דיון על חלוקת הסמכויות בין המרכז החקלאי ובין הגוף החדש: פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 24.10.1972, ISA-PMO, Gov_WZO_Committee-001lmx, ג"מ.

שאינן תנועה קיבוצית שאיננה נושאת את נפשה ליישב את רמת הבניאס".⁶² על היאחזות נח"ל גולן נאבקו תנועת האיחוד ותנועת המושבים. תנועת המושבים טענה שמכיוון שחצבה, הנמצאת בחזקת התנועה נמצאת לקראת אזור הרי שיש להעביר לחזקתה היאחזות נוספת. אגף הנוער והנח"ל סירב להצעה בטענה שאת הנקודה הסמוכה לגבול יש להקים בתור קיבוץ ולא בתור מושב. הפשרה הייתה כי להיאחזות יעלו גרעינים משתי התנועות, אולם לאחר האזור היא תעבור לחזקת האיחוד.⁶³ בתחילת אוקטובר 1967 הציע הרצפלד להקים היאחזות נח"ל חמישית ברמה, למרות התנגדות שר החקלאות גבתי בכדי שלא לקפח את הקיבוץ המאוחד, כאשר תנועות אחרות קיבלו לחזקתן היאחזויות נח"ל ויישובים אזוריים מתוכננים.⁶⁴ גם תנועת המושבים הדתית בקשה לקבל לחזקתה היאחזות מתוכננת שתקום באזור אל על, ותכננה הקמה של גוש יישובים דתי בדרום הרמה.⁶⁵ מאבק התרחש גם על האחריות על ההיאחזות קליה שבדרום בקעת הירדן, בין הקיבוץ המאוחד לבין איחוד הקבוצות והקיבוצים.⁶⁶ בתקופה מאוחרת יותר התנהל ויכוח בין הקיבוץ המאוחד לבין תנועת המושבים בעניין איוש ההיאחזויות והיישובים בבקעת פצאל. בדיון עלתה על ידי נציגי הקיבוץ המאוחד ההנחה שקיבוצים מסייעים בשמירה על הביטחון יותר ממושבים. אברהם הרצפלד הוביל לפשרה לפיה יוקם קיבוץ אחד ומושב אחד.⁶⁷ גם על השליטה בהיאחזות כפר דרום נאבקו הקיבוץ הדתי ואיחוד הקבוצות והקיבוצים.⁶⁸

בהדרגה, וככל שפגה ההתלהבות הראשונית מתוצאות המלחמה, החלה שאלת עתידם של השטחים שנכבשו במלחמה לפלג את התנועות. ראשי ופעילי הקיבוץ המאוחד היוו את הסמן הימני לגבי ההתיישבות בשטחים, ומוסדות התנועה תמכו בניסיון העלייה לעליקה שבגולן שהתקיים ללא אישורה של ממשלת ישראל.⁶⁹ לעומת זאת תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים סירבה להקים יישובים בשטחים שנכבשו ללא אישור ממשלתי מפורש.⁷⁰ בתנועת הקיבוץ הארצי התבסס בהדרגה רוב שהתנגד להתיישבות בחלק מהשטחים שנכבשו במלחמה, גם אם ניתן אישור ממשלתי להתיישבות זו.⁷¹

מגוון הדעות בתנועות הקיבוציות השפיע גם על הסכמתן להשתתף באיוש היאחזויות הנח"ל בשטחים שנכבשו במלחמה. הקיבוץ הארצי השתתף רק באיוש היאחזויות ברמת הגולן, אזור שלגביו הסתמן קונצנזוס,⁷² אולם נמנע לשלוח את חיילי הגרעינים שלו להיאחזויות שקמו בבקעת הירדן, ברצועת עזה ובמדבר סיני.⁷³ בשלב מסוים, גם בהנהגת הקיבוץ המאוחד, תנועה שהפגינה

⁶² מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים אל מנהל התכנון, 2.8.1967, גל- 43389/5, ג"מ.

⁶³ אברהם הרצפלד אל אהרון חרסינה, 21.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ; גדליה גל אל יהודה שוסטר, 15.9.1967, 67/92/1971, א"צ; יהודה שוסטר אל אברהם הרצפלד, 18.10.1967, 67/92/1971, א"צ.

⁶⁴ קיפניס, **תהליך ההתיישבות**, עמ' 118-123.

⁶⁵ י. יודנפריד אל יחיאל אדמוני, נקודת התיישבות ברמת הגולן, 20.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ.

⁶⁶ סנטה יוספטל אל אברהם הרצפלד, 2.11.1969, 362/1508/1993, א"צ.

⁶⁷ פרטיכל מיישיבת הועדה להתיישבות חדשה שהתקיימה במרכז החקלאי, 30.10.1969, 365/1508/1993, א"צ.

⁶⁸ ראו להלן בפרק העשירי של עבודה זו.

⁶⁹ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 23-25. ראו בהרחבה בפרק התשיעי של עבודה זו.

⁷⁰ צור, **מן הים עד המדבר**, עמ' 22-24.

⁷¹ ניר, **רק שביל כבשו רגלי**, עמ' 475.

⁷² הדבר הוחלט בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי ב-31 בדצמבר 1967, ותורץ ב'שיקולים ביטחוניים'. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 91. עוד על הדיונים בקיבוץ הארצי לגבי היאחזויות גשור ושניר ראו: 'הויכוח החל בשניר והעפיל לנחל גשור', **מעריב**, 12.4.1968. מלבד זאת השתתפה התנועה באיוש היאחזות בערבה, שהייתה בשטח הריבוני של המדינה.

⁷³ חביון, **ההתיישבות וההגנה המרחבית**, עמ' 23-24.

את האקטיביות הרבה ביותר ביחס למעשה ההתיישבותי לאחר המלחמה החלו לעלות קולות מסתייגים בנוגע להתיישבות ולרעיון שלמות הארץ. בצד הימני והאקטיביסטי ניצב יצחק טבנקין, שקרא להתיישבות נרחבת בשטחים שנכבשו וטען כי מי שמהסס להתיישב עושה זאת מתוך עצלנות ולא משיקולי מוסר. בעבר השני ניצב יצחק בן אהרון שחש מהתיישבות בשטחים אלו וטען כי השטחים הם 'גחלים לוחשות מתחת לרגליה של מדינת ישראל'. בתווך ניצבו השרים יגאל אלון וישראל גלילי, שתמכו בפעולות ההתיישבותיות בשטחים מסוימים אולם ניסו להימנע מפעולות ברוטאליות.⁷⁴

לעומת זאת תנועות ההתיישבותיות אחרות, בעלות אוריינטציה חיובית לעניין ההתיישבות בשטחים, דווקא הגבירו את השתתפותן במיזם ההיאחזויות. תנועת הקיבוץ הדתי השתתפה בהתלהבות במפעל ההתיישבות המחודשת בכל חלקי הארץ. התנועה הקימה בתקופה זו חמש היאחזויות, כמעט רבע מסך ההיאחזויות בתקופה זו.⁷⁵ תנועת ההתיישבות חירות- ביתר, שכמעט ולא הייתה פעילה במיזם ההיאחזויות בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים, השתתפה באזור ארבע היאחזויות שקמו בתקופה הנידונה. ההשתתפות הפעילה של התנועה הייתה להערכתי ביטוי להימצאותה של מפלגת חירות בקואליציה ולחתימה של המפלגה להתקרב לקונצנזוס הישראלי. בביקור בדקלה טען השר בגין כי מעולם לא התנגדה תנועת חירות להתיישבות בארץ והסיבה לכך שאנשיה מיעטו להשתתף במפעלי ההתיישבות בתקופת המנדט נבעה מהחשש ממאסר מידי הבריטים של המתיישבים.⁷⁶

הגורמים הכלכליים: הסרת החסמים בנושא כספים וכוח אדם

בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, ובניגוד לתקופות קודמות, התקציבים שהופנו למיזם ההיאחזויות היו ממשלתיים- בעיקר ממשרד השיכון וממשרד החקלאות, ולא מתקציב ההסתדרות הציונית כבעבר (ראו לעיל), והגיעו על חשבון פרויקטים בתוך ה'קו הירוק'.⁷⁷ התקציבים שניתנו להיאחזויות בתקופה זו היו גדולים בכמה סדרי גודל מהתקציבים שנתנו בתקופה שטרם המלחמה. בדיון שעסק בהקמת היאחזויות בבקעה, ומול הקובלנות של שר האוצר פנחס ספיר אמר אשכול: "אנחנו חיים בחודשים ובשנים של הרת עולם ביחס לקביעת איזה דברים שאתמול לא היו ומחר יהיו. הכול בשביל 'חנינא בני' שתהיה לנו מדינה, שיהיה לנו שטח". אשכול הקביל את הקמת ההיאחזויות למרות אתגרי התקציב להקמת היישובים בספר לאחר הקמת המדינה, כאשר גם אז התנגדו הכלכלנים לתוכנית ההתיישבות, וקבע: "אני יודע שזה

⁷⁴ צור, **שלמות הארץ**, עמ' 266-268; 343-344; יזהר, **בין חזון לשלטון**, עמ' 418-437.

⁷⁵ ראו למשל את ההתפעלות ממעשי ההתיישבות של תנועת הקיבוץ הדתי: 'נח"ל גדישים', **על המשמר**, 14.9.1973.

⁷⁶ 'בגין מבקר בנח"ל דקלה', **למרחב**, 28.6.1970.

⁷⁷ ש. אבני אל ד. סנה, עליות חדשות, היאחזויות והשלמת עליות קיימות, 8.1.1968, ג-4649/23, ג"מ; פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' X. כך לדוגמה ממסמך של אגף התקציבים של משרד השיכון ניתן ללמוד כי סך ההקצבה ליישובים שהיו בתכנון והקמה לפני המלחמה, כולל הרחבת יישובים קיימים והקמת חדשים עמד על סך 5.2 מיליון. ההקצבה להקמת היאחזויות חדשות ואזרח קיימות עמדה על 5 מיליון לא", כמעט חצי מתקציב הפיתוח של המשרד כאשר עד למלחמה היאחזויות כלל לא תוקצבו על ידי המשרד אלא על ידי המחלקה להתיישבות. בכדי לסבר את האוזן נציין שבקיץ 1968 היוו היישובים בשטחים שנכבשו במלחמה רק כ-15% אחוז מהיישובים שבטיפול המחלקה להתיישבות, ולמרות זאת הם קבלו הקצאה כה נדיבה (למרות שיש לציין שכולם היו יישובים חדשים, שמטבע הדברים מצריכים יותר משאבים). ראו: המחלקה להתיישבות, הצעת תקציב לשנת 1969/70, 13.9.1968, ג-4649/23, ג"מ.

[ההיתכנות הכלכלית] לא בדיוק מה שאומרים הכלכלנים. כשאתה רוצה אתה מבטל את הכלכלנים כעפרא דארעא".⁷⁸

תכנון התקציב הראשוני להיאחזויות שגובש במחלקה להתיישבות בסתיו 1967 והושת על תקציב המדינה ולא על כספי התמיכה של ההסתדרות הציונית הגיע לכדי 5 מיליון לא"י.⁷⁹ ככל שעבר הזמן וקצב הקמת ההיאחזויות גבר, גדלו גם סעיפי התקציב. בשנת הכספים 1967/8 הגיעה עלות התמיכה בהיאחזויות החדשות ובאזרח הקיימות לכדי סך של 6.5 מיליון לא"י.⁸⁰ היה זה גידול ריאלי עצום, של יותר מפי שמונה, ביחס לתקציב ששימש את מיזם ההיאחזויות בתקופה שבין מבצע קדש למלחמת ששת הימים.⁸¹ בקיץ 1968, כאשר הסתבר כי יש צורך לתמוך ב-20 היאחזויות צבאיות ואזרחיות חדשות, חלקן המכריע בשטחים שנכבשו במלחמה, העביר אגף התקציבים במשרד האוצר 16 מיליון לא"י מהרזרבה התקציבית של מדינת ישראל לתקציבים השונים שנדרשו לשם הקמת ופיתוח היישובים.⁸² בהתייחס לשיעורי האינפלציה המתונים בשנים אלו הרי שתקציב ההיאחזויות גדל פי שלוש בתוך שנה וחצי.⁸³

תקציב ההיאחזויות הגיע עד 1970 מהרזרבה התקציבית של המדינה עקב התנגדות של דיין להצעה שהוא יגיע מתקציב הביטחון.⁸⁴ כפי שנקבע מראש, המחלקה להתיישבות שמשה אך ורק כקבלן ביצוע, והסכומים הועברו אליה ישירות ממשרד האוצר ולא הגיעו מכספי ההסתדרות הציונית.⁸⁵ בקיץ 1969 התברר כי תקציב השנה הקודמת הסתיים, והממשלה החליטה להקים עוד שש היאחזויות חדשות. לכן הוחלט כי ההפרש (6 מיליון לא"י) ייזקף על חשבון תקציב המדינה לשנה הבאה. הוסכם כי החלטה זו תישמר בסוד, ולא יינתן לה פרסום.⁸⁶ בתחילת שנות ה-70, ועקב הגידול הרב בכמות ההיאחזויות ובתקציב, הושתה כבר חלק מהעלות על תקציב הביטחון ונקבעו הסדרים לפיהם על שליש מחיילי הנח"ל לעבוד ב'עבודות בתמורה' בכדי להחזיר חלק

⁷⁸ פרוטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ.

⁷⁹ רענן ויץ אל סגן הממונה על התקציבים במשרד האוצר, 7.11.1967, תוספת תקציב להיאחזויות, S15\426801, אצ"מ; יחיאל אדמוני אל חיים גבתי, תקציבים להיאחזויות, 28.12.1967, S15\426821, אצ"מ.

תקציבים אלו כללו גם את אזרח ההיאחזויות הקיימות.

⁸⁰ אגף התקציבים, המצב התקציבי בהיאחזויות החדשות, 25.7.1968, ג-23/4649, ג"מ.

⁸¹ משרד הביטחון דרש מהמחלקה להתיישבות כ-250,000 לא"י בשביל המימון של ההיאחזויות בשנת התקציב 1959/8 (משרד הביטחון אגף הכספים אל המחלקה להתיישבות, 2.12.1958, S1\2156, אצ"מ). אם ניקח בחשבון כי המחלקה להתיישבות ממנה רק מחצית מעלות תקציב ההיאחזויות באותן השנים, ובהתייחס לשיעורי האינפלציה בשנים הנידונות (1958-1967) הרי שהתקציב הריאלי של ההיאחזויות גדל בכ-830% בעשור זה. אמנם יש לקחת בחשבון כי גם ההיאחזויות ה'אזרחיות' נכנסו תחת סעיפי תקציב זה, אולם היה זה גידול מרשים בכל קנה מידה.

⁸² מתוך סכום זה: הלוואות להיאחזויות חדשות ומתוכננות דרך המחלקה להתיישבות (נראה שהכוונה בעיקר להקמת לענפי המשק) - 8.2 מיליון לא"י, הכשרת קרקע על ידי קק"ל - 0.5 מיליון לא"י, מפעלי מים - 2.5 מיליון לא"י, בניית שיכונים בהתיישבות - 4 מיליון לא"י. א. אגמון אל לוי אשכול, תקציב פיתוח, 18.7.1968, ג-23/4649, ג"מ. במקור עמדה הדרישה של ועדה שהורכבה מנציגי צה"ל ומשרדי הממשלה הרלוונטיים באביב 1968 לתקציב של 33 מיליון לא"י להיאחזויות לשנת התקציב הקרובה, אולם דרישה זו הופחתה ל-16 מיליון לא"י. שר החקלאות אל ראש הממשלה ושר האוצר, תקציב ההיאחזויות, 15.5.1968, S365/1508/1993, אצ"מ.

⁸³ האינפלציה בישראל בשנת 1967 עמדה על 0.2%, בשנת 1968 - 1.9% ובשנת 1969 - 3.9%.

⁸⁴ משה דיין אל לוי אשכול, 7.6.1968, S365/1508/1993, אצ"מ.

⁸⁵ העברת הסכומים גרמה לגידול משמעותי בתקציב המחלקה: בשנות התקציב 68/9-64/5 תקציב המחלקה כמעט ולא השתנה, ועמד על 85-89 מיליון לא"י. עם קבלת התקצוב מהממשלה עמד תקציב המחלקה בשנת התקציב 1970/69 על 114 מיליון לא"י, למרות קיצוץ של כמעט מחצית במספר העובדים במשך חמש שנים. המחלקה להתיישבות, הצעת תקציב לשנת 1969/70, 13.9.1968, ג-23/4649, ג"מ.

⁸⁶ חיים ישראלי אל עוזר שר הביטחון, היאחזויות, 30.7.1969, S365/1508/1993, אצ"מ.

מההשקעה העצומה בנקודות. גם עלות הכלכלה של החיילים הוטלה באותה העת על משרד הביטחון.⁸⁷

התקופה בה גופי ההתיישבות נאלצו להתמקח על כל לירה בכדי להקים התיישבות בספר, חלפה ותמה. אמנם השיקולים הכספיים עדיין שיחקו תפקיד בהחלטה על הקמת היאחזויות,⁸⁸ אולם הם כבר לא היו את החסם העיקרי בפני התפשטות ההתיישבות בספר, כפי שהיה בתקופה שבין מבצע קדש למלחמת ששת הימים. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים נהנתה ישראל מפריחה כלכלית ונהנתה מאחוזים דו ספרתיים של צמיחה בכל שנה. פריחה זו אפשרה את ההוצאה לפועל של מפעל ההתיישבות הגרנדיוזי בשטחים שמעבר לקו הירוק. התקצוב הנדיב מראה על מקומו המרכזי של מיזם ההיאחזויות בסדר העדיפויות של שרי הממשלה.⁸⁹ מנכ"ל המחלקה להתיישבות יחיאל אדמוני העריך בפברואר 1973 כי עד לאותה העת השקיעה ישראל בין 300 ל-400 מיליון לא"י בהקמת היישובים מעבר לקו הירוק (אולם לא פירט איזה אחוז מסכום זה הושקע בהיאחזויות).⁹⁰

גם בנושא מצבת כוח האדם נפתח 'פקק' שמנע בעבר הקמת היאחזויות. שירות החובה הוארך לשנתיים וחצי, חיילי הפיקוד הופנו ברובם לשירות בהיאחזויות לאחר הטירונות ולא למשקים (ראו לעיל),⁹¹ ועשרות רבות של מתנדבי מח"ל שהגיעו בכל מחזור גיוס רצו לשרת דווקא בהיאחזויות.⁹² שינוי משמעותי שהתהווה בהרכב כוח האדם של ההיאחזויות היה האחוז הגבוה של החיילות ששירתו בהן- מחצית מכוח האדם, לעומת נוכחות בשיעור נמוך יותר במרבית ההיאחזויות שקמו בתקופות קודמות. היעדרם הכמעט מוחלט של חיילים בודדים מפיקוד הנח"ל באותה העת והעובדה כי גרעיני תנועות הנוער היו מורכבים מאחוז גבוה של חיילות גרמו לשינוי זה. בנוסף, בצה"ל ניסו באותה העת לשבץ לתפקידים שבנות יכולות לשרת בהן דווקא חיילות וכך לחסוך חיילים למערך הלוחם.⁹³

השינוי יצר בעיה של אבטלה סמויה, כאשר למרבית העבודות החקלאיות החיילות לא נחשבו כשירות. במרבית המקרים חיילות לא השתתפו גם בפעולות הביטחון השוטף.⁹⁴ בנוסף, מרבית היאחזויות הבקעה וסיני קמו באזור בו הפוטנציאל החקלאי היה נמוך, ולא היה ניתן להעסיק את כלל חיילי הנקודה בעבודות המשק. חיילת בהיאחזות משואה כתבה: "הבעיה העיקרית כאן היא שעמום. ושעמום שאין הרבה עבודה. קמים ב-4 בבוקר וב-8 גומרים את כל העבודה. קצת ישנים

⁸⁷ יאיר יליף אל יחיאל אדמוני, סעיפים לשיחה עם משה נצר, 2.1971, 6/1687/1985, א"צ; הסכם בין משרד הביטחון להסתדרות הציונית, 6.7.1972, 6/1687/1985, א"צ.

⁸⁸ כך לדוגמה נדחתה הקמת היאחזויות בגולן בתחילת שנת 1969 מכיוון שהתקציב הספיק להקמת שתי היאחזויות בבקעה ואחת בסיני. משה בן שוהם אל פיקוד הנח"ל, היאחזויות, 4.2.1969, 69/92/1971, א"צ.

⁸⁹ גם תקציב הביטחון זינק בשיעורים חדים. כך, תקציב הביטחון לשנת 1970/69 הגיע לשניים וחצי מיליארד לירות- פי שניים וחצי מהתקציב בשנה שקדמה למלחמת ששת הימים ושנה מאוחר יותר כבר היווה רבע מהת"ג של מדינת ישראל. גלבר, **התשה**, עמ' 243-246; זנבר, 'כלכלת ישראל בעשור השלישי', עמ' 59.

⁹⁰ פרוטוקול ועדת שרים להתיישבות, 20.2.1973, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmzq, ג"מ.

⁹¹ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, א"י"ט. בסופה של התקופה, ובגלל ההקמה של היאחזויות רבות החל להיווצר מחסור מסוים בכוח אדם כאשר כ-14 היאחזויות היו מאוישות בו זמנית. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 218-219.

⁹² יאיר דואר אל יחיאל אדמוני, גיוס מח"ל נוסף בינואר 1968, 5.12.1967, S15\424761, אצ"מ.

⁹³ גלבר, **התשה**, עמ' 224-223.

⁹⁴ 'ראיון עם מפקד ההיאחזות', **עלון כפר דרום**, 17.11.1970; '13 נחלאים עם מפקד הנח"ל', **במחנה נח"ל**, 10.1969; ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021.

ומפוטטים, קוראים ומנסים להעביר את הזמן".⁹⁵ טרם עליית הגרעין ההתיישבותי 'מורג' להיאחזות גשור כתב המדריך החברתי של ההיאחזות שמוטב לארגן לקראת ההגעה לנקודה ענף עבודה שאיננו חקלאי לחיילים, מכיוון ש: "הבטלה החורפית היא גורם הרסני מכל הבחינות".⁹⁶ בהיאחזויות הבקעה לעומת זאת האבטלה הורגשה בעיקר בעונת הקיץ. אגף הנוער והנח"ל ניסה, בתיווך גופים נוספים, להעסיק את החיילות בייצור של מוצרים שונים: פרחים מנייר, הכנת גלויות, סריגה ועוד.⁹⁷ ניסיון נוסף לפתור את בעיית עודף כוח האדם היה האישור להקמת עסקים קטנים אזרחיים, מסחריים ותיירותיים, ליד חלק מההיאחזויות, כאשר חיילי הנח"ל היו אמורים לעבוד בעסקים אלו. כך תוכננה ליד נח"ל ים מסעדה שתעסיק כעשרה חיילים, וליד קליה מזון שיעסיק שלושה-ארבע חיילות.⁹⁸ במצפה שלם נפתחה חנות לתכשיטים.⁹⁹ דרך פעולה אחרת, שהייתה קיימת גם בעבר הייתה העסקת החיילים בקיבוצים או מושבים שכנים.¹⁰⁰ העסקת החיילים ביישובים של התנועה המיישבת אפשרה גם לשמור על קשר בין חיילי ההיאחזות ובין התנועה.¹⁰¹ תנועות התיישבותיות חזקות אף סייעו להיאחזויות צעירות על ידי הקמה של מפעלים או שלוחה של מפעלי ייצור בשטח ההיאחזויות. כך השתתפו חיילי ההיאחזויות לגלל ונערך, שהיו באחריות הקיבוץ המאוחד במפעל להתקנת ממטרות שמרכזו היה בקיבוץ נען.¹⁰²

פעילות חינוכית ותעמולתית

גם לאחר מלחמת ששת הימים המשיכה הפעילות החינוכית והתעמולתית בהיאחזויות להעסיק את קציני החינוך של הנח"ל. קציני החינוך היו צריכים להתמודד עם התחושה של רבים מחיילי הנח"ל ששירותם הוא בלתי משמעותי לעומת שירות ביחידות השדה של צה"ל, שצברו אהדה ציבורית מרובה ביותר בעקבות הישגי המלחמה, ומפקדיהן הפכו לדמויות לחיקוי.¹⁰³ מפקד הנח"ל צבי שמאלי טען בראיון כי בשנות ה-50 הצטרפו כל בני הגרעינים ההתיישבותיים לנח"ל, אותו ראו כמסגרת המשך של תנועת הנוער, אולם לאחר המלחמה:

אין בני הנוער שלנו מסתפקים בעובדה שהיעד שלהם בתום השירות הצבאי, קרי נח"ל, הוא יישוב, ואפילו יישוב ראשון במעלה... הם נזכרים, מחפשים ובודקים את צורת השירות העתידה שלהם, על מנת להיות בטוחים שאכן בחיל זה ובדרך זו, יוכלו להרים תרומה מרבית בנושא הביטחון למדינת ישראל.¹⁰⁴

⁹⁵ יחידת הצנזורה לדואר חיילים, חילופי היאחזויות נח"ל - דו"ח מיוחד, 6.1973, 23/127/1979, א"צ.

⁹⁶ שמואל אדר אל קיבוץ בית קמה, 5.1969, ארכיון בית קמה.

⁹⁷ פיקוד הנח"ל אל הסוכנות היהודית, תעסוקת חיילות נח"ל גשור, 13.1.1970, 117/1687/1985, א"צ; 'תעשיות בית לחיילות בהיאחזויות הנח"ל', **מעריב**, 19.2.1970.

⁹⁸ מתקנים, מפעלי הארחה אזרחיים בהיאחזויות, 21.7.1968, 18/1687/1985, א"צ.

⁹⁹ יואל קלי אל יוסף יהלום, מכירת תכשיטים - מצפה שלם, 21.12.1972, 4/10/7, א"צ.

¹⁰⁰ כך לדוגמה עבדו חיילי ההיאחזות מצפה שלם בקיבוץ עין גדי. איחוד הקבוצות והקיבוצים, הצעה להסכם על עבודת חיילי נח"ל מצפה שלם בקיבוץ עין גדי בחודשי הקיץ, 16.5.1972, 4/10/7, א"צ. חיילי ארגמן עבדו במשלחת עבודה בחצבה. כמות החיילים שיצאו למשלחות עבודה בחודש מאי 69, 122/1687/1985, א"צ.

¹⁰¹ הקיבוץ הדתי אל ישראל רותם, משלחת עבודה מכפר דרום, 19.2.1975, 130/1687/1985, א"צ.

¹⁰² דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 89.

¹⁰³ ראו בעניין זה אצל: גלבר, **התשה**, עמ' 226; שגב, **1967**, עמ' 459-464.

¹⁰⁴ קטעים מראיון עם צבי שמאלי, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר סתיו 1968), 2/4/2008, א"צ.

המסקנה של שמאלי הייתה שבני הנוער שבסופו של דבר בחרו להגיע לנח"ל היו חדורי משימה יותר מקודמיהם, שהרי לאחר הבירור הם החליטו ששירות בפיקוד מאפשר את התרומה המרבית לביטחון המדינה; אולם בהתחשב באופן האפולוגטי של הראיונות שנועדו לצרכי תעמולה ומהתבטאויות נוספות של חיילי ומפקדי הנח"ל (ראו להלן), ניתן להניח שמפקדי הנח"ל היו נתונים במערכה סזיפית בה נצרכו להוכיח כל העת את חשיבותו של השירות בפיקוד. לעיתים, כאשר התרחשו אירועים ביטחוניים בהיאחזויות עלה המורל בקרב החיילים המשרתים בהם שהרגישו 'קרביים'.¹⁰⁵

כבעבר, היו המטרות החינוכיות של ההיאחזויות בראש סדר העדיפויות של מפקדי הנח"ל לעומת מטרותיהן הביטחוניות והמשקיות. כך הגדיר פיקוד הנח"ל את מטרות ההיאחזויות: "גיבוש חברתי; חינוך לעבודה והכשרה חקלאית; ראשיתה של הגשמה עצמית בהקמת יישוב חדש". מטרות אלו היו אמורים להיות מוצגות לחיילי ההיאחזות עם הגעתם לנקודה בשיחה בה ישתתפו יחד עם החיילים מפקדי ההיאחזות, קצין החינוך הפיקודי של הנח"ל ונציגי התנועה המיישבת.¹⁰⁶ רוב מוחלט מבין חיילי הנח"ל בכלל ומבין אלו ששרתו בהיאחזויות בפרט היו ילדי הארץ, ברובם בוגרי תיכונים ותנועות נוער, והמטרות החינוכיות כבר לא כללו הקניית שפה ואוריינות כמו שהיה בתקופת העלייה ההמונית.¹⁰⁷

מלבד בני הארץ שירתו בהיאחזויות גם מתנדבי חוץ לארץ (מח"ל), שהתנדבו למסלול בן כשנה בו הוכשרו בחקלאות ושירתו בהיאחזות,¹⁰⁸ אולם מטבע הדברים הם הגיעו עם מוטיבציה לשירות ולאחר שסיימו לימוד באולפן עברית. הפעולות החינוכיות מולם כללו ליווי אישי ודאגה לקרבם מבחינה חברתית לחיילי הגרעינים.¹⁰⁹ בנח"ל גולן אף הונהג שבכל חדר בו לנים חיילי גרעינים ילון גם חיילי מח"ל, בכדי לגבש יחדיו את חיילי ההיאחזות.¹¹⁰ באופן טבעי, לא תמיד הצליחו פעולות הגיבוש. בשיחה עם מפקד הנח"ל צבי לבנון טען חיים זגיא, חייל מח"ל מצרפת: "החבר'ה שלנו התגייסו לצבא מבוגרים יותר מכם. היה להם בלאו הכי קשה. אבל הצברים לא עזרו לנו מספיק, לא התעניינו בנו. לא נוצרו חברויות בין ישראלים לבין עולים חדשים".¹¹¹

הפעילות החינוכית בהיאחזויות הייתה מגוונת. קציני החינוך של הנח"ל סיירו בהיאחזויות ותיאמו פעילות חינוכית שכללה סיורים, הרצאות, שיעורים בידיעת הארץ ומורשת הקרב וימי עיון.¹¹² גם המדרשה של פיקוד הנח"ל וגופים אחרים כגון בתי ספר שדה של החברה להגנת

¹⁰⁵ כך העיד אחד מחיילי ההיאחזות גולן בשיחה עם מפקד הנח"ל צבי לבנון: "ארבעה חודשים שירתנו בהיאחזות מבלי שיהיו תקריות. להגיד את האמת? היה משעמם... לא היו תקריות ולא נעים היה לחזור הביתה ולספר שלא קרה בגזרה שלך כלום... מאז ניסו הפת"ח לתקוף אותנו, עלה המתח ועלה המורל של כל חיילי ההיאחזות". 13 נחלאים עם מפקד הנח"ל, **במחנה נח"ל**, 10.1969.

¹⁰⁶ פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזויות, ללא תאריך מדויק, 7/7/12-7, אי"ט.
¹⁰⁷ **עלייה והתיישבות**, עמ' 200. באופן כללי מרבית ההתיישבות הכפרית במדינה בעשור השלישי לקיומה התבססה על בני הארץ ולא על עולים מחו"ל.

¹⁰⁸ על מסלול מתנדבי המח"ל ראו: בקום אל אגף הנוער והנח"ל, מתנדבים מחו"ל - תיקון, 18.9.1967, 1985/1687/32, א"צ; אגף הנוער והנח"ל אל הסוכנות היהודית, גיוס מח"ל, 7.3.1967, 1985/1687/32, א"צ.

¹⁰⁹ פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזויות, ללא תאריך מדויק, 7/7/12-7, אי"ט.
¹¹⁰ האחזות נח"ל גולן - לקראת ביקור מטה פיקוד הנח"ל, ללא ציון שולח ותאריך, 1995/2689/71, א"צ.

¹¹¹ 13 נחלאים עם מפקד הנח"ל, **במחנה נח"ל**, 10.1969. לא ברור האם זגיא שירת בהיאחזות או במשק.

¹¹² קצין חינוך נח"ל, סיכום פגישה בנח"ל גולן, 7.1.1970, 7/12/12-7, אי"ט; קצין חינוך נח"ל אל גדוד 902, פגישה חודשית לתכנון פעילות חינוך לחודש ינואר, 7/12/12-7, אי"ט; 'שבת בהיאחזות נח"ל דתי ברמה', **עלון אל על**, אדר תשל"א.

הטבע השתתפו בפעילות החינוכית.¹¹³ קצין החינוך של הנח"ל סקר ב'פקודות קבע להיאחזויות' את הפעילות החינוכית והתרבותית הרצויה בכל היאחזות. הפעולות התדירות ביותר ולפי קצין החינוך אף המשמעותיות ביותר לגיבוש היחידות היו קיום ערבי מועדון וערבי תרבות בנושאים שונים, בין השאר סביב חגי ישראל, יום הקמת ההיאחזות וכו'. מעבר לערבים אלו הוגדרו שני חצאי ימים בכל חודש כ'ימי עיון'. בחצאי ימים אלו היו אמורים להתקיים שתיים- שלוש הרצאות בנושא מסוים שיעורר את חיילי הנח"ל לדיון על אודותיו. הנושאים המומלצים היו: מרד הנוער בעולם, בהקשר להפגנות הסטודנטים במערב; מגמות בהשכלה הגבוהה בארץ ובעולם, בדגש על חינוך המשך בתנועה הקיבוצית; קומונות ומושבנות סוציאליסטיות; מרד הצעירים בקיבוץ ומאבק בין דורי; אסטרטגיה של התיישבות וביטחון וכמובן יום עיון על ההיאחזות וסביבתה שהיה אמור להיות משולב בסיור בסביבה, לעיתים בהדרכת מדריך מבית ספר שדה של החברה להגנת הטבע. מעבר לכך הומלץ לקיים בהיאחזויות הרצאות בערבים פנויים, חוגים, אחת לחודש מופע ואחת לשבוע סרט.¹¹⁴

דו"ח שמילא מפקד היאחזות קטורה בספטמבר 1973 יכול לתת לנו מושג מסוים על כמות הפעילויות התרבותיות שהתרחשו בהיאחזויות בחודש נתון. לפי הדו"ח בהיאחזות התקיימה הרצאה אחת- על החי והצומח של ארץ ישראל; טיול לעין קטורה שהודרך על ידי מדריכי בית ספר שדה אילת; שלוש הופעות של אמנים אורחים שהגיעו עד לנקודה המרוחקת בערבה וחוג צילום שהועבר על ידי המדריך החברתי של ההיאחזות. נוסף לפעילויות אלו התקיימו בכל ערב במועדון ההיאחזות משחקים חברתיים שאורגנו על ידי החיילים. לעומת זאת לא התקיימו באותו החודש ימי עיון בהיאחזות.¹¹⁵

תפקידיהם של המדריכים החברתיים, שהיו נוכחים אף בתקופות קודמות בהיאחזויות הועצם. בנח"ל גולן לדוגמה שירתו שלושה מדריכים חברתיים בעת ובעונה אחת. המדריכים היו על פי רוב אזרחים, חברי קיבוצים מהתנועה המיישבת של ההיאחזות.¹¹⁶ המדריכים היו אמורים לספק את הצרכים החברתיים והתרבותיים של חיילי הגרעינים בהתאם לרוח התנועתית. בכפר דרום, שהייתה היאחזות של הקיבוץ הדתי, ביקש המדריך החברתי מראש אגף הנוער והנח"ל יוסף יהלום להביא מספר בחורי ישיבה להיאחזות ולשאר ההיאחזויות הדתיות, בכדי להגביר את הרמה הדתית ואת הזדהות החיילים עם התנועה.¹¹⁷ כאשר לא נכח בהיאחזות מדריך חברתי חששו החיילים מהתפרקות הגיבוש החברתי.¹¹⁸ נוסף על המדריכים הייתה אמורה להתמנות אחת מחיילות ההיאחזות למשקי"ת חינוך.¹¹⁹

טקסי ייסוד היאחזויות: הפעילות התעמולתית כמקודם כללה גם את טקסי ייסוד ההיאחזויות והאזרח שהתקיימו לעיתים במעמד מוזמנים רבים. כך בטקס ההקמה של שניר, שעקב מיקומה

¹¹³ פיקוד הנח"ל, סיכום פגישה בנח"ל גשור, 7.1.1970, 7/12/72, 1, אי"ט.

¹¹⁴ פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזויות, ללא תאריך מדויק, 7/12/72, 7, אי"ט.

¹¹⁵ מפקד קטורה, דו"ח פעילות חודשי בהיאחזות נח"ל קטורה, 9.1973, 7/12/72, 1, אי"ט.

¹¹⁶ ישראל רותם, ביקור בהיאחזויות הרמה- סיכום, 7/12/72, 1, אי"ט. במקרים מסוימים היותם של המדריכים אנשי משק בקיבוצים גרם לחיכוך בעת העונות הבוערות בענפי החקלאות. ראו: מג"ד 902 אל מפקד הנח"ל, היאחזות גשור ומצבה החברתי, 4.1973, 116/1687/1985, א"צ.

¹¹⁷ גדעון אדמנית אל יוסף יהלום, 20.6.1972, 131/1687/1985, א"צ. יהלום התנגד לבקשה מכיוון שסבר שסך כוח האדם המושקע ביצירת הווי חברתי ותרבותי להיאחזות- גדול מאוד גם ככה. יוסף יהלום אל גדעון אדמנית, 27.6.1972, 131/1687/1985, א"צ.

¹¹⁸ 13' נחלאים עם מפקד הנח"ל, במחנה נח"ל, 10.1969.

¹¹⁹ פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזויות, ללא תאריך מדויק, 7/12/72, 7, אי"ט.

של בשטח הריבוני ישראל לא ניסה הצבא להסתיר את הקמתה,¹²⁰ השתתפו אלפי צופים,¹²¹ וביניהם אישים מרכזיים כמו ראש הממשלה, שר החקלאות וקציני המטה הכללי.¹²² בפואמה שהוקראה בטקס על ידי חיילי הנח"ל נקשרה הקמת ההיאחזות לאתוס המכוננים של ההתיישבות הביטחונית: קרבות הכיבוש היוצרים את המסד להתיישבות, ובמקרה זה לקרבות ששת הימים במוצבים הסוריים הסמוכים; ולהתיישבות הספר בגלגוליה הקודמים: במקרה דנן להתיישבות בעמק החולה, בקיבוצים דן ודפנה:

אך אלו שראו את הקולות לא ישכחו שמות של מקומות, ויזכרו: תל פאחיר ותל חמרא. ויזכרו כיצד במדרונות בהם תקצר נפשו של מטייל הסתערו בחורים עומסי פלדה... אך מי יכול לחלום על נחל שניר בלי אלו שמשכו את התלמים מול עזעזיאת, תל פאחיר ותל חמרא, עת אלו עוד ירקו ברזל ואש.¹²³

לעומת זאת טקס ההקמה של נח"ל גולן, שהייתה בעומק השטח שנכבש במלחמה היה קטן הרבה יותר, ולא נאמו בו אזרחים בכדי שלא להבליט את הקמת ההיאחזות.¹²⁴ במקרים אחרים בהם קמו היאחזויות באזורים רגישים מבחינה מדינית התקיים הטקס כמה חודשים לאחר הקמת ההיאחזות.¹²⁵ חוברות מטעם פיקוד הנח"ל יצאו עם אזרוחה של כל היאחזות ובהן סיכום הפעילות המשקית והביטחונית בשנות ההיאחזות.¹²⁶ בעת הקמת היאחזויות שלחו אישי ציבור ברכות לחיילים וכך הגבירו, או ניסו להגביר את האהדה הציבורית למיזם.¹²⁷

מוסדות הגרעינים ויחסי מפקדים-חיילים: נוכחות מוסדות הגרעינים ההתיישבותיים, אליהם השתייכו רוב חיילי ההיאחזויות, הייתה בולטת. הגרעין ייסד ועדות, מזכירות להיאחזות ופורומים נוספים שהשתתפו בקביעת סידור העבודה ולעיתים אף בחרו להטיל עונשים על חיילים 'סוררים' שאיחרו להתייצב לשמירות או לחזור מחופשות.¹²⁸ בהיאחזויות בהן שהו חיילי מח"ל השתתפו גם נציגיהם בוועדות השונות.¹²⁹ לעיתים גרם המעמד המרכזי של הוועדות דווקא לתסכול אצל חלק מהחיילים. בהיאחזות גלגל נתן סגל הפיקוד למזכירות ההיאחזות את הזכות להעלות חיילים שלא עבדו כיאות למשפט חברים ולהטיל עליהם עונשים, כולל ריתוק ביציאות לחופשות. חלק מהחיילים התמרמרו וטענו כי: "אין לבחור בן גילי זכות לשפוט אותי". בעקבות הטענות שלל הסגל את זכות הענישה מהמזכירות.¹³⁰

¹²⁰ 'היום- העלייה לבניאס', **על המשמר**, 24.10.1967.

¹²¹ הנח"ל מתנחל בנחל שניר, **במחנה נחל**, 11.1967.

¹²² רשימת מוזמנים לטקס העלייה לבניאס, ללא כותב ותאריך (לפי ההקשר 10.1967), 2/12/12-2, 4, אי"ט.

¹²³ טקס עלייה נחל שניר, 25.10.1967, 2/12/12-2, 4, אי"ט.

¹²⁴ קצין חינוך הנח"ל, טקס עלייה להיאחזות נח"ל גולן- פקודה, 4.4.1968, 7/12-22, 1, אי"ט.

¹²⁵ פיקוד הנח"ל, טקס עלייה לקרקע להיאחזות נח"ל ים- פקודה, 9.4.1968, 9/12-3, אי"ט. כך היה גם בהיאחזויות הרצועה.

¹²⁶ ראו לדוגמה: מפקדת פיקוד הנח"ל, נחל שניר, 11.1968, 7/12/12-4, אי"ט.

¹²⁷ ראו לדוגמה: יגאל אלון אל היאחזות גלגל וצבי צור אל ראש אגף הנוער והנח"ל, 2.1.1970, 7/12-2, 8, אי"ט.

¹²⁸ 'דו"ח מיישיבת מזכירות', **עלון גשור**, 3.1969; 'פעולות שוטפות', **עלון אל על**, אדר תשל"א; 'משולחן

המזכירות', **פלונטר בגילגל- עלון גלגל**, 11.6.1971.

¹²⁹ האחזות נח"ל גולן- לקראת ביקור מטה פיקוד הנח"ל, ללא ציון שולח ותאריך, 71/2689/1995, א"צ.

¹³⁰ 'ועדות מזכירות', **פלונטר בגילגל- עלון גלגל**, 3.1973.

לעיתים יצרה ההדגשה הרבה של הפעילות החברתית עימותים בין החיילים, שהיו בעלי תודעה מגובשת, לבין מפקדי ההיאחזות. כך לדוגמה התלונן אחד מחיילי משואה בעלון ההיאחזות כלפי מפקדו שלא הבין לטענתו את חשיבות גיבוש הגרעינים. המפקד, אדם ששמו שונה על ידי הצנזורה הצבאית לשם 'גדי', הפריד בין שטח הלינה לחיילים לשטח הלינה לחיילות בכדי להעלות את רמת המשמעת, אולם לדברי החייל במעשה זה הוא פגע בגיבוש חיילי ההיאחזות (משואה הייתה היאחזות דתית, אולם נראה שלא הטעמים הדתיים היו אלו שהפריעו למפקד). החייל המשיך לבקר את רמת המשמעת הגבוהה שהונהגה על ידי המפקד: "אני יוצא מנקודת מוצא שההיאחזות אינה דומה למחנה צבאי ואזי בהכרח יחסי הסגל חיילים אינם דומים בהיאחזות לצבא. איני מבין מדוע היה יאה לגדי [המפקד] הקודם לשבת בחדר מלא מפה לפה ולשיר עם החבר'ה עד אחרי חצות ולגדי הנוכחי לא נאה...". החייל המשיך לנתח את דמותו של המפקד: "כאן אנו רואים שגדי עדיין בנפשו במחנה צבאי ולא באזרחות. בהיאחזות לא צריך לשמור על דיסטנס... ככל שהמרחק מתקצר אזי תתכן עבודה טובה יותר וכן זה יתרום לשיפור האוירה".¹³¹

חיילי כפר דרום התלוננו לאנשי הקיבוץ הדתי על כך שיש 'דיסטנס' בין המפקדים לחיילים ושמפקד ההיאחזות אינו נקרא בשמו הפרטי אלא 'המ"פ'.¹³² במקרים אחרים ניסו מפקדי ההיאחזות ליצור יחסי קרבה עם החיילים. מפקד נצרים טען בראיון לעלון ההיאחזות: "באופן טבעי נוצר מרחק בין הסגל לחיילים אולם אנו מקווים שנוכל לשבת יחד בערבי הווי, ללא כל הבדל. זאת נוכל ליצור רק במידה והחיילים ישמרו על בגרות ולא יערבו את הנושאים החברתיים והצבאיים".¹³³

עלוני היאחזות והתמודדות עם טענת ה'חצי קרביים': הוצאת עלוני היאחזות היו דרך נוספת דרך לגיבוש החיילים ולהעלאת המורל. הוצאת העלון עוגנה בפקודה של קצין החינוך בנח"ל.¹³⁴ בהתאם לפקודה רבות מההיאחזות הוציאו עלונים חודשיים בהם נסקרו חיי היום יום, דבר המפקד והגיגים שונים.¹³⁵ עורך עלון ההיאחזות גלגל טען: "כדי לחיות פה אנחנו חייבים הווי משותף... אבל העלון יכול לעשות זאת בדרך אחרת. הוא מנסה לאסוף ידיעות וביטוי אופיים של כל הגופים וכל היחידים שפה... אנחנו נהפוך לגוף אחד שמנסה ורוצה לפעול כחברה אחת".¹³⁶ בעלונים הובעו דעות שוודאי לא היו מתקבלות בכתב עת צבאי סטנדרטי. כך העלו חיילי משואה קובלנות כנגד מפקדי ההיאחזות,¹³⁷ וחיילי גלגל דנו בסוגיות ארוטיות למחצה.¹³⁸ בראיון פרישה עם מפקד כפר דרום ציין האחרון לגנאי את תפקודם של מספר מפקדי כיתות ושל רב הסמל הפלוגתי, עניין לא שגרתי בעלון שיועד לכלל חיילי ההיאחזות.¹³⁹

אתגר חינוכי משמעותי העולה מהעלונים היה התמודדות עם הטענה שחיילי הנח"ל משרתים שירות 'חצי קרבי'. טענה זו עלתה החל מאמצע שנות ה-50, בעקבות הקיצוצים שערך דיין בפקוד

¹³¹ 'שנה בהיאחזות', **משואה- עלון משואה**, ללא תאריך.

¹³² בעיות שהועלו על ידי מזכירות היאחזות כפר דרום, 4.7.1974, 1985 / 1687 / 131, א"צ.

¹³³ 'ראיון עם מפקד ההיאחזות', **עלון נצרים**, ללא תאריך (עלון מס' 1).

¹³⁴ הקצין טען כי: "עלון ההיאחזות הוא כלי ביטוי חשוב מאוד של חברי ההיאחזות". פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזות, ללא תאריך מדויק, 7 / 12 / 7, א"י"ט.

¹³⁵ ההיאחזות בהן יצאו עלונים היו: נח"ל סיני, גשור, אל על (שתפקדה כהיאחזות זמנית), כפר דרום, גלגל, קליה, משואה ונצרים. ייתכן שעלונים יצאו אף בהיאחזות נוספות.

¹³⁶ 'דבר המערכת', **פלונטר בגילגל- עלון גלגל**, 11.6.1971.

¹³⁷ 'שנה בהיאחזות', **משואה- עלון משואה**, ללא תאריך. ראו לגבי העיסוק בקובלנה זו לעיל.

¹³⁸ 'מי אתה דני ורדי', **פלונטר בגילגל- עלון גלגל**, 11.6.1971.

¹³⁹ 'ראיון עם מפקד ההיאחזות', **עלון כפר דרום**, 17.11.1970.

הנח"ל, אולם התעצמה בעקבות המלחמה וההילה שנלוותה לחילות הקרביים של צה"ל. התשובות לטענה זו שניסו לטעת גאוות יחידה אצל החיילים המשרתים בהיאחזויות עסקו בכך שההתיישבות הביטחונית היא אבן פינה בתפיסה הביטחונית של ישראל,¹⁴⁰ או כלשונו של מפקד הנח"ל צבי שמאלי בטקס העלייה לנח"ל גשור: "חטיבות צה"ל ורכבו הבקיעו במלחמת ששת הימים וכבשו את מעוזי האויב על רמה זו. אתם הייתם בין חלוצי הפורצים להיאחזו, להתבסס ולבצר ניצחונותיו של צה"ל בתום המלחמה".¹⁴¹ הווה אומר: הקמת ההיאחזויות היא זו המבססת ומנציחה את כיבושי מלחמת ששת הימים, טרמינולוגיה דומה לזו שנשמעה בעניין ההתיישבות שהתבצעה לאחר מלחמת העצמאות. גם בטקס ההקמה של היאחזות נח"ל סיני קשר שמואלי את ההתיישבות במקום לקרבות שנערכו באל עריש הסמוכה: "בהחלצותכם היום להאחזו במדבר סיני על גדות נחל מצרים... הנכם מקדשים את זכרם של טובי הלוחמים אשר חרפו נפשם למות וציוו לנו את החיים".¹⁴²

כמובן שתשובות אלו יכלו לספק את החיילים רק באופן חלקי: בראיון ל'במחנה נח"ל' טען אחד מחיילי נח"ל סיני: "האמת היא כשמדברים עם אדם מבחוץ ואומרים לו 'אני מנח"ל סיני' זה טוב להרגיש את המבט האובייקטיבי שיש בו הערצה. אבל כשאני כאן, הייתי רוצה להרגיש שאני שותף יותר בפעילות המבצעית".¹⁴³ חייל אחר מנח"ל סיני הציג באופן קיצוני את היחס המזלזל לנח"ל, שלפי הטענה לא היה קרבי מספיק: "היום נולדה בארץ מציאות אכזרית ומשונה. אם לא נהרגו בפלוגה שלך לפחות שני חיילים, אתה צריך להסביר ולהתנצל מה עושה היחידה שלך".¹⁴⁴ בראיון לעלון משואה טען מג"ד הנח"ל האזורי כי חיילי ההיאחזות הם קודם כל חיילים ורק לאחר מכן חקלאים, וגם פעולותיהם החקלאיות הן לצורך ההגנה על הגבול והבטחת הביטחון.¹⁴⁵ אולם באותו הגיליון 'ענו' החיילים (באופן בלתי מודע?) לטענות המג"ד: הם צרפו תמונות היתוליות של החיילים עם כלי נשקם ליד הכיתוב: 'הנח"ל קרבי' ובעמוד הסמוך של חיילים בתנוחות מנוחה ועם כלי נגינה והכיתוב: 'הנח"ל זורם'.¹⁴⁶

אירוח קבוצות בהיאחזויות: פעילות תעמולתית נוספת הייתה אירוח קבוצות מטיילים בהיאחזויות, בין השאר של נוער יהודי מחו"ל. פיקוד הנח"ל קבע נוהל מיוחד לביקור בן ארבעה ימים לנוער בהיאחזויות, שכלל: יום קליטה, יום טיול בסביבת ההיאחזות, יום עבודה ויום פיזור. בחודשים יולי-אוגוסט 1969 התארחו קבוצות של נוער מטורקיה, איטליה וצרפת בשש היאחזויות שונות.¹⁴⁷ בדף של קצין החינוך של פיקוד הנח"ל נכתב כי: "לביקורים בהיאחזויות נודעת חשיבות רבה, שכן על אף המעמסה הכרוכה בארגון הביקורים נחוץ להבהיר את אופיין המיוחד של ההיאחזויות המאורגנות לאורח חיים עצמאי מבחינה כלכלית וביטחונית ומהוות

¹⁴⁰ ראו לדוגמה: 'הנח"ל ואני', עלון נח"ל סיני, 1969.

¹⁴¹ צבי שמאלי, פקודת יום, 6.10.1968, 117/1687/1985, א"צ.

¹⁴² צבי שמאלי, פקודת יום, 18.3.1968, 117/1687/1985, א"צ. במגילת העלייה של ההיאחזות נאמר: "בלכתנו בעקבות לוחמינו שנתנו את דמם ונפשם בארץ זו, יודעים אנו כי רוח הלחימה שהנחתה אותם היא תנחנו...".

¹⁴³ מגילת יסוד לנח"ל סיני, ללא תאריך, 11/12-7, 3, א"צ.

¹⁴⁴ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 230.

¹⁴⁵ 13' נחלאים עם מפקד הנח"ל, במחנה נח"ל, 10.1969.

¹⁴⁶ 'ראיון עם המג"ד', משואון-עלון משואה, כסלו תשל"ב.

¹⁴⁷ משואון-עלון משואה, כסלו תשל"ב.

¹⁴⁸ פיקוד הנח"ל, אירוח קבוצות נוער יהודי, 25.6.1968, 117/1687/1985, א"צ. נקבע נוהל מיוחד לבטח את אותם בני נוער. הסוכנות היהודית אל מ. קצנלבוגן, ביקור קבוצות נוער יהודי מחו"ל בהיאחזויות נח"ל, 29.7.1968, 117/1687/1985, א"צ.

מוקד הסברתי חשוב בפעילות הביטחונית של המדינה". למרות זאת, בגלל הרגישות המדינית והביטחונית אושרו ביקורים של חיילים בהיאחזויות רק על ידי סגן מפקד הנח"ל וביקורים של אזרחים ותיירים על ידי דובר צה"ל.¹⁴⁸ במקרים אחרים הגיעו נערים בני הארץ ששירתו במסגרת הגדנ"ע למספר שבועות של עבודה בהיאחזויות,¹⁴⁹ וקבוצות של בני נוער מתנועת מחנות העולים הגיעו לשבועות עבודה בהיאחזויות הקיבוץ המאוחד- נערן וגלגל.¹⁵⁰

קביעת שמות להיאחזויות: גם לשם ההיאחזות היה תפקיד משמעותי ביצירת האתוס. דיונים רבים התקיימו בין הגופים השונים בשאלת הסמכות בעניין מתן השמות להיאחזויות הנח"ל. עוזר ראש אג"ם רחבעם זאבי 'תפס חסות' על קביעת השמות להיאחזויות, וקרא אותן על שמות אתרים מקראיים וציוניים. כך לדוגמה נקראה ההיאחזות גשור שקמה במזרח רמת הגולן על שם 'ארץ הגשורי' המקראית, על אף שככל הנראה מיקומה של ארץ זו היה ליד הכנרת. מחולה נקראה על שם העיר המקראית 'אבל מחולה'.¹⁵¹ ההיאחזות משואה נקראה על שם השאת המשואות בפסגת הסרטה. חיילי ההיאחזות עלו באחד מראשי החודשים העבריים אל פסגת ההר בשביל לחדש את מסורת הדלקת המשואות.¹⁵² היאחזויות אחרות נקראו על שם חללי צה"ל. ההיאחזות ארגמן נקראה על שם אריק רגב מפקד חטיבת הבקעה וגד מנלה קצין המבצעים של החטיבה שנהרגו במרדף בבקעת הירדן כחמישה חודשים לפני הקמת ההיאחזות. כך נקשר האתוס של תקופת 'ארץ המרדפים'- הגנה על גבולה המזרחי של המדינה והמעשה ההרואי של ביצוע המרדפים על ידי מפקדים עם מיזם היאחזויות הנח"ל. עם הזמן נעשה ניסיון לקביעת נוהל צבאי מסודר לקריאת שמות להיאחזויות, בהשתתפות נציגי הנח"ל שרצו גם הם להיות אחראים על התהליך.¹⁵³ כאשר הועברה רצועת עזה לאחריות פיקוד מרכז התערב זאבי גם בקריאת שמותיהן של היאחזויות הרצועה.¹⁵⁴

הצבא ניסה לקבוע שמות סמליים להיאחזויות גם כאשר ועדת השמות הממשלתית התנגדה להצעותיו. כך לדוגמה החליט זאבי לקרוא את שמה של ההיאחזות הראשונה שקמה בבקעת פצאל בשם גלגל ובטקס העלייה אל הקרקע הזכיר את ההתרחשויות המקראיות בגלגל והכריז: "הנה כי כן, באתם הנחלאיים אל מקום מחייב: מורשת היסטורית, מוקד לגיבוש הממלכה, בסיס לצבא ישראל המשחרר את הארץ והיום מצודה בספר".¹⁵⁵ אולם ועדת השמות לא התרשמה מהטרמינולוגיה הנלהבת, התנגדה להצעה מכיוון שגלגל המקראית לא זוהתה, והעדיפה לקרוא להיאחזות 'הגדודים'- על שם הגדודים העבריים שפעלו במקום במלחמת העולם הראשונה.¹⁵⁶

¹⁴⁸ פיקוד הנח"ל, פקודות קבע להיאחזויות, ללא תאריך מדויק, 7/7/12-7, אי"ט.

¹⁴⁹ ישראל רותם אל סגן מפקד הנח"ל, שירות לאומי גדנע"ם בהיאחזות נח"ל קליה, 14.3.1971, 1/12/12-7, אי"ט.

¹⁵⁰ מחנות העולים אל אגף הנוער והנח"ל, מחנות אזרחים בהיאחזויות נח"ל גלגל ונערן, 14/1687/1985, א"צ.

¹⁵¹ רחבעם זאבי, שמות להיאחזויות נח"ל, 3.3.1968, 1119/953/1985, א"צ; ללא ציון שולח, היאחזות נח"ל סוכות- שינוי שם, 1/10/12-7, אי"ט. בהמשך התפתחה 'אגדה עממית' על כך ששם העיר המקראית נובע מהמחולות של בנות ישראלית בכרם. סטנוגרמת שידור מקול ישראל, 20.11.1968, 1/10/12-7, אי"ט.

¹⁵² 'החווייה', **משואון- עלון משואה**, כסלו תשל"ב.

¹⁵³ משה נצר אל צבי שמאלי, 25.11.1968, 18/1687/1985, א"צ; צבי לבנון אל רחבעם זאבי, שם היאחזות נח"ל ברצועה, 30.4.1972, ארכיון המרכז למורשת גוש קטיף.

¹⁵⁴ חיים ברזילי אל רל"ש פיקוד המרכז, שם להיאחזות אבו מדיין, 1.1972, 2/11/12-7, אי"ט.

¹⁵⁵ דברי אלוף פיקוד המרכז בטקס עליית היאחזות נח"ל גלגל, 15.1.1970, 2/8/12-7, אי"ט.

¹⁵⁶ אברהם בירן אל משה דיין, 4.1.1968, 1115/953/1985, א"צ.

זאבי וצבי לבנון מפקד הנח"ל התעקשו, וההיאחזות נקראה בסופו של דבר גלגל.¹⁵⁷ את ההיאחזות מצפה שלם קרא זאבי על שם חוקר ארץ ישראל נתן שלם, ובעת הקמתה אף נערכה הרצאה לזכרו.¹⁵⁸ בשנת 1973 החלה להתעורר ביקורת ציבורית כנגד זאבי, בטענה שאל לו לצבא להחליט באופן עצמאי על שמותיהן של נקודות יישוב.¹⁵⁹

עבודה עם התקשורת: מדיום נוסף שנעשה בו שימוש היה המדיום הטלוויזיוני. באפריל 1971 החליטו המחלקה להתיישבות ופיקוד הנח"ל להוציא סרט תדמית על תהליך הקמת היאחזות נח"ל בבקעת הירדן. בדברי ההסבר לפרויקט צוין כי מטרתו: "יישוב בקעת הירדן על ידי יישובים חקלאיים- ביטחוניים... על הסרט להראות את פעילותה של המחלקה להתיישבות בתהליך הקמת יישוב". סצנות הסרט עוקבות אחרי תהליך קבלת ההחלטה על הקמת היאחזות נח"ל (ובמקביל הקמת יישוב אזרחי) וסצנת הסיום כוללת את טקס העלייה אל הקרקע והופעות שירה וריקודים של חיילי הנח"ל עם הקמת ה'היאחזות' המדומה.¹⁶⁰ האזור שנבחר- בקעת הירדן, נחשב כבתולי ביותר להתיישבות, וכנראה נבחר גם בגלל האתוס של תקופת 'ארץ המרדפים' בבקעה שהסתיימה כמה חודשים לפני ראשית תכנונו של הסרט.

סרט נוסף- אילם הופק על נח"ל גולן, שם נראו צילומים של המשק לאחר הפגזה כבדה, של חיילות המטיילות בתוך ההיאחזות ושל פריחת חלמוניות מחוצה לה.¹⁶¹ כך הוצגו ללא מילים סמליה של ההתיישבות הביטחונית: חיילות השומרות בנחישות על הגבול מול אויב ללא דמות המפגיז את המשק, ויופי הטבע מסביב שרק מחכה לבוא השלום ולתום האירועים הביטחוניים. סרט דומה הופק על נח"ל ים, ונראו בו חדר האוכל של המשק, חיילות בעבודות חקלאיות (בדיר העיזים ובלול) ושרידי פגז מהפגזה על ההיאחזות.¹⁶² אין בידי פרטים על המוציא לאור של שני הסרטים הללו. סרטים אילמים נוספים, בהם הוצגו הישגי ההיאחזויות בפן החינוכי, המשקי והביטחוני יצאו לאור על ידי שרות הסרטים הישראלי של משרד החינוך והתרבות.¹⁶³ בשביל לעבות את ההתייחסות התקשורתית להיאחזויות קיים פיקוד הנח"ל סיורים של כתבים צבאיים אליהן, וטרם הסיורים הוציא דפי הסבר לכתבים.¹⁶⁴ סרטונים על חלק מההיאחזויות יצאו אף ביוזמתם של חברי גרעינים, והביאו בעיקר תמונות וקטעי וידאו מההיאחזויות, ללא חומר תעמולתי מובהק.¹⁶⁵

¹⁵⁷ צבי לבנון אל רחבעם זאבי, שמות להיאחזויות- חדשות, 10.1969, 362/1508/1993, א"צ.

¹⁵⁸ אלוף פיקוד המרכז, הזמנה, ללא תאריך, 4/10/12-7, אי"ט.

¹⁵⁹ 'אבות רבים להתנחלות', דבר, 30.1.1973.

¹⁶⁰ הצעת תסריט סרט ההתיישבות, 4.1971, S15\48672, אצ"מ. בשנות ה-60, בעת תכנון וביצוע מיזם מצודות הספר, השקיעה קק"ל, שבאותה עת נאלצה להצדיק את פעילותה הציבורית בעת הקמת מנהל מקרקעי ישראל, משאבים רבים בכדי ליחצן את מפעליה ההתיישבותיים (ראו לעיל בפרק השביעי של עבודה זו). לעומת זאת המחלקה להתיישבות לא פעלה בתחום יחסי הציבור באותה העת. לאחר מלחמת ששת הימים נראה כי גם המחלקה להתיישבות נאלצה להתחיל לפעול בשדה הציבורי בכדי להצדיק את פעולותיה בעת שהתעורר דיון ציבורי על עצם קיומה של המחלקה.

¹⁶¹ סרט על נח"ל גולן, 11.1969, קב-448, ג"מ.

¹⁶² סרט על נח"ל ים, 10.1969, קב-452, ג"מ.

¹⁶³ שרות הסרטים הישראלי, סרט על היאחזויות נח"ל, ללא תאריך, מס' סרט 1351, א"צ.

¹⁶⁴ סיור כתבים צבאיים בהיאחזויות הבקעה, 1.11.1971, 4/10/7-, אי"ט.

¹⁶⁵ ראו לדוגמה סרט על מצפה שלם. נמצא במרשתת:

<https://www.youtube.com/watch?v=2S7gtC5WKto&t=137s>

חג עשרים שנות הנח"ל: הפעילות התעמולתית התעצמה לרגל עשרים שנה לפיקוד הנח"ל, אירוע שחל בנובמבר 1969 (פיקוד הנח"ל הוקם רשמית בנובמבר 1949, לאחר מעבר 'חוק שירות הביטחון התשי"ט). ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר ביקש לציין את התאריך בעצרות עם שיתקימו בערים המרכזיות בארץ, שיכללו תוכנית אומנותית ותקציבם יגיע גם מהעיריות שבשטחן יערכו העצרות. בנוסף תכנן נצר קיום כנס גדול לוותיקי הנח"ל והוצאה לאור של אלבום היסטוריה ומורשת לפיקוד.¹⁶⁶ העצרת המרכזית התקיימה בבנייני האומה ונאם בה שר הביטחון משה דיין.¹⁶⁷ עוזר שר הביטחון צבי צור ניסה לבטל את רעיון האלבום מסיבות תקציביות אולם נצר התעקש והאלבום יצא לאור.¹⁶⁸ האלבום כלל 120 עמודי צבע. מטבע הדברים, האלבום שיקף את ערכי פיקוד הנח"ל בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים: כך, בפרק על ההיאחזויות לא הוזכר כמעט פועלם של החיילים הבודדים מול ההבלטה של חיילי הגרעינים; מקום מכובד ניתן לשילוב השווייני של הבנות ביחידה, עניין שכמעט ולא צוין בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים;¹⁶⁹ והודגשה השתתפותם של חיילי הנח"ל בקרבות המלחמה ובתמרונים כתרובה לטענות הרווחות כנגד חיילי הנח"ל ה'משתמטים' משירות קרבי. במערכת האלבום השתתפו נצר ומפקד הנח"ל צבי לבנון, ואת דברי ההקדמה כתב שר הביטחון דיין.¹⁷⁰

במקביל לאלבום יצאה לאור חוברת מיוחדת של 'במחנה נח"ל' לרגל עשרים שנות הנח"ל. כל כפולת עמודים בחוברת עסקה במפעלי הנח"ל בכל אחת מעשרים השנים.¹⁷¹ בנוסף, קציני החינוך של הפיקוד אספו לכבוד עשרים שנות הנח"ל לקט מאמרים וכתבים של אישים בולטים במדינה בעניין ההתיישבות הביטחונית. הרעיון המרכזי שנידון בלקט היה הניסיון לשלב את ההתיישבות הביטחונית עם אתגרי השעה ובעיקר עם הרצון להגשמה אישית של הנוער בארץ, שכפי הנטען בלט הרבה יותר מאשר בתקופה שלאחר הקמת המדינה. כך צוטטו דברי סגן שר החינוך אהרון ידלין מתוך ספרו 'החינוך לאור ההתיישבות', דברי השר יגאל אלון מתוך הספר 'מסך של חול', דברי הרמטכ"ל לשעבר יצחק רבין מטקס הקמת צור נתן וראיון עם מפקד הנח"ל צבי שמאלי.¹⁷² כך לדוגמה צוטט ידלין בדבריו על התהליכים החברתיים שהשפיעו על הנוער בישראל: "נשתבשו מושגי השירות לכלל וגוזה ההתאזרות להתנדבות מרצון, תוך אדישות לערכים של תוכן ומהות התחיל מרוץ מסחרר של תצרוכת לראווה... כך איבדה גם ההתיישבות החלוצית את מעמד הבכורה החברתי שזכתה בו בעבר...". ומכאן:

הדור הצעיר שבהגשמה החלוצית מתחיל לתהות אם הוא רשאי עוד לראות את עצמו כממשיך וכמגלם דרכה של חברה חלוצית. הוא חדל מלהרגיש את עצמו כחיל חלוץ של מחנה היוצא בעקבותיו. היפוכו של דבר. יש והנוער החלוצי חש

¹⁶⁶ משה נצר אל עוזר שר הביטחון והרמטכ"ל, עשרים שנות נח"ל, 10.6.1969, 71/2689/1995, א"צ.

¹⁶⁷ 'עצרות נח"ל 20 ברחבי הארץ', **במחנה נח"ל**, 12.1969.

¹⁶⁸ משה נצר אל עוזר שר הביטחון, 1.7.1969, 71/2689/1995, א"צ.

¹⁶⁹ ממסמכים רבים הקשורים לנח"ל ולמיזם ההיאחזויות ניתן לראות הבלטה של ההשתתפות השווה של הבנות דווקא בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. אין ביכולתי, במסגרתו של מחקר זה לעמוד על הגורמים החברתיים שהובילו לתופעה זו.

¹⁷⁰ נאור, **אלבום הנח"ל**.

¹⁷¹ **נח"ל 20 שנה**.

¹⁷² הלקט מופיע בתיק: 2/42/2008, א"צ.

שאין הוא אלא שריד מוצל מתקופת התנופה ההתיישבותית שבעבר. מעין שמורת טבע...¹⁷³

בהמשך כתב ידלין על הצורך של מערכת החינוך בישראל להבליט את חשיבותה של ההתיישבות החלוצית גם בפתחו של העשור השלישי למדינה ולשלב עם הצורך בהגשמה עצמית. נראה כי ידלין היטיב להגדיר את אתגרי החינוך בנח"ל לאחר מלחמת ששת הימים: אם בעבר ערך החלוציות היה מרכזי ביותר בחברה הישראלית והאתגר החינוכי והפיקודי היה למשוך את הפרט ליישמו, הרי שלאחר המלחמה מרכזיותו של הערך כבר לא הייתה ברורה.

בתחילת 1970 התגייס לנח"ל מחזור הטירונים הגדול ביותר אי פעם. בפיקוד הנח"ל סברו כי לחגיגות ה-20, שהתקיימו מספר חודשים לפני גיוסו של המחזור, הייתה השפעה רבה על נתוני הגיוס.¹⁷⁴

היאחזויות הנח"ל בשירה ובפזמונאות: כבתקופות קודמות המשיכה להקת הנח"ל להפיץ את המסרים החינוכיים של הפיקוד פנימה לחיילי הנח"ל והחוצה לציבור הישראלי. השנים שלאחר מלחמת ששת הימים היו שנות השיא של הלהקה, כאשר עבודה משותפת בין מספר מלחינים בולטים ושילוב של סגנונות מוזיקליים חדשים הובילו להצלחתה.¹⁷⁵ השיר המזוהה יותר מכל עם מיזם ההיאחזויות בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים היה 'בהיאחזות הנח"ל בסיני', שנכתב על ידי נעמי שמר לאחר ביקור בהיאחזויות סיני ובוצע על ידי להקת הנח"ל במסגרת התוכנית ה-22 שלה (שנקראה 'שא לשלום'). המוטיב המרכזי המופיע בשיר הוא הכמיהה לערכי 'ארץ ישראל הישנה והטובה' המתממש בעת המפגש עם חיילי הנח"ל: ספרי השירה של רחל המשוררת המופיעים על המדפים; יחפנותם של החיילים, המצביעה על הקשר הבלתי אמצעי עם האדמה; והדמיון בין חיילי הנח"ל לבין תושבי הקיבוצים 'לפני שנות אלף'. ניתן להציע כי דווקא בתקופה שבה ההתגייסות החלוצית של בני הנוער כבר לא הייתה מובנת מאליה, כפי שנטען בדבריו של השר ידלין שהובאו לעיל, הפכו ערכי החלוציות לערכים נוסטלגיים המייצגים את הימים הטובים שחלפו ועברו.¹⁷⁶

שיר נוסף שהציג את ההישגים ההתיישבותיים של הנח"ל היה 'קרנבל בנח"ל' שהיה גם הוא חלק מהתוכנית ה-22 של הלהקה שיצאה בשנת 1968.¹⁷⁷ בשיר 'שטפו' חיילי הנח"ל את האזורים השונים של הארץ כאשר הקימו היאחזויות בכל פינה: בגולן, בבקעה, 'בים המוות הנורא' ובערבה. כאן, בניגוד לשירה של שמר, לא הוצגו חיילי הנח"ל ככאלו השומרים על גחלתם של הערכים הישנים והטובים אלא דווקא ככאלו המממשים את שיא עלומיהם ומהווים מושא לקנאה: "גם הבקעה וגם ההר/ הערבה והמדבר/ כולם שטופים, כולם יפים/ כולם איתנו משתזפים/ אז בואו גם

¹⁷³ אהרון ידלין, החינוך לערכים התיישבותיים ומסגרת, ללא תאריך, 2008/42/2, א"צ.

¹⁷⁴ 'האפיק הגדול של הנח"ל', במחנה נח"ל, 1970.3.

¹⁷⁵ טסלר, שירים במדים, עמ' 95.

¹⁷⁶ באופן דומה, אפרת זקבך מצביעה על כך שבתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים, תקופה "שבה החלו להופיע גילויים של פציפזם, מתח בין פטריוטיזם ומיליטריזם וערעור מסוים במוטיבציה להילחם ולשרת שירות קרבי", הגיע עידן הזהב של זיכרון יחידת ה-101 ופעולות התגמול של שנות ה-50, ששימש כגורם מאחד בחברה הישראלית. זקבך, אגדה וזיכרון, עמ' 202.

¹⁷⁷ טסלר, שירים במדים, עמ' 96.

אתם כולכם/ לשטוף מעט את נשמתכם/ לגלוש בעוז מן ההרים/ להיות כמונו שיכורים".¹⁷⁸ שירים נוספים התייחסו להיאחזויות נח"ל מסוימות: השיר 'נח"ל נערך' חובר על ידי מירה מאיר לכבוד הקמת ההיאחזות השביעית בבקעה- נערך. בשיר מביאים 'האחים הגדולים' של נערך, ההיאחזויות הוותיקות יותר של הבקעה, שי להיאחזות הצעירה. שיר נוסף היה 'נח"ל ים' שחובר על ידי יוסי בכר בשנת 1970.

כלל השירים על ההיאחזויות כמעט ולא עסקו בעניינים ביטחוניים, אלא הדגישו את הצדדים החינוכיים והמשקיים והציגו את ההיאחזויות כ'גן עדן' עלי אדמות'. עובדה זו לא מצביעה כמובן על היעדרם של אתגרים ביטחוניים בשנים אלו,¹⁷⁹ אלא על בחירה של המלחינים והפזמונאים להדגיש את הצד הרומנטי של נקודות היישוב בהן נפגשו צעירים וצעירות מההתיישבות העובדת ופסעו יחפים על אדמת הארץ. ייתכן כי החלטה זו משקפת תמורות בחברה הישראלית שלאחר מלחמת ששת הימים: המלחמה כבר לא נתפסה כ'רבת הוד' אלא כהכרח. תמורה זו משתקפת גם בבחירת השירים של להקת הנח"ל: משירים שחוברו בשנות ה-50 והדגישו את הצד המיליטריסטי- דוגמת 'שיר הנח"ל' של יעקב אורלנד, אל שירים שביטאו את השאיפה והכמיהה לשלום- 'שיר לשלום' של יעקב רוטבליט ו'בשמלה אדומה' של רותי ספרוני.¹⁸⁰ חיילי ההיאחזות משואה אף לקחו את לחן 'שיר לשלום' וחיברו לפיו את פזמונה של ההיאחזות- שהסתיים במילים: "על כן נקימה יישוב לשלום, לא בצעקה. על כן נשירה שיר לשלום, כאן במשואה".¹⁸¹

שילוב ההיאחזויות במערך הביטחון השוטף והביטחון היסודי

חקר מידת המעורבות של חיילי ההיאחזויות במשימות הביטחון השוטף בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים מורכב מבחינה מתודולוגית. בניגוד לתקופות מוקדמות יותר, ובניגוד להיבטים אחרים הנוגעים להיאחזויות הנח"ל באותה התקופה, חלק משמעותי מהתכתובות בעניין פעילות הביטחון השוטף בגבולות עדיין חסוי.¹⁸² למרות זאת, בהתבסס על מסמכים הנוגעים להצבת כוח האדם בהיאחזויות ומקורות נוספים ננסה להעריך את תרומתן של ההיאחזויות הנח"ל למערך הביטחון השוטף והיסודי בתקופה זו. בפרקים הקודמים של עבודה זו ראינו כי השתתפותם של חיילי הנח"ל במשימות ביטחון שוטף הוגבלה מכורח הסכמים בין משרד הביטחון ובין המחלקה להתיישבות וקק"ל. לאחר מלחמת ששת הימים לא ניסו הגופים האזרחיים להגביל את השתתפות חיילי הנח"ל במשימות אלו, בגלל עודף כוח האדם בהיאחזויות ומיעוט המשימות המשקיות שניתן היה להטיל על כתפי החיילים. בהיאחזויות מסוימות, כמו קליה ומחולה, אף הוחלט כי

¹⁷⁸ מילות השירים מתוך האתר: <https://shironet.mako.co.il>.

¹⁷⁹ כך, נח"ל ים שהוצגו בשיר כמקום פסטוראלי ביותר סבלה מהפגזות מצריות מהאוויר ומהים, והיאחזויות הבקעה ורמת הגולן נאלצו גם הן להתמודד עם מפגעים. ראו בעניין זה בהרחבה להלן.

¹⁸⁰ ראו את הפולמוס על השמעת 'שיר לשלום' אצל: טסלר, **שירים במדים**, עמ' 97-98. טסלר טוען שמילות המחאה של השיר הגיעו בהשפעת תרבות 'נערי הפרחים' ופסטיבל וודסטוק בארה"ב.

¹⁸¹ 'שיר השלום למשואה', **משואה- עלון משואה**, תשרי תשל"ב.

¹⁸² ככל הנראה עבודתו של יאיר דואר משנות ה-80 ועבודות נוספות הביאו לחשיפה יוצאת דופן של תיקים הנוגעים להיאחזויות. לעומת זאת תיקים של מערך ההגמ"ר ותיקים אחרים רלוונטיים הנוגעים לביטחון השוטף ונמצאים בארכיון צה"ל עדיין חסויים.

בשלב ההקמה החיילים יעסקו בעיקר במשימות ביטחון שוטף עקב היעדרם של ענפי משק רלוונטיים.¹⁸³ ההיאחזויות הוכפפו מבחינה מבצעית לחטיבות האזוריות של צה"ל.¹⁸⁴

למרות הסרת חסם זה הרי שתפקידם של חיילי ההיאחזויות במשימות הביטחון השוטף לאורך הגבולות החדשים היה שולי בהשוואה לתקופה שלפני מלחמת ששת הימים. היה זה חלק מתהליך מקיף יותר, בו מערך ההגמ"ר של צה"ל נשחק.¹⁸⁵ שינוי זה קשור לאופן פריסתו של צה"ל לאחר המלחמה, כאשר בתקופה זו הוקצו כוחות גדולים ביותר לפעולות ביטחון שוטף לאורך הגבולות החדשים. עד למלחמה הועסקו בתעסוקה מבצעית שמונה פלוגות ובשנים 1967-1973 הועסקו 70-67 פלוגות בפעולות ביטחון שוטף בקווי הגבול החדשים,¹⁸⁶ וממילא תפקידו של מערך ההגמ"ר נהיה שולי. יחידות השדה של צה"ל, הסדירות ואף אלו ממערך המילואים נחשבו ככשירות יותר מחיילי הנח"ל שהגיעו ברובם להיאחזויות לאחר ביצוע טירונות בלבד וטרם האימון המתקדם. סיבה נוספת למקום השולי של ההיאחזויות בפעולות הבט"ש הייתה ההקמה המאוחרת באופן יחסי של מרבית ההיאחזויות על קו הגבול, לאחר שהשגרה הביטחונית לאורך קווי הגבול כבר התהוותה.

פעולת ביטחון שוטף בהיאחזויות בקעת הירדן

בחזית בקעת הירדן ניהלו כוחות צה"ל מלחמת התשה מול ארגוני המחבלים. הפעילות הצבאית כללה מארבים, פטרולים ומרדפים לאורך הגבול באזור נהר הירדן והמורדות המזרחיים של הרי השומרון. למרות הימצאותן של חמש היאחזויות נח"ל בבקעה בתקופת מלחמת ההתשה בחזית המזרחית (1967-1970) הרי שחלקם של חיילי ההיאחזויות בפעולות לחסימת הגבול היה שולי. מרבית הנטל של פעולות חסימת הגבול הוטל על חטיבה 80 - חטיבת הבקעה, במסגרתה שירתו שני גדודי חי"ר. חיילי החטיבה איישו 18 מוצבים קדמיים ששלטו על נהר הירדן ומעבריו.¹⁸⁷

לפי זאב דרורי שחקר את אירועי המרדפים בבקעה, כלל המארבים החודרים והמרדפים התבצעו על ידי גדודי החי"ר של חטיבת הבקעה ועל ידי כוחות מסייעים - בעיקר קורסי מפקדים שהגיעו כדי לתגבר את חיילי החטיבה וכוחות מיוחדים של צה"ל. מתוך עשרות הפעולות היוזמות לשמירת הגבול אין אף פעולה בה מצוין שהשתתפו בה חיילים מאחת מהיאחזויות הבקעה,¹⁸⁸ אף שהן הוכפפו מבחינה מבצעית לחטיבת הבקעה.¹⁸⁹

¹⁸³ לשכת שר הביטחון, סיכומים מהישיבה השבועית, 9.2.1968, 9.2.1968, 119/953/1985, א"צ; עליה להיאחזות חדשה בכיכר הירדן - מצע לדיון, 1.1968, 111/1687/1985, א"צ.

¹⁸⁴ יעקב רוטה, העלאת האחזות נח"ל - נחל סוכות (ברדלה) - סיכום דיון, 3.1.1968, 424761/515, אצ"מ. תכנון של הגנת היאחזות עם הקמתה ניתן במשותף לגדוד האזורי של הנח"ל אליו הוכפפה ההיאחזות ולחטיבת המרחבית הרלוונטית. מפקדת פיקוד הנח"ל, עלית היאחזות נח"ל ארגמן מצע לדיון, 122/1687/1985, א"צ.

¹⁸⁵ חביו, ההתיישבות וההגנה המרחבית, עמ' XI.

¹⁸⁶ נדל, בין שתי המלחמות, עמ' 168; גלבר, התשה, עמ' 217-222. שינוי זה התרחש למרות שהגבולות החדשים היו נוחים הרבה יותר להגנה והתבססו ברובם על מכשולים טבעיים.

¹⁸⁷ דרורי, אש בקווים, עמ' 46-48; גלבר, הזמן הפלסטיני, עמ' 314-315. בתחילת שנת 1972 אף תוגברה גזרת הבקעה בכוחות של סירת הנח"ל שחנו בסביבות יריחו. איוש מאחז אבו מדין ופריסת סירת הבקעה - סיכום, 8.2.1972, 8.2.1972, 12/7/11, 2, אי"ט.

¹⁸⁸ דרורי, אש בקווים, עמ' 157-258. לא בכל הפעולות צוינו כלל הכוחות שהשתתפו בהן. אמנם אלוף פיקוד המרכז באותה העת רחבעם זאבי העיד כי חיילי ההיאחזויות יוצאים "לילה לילה למארבים", אולם ההיעדר המוחלט של חיילי ההיאחזויות מרשימת הפעולות שמביא דרורי מראה כי גם אם עדותו של זאבי הייתה נכונה

חיילי ההיאחזויות הועסקו אמנם הועסקו בפעולות מבצעיות שונות,¹⁹⁰ אולם נראה כי פעילות זו כללה ככל הנראה רק שמירה על ההיאחזות או מארבים בסביבתה הקרובה ולא באזורים בהם קיים חשש כבד להיתקלות, וודאי שלא השתתפות במרדפים. כאשר נפגע חייל היאחזות משואה היה זה כתוצאה מירי מנגד של הצבא הירדני ולא כתוצאה מהיתקלות בעת פעילות ביטחון שוטף.¹⁹¹ כך לדוגמה, דו"ח עבודה של ההיאחזות קליה מאוגוסט 1969, בעיצומה של מלחמת ההתשה מראה כי 20% מימי העבודה (664 ימים בסה"כ) של חיילי ההיאחזות היו בסעיף 'ביטחון שוטף'. אולם סעיפי המשנה של סעיף זה כללו 122 יום של עבודה באבטחה ושמירה, 180 יום בתצפיות ופטרולים, 335 יום בעבודות ביצורים ואף לא יום עבודה אחד בפעולות אקטיביות יותר: מארבים בסמוך לגבול או מרדפים.¹⁹² לעומת זאת בהיאחזות גלגל נמצא בדו"ח של ימי העבודה לחודש נובמבר 1970 כי 153 ימי עבודה הושקעו ב'מבצעים'. אין לדעת מה כללו מבצעים אלו כאשר באותה תקופה כבר ירדה המתיחות הביטחונית בבקעה לאחר חיסול קיני המחבלים על ידי צבא ירדן. בכל מקרה היו ימי העבודה בסעיף הביטחון השוטף רק 8% מימי העבודה בהיאחזות, נתון נמוך ביותר בהשוואה להיאחזויות אחרות באותה התקופה.¹⁹³ דו"ח שעסק בנתוני כוח האדם בהיאחזויות בחודש ינואר 1970 מצא שבארבע היאחזויות בקעת הירדן-קליה, משואה ארגמן וגלגל, אחוזי ההשתתפות בפעילות ביטחון שוטף של החיילים מתוך סך ימי העבודה הכללי היו הנמוכים ביותר מבין כלל היאחזויות הנח"ל.¹⁹⁴

אלוף פיקוד המרכז רחבעם זאבי אמנם דרש הקמת היאחזויות ובסיסי צה"ל בבקעה למען הגברת "נוכחותנו הפיזית בחבל ארץ זה",¹⁹⁵ אולם נראה כי להיאחזויות לא נשמר תפקיד מרכזי במערך ההגנתי של צה"ל בבקעה מעבר להבלטת הנוכחות הישראלית. כך למשל טען זאבי כי:

האנשים היושבים במוצבים קדימה ורואים את אורות ההיאחזויות והיישובים מאחור, זה נותן להם הרגשה טובה.... שמעתי פעם מחייל במוצב 'ורד'... 'כשאני נמצא פה במוצב ואני רואה את האורות של ארגמן מאחורנית יש לי הרגשה שאני מגן על בית, לא על איזה שטח כבוש איפה שהוא בשממה.¹⁹⁶

זאבי הזכיר גם משימות אחרות שנועדו להיאחזויות, צבאיות יותר באופיין (כמו להוות בסיס לוגיסטי לביצוע המרדפים). אולם שלא כמו בשנות ה-50 וה-60 אז נתפסו היישובים ככאלו האמורים להימצא על קו הגבול עצמו ולהתמודד עם המשימות הביטחוניות, הרי

הרי שהפעילות שיועדה לחיילי הנח"ל הייתה בסיכון נמוך וכפי הנראה מארבים שהתפרסו בסביבות ההיאחזויות ולא בסמוך לגבול. אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט. ישראל נדיבי ממחולה העיד כי חיילי ההיאחזות יצאו למארבים אולם לא למרדפים. ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021.

¹⁸⁹ לשכת שר הביטחון, סיכומים מהשיבה השבועית, 9.2.1968, 9.2.1968, 119/953/1985, א"צ; עליה להיאחזות חדשה בכיכר הירדן-מצע לדיון, 1.1968, 111/1687/1985, א"צ.

¹⁹⁰ ראו לדוגמה: תעסוקה בהיאחזויות הנח"ל בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1970, 12-7/7/3, אי"ט.

¹⁹¹ גלבר, **התשה**, עמ' 396. האירוע התרחש בנובמבר 1969. במקרה אחר חייל מחולה נפצע בעת סיור בסביבות ההיאחזות. ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021. גם ההיאחזות קליה הופגזה מידי פעם בירי מנגד מעבר לגבול. ראו לדוגמה: '3 פגזי קטיושה נורו לעבר קליה', **על המשמר**, 15.10.1968.

¹⁹² פנחס לביא אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח תעסוקה לקליה, 8.1969, 12-7/12/1, אי"ט.

¹⁹³ פנחס לביא אל סגן מפקד הנח"ל, דו"ח תעסוקה לגלגל, 11.1970, 12-7/8/2, אי"ט.

¹⁹⁴ ללא ציון שולח, פירוט תעסוקה בהיאחזויות הנח"ל, 1.1970, 245/1687/1985, א"צ. לעומת זאת, דו"ח דומה מחודש דצמבר 1969 הראה נתוני השתתפות גבוהים בפעולות בט"ש דווקא בהיאחזות משואה. ללא ציון שולח, פירוט תעסוקה בהיאחזויות הנח"ל, 12.1969, 245/1687/1985, א"צ.

¹⁹⁵ גלבר, **הזמן הפלסטיני**, עמ' 278.

¹⁹⁶ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט.

שכעת הם יועדו למלא משימות 'קו שני' ובעיקר לעמוד במטרות טריטוריאליזם ולתת גושפנקא לנוכחות הישראלית בבקעה.

פעולות ביטחון שוטף בהיאחזויות סיני, רצועת עזה והערבה

בגזרות אחרות הוקמו מראש ההיאחזויות באזורים רחוקים מהגבול: היאחזויות סיני-נח"ל ים, נח"ל סיני ודקלה הוקמו בלב סיני ורחוק מאזור העימותים בתעלת סואץ ולאורך חופי ים סוף. אמנם היאחזויות אלו סבלו מפעילות חבלנית שכוונה אליהן,¹⁹⁷ אולם חייליהן לא השתתפו בפעילות המלחמתית בקווים הקדמיים מול חיילי צבא מצריים. חיילי נח"ל ים ביצעו פעולות שיטור מקומיות כמו בדיקת רישיונות דיג של דייגים מקומיים, פטרול בכפרי הבדואים בסביבה והצבת מחסומים מפעם לפעם על כביש החוף של סיני.¹⁹⁸ ברצועת עזה קמו היאחזויות לאחר דיון ארוך בו טענו חלק מגורמי הביטחון כי הקמתן דווקא תוביל ליותר אתגרים מבחינת הביטחון השוטף אולם תועיל מבחינה מדינית ופוליטית.¹⁹⁹ אין בידנו נתונים מרובים על כמות ואיכות פעילות הביטחון השוטף שהתקיימה בהיאחזויות הרצועה מכיוון שמרביתן קמו בסיומה של תקופת המחקר; אולם מנתונים חלקיים הנוגעים לכפר דרום נראה כי כמות הימים שהשקיעו חיילי ההיאחזות בפעילות ביטחון שוטף מחוץ לגדר ההיאחזות לא הייתה גבוהה.²⁰⁰ לעומת זאת חיילי ההיאחזות צופר שקמה בערבה השתתפו במרדפים ומארבים, וחלקם אף נפצע בעת פעולות אלו,²⁰¹ ונראה כי הפלוגה ששהתה בצופר נחשבה כחלק מסדר הכוחות של מחוז הנגב למאבק עם המחבלים בגזרת הערבה.²⁰² עובדה זו נבעה להערכתי מכך שכוחות הבטי"ש שנפרסו בגזרת הערבה היו מעטים באופן יחסי.²⁰³

¹⁹⁷ כך הופגזה נח"ל ים במטח של פצצות בזוקה ביולי 1969 ובתחילת נובמבר של שנה זו הפגזו מטוסים מצריים את ההיאחזות. במאי 1970 תקפו שני מטוסים מצריים את ההיאחזות והופלו על ידי צה"ל. גלבר, **התשה**, עמ' 354; 406; 444. גם דקלה הותקפה בירי של בזוקות. 'נהרג מחבל שעסק בהכוונת פצצות לעבר נח"ל דקלה', **מעריב**, 21.2.1971.

¹⁹⁸ אבי סורקין (סמג"ד 904), דו"ח ביקור בנח"ל ים, ללא תאריך (לפי ההקשר אמצע 1972), 1687/1985/106, א"צ.

¹⁹⁹ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 64-66. ראו להלן בפרק העשירי של עבודה זו.

²⁰⁰ כך, מנתוני כוח האדם של כפר דרום לחודש נובמבר 1970 עולה כי 38% אחוז מימי הקיום של החיילים הושקעו בפעילות תחת הכותרת 'ביטחון שוטף'. אולם פילוח מדויק יותר של סעיף זה מראה כי 262 ימים הושקעו בשמירות, 351 ימים בתצפיות (נתון סביר לגבי היאחזות שזה עתה קמה) ורק 25 ימים תחת הכותרת 'מבצעים' - כשליש יום לכל חייל, וזאת בעיצומה של מתקפת הטרור ברצועה. אגף הנוער והנח"ל אל פיקוד הנח"ל, דו"ח תעסוקה לכפר דרום, 11.1970, 7-12/9/4, אי"ט. נתונים מאוחרים יותר, הנוגעים לחודש ינואר 1972, מראים כי בכפר דרום בוצעו 5.4% מימי הקיום תחת סעיף 'ביטחון שוטף', הנתון הנמוך ביותר מבין כלל היאחזויות למעט נח"ל סיני. אגף הנוער והנח"ל, דו"ח תעסוקה חודשי להיאחזויות, ינואר 1972, 7-12/9/4, אי"ט. בדו"ח ששלח מפקד ההיאחזות בחודש פברואר 1973 עולה כי תשעה חיילים הועסקו באופן קבוע בפטרול בסביבה ושישה חיילים נוספים באבטחת תחנת הרכבת, אולם להערכתי פעילות זו לא התקיימה לאורך תקופה ארוכה (ולראייה הנתונים מהתקופות האחרות בהיאחזות). בצלאל בן יצחק, נחל כפר דרום, 7.2.1973, 7-12/9/4, אי"ט. בספרות המשנית על ההיאחזויות ברצועה יש עדויות על השתתפות של חיילי הנח"ל בפעילות ביטחון שוטף (ראו לדוגמה: הוברמן, **שורשים בחולות**, עמ' 59), אולם אין בידי אפשרות לכמת פעילות זו ולהשוותה להיאחזויות אחרות.

²⁰¹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 250.

²⁰² גלבר, **הזמן הפלסטיני**, עמ' 320. נראה כי הפלוגה שסיימה טירונות הנח"ל אותה מזכיר גלבר הייתה פלוגת צופר.

²⁰³ על הגזרה הארוכה בערבה שמרו שתי פלוגות של סירת שקד, יחידת המיעוטים 299 ופלוגת טנקים. דרורי, **אש בקווים**, עמ' 107. זה היה סד"כ קטן הרבה יותר מזה שנערך בבקעת הירדן.

פעולות ביטחון שוטף בהיאחזויות רמת הגולן

בהיאחזויות רמת הגולן, נח"ל גולן וגשור, השתתפו חיילי הנח"ל באופן פעיל במאבק מול מחבלים וחיילי צבא סוריה. ייתכן כי עניין זה נבע מהתכנון המוקדם יחסית של היאחזויות ויישובי הגולן בסמוך לגבול, עוד בטרם התקבעה תפיסת הביטחון השוטף החדשה לפיה ליישובים ולהיאחזויות אין תפקיד משמעותי במניעת ההסתננות. מיקומה של נח"ל גולן נקבע בגלל הקרבה לגבול ולנתיב החדירה מכיוון נחל הרוקאד, וכבר בחודשים שלפני הקמת ההיאחזות נצפו חדירות של מפגעים מכיוון הגבול.²⁰⁴ הפעילות הביטחונית תפסה מקום מרכזי בסדר היום של ההיאחזות, לעומת היאחזויות מקבילות.²⁰⁵ בגלל הקרבה לגבול היו ההנחיות הביטחוניות מחמירות: כיתת תצפית יצאה באופן קבוע מההיאחזות לשטחים הסמוכים לגבול, הנסיעה בשעות הלילה התבצעה רק באופן מאובטח, ואימוני מארבים התקיימו פעם בשבועיים.²⁰⁶ הפעילות הביטחונית האינטנסיבית גרמה לחשש מצד מפקד ההיאחזות ש"תהפוך ההיאחזות למוצב צבאי שגרתי והנזק החינוכי לרעיון ההיאחזות יהיה רב".²⁰⁷

בפברואר 1968 חדרה חולייה של שמונה מחבלים מכיוון הכפר הנטוש ג'יבין אל ההיאחזות. חברי החולייה התפצלו לשלוש חוליות משנה וירו בבזוקה ובנשק קל אל ההיאחזות, עד שחיילי הנח"ל השיבו אש והניסו אותם חזרה לשטח סוריה לאחר קרב שארך כרבע שעה. מאש הבזוקה נפצעה החיילת דניאלה לוקאץ' שעבדה באותה העת במטבח ובטיפול בבית החולים נקטעה רגלה. לוקאץ' נפטרה מאוחר יותר מפצעיה.²⁰⁸ בסתיו 1969 ההיאחזות הותקפה על ידי חוליית מחבלים שהסתייעה בצבא הסורי. החולייה התקרבה לגדר הגבול וירתה אש מנגד מנשק קל ובזוקות לכיוון עמדות ההיאחזות. כאשר יצאו החיילים להשיב באש נורתה עליהם אש מרגמות של הצבא הסורי. בתקרית נפצע חייל נח"ל אחד ונהרג מחבל.²⁰⁹ מהקמת ההיאחזות ועד לנובמבר 1969 נספרו 15 מקרים בהם הותקפה נח"ל גולן,²¹⁰ כאשר מרבית האירועים כללו ירי מנגד. במקרים אחרים מוקשו הצירים שבסביבות ההיאחזות.²¹¹ עם ראשיתה של מלחמת ההתשה בגבול הסורי המשיכה ההיאחזות לספוג אש, בעיקר מהפגזות מעבר לגבול.²¹² לאחר אזרחות של נח"ל גולן והפיכתה לקיבוץ אפיק הועבר מיקום הנקודה לאזור מערבי יותר, רחוק מהגבול. שינוי מיקום נח"ל גולן

²⁰⁴ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 78.

²⁰⁵ מנתוני אגף הנוער והנח"ל לחודשים אוגוסט-אוקטובר 1970 עולה כי אחוז החיילים שעסקו במשימות ביטחון שוטף בנח"ל גולן היה הגבוה ביותר מבין 12 היאחזויות הנח"ל הפעילות. ללא כותב, תעסוקה בהיאחזויות הנח"ל בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1970, 7/12/73, אי"ט. לפי נותנים של אגף הנוער והנח"ל בשנת תש"ל (1970-1969) הוצבו החיילים למשימות ביטחון שוטף ב-36% מימי העבודה-סעיף גבוה ביותר ביחס לשאר ההיאחזויות, בעוד 30% מהימים הושקעו בייצור ו-20% בשירותים. נח"ל גולן תוכנית משק, 10.7/12/73, אי"ט. גם בתקופה מאוחרת יותר, בינואר 1972, הייתה כמות החיילים העוסקים במשימות ביטחון שוטף בנח"ל גולן הגבוהה ביותר מבין היאחזויות הנח"ל. דו"ח תעסוקה חודשי בהיאחזויות, 1.7/12/73, אי"ט.

²⁰⁶ שלישות הנח"ל אל מג"ד 902, סיכום ביקור מטה בהיאחזויות נח"ל גשור ונח"ל גולן, 26.12.1968, 197/92, א"צ.

²⁰⁷ 'המפקד תמיד צודק', **עלון נח"ל גולן**, 2.1968.

²⁰⁸ 'חיילת נפצעה קשה בנח"ל גולן', **דבר**, 22.2.1968.

²⁰⁹ 'נח"ל גולן הותקפה', **במחנה נח"ל**, 10.1969.

²¹⁰ 'מחבלים מסוריה הפגזו היאחזות נח"ל גולן', **מעריב**, 6.11.1969.

²¹¹ 'מוקש טרקטור של היאחזות נח"ל גולן', **מעריב**, 24.5.1968.

²¹² אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 80.

היה חלק ממהלך התיישבותי כולל בה בוטלה הקמתם של יישובים בסמוך לגבול הסורי והעתקם של יישובים קיימים מערבה, בגלל אירועי הביטחון השוטף הרבים שהתנהלו באזור הגבול.²¹³

גם בגשור, בדומה לנח"ל גולן, תפסה הפעילות הביטחונית חלק נכבד מתוך סך ימי העבודה של החיילים בהשוואה לשאר ההיאחזויות.²¹⁴ חיילים מגשור יצאו לפטרולים באזור ההיאחזות. בפטרול שהתקיים בקיץ 1968 נתקלה חוליית המשמר בקבוצת מחבלים ובמהלך ההיתקלות נהרג חייל ההיאחזות דניאל טייב.²¹⁵ במסגרת מלחמת ההתשה שהתנהלה בחזית רמת הגולן ספגה ההיאחזות אש מהמוצבים הסוריים. בינואר 1969 נפצע חייל צה"ל בעת עבודה בשטח החקלאי מפגז מרגמה.²¹⁶ בתקרית שהתרחשה ביוני 1970 ירתה הארטילריה הסורית אש על מוצבי צה"ל ועל יישובי הגבול. בהיאחזות נהרגה חיילת- דורית שקד ונפצעו עשרה חיילים.²¹⁷ שבועיים מאוחר יותר חדרה חוליית מחבלים את הגבול והפגיזה מקרוב את גשור באש מרגמות. מהאש לא היו נפגעים.²¹⁸

האש הסורית המסיבית שהומטרה בקיץ 1970 ופגעה ביישובים האזרחיים ששכנו במזרח הרמה ובהיאחזויות גולן וגשור הביאה לדיון ציבורי חריג, בו עלו קולות שערערו על האתוס ההתיישבותי ביטחוני לפיו קו התלם האחרון הוא זה שיקבע את הגבול. כתב העיתון מעריב, אלי לנדאו, תהה האם "ישראל נוהגת נכון בהקימה קו חדש לאורך הגבול הסורי הנוכחי, קו העשוי לגרור מצב דומה למלחמה שקדמה למלחמת ששת הימים".²¹⁹ לנדאו טען כי הימצאותם של אזרחים על קו הגבול ובטווח הארטילריה פוגע במאמצים הצבאיים של צה"ל. בטענותיו לא הבחין לנדאו בין יישובים אזרחיים להיאחזויות נח"ל.²²⁰ שבוע וחצי לאחר התקרית בה נהרגה דורית שקד ביקרו הרמטכ"ל חיים בר לב, שר הביטחון דייך, אלוף פיקוד צפון מוטה גור וראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר בגשור. בסיוור התבררו ממדי ההרס במקום, ונמסר למשתתפים כי נקודת הקבע הנמצאת כחמישה קילומטרים מערבה לא תהיה זמינה להתיישבות בשלוש השנים הקרובות. גור הציע להפוך את ההיאחזות 'למבצר כמו בנח"ל גולן'. דייך טען כי מיקומה של ההיאחזות 'אטרקטיבי' בשביל הסורים, וכי אין להחזיק בו חיילות ויש צורך לשנות את מיקום ההיאחזות. בר לב סיכם את הדיון וקבע כי יש להעביר את ההיאחזות לנקודת הקבע בתנוריה באופן מידי, גם אם הנקודה עדיין איננה מוכנה, ולפני זמן המעבר שתוכנן מראש.²²¹ בהתאם להמלצות החליטה ועדת השרים לענייני התיישבות להעתיק את ההיאחזות מערבה, ולנטוש את הנקודה בצומת רפיד.²²² אולם העברת ההיאחזות לתנוריה התעכבה, ושמעון אבידן מהקיבוץ הארצי פנה בדחיפות למשה נצר, ראש אגף הנוער והנח"ל והזהיר כי יש לבצר מחדש את ההיאחזות שנפגעה בהפגזות

²¹³ סנטה יוספטל אל יגאל אלון, 5.1.1970, 1/22/12-7, אי"ט; ויתקון, 'תוכניות ראשונות בגולן', עמ' 15-16.

²¹⁴ 36% מימי העבודה של החיילים בשנת העבודה תש"ל (1970-1969), כמות גבוהה מאוד ביחס לשאר

ההיאחזויות באותה העת. האחזות גשור- תוכנית משקית, 10.1970, 10/22/12-7, אי"ט.

²¹⁵ 'חייל נהרג ברמת הגולן' **למרחב**, 18.6.1968.

²¹⁶ 'חייל צה"ל נפצע מבזוקה בנחל גשור', **הצפה**, 13.1969.

²¹⁷ 'חיילת נהרגה, 10 חיילים נפצעו בקרב תותחים ברמת הגולן', **הארץ**, 9.6.1970.

²¹⁸ 'חייל ואזרח נפצעו מהפגזה לאורך התעלה', **מעריב**, 24.6.1970. אירועי הירי היו במסגרת ההסלמה בחזית

רמת הגולן שקדמה ל'מלחמת שלושת הימים' שהתפתחה בין כוחות צה"ל לצבא סוריה שבועיים מאוחר יותר.

²¹⁹ הכוונה הייתה ככל הנראה ל'מלחמה על המים', שהתרחשה בשנים 1964-1967 בעמק החולה.

²²⁰ 'ההתיישבות ברמה- עד איזה קו', **למרחב**, 10.7.1970.

²²¹ מיכאל ששר, ביקור בנח"ל גשור, 19.6.1970, 1985/953/1115, א"צ.

²²² העתקת נח"ל גשור למגורי קבע- סיכום דיון, 9.1970, 9/22/12-7, אי"ט; המחלקה להתיישבות, רמת

הגולן- חומר לדיון בוועדה הבין מוסדית להתיישבות חדשה, תיק 15493, ארכיון הגולן.

ואת עמדות הלחימה וחשש מ'קורבנות מיותרים'.²²³ ההתבטאות של אבידן, בעברו רכז הביטחון של מפ"ם ומפקד בכיר בצה"ל מסמנת תפנית ביחס של החברה הישראלית להתיישבות הביטחונית, והטרמינולוגיה כלפי אלו שנפלו על כאשר הם שומרים על הגבול השתנתה באופן חריף.²²⁴ בפברואר 1971 אכן הועתקה ההיאחזות, כאשר השיקול למיקומה החדש היה שאין דרך לצפות עליו מהשטח הסורי.²²⁵ כך, לראשונה מתחילת מיזם היאחזויות הנח"ל שונה מיקומן של שתי היאחזויות בגלל איומים ביטחוניים. היאחזויות ניטשו או שינו מקום כבר קודם לכן, אולם בגלל גורמים כלכליים, חקלאיים או מכיוון שהסיבה הביטחונית להקמתן התייתרה.

אזרוחה של נח"ל גולן הרחק מהגבול, העברתה של גשור לאזור מערבי יותר וההשתתפות המעטה של חיילי היאחזויות הבקעה בפעילות כנגד המחבלים מעידים על שינוי מהותי בתפיסת ההתיישבות הביטחונית. ההיאחזויות נחשבו כמועילות בעיקר בהיבטים הטריטוריאליים: יצירת אפשרות ל'נעיצת קנה' ראשונית באזורים שנכבשו במלחמה. אולם לגבי ההיבטים הביטחוניים לא נחשבו ההיאחזויות, וקל וחומר היישובים האזרחיים, כמועילים. בישיבת ממשלה בה נידונה תוכנית להקמת היאחזויות בפתחת רפית, בקעת הירדן ורמת הגולן אמר שר הביטחון דיין כי בטווח הארוך תועיל הקמת היאחזויות מבחינה מדינית לקביעת המפה העתידית של המדינה אולם לטווח הקצר אין כל תועלת ביטחונית בהקמת היאחזויות ומוטב להפנות את התקציבים ואת כוח האדם של הנח"ל כדי להקים בסיסים צבאיים ליד הגבולות.²²⁶ השר מרדכי בנטוב אף סבר שהקמת היאחזויות תזיק למצב הביטחוני מכיוון שהן תשמשנה כיעד לפעולות טרור והפגזות.²²⁷ בישיבת ועדת השרים לענייני התיישבות לאחר מלחמת יום הכיפורים טען ראש הוועדה השר גלילי: "בימי מלחמת העצמאות טבע יצחק טבנקין את המטבע שלא נפנה אף כבשה ואף ילד... ההנחה הזו אין לה שחר לגבי התנאים של 1973".²²⁸ ניתן להעלות על הדעת מספר גורמים שהביאו להתפתחות דרמטית זו:

- א. **שינוי באיומים הביטחוניים:** ריבוי ההפגזות מעבר לגבול על יישובים ישראלים, מציאות שאמנם התרחשה אולם הייתה תדירה פחות עד למלחמת ששת הימים, הביא להכרה כי כל אלמנט אזרחי (או חצי אזרחי במקרה של היאחזויות הנח"ל) גורם לדאגה מרובה בעוד מידת התועלת שלו פחותה.²²⁹
- ב. **שינוי בתפיסה הביטחונית של הגנת הגבולות:** הסבר נוסף להעתקת היאחזויות הגולן מערבה הוא התפתחותו של עומק אסטרטגי להגנה על גבולות המדינה, וההכרה כי לא כל

²²³ שמעון אבידן אל משה נצר, 24.9.1970, 117/1687/1985, א"צ.

²²⁴ כך ראו להשוואה את ההתבטאויות בקשר לחיילי הנח"ל שנפלו באלמגור שהובאו בפרק השביעי של עבודה זו.

²²⁵ ויתקון, 'תכניות ראשוניות בגולן', עמ' 16.

²²⁶ פרוטוקול ממשלת ישראל, 26.1.1969, ג"מ. דיין הדגים את דבריו בהתייחס להיאחזויות העתידיות בפתחת רפית בתגובה לשאלת השר חיים משה שפירא האם נקודות אלו חשובות מבחינה ביטחונית: "אם אתה שואל אם זה חשוב, אפשר מבחינה ביטחונית לחיות בלעדיו [כך במקור]... אם הצבא ירצה להקים כאן נקודה צבאית הוא יכול להקים אותה בלי הנח"ל. הוא יכול לעלות על גבעה ולהקים שם נקודה צבאית. אני מחשיב את ההתיישבות של הנח"ל מבחינת המפה העתידה. אני מניח שבמקום שאנחנו יושבים בו לא נזוז ממנו, וזה מבחינת קביעת המפה הביטחונית לעתיד".

²²⁷ שם.

²²⁸ פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 13.11.1973, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmzq, ג"מ.

²²⁹ חביו, **ההתיישבות וההגנה המרחבית**, עמ' 227. שניים משלושת החיילים שנהרגו בהיאחזויות הגולן נפגעו מאש מנגד, ולא מהתמודדות עם חוליות מחבלים.

דונם אדמה שנכבש במלחמת ששת הימים אכן יוותר בשליטה ישראלית בתום סבבי שיחות עתידיות בין ישראל למדינות ערב. במצב שכזה, לא היה כבר טעם במחשבה כי יש להתיישב גם בקו החריש האחרון, ומספיק היה להקים יישובים בשטחים שנכבשו במלחמה, גם אם לא בגבול החיצוני שלהם. ברגע שהיבט זה חלחל לדרגי הביצוע של ההתיישבות הביטחונית כבר לא היה טעם למקם את היישובים וההיאחזויות בסמוך לגבול, במקום בו מידת הפגיעות שלהם גברה.

ג. ההרכב האנושי של ההיאחזויות - שכלל אחוז גבוה של חיילות, הביא לחוסר סבלנות ציבורי כלפי קורבנות בקרב אוכלוסייה זו שכבר לא נחשבה כ'שומרת הספר' אלא ככזו שיש לשמור עליה היטב שלא תפגע. ההפגזות מרחוק גרמו להרג של שלוש חיילות נח"ל,²³⁰ כאשר ככל שידיעתי משגת אלו היו החיילות הראשונות שנהרגו על רקע ביטחוני מאז ראשיתו של מיזם ההיאחזויות. במקרה שכזה ודאי שהלחץ הציבורי כנגד שהייה על קו הגבול היה כבד יותר.

גם בנושא הביטחון היסודי ירדה חשיבותן של ההיאחזויות במערך חסימת הגבול בעת מלחמה כוללת. לראייה - למעט גשור, נח"ל גולן ואולי גם נח"ל ים אף היאחזות לא הוקמה בנקודה המאפשרת התגוננות מיטבית מפני פלישה של צבאות סדירים. נקודת המבחן שסמלה את ירידתו של מערך ההגמ"ר הייתה פינויים המהיר של יישובי רמת הגולן במהלך מלחמת יום הכיפורים. ההיאחזות גשור, שנמצאה באותה העת במיקומה החדש - הרחק מקו הגבול, לא הייתה יוצאת דופן ולמרות התמרמרותם של חייליה הם קבלו פקודה לנטוש את ההיאחזות.²³¹ פקודת הנטישה לחיילי גשור שנתנה בעוד שצה"ל משווע לכוח אדם לוחם בגזרה הדרומית של רמת הגולן, מראה כי מלכתחילה לא היו אמורות ההיאחזויות להשתלב במאמץ לבלימת פלישת כוח אויב סדיר. כלקח מהמלחמה ניסה צה"ל לבנות בשנית את עוצמתו של מערך ההגנה המרחבית בצפון, אולם תהליך זה חורג מגבולות הזמן של עבודה

זן.²³²

²³⁰ בנוסף לשתי ההרוגות בהיאחזויות הגולן נהרגה גם חיילת בצופר, לאחר שחוליית מחבלים שחדרה לתחום ישראל ירתה פגזי מרגמה על ההיאחזות. 'חיילת נהרגה בהתקפת חבלנים על היאחזות נח"ל צפור בערבה', **הארץ**, 31.12.1968.

²³¹ חיילות ההיאחזות קבלו פקודה לעזוב אותה כבר בצהרי יום שבת, היום הראשון לחלימה. החיילים עזבו את גשור ביום ראשון לפנות בוקר. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 96-97.

²³² פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 13.11.1973, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmzq, ג"מ; חביו, **ההתיישבות וההגנה המרחבית**, עמ' 51; 155-156.

פרק תשיעי: היערכות פיקוד הנח"ל לאחר מלחמת ששת הימים וראשיתו של מושג ה'היאחזויות האזרחיות'

מטרתו של פרק זה הוא לדון בתפקידו של מיזם ההיאחזויות בחודשים הראשונים שלאחר מלחמת ששת הימים, חודשים בהם התעצבה המדיניות של ישראל בנוגע לשטחים שנכבשו במלחמה. מיזם ההיאחזויות בא לידי ביטוי בתקופה זו בשני אופנים: א. בתכנון להקמת היאחזויות בשיטה ה'מסורתית', על ידי חיילי הנח"ל. ב. בניסיון ראשון במינו להקים היאחזויות על ידי אזרחים. גבולות הזמן של פרק זה הן ממלחמת ששת הימים ועד לאוקטובר 1967, אז הוקמה ההיאחזות ה'צבאית' הראשונה - שניר.

הרקע: עמדות ראשוניות בממשלה ובצה"ל לגבי עתיד השטחים

כפי שכתב לעיל, לאחר מלחמת ששת הימים נוצרה לראשונה בהנהגה הישראלית דילמה האם יש להשתמש בכלי ההתיישבות כדי להרחיב או גבולות הטריטוריה, או להימנע מלעשות בו שימוש בגלל גורמים מדיניים ודמוגרפיים. לאחר דיונים ראשוניים במהלך המלחמה ומיד לאחריה,²³³ התכנסה ב-15 ביוני, חמישה ימים לאחר סיומם של הקרבות, ועדה מצומצמת של חמישה שרים שמונתה על ידי ועדת השרים לענייני ביטחון, בכדי להתחיל ולגבש תוכניות לגבי עתידם של השטחים.²³⁴ בוועדה השתתפו ראש הממשלה לוי אשכול והשרים אבא אבן, יגאל אלון, משה דיין ומנחם בגין. לגבי השטחים שנכבשו ממצרים ומסוריה התגבשה הסכמה כי יש להעמידם כקלף מיקוח בתמורה לחוזי שלום והסכמי ביטחון. בנוגע לעתיד הגדה נחלקו הדעות: בגין טען כי יש להכליל את הגדה והרצועה בתחומיה של המדינה, להתחיל בתהליך אזורי של התושבים הערבים ובמקביל להגביר את הילודה היהודית והעלייה כדי להתמודד עם האתגר הדמוגרפי; אלון הציע לספח את מזרח הגדה והר חברון, ולהקים אוטונומיה פלסטינית במערב השטח; דיין הסכים שאין לסגת מהגדה אולם התנגד להתיישבות כלשהיא בשטח. הצד השווה בשלוש ההצעות היה שהן קבעו, לפחות לטווח הזמן הקרוב, את גבולה של ישראל לאורך נהר הירדן וסתמו את הגולל על

²³³ בערב שלאחר תום המלחמה התכנסה בביתו של אשכול פגישה משולשת, בהשתתפות אשכול, יוסף ויץ ורענן ויץ - יו"ר המחלקה להתיישבות של הסוכנות. בפגישה נידונה הצעתו של שר הפנים חיים משה שפירא להתיישב באופן מיידי בגוש עציון. יוסף ויץ ואשכול התנגדו להצעה של שפירא, או לפחות ליישומה המיידי, ואילו רענן ויץ הציע: "לכלול בירושלים העתיקה מקלנדיה - עטרת ועד לגוש עציון" ולספח שטח זה למדינת ישראל. גם לרענן של רענן ויץ התנגדו אשכול ויוסף ויץ וסברו כי "בלתי הרחב כרגע את גבולות העיר מחוץ למתאר ירושלים השלמה". ויץ, יומני, חלק ו', עמ' 249-250. דיונים אחרים נערכו במסגרת צבאית. ראש מחלקת מחקר באמ"ן, שלמה גזית המליץ על נסיגה לקווי טרום המלחמה בתמורה להסכמי שלום. לעומתו המליץ יובל נאמן על ביסוס 'גבולות טבעיים' בהתאם לכיבושי המלחמה והקמת מדינה אוטונומית פלסטינית. גזית, **פתאים במלכות, עמ' 138-140**; פדהצור, **ניצחון המבוכה, עמ' 39-40**.

²³⁴ על הנסיבות למינוי הוועדה המצומצמת ראו: גלבר, **הזמן הפלסטיני, עמ' 68**.

מו"מ עם ירדן.²³⁵ לעומת זאת העדיפו אשכול ואבן לפתוח במשא ומתן מול חוסיין מלך ירדן בכדי לקבוע את עתידה של הגדה המערבית.²³⁶

בצהרי אותו היום התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון בהרכבה המלא, בהשתתפות אשכול ושנים עשר שרים נוספים, כדי לדון בהצעות שעלו בוועדה המצומצמת. יוזמי שלוש ההצעות, דיין בגין ואלון, ניסו לעשות נפשות לתוכניותיהם. אלון חזר על הצעתו להכליל את ירושלים המורחבת, הר חברון והרצועה המזרחית בשטח ישראל, וקרא להקמת תריסר יישובים, קיבוצים ומושבים בגזרת חברון- בית לחם, ובאופן מידי רצועה של חמש- שש "היאחזויות לא צבאיות" לאורך נהר הירדן וים המלח.²³⁷ זו הייתה הפעם הראשונה בה עלתה הצעה להקמת 'היאחזויות לא צבאיות', מושג שלא היה קיים עד לאותה העת. לאחר דיון ארוך בהצעות החורג ממסגרת מאמר זה, בחרה הוועדה שלא להכריע. בניגוד להצעות ברורות כלפי השטחים שנכבשו מסוריה וממצרים, שם הייתה נכונות להחזירם תמורת חוזי שלום ותנאים נוספים, לא הוצגה עמדה אחידה לגבי הגדה המערבית. הוועדה בהחלטותיה קבעה כי: "ימשך המשטר הצבאי בגדה המערבית, כשלב מעבר, תוך פתרון קונסטרוקטיבי לטווח הארוך; ישראל מוכנה להיפגש לשיחות עם מלך ירדן, תוך מגמה להגיע ליחסי שכנות טובים ולהגיע לאיחוד כלכלי בין שתי המדינות; גבול ישראל עם ירדן הוא נהר הירדן".²³⁸ בשלב זה טרם התקבלו החלטות קונקרטיות לגבי התיישבות כלשהיא, אזרחית או צבאית.

מספר ימים מאוחר יותר, לאחר ארבע ישיבות סוערות, לא הצליחה גם ממשלת ישראל לקבל החלטה מוסכמת בעניין הפתרון הרצוי לגדה, ואילו לגבי רצועת עזה התגבש קונצנזוס כי היא תישאר בשליטה ישראלית. לעומת זאת התגבשה החלטה 'סודית' לפיה ישראל תהיה מוכנה להחזיר את רמת הגולן לסוריה ואת סיני למצרים במסגרת הסכמי שלום.²³⁹

לעומת משרע הדעות הרחב שנשמע בישיבות הממשלה ובוועדת השרים לענייני ביטחון כלפי הפתרון הרצוי לעתיד השטחים הרי שבצמרת צה"ל היו הדעות הומוגניות יותר. בשני דיונים שנערכו במהלך דצמבר 1967 הביעו רוב הנוכחים את התנגדותם לנסיגה לגבולות שביתת הנשק בכלל החזיתות. ראש מה"ד אריאל שרון התבטא אף בחריפות כנגד כל אפשרות של נסיגה וטען: "לדעתי הגבולות שצריך להחזיק אותם הגבולות הנוכחיים, ללא כל נסיגה ללא כל הסדר שיבטיח שליטה צבאית מוחלטת שלנו בשטח. זה ממילא אומר: להחזיק את המצב הנוכחי".²⁴⁰

²³⁵ בכנס סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל טען דיין כי: "אינני מאמין שמישהו יחתום איתנו חוזה שלום... אני מאמין שאנו נמשיך לשבת בשטחים האלה". דברי דיין בכנס סגל הפיקוד הבכיר, 29.6.1967, 24/45/2008, א"צ.

²³⁶ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בבוקר, ג"מ. במקביל הקים אשכול וועדה של מומחים ומנכ"לם של משרדי ממשלה שתדון במצב הכלכלי בשטחים שנכבשו במלחמה ותכין תוכנית פיתוח שלהם. ראו: לוי אשכול לפרופ' ר. בקי, 20.7.1967, תיק 74, א"א. ומסמכים רבים ונוספים בתיק זה.

²³⁷ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ.

²³⁸ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ.

²³⁹ ראו ניתוח של דיונים אלו ודיון בשאלת הכנות של ישראל בהצעה ה'סודית' אצל: פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 55; גלבר, **הזמן הפלסטיני**, עמ' 70-72; גלבר, 'הדרך להחלטת האו"ם 242', עמ' 434-436; Raz 'The Generous Peace', pp. 85-108.

²⁴⁰ נדל, **בין שתי המלחמות**, עמ' 96-100; דרורי, **אש בקוויים**, עמ' 38-40. אמנם היו נוכחים שהתבטאו יותר במתינות, כמו הרמטכ"ל רבין שהציע שילטון אזרחי- ירדני או פלסטיני בגדה יחד עם שליטה צבאית ישראלית, ונסיגה מחלק ממדבר סיני כחלק מהסכם עם מצרים, אולם דעות שגרסו נסיגה ישראלית מוחלטת באחת החזיתות (כפי שהוחלט בממשלת ישראל בנוגע לנסיגה מרמת הגולן ומסיני) לא נשמעו.

הניסיונות שנכשלו להקים היאחזויות נח"ל צבאיות מייד בתום המלחמה

במקביל לישיבות בממשלה ובוועדת השרים לענייני ביטחון החלו הגופים הצבאיים לתכנן הקמה של היאחזויות נח"ל בשטחים שנכבשו. התכנונים נעשו כהמשך לתנופה ההתיישבותית שהתקיימה בפיקוד הנח"ל החל משנת 1963, וכתגובה טבעית לשינויים שיצרה המלחמה. תכנונים אלו לא התבצעו בהתאם להוראות ממשלתיות. טרם המלחמה נכתבה תוכנית להקמת היאחזויות בערבה ובגבול הגדה המערבית,²⁴¹ אולם היה ברור כי תוצאות המלחמה מחייבות שינויים בתוכנית זו. עוזר ראש אג"ם, רחבעם זאבי, הגיש לראש אג"ם עזר ויצמן תוכנית להקמת היאחזויות באופן מיד, וחילק לארבע קטגוריות את ההיאחזויות המוצעות: א. היאחזויות בשטחים מפורזים לשעבר בגבולות מצרים וסוריה. ב. היאחזויות בשטחים שיסופחו לישראל. ג. היאחזויות בשטחים בעלי משמעות ביטחונית בתוך תחומי הקו הירוק. ד. היאחזויות במקומות בהם היו יישובים יהודיים שנטשו במלחמת העצמאות. לגבי קטגוריות ב' וד' קבע זאבי כי אלו "מותנות בהחלטת ממשלה ולא נעסוק בהן במסמך זה, אם כי עלינו להיות נכונים למשימות אלו". זאבי הציע להקים עשר היאחזויות בשטחים המפורזים ובתוך הקו הירוק,²⁴² ולמהר לאזרח את שמונה היאחזויות הנח"ל הקיימות בכדי להפנות כוח אדם לחדשות ומכיוון שאין להיאחזויות הקיימות משמעות ביטחונית לאחר שינויי הגבולות שיצרה המלחמה. כמו כן הציע זאבי להפנות נוער מתנדב מחו"ל להיאחזויות החדשות. זאבי טען כי יש להקים היאחזויות חדשות לא רק מפני השיקולים המדיניים והביטחוניים, אלא גם בשביל: "ההכרח לחדש את הנח"ל ולתת לו תנופה וייעוד חדשים יחד עם המשימות האחרות שהונחתו עליו ושיש בהן משום פגיעה במסגרות הגרעינים שבוי".²⁴³ הצעה דומה להצעתו של זאבי העלו גם ראשי המחלקה להתיישבות, רענן ויץ ויחיאל אדמוני בשיחה עם סגן הרמטכ"ל,²⁴⁴ ובסופו של דבר אישר המטכ"ל בשלב הראשון הקמה של ארבע היאחזויות חדשות.²⁴⁵

בעקבות התוכניות נערך פיקוד הנח"ל לאזרוח מהיר של ההיאחזויות הקיימות ולהקמת שתי היאחזויות בשטחים המפורזים בגבול סוריה (בבניאס ובגשר בנות יעקב) ואחת נוספת בערבה.²⁴⁶ בפועל אכן אוזרחו ההיאחזויות בקצב מהיר: בחודש אוגוסט 1967 אוזרחו צור נתן, מודיעין ומי עמי, ואילו בירנית, שלא נמצא גרעין שיאזרח אותה, ננטשה. בחודשים הבאים אוזרחו יתר ההיאחזויות: חצבה, מעלה גלבוע, קציעות וכרם שלום, והנח"ל היו פנוי לקחת על עצמו משימות חדשות. לעומת זאת לא קמה אף היאחזות חדשה עד לאוקטובר 1967, ארבעה חודשים לאחר

²⁴¹ צבי שמאלי אל רמ"ח הגמ"ר, תוכנית רב שנתית להיאחזויות נח"ל, 12.3.1967, 48/106/1971, א"צ.
²⁴² זאבי נקב במיקום של שמונה נקודות: חמש בשטחים המפורזים שבגבול הסורי (שתיים מתוכן- דרדרה ומטה עוז היו היאחזויות שקמו בשנות ה-50 ונטשו בתחילת 1954), שתיים בגבול הגדה המערבית ועוד אחת בערבה. עוזר ראש אג"ם אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל- נמ"ט, 30.6.1967, 48/106/1971, א"צ.
²⁴³ הרכב כוח אדם של כל היאחזות כזו היה אמור לכלול: 15 אנשי סגל פיקודי, 30 חברי גרעין נח"ל ו-30 מתנדבים מחו"ל שיגיעו להיאחזות לאחר שיוכשרו באולפן ללימוד השפה העברית ויעברו טירונות בת שלושה חודשים. זאבי סבר כי בהתחשב באיומים הביטחוניים המועטים יחסית הרי שהרכב זה יהיה מספק. עוזר ראש אג"ם אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל- נמ"ט, 30.6.1967, 48/106/1971, א"צ.
²⁴⁴ לשכת סגן הרמטכ"ל אל רענן ויץ, היאחזויות- סיכום דיון, 29.6.1967, 293/208/1970, א"צ; יחיאל אדמוני אל המרכז המשותף לתכנון, הצעה להקמת היאחזויות נח"ל חדשות, 6.7.1967, גל- 43389/5, ג"מ.
²⁴⁵ לשכת הרמטכ"ל, סיכום דיון עם רמטכ"ל, 4.7.1967, 123/117/1970, א"צ.
²⁴⁶ אג"ם/הגמ"ר, היאחזויות- סיכום ראש אג"ם, 31.7.1967, 48/106/1971, א"צ.

המלחמה.²⁴⁷ בניגוד למציאות שלאחר מבצע קדש- אז קמו שתי האחזיות תוך פרק זמן קצר במדבר סיני, הפעם התגובה ההתיישבותית של הנח"ל הייתה איטית יותר. עניין זה נבע מההשקעה בפירוק ההיאחזיות הקיימות ומהערפל המדיני סביב עתיד השטחים שנכבשו במלחמה.²⁴⁸

בשבועות שלאחר המלחמה החלו לעלות רעיונות מצד גורמים אזרחיים להקמת האחזיות שיאוישו בידי אזרחים ולא בידי חיילים. אגף הנוער והנח"ל דחה פנייה של אנשי כפר עציון, שיישובם נחרב במלחמת העצמאות להקים האחזות 'אזרחית' בשטח גוש עציון. ראש האגף יהודה שוסטר השיב כי אין בסמכותו, או בסמכות גוף אחר בצה"ל לאשר הקמת האחזות נח"ל ללא אישורה של הממשלה.²⁴⁹ במקרה מקביל, בדיון בעניין הקמת האחזות אזרחית ברמת הגולן, טען מרכז התכנון במשרד החקלאות בתגובה לבקשת המחלקה להתיישבות כי רק לממשלה יש אפשרות לאשר הקמת האחזות.²⁵⁰ עניין זה היווה שינוי מדיניות לעומת הנהוג בשנים 1967-1951, אז מרבית ההיאחזיות לא קיבלו את אישורה של ממשלת ישראל. השינוי התבצע ככל הנראה עקב החשש מ'פרצה קוראת לגנב' ומניסיון לאשר הקמת יישובים יהודיים בשטחים שנכבשו בדרך העוקפת את מוסדות המדינה.²⁵¹

המאבק על ההיאחזיות האזרחיות והקמת האחזות אזרחית ראשונה בגולן

כדי למקסם את האפקטיביות של השליטה הישראלית הציע דיין במהלך אוגוסט 1967 בדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון, כי ישראל תבנה בסיסים צבאיים ברחבי הגדה שישמשו את בתי הספר להדרכה של צה"ל, במקומם של בסיסים ירדנים נטושים. חמשת הבסיסים המוצעים היו: בזבבדיה (בזק)- בין שכם לג'נין, בחוארה שמדרום לשכם, בביתין שליד רמאללה, בגוש עציון ובחורבת מג'נונה שבדרום הר חברון (מפה 7).²⁵² כסעיף נוסף לתוכניתו הציע דיין להקים ליד חלק מהבסיסים מקום למגורי משפחות החיילים והאחזיות נח"ל שיעבו את המאחזים הצבאיים על גב ההר. בשלב הראשון הציע דיין להקים שתי האחזיות בסמוך לבסיס שבגוש עציון, כיוון ששם נמצאת קרקע זמינה שנרכשה בעבר על ידי קק"ל. אשכול וחברי ממשלה נוספים התנגדו לרעיון ההיאחזיות והעלו שלושה נימוקים עיקריים כנגד הקמתן: החשש מלחץ בין לאומי שיתעורר בעקבות הקמתן; הרצון להימנע מהכללת הגדה בתוך המדינה שתגרום להפיכת מיליון ערבים לאזרחים; התקדים שנקבע לאחר מלחמת סיני, אז פונו האחזיות הנח"ל עם נסיגת צה"ל מחצי האי- והרצון להימנע מעקירת מתיישבים מבתיים אם תתקבל החלטה על נסיגה מהשטח. אשכול

²⁴⁷ רשימת האחזיות הנח"ל, 10.1978, 262/1687/1985, א"צ; משה נצר אל עוזר שר הביטחון, האחזיות נח"ל, 7.1.1968, 7/12-7, 3, אי"ט; ללא שם שולח, תוך חודש אחד מאזרח הנח"ל חמש מתוך שמונה מהאחזיות, 8.1967, 8/12-7, 8, אי"ט.

²⁴⁸ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 7/12-7, 1/6, אי"ט.

²⁴⁹ יהודה שוסטר אל אברהם שטרן, ללא תאריך, מיכל 23/4, אכ"ע.

²⁵⁰ מרכז התכנון אל יחיאל אדמוני, 29.9.1967, גל- 43389/5, ג"מ.

²⁵¹ גם ועדת החוץ והביטחון של הכנסת המליצה שכל החלטה בעניין השטחים שנכבשו במלחמה תתקבל אך ורק על ידי הממשלה, וכל הודעה בעניין תיעשה אך ורק על ידי ראש הממשלה, שר החוץ או מי שהוסמך לעניין זה מטעמם. דוד הכהן אל לוי אשכול, 8.9.1967, תיק 74, אי"א.

²⁵² כבר שבוע טרם ישיבת הוועדה בדקו גורמים בצבא ובמשרד החקלאות את הנקודות המוצעות בתוכנית של דיין ואת היצע הקרקעות החקלאיות בסביבותיהן. לאור הסיור טען אהרון חרסינה במכתב אל סגן הרמטכ"ל כי ישנה אפשרות להקים יישובים חקלאיים קטנים במקום, אולם היצע הקרקעות הדל מחייב שימוש בהפקעת קרקעות מידי הערבים תושבי הסביבה. אהרון חרסינה אל סגן הרמטכ"ל, מחנות בגדה- נמ"ט, 11.8.1967, 233/208/1970, א"צ.

אף נזף בדין על נתינת הוראה לצה"ל להקים את הבסיסים וההיאחזויות טרם דיון מסודר בוועדה. בסופו של דבר החליטה הוועדה שלא להכריע בהצעתו של דין טרם קבלת תוכנית ממשלתית עקרונית לעתיד הגדה.²⁵³

שישה ימים לאחר מכן, בעת ישיבת ממשלת ישראל, חזר דין על תוכניתו להקמת הקומפלקסים שיכללו בסיסים צבאיים, מגורי משפחות, היאחזויות נח"ל צבאיות וצירי חיבור לישראל. השר ישראל ברזילי הבדיל בין בניית הבסיסים - שהייתה לדבריו בעיה צבאית דחופה ונצרכת לבין ההיאחזויות ומגורי משפחות החיילים, שתהיה "מעין קו מזיינו של ההתיישבות" וטען שאין להכריע בהצעה זו טרם קבלת פתרון כולל לשאלת הגדה. בעקבות התנגדותו של ברזילי והתנגדותם של שרים נוספים התקבלה הצעתו של דין רק בחלקה: הממשלה אישרה רק את הקמת חמשת הבסיסים, ולא את הקמת ההיאחזויות הצבאיות ומגורי המשפחות של צידם.²⁵⁴ למרות שהממשלה לא אישרה את ההצעה הורה אהרון חרסינה, ראש מחלקת התיישבות והגמ"ר בצה"ל לפעול להפקעת כ-20,000 דונם סביב שטחי הבסיסים בכדי להקים בעתיד היאחזויות נח"ל לצידן,²⁵⁵ והמטכ"ל החל לקדם תוכנית להיאחזויות בבסיסים אלו ובמקומות של יישובים ישראלים שניטשו במלחמת העצמאות.²⁵⁶ גם המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית פעלה לאיתור נקודות להיאחזויות ב'אגרופים' שהציע דין ובמקומות נוספים בשטחים שנכבשו במלחמה בלי שהתקבלה החלטת ממשלה בעניין זה.²⁵⁷

מה הייתה מהות הצעתו של דין בדבר הקמת הקומפלקסים הצבאיים: האם אכן התכוון באמת ובתמים ליישב בנקודות אלו אך ורק חיילים או שמא היה זה חלק מתמרון פוליטי מתוכנן שבסופו יקומו יישובים אזרחיים? הפרוטוקולים מראים כי בכל מקום שהועלו הצעות להתיישבות או היאחזות אזרחית בצד ההיאחזויות הצבאיות שלל דין הצעות אלו באופן מובהק.²⁵⁸ מנגד, עוזר ראש אג"ם רחבעם זאבי טען לאחר זמן: "למה משה דין התכוון? הוא לא התכוון נח"ל, הוא התכוון ליצור את העובדה של 5 מאחזים שתצמחנה מהם ערים או עיירות יהודיות לשליטה במקומות מפתח".²⁵⁹ כך או כך, תוכניתו של דין גרמה לטשטוש הקו שבין אחיזה צבאית גרידא לבין התיישבות בשטחי הגדה, היות והיאחזות נח"ל הינה ייצור כלאיים בין בסיס צבאי לבין יישוב חקלאי-אזרחי. הטשטוש גרם בעקבותיו למגוון של הצעות התיישבותיות: השרים אלוך ומשה חיים שפירא, השתמשו בתוכניתו של דין כב"תנא דמסייע", להקמת היאחזויות ויישובים

²⁵³ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 14.8.1967, ג"מ. ראובן פדהצור ויצחק חביו קובעים כי תוכנית ה'אגרופים' של דין, בניגוד לתוכנית ההתיישבות בבקעה של אלוך משקפים דרך הסתכלות שונה על מערך ההגנה הרצוי למדינה בתקופה שלאחר המלחמה ומקורה עוד במחלוקת שהתקיימה בין השניים בשנות ה-50 על יכולותיו של מערך ההגנה המרחבית. כך, אלוך-שראה חשיבות גדולה בערכו של מערך ההגנה המרחבית (הגמ"ר) סבר כי יש לבסס את תפיסת הביטחון הישראלית על יישובים שיימצאו בגבולות ויבטיחו את הביטחון ליד הגבול. לעומת זאת דין שלא ראה ערך רב במערך הגמ"ר משמעותי ואף התנגד בתקופת כהונתו כרמטכ"ל למיזם היאחזויות הנח"ל סבר כי אין צורך ביישובים שימצאו על הגבולות ומוטב להתבסס על בסיסים בגב ההר וכוחות הצבא יעבדו בדרך של הגנה ניידת. פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 124-125; חביו, **ההתיישבות וההגנה המרחבית**, עמ' 58.

²⁵⁴ פרוטוקול ממשלת ישראל, 20.8.1967 (ישיבות בבוקר ובצהריים), ג"מ. נראה כי בעת שאושרה ההצעה הבסיסים כבר היו מאוישים בחיילי צה"ל. ראו: לשכת ראש אג"ם אל הרמטכ"ל, היאחזויות בגדה המערבית, 233/208/1970, א"צ.

²⁵⁵ אהרון חרסינה אל לשכת ראש אג"ם, תכנון עליית היאחזויות ויישובים, 12.9.1967, 106/48/1971, א"צ. עוזר ראש אג"ם אל הרמטכ"ל, היאחזויות בגדה המערבית, 11.8.1967, 233/208/1970, א"צ.

²⁵⁷ המחלקה פעלה לאיתור מקומות להיאחזויות בגוש עציון, בבקעת הירדן, במובלעת לטרון, בנקודות גב ההר על פי תוכנית האגרופים של דין, ברמת הגולן ובסיני. רענן ויץ אל לוי אשכול, 18.9.1967, תיק 74, א"א.

²⁵⁸ ראו לדוגמה: פרוטוקול ממשלת ישראל, 20.8.1967 בבוקר, ג"מ.

²⁵⁹ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 7-12/6/1, אי"ט.

אזרחיים. שפירא הוסיף לתוכנית של דיין נדבך נוסף: ישראל תיישב יהודים במקומות בהם הייתה התיישבות יהודית טרם מלחמת העצמאות- בעיר העתיקה ובגוש עציון, עטרות, נווה יעקב ובית הערבה.²⁶⁰ אלון עמד על ההבדל בין נוכחות של בסיסים צבאיים לבין נוכחות של מתיישבים:

אינני מתאר לעצמי שאפשר לקוות, ולו גם תקווה קלושה, של מאבק ממש על גבולות הארץ, רק על ידי בסיסים צבאיים. טבען של יחידות צבא שכשם שהן באות כך הן נסוגות, אם יש פקודה. גם השר דיין וגם אני טעמנו יותר מפעם אחת את מרורי הנסיגות. לא כן הדבר כאשר מקימים התיישבות והיאחזות... נקודה צבאית מתקפלת בעת הצורך, ונקודת יישוב אינה מתקפלת.²⁶¹

שבועיים מאוחר יותר טען השר זרח ורהפטיג בישיבת ממשלה: "לאחר שהיו לנו ישיבות בעניין הגדה המערבית קראתי שבכל אופן עומדים להקים היאחזויות נח"ל במקום אחד או שניים. אם מקימים היאחזויות נח"ל, מדוע לא יקימו כאלה גם בגוש עציון, במקום שגרעין נח"ל מוכן ומחכה ולוחץ מאוד".²⁶² ודאי שורהפטיג לא דייק, בטעות או בכוונת מכוון, בהציגו את החלטת הממשלה מה-20 באוגוסט שאישרה להקים אך ורק בסיסים צבאיים ודחתה במופגן את התוכנית להקמת היאחזויות; אולם דומה היה שעם קבלת האישור החלקי להצעת דיין נפתח פתח להקמת 'היאחזויות אזרחיות' בגדה ובמקומות נוספים, גם אם לא הוגדר מה מהותן.

בסוף אוגוסט קיבלה הממשלה החלטה שאפשרה הקמה של היאחזות אזרחית ראשונה בגולן. הדיון עסק בעיבוד שטחים ברמה, שהתבצע על ידי חברי היישובים שבעמק החולה (ובתמיכת השר אלון) החל מאמצע יולי בעליקה.²⁶³ חברי הממשלה נזהרו מלהכריז בדיון באופן מוצהר על הקמת היאחזויות או יישובים, אולם היה ברור לאשכול כי: "אם ישנם מטעים, צריך לשמור עליהם. יש וודאי להסמיך את העובדים לאיזה בנינים שישנם, ואחרי-כן נראה". למרות שהחלטה רק קראה ל'עיבוד קרקעות ברמת הגולן' הרי שהיא הסמיכה את שר הביטחון, שר העבודה ושר החקלאות להביא ליישומה של ההחלטה באופן הנראה להם. לשרי הממשלה היה ברור כי אופרציה של היאחזות נח"ל, שמתיישביה ישמרו על השטחים החקלאיים, היא אכן אופציה סבירה אם כי מוטב שלא לפרסמה בריש גלי.²⁶⁴ שלושה ימים מאוחר יותר, בעת ישיבה מצומצמת של שלושת השרים שהוסמכו אכן הוחלט על הקמת שלוש היאחזויות ברמת הגולן לצורך עיבוד חקלאי של השטחים,²⁶⁵ וכך ניתן אישור בדיעבד להימצאותו של הגרעין האזרחי בעליקה ולהיאחזות אזרחית ראשונה.²⁶⁶

²⁶⁰ פרוטוקול ממשלת ישראל, 20.8.1967 בצהריים, ג"מ.

²⁶¹ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 14.8.1967, ג"מ.

²⁶² פרוטוקול ממשלת ישראל, 3.9.1967, ג"מ.

²⁶³ קפינס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 188; אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 23-25. ניסיון ההתיישבות על ידי המחלקה להתיישבות. ויץ, **המחרשה הגדולה**, עמ' 99.

²⁶⁴ פרוטוקול ממשלת ישראל, 27.8.1967, ג"מ. ראובן פדהצור טוען כי התקיימה 'מניפולציה על החלטת הממשלה' שאשרה רק עיבוד קרקעות ולא הקמת היאחזויות. אולם עיון בפרוטוקול הישיבה של ב-27 באוגוסט מראה כי לשרים נרמז ברמזים עבים ביותר כי ההחלטה בפורום המצומצם תוביל להקמת היאחזויות, אלא שאין לפרסם החלטה זו בפומבי. גם בישיבת ממשלה שנערכה שבוע מאוחר יותר, ב-3 בספטמבר, בה בישר דיין לשרי הממשלה על הקמת ההיאחזויות בגולן לא הזדעקו השרים כנגד ההחלטה, למעט התנגדות רפה שהשמיע שר התיירות משה קול. פרוטוקול ממשלת ישראל, 3.9.1967, ג"מ.

²⁶⁵ קפינס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 175.

²⁶⁶ לימים עבר הגרעין למרגלות הר בנטל והקים את קיבוץ מרום גולן.

הקמת ההיאחזות האזרחית בעליקה עברה ללא תגובה בין לאומית משמעותית. תהליכים מדיניים נוספים גרמו לשרים להבין כי החלטה על הקמת יישובים בשטחים שנכבשו במלחמה לא תגורר תגובה בין לאומית חריפה. מושב החירום של האו"ם שהתכנס באמצע יוני 1967 לא הוביל להחלטות אופרטיביות כנגד ישראל.²⁶⁷ בעקבות פרסום החלטות ועידת חרטום בסוף אוגוסט ששללו משא ומתן עם ישראל טען מנכ"ל משרד ראש הממשלה יעקב הרצוג כי מצבה של ישראל הוטב, הלחץ עבר למדינות ערב ו"אנו מחזיקים בשטחים, יש לנו שהות לחשוב ולתכנן ואולי גם לפעול".²⁶⁸ לפי הודעה ממשלתית שנתנה לאחר סיומה של הוועידה "ישראל תדבק ביתר שאת בעמדותיה ולא תחזור לתנאים שאפשרו את המלחמה האחרונה".²⁶⁹ השר ישראל גלילי כתב בעיתון הארץ כי: "הסירוב של שליטי ערב מרחיק את השלום ומחייב את ישראל למעשים של ביסוס ונורמליזציה בכל השטחים המוחזקים על ידי צה"ל בידיעה כי השלום אינו קרוב".²⁷⁰

הקמת כפר עציון בתור היאחזות אזרחית שניה וההכרה במגבלות האופרציה

בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיימה ב-13 בספטמבר דנו השרים בהצעה להקמת היאחזות אזרחית בגוש עציון. הדיון התחולל בתגובה ללחץ ציבורי כבד שקרא ליישב מחדש את יישובי הגוש שנחרבו במלחמת העצמאות.²⁷¹ בחודשיים שלאחר המלחמה התנגד אשכול באופן נחרץ להתיישבות בגוש, אולם ככל שעבר הזמן החלה התנגדותו להתמתן. בדיון זה פרס אשכול את הממצאים הראשוניים של ועדת בדיקה מטעם המחלקה להתיישבות שהצביעו על האתגרים המשקיים באזור.²⁷² משלחת של אנשי כפר עציון נפגשה עם אשכול, ובקשה ממנו להחיש את ההתיישבות. אשכול ענה כי אין באפשרותו לתת תשובה, לחיוב או לשלילה, כל עוד מתקיימים הדיונים בין השרים.²⁷³

בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיימה ב-21 בספטמבר קבע אשכול כבדרך אגב, לאחר עיסוק בעניינים אחרים: "בעניין כפר עציון זה בתוכנית ובעוד כמה ימים ניתן יהיה להגיד משהו בעניין זה". אשכול גם הבטיח לנוכחים כי ביום ראשון הקרוב, בעת ישיבת ממשלה, יציגו שר החקלאות גבתי וראש המחלקה להתיישבות רענן ויץ נתונים משקיים לגבי שטחי גוש עציון. דיון ציין בפני השרים: "אנו מוכנים ומזומנים ונביא לישיבת הממשלה הבאה את הנתונים עם מפות וסימונים, ואפשר יהיה לבצע זאת. רענן ויץ היה אצלי על הבוקר. הוא נלהב וביקש אישור לזה. ביקשתי חומר לבדיקה והוא המציא לי זאת. נתתי הוראה לאשר זאת".²⁷⁴

לא ברור מה אישר דיון לויץ לבצע, בעוד משפט קודם לכן התחייב דיון להביא את הסוגייה לישיבת ממשלה. אולם לראשונה ניכר כי אשכול ודיון התייחסו באופן חיובי לאפשרות הקמת

²⁶⁷ גלבר, 'הדרך להחלטת האו"ם 242', עמ' 441-443. הנשיא ג'ונסון (Johnson) הטיל וטו על ניסיונות לאלץ את ישראל לסגת ללא הסכמתה. שם, עמ' 446-447.

²⁶⁸ שם, עמ' 450. ראו את תגובת ישראל להחלטות הוועידה אצל: פרוטוקול ועדת חוץ וביטחון, 5.9.1967, ג"מ.

²⁶⁹ גלבר, **התשה**, עמ' 61.

²⁷⁰ קפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 130.

²⁷¹ פרוטוקול ממשלת ישראל, 10.9.1967, בצרהיים, ג"מ; 'קריאה ליישב מחדש את גוש עציון', **הצפה**,

9.8.1967; 'בני גוש עציון מצפים ליישוב מהיר של הגוש', **דבר**, 30.8.1967.

²⁷² פרוטוקול ועדת שרים לענייני ביטחון, 13.9.1967, ג"מ.

²⁷³ פרוטוקול ממשלת ישראל, 10.9.1967, בצרהיים, ג"מ.

²⁷⁴ פרוטוקול ועדת שרים לענייני ביטחון, 21.9.1967, עמ' 30, ג"מ.

ההיאחזות בגוש עציון. מבין השיטין אף נראה כי החלו להרהר באפשרות של הכרעה בסוגייה בעצמם, באמצעות המנגנון הביצועי של המחלקה להתיישבות, וללא צורך בהצבעה בפורום רחב ומסורבל יותר שיקשה על קבלת החלטה. בישיבה זו לא קמה התנגדות מצד השרים לתוכנית, בניגוד להתנגדויות העזות שנשמעו במהלך הישיבות באמצע אוגוסט לכל אפשרות של הקמת היאחזות אזורית או צבאית בגוש. ניתן להסביר עובדה זו בכך שההתייחסות לסוגיה עלתה כבדרך אגב, והובטח גם כי תובא לדיון בישיבת הממשלה. בנוסף- גדול המתנגדים להתיישבות בגדה, אבא אבן, שהה באותו הזמן במוסדות האו"ם בארצות הברית.

במקביל, הלחץ הציבורי המשיך לפעול את פעולתו. הדיונים הממשלתיים על הקמת ההיאחזויות הודלפו לציבור, ועיתון הצופה דיווח כי: "החלטה עקרונית על יישובו מחדש של גוש עציון תתקבל ככל הנראה בימים אלה".²⁷⁵ קבוצת 'צעירי המפד"ל' וחלק מהדור השני של אנשי כפר עציון איימו לעלות להתיישבות באופן בלתי לגאלי גם אם לא תתקבל החלטה ממשלתית בנושא. הם קבעו תאריך יעד לעלייה: 26 בספטמבר.²⁷⁶

יום לאחר הדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון, ביום שישי 22 בספטמבר, התקיימה הפגישה המכרעת בין אשכול לנציגי כפר עציון. אשכול, שהושפע מחוסר ההתנגדות של השרים להצעת ההיאחזות ומהדו"ח הסופי החיובי של המחלקה להתיישבות, נפגש הפעם גם עם נציגי הדור הצעיר שהתעתדו לעלות להתיישבות ועם חבר הכנסת מיכאל חזני. ראובן פדהצור ויחיאל אדמוני טוענים כי בפגישה לא הבטיח אשכול לאנשי כפר עציון דבר, אלא טען שתוך ימים ספורים יקבלו תשובה סופית.²⁷⁷ לעומת זאת אשכול עצמו, כעבור יומיים, טען כי בפגישה אישר את הקמתה של ההיאחזות.²⁷⁸ גם עדויותיהם של אנשי כפר עציון מצביעות על כך שאישור לעלייה ניתן, גם אם כלאחר יד. בעדויות אלו נזכר גם כי עצם האיום בעלייה ללא אישור היה נוכח בפגישה.²⁷⁹ פרוטוקול חלקי של השיחה המצוי בארכיון יד אשכול מראה כי הבטחה מפורשת לא נתנה למתיישבים,²⁸⁰ אולם דומה כי גם אם אשכול לא אישר בפגישה את העלייה, מכאן ואילך גמלה בדעתו ההחלטה לאשרה, והוא התייחס לעניין זה כחתום וגמור.

יומיים מאוחר יותר, ב-24 בספטמבר, התכנסה הממשלה. בראשית הדיון הציג אשכול את התוכנית המתגבשת ואת הדו"ח הסופי החיובי של המחלקה להתיישבות,²⁸¹ ומדבריו השתמע כי שאלת ההיאחזות בכפר עציון עברה כבר את שלב ההחלטה והיא נמצאת בשלב הביצוע. אל מול שאלת השר קול האם זו התיישבות או היאחזות ענה אשכול- "היאחזות. במשך הזמן גדיים הופכים לתיישבים", כאשר כוונתו הייתה כפי הנראה שבשלב ראשון אושרה היאחזות שתהפוך

²⁷⁵ 'החלטה עקרונית ליישב מחדש את גוש עציון', **הצפה**, 22.9.1967.

²⁷⁶ חוגי הצעירים במפד"ל אל הרב משה נריה, 8.10.1967, אוסף פרטי- יוחנן בן יעקב.

²⁷⁷ פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 192-193; אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 51.

²⁷⁸ פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בצהריים, ג"מ.

²⁷⁹ ליבליך, **ילדי כפר עציון**, עמ' 331-332.

²⁸⁰ בפרוטוקול צוין כי אשכול פרס בפני המשתתפים את הבעיות הכלכליות הטמונות בפיתוח של אזור הגוש עקב המחסור בקרקע חקלאית וציין כי טרם הוכרע עתיד הגדה בממשלה, אולם הבטיח "להפעיל את גורמי ההתיישבות, משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות... לבדיקת המצב, והבטיח שתוך ימים ספורים תינתן תשובה מוסמכת". משלחת בני גוש עציון אצל ראש הממשלה, 22.9.1967, תיק 74, א"א.

²⁸¹ בניגוד לדו"ח הראשוני (המסתייג) של המחלקה להתיישבות לגבי אפשרות ההתיישבות בגוש הנמצא בארכיון יד אשכול, הדו"ח הסופי, החיובי לטענת אשכול איננו בנמצא ולכן בלתי אפשרי לאמת או לעמת את דבריו של אשכול.

בעתיד ליישוב קבע.²⁸² הדיון התחדש לאחר הפסקה בשעות הצהריים, ואשכול המשיך להציג את תוכנית ההתיישבות בגוש עציון. אשכול התבטא בניסוחים עמומים ודו משמעיים: הוא הסתתר מאחורי החלטה שיוחסה כביכול לגורמים המקצועיים, משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות ולא אליו וטען כי התשובה ביחס להקמת ההיאחזות היא "בדרך כלל חיובית" מונח שלא ברור מה משמעותו. לאחר מכן התמקד בשאלות כיצד ניתן לפנות את הפליטים שנכנסו לשטח ומה יהיו המשמעויות ביחס לעתיד הגדה לאחר הקמת ההיאחזות. בתשובה לשאלה נוספת בדבר המעמד של הנקודה- כהיאחזות או התיישבות, ענה אשכול: "זאת תהיה פלוגה צעירה של בחורים שהם בנח"ל, אבל הכוונה היא שזה יעבור להתיישבות".²⁸³

כאן התעוררו השרים ותקפו את אשכול עקב הסמכות החריגה שלקח על עצמו: הרי הצעת ההיאחזות בכפר עציון מעולם לא אושרה בפורום ישיבת הממשלה או ועדת השרים לענייני ביטחון; ההחלטה בממשלה מה-20 באוגוסט יפתה את כוחו של שר הביטחון להקים אך ורק בסיסי צבא, ובפירוש לא היאחזות- לא צבאיות וודאי שלא אזרחיות. השר ברזילי טען, ובדין: "החלטנו על בסיסי צבא ובפירוש נאמר, בלי שיכוני קבע למשפחות ובלי היאחזויות". אשכול הכחיש: "בנוגע למה שדיברנו, דיברנו ההיפך. אמרנו בפירוש ארבע קבוצות, וזאת תהיה האפשרות גם להיאחזות התיישבותית ותהיינה משפחות". השר משה קול התעקש: "זה לא אושר שתהיינה משפחות". אשכול ענה: "זה ייבדק ביום ראשון. ייתכן שזכרוננו מטעני", אולם לא נסוג בו מההסכמה שנתן לאנשי כפר עציון: "כאמור, ביחס לכפר עציון, התשובה הייתה חיובית". בזאת תם הדיון, והצבעה קונקרטית על ההיאחזות בכפר עציון לא התקיימה מעולם.²⁸⁴

ראובן פדהצור טוען כי בהחלטה על ההתיישבות בכפר עציון הוליד אשכול שולל את שרי הממשלה. טענתו מתבססת על שני היבטים: ראשית, אשכול הציג את ההיאחזות בכפר עציון כמתבססת על החלטת הממשלה מה-20 באוגוסט בעוד ההחלטה אישרה רק להקים בסיסים צבאיים; שנית- אשכול הציג את העלייה לכפר עציון ככזו שלא תתרחש בפרק הזמן הקרוב, בעוד העלייה למקום התבצעה שלושה ימים לאחר ישיבת הממשלה.²⁸⁵ יש מידה של צדק בדבריו של פדהצור: אשכול אכן נקט בתרגילים מילוליים וניכר שלא רצה לפרוס את כל פרטיה של העלייה המתוכננת בפני השרים.²⁸⁶ אולם המציאות הייתה ככל הנראה מורכבת יותר: ללא התגבשותה של קואליציה בממשלה שתמכה בהתיישבות בגוש, אשכול לא היה מצליח לצלוח את התנגדויות השרים ברזילי וקול, כאשר נוסח ההחלטה מ-20 באוגוסט- בעד הבסיסים ונגד ההיאחזויות, היה עוד טרי בזיכרונם של שרי הממשלה. לשון אחר: אם מרביתם של השרים או אף חלק ניכר מהם היו מתנגדים באופן עקרוני להתיישבות בגוש, ניתן להניח כי ה'מניפולציה' של אשכול, כהגדרתו של פדהצור, לא הייתה מצליחה.²⁸⁷

²⁸² פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בבוקר, ג"מ.

²⁸³ פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בצהריים, ג"מ.

²⁸⁴ שם. ראובן פדהצור טוען כי החלטה 839 של הממשלה קובעת: "היאחזויות: ראש הממשלה מודיע כי בקרוב תעלה היאחזות לגוש עציון" (פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 193). עיון בפרוטוקול של ישיבות הממשלה מראה כי על סעיף 839 (הדיון בדבר ההיאחזויות מיישיבת הבוקר) לא התקיימה הצבעה.

²⁸⁵ פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 192-194.

²⁸⁶ בנוגע לטענה השנייה: ניתן להניח כי גם אשכול היה מופתע ממהירותה של העלייה אל הקרקע.

²⁸⁷ עקיבא אלדד ועדית זרטל אף מעלים טענה מרחיקת לכת עוד יותר: לדידם, ההחלטה על הקמת ההתנחלות הראשונה בגדה התקבלה "בלי שהממשלה קיימה דיון עקרוני על מדיניות כוללת בעניין ההתיישבות, ועל

הקואליציה התבססה על ארבע רגליים: שרי המפד"ל (ובעיקר חיים משה שפירא וזרח ורהפטיג) שנשארו את הנטל ההיסטורי של נפילת גוש עציון במלחמת העצמאות ורצו בשיבת בני המתיישבים למקומם;²⁸⁸ שרי אחדות העבודה האקטיביסטים, יגאל אלון וישראל גלילי, שתוכניותיהם כללו התיישבות ישראלית באזורים מסוימים בגדה, בין השאר בסביבות גוש עציון;²⁸⁹ הצלע השלישית בקואליציה זו היה משה דיין, שמבחינתו הקמת ההיאחזות בגוש עציון הייתה ראשית הביצוע של תוכניתו בדבר המאחזים הצבאיים בגב ההר. לשלושת הכוחות הללו נוסף גם שר המשפטים יעקב שמשון שפירא, שהביע את דעתו מספר פעמים בישיבות הממשלה כי שונה המעמד החוקי של ההתיישבות בגוש עציון על שטח שנרכש על ידי קק"ל בשנות ה-40 מהתיישבות בשאר שטחי הגדה.²⁹⁰ שפירא נסמך גם על חוות דעת שכתב היועץ המשפטי של משרד החוץ, תאודור מרון, בעניין זה.²⁹¹ חוות הדעת של מרון לא הוזכרה במפורש בישיבות הרלוונטיות אולם סביר להניח כי נתנה 'אור ירוק' להחלטה על הקמת כפר עציון.

כפר עציון עלתה אל הקרקע שלושה ימים לאחר ישיבת הממשלה, ב-27 בספטמבר 1967. עד כמה השפיעה העובדה שהנקודה קמה כהיאחזות נח"ל? למעט כותרות העיתונים שבישרו על הקמת היאחזות בגוש עציון,²⁹² לא הייתה הנקודה בעלת מאפיינים של היאחזות: המתיישבים היו אזרחים בוגרי צבא, והכפיפות הצבאית של היישוב הייתה נתונה לכוחות שישבו במקום מחטיבה 16 ולא לפיקוד הנח"ל,²⁹³ בניגוד לנהוג בהיאחזויות. לעומת זאת, להיותה של הנקודה היאחזות נח"ל הייתה השפעה במובן הפרוצדורלי- בקשר לזמניותו של היישוב. ההחלטה על הקמת היאחזות לא הבטיחה כי כפר עציון יקבל מעמד של יישוב קבע. רק בסוף דצמבר 1967, בעת ביקור של לוי אשכול, קבלו המתיישבים הבטחה כי הנקודה תהפוך ליישוב קבע,²⁹⁴ וגופים צבאיים המשיכו להחשיב את כפר עציון כהיאחזות אזרחית גם בראשית שנת 1968.²⁹⁵ גם מבחינה

ההשלכות ארוכות הטווח וקצרות הטווח של התיישבות יהודית בשטחים". בהמשך מביאים אלדד וזרטל את עדותו של משה לוינגר, ממקימי קריית ארבע על כך שהמתנחלים תמיד ידעו 'לשחק' בגורם הזמן ולהביא את הממשלה להסכין עם העובדות שהתרחשו בשטח. אלדד וזרטל, **אדוני הארץ**, עמ' 22. טענות אלו אינן עומדות במבחן הביקורת, לפחות בהקשר לסוגיית כפר עציון: דיונים נרחבים על משמעות הקמת ההיאחזויות בגדה בכלל ובכפר עציון התקיימו לאורך החודשים שלאחר המלחמה, כפי שהובא לעיל. בהקשר לטענה השנייה, אכן לדעת הקהל הייתה תרומה משמעותית באישור הקמת כפר עציון אולם הקביעה כי כפר עציון הוקם ולאחר מכן אושר בדיעבד איננה נכונה: בישיבת הממשלה ב-24 בספטמבר הבינו כל השרים את משמעות הדיון ולראייה ההתנגדות החריפה של השרים קול וברזילי.

²⁸⁸ כך לדוגמה התבטא השר שפירא בעניין הקשר הגנטי בין המתיישבים להוריהם שנפלו במלחמת העצמאות. פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בבוקר, ג"מ.

²⁸⁹ אלון תמך בפירוש בהקמת יישובים בגזרת בית לחם- חברון (פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ). גם גלילי תמך בהתיישבות מסוימת בשטחי הגדה, אם כי לא ציין היכן.

²⁹⁰ פרוטוקול ממשלת ישראל, 1.9.1967, בצהריים, ג"מ.

²⁹¹ הדו"ח חובר ב-14 בספטמבר והובא לידיעת ראש הממשלה ארבעה ימים מאוחר יותר. ראו: תאודור מרון אל אבא אבן, התיישבות בשטחים המוחזקים, 14.9.1967, מאוחר מתוך:

<http://www.southjerusalem.com/wp-content/uploads/2008/09/theodor-meron-legal-opinion-on-civilian-settlement-in-the-occupied-territories-september-1967.pdf>. ראו ניתוח של מסמכי מרון אצל:

Gorenberg, *The Accidental Empire*, pp. 99-102.

²⁹² 'הולכות ונשלמות ההכנות להיאחזות בגוש עציון', **הצפה**, 27.9.1967; 'גרעין נח"ל עלה להתיישבות על אדמת כפר עציון', **דבר**, 28.9.1967.

²⁹³ אג"ם- הגמ"ר, כפר עציון- סיכום סיור, 27.9.1967, תיק 23/4, אכ"ע. ישראל שדיאל העיד כי בימים הראשונים ניצב שלט מחוץ לנקודה בו נכתב שכפר עציון הינו היאחזות נח"ל. לטענת שדיאל מטרת השלט הייתה לתת לכלי התקשורת הישראליים והבין לאומיים תחושה שאכן קמה היאחזות, בעוד שבפועל קם יישוב. ראיון עם ישראל שדיאל, 17.12.2019.

²⁹⁴ ביקור ראש הממשלה בכפר עציון, 12.1967, מיכל 23/4, אכ"ע.

²⁹⁵ אג"ם/הגמ"ר, יישובים/ היאחזויות, 2.1968, 48/106/1971, א"צ. אין בידינו עדות על מעמד של אזרח ההיאחזות אזרחיות, כפי שנעשה בהיאחזויות הנח"ל.

תקציבית קבלו כפר עציון ומרום גולן תקציבים מתוך סעיף 'היאחזויות בשטחים' של משרד השיכון, בדומה להיאחזויות הצבאית שקמו בסוף 1967.²⁹⁶

במסגרתה של עבודה זו לא ננסה לעמוד על מניעיו של אשכול לאישור ההתיישבות בכפר עציון, החלטה שהושפעה ודאי משיקולים סנטימנטליים שהיו קשורים לסיפור היישובים בשנות ה-40 ולהרג המגינים במלחמת העצמאות;²⁹⁷ אולם ננסה להבין מה הייתה המטרה של שימוש בכלי היאחזויות הנח"ל להתיישבות אזרחית. יגאל אלון, שהיה הראשון שהציע את רעיון היאחזויות האזרחיות קבע כי עליה לקרקע של אזרחים בפורמט של היאחזות ולא בפורמט של יישוב קבע תוכל לסייע להטעיית דעת הקהל העולמית.²⁹⁸ בעקבות התבטאויות כמו זו של אלון טען ראובן פדהצור כי השימוש במושג היאחזויות נועד לצרכי תעמולה גרידא.²⁹⁹ להערכתו, קביעה זו נכונה רק בחלקה ולשימוש בפורמט של היאחזות הנח"ל גם להתיישבות אזרחית הייתה מטרה נוספת, משמעותית הרבה יותר: הגדרת הנקודה בתור היאחזות ולא בתור יישוב קבע נתנה אפשרות להתחיל ולהקים נקודות יישוב ישראליות בשטחים שנכבשו במלחמה מבלי להכריע על עתידם. היאחזויות היו כלי צבאי ומדיני שניתן היה לעשות בו שימוש, אולם כפי שנלמד מהדוגמאות ההיסטוריות, לא הייתה ודאות כי היאחזות תהפוך ליישוב של קבע. כך למשל אל מול השרים עמד התקדים של אופיר ורפיח, שפורקו תוך זמן קצר- עם השלמת הנסיגה מסיני בתחילת 1957.³⁰⁰ בעת הדיונים הסוערים על עתיד השטחים שנכבשו במלחמה, שטמנו בחובם את השאלה האם נכון להקים יישובים שיקבעו עובדות בשטח אולם ייתכן שיצטרכו להיעקר במקרה של החלטה על נסיגה, הייתה הבחירה בצורה של היאחזות נוחה יותר לקובעי המדיניות. היאחזויות גם אזרחיות, לא תבעו החלטה עקרונית על סיפוח שטח. מנגד, היעדרות לתביעה של הקמת היאחזויות אפשרה לרצות את השרים האקטיביסטיים יותר ואת דעת הקהל, שבמקרה של גוש עציון הייתה דומיננטית ונוכחת. הבחירה בשימוש במיזם היאחזויות הנח"ל סמלה הישענות על הדוקטרינות הקיימות, שראשיתן כארבעה עשורים ואולי אף יותר לפני מלחמת ששת הימים: התקדמות בהתאם למצאי הקרקעות בשטח ובסיוע צבאי הדוק למנגנונים ההתיישבותיים לא ממשלתיים,³⁰¹ והמשך בשיטה הציונית של 'עוד דונם ועוד עז'. דוקטרינות אלו אפשרו הימנעות מהכרעה חדה לכאן או לכאן. בתהליך שארך כחודשיים 'סופחה' למיזם היאחזויות הנח"ל קטגוריה חדשה: היאחזויות אזרחיות.

במהרה הסתמן כי הרווח התקשורתי של הצגת ההתיישבות בכפר עציון כהיאחזות הוא מוגבל, כאשר התקשורת הבין לאומית לא בלעה את הפיתיון. בניגוד לשקט היחסי בה עברה הקמת היאחזות האזרחית בגולן, הקמת הנקודה בכפר עציון קבלה פרסום רב, לאומי ובין לאומי והדבר פגע במאמציה המדיניים של ישראל.³⁰² בישיבת ממשלה שנערכה מספר ימים לאחר הקמת הנקודה טען ישראל גלילי:

²⁹⁶ ש. אבני אל ד. סנה, עליות חדשות, היאחזויות והשלמת עליות קיימות, 8.1.1968, ג-23/4649, ג"מ.

²⁹⁷ על עניינים אלו ראו: Ohana, Kfar Etzion, pp. 135-137.

²⁹⁸ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 14.8.1967, ג"מ.

²⁹⁹ פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 194-203.

³⁰⁰ ראו בפרק הרביעי של עבודה זו.

³⁰¹ כך פעלה המחלקה להתיישבות לאיתור הקרקעות ולא משרד ממשלתי כלשהוא.

³⁰² העלייה לכפר עציון התרחשה בזמן כינוס עצרת האו"ם, דבר שהחמיר את הפגיעה הדיפלומטית. ראו למשל את נוסח מכתבו של ראש לשכתו של אשכול אל הנציגות הישראלית בניו יורק וניסיון ההסברה כי "סוכם

אני מציע שיוחלט על פי מתכונת אחת, שעל פיה נערכות ההיאחזויות שעליהן יוחלט, והיא מתכונת של נח"ל או של היאחזויות צבאיות-חקלאיות... אני רואה שום סיבה לכך שאנחנו ננפנף עכשיו במונחים התיישבוניים ולא נסתפק במתכונת צבאית-ביטחונית. צריך להבטיח שההגדרה הזאת לא תהיה בעלמא.³⁰³

גם דיין הסתייג מהרעש הבין לאומי שיצרה העלייה האזרחית לכפר עציון, והציע כי להבא: "נעסוק בהתיישבות אך ורק במסגרת הנח"ל ובמסגרת מחנות צבאיים. ואני חושש שאנחנו מכבידים על עצמנו, כשאנחנו עושים ההפך מזה". דיין הצביע על חוסר התוחלת שבהפניית דעת הקהל הבין לאומית למתרחש בגדה בעוד שהמתיישבים מנו פחות מעשרים איש, ושטח הקרקע החקלאית שסביב לנקודה היה דל ביותר: "אנחנו עושים מעשה של כבשה ומתנפחים בעור של זאב, במקום שאנחנו צריכים לעשות לא מעשה של זאב, אבל של חצי זאב ולהתעטף בעורה של כבשה".³⁰⁴

בסיום הישיבה אישרה הממשלה בהצבעה את שני הסעיפים הבאים: א. כל החלטה על התיישבות בגדה טעונה אישור מוקדם של הממשלה, כולל היאחזויות נח"ל.³⁰⁵ ב. כל ההיאחזויות שעל הקמתן כבר הוחלט-בסיני, ברמת הגולן ובגוש עציון- יהיו במתכונת של נח"ל או של היאחזות צבאית חקלאית.³⁰⁶ אולם הדיון לא השפיע על המציאות בשטח, ובפברואר 1968 דיווחה מחלקת ההתיישבות באג"ם על הימצאותן של חמש היאחזויות אזרחיות: כפר עציון בגדה וארבע היאחזויות ברמת הגולן. היאחזויות אלו אוישו על ידי אזרחים ולא היה להן קשר למנגנון הנח"ל. נקודות אלו קבלו מימון דרך סעיף 'תקציב להיאחזויות' בתקציב המדינה.³⁰⁷

סיכום: ניסיון ה'היאחזויות האזרחיות' וההכרה ביכולתו הבלעדית של הנח"ל ביישוב השטחים

בסיומה של מלחמת ששת הימים נוצרו זרמים מנוגדים שהשפיעו על היחס להתיישבות הביטחונית במדינה. מחד- האווירה הציבורית וההתלהבות שעוררה המלחמה החיו מחדש את מושגי ההתיישבות בספר, ארגונים שונים ומשונים בקשו ליישב את השטחים שנכבשו,³⁰⁸ ובמובנים מסוימים יוקרתו של המעשה ההתיישבותי בציבוריות הישראלית השתוותה רק למעמד שהיה לו בתקופת המנדט. מאידך גרמו הספיקות בדבר עתיד השטחים, שהושפעו מהימצאותה של אוכלוסייה ערבית גדולה, מהתקדים של הנסיגה הישראלית המלאה מסיני בתום מבצע קדש

בממשלה על הקמת היאחזויות חוזר הקמת היאחזויות צבאיות התיישבוניות בגוש עציון". עדי יפה למ"מ ישראל ניו יורק, 23.9.1967, תיק 74, א"א.
³⁰³ פרוטוקול ממשלת ישראל, 1.10.1967, ג"מ. ההגדרה של גלילי נועדה לתקופה תחומה בזמן, שלאחריה באופן הדרגתי תתחיל הממשלה להקים יישובי קבע. בתשובה להסתייגויות קבע גלילי כי אין לראות בהיאחזות נקודה זמנית שאין סיכוי שיתפתח ממנה יישוב קבע: "אינני סבור שהמושג היאחזות נח"ל הוא ארעי בהחלט. הוא יכול להיות ארעי אבל איננו חייב להיות ארעי".
³⁰⁴ פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 49-50. גם בתקופות מאוחרות יותר חששו שרים מלחץ בין לאומי על ישראל בעת הקמת היאחזויות. בדיון בממשלה על הקמת היאחזויות בגולן בבקעה ובפתחת רפיח טען השר משה חיים שפירא: "הגויים אינם טיפשים כל כך. הם תמיד רואים בהיאחזות שלנו באיזה מקום מעשה התגרות...". פרוטוקול ממשלת ישראל, 26.1.1969, ג"מ.
³⁰⁵ הנחיה זו עברה עד מהרה לצה"ל. ראו: חיים ישראלי אל שר הביטחון והרמטכ"ל, היאחזויות בשטחים המוחזקים, 9.10.1967, 106/48, א"צ.
³⁰⁶ פרוטוקול ממשלת ישראל, 1.10.1967, ג"מ.
³⁰⁷ ההיאחזויות בגולן היו: קונטרה (מרום גולן), עין זיוון, אל על וגרעין שישב בחמת גדר והתעתד לעלות לרמה. אג"ם/הגמ"ר, יישובים/היאחזויות, 2.1968, 106/48, א"צ.
³⁰⁸ ראו לדוגמה את ה'תנועה למען ארץ ישראל השלמה'. גלבר, הזמן הפלסטיני, עמ' 41-44.

ומהלחצים הבין לאומיים ללוות את הדיונים בעניין ההתיישבות. כך, בניגוד ל'מתקפה ההתיישבותית' שאפינה את החודשים האחרונים של מלחמת העצמאות ובניגוד להקמה המהירה של שתי היאחזויות הנח"ל בסיני בתום מבצע קדש, הרי שהפעם היו הדברים יגעים הרבה יותר.

הפרוטוקולים הרבים של הדיונים על עתיד השטחים יכולים לבלבל את עינו של החוקר והמעייין. ראובן פדהצור סובר כי העצים הרבים של הדיונים מסתירים את היער, בו התקבלו החלטות בפורום מצומצם של שרים שהובילו את ישראל בסדרה של מניפולציות לאחיה הדוקה בשטחים שנכבשו, למרות שדעתם של רוב שרי הממשלה הייתה אחרת.³⁰⁹ אני מעריך כי הדיונים הרחבים מעידים, כפשוטם- על מבוכה רבה ועל ניסיון לקנות זמן בכדי לגבש מדיניות. הפעילות שנעשתה על ידי מנגנון הנח"ל מעידה דווקא על איפוק שננקט בחודשים הראשונים: למרות שגופי הנח"ל הגיעו למלחמה במצב אופטימלי, הרי שבארבעת החודשים שלאחר סיומה לא הוקמה אף היאחזות צבאית, לא בשטחים שנכבשו במלחמה ואף לא בשטחים אחרים למרות התכנונים המרובים.

הפעולות ההתיישבותיות היחידות שנעשו בשטח הגיעו 'מלמטה': קבוצת בני הקיבוצים שעלתה לעליקה וייסדה את ההתיישבות הראשונה בגולן עוד טרם קבלת אישור, ובני כפר עציון שלחצו על הממשלה לאשר להם להקים מחדש את היישוב שחרב במלחמה. כך נולד המושג 'היאחזות אזרחית' שנועד להדוף ביקורת בין לאומית צפויה מחד ולאפשר את הפעלת הכלים ההתיישבותיים בלי לקבל החלטות ארוכות טווח מאידך. אולם הביקורת הבין לאומית שהתעוררה בעקבות הקמת כפר עציון גרמה לממשלה להבין כי פתרון זה איננו אידיאלי וישים בקנה מידה גדול. לכן בחודשים הבאים הושם דגש על תכנון והקמת היאחזויות נח"ל צבאיות, כאשר הובהר כי דרך זו היא הטובה ביותר לתקוע יתד בשטחים שנכבשו אולם להימנע ממחלוקות פנימיות ומביקורת בין לאומית.³¹⁰

בפרק זמן של שנה וארבע חודשים, החל מאוקטובר 1967 ועד לפברואר 1969, הוקמו עשר היאחזויות נח"ל צבאיות, כאשר למעט רצועת עזה וגב ההר של יהודה ושומרון הוקמו ההיאחזויות בכל השטחים שנכבשו במלחמה: ברמת הגולן, בקעת הירדן, פתחת רפיח ומדבר סיני.³¹¹ זה היה קצב הקמה מהיר ביותר, ודאי ביחס ל'עשור האבוד' של מיזם ההיאחזויות (1966-1957) אולם גם ביחס לתחילת שנות ה-50. פיקוד הנח"ל הוכיח את יכולותיו לפעול בו זמנית במתארים רבים ומגוונים, וזו הייתה אולי שעתו היפה ביותר של מיזם היאחזויות הנח"ל. יישובים אזרחיים אמנם קמו בפרק זמן זה (בעיקר ברמת הגולן) אולם ההיאחזות הייתה צורת ההתיישבות העיקרית בשטחים שנכבשו במלחמה.³¹²

³⁰⁹ ראו את הדוגמאות שהובאו לעיל בעניין כבר עציון ומרום גולן.

³¹⁰ במהלך ישיבת ממשלה שדנה בהקמת היאחזויות בבקעה טען השר גלילי: "שאפשר להחליט על היאחזויות נח"ל באזורים האלה מבלי להחליט על סיפוח עכשיו, אף מבלי להחליט על סיפוח בעתיד... נהגנו כך לגבי שטחים אחרים מבלי שליוונו את החלטתנו על דבר ההיאחזויות בהכרעות. הוזה אומר, השארנו את הדבר הזה פתוח לחלוטין". פרוטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ.

³¹¹ היאחזויות נח"ל שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, 1986/1687/262, א"צ. היאחזות אחת מתוך העשר-צופר, הוקמה בערבה, בתוך שטחי ישראל.

³¹² כך- שבעת היישובים הראשונים בבקעה ושלושה היישובים הראשונים בסיני ופתחת רפיח היו היאחזויות. יוסף יהלום אל חיים ישראלי, פירוט היישובים בשטחים, 31.5.1972, 116/953/1985, א"צ.

פרק עשירי: הקמת ההיאחזויות בשנים 1967-1973, שיקולים גאוגרפיים וביטחוניים

בפרק זמן של כשש שנים, בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים, הקים פיקוד הנח"ל 21 היאחזויות בחמישה אזורים גאוגרפיים שונים: ברמת הגולן, במדבר סיני ובפתחת רפיח, ברצועת עזה, בערבה ובבקעת הירדן. למעט אזור הערבה, בו קמו היאחזויות גם טרם המלחמה, האזורים הללו נכבשו על ידי ישראל במלחמת ששת הימים ולא סופחו למדינה בתקופת המחקר. מטרתו של פרק זה היא לעמוד על התהליכים שהובילו להקמת ההיאחזויות השונות, בהקשר לדיונים על ההתיישבות הישראלית בכל אחד מן האזורים הללו. השאלה המרכזית עליה בה הפרק לענות היא עד כמה עיצבו ההיאחזויות את מפת ההתיישבות הישראלית החדשה בשטחים שנכבשו במלחמה, ועד כמה הייתה שיטת ההיאחזות פורמציה שאפשרה את מפעל ההתנחלות בשטחים אלו.

הקמת היאחזויות סיני

הדיונים המקדימים

הרצון להקים יישובים בתחומי סיני נבע מגורמים ביטחוניים- יצירת עומק אסטרטגי למדינה, וכלכליים- הרצון לנצל באופן מידי את שדות הנפט והמחצבים של חצי האי.³¹³ היעדר מורשת של התיישבות ישראלית בסיני, תנאי השטח המדבריים והריחוק ממרכזי האוכלוסייה הישראליים גרמו לכך שראשיתה של ההתיישבות בחצי האי הייתה צבאית ולא אזרחית. ניסיונות להקמת יישובים אזרחיים בחודשים הראשונים שלאחר כיבוש חצי האי נכשלו.³¹⁴ רק בחלוף זמן, כאשר היאחזויות הנח"ל היו לעובדה קיימת וכאשר התברר כי ישראל לא תיסוג מסיני במהרה החלה גם ההתיישבות האזרחית.

בישיבת ממשלה שהתנהלה בסוף אוגוסט 1967, במהלך דיון על עיבוד קרקעות בגולן, טען השר דיין: "יש תחנת נסיונות באל-עאריש. ההנהלה ברחה... יש לשבת בבנינים הקיימים. יש שם שני מיליון קוב מים לשנה ושטחים נטועים. תהיה היאחזות נח"ל באל-עאריש. נדמה לי שזה יהיה רק לברכה אם תהיה שם קבוצת צעירים ותעבד את הקרקע".³¹⁵ אשכול תמך גם הוא בהצעתו של דיין, אולם בגלל החשש מהתהודה הבין לאומית לה תזכה החלטה שתאשר הקמת היאחזויות, בנוסח ההחלטה של הישיבה אושרה רק "הפעלת חוות הניסיונות באל עריש".³¹⁶ בדיון שנערך

³¹³ כבר שבוע וחצי לאחר תום המלחמה הציע יועץ שר הביטחון, הרמטכ"ל לשעבר צבי צור, להפעיל מחדש את מתקני הנפט של חצי האי. פרוטוקול ועדת השרים לעניין היחסים הכלכליים עם השטחים המוחזקים על ידי צה"ל, 15.6.1967, א-2/7354, ג"מ.

³¹⁴ כך לדוגמה נכשל ניסיון להקים ארבע היאחזויות אזרחיות לחופי מפרץ סואץ. ללא ציון שולח ותאריך (לפי ההקשר ינואר 1968), הקמת 4 היאחזויות אזרחיות בסיני, S15\424781, אצ"מ.

³¹⁵ פרוטוקול ממשלת ישראל, 27.8.1967, ג"מ.

³¹⁶ שם.

בלשכת הרמטכ"ל בתחילת ספטמבר, בהשתתפות ראשי אגפים, הוצע להקים היאחזות נוספת בימת ברדויל. בדיון נקבע כי יש צורך להמתין לאישור ממשלתי לשם הקמת ההיאחזות, אולם סוכם כי ההכנות להקמתן יחלו עוד טרם קבלת האישור.³¹⁷ שלושה ימים לאחר הדיון טסו אשכול, דיין, אלוף פיקוד הדרום ישעיהו גביש ומנכ"ל המחלקה להתיישבות יחיאל אדמוני במטוס לסיני, בכדי לסקור אתרים אופציונליים להקמת ההיאחזות. האתר הראשון היה חוות הניסיונות באל עריש. משם טסו המבקרים מערבה, לימת ברדויל, וסקרו אתר אפשרי להיאחזות על שפת הימה,³¹⁸ בנקודה הנמצאת על הדרך מאל עריש לתעלה, 64 מאל עריש ו-93 ק"מ מהתעלה.³¹⁹ לתקשורת אמר אשכול לאחר הסיור כי בעקבות החלטות ועידת חרטום: "אין דרך אלא לחפש ולמצוא גבולות טבעיים. ואין גבול טבעי מתעלה זו- תעלת סואץ".³²⁰

בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיימה ב-13 בספטמבר, כאשר כל הפרטים בדבר הקמת ההיאחזות כבר היו סגורים וחתומים, העלו אשכול ודיין את הרעיון בפני שרי הועדה. אשכול אמר: "שמעתי שהכוונה להקים שם חווה. בחורי בית הספר לדייג במכמורת ישבו שם וידוגו דגים, זו תהיה היאחזות נח"ל".³²¹ דיין הסביר את ההחלטה להקים את ההיאחזות דווקא בימת ברדויל בכך ש: "זה אחד המקורות העשירים ביותר באזור לדגים, ואם נעשה זאת אנו – לא יעשו זאת המצרים והאחרים". התירוץ היה קלוש, שהרי הקמת היאחזות רחוק כל כך מנתיבי האספקה והלוגיסטיקה של ישראל הייתה כרוכה בעלות גבוהה יותר מההכנסות הצפויות מהדיג. יש לשער גם שדיין זכר את הכישלון של היאחזות הדייגים אופיר שקמה בשארם א שייח' בשלהי 1956, אולם השרים לא התרעמו על התוכנית הכלכלית. השר ישראל ברזילי אמנם העיר ש"אני מבין שאין מחליטים בזה שום החלטה אחרת", קרי- אין כאן אישור להתיישבות של קבע, אולם קשה להניח שהשרים לא הבינו שהם מאשרים ניצנים ראשוניים של התיישבות ישראלית בסיני. בסופו של דבר החליטה הוועדה על הקמת שתי ההיאחזות- באל עריש ובברדויל.³²²

ההחלטה על הקמת ההיאחזות באל עריש יכולה להיות מוסברת על ידי שיקולים אסטרטגיים וביטחוניים והשתלבה בפעולות התיישבותיות נוספות שתוכננו באותה העת. הקונספציה שהנחתה את שרי הממשלה הייתה שרצועת עזה תישאר כחלק ממדינת ישראל,³²³ ולכן נעשו תוכניות להקמת התיישבות שתסגור ממערב על הרצועה ותבודד אותה מסיני. בנוסף תוכננה העברתם של פליטים מהרצועה למרחב צפון סיני.³²⁴ ההיאחזות, ויישובים נוספים מתוכננים במרחב שממערב לרצועת עזה, היו אמורים לסמן את הגבול המערבי של אזור הנוכחות הישראלי, ולהבדיל בינו לבין השטח בו ייושבו הפליטים.³²⁵ היגיון דומה הנחה את דיין בהחלטה על הקמת ההיאחזות

³¹⁷ שליש שר הביטחון, האחזות דייגים בברדויל, 14.9.1967, 7-12/9/3, אי"ט.

³¹⁸ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 33.

³¹⁹ 'נח"ל ים- היאחזות הנח"ל ה"ל', **מערכות ים**, 12.1970.

³²⁰ פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 112. חמישה ימים מאוחר יותר, בסיור של ועדת המיקום, נקבעו המיקומים המדויקים של ההיאחזות. אג"ם/הגמ"ר, היאחזות בסיני, 14.9.1967, 302/208/1970, א"צ.

³²¹ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 13.9.1967, ג"מ.

³²² שם. יגאל אלון ניסה להוביל מהלך לאישור היאחזות נוספות במרחב שבין אל עריש לרצועה, אולם הצעתו לא התקבלה.

³²³ ראו לדוגמה: פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ.

³²⁴ שטח אל עריש סופח לרצועת עזה מבחינת השילטון הצבאי הישראלי. ראו: פרוטוקול ועדת השרים לענייני היחסים הכלכליים עם השטחים המוחזקים על ידי צה"ל, 15.6.1967, א-2/7354, ג"מ.

³²⁵ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, עדות צבי לבנון בנושא ההתיישבות הביטחונית, 6.1972, 7-12/6/1, אי"ט; למרות שהיאחזות מוקמה מעט מערבה ממה שיהיה לימים פתחת רפיח. פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 246.

רפיח בתקופה שלאחר מבצע קדש.³²⁶ מעבר לכך הייתה חשיבות צבאית בשליטה על העיירה בה עברו דרכים מערבה- לתעלה, מזרחה לרפיח ודרומה ללב סיני.

הבחירה בברדויל הייתה ברורה פחות: אמנם ההיאחזות נמצאה על ציר ראשי- מתעלת סואץ לרצועת עזה, והיא שלטה על המעבר בימה ועל מזח הדייגים שהיה קיים בסביבה,³²⁷ אולם הייתה רחוקה הן מהגבול הישראלי והן מהתעלה וודאי שלא יושבה בנקודת מפתח אסטרטגית בסיני. ייתכן כי דיין ניסה למצוא צידוקים כלכליים לנוכחות ישראלית התיישבותית גם בעומק סיני, והאזור מרובה הדגה היה מקום טוב להתחיל בו.³²⁸ היה זה ניסיון לשחזר את הפטנט שנוסה בהיאחזויות מערב הנגב שקמו באמצע שנות ה-50: לתת צביון חקלאי ליישובים שקמו באזורים אסטרטגיים בכדי לחזק את השליטה בשטח.

נח"י: הניסיון שנכשל להקמת כפר דייגים בעומק סיני

כפי שנכתב לעיל, ההיאחזות הראשונה של צה"ל בסיני הייתה אמורה לקום על גדת ימת ברדויל, בסביבות תחנת הרכבת הנטושה מצפון. ההיאחזות הייתה אמורה להתבסס על דיג במימי הימה, כפי שעשו תושבי הכפרים שגרו עד למלחמה באזור.³²⁹ באמצע אוקטובר ביקרו נציגי הנח"ל והמחלקה להתיישבות במקומה המיועד של ההיאחזות. מפקד הנח"ל צבי שמאלי טען כי הסתמכות על ענף הדיג תהייה בעייתית מכיוון שממקומה המוצע של ההיאחזות ועד ללב הימה יש שטח גדול של מים רדודים, שיגרמו לבלאי בסירות הדיג ולעבודה מאומצת של החיילים. שמאלי גם טען שהמגורים לחיילים לא יוסדרו עד למועד הקמת ההיאחזות והציע לדחות את הקמתה עד לבחינה יסודית של התנאים בשטח.³³⁰ בגלל העיכוב בהכנת התשתיות נקבע בפקודת העלייה של ההיאחזות כי ב-1 באוקטובר 1967, יום ההקמה המיועד, יגיעו לשטח רק הסגל הפיקודי והמנהלתי ו-14 חיילי נח"ל, בוגרי בית הספר לדייג במכמורת שהיו אמורים להיות אחראיים על ענף הדייג.³³¹ עם הקמתה הפכה נח"ל ים להיאחזות הצבאית הראשונה שקמה לאחר מלחמת ששת הימים. בהמשך הצטרף להיאחזות גרעין 'רודד' של הקיבוץ המאוחד, שקיבל את הכשרתו בקיבוץ אילות, ומתנדבים מחו"ל. בחודשים הראשונים עמדה תנובת הדייג על 300-500 ק"ג ביום.³³² בשביל להתמודד עם המחסור במי שתייה הקימה המחלקה להתיישבות מתקן להתפלת מי ים בסמוך להיאחזות.³³³ חיילי הנח"ל התגוררו בשלב הראשון באוהלים.³³⁴

³²⁶ ראו בפרק הרביעי של עבודה זו.

³²⁷ אהרון חרסינה אל רל"ש ראש אג"ם, היאחזויות סיני, 14.9.1967, 149208/392, א"צ.

³²⁸ ראו את הרומנטיזציה שנעשת לבחירה של דיין בברדויל: אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט.

³²⁹ 'מתיישבים חדשים בסבחת ברדויל', במחנה נח"ל, 11.1967.

³³⁰ צבי שמאלי אל רחבעם זאבי, 21.9.1967, 219/12-7, 3/9, אי"ט.

³³¹ צבי לבנון, העלאת היאחזות נח"ל ים- פקודה, 24.9.1967, 249/12-7, 3/9, אי"ט. על גרעין הדייגים של הנח"ל שהוקם מבוגרי בית הספר במכמורת בשנת 1955 ראו: יאיר דואר אל עוזר שר הביטחון, גרעין נח"ל לדיג, 3.2.1972, 105/1687/1985, א"צ.

³³² 'מתיישבים חדשים בסבחת ברדויל', במחנה נח"ל, 11.1967; 'עצים מוריקים בנח"ל ים', דבר לילדים,

13.2.1968; 'יחיאל אדמוני אל אשר גולן, נחל ים, 2.11.1967, S15\426801, אצ"מ.

³³³ המחלקה להתיישבות אל צבי לבנון, מתקן התפלה למים- מדריך מיכון נח"ל ים, 13.5.1968, 139/12-7, 3/9, אי"ט; 'חיה ניר אל יאיר יליף, יחידות התפלה, 19.11.1967, S15\426801, אצ"מ.

³³⁴ 'נחלאים הולכים אל הים', במחנה נח"ל, 12.1967.

בגלל חוסר ידע מקצועי לא עלתה תפוקת הדגה כמצופה, ושנה וחצי לאחר הקמת ההיאחזות עמדה תנובת הדגים היומית הממוצעת על רבע טון. לאחר שהתברר כי ענף הדיג מעסיק רק 20 חיילים ביום פותחו ענפים חקלאיים נוספים: גידול תות שדה, הקמת לול מטיילות, וכן תוכן מזון שהיה מיועד לחיילים שהיו בדרכם למוצבי התעלה ולמטיילים.³³⁵ שלוש שנים לאחר הקמת ההיאחזות התברר כי שלל הדגה דל ביותר בהשוואה לשלל הדייגים הבדואים שפעלו בסביבה. המחלקה להתיישבות טענה כי הירידה בענף הדיג נגרמת בגלל תחלופה גבוהה של חיילי הנח"ל ובגלל סתימתם של הפתחים בין הימה לבין הים התיכון, והמליצה לפרק את ההיאחזות ולהקים במקומה כפר דייגים.³³⁶ גורם נוסף שהשפיע לרעה על השלל היה ההיתר שנתנו אנשי הממשל הצבאי לדייגי אל עריש לדוג בימה.³³⁷ בתחילת שנת 1972 נמצא כי רק כרבע מהחיילים עובדים בענפים המשקיים. בהשוואה לשאר היאחזויות הנח"ל נמצא כי בנח"ל ים ישנו אחד השיעורים הגבוהים ביותר של 'אי עבודה'.³³⁸ שלושה חודשים מאוחר יותר כבר 40% מחיילי ההיאחזות הוגדרו במצב של 'אי עבודה' בעוד רק 20% ביצעו 'עבודה בתמורה'.³³⁹ בעיה נוספת הייתה מחסור בכוח אדם שנוצר בגלל הצורך להפנות חיילים רבים למשימות ביטחוניות. בכל לילה שמרו 13 חיילים בשתי משמרות. ההיאחזות החזיקה מוצב קדמי שתפקידו היה לסלק דייגים בדואים מסביבות ההיאחזות, לבדוק רישיונות דיג של ערבים מאל עריש ולמנוע כניסה של גורמים עוינים. כמו כן בצעו חיילי ההיאחזות פטרולים בכפרי הסביבה והקימו מחסומים על כביש אל עריש בלונה.³⁴⁰

לאחר ארבע וחצי שנים תנועת הקיבוץ המאוחד שגרעיניה איישו את ההיאחזות ביקשה להשתחרר מאחריות למקום לאחר שהתלוננה על התפוררות של הגרעין ששהה בהיאחזות בגלל המרחק ממרכז הארץ והבדידות.³⁴¹ גם גרעיני תנועת המושבים שהגיעו במקום גרעיני הקיבוץ המאוחד לא גילו מוטיבציה בשהותם בהיאחזות המרוחקת והמבודדת. לאחר שהמחלקה להתיישבות לא יכלה להצביע על תאריך בו תאוזרח נח"ל ים, סוכם בשיחות בין מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית ובין ראש אגף הנוער והנח"ל יוסף יהלום כי במהלך שנת 1973 ההיאחזות תפורק, וייעשה ניסיון להקים יישוב אזרחי של דייגים במקומה.³⁴² ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר טען כי הקמת נח"ל ים היוותה קריאת כיוון להתיישבות בחלק המערבי של סיני, בתקופה בה

³³⁵ מדריכי היאחזות נח"ל ים, סקירה על היאחזות נח"ל ים, 19.2.1969, 3/9/12-7, אי"ט; חברת שקם אל יוסף יהלום, מזנון שקם- היאחזות נח"ל ים, 29.12.1971, 106/1687/1985, א"צ.

³³⁶ דו"ח מחלקת ההתיישבות לוועדה הבין משרדית, 15.7.1970, 3/9/12-7, אי"ט. היו שבועות בהן לא נאספה דגה כלל. ראו: דיווח מנח"ל ים, 6.3.1972, 106/1687/1985, א"צ.

³³⁷ 'הנחלאים' הולכים הדייגים באים, מעריב, 16.3.1973.

³³⁸ 37.6% מהחיילים הוגדרו תחת קטגוריה זו, לעומת 26.2% ב'עבודה בתמורה', 31.7% בעבודה בשירותים ו-8.3% מהחיילים שהשתתפו בפעולות ביטחון שוטף. אגף הנוער והנח"ל, דו"ח תעסוקה חודשי- ינואר 1972- היאחזויות, 3/9/12-7, אי"ט.

³³⁹ אגף הנוער והנח"ל אל פיקוד הנח"ל, נח"ל ים- דו"ח תעסוקה, 4.1972, 106/1687/1985, א"צ.

³⁴⁰ אבי סורקין (סמג"ד 904), דו"ח ביקור בנח"ל ים, ללא תאריך (לפי ההקשר אמצע 1972), 106/1687/1985, א"צ.

³⁴¹ נחום שריג אל אגף הנוער והנח"ל, היאחזות נח"ל ים, 26.3.1972, 106/1687/1985, א"צ; פרוטוקול

ועדת שרים להתיישבות, 17.4.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmaxi, ג"מ.

³⁴² יוסף יהלום אל שלמה גזית, תוכניות נח"ל ים, 11.10.1972, 3/9/12-7, אי"ט; שלמה גזית אל עוזר ראש אג"ם, גלגולי נח"ל ים, 26.3.1973, 23/127/1979, א"צ.

עוד לא עוצבו התוכניות לגבולות הביטחון של ישראל אצל שר הביטחון דיין ויתר שרי הממשלה. משהתברר כי לישראל אין תוכניות להתבססות באזור זה, נזנחה ההיאחזות.³⁴³

נח"ל סיני ודקלה: 'נעיצות קנה' בדרך להקמת פתחת רפיח

ההיאחזות נח"ל סיני קמה בכפר לדוגמה של רשות הפיתוח המצרית שניטש במלחמה והיה סמוך לעיירה אל עריש. בהקמת ההיאחזות, שהתבצעה בסוף נובמבר 1967, השתתפו שני גרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים וחילי מח"ל.³⁴⁴ בניגוד לנח"ל ים, נח"ל סיני קמה קרוב יותר לגבול הישראלי והתמודדה עם תנאים משקיים סטנדרטיים יותר. התוכנית המשקית התבססה על מטעי הזיתים שהיו קיימים במקום, נטיעת גן ירק ועצי פרי נוספים. בשטח ההיאחזות פעל צוות מטעם משרד החקלאות וניסה לגדל זנים שונים באזור המדברי.³⁴⁵ בהמשך הוקם גם לול תרנגולות ודיר עיזים. חלק מהחיילים עבדו גם בענפים לא חקלאיים: בסדנת צה"ל באל עריש, במכבסה שהוקמה במקום ושירתה יחידות של צה"ל שהוצבו בסיני ובשמירה על קידוחי מקורות בסביבה.³⁴⁶ המים לחקלאות הגיעו מ-23 בארות שנקדחו למי התהום על ידי 'רשות פיתוח השממה' המצרית בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים.³⁴⁷

בעקבות ההתפתחות המשקית,³⁴⁸ והאפשרות לספק שירותים ליחידות צה"ל הסמוכות בקשה תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים מהשר יגאל אלון לפעול למען אזור ההיאחזות.³⁴⁹ אולם ההחלטה על האזור התעכבה, בין השאר בגלל התנגדות מתאם פעולות צה"ל בשטחים שלמה גזית שסבר שאין די מי שתייה באזור.³⁵⁰ תנועת האיחוד החליטה לבסוף, בגלל שיקולי כוח אדם, לאזרח את נח"ל גולן ואת קליה, וגרעיני תנועת חירות ביתר החליפו את גרעיני האיחוד בהיאחזות.³⁵¹ באביב 1972 אישרה ועדת השרים לענייני התיישבות את הצעת האזור, שלאחריה הפכה ההיאחזות ליישוב נאות סיני של תנועת משקי חירות ביתר.³⁵² בדיון על מיקום הקבע של היישוב עוד ניסו שרי מפ"ם להתנגד לאזור. השר קול טען כי נח"ל סיני נמצא מחוץ לגבולות הביטחוניים הרצויים לישראל. השר נתן פלד אף סבר: "אני חושב שההיאחזות נח"ל סיני נתנה בסיס חשוב לשיר יפה. זה לדעתי ההישג הגדול של המקום". אולם דעתם של השרים לא התקבלה וההיאחזות אוזרחה.³⁵³ אזורחה של נח"ל סיני, בניגוד להתפרקותה של נח"ל ים, נבע ממספר

³⁴³ אג"ם/מה"ד - היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון - תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 19.11.1972, 1/6/12-7, אי"ט; פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 246.

³⁴⁴ פיקוד הנח"ל, העלאת היאחזויות נח"ל סיני - נח"ל גולן - פקודה, 10.11.1967, S15\426801, אצ"מ; חינוך הנח"ל אל רל"ש ראש אג"ם, טכס עלייה להיאחזות נח"ל סיני, 26.3.1968, 12-7/11/3, אי"ט.

³⁴⁵ המחלקה להתיישבות, נח"ל סיני - נתונים ותוכניות, 24.6.1968, 12-7/11/3, אי"ט.

³⁴⁶ יוסף רגב (רכז היאחזויות של פיקוד הנח"ל), נח"ל סיני - נתונים, 28.5.1970, 12-7/11/3, אי"ט; ראשית פרי הגן, **עלון נח"ל סיני**, אדר ב' תש"ל.

³⁴⁷ יאיר יליף אל י. גורפינקל, נחל סיני, 12.11.1967, S15\426801, אצ"מ.

³⁴⁸ בינואר 1972 עבדו 32.4% מחילי ההיאחזות בעבודות מכניסות, הנתון הגבוה ביותר מכלל היאחזויות הנח"ל הפעילות. אגף הנוער והנח"ל, דו"ח תעסוקה חודשי - ינואר 1972 - היאחזויות, 12-7/9/3, אי"ט.

³⁴⁹ סנטה יוספטל אל יגאל אלון, 5.1.1970, 12-7/11/3, אי"ט; משה דיין אל יגאל אלון, 12.2.1970, 12-7/11/3, אי"ט.

³⁵⁰ שלמה גזית אל ישראל גלילי, היאחזות נח"ל סיני, 17.1.1972, 12-7/11/3, אי"ט.

³⁵¹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 230.

³⁵² שלמה גזית אל מפקד הנח"ל, אזור נח"ל סיני, 13.4.1972, 12-7/11/3, אי"ט; פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 17.4.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committe-001lmxi, ג"מ.

³⁵³ פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 24.7.1973, ISA-PMO-Gov_WZO_Committe-001lmzq, ג"מ.

גורמים: הימצאותה בתוך גבולות הביטחון הרצויים לישראל, תנאים משקיים שאפשרו התפתחות של היאחזות 'קלאסית' בניגוד לניסיון של היאחזות הדייגים, קרבה יחסית למרכזי האוכלוסייה בישראל, דבר שמנע שחיקה של הגרעינים ותרעומת בקרב התנועות ההתיישבותיות, וקרבה לבסיסי צה"ל שאפשרה העסקת חיילים (ולאחר מכן מתיישבים) באספקת שירותים לוגיסטיים לחיילים.

לאחר הקמת שתי ההיאחזויות בסיני החלה ממשלת ישראל לתכנן התיישבות גם ברצועת עזה ובפתחת רפיח, אזור התיישבותי שהיה אמור לחצוץ בין הרצועה ובין קדמת סיני. ועדה בראשותו של הפרופ' ר. בקי, שמונתה על ידי ראש הממשלה אשכול למציאת פתרונות ל'בעיית השטחים' הגישה בספטמבר 1967 את מסקנותיה בעניין רצועת עזה: הקצאת 40 מיליון קוב מים מהמוביל הארצי לפיתוח הרצועה; העברת פליטים ו'יריבו טבעי' מהרצועה לצפון סיני; והקמת ארבעה-חמישה יישובים ישראלים ממערב לרצועה.³⁵⁴ התוכנית הועברה לטיפול של המחלקה להתיישבות שהציעה להקים קו יישובים באזור שבין רפיח לאל עריש והיאחזות נח"ל אחת בשיח' זויד, מדרום מערב ליישובים.³⁵⁵ בסוף 1968 הציע השר אלון להקים "מקבץ היאחזויות דומות [לאלו שבבקעת הירדן] בחלק הצפוני מזרחי של סיני הנקרא פתחת רפיח. כן, יש לנו עניין לגבש גבול ביטחוני בחצי האי סיני עצמו". למרות תמיכתו של השר גלילי, ההצעה לא התקבלה בממשלה.³⁵⁶ בראשית שנת 1969 הבינו שרי הממשלה שגורם הזמן משחק לרעת ישראל, ואם לא יתבצע פינוי מהיר של הבדואים מקרקעות בצפון סיני הרי שלא ניתן יהיה בעתיד להקים את היישובים. דיין טען כי על רקע סיוע הבדואים לפעולות טרור שמקורן ברצועת עזה הרי שיש חובה להתחיל וללייב את שטח פתחת רפיח: "אני מחשיב את ההתיישבות של הנח"ל מבחינת המפה העתידה. אני מניח שבמקום שאנחנו יושבים בו, לא נוזז ממנו, וזה מבחינת קביעת המפה הביטחונית לעתיד". בנוגע לבדואים טען: "קודם כל לחרוש את השטח ולא להיכנס למשא ומתן ארוך איתם על פינוי הקרקע, שעלולים להיות לו הדים".³⁵⁷

בהתאם לדעתו של דיין החליטה הממשלה על הקמה של היאחזות נח"ל בשיח' זויד, בסמוך לכביש רפיח-אל עריש.³⁵⁸ בדיון שהתקיים בלשכת שר הביטחון נקבע כי יש לפנות את הבדואים מהשטח המיועד של ההיאחזות.³⁵⁹ שלושה וחצי חודשים מאוחר יותר קמה במקום ההיאחזות דקלה, שהייתה נקודה התיישבותית ראשונה בפתחת רפיח. הסיבה להקמת ההיאחזות בנקודה זו הייתה הימצאותם של כ-2,000 דונם קרקע שהיו בעבר בבעלות רשות הפיתוח המצרית ולא בבעלות פרטית.³⁶⁰ אספקת המים לשטחי החקלאות התבססה על בארות ועל תעלת ניקוז למים מתוקים שנבנתה בסמוך לחוף הים התיכון,³⁶¹ כאשר בעתיד הייתה אמורה דקלה (ושאר יישובי הפתחה) להתחבר למוביל הארצי.³⁶² ההיאחזות הוקמה על ידי גרעינים של הקיבוץ הדתי, אולם

³⁵⁴ רענן ויץ, הצעה כללית ליישוב ופיתוח השטחים המוחזקים, 9.1967, פ-1/4794, ג"מ.

³⁵⁵ אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 62-63.

³⁵⁶ פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 247-248.

³⁵⁷ פרוטוקול ממשלת ישראל, 26.1.1969, ג"מ.

³⁵⁸ חיים ישראלי אל הרמטכ"ל, 9.2.1967, 1508/365, א"צ.

³⁵⁹ שליש שר הביטחון, הקמת היאחזויות נח"ל חדשות, 19.2.1969, 1115/953/1985, א"צ.

³⁶⁰ ללא ציון שולח ותאריך, הצעות להתיישבות בסיני, 1994/589, א"צ.

³⁶¹ ע. גלאי, דו"ח סיור באזור שיח' זויד, 5.11.1968, 1994/589, א"צ.

³⁶² 'היאחזות בני עקיבא דקלה ציינה עלייתה אל הקרקע במעמד חגיגי', הצפה, 14.7.1969.

כבר מלכתחילה יועדה דקלה להתאזרח על ידי גרעינים של תנועת חירות- ביתר.³⁶³ לאחר הקמת דקלה, וכאשר נמצאו במערב פתחת רפיח כבר שתי היאחזויות- דקלה ונח"ל סיני, אושרה גם הקמתם של יישובים אזרחיים: שדות א', שדות ב',³⁶⁴ ותוכננה הקמתו של מרכז אזורי בפתחה,³⁶⁵ שלימים הפך לעיר ימית. כך היוו נח"ל סיני ודקלה את 'נעיצת הקנה' הראשונית של פתחת רפיח, שבעשור הבא הפכה להיות המרכז ההתיישבותי הישראלי הגדול ביותר בחצי האי סיני.³⁶⁶

היאחזויות רצועת עזה

ההתלבטויות בעניין הקמת היאחזויות ברצועה (1970-1967)

במהלך כהונתו של אשכול בראשות הממשלה לא נידונה ברצינות ההצעה להקים יישובים בתוך הרצועה עצמה, למרות שאזור זה היה בתוך השטח המנדטורי של ארץ ישראל ולמרות התוכניות לפינוי הפליטים מהרצועה. עניין זה נגרם בגלל המספר הגבוה של פלסטינים שהתגוררו ברצועה, כ-400,000 איש,³⁶⁷ בגלל התפתחות תאי טרור ברצועה ועקב מחסור במים לחקלאות. לאחר מותו של אשכול, ועם עליית כוחם של השרים אלון וגלילי שתמכו בהתיישבות גם באזורים בעייתיים מבחינה מדינית, עלו רעיונות אלו שנית על שולחן הדיונים. בהצעת החלטה שהעביר השר אלון למזכירות הממשלה הציע להקים שתי היאחזויות או שני יישובים בין עזה לרפיח. בדברי ההסבר להצעה טען אלון כי: "להתיישבויות אלו חשיבות עליונה לעתיד המדיני של הרצועה על ידי כך שהן מפצלות את הרצועה דרומה מהעיר עזה וחשיבות רבה לנוכחות יהודית בליבה של רצועת עזה".³⁶⁸ בסקר שערכה המחלקה להתיישבות נמצאו ארבעה אזורים עם שטחי קרקע פנויים להתיישבות: ליד מחנה נוציראת, ליד תל קטיפה, באזור חאן יונס ובאזור רפיח.³⁶⁹ בגלל התגברות הטרור מרצועת עזה גם מפקד כוחות צה"ל ברצועה מוטה גור תמך בהקמת ההיאחזויות.³⁷⁰

בדיונים שהתקיימו בוועדה הבין משרדית להתיישבות בסוף 1969 ובתחילת 1970 נחשפה מחלוקת עמוקה בשאלת התועלת הביטחונית שתצמח מהקמת ההיאחזויות בלב הרצועה. מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית טען: "מבחינה ביטחונית זו קטסטרופה להכניס את שני היישובים הללו ללב הרצועה", והציע לתת 'מכת חשמל' לתושבי הרצועה בכדי לדכא את ההתקוממויות האלימות. בדיון אחר הפריד גזית באופן אנליטי בין המשמעות הביטחונית של ההיאחזויות לבין היתרונות הטריטוריאליים שלהן:

³⁶³ 'נחל דקלה- היאחזות שלישית בצפון סיני', דבר, 14.7.1969. שתי התנועות נאבקו על השליטה בהיאחזות שבסופו של דבר הגיעה לתנועת ביתר. דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 100-101.

³⁶⁴ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 7-12/6, 1, אי"ט.

³⁶⁵ פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 24.10.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001Imxi, ג"מ.

³⁶⁶ ירב, מפעל ההתיישבות בחבל ימית, עמ' 110-111. הקמת יישובי הפתחה התאפשרה בזכות פינוי מסיבי של בדואים מאדמותיהם, מהלך שהתבצע על ידי אלוף פיקוד הדרום אריאל שרון בפברואר 1972. גזית, פתאים במלכודת, עמ' 74; פונדק, חמש משימות, עמ' 340.

³⁶⁷ פרוטוקול ועדת שרים לענייני השטחים הכבושים, 15.6.1967, א-4/7354, ג"מ.

³⁶⁸ יגאל אלון אל מזכיר הממשלה, הצעת החלטה, 9.6.1969, 9.6.1993/1508/365, א"צ.

³⁶⁹ הוברמן, שורשים בחולות, עמ' 27.

³⁷⁰ אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 64. בשנים 1968-1970 התרחשה עלייה הדרגתית בכמות אירועי הטרור שיצאו מהרצועה. בשנת 1970, שהייתה שנת שיא במספר אירועי הטרור, נרשמו כ-500 פיגועים שיצאו מהרצועה ונרצחו בהם 18 ישראלים. הוברמן, שורשים בחולות, עמ' 28; גזית, פתאים במלכודת, עמ' 70-73.

שתי היאחזויות לא באות לפתור בעיה ביטחונית, אלא כמעט ליצור בעיה כזו. הסיבה שאנו מחייבים הקמת היישובים היא פוליטית- פסיכולוגית, בראש ובראשונה פוליטית. אנחנו טוענים כבר שלוש שנים שעזה לא תחזור להיות תחת שלטון מצרי. כמעט ולא עשינו דבר כדי לבסס את האמירה הזו. מבחינה זו היאחזות אחת ברצועה יש לה משקל של הרבה אמירות.³⁷¹

ההצעה להקים את ההיאחזויות נתקלה בהתנגדות של גורמים נוספים. ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר סבר כי התנועות ההתיישבותיות לא יאפשרו לגרעיני הנח"ל להתיישב ברצועה. מנגד טען אלוף פיקוד הדרום אריאל שרון שהקמת היאחזויות ברצועה תפחית את פעולות המפגעים וגם תיצור תחושה שישראל לא תיסוג מהאזור בקרוב.³⁷²

הדיון בעניין המשמעות הביטחונית של הקמת ההיאחזויות בעזה מרתק, מכיוון שהוא חוזר במובנים מסוימים להתלבטויות שהתקיימו לפני הקמת המדינה על תפקיד ההתיישבות הביטחונית: האם תפקידה הראשי הוא להגן על הביטחון בפנים הארץ, ומבחינה זו סביר להניח שהיאחזויות הקמות בלב אזור פלסטיני צפוף רק ייצרו בעיות ביטחון; או שמא תפקידה העיקרי הוא השתלטות על שטחים חדשים. מכלל השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים הדיונים בעניין הרצועה היו המורכבים ביותר, מכיוון שבשאר אזורי ההתיישבות- רמת הגולן, בקעת הירדן או סיני ההתיישבות הערבית הייתה דלילה. החשש מהמשמעות הביטחונית והמדיניות של הקמת היאחזויות ברצועה גרמו לדחייתה של ההכרעה גם במחצית הראשונה של 1970.³⁷³ הגורמים שמנעו הקמת היאחזויות ברצועה בשלב מוקדם היו רבים: מחסור בקרקעות חקלאיות, שהביא באחד משלבי הדיונים לרעיון שההיאחזויות יוקמו בתוך הרצועה אולם שטחי העיבוד יהיו מחוצה לה; רתיעה של תנועות ההתיישבות מהקמת היאחזויות ברצועה; והחשש הביטחוני מהקמת היאחזויות בתוך שטח ערבי עוין.³⁷⁴ לפי ראובן פדהצור בשנים 1968-1969 השתעשעו שרים בממשלה ברעיון שהרצועה תעבור לשלטון ירדני וכך תיפתר ישראל מהצורך לשלוט על תושביה. כל עוד היה רעיון זה בר קיימא לא קודמו תוכניות ההתיישבות ברצועה.³⁷⁵

הקמת היאחזויות הרצועה (1970-1973): כפר דרום, נצרים, מורג וקטיף

בישיבת ממשלה שהתקיימה בספטמבר 1970, כאשר הסתבר כי לתוכנית השליטה הירדנית אין היתכנות, הוחלט על הקמת שתי היאחזויות ברצועת עזה: כפר דרום ואבו מדיין (נצרים). פרוטוקול הישיבה בה התקבלה ההחלטה עדיין חסוי. לפי דבריו משה נצר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון שנאמרו לאחר זמן, הגורם שהיטה את הכף והביא להקמת ההיאחזות הראשונה ברצועה היה הרצון לשחזר את ההתיישבות ההיסטורית בכפר דרום. נצר, שפיקד על

³⁷¹ אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 65-66.

³⁷² שם, עמ' 66. באותה העת החלו כוחותיו של שרון להתמודד עם הטרור שיצא מהרצועה, לאחר שהסתיימה הלחימה בתעלת סואץ עם החתימה על הסכם הפסקת אש מול מצרים, וצה"ל היה יכול להפנות את כוחותיו לעזה. שרון- שדגל בקו אקטיביסטי מול ארגוני המחבלים נאלץ להתמודד עם מדיניותו המתונה יותר של יצחק פונדק, מושל הרצועה. גזית, פתאים במלכודת, עמ' 72; פונדק, חמש משימות, עמ' 281-348.

³⁷³ החלטה 2 של הוועדה להתיישבות, 2.6.1970, 115/953/1985, א"צ.

³⁷⁴ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 1/6/12-7, אי"ט.

³⁷⁵ פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 254-255. במקביל לעצירה בתוכניות ההתיישבותיות פעל אלוף פיקוד מרכז, אריאל שרון, לגידור שטחי קרקע פנויים ברצועה בכדי שיהיה ניתן להקים עליהם בעתיד היאחזויות. הוברמן, שורשים בחולות, עמ' 30.

הגדוד שהיה אחראי על כפר דרום במלחמת העצמאות, ראה את האפשרות של חידוש היישוב במקום כפרויקט אישי שלו.³⁷⁶ סביר להניח כי גם הימצאותם של שטחי קרקע בבעלות יהודית שהיו שייכים לקיבוץ שיחקו תפקיד בהחלטה על הקמת ההיאחזות. משרד השיכון העדיף שההיאחזות תוקם במקומו של כפר דרום ההיסטורי, אולם הצבא העדיף שההיאחזות תוקם מערבה יותר, בסמוך לכביש רפיח- עזה, בשביל לשלוט על הכביש.³⁷⁷ ההיאחזות עלתה אל הקרקע באוקטובר 1970, ואוישה בידי גרעינים של הקיבוץ הדתי.³⁷⁸ מעט לאחר הקמתה של כפר דרום המליץ מפקד נפת עזה על הקמת מבנה בכניסה להיאחזות שיאפשר יצירת קשרים עם תושבי הרצועה, וישמש כ'חדר הכנסת אורחים'. המנהל האזרחי ביקש מהמחלקה להתיישבות להקים את החדר מכיוון ש: "אי קבלת אורחים נחשבת כעלבון, ומאידך לא רצוי שיכנסו לתוך היישוב".³⁷⁹

בשנת 1971 הציעה המחלקה להתיישבות כי את ההיאחזות תאזרח תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים.³⁸⁰ ההצעה נתקלה בהתנגדות נחרצת מצד אנשי הקיבוץ הדתי וחיילי ההיאחזות שטענו כי: "דתיים ישבו אז [בקיבוץ כפר דרום] ושומרי מצוות ימשיכו דרכם". מוסדות האיחוד לא רצו ליישב את ההיאחזות במקומה המקורי ורצו להקים את נקודת הקבע בגבעה 86 שנמצאה בתחומי מדינת ישראל, מכיוון שהתנועה התנגדה להתיישבות בתוך הרצועה, בגלל מחסור בקרקע ומים במיקום המקורי, ובגלל שגבעה 86 הייתה סמוכה לקיבוצי התנועה נח"ל עוז וכפר עזה. פיקוד מרכז התנגד לנטישת הנקודה שבתוך הרצועה בגלל חשיבותה הביטחונית. בסופו של דבר נותרה ההיאחזות באחריות הקיבוץ הדתי ובמיקומה המקורי למרות הבעיות המשקיות עקב עמדת פיקוד מרכז.³⁸¹ להיאחזות נסלל כביש שחיבר אותה ליישובי מערב הנגב, וכך הושגה גם המטרה של ביתור הרצועה לשניים.³⁸²

בגלל התעצמות פעולות הטרור שיצאו מהרצועה דחף אלוף הפיקוד שרון להקמת היאחזויות נוספות, והביא את השרים גלילי ואלון לסיורים בשטח בכדי לקדם את תוכניותיו. שרון גם דחף להקמת ועדה משותפת של הצבא ושל מתאם פעולות צה"ל בשטחים, שהוציאה מסמך בעניין ההתיישבות היהודית ברצועה ובצפון סיני. לפי המסמך יוקמו יישובים עירוניים מחוץ לרצועה ויישובים קטנים בתוכה, בכדי לשבור את הרצף הערבי. שר הביטחון דיין אימץ בסופו של דבר את דעתו של שרון ולראשונה מאז מלחמת ששת הימים אישר להקים היאחזויות גם אם אין ודאות

³⁷⁶ גם בטקס הקמת ההיאחזות השתתפו רבים מתושבי קיבוץ כפר דרום שחרב במלחמת העצמאות ומפקדה, ובפיקודת יום לרגל הקמת ההיאחזות אמר מפקד הנח"ל כי: "במקום זה נהלה קבוצת כפר דרום במלחמת הקוממיות מאבק גבורה ועצרה בגופה את הפולש המצרי בדרכו צפונה. בעלייתנו היום הננו מקדשים את זכרם של טובי הלוחמים אשר נפלו במלחמתם על מורשת ההתיישבות החלוצית". ההיאחזות עלתה על הקרקע ב"א בתשרי, יום ההקמה של כפר דרום ב-1946. מפקד הנח"ל, פקודת יום לעליית כפר דרום, 11.1970, 7/12-9/4, אי"ט; אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 7/12-1/6, אי"ט; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 145; הוברמן, **שורשים בחולות**, עמ' 7.

³⁷⁷ ובשביל להימנע מהצורך לסלול כביש מיוחד בו יוכלו להשתמש פלסטינים בכדי לנסוע מהרצועה לכיוון הנגב. הוברמן, **שורשים בחולות**, 39.

³⁷⁸ פיקוד הנח"ל, הזמנה לטכס לציון העלייה לכפר דרום, 11.1970, 7/12-9/4, אי"ט.

³⁷⁹ עמוס רוזין אל עזר גורן, חדר קבלת אורחים בכניסה לכפר דרום, 24.11.1970, 7/12-9/4, אי"ט.

³⁸⁰ ללא ציון שם כותב, סיכום הישיבה שהתקיימה אצל הרצפלד, 18.2.1972, 131/1687/1985, א"צ; פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 17.4.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001Imxi, ג"מ.

³⁸¹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 147-148; ענף התיישבות והגמ"ר, נח"ל כפר דרום מיקום- סיכום דיון, 31.12.1972, 131/1687/1985, א"צ; אשר טורפז אל דן שמחי, שינוי מקום כפר דרום, 10.1972, 131/1687/1985, א"צ; חיים לדין אל מר אייגס, סיכום כפר דרום, 10.10.1972, 131/1687/1985, א"צ.

³⁸² 'רשת כבישים חדשה נסללה ברצועה', **מעריב**, 4.1.1972. זאת בניגוד לתכנונים המקדימים שם דווקא עלה חשש מכך שבציר נסיעה זה ייסעו פלסטינים מהרצועה למערב הנגב.

שיוכלו להתפתח למשקי קבע.³⁸³ המחלקה להתיישבות עיבדה תוכנית להקמת שלוש היאחזויות בשטח הרצועה- באבו מדין שבין עזה לדיר אל בלח, בסומיירי (לימים חבל קטיף) הנמצאת בין חאן יונס לדיר אל בלח, ובין חאן יונס לרפיח. שלוש ההיאחזויות היו אמורות להוות מובלעות ישראליות בין היישובים הערביים הגדולים ולהתחבר לישראל בכבישי רוחב. אבו מדין וסומיירי היו אמורות להיות קשורות ליישובי שער הנגב ואשכול, והיישוב הדרומי היה אמור להתחבר לפתחת רפיח.³⁸⁴ כהמשך לתוכנית התחיל הממשל הצבאי לגדר כ-14,000 דונם קרקע מדרום לעזה ובין רפיח לחאן יונס ולפנות משם חקלאים ערבים בתמורה לפיצוי כספי.³⁸⁵

ההתבלטות הייתה היכן להקים את ההיאחזות הראשונה מבין השלוש. בדיון שהתקיים בוועדה הבין משרדית להתיישבות תמך שלמה גזית, מתאם הפעולות בשטחים בהתיישבות באבו מדין: "בגלל מיקומה בין העיר עזה למחנות הפליטים שאטי מזה וג'בליה מזה. אבו מדין צריך היה לסגור את התרחבות עזה דרומה, להשיג ניתוק בין עזה לבין דרום הרצועה. עצם הנוכחות במקום היא אמצעי פיקוח ביטחוני".³⁸⁶ השינוי בדעתו של גזית, ששנה וחצי קודם לכן טען שהיאחזויות בלב הרצועה דווקא יצרו בעיות ביטחוניות ולא יפתרו בעיות שכאלו, מעניין. ייתכן שהוא הושפע מהתגברות הטרור שיצא מהרצועה והכישלון (הזמני) של כוחות פיקוד הדרום לדכא אותו במהלך שנת 1971. אנשי המחלקה להתיישבות, שניסו לנהל קרב מאסף כנגד התוכניות להקמת יישובים ברצועה נכשלו, ועסקו כעת בהסדרת אספקת מי השתייה להיאחזויות והציעו כי שטחי החקלאות שלהן ימוקמו מחוץ לרצועה.³⁸⁷

בפברואר 1972 עלתה ההיאחזות באבו מדין על הקרקע ונקראה נצרים. אלוף פיקוד מרכז רחבעם זאבי, ששטח הרצועה הפך להיות תחת אחריותו, קבע את נקודת הקבע של ההיאחזות בסמוך לכביש עזה- רפיח. חיילי הנח"ל שהגיעו להיאחזות לא היו חברי גרעין התיישבותי בתקופה שלאחר סיום הטירונות, אלא חיילי נח"ל בפרק השלי"ט שסיימו את האימון המתקדם. עניין זה נבע מהמחסור בכוח האדם של גרעיני הנח"ל, ומהעובדה שבגלל פעולות הביטחון השוטף היה צורך בחיילים מנוסים יותר. במקביל, בגלל התנאים המשקיים הגרועים סירבה המחלקה להתיישבות לראות בנצרים היאחזות ולתקצב אותה, וטענה כי הנקודה נמצאת במעמד של יטרום היאחזות (בדומה למצפה שלם- ראו להלן). המחלקה נסתה להעביר לרשות ההיאחזות שטח חקלאי ממזרח לקו הירוק, ליד כיסופים.³⁸⁸ שלושה חודשים לאחר ההקמה נכנסו לנצרים חברי גרעינים של תנועת חירות ביתר להקים את ענפי המשק, במקום חיילי השלי"ט.³⁸⁹ המחלקה להתיישבות עדיין סירבה לתקצב גם בשלב זה את הנקודה באופן מלא. ראש אגף הנוער והנח"ל

³⁸³ הוברמן, **שורשים בחולות**, 43; 'היאחזויות צבאיות יוקמו ברצועה', **מעריב**, 18.10.1971.

³⁸⁴ המחלקה להתיישבות חבל הנגב, הצעה להקמת שלושה יישובים ברצועת עזה, 30.8.1971, ארכיון המרכז למורשת גוש קטיף.

³⁸⁵ שלמה גזית אל אלוף פיקוד הדרום, התיישבות יהודית באבו מדין, 1.10.1971, 2/11/12-7, אי"ט;

'חקלאים ישראלים תוקעים יתד ברצועה', **מעריב**, 7.12.1971. בתוכנית של המחלקה להתיישבות שלוש ההיאחזויות היו אמורות לקום על קרקעות מדינה. לא ברור האם הפיצוי לתושבים ניתן מכיוון שגודרו גם קרקעות פרטיות, או שניתן פיצוי לפולשים לקרקעות מדינה.

³⁸⁶ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 105. גם שרי מפ"ם משה קול ונתן פלד שהתנגדו בדיון מקביל להקמת היאחזויות בסיני תמכו בהצעה, מכיוון שהרצועה הייתה אמורה להישאר בשליטת ישראל.

³⁸⁷ שם.

³⁸⁸ יוסף יהלום אל יאיר יליף, עליה לנח"ל נצרים- פקודה, 21.2.1972, 2/11/12-7, אי"ט; פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 17.4.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001Imxi, ג"מ; 'היאחזות נחל נצרים עלתה על הקרקע בדרום הרצועה', **דבר**, 7.11.1972.

³⁸⁹ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 218-221; איוש מאחז אבו מדין ופריסת סיירת הבקעה- סיכום, 8.2.1972, 2/11/12-7, אי"ט.

יוסף יהלום פנה אל ראש הוועדה הבין משרדית להתיישבות, השר ישראל גלילי, וביקש את התערבותו.³⁹⁰

ההיאחזות השלישית שקמה ברצועה הייתה מורג, שעלתה אל הקרקע בין חאן יונס לרפיח. ההיאחזות אוישה בגרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים.³⁹¹ הקמת ההיאחזות נתמכה על ידי השרים דיין וגלילי,³⁹² ומטרתה הייתה להמשיך במדיניות 'תקיעת הטריזים' בתוך הרצועה. גם היאחזות זו קבלה שטחי קרקע בתחומי מדינת ישראל. הענפים המשקיים בתוך הרצועה ובסמוך להיאחזות כללו גן ירק קטן ולול למטילות.³⁹³ האיחוד תמך בהקמת ההיאחזות בניגוד להתנגדותו לאיוש כפר דרום בגלל הקרבה ליישובי פתחת רפיח המתוכננת.³⁹⁴ הקמת נצרים ומורג עוררה ביקורת ציבורית בגלל ההתיישבות בלב אוכלוסייה ערבית צפופה ופרשיית גידור הקרקעות. קיבוץ כרם שלום מהקיבוץ הארצי פרסם הודעה כי: "אלו הן חוליות נוספות בשלשלת הסיפוח הזוחל בו לוקח הנח"ל חלק נכבד תחת המסווה של 'התיישבות ביטחונית'. כנחלאיים לשעבר אנו גאים בתפקידו הביטחוני של הנח"ל אך חרדים חרדה עמוקה לתהליך הפיכת הנח"ל למכשיר סיפוח".³⁹⁵

היאחזות רביעית הייתה סומיירי-קטיף. גם נקודה זו עלתה לראשונה במעמד של טרום היאחזות-עם מימון מופחת של המחלקה להתיישבות.³⁹⁶ במקום תכננה המחלקה להתיישבות הקמה של גוש יישובים שיכלול שני מושבים ומרכז אזורי, ובשלב הראשון אמורה הייתה לעלות אל הקרקע ההיאחזות. חיילי הנח"ל היו אמורים לסייע בביצוע סקרי קרקעות ולתחם את אדמות המדינה עליהן יוקמו בעתיד יישובי הקבע.³⁹⁷ את ההיאחזות איישו גרעינים של הקיבוץ הדתי.³⁹⁸ מרבית תקופת קיומה של ההיאחזות חורג מהגבול הכרונולוגי של עבודה זו. בשנת 1977 אוזרחה ההיאחזות והפכה למושב נצר חזני.

היאחזויות רמת הגולן

לעומת המקום המרכזי שתפס מיזם היאחזויות הנח"ל בעיצובה של ההתיישבות הישראלית בסיני, ברצועת עזה ובבקעת הירדן, הרי שברמת הגולן היו ההיאחזויות חלק ממכלול גדול יותר של פעולות התיישבותיות. תנועות אזוריות התגייסו להקמת יישובים ברמה, אזור שהיה קרוב למרכזי ההתיישבות בעמק החולה, שהיו בו אדמות פוריות ושפע של מים ושהתרוקן כמעט כליל

³⁹⁰ יוסף יהלום אל ישראל גלילי, נח"ל נצרים ממצפה להיאחזות, 21.8.1972, 12-7 / 11 / 2, אי"ט; היאחזות נחל נצרים עלתה על הקרקע בדרום הרצועה, **דבר**, 7.11.1972. למרות זאת אפשרה המחלקה להתיישבות ניסיונות חקלאיים בקנה מידה קטן, בין השאר בשיתוף מכון וולקני, שהביאו להתפתחות המשק.

³⁹¹ הקמת יישוב בחאן יונס, סיכום דיון מס' 1, 6.2.1972, 12-7 / 10 / 1, אי"ט.

³⁹² לשכת השר גלילי, 27.3.1972, 12-7 / 10 / 1, אי"ט.

³⁹³ 'נח"ל מורג, ראשון בשלושת היישובים של האיחוד ברצועה, **דבר**, 12.5.1972; 'היאחזות נח"ל מורג

ברצועה עלתה על הקרקע, **דבר**, 12.11.1972.

³⁹⁴ איחוד הקבוצות והקיבוצים אל אגף הנוער והנח"ל, התיישבות ברצועת עזה, 26.12.1971, ארכיון המרכז למורשת גוש קטיף.

³⁹⁵ הוברמן, **שורשים בחולות**, עמ' 56.

³⁹⁶ זאב עופר אל לשכת ראש אג"ם, היאחזות נח"ל סומיירי, 24.4.1973, 127 / 1979 / 23, א"צ.

³⁹⁷ נח"ל סומיירי-סיכום דיון, 20.4.1973, 127 / 1979 / 23, א"צ; נח"ל סומיירי-בדיקת התקדמות עבודה,

11.5.1973, 127 / 1979 / 23, א"צ; יחיאל אדמוני אל ס. ליכובייסקי, חן יונס, 3.4.1972, ארכיון המרכז

למורשת גוש קטיף.

³⁹⁸ 'נח"ל גדישים', **על המשמר**, 14.9.1973.

מתושביו הסורים בעקבות מלחמת ששת הימים.³⁹⁹ מול הסתייגויות שהיו קיימות בתנועות הקיבוציות ביחס להתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה, התגבש לאחר המלחמה קונצנזוס בעניין ההתיישבות בגולן, והתנועות אף נאבקו בינן לבין עצמן על קבלת נקודות התיישבות.⁴⁰⁰ לפי יעקב צור, בדיונים של מועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה בסתיו 1967 לשלושה ימים - בדפנה שבעמק החולה ולאחר מכן בקונייטרה 'התקדש' הגולן.⁴⁰¹ גם תנועת הקיבוץ הארצי, שהיוותה 'סמן שמאלי' בדיונים בנוגע להתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה, התגייסה בהתלהבות להקמת יישובים ברמה.⁴⁰² כך אפוא היה מקומו של הנח"ל במערך ההתיישבותי החדש ברמה שולי מול ההתגייסות של התנועות האזרחיות. מבין עשרה יישובים שקמו בגולן בגל ההתיישבות הראשון (מהמלחמה ועד מרץ 1969) רק שניים התחילו בתור היאחזויות נח"ל.⁴⁰³

כפי שכתב לעיל, הפעולות ההתיישבותיות האזרחיות בגולן הטרימו את החלטות הממשלה, כאשר קבוצת המתישבים הראשונה שעלתה לרמה התמקמה בעליקה ועסקה בעיבוד קרקעות ורעיית בקר. היוזמה קבלה את ברכתו של השר יגאל אלון ואת ההסכמה בשתיקה של ראש הממשלה אשכול.⁴⁰⁴ רק חודש וחצי מאוחר יותר, בסוף אוגוסט, ניתן בדיעבד האישור בממשלה לעיבוד קרקעות ברמה.⁴⁰⁵ בעקבות החלטת הממשלה מסוף אוגוסט התכנסו לדיון משותף בתחילת ספטמבר 1967 אלון, דיין, שר החקלאות גבתי ובכירי המטכ"ל. בדיון הוחלט על הקמת היאחזויות צבאיות בבניאס שבשטח המפורז ובאל על שבדרום הקמה. נבדקה גם האפשרות להקמת היאחזות נוספת בחמת גדר. ההיאחזויות היו אמורות לעבד שטח של 90,000 דונם.⁴⁰⁶ יומיים מאוחר יותר הוצגה התוכנית בישיבת הממשלה ועברה כמעט ללא התנגדויות, למעט זו של השר קול.⁴⁰⁷

הקמת היאחזויות הגולן: שניר, גולן וגשור

ההיאחזות שניר הוקמה ברמת הבניאס, באזור ששלט על המעינות ושהיה חלק מהשטח המפורז הצפוני בגבול ישראל סוריה.⁴⁰⁸ קביעת הנקודה נעשתה במסגרת תוכנית שגיבש עוזר ראש אג"ם

³⁹⁹ לפי יגאל קיפניס בשטח הגולן התגוררו כ-128,000 תושבים סורים ב-223 יישובים ערב המלחמה, מהם נשארו כ-6,000 תושבים לאחר המלחמה. קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 71. בזמן אמת העריך צה"ל כי בגולן נותרו כ-20,000 תושבים. פרוטוקול ועדת שרים לענייני השטחים, 15.6.1967, א-4/7354, ג"מ.
⁴⁰⁰ ראו לעיל בפרק השמיני של עבודה זו. סביר להניח כי עניין זה נבע מזיכרון השנים שטרם המלחמה בהן ישבו חיילים סורים על מוצבי הרמה והפגזו את יישובי עמק החולה, ומהרצון שמקרים כאלו לא יישנו.
⁴⁰¹ קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 145-146; צור, **שלמות הארץ**, עמ' 269-271.
⁴⁰² אם כי החלטת מוסדות התנועה הייתה שיש להקים היאחזויות בגולן בגלל תפקידן הביטחוני ועקב העובדה שההיאחזויות לא בהכרח יקבעו את הגבול המדיני. דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 91. למרות קביעה זו אזרח התנועה את היאחזות גשור.
⁴⁰³ קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 188; אג"ם/מה"ד - היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון - תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 19/12/7, 1/6, א"י"ט; רשימת יישובים והיאחזויות נח"ל לאחר מלחמת ששת הימים, ללא כותב ותאריך, 115/953/1985, א"צ. לא כללתי במניין את שניר שקמה בשטח המפורז.
⁴⁰⁴ ראו תיאור מפורט של האירועים אצל: קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת**, עמ' 163-177.
⁴⁰⁵ פרוטוקול ממשלת ישראל, 27.8.1967, ג"מ.
⁴⁰⁶ פדעצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 181-182.
⁴⁰⁷ פרוטוקול ממשלת ישראל, 3.9.1967, ג"מ.
⁴⁰⁸ באזור תוכננה הקמה של היאחזות נח"ל כבר בשנת 1953, אולם בגלל בעיות כוח אדם בפיקוד הנח"ל בוטלה התוכנית. ראו: אג"ם מבצעים אל פיקוד הצפון ופיקוד הנח"ל, היאחזות הנח"ל בחאן אדוויר - הוראה מבצעית מס' 2, 7.8.1953, 12/7/1956, א"צ.

רחבעם זאבי ביוני 1967 להקמת חמש היאחזויות בשטחים המפורזים בגבול הסורי.⁴⁰⁹ תוכנית זאת נועדה לקבוע עובדות בשטח ישראלי ריבוני, שלא הייתה מחלוקת פנימית בנוגע להתיישבות בו,⁴¹⁰ כדי לבצר את השליטה על מקורות המים ועל אזורי החיכוך עם סוריה אם יוחלט על נסיגה ישראלית מהגולן כפי שנקבע בהחלטת הממשלה היסודית מאמצע יוני. מיקום ההיאחזות נקבע בסמוך למוצב הסורי הנטוש תל אל חמרה ממנו ירו הסורים על יישובי אצבע הגליל.⁴¹¹ למרות דרישת הצבא שההיאחזות תוקם ב'מדרון אחורי' ובמקום מוגן יותר הרי שהמחלקה להתיישבות הצליחה לגרום לכך שההיאחזות תקים על ראש הגבעה, במקום אידיאלי מבחינה משקית. מאיר שמיר, מנהל חבל הגליל המחלקה להתיישבות טען כי החלטה זו התקבלה משום ש: "הגיע הקץ למלחמות באזור".⁴¹² כך נתנה עדיפות לתפקיד החקלאי של ההיאחזות על פני ההיבטים הביטחוניים, בניגוד להיאחזויות בתקופות קודמות (יטבתה, נחלאים א', קציעות ועוד) בהן ניתנה עדיפות לשיקולים הביטחוניים בהחלטה על מיקומן.

עבודות הבינוי של ההיאחזות החלו כבר בסוף אוגוסט 1967, עוד טרם התקבלה החלטה ממשלתית על הקמת היאחזויות בגולן.⁴¹³ אולם נראה כי במקרה זה לא חרג הצבא מסמכויותיו מכיוון שההחלטה הממשלתית שההיאחזויות יוקמו רק באישורה של הממשלה נגעה רק לאזורים שמחוץ לישראל הריבונית ולא לשטחים המפורזים. תאריך היעד להקמת ההיאחזות נקבע ל-1 באוקטובר 1967.⁴¹⁴ כוח האדם בהיאחזות כלל שתי מחלקות של גרעיני הקיבוץ הארצי ששהו עד אז במשקי הגליל העליון וכן כמה עשרות מתנדבים מחוץ לארץ, בעיקר מארצות אנגלו-סקסיות.⁴¹⁵ ענפי התעסוקה כללו בחודשים הראשונים עיבוד שטח של כ-800 דונם, במטרה להכינו לזריעת חורף, וכן עבודה בהכשרת אתרי תיירות ושמורות טבע בסביבה.⁴¹⁶ בהמשך התפתח גם ענף רעיית בקר. בגלל ההיצע המוגבל של עבודות חקלאיות באזור עבדו כ-20 חיילי נח"ל בשדות קיבוץ דן הסמוך.⁴¹⁷ ההיאחזות אוזרחה לאחר תקופה קצרה יחסית- שנה, והפכה לקיבוץ בתנועת הקיבוץ הארצי.⁴¹⁸ במשך השנה עברו בהיאחזות שני מחוזרים של גרעינים של הקיבוץ הארצי, כאשר כל גרעין שירת במשך חצי שנה.⁴¹⁹

ברגע שהממשלה נתנה את אישורה להקמת היאחזויות גם בשטח הרמה ולא רק בשטחים המפורזים תוכננה הקמתה של היאחזות בסמוך לכפר הנטוש גיבין, ומעל ערוצו של נחל רוקאד.

⁴⁰⁹ עוזר ראש אג"ם אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל- נמ"ט, 30.6.1967, 48/106/1971, א"צ.

⁴¹⁰ ראו את דברי שר המשפטים שפירא ביחס להיאחזות בבניאס: "הבניאס היה אזור מפורז. חזרנו למקום שממנו גורשנו בכוח". פרוטוקול ממשלת ישראל, 1.10.1967, ג"מ.

⁴¹¹ 'מעשה בראשית', על המשמר, 27.10.1967.

⁴¹² אדמוני, 'יישום התכנון בשטח', עמ' 28-29. גם המחלקה להתיישבות ציינה כי בהקמת היישובים וההיאחזויות החדשים בגולן לא ניתן דגש מספק על הגנה ביטחונית. המחלקה להתיישבות- חבל הגליל, דו"ח פעילות רמת הגולן, 25.3.1968, גל- 43389/5, ג"מ.

⁴¹³ אג"ם/הגמ"ר אל ראש אג"ם, היאחזויות בצפון וברמת הגולן- נמ"ט, 30.8.1967, 291/208/1970, א"צ.

⁴¹⁴ צבי לבנון אל יחידת נח"ל כנרת, העלאת היאחזות הבניאס- פקודה, 10.9.1967, 68/92/1971, א"צ.

⁴¹⁵ צבי לבנון אל הסוכנות היהודית, בינוי בהיאחזות נח"ל שניר, 24.11.1967, 68/92/1971, א"צ.

⁴¹⁶ המחלקה להתיישבות- חבל הגליל, דו"ח פעילות רמת הגולן, 25.3.1968, גל- 43389/5, ג"מ; 'עשרות מתנדבים יצטרפו להיאחזות בניאס', על המשמר, 23.11.1967. בשביל להגדיל את השטחים החקלאיים הוכשרו שטחי נוחילה שהיו בעבר מוקד למתיחות בין ישראל לסוריה. יחיאל אדמוני אל אהרון חרסינה, נחל שניר (בניאס), 1.11.1967, 426801\515, אצ"מ.

⁴¹⁷ המחלקה להתיישבות, פעילות חבל הגליל בפיתוח רמת הגולן, 22.11.1967, 426801\515, אצ"מ.

⁴¹⁸ טכס אזרוח היאחזות נח"ל שניר, 20.10.1967, 4/12/12-7, א"י"ט.

⁴¹⁹ מפקדת פיקוד הנח"ל, נחל שניר, 11.1968, 4/12/12-7, א"י"ט.

מיקום הנקודה נקבע בדיון אצל הרמטכ"ל רבין ב-1 בספטמבר 1967,⁴²⁰ ובניגוד לרוב ההיאחזויות שקמו לאחר מלחמת ששת הימים הייתה להיאחזות זו מטרה ביטחונית: להגן על קו הגבול החדש באזור מועד לחדירת מפגעים, ליד אפיק הנחל.⁴²¹ ההיאחזות הוקמה בדצמבר 1967. בגלל מאבקי כוח בין תנועת האיחוד לתנועת המושבים על איוש ההיאחזות שירתו בה בעת ובעונה אחת גרעין מכל אחת מהתנועות,⁴²² עניין נדיר בהיסטוריה של מיזם ההיאחזויות. לחיילי הגרעינים הצטרפו מתנדבי מח"ל.⁴²³ ענפי המשק התבססו על גידולי פלחה, לול תרנגולות, צאן ועבודה באתר הארכאולוגי בחמת גדר.⁴²⁴

בחודשים הראשונים ענפי המשק לא התפתחו בצורה משביעת רצון. המדריך המשקי מטעם האיחוד, פנחס אביגדורי מכנרת טען כי החיילים אינם מגלים עניין בעבודות החקלאיות והפעילות הביטחונית מושכת אותם הרבה יותר. החל משנת 1969 החלו ענפי המשק להתפתח אולם מאז הכספים של ההיאחזות היה עדיין גרעוני. לקראת אזורחה של הנקודה השתרעו שטחי העיבוד על פני כ-3,500 דונם. במאי 1972 אוזרחה ההיאחזות והפכה לקיבוץ אפיק. כפי שנכתב לעיל, ההיאחזות אוזרחה במיקום מערבי יותר, רחוק מהגבול, בגלל אתגרי הביטחון השוטף בתקופת מלחמת ההתשה בגבול הסורי. ההחלטה על האזרחות התקבלה ברגשות מעורבים בקרב מוסדות האיחוד. איתי ידעיה מקיבוץ חניתה טען נגד ההחלטה להקים קיבוץ מחוץ לתחומי הקו הירוק: "יש כאן סתירה מוסרית. אם אתה דורש משהו בשם הקיום הלאומי שלך ובאותו הזמן סותר קיום לאומי של משהו אחר".⁴²⁵

גשור (רפיד), היאחזות נוספת שהייתה סמוכה לקווי הגבול החדשים, הוקמה בצומת רפיד שבמזרח הרמה, אזור השליטה המזרחי ביותר של צה"ל. ההיאחזות הייתה חלק מגל שני של היאחזויות אזוריות וצבאיות ברמת הגולן שתוכנן בנובמבר 1967, לאחר הקמת שניר, נח"ל גולן ומרום גולן.⁴²⁶ להיאחזות הגיעו גרעינים של הקיבוץ הארצי ששירתו קודם לכן בהיאחזות שניר. ההיאחזות קמה בתחילה ממזרח לתל פארס, במבנים ישנים של הצבא הסורי, אולם עקב הפגזות עברה לאזור מוגן יותר, מצידו המערבי של התל.⁴²⁷ מטרתה הביטחונית הייתה לשלוט על הציר שעבר במזרח רמת הגולן לכיוון הר הדרוזים, ועל צומת בוטמיה.⁴²⁸ בגלל אתגרי הביטחון השוטף שהצריכו הפנייה של כוח אדם רב לפעילות ביטחונית לא תוכננה בתחילה הכשרה של שטחים חקלאיים בסביבות ההיאחזות מלבד גן ירק קטן.⁴²⁹ בשביל להכניס כספים להיאחזות עבדו

⁴²⁰ לשכת הרמטכ"ל- סיכום דיון, 4.9.1967, 123/117/1970, א"צ; אהרון חרסינה אל רל"ש ראש אג"ם, תכנון עליית היאחזויות ויישובים, 12.9.1967, 363/208/1970, א"צ.

⁴²¹ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 31.

⁴²² יהודה שוסטר אל אברהם הרצפלד, 18.10.1967, 67/92/1971, א"צ.

⁴²³ נח"ל גולן (ג'בין), 1.1968, 67/92/1971, א"צ.

⁴²⁴ המחלקה להתיישבות- חבל הגליל, דו"ח פעילות רמת הגולן, 25.3.1968, גל- 43389/5, ג"מ.

⁴²⁵ מפקדת פיקוד הנח"ל, נח"ל גולן, 5.1972, 1/22/12-7, אי"ט; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 81-79.

⁴²⁶ ש. רון אל חברי ועדת המיקום, 28.11.1967, גל- 43389/5, ג"מ; ש. רון אל חברי ועדת המיקום, 14.12.1967, גל- 43389/5, ג"מ; סיכום דיון אצל שר החקלאות, 8.1.1968, 424761, א"צ. מ. יחד עם גשור הוקמו היישובים האזרחיים עין זיוון, מבוא חמה, אל על וגבעת יואב.

⁴²⁷ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 92.

⁴²⁸ פיקוד הנח"ל, נחל גשור, ללא תאריך, 117/1687/1985, א"צ.

⁴²⁹ צבי לבנון, עלייה להיאחזות רפיד- מצע לדיון, 28.1.1968, גל- 43389/5, ג"מ. המצע הקרקעי של אדמות ראויות לעיבוד בסביבות ההיאחזות היה דל. המחלקה להתיישבות- חבל הגליל, דו"ח פעילות רמת הגולן, 25.3.1968, גל- 43389/5, ג"מ.

החיילים במשקים בעמק בית שאן ובשרון.⁴³⁰ בתקופה מאוחרת יותר הצליחו חיילי הנח"ל לפתח ענפי משק: עיבוד של שדות פלחה וגידול עדר עיזים.⁴³¹ מים להיאחזות נשאבו ממעינות סמוכים.⁴³² במהלך שנת 1971, ובעקבות הפגזות מסיביות על ההיאחזות והרג של אחת החיילות הועברה גשור בפעם השנייה לאזור מערבי יותר- הרחק מהגבול (ראו בהרחבה בפרק השמיני של עבודה זו). בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים הופנו חלק מחיילי ההיאחזויות למערך הלוחם של צה"ל. במסגרת תהליך זה פונו חיילי גשור מההיאחזות, ולמרות רצונם של אנשי הקיבוץ הארצי לאזרח אותה היא ניטשה בסתיו 1973 ושטח ההיאחזות הפך לבסיס צבאי.⁴³³

לסיכום ניתן לקבוע כי ההיאחזויות היו חלק קטן ממכלול הפעולות ההתיישבותיות שנעשו בגולן לאחר המלחמה. עקב כך, כאשר הכריעה הממשלה בתחילת שנת 1969 בעניין קדימות להקמת היאחזויות באזורים הגאוגרפיים השונים הייתה הדחיפות להקמת היאחזויות בגולן הנמוכה ביותר.⁴³⁴

בקעת הירדן

בניגוד למצב ברמת הגולן, שם היו היאחזויות הנח"ל רק חלק מהעשייה ההתיישבותית בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, הרי שבבקעת הירדן היוו ההיאחזויות את ההתיישבות הישראלית העיקרית בשנים שלאחר המלחמה. תשע היאחזויות נח"ל קמו בין השנים 1967-1973, שבע מהן לפני המושב חמרה- היישוב הראשון בבקעה שלא החל את דרכו כהיאחזות.⁴³⁵ בקעת הירדן הייתה המקום בו השקיע הנח"ל את המאמץ ההתיישבותי המשמעותי ביותר בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים.⁴³⁶ עניין זה נבע מכמה גורמים:

א. גורמים משקיים: האדמות המדבריות של בקעת הירדן ומיעוט מים לשתייה וחקלאות הקשו על הקמתם של יישובים אזרחיים.⁴³⁷ בהקשר זה דמו היאחזויות הבקעה לדגם

⁴³⁰ משה קשתי אל מזכירות משק מצר, 10.9.1968, 117/1687/1985, א"צ; משה קשתי אל מזכירות משק רשפים, 22.1.1969, 117/1687/1985, א"צ.

⁴³¹ 'בענפים', עלון גשור, 3.1969.

⁴³² רפי, 26.12.1967, גל-43389/5, ג"מ; 'היכוח החל בשנר והעפיל לנחל גשור', מעריב, 12.4.1968.

⁴³³ יוסף שגיא אל יוסף יהלום, 6.8.1972, 116/1687/1985, א"צ; ברוך רם, נחל גשור- פינוי חיילי הנח"ל- סיכום דיון, 12.1973, 116/1687/1985, א"צ; שמעון אבידן אל יוסף יהלום, 20.11.1973, 2/22/12-7, א"צ.

⁴³⁴ שלמה גזית, תחזית היאחזויות, 28.1.1969, 51/106/1971, א"צ.

⁴³⁵ היאחזויות נח"ל שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, 262/1687/1986, א"צ; רשימת היאחזויות נח"ל, 1.6.1972, 1116/953/1985, א"צ. אין בנמצא מחקרים רבים על ההתיישבות היהודית בבקעה, אולם המחקרים המועטים שנכתבו מתעלמים ממרכזיותו של הנח"ל בתהליך ההתיישבות בבקעה. ראו למשל: פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**.

⁴³⁶ בתחילת שנת 1969, כאשר דרגה מחלקת התיישבות והגמ"ר את סדר העדיפויות בהקמת היאחזויות הייתה הקמת היאחזויות בבקעה המשימה הדחופה ביותר, לפני הקמתן בפתחת רפיח, גוש עציון ורמת הגולן. אג"מ/הגמ"ר, תוכנית היאחזויות, 28.1.1969, 365/1508/1993, א"צ. עניין זה נבע מהחלטת ממשלה שהתקבלה יומיים קודם לכן. פרוטוקול ממשלת ישראל, 26.1.1969, ג"מ. גם כאשר קמה ה'ועדה הבין מוסדית להתיישבות חדשה' (ועדת השרים להתיישבות) בתחילת שנת 1970 היא הגדירה את הדיונים בעניין ההתיישבות בבקעה כדחופים ביותר. פרוטוקול ועדה בין מוסדית לענייני התיישבות, 27.1.1970, 1115/953/1985, א"צ.

⁴³⁷ ההסתדרות הציונית- חטיבת ההתיישבות, סקירת רקע על ההתיישבות בבקעת הירדן, 7.1973, 1116/953/1985, א"צ.

שפותח בשנות ה-50 של האחזויות המאפשרות פריצה לאזורים בעייתיים מבחינה משקית, כמו יטבתה או עין גדי.

ב. גורמים מדיניים ופוליטיים: מכיוון שהקמת יישובים אזוריים בשטח שנכבש מירדן נתפסה כבעייתית ברמה הבין לאומית והפנים ישראלית, הרי שהעדיפות הייתה להקים האחזויות נח"ל. בנוסף, חלק מתנועות ההתיישבות לא רצו להקים יישובים ואף לא להשתתף בהקמת האחזויות בבקעה.⁴³⁸

לאחר מלחמת ששת הימים הייתה בקעת הירדן פנויה כמעט מתושבים, לאחר שרבים מאלו נמלטו ממנה במהלך המלחמה. במפקד שנערך בבקעה בספטמבר 1967 נמצאו רק 9,800 תושבים, רובם באזור יריחו.⁴³⁹ מייד לאחר המלחמה הציע דו"ח של המחלקה להתיישבות להפוך את הבקעה לאזור חיץ בין ישראל לירדן וליישב בה במהירות שני סוגי אוכלוסיות: מחד אוכלוסייה יהודית ב-30 נקודות יישוב כפריות ומספר מרכזים עירוניים; ומאידך יישוב של פליטים פלסטינים. כל סוג אוכלוסייה היה אמור למנות כ-30,000 איש, כעשור לאחר ראשיתה של התוכנית.⁴⁴⁰ במקביל סקרה גם מחלקת התיישבות והגמ"ר באג"ם בראשותו של אהרון חרסינה את מרחבי הבקעה. אחת ממסקנות הסקר הייתה שבבקעה מעובדים פחות משליש מהשטחים האופציונליים לחקלאות.⁴⁴¹ תוכניות להתיישבות יהודית בבקעה נדחו על ידי השר אלון, שקרא להקים שרשרת של האחזויות נח"ל לא צבאיות לאורך הירדן, מטירת צבי עד לבית הערבה.⁴⁴² המטרה הצבאית של התוכנית הייתה ליצור עומק אסטרטגי למדינה ולהתבסס על מערך ההגנה המרחבית בבקעה שיבלום פלישה ממזרח. בתקופה מאוחרת יותר הסכים גם שר הביטחון דיין לחשיבות הביטחונית של הקמת האחזויות בבקעה.⁴⁴³

השלב הראשון: הקמת מחולה וקליה בשולי הבקעה

ניסיון ראשון להקמת יישוב בבקעה התחולל כאשר התארגנו אנשי תנועת ה'מחנות העולים' להתיישב בבית הערבה הנטושה, אולם ממשלת ישראל לא אישרה את התוכנית, בעיקר בגלל אתגרים משקיים.⁴⁴⁴ חודש מאוחר יותר התקבלה החלטת ביניים בוועדת השרים לענייני ביטחון לפיה הצבא יהיה אחראי על עיבוד קרקעות נפקדים בבקעה. בדיון נמנעו השרים מהחלטה על הקמת התיישבות, אולם אשכול רמז לכך שהחלטה על עיבוד הקרקעות היא צעד ראשון בדרך

⁴³⁸ הקיבוץ הארצי לא השתתף בהקמת ההאחזויות באזור זה.

⁴³⁹ אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 48.

⁴⁴⁰ רענן ויץ, הצעה כללית ליישוב ופיתוח השטחים המוחזקים, ללא תאריך (לפי ההקשר יולי או אוגוסט 1967) 9.1967, תיק 74, אי"א.

⁴⁴¹ 60 אלף מתוך 190 אלף דונם. יצחק גורפינקל אל רחבעם זאבי, בקעת הירדן- סקר, 24.9.1967, 1970/363/208, א"צ.

⁴⁴² פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ. הצעתו של אלון, שנודעה כ"תוכנית אלון", עברה בהמשך מספר גלגולים ובשלב מסוים התמקדה במו"מ עם ירדן ולא עם נציגות פלסטינית. עוד על תוכנית אלון ראו: אהוד מנור, אלון- ביוגרפיה פוליטית, עמ' 248-284; גלבר, הזמן הפלסטיני, עמ' 92-96; טראובה, 'גאל אלון והסוגייה הפלסטינית', עמ' 411-414; מנור, 'פונקציונלית או טריטוריאלית?', עמ' 156-139.

⁴⁴³ משה דיין אל מזכיר הממשלה, יישובים בבקעה- הצעת סגן ראש הממשלה, 2.7.1969, 1993/1508/365, א"צ; פרידמן, ההתיישבות היהודית הכפרית, עמ' 19-27.

⁴⁴⁴ פרוטוקול ממשלת ישראל, 4.9.1967, ג"מ.

לכך.⁴⁴⁵ במקביל המחלקה להתיישבות התחילה לתכנן הקמת היאחזות בברדלה- שבצפון בקעת הירדן,⁴⁴⁶ ולסקור את אזור צפון ים המלח ועין פשחה במטרה למצוא מקום להיאחזות נוספת.⁴⁴⁷ פעם נוספת עלתה ההתיישבות בבקעה על סדר היום בדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיים בדצמבר 1967. השרים דנו בהצעה ליישב באופן אינטנסיבי את בקעת הירדן, ואשכול פרס בפניהם תוכנית להקמת היאחזויות בבקעה. השר משה כרמל תמך בתוכנית זו וטען כי ללא שילוב הצבא וההתיישבות לא ניתן להגן על המדינה ממזרח. דיין הציע לפרוס את ההיאחזויות במספר מוקדים בבקעה:

אני היום בעד זה, שנעשה שני דברים באותה בעיה בגדה. נשנה את הקו כך שלא יגיע עד גשר אלנבי, אלא דרומה ממנו נקים היאחזות נח"ל, על מנת שיהיה לנו חצי מים המלח. ולשם כך נשנה את הקו ובקליה או בבית הערבה נקים היאחזות קבע, ולא משהו זמני. דבר זה, הדרך והזזת הגבול הנה, כך שבצפון ירד יותר דרומה, אך לא יותר מדי, אלא עד חצי הדרך מדאמיה לגבול, ושם נקים שלש נקודות היאחזות בימים הקרובים. האחת מיד ואליה נוסיף עוד שתיים במשך הזמן, והן תהיינה המשך לטירת צבי ולישובים שלנו בעמק בית שאן...⁴⁴⁸

בישיבה לא התקבלה החלטה קונקרטית, בין השאר עקב התנגדות השרים קול וברזילי, אולם בדיון פנימי שהתקיים עוד באותו היום בהשתתפות אשכול, דיין, אלון, שר החקלאות גבתי ורענן ויץ סוכם על הקמת שתי היאחזויות נח"ל: בצפון הבקעה, ליד הכפר ברדלה, ובדרומה- בקליה שלחוף ים המלח. אשכול אישר להתחיל להקים את ההיאחזויות למרות שההמשלה לא אישרה את התוכנית.⁴⁴⁹ יום למחרת הדיון המצומצם של השרים התכנסו נציגי פיקוד הנח"ל ומחלקת התיישבות והגמ"ר בכדי לתכנן הקמת היאחזות בברדלה,⁴⁵⁰ אולם ביצוע המהלך נדחה, ככל הנראה מכיוון שהמשלה לא אישרה אותו ואשכול התחרט על ההוראה להקים היאחזויות גם ללא האישור.⁴⁵¹

חודש מאוחר יותר, בסוף ינואר 1968 אשרה גם הממשלה באופן פורמלי את הקמת שתי ההיאחזויות וקבעה גם כי לא יינתן פרסום להקמתן. ההיגיון האסטרטגי בהקמת ההיאחזויות היה לייצר מאמץ מקביל בצפון ובדרום הבקעה. באופן מכוון לא תוכננו ההיאחזויות בצירים העיקריים מירדן אל גב ההר- ציר גשר אלנבי ירושלים וציר גשר דמיה- שכם, בשביל לא לחסום את 'מרחב הנשימה' של הערבים החיים בגב ההר ולא לסכל אפשרות של הקמת ישות פוליטית בגב ההר שתוכל להיות קשורה לירדן. חלק משרי מ"פ"ם

⁴⁴⁵ בתגובה להצעה של אלון להקים מחנות עבודה, ענה אשכול: "אנחנו מושכים את העניין בעבודות אהבה לאט לאט". פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 18.10.1967, ג"מ.

⁴⁴⁶ יאיר יליף אל אהרון חרסינה, מעלה הגלבוע, 22.11.1967, S15\426801, אצ"מ.

⁴⁴⁷ סיכום דיון בתוכנית הסקרים באזור צפון ים המלח ומעיינות פשחה, 11.10.1967, S15\426801, אצ"מ.

⁴⁴⁸ פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 31.12.1967, ג"מ.

⁴⁴⁹ ישראל ליאור אל שר הביטחון, סיכום ישיבה בעניין עיבודי הקרקעות באזור ברדלה, 31.12.1967, 31.12.1967/1689/71, א"צ. יומיים קודם לכן, ועוד טרם הדיון בממשלה, כבר קבע עוזר ראש אג"ם רחבעם זאבי את פרטי העלייה להיאחזות הצפונית- ליד ברדלה. ר' מגן, היאחזות בבקעת הירדן סיכום עוזר ראש אג"ם, 31.12.1967, 31.12.1967/1687/111, א"צ.

⁴⁵⁰ צבי לבנון, עליה להיאחזות חדשה בכיכר הירדן- מצע לדיון, 1.1.1968, 1.1.1968/1687/111, א"צ. גם ההקמה של ההיאחזות בצפון ים המלח נדחתה. לשכת שר הביטחון, סיכומים מישיבה שבועית, 5.1.1968, 5.1.1968/1687/111, א"צ.

⁴⁵¹ לשכת ראש אג"ם, 1.1.1968, 1.1.1968/1687/111, א"צ; חיים ישראלי אל עוזר שר הביטחון, היאחזויות ועיבוד קרקעות בבקעת הירדן, 1.1.1968/1687/111, א"צ.

שהתנגדו להתיישבות בעומק שטח הגדה הסכימו להצעה להקמת היאחזויות בדרום ובצפון הבקעה מכיוון שהן היוו רק 'תיקוני גבול קלים'. שר הביטחון דיין קשר את הקמת ההיאחזות בברדלה רצון להרחיב את גבולות עמק בית שאן כלפי דרום, בעת שיישובי העמק והעיר בית שאן סבלו ממצאות ביטחונית קשה בזמן מלחמת ההתשה.⁴⁵²

גם הקמת ההיאחזות בקליה נבעה מרצון של יישובי הספר להתרחק מהמצאות הביטחונית המאיימת: אנשי עין גדי דחפו להקמת יישוב באזור שמצפון אליהם, בשביל להרחיק את קו הגבול ולאפשר פיתוח גושי.⁴⁵³ להקמת קליה ניתן למצוא גם גורמים נוספים: דגשים סנטימנטליים והיסטוריים, הקשורים לפרשיית מפעל האשלג וקיבוץ בית הערבה שניטשו במלחמת העצמאות;⁴⁵⁴ שיקולים הידרולוגיים שכללו ריבוי יחסי של מים לשתייה וחקלאות באזור;⁴⁵⁵ ורצון לקנות אחיזה בחופו הצפוני של ים המלח.⁴⁵⁶

שתי ההיאחזויות קמו במהלך חודש פברואר 1968. מחולה (סוכות) הוקמה על ידי גרעין של הקיבוץ הדתי שחייליו שירתו קודם לכן בהיאחזות קציעות שעמדה לפני פינוי. לגרעין הצטרפו חיילים מגרעין ותיק יותר שעמד לפני שחרור מהצבא בעת שהוארך השירות בצה"ל משנתיים וחצי לשלוש. בתחילה התגוררו חיילי הנח"ל באוהלים, עד להקמתם של מבני הקבע.⁴⁵⁷ הגידול הראשון בהיאחזות היה תירס, שהיה אז נפוץ ביישובי עמק בית שאן. כחצי שנה לאחר העלייה אל הקרקע עברה ההיאחזות למיקום מזרחי יותר, בסמוך לציר הבקעה. בגלל התנאים המשקיים הטובים והקרבה ליישובי הקיבוץ הדתי בעמק בית שאן אוזרחה מחולה כשנה וחצי מעת הקמתה כהיאחזות, בנובמבר 1969.⁴⁵⁸

מספר ימים לאחר הקמת מחולה עלו גרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים ושל הקיבוץ המאוחד אל קליה. המיקום המדויק של קליה נקבע בשלב הראשון בתוך בסיס ירדני נטוש לחוף ים המלח, כאשר בשלב מאוחר יותר יישוב הקבע היה אמור להיות ממוקם על רכס

⁴⁵² חיים ישראלי אל הרמטכ"ל, היאחזויות בבקעת הירדן, 31.1.1968, 1119/953/1985, א"צ; פרטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ; אג"ם/מה"ד-היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון-תחקיר מר.מ. נצר, 19.11.1972, 1/6/12-7, אי"ט.
⁴⁵³ בדומה למה שנעשה באמצע שנות ה-60, כאשר היאחזויות הערבה הוקמו ליד היישובים הוותיקים באזור. מרכז משק עין גדי אל יחיאל אדמוני, 8.11.1967, S15\426801, אצ"מ; אג"ם/מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט; מזכירות עין גדי אל סנטה יוספטל, התיישבות בצפון ים המלח, 5.12.1967, S15\424761, אצ"מ. גם השיוך התנועתי של גרעיני ההיאחזויות היה דומה לאלו של יישובי הספר הקרובים: כך קמה מחולה על ידי גרעין הקיבוץ הדתי-שקיבוצי בדרום עמק בית שאן היו הסמוכים ביותר לגבול, וקליה על ידי גרעין ה'איחוד' כאשר גם קיבוץ עין גדי היה שייך לתנועה זו.
⁴⁵⁴ ראו לדוגמה את נוסח מגילת העלייה של ההיאחזות: "כעת חיה לפני 20 שנה נותקה שלשלת ההתיישבות היהודית בצפון ים המלח. כיום באש הקרב ובדם חיילי צה"ל חוזרים אנו אליך ארץ מדבר ושוממה". מגילת ייסוד נח"ל קליה, 20.5.1968, 1/12/12-7, אי"ט. טקס העלייה הרשמי אל הקרקע, שהתבצע ב-20 במאי 1968, כוון לציון 20 שנה לנטישת חבל ים המלח במלחמת העצמאות והשתתפו בו ותיקי קיבוץ בית הערבה. בישיבת הממשלה בה אושרה הקמת ההיאחזויות טען אשכול שקל יותר יהיה להסביר למערכת הבין לאומית את הקמת ההיאחזות בקליה, בגלל הרס בית הערבה במלחמת העצמאות (בדומה להקמת כפר עציון). פרטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ.

⁴⁵⁵ פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' 39.

⁴⁵⁶ יחיאל אדמוני, קליה-קומראן, 4.1.1968, S15\42476, אצ"מ; דברי השר דיין בתוך: פרטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1967, ג"מ.

⁴⁵⁷ דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 166-169; ארציאלי, גפני וקמינסקי, 'בין הבקעה', עמ' 78.

⁴⁵⁸ פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' 119; ארציאלי, גפני וקמינסקי, 'בין הבקעה', עמ' 79-80; ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021.

ההרים, ממערב לחוף.⁴⁵⁹ בעת עריכת הסקר הקרקעי שקדם להקמת היישוב קיוו אנשי המחלקה להתיישבות כי החיילים יועסקו בשלב הראשון בעבודות פיתוח של שמורות טבע באזור- עין פשחה וקומראן, ובטווח הרחוק יותר תסתמך הנקודה גם על מיזמים תיירותיים.⁴⁶⁰ בתחילה תפקיד חיילי ההיאחזות היה להשתלב בתעסוקה מבצעית עד להסדרת אספקת המים שתאפשר קיום חקלאות,⁴⁶¹ ובביצוע חפירות ארכאולוגיות לחוף ים המלח.⁴⁶² מאוחר יותר, לאחר הסדרת אספקת המים, הכשירו חיילי קליה משק חקלאי שכלל גידול ירקות, לול וברווזיה.⁴⁶³ ההיאחזות אוזרחה במאי 1974, והפכה לקיבוץ של תנועת האיחוד שנקרא בתחילה 'אלמוג' ומאוחר יותר קליה.⁴⁶⁴

השלב השני: המשך הקמת היאחזויות במרכז הבקעה

השלב השני של הקמת היאחזויות הנח"ל בבקעת הירדן כלל את הקמת ארגמן (דצמבר 1968), גלגל, משואה (נובמבר 1969) ונערן (לימים קיבוץ ייטב- דצמבר 1970). בשלב זה קמו היאחזויות לכל אורך הבקעה- בעיקר באזורים הפוריים ומרובי המים שלה, אולם הממשל הישראלי נמנע מהקמת היאחזויות ב'קו השני' של הבקעה- המורדות המזרחיים של השומרון. פריסת ההיאחזויות נעשתה בכוונת מכוון לאורך הבקעה, כדי ליצור רצף התיישבותי ישראלי מעמק בית שאן ועד לים המלח,⁴⁶⁵ בהתאם לתוכנית המקורית של יגאל אלון שהוצגה כבר בישיבות הממשלה ביוני 1967.⁴⁶⁶ ההתיישבות בבקעה לא נתקלה בקשיים דמוגרפיים ואגרריים מכיוון שהאוכלוסייה הערבית שישבה בה הייתה מועטה ומכיוון שנמנעה על ידי הממשל הצבאי כניסת כפריים מגב ההר לשטחי הקרקעות שלהם בבקעה.⁴⁶⁷

גם בתקופה זו נשמרו הנחיותיו של שר הביטחון דיין שלא להקים את ההיאחזויות בסביבות הכבישים העולים מבקעת הירדן אל גב ההר, בכדי שלא 'לכלוא' את התושבים הפלסטינים. ההיאחזות משואה לא קמה על ציר גשר דמיה שכס, בשביל לא לחסום את הציר,⁴⁶⁸ וכך גם ההיאחזות ארגמן.⁴⁶⁹ בנוסף, ועקב הרגישות המדינית לא הוקמה היאחזות בכיכר יריחו,⁴⁷⁰ בגלל החשש מסטייה מעקרונות תוכנית אלון לפיה יישמר מסדרון התיישבותי מהגדה המערבית אל

⁴⁵⁹ אגף המים במחלקה להתיישבות, התיישבות בצפון ים המלח, 29.1.1968, 424781, \, אצ"מ; פרידמן,

ההתיישבות היהודית הכפרית, עמ' 35.

⁴⁶⁰ יחיאל אדמוני, קליה- קומראן, 4.1.1968, S15\ 42476, אצ"מ.

⁴⁶¹ לשכת שר הביטחון, סיכומים מהישיבה השבועית, 9.2.1968, 9.2.1968, 119/953/1985, א"צ.

⁴⁶² דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 273.

⁴⁶³ 'דו"ח משקי', עלון קליה, 11.1970.

⁴⁶⁴ פרידמן, ההתיישבות היהודית הכפרית, עמ' 174.

⁴⁶⁵ כך למשל הועדפה הקמת היאחזות במרכז הבקעה- במארג' נאג' (ארגמן) על פני הקמת היאחזות נוספת

בצפון הבקעה ליד מחולה. משה נצר אל לשכת שר הביטחון, 15.7.1968, 15.7.1968, 365/1508/1993, א"צ.

⁴⁶⁶ פרטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967- בצהריים, ג"מ.

⁴⁶⁷ גזית, המקל והגזר, עמ' 172.

⁴⁶⁸ שליש שר הביטחון, הקמת היאחזויות נח"ל חדשות, 19.2.1969, 1115/953/1985, א"צ. דיין טען כי

הקמת נקודות יישוב נוספות בבקעה, בסביבות צירי הרוחב יכולה להביא ל'פיצוץ' מערכת היחסים מול ערביי

הגדה. גזית, המקל והגזר, עמ' 174.

⁴⁶⁹ אג"ם/ מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 1/6/12-7, אי"ט.

⁴⁷⁰ לשכת שר החקלאות, סיכום פגישה בעניין התיישבות בצפון סיני ובבקעת הירדן, 12.1968, 12.1968, 953/1985/

1115, א"צ. הרעיון היה להקים היאחזות בחווה נטושה ליד העיר, ככל הנראה חוות מוסא עלמי.

הגדה המזרחית באזור זה וכדי שלא לחסום את הציר ירושלים- יריחו- עמאן.⁴⁷¹ ההחלטה שלא להקים היאחזויות על הצירים השולטים הייתה שינוי משמעותי מתקופות קודמות, אז הוקמו היאחזויות במופגן על צירים אסטרטגיים בכדי לייצר בסביבתם נוכחות צבאית.⁴⁷² שינוי זה מבטא את הדו ערכיות בהנהגת המדינה וצה"ל ביחס להתיישבות בבקעה בשלב זה: מחד- ניסיון לייצר מאחזים ישראלים בשטח; ומנגד- החלטה שלא להקים היאחזויות במקומות שימנעו אפשרות להסדר מדיני. לעומת התוכניות של השרים אלון ודיין, שהתייחסו להיבטים בין לאומיים ולאוכלוסייה הפלסטינית שהתגוררה בבקעה ובגב ההר בשומרון, תכננו גורמים בצבא תוכניות אקטיביסטיות יותר לפיהן ייושב כל שטח הבקעה ויקומו היאחזויות ויישובים על הצירים העולים לגב ההר. כך לדוגמה תכנן אלוף פיקוד המרכז רחבעם זאבי תוכנית להתיישבות אינטנסיבית בבקעה ובמורדות המזרחיים של השומרון, כולל הקמת שרשרת יישובים בציר שכם- דמיה. מרבית חלקי התוכנית לא יצאו אל הפועל.⁴⁷³

ההיאחזות הראשונה שקמה בתקופה זו הייתה ארגמן, שאוישה על ידי גרעינים של הקיבוץ המאוחד ליד הכפר הערבי מארג' נאג'י. ארגמן לא קמה באזור אסטרטגי משמעותי, אלא באזור בו נמצאו שטחי קרקע פנויים מבעלות ערבית. למרות תנאי האקלים הקשים השתכנו חיילי הנח"ל בתחילה באוהלים, ורק כשנה לאחר הקמת ההיאחזות הם עברו למבני הקבע. החיילים עסקו בעיבוד כ-500 דונם ובהכשרת שטחי קרקע ספוגי מלח והכשרתם לגידולים חקלאיים על ידי שטיפה. ההיאחזות הועברה לרשותה של תנועת חירות ביתר, שאזרחתה אותה במאי 1971.⁴⁷⁴ היאחזות נוספת במרכז הבקעה הייתה משואה, שקמה בשפכו של נחל פרעה (גיפתליק). בתחילה דחה שר הביטחון דיין את התוכנית להקמת ההיאחזות באזור זה,⁴⁷⁵ ככל הנראה מכיוון שהמיקום היה קרוב מידי לציר דמיה- שכם. שנה מאוחר יותר, בנובמבר 1969, שונה מיקומה של ההיאחזות והיא עלתה אל הקרקע מדרום לציר ואוישה על ידי גרעינים של הקיבוץ הדתי.⁴⁷⁶ גם מיקומה של היאחזות זו נקבע על ידי מצאי של קרקע בבעלות ממשלתית ושל מים לשתייה וחקלאות שסופקו מבארות וממעיינות ואדי פרעה. ההתיישבות הצליחה מבחינה משקית, והוקם בה גן ירק גדול בשטח של 500 דונם. בעקבות ההתפתחות המשקית המהירה נאבקו תנועות הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הדתי, תנועת המושבים ותנועת העובד הציוני על האפשרות לאזרח את משואה. הוועדה ל'התיישבות חדשה' הכריעה בעד תנועת העובד הציוני.⁴⁷⁷

ההתיישבות בבקעת פצאל והקמת גלגל ונערן

כבר בסקרים הראשוניים שנערכו בבקעת הירדן לאחר המלחמה נקבע כי בבקעת פצאל הנמצאת מדרום לכביש דמיה- שכם ישנו פוטנציאל גבוה להתיישבות, בגלל ריבוי מי התהום הנמצאים

⁴⁷¹ פרוטוקול ממשלת ישראל, 26.1.1969, ג"מ. דיין קבע כי אם תרצה ישראל הרי שהיא תוכל בנקל להפוך את העיר יריחו, הריקה כמעט לגמרי לישראלית, אולם המליץ שלא לנקוט בצעד שכזה.

⁴⁷² דוגמה מעולה לעניין היא הקמת ההיאחזויות על ציר ניצנה- באר שבע בשנים 1953-1956.

⁴⁷³ פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' 47-49.

⁴⁷⁴ משה נצר אל לשכת שר הביטחון, 15.7.1968, 15/953/1985, א"צ; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 48.

⁴⁷⁵ משה גזית אל עוזר ראש אג"ם, היאחזות מחולה ב', 4.7.1968, 365/1508/1993, א"צ.

⁴⁷⁶ מפקד הנח"ל אל מגד 903, עליה להיאחזויות פרעה ופצאל- פקודה, 365/1508/1993, א"צ.

⁴⁷⁷ פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית**, עמ' 142-143; דואר, **לנו המגל הוא חרב**, חלק ב', עמ' 194-192.

בשטחה שהתגלו בקידוחי עומק. ביוני 1969 העביר העלה השר יגאל אלון הצעת מחליטים לשיבת הממשלה ובה קרא להקים ארבעה יישובים או היאחזויות בשטח בקעת פצאל. בדברי ההסבר להחלטה טען אלון כי: "במסיבות המדיניות הקיימות, ולאור רמזים בולטים מידידותינו מבין המעצמות כי נהר הירדן לא יהיה הגבול המדיני או אפילו הביטחוני שעליו יש לבסס את השלום בבוא העת, עלינו לגשת ללא דיחוי לביסוס מאחזנו הממשי לאורך הירדן הן כאמצעי לשיפור המאבק הביטחוני והן כאמצעי במאבק המדיני".⁴⁷⁸ התוכנית נתמכה גם על ידי שר הביטחון דיין.⁴⁷⁹ לאחר ההחלטה הממשלתית בעניין קבע עוזר ראש אג"ם שבגלל מגבלות כוח אדם ומכיוון "אין עניין מבחינתנו בהקמת ארבע היאחזויות נח"ל במשבצת 5*5 ק"מ", הנח"ל יוכל להקים רק שתי היאחזויות בבקעה ולא ארבע ושאר היישובים יהיו אזרחיים.⁴⁸⁰

בסופו של דבר אושרה הקמתה של היאחזות אחת בלבד. שלושה גרעינים של הקיבוץ המאוחד עלו לדרום בקעת פצאל, כאשר המטרה הייתה להשאיר את החלק הצפוני של הבקעה פנוי להתיישבות אזרחית. ההמלצה של פיקוד מרכז להקים את ההיאחזות בצפון הבקעה, ככל הנראה עקב שיקולים ביטחוניים, לא התקבלה, והשיקולים המשקיים הועדפו.⁴⁸¹ ההיאחזות נקראה גלגל, ועלתה אל הקרקע באמצע נובמבר 1969.⁴⁸² ענפי המשק כללו גן ירק, ומפעל להרכבת ממטרות שהגיעו מקיבוץ נען. במאי 1973, שלוש וחצי שנים לאחר העלייה אל הקרקע אוזרחה ההיאחזות.⁴⁸³

שנה לאחר הקמתה של גלגל עלתה אל הקרקע היאחזות נוספת, נערן, בדרום השטח של בקעת פצאל ובסמוך לשפכו של נחל עוג'ה. להקמתה של היאחזות זו היו דווקא גורמים ביטחוניים, כאשר היא קמה בסמוך לציר הסתננות לכיוון השומרון. גם כאן נסמכו המתיישבים על מפעל להרכבת ממטרות בשיתוף קיבוץ נען ומפעל להרכבת רהיטים בשיתוף קיבוץ גבעת ברנר. כך סייעו הקיבוצים המבוססים של תנועת הקיבוץ המאוחד להיאחזויות החדשות של תנועה זו.⁴⁸⁴ לאחר הקמת שתי ההיאחזויות קמו בבקעת פצאל גם שני יישובים אזרחיים: מעלה אפרים שקם במורדות הבקעה ותושביו היו אמורים לעבד קרקעות שנמצאו במרכזה והמושב פצאל.⁴⁸⁵

השלב השלישי: הקמת היאחזויות במורדות רכסי יהודה ושומרון- מצפה שלם, גיתית ומכורה והעימותים סביב הפקעת הקרקעות

בשנים 1971-1973 פעל הנח"ל להקמת היאחזויות במורדות המזרחיים של גב ההר ולא בשטח המישורי של הבקעה בהתאם להחלטה של הוועדה הבין מוסדית להתיישבות.⁴⁸⁶ הייתה זו המשכה של הדינמיקה בה התרחבה השליטה הישראלית בבקעה, ככל שחלף הזמן מהמלחמה והצעות

⁴⁷⁸ יגאל אלון אל מזכיר הממשלה, 16.6.1969, 16.6.1995 / 2689 / 71, א"צ.

⁴⁷⁹ משה דיין אל מזכיר הממשלה, יישובים בבקעת הירדן- הצעת סגן ראש הממשלה, 365 / 1508 / 1993, א"צ.

⁴⁸⁰ עוזר ראש אג"ם אל רל"ש הרמטכ"ל, הקמת יישובים נוספים באדמות פצאל, 16.7.1969, 16.7.1985 / 953 / 115, א"צ; אהרון חרסינה אל עוזר שר הביטחון, היאחזויות בבקעת הירדן- סיכום דיון אצל שר החקלאות, 23.7.1969, 365 / 1508 / 1993, א"צ.

⁴⁸¹ אגף הנוער והנח"ל, עליית היאחזות פצאל- סיכום דיון, 8.1969, 365 / 1508 / 1993, א"צ.

⁴⁸² מפקד הנח"ל אל מגד 903, עליה להיאחזויות פרעה ופצאל- פקודה, 365 / 1508 / 1993, א"צ.

⁴⁸³ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 89.

⁴⁸⁴ פרידמן, ההתיישבות היהודית הכפרית, עמ' 166.

⁴⁸⁵ שם, עמ' 148-151.

⁴⁸⁶ יאיר דואר, ההתיישבות הביטחונית לאחר מלחמת ששת הימים, 3.1973, 3.1973 / 12-7 / 5, אי"ט.

להסדרים מדיניים לא הגיעו לכדי מימוש. ייתכן כי שינוי זה נגרם בגלל העברת מרכז הכובד של ההחלטה על הקמת יישובים מיישובות הממשלה ו-ועדת השרים לענייני ביטחון שם הצליח שר הביטחון דיין לדחות ניסיונות ההתיישבות בגב ההר, אל הוועדה הבין מוסדית להתיישבות (ועדת השרים להתיישבות) שהונהגה על ידי ישראל גלגלי האקטיביסטי יותר.⁴⁸⁷ באותה העת ראש הממשלה לוי אשכול שהיה גורם ממתן של מדיניות ההתיישבות בשטחים הלך לעולמו וגולדה מאיר שהחליפה אותו הרבתה להסתמך בנושא ההתיישבות על דעתו של גלילי.⁴⁸⁸ גם בשלב זה הייתה מדיניות ההתיישבות סלקטיבית. כך לדוגמה אישרה הוועדה הבין מוסדית להתיישבות הקמת יישוב בחמרה- על גבי המדרגה ההררית של מזרח השומרון וסמוך לציר שכס- דמיה; אולם טענה שאין לאשר הקמת היאחזות במחנה יוסף כ-15 ק"מ צפונית מערבית לחמרה ובסמוך לשכם עד לקיום דיון מדיני עקרוני בממשלה בנושא זה.⁴⁸⁹

ההיאחזות הראשונה שקמה במורדות ההר הייתה מצפה שלם (עין טרייבה), שקמה על פי החלטת ועדת השרים להתיישבות באזור שבין קליה לעין גדי.⁴⁹⁰ ההחלטה על הקמת ההיאחזות על קו המצוקים ולא לחוף ים המלח נבעה משיקולים ביטחוניים: ניסיון למניעת חדירת מחבלים דרך ים המלח, וחסימת הציר שירד מהר חברון למדבר יהודה ועבר ליד ההיאחזות.⁴⁹¹ בגלל התנאים המשקיים הבעייתיים שכללו מיעוט מים לחקלאות ומרחק רב בין ההיאחזות לבין שטחי העיבוד נקבע הסדר חדש שנוסה לראשונה: הנקודה הייתה אמורה לקום במעמד של 'טרום היאחזות'. משרד הביטחון התחייב בפני המחלקה להתיישבות שאם יוחלט על פירוקה של הנקודה לפני הפיכתה להיאחזות הוא ירכוש את כלל מבני המשק, וכך המחלקה תימנע מהפסד כספי.⁴⁹² הדיונים בדבר האופרציה החדשה ארכו כמה חודשים, ובסיומם הוחלט על הקמתה של הנקודה במעמד החדש.⁴⁹³ שר הביטחון דיין לא תמך בהחלטה על הקמת ההיאחזות, ושאל את עוזרו צבי צור "האם אנחנו צריכים להשקיע גרעיני נח"ל בתפקיד זה". צור ענה לדיין כי הכוונה שאת הנקודה יאיישו לוחמי סיירת הנח"ל, שישתתפו בפעולות ביטחון שוטף בסביבה והתשובה הניחה את דעתו של האחרון. חצי שנה לאחר הקמת הנקודה הוחלט על הפיכתה להיאחזות, בין השאר עקב לחץ שהפעילה המועצה האזורית תמר שרצתה להקים יישוב שיחבר בין עין גדי לקליה.⁴⁹⁴ גרעיני נח"ל מאיחוד הקבוצות והקיבוצים נכנסו לנקודה, החליפו את חיילי סיירת נח"ל ששהו בה בתקופת 'טרום ההיאחזות', והחלו לפתח ענפי משק.⁴⁹⁵

משמעותית יותר הייתה ההחלטה להקים היאחזות במורדות המזרחיים של השומרון, בגבול ההתיישבות הכפרית הערבית. החלטה זו סמנה התפרסות לשטח גאוגרפי חדש והביאה לעימות

⁴⁸⁷ בחודשים הראשונים הנהיג את הוועדה השר אלוך, אולם באפריל 1970 הוא הוחלף בגלילי.

⁴⁸⁸ אדמוני, **עשור של שיקול דעת**, עמ' 73-75.

⁴⁸⁹ החלטה 1 של הוועדה להתיישבות, 23.6.1970, 1115/953/1985, א"צ.

⁴⁹⁰ פרוטוקול ישיבת הוועדה להתיישבות, 5.5.1970, 1115/953/1985, א"צ.

⁴⁹¹ אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 19.11.1972, 1/6/12-7, א"צ; א"צ.

⁴⁹² אג"ם/מה"ד- היסטוריה, עדות צבי לבנון בנושא ההתיישבות הביטחונית, 6.1972, 1/6/12-7, א"צ; א"צ.

⁴⁹³ החלטות מס' 1 ו-3 של הוועדה להתיישבות, 7.1970, 1115/953/1985, א"צ; אג"ם מה"ד היסטוריה,

סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, א"צ.

⁴⁹⁴ המועצה האזורית תמר אל משה נצר, הקמת היאחזות נח"ל במצפה שלם, 21.3.1971, 21.3.1971, 4/10/7-7, א"צ.

⁴⁹⁵ יחיאל אדמוני אל משה נצר, מצפה שלם, 24.6.1971, 24.6.1971, 4/10/7-7, א"צ.

עם בעלי הקרקעות הערביים, עניין ממנו ניסתה ישראל להימנע מאז מלחמת ששת הימים.⁴⁹⁶ במהלך שנת 1972 החליטה הועדה הבין משרדית להתיישבות על הקמת היאחזות בתל טל, כחמישה קילומטרים ממזרח לכפר עקרה שבדרום מזרח השומרון.⁴⁹⁷ ההחלטה התקבלה בדחיפת גורמי הצבא ולמרות התנגדות אנשי המחלקה להתיישבות שחששו מכך שמצאי קרקעות המדינה במורדות השומרון הוא מועט, ורוב הקרקעות שייכות לבעלים ערבים.⁴⁹⁸ לאחר שהתקבלה ההחלטה על הקמת ההיאחזות קיימה המחלקה משא ומתן עם חקלאי הכפר עקרה על חלוקת השטח החקלאי שבסביבות הכפר. ביולי 1972 נכנסו מספר חקלאים אל הקרקעות שיועדו להיאחזות. בתגובה הורה אלוף פיקוד מרכז רחבעם זאבי על ריסוס שטחי החקלאות של תושבי עקרה והשמדתם.⁴⁹⁹ המהלך עורר ביקור ציבורית נרחבת, וארגוני שמאל ישראלים הגיעו לשטחי הכפר והפגינו כנגד פעולת הריסוס וכנגד הכוונה להקים היאחזות במקום.⁵⁰⁰ שר הביטחון דיון הגדיר את המעשה כ'טעות בשיקול הדעת' אולם טען כי השטח שרוסס היה שטח שדרכו עברו מפגעים מגבול ירדן; ראש הממשלה גולדה מאיר הגדירה את המעשה כ'וונדליזם' וגורמים ישראלים רשמיים הכחישו כי הריסוס התבצע בכדי לפנות שטחי קרקע להיאחזות שתקום באזור.⁵⁰¹

אולם הביקורת לא הניאה את זאבי מהרעיון של הקמת ההיאחזות, ובאוגוסט 1972, בעוד הוויכוח מתנהל במלוא עוזו, עלו גרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים לשטח והקימו את גיתית. זאבי עצמו היה זה שדחף להקמה מהירה של ההיאחזות, בטרם הלחץ הציבורי ימסמס את ההחלטה, בעוד המחלקה להתיישבות ניסתה לדחות אותה. העלייה אל הקרקע בוצעה בשיטה פרטיזנית, לפני שהתבצע תכנון סדור של ההיאחזות. זאבי עצמו, יחד עם מפקד הנח"ל אשר דר השתתפו בהקמת הגדר של הנקודה.⁵⁰² הצבא דרש להטיל צנורה על הידיעות לפיהן יש כוונה להקים את ההיאחזות ודרש לפרוץ את כביש הגישה לנקודה יום אחד בלבד לפני יום ההקמה, בשביל שהידיעה לא תתגלה. באופן חריג השתתף זאבי בדיון המסכם על הקמת ההיאחזות, דבר שלא עשו אלוף הפיקוד של צה"ל מעולם, ככל שידיעתי משגת.⁵⁰³

גם להקמת ההיאחזות נלוותה ביקורת ציבורית. אשת השמאל ניבה לניר כתבה: "מעניין מה פזמו לעצמם קציני צה"ל כאשר מתחו את הגדר. מעניין גם אם מישהו מהמתנחלים שאל אותם מדוע עשתה השיירה [של חיילי ההיאחזות] את דרכה בחשיכה", וטענה כי גורמי השמאל שהתנגדו לריסוס הקרקעות הושתקו באופן ברוטאלי וכי מושג ה'התיישבות הביטחונית' הוא כסות לגול קרקעות.⁵⁰⁴ סוג אחר של ביקורת הובע כלפי אופן הקמת ההיאחזות- באופן חפוז ובמהירות בדומה למבצעי 'חומה ומגדל', ועל הסתרת מטרתה האמיתית של פעולת הריסוס מהציבור

⁴⁹⁶ כך לדוגמה נמנע שר הביטחון דיון מאישור הקמת נקודת יישוב בשטחי הכפר טובס, בגלל חשש מעימות על הקרקעות שאמנם היו בבעלות מדינה אך עמדו להימכר לתושבי הכפר. יאיר דואר, ההתיישבות הביטחונית לאחר מלחמת ששת הימים, 3.1973, 5/12-7, אי"ט.

⁴⁹⁷ שלמה גזית אל ישראל גילי, היאחזות בתל טל, 24.4.1972, 116/953/1985, א"צ.

⁴⁹⁸ רחבעם זאבי אל ראש אג"ם, 9.4.1972, 1/8/12-7, אי"ט; שלמה גזית אל ישראל גילי, היאחזות תל טל, 24.4.1972, 1/8/12-7, אי"ט.

⁴⁹⁹ אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 98.

⁵⁰⁰ 'הושעתה הקמת יישוב ליד עקרה', דבר, 11.8.1972; 'מאסר על תנאי וקנס ל-5 חברי ש"ח שהפגינו בשומרון', מעריב, 12.3.1973.

⁵⁰¹ 'עקרה', מעריב, 14.7.1972; 'פארודיה על חומה ומגדל', דבר, 8.11.1972.

⁵⁰² אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט.

⁵⁰³ מפקדת פיקוד מרכז, הקמת היאחזות נח"ל גיתית- סיכום דיון, 15.8.1972, 1/8/12-7, אי"ט.

⁵⁰⁴ 'מחיר החריג', על המשמר, 24.11.1972.

הישראלי.⁵⁰⁵ בתגובה לביקורת הציבורית הבהיר השר גלילי לראש הממשלה מאיר כי חיילי גיתית יעבדו אך ורק קרקעות מדינה ולא את שטחי המריבה.⁵⁰⁶ למרות הביקורת לא נמנעה תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים מלשלוח את גרעיניה להיאחזות, ותנועת הקיבוץ המאוחד אף דרשה במפגיע שכאשר ההיאחזות תאוזרח היא תהפוך להיות קיבוץ של התנועה.⁵⁰⁷

ההיאחזות האחרונה שקמה בתקופת המחקר בבקעת הירדן הייתה מכורה, שעלתה אל הקרקע כ- 10 ק"מ מצפון לגיתית. מכורה, יחד עם גיתית, היו חלק מההתיישבות ב'קו השני- המערבי של תוכנית אלון, ובמקביל להקמת ההיאחזויות החל להיבנות גם ציר התנועה בקו זה, דרך אלון.⁵⁰⁸ ההחלטה על הקמת ההיאחזות התקבלה בישיבת הוועדה הבין משרדית להתיישבות באוקטובר 1972.⁵⁰⁹ מטרת הקמת ההיאחזות, בדומה לגיתית, הייתה להשתלט על השטחים החקלאיים באזור, ככל הנראה שטחי המריבה עם חקלאי עקובה.⁵¹⁰ בגלל הלחץ להקדים את הקמת ההיאחזות בשביל לקבוע עובדות בקרקעות המריבה נקבע כי מכורה תעלה לנקודת התיישבות זמנית עוד טרם הכשרת המחנה בנקודת הקבע,⁵¹¹ ואגף התיישבות והגמ"ר קבע כי אין לפרסם את דבר הקמתה.⁵¹²

מכורה הייתה ההיאחזות הראשונה שקמה על ידי תנועת צעירי אגודת ישראל, תנועת התיישבות חרדית, ושלושת הגרעינים המייסדים מנו חיילים בלבד, וללא חיילות. מספר החיילים היה נמוך משל היאחזות סטנדרטית, ובגלל שנת השמיטה שמנעה מהחיילים החרדים לעבד את האדמה נקבע כי לא יהיו להיאחזות משימות משקיות וחייליה יעסקו רק בשירותים ובשמירה. בהתאם לקביעה זו לא השתתפה המחלקה להתיישבות במימון ההיאחזות.⁵¹³ לאחר כחצי שנה עזבו גרעיני התנועה את ההיאחזות, לאחר שגילו מוטיבציה ירודה בעת השירות במקום, ובמקומם הגיעו גרעינים של תנועות התיישבות אחרות.⁵¹⁴ מרבית תקופת ההתפתחות של גיתית ומכורה חורגת מגבולות הזמן של עבודה זו.

טבלה 5: היאחזויות הנח"ל שקמו בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים

שם	חודש הקמה	אזור גאוגרפי	אזרח: חודש ותנועה מיישבת	תנועה מיישבת בתקופת ההיאחזות
ים	אוקטובר 1967	סיני	לא אוזרחה (הוקם כפר	מאוחד ואח"כ תנועות

⁵⁰⁵ 'פארודיה על חומה ומגדל', דבר, 8.11.1972.

⁵⁰⁶ ישראל גלילי אל גודלה מאיר וחיים גבתי, היאחזות נח"ל גיתית, 23.8.1972, 12-7 / 8 / 1, אי"ט; פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 9.10.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmxi, ג"מ.

⁵⁰⁷ יוסף יהלום אל מזכירות הקיבוץ המאוחד, החלטת הקיבוץ המאוחד בדבר התיישבות בעמק פצאל, 7.2.1973, 12-7 / 8 / 1, אי"ט.

⁵⁰⁸ 'נפרץ תוואי לכביש חדש, מקביל לכביש בקעת הירדן', דבר, 20.2.1973.

⁵⁰⁹ הוועדה להתיישבות, תקציב להיאחזויות לשנת הכספים 1973/4, 20.2.1973, 1985 / 953 / 1116, א"צ.

⁵¹⁰ זאב עופר, פעולות התיישבותיות באזור תל טל וכורה, 27.10.1972, 12-7 / 10 / 2, אי"ט.

⁵¹¹ ישראל קרפ אל אגף הנוער והנח"ל, נחל כור- עליית היאחזות פקודה התראה, 12-7 / 10 / 2, אי"ט.

⁵¹² יעקב רוטה אל אגף הנוער והנח"ל, היאחזות נח"ל מכורה, 4.1.1973, 12-7 / 10 / 2, אי"ט.

⁵¹³ חטיבת ההתיישבות אך אגף הנוער והנח"ל, נחל כור, 12-7 / 10 / 2, אי"ט.

⁵¹⁴ דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 188-189; יוסף יהלום אל פיקוד הנח"ל, גרעין דוד במכורה, 10.5.1973, 12-7 / 10 / 2, אי"ט. ראש אגף הנוער והנח"ל יהלום טען כי חיילי ההיאחזות צריכים להיפגש עם קב"ן.

שנ	אוקטובר 1967	שיפולי הגולן- השטח המפורז	דייגים שניטש)	נוספות
שניר	אוקטובר 1967	שיפולי הגולן- השטח המפורז	אוקטובר 1968, ארצי	ארצי
סיני	דצמבר 1967	סיני	מאי 1972, משקי חירות ביתר	איחוד וחירות ביתר
גולן	דצמבר 1967	גולן	מאי 1972, איחוד (קיבוץ אפיק)	איחוד ומושבים
מחולה	פברואר 1968	בקעה	נובמבר 1969, תנועת מושבי הפוהמ"ז	הקיבוץ הדתי
קליה	פברואר 1968	חוף ים המלח	מאי 1974, איחוד	איחוד
גשור	אפריל 1968	גולן	פונתה בעקבות מלחמת יום כיפור, אולם קיבוץ עלה למקום ב-1975	ארצי
צופר	אוגוסט 1968	ערבה	יוני 1975, מושב עובדים	איחוד ואח"כ ארצי
ארגמן	דצמבר 1968	בקעה	מאי 1971, חירות ביתר	מאחד ומושבים
דקלה	יולי 1969	פתחת רפיח	מאי 1971, חירות ביתר	דתי
גלגל	נובמבר 1969	בקעה	מאי 1973, מאחד	מאחד
משואה	נובמבר 1969	בקעה	מאי 1974, העובד הציוני	דתי
כפר דרום	אוקטובר 1970	רצועה	דצמבר 1975, אוזרחת כמחנה מעבר ולאחר מכן יישוב	הקיבוץ הדתי
קטורה	דצמבר 1970	ערבה	נובמבר 1973, איחוד	איחוד
נערן	דצמבר 1970	בקעה	נובמבר 1976, מאחד (קיבוץ ייט"ב)	מאחד
מצפה שלם	דצמבר 1970	חוף ים המלח	ינואר 1977, איחוד	איחוד
נצרים	פברואר 1972	רצועה	עברה שני גלגלים של היאחזות ואוזרחת סופית ביולי 1984, הקיבוץ הדתי	ביתר ואז תנועות נוספות
מורג	מאי 1972	רצועה	יוני 1978, מחנה מעבר לגרעינים ואח"כ יישוב	איחוד
גתית	אוגוסט 1972	בקעה- קו שני	דצמבר 1975, חירות ביתר	איחוד
מכורה	ינואר 1973	בקעה קו	יולי 1976, האיחוד החקלאי	צעירי אגודת ישראל

קטיף	מאי 1973 כטרומ היאחזות	שני רצועה	פברואר 1977, תנועת מושבי הפוחמ"ז (נצר חזני)	ואח"כ תנועות אחרות הקיבוץ הדתי

סיכום השער הרביעי: מהתיישבות ביטחונית להתיישבות טריטוריאלית

חלק זה של העבודה עסק במיזם היאחזויות הנח"ל בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. בתקופה זו באו לידי ביטוי הכלים והמסגרות שנבנו בפקוד הנח"ל בעשור וחצי הקודמים, ומיזם ההיאחזויות הגיע לאחת מתקופות השיא שלו. עניין זה עולה הן מנתוני ההקמה של ההיאחזויות הרבות בפרק זמן מצומצם, הן מהאחידה הציבורית לה זכה המיזם, והן מהתקצוב הרב שניתן מקופת המדינה. בתקופה זו גם נמצאו ההיאחזויות בפרט וההתיישבות בשטחים בכלל בתוך השיח הקונצנזואלי הישראלי, טרם התפתחות ויכוחי העומק בנוגע להתנחלויות שהתעצמו לאחר הקמת גוש אמונים; למרות שקביעה זו איננה מוחלטת, ולראייה הדיון הציבורי בעניין הקמת גיתית ונישול חקלאי עקובה מאדמותיהם והדיונים בנוגע להיאחזויות הרצועה.

מיזם ההיאחזויות בתקופה זו נבדל בכמה הבדלים משמעותיים מהתקופה שעד למלחמת ששת הימים:

א. מכיוון שההיאחזויות היו אמורות לשמש בעיקר למטרות מדיניות ולא למטרות צבאיות קצרות טווח, הרי שניתן דגש על יכולתן לשרוד מבחינה כלכלית ומשקית לאורך תקופה ארוכה.⁵¹⁵ בהתאם לדגש זה נתוני האזור של ההיאחזות מלמדים על בחירה נכונה של מיקומן: מתוך 21 ההיאחזויות שהוקמו בתקופה זו רק שתיים, נח"ל ים וגשור, לא אוזרחו. הייתה זו הצלחה משמעותית בהשוואה לנתוני האזור של ההיאחזויות שקמו בתקופות מוקדמות יותר.⁵¹⁶ בסוף תקופת המחקר, החל משנת 1971, לחצו הגורמים הצבאיים להקים היאחזויות גם במקומות בהם אפשרויות האזור היו נראות כמוטלות בספק. דרישה זו נתמכה על ידי שר הביטחון דיין אולם המחלקה להתיישבות התנגדה לה. הפשרה שנמצאה הייתה לקבוע לנקודות אלו מעמד של 'טרום היאחזות', ושהן ימומנו בתחילה רק על ידי הגופים הביטחוניים.⁵¹⁷

ב. בניגוד לתקופה שטרם המלחמה, ובהתאם לרגישות המדינית וליעדים המדיניים, הפורומים שהחליטו על הקמת היאחזויות בשטחים היו אזרחיים: ממשלת ישראל, ועדת השרים לענייני ביטחון, והחל מ-1970 גם הוועדה הבין משרדית לענייני התיישבות (ועדת השרים להתיישבות). ראש הממשלה לוי אשכול אף אסר במופגן על צה"ל להקים היאחזויות ללא אישורה של הממשלה,⁵¹⁸ ורחבעם זאבי- שהיה עוזר ראש אג"ם בתחילת התקופה ובהמשכה אלוף פיקוד המרכז העיד כי פורום מטכ"ל כמעט ולא עסק בתכנון מפת ההיאחזויות.⁵¹⁹ מנגד שר הביטחון

⁵¹⁵ בניגוד למשל להיאחזויות שקמו במערב הנגב ערב מבצע קדש. אג"ם/מה"ד- היסטוריה, עדות צבי לבנון בנושא ההתיישבות הביטחונית, 6.1972, 6/12-7, 1, אי"ט. סיבה נוספת להקמתן של ההיאחזויות במקומות עם פוטנציאל משקי הייתה הניסיון להפריך את הטענה כי הנח"ל בונה יישובי דמה הננטשים במהירות, טענה שנשמעה במסגרת הדיון הציבורי על חשיבותו של הנח"ל. דיון בעניין הנח"ל, 14.12.1967, S15\426821, אצ"מ.

⁵¹⁶ גשור בסופו של דבר הפכה לקיבוץ, שנתיים לאחר נטישתה. מתוך 23 היאחזויות שקמו בשנים 1951-1957 רק 11 אוזרחו. מתוך 10 היאחזויות שקמו בעשור הבא, עד למלחמת ששת הימים, שמונה אוזרחו.
⁵¹⁷ ההיאחזויות שקמו בשיטה זו היו מצפה שלם במדבר יהודה ונצרים וקטיף ברצועת עזה. גם הן הפכו להיאחזויות ולאחר מכן אוזרחו.

⁵¹⁸ ישראלי אל שר הביטחון והרמטכ"ל, היאחזויות בשטחים המוחזקים, 9.10.1967, 48/106/1971, א"צ.

⁵¹⁹ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 6/12-7, 1, אי"ט. אם כי לעיתים התכנסו המטכ"ל או לשכת ראש אג"ם לדון בתוכנית ההיאחזויות המומלצת לפי דעתו והמליץ על כך לפורומים המדיניים.

דיין היה מעורב בצורה משמעותית בתכנון ההיאחזויות,⁵²⁰ והצבא נזקק לאישורו אף לעניינים שאינם הרי גורל כמו קיום טקסי עלייה אל הקרקע וטקסי אזרוח של ההיאחזויות.⁵²¹ גם ראש הממשלה אשכול היה מעורב בעצמו במיזם ההיאחזויות.⁵²² אמנם לעיתים הטריס תכנון ההיאחזויות בגופי הביצוע (המחלקה להתיישבות, פיקוד הנח"ל וגופים נוספים בצבא) את ההחלטות בפורומים הממשלתיים כך ש'הזנב כשכש בכלב';⁵²³ אולם לא מצאתי מקרים בהם עלו היאחזויות על הקרקע לפני קבלת האישור מצד הגופים הממשלתיים. כך הפכה ההיאחזות מכלי צבאי שהופעל בעיקר על ידי צה"ל לכלי מדיני שהופעל על ידי הממשלה. לעומת זאת, שתי ההיאחזויות שקמו בתוך תחומי הקו הירוק, בערבה, לא קבלו אישור מדרגים מדיניים.⁵²⁴

ג. שוני נוסף מהתקופות הקודמות היה עלייתו מחדש של אתוס התיישבות הספר במדינה. לאחר שנים בהם נדחק האתוס לקרן זווית הרי שתוצאות המלחמה ופתיחתם של מרחבים חדשים החזירוהו למרכז הבמה.⁵²⁵ בנאום שניתן כשנתיים וחצי לאחר המלחמה הגדיר את השינוי ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר:

לאחר הפסקה ארוכה מאוד, של שנים, אנו יכולים לומר היום שהמעשה ההתיישבותי- החלוצי, לאחר מלחמת ששת הימים, איננו רק המעשה של הנח"ל. נדמה לי שהיו 'שנות בצורת' רבות ש[בהן] המעשה ההתיישבותי היה בקרן זווית. ואנו, האנשים הקשורים להתיישבות, לפעמים אפילו התביישנו בכך. מי שמסתכל היום על המפה של ישראל לאחר מלחמת ששת הימים ימצא בה את הנח"ל כגורם מכריע, כעושה ומצבע, אבל לא בלעדי [ההדגשה במקור].⁵²⁶

תודעת השליחות שנבעה מעלייתו המחודשת של האתוס עולה בכתבים שהשאירו לנו חיילי ומפקדי הנח"ל. בעלון ההיאחזות נח"ל סיני כתב מפקדה: "עומדים אנו היום במלאות שנתיים למלחמה ועדיין יושבים אנו בכל השטחים ששחררנו ואם נצליח לעמוד בדרישות... יש לשער שגבולות המדינה [החדשים] יהיו לעדי עד".⁵²⁷ ואחד החיילים הוסיף: "באווירה של היום במדינת ישראל, בכדי ליישב את השטחים המשוחררים חייבים להסתייע

ראו לדוגמה: שר הביטחון אל ראש הממשלה, תוכנית ההיאחזויות בשטחים המוחזקים, 18.9.1968, 1985/1115, א"צ; לשכת ראש אג"ם, תכנון היאחזויות- סיכום, 26.8.1968, 1971/106/51, א"צ.

⁵²⁰ אג"ם/ מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 19/12-7/6, 1, אי"ט.

⁵²¹ אגף הנוער והנח"ל אל משה דיין, אזרוח מחולה, 9.1969, 1985/1115/953, א"צ.

⁵²² לוי אשכול אל פנחס ספיר, 18.11.1968, ג-1/6423, ג"מ.

⁵²³ כך היה במקרה של ההיאחזות מחולה, שפקודה להקמתה נתנה על ידי סגן מפקד הנח"ל עוד טרם קבלת האישור בישיבת הממשלה. אולם כאשר התעכב האישור הוקפאה הקמת ההיאחזות. צבי לבנון, העלאת היאחזות הנח"ל בסוכות- פקודה, 4.1.1968, 424761\515, אצ"מ. גם בנח"ל ים פרסם שלישי שר הביטחון הוראה לפיה ניתן להתחיל בהכנות להקמת ההיאחזות עוד טרם האישור בממשלה, אולם את ההקמה עצמה יש לבצע רק לאחר האישור. דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק ב', עמ' 126.

⁵²⁴ שם, עמ' 248.

⁵²⁵ עניין זה התבטא גם במספר היישובים האזרחיים החדשים שקמו. בעשור שבין השנים 1958-1967 קמו במדינה 66 יישובים חדשים. בעשור הבא, בין השנים 1968-1977 המספר כמעט והכפיל את עצמו וקמו 126 יישובים. בין, עלייה והתיישבות, עמ' 290-295.

⁵²⁶ משה נצר, היאחזויות הנח"ל במעשה ההתיישבות כיום, ללא תאריך מדויק (לפי ההקשר סוף 1970), 12-7/7/3, אי"ט. ראו גם את דבריו של יגאל אלון בישיבת הממשלה: "הרגלנו את עצמנו ואת העולם כולו להתייחס למעשה ההתיישבות כאל עובדות בעלות משקל מיוחד במינו. דבר זה הפך להיות חלק מאמצעי הלחימה של תנועת התחייה הלאומית שלנו". פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 164.

⁵²⁷ 'דבר המפקד', עלון נח"ל סיני, 1969 (ללא ציון החודש).

[בצה"ל]... אין אחד החושב שאין מקום להיאחזויות בשטחים המשוחררים ומקומות

חיוניים.⁵²⁸

עלייתו מחדש של האתוס התבטאה בשינוי גישה של שר הביטחון דיין כלפי המטרות ההתיישבותיות של הנח"ל. כפי שנכתב לעיל בתקופת כהונתו כרמטכ"ל ניסה דיין לכרסם בייעודו ההתיישבותי של פיקוד הנח"ל ולהפכו ליחידה צבאית רגילה, אולם לאחר מלחמת ששת הימים טען: "אילו הייתה צריכה ישראל לבנות לעצמה זרוע שתהיה מסוגלת ומותאמת למלא את היעדים המרכזיים הניצבים בפנינו בתקופה זו, הייתה צריכה להקים את הנח"ל".⁵²⁹

ד. היבט נוסף שהתחדש בתקופה זו היה הניסיון להקים 'היאחזויות אזרחיות': לראשונה נעשו ניסיונות בתמיכתה של ממשלת ישראל להקים היאחזויות נח"ל שיאוכלסו על ידי גרעינים אזרחיים. כפי שנטען לעיל, להיאחזויות האזרחיות היו שתי מטרות: האחת היא להסוות את פעולותיה של ישראל במערכת הבין לאומית; והשנייה לאפשר התיישבות אזרחית בלי להכריע באופן סופי את המחלוקת בגופי ההחלטה על גורל השטחים.

ה. האתגרים הכלכליים והחברתיים של מיזם ההיאחזויות בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים השתנו. התקצוב ניתן בתקופה זו ברובו ישירות מקופת מדינת ישראל ולא הסתמך רק על כספי תקציב הביטחון וההסתדרות הציונית העולמית. התקצוב הנדיב אפשר הקמת היאחזויות רבות בפרק זמן קצר. גם מגבלות כוח האדם היו פחות משמעותיות בתקופה זו. אתגר חברתי שליווה את מרבית ההיאחזויות היה מציאת תעסוקה לחלק גדול מכוח האדם שהתגורר בהן ושלא נמצא לו מקום בעבודות השדה או בפעולות הבט"ש. מבחינה ציבורית מיזם ההיאחזויות כבר לא נאבק על זכות קיומו מול ההנהגה הצבאית והאזרחית של המדינה שהבינו את חשיבותו הקריטית במאבק על השטחים. לעומת זאת החיילים עצמם שבחרו להגיע להיאחזויות ושהיו יכולים לשרת בשירות קרבי נאלצו להגן על בחירתם ולהצדיקה מול העלייה ביוקרתן של יחידות השדה בעקבות הניצחון במלחמה. גופי החינוך של הנח"ל ניסו כבעבר להתמודד עם אתגרי המוטיבציה בכלים מגוונים שהעלו את יוקרתו של מיזם ההיאחזויות.

במרבית האזורים הגאוגרפיים בהם ניסתה ההנהגה הישראלית לתקוע יתד, היוו ההיאחזויות את הרכיב העיקרי של ההתיישבות בתקופת הנידונה. עובדה זו נכונה באופן מובהק ביחס לבקעת הירדן, בה לא קמו יישובים אזרחיים עד לשנת 1971, לרצועת עזה- בה לא קמו יישובים אזרחיים בכל תקופת המחקר, ולפתחת רפיח בה שתי ההיאחזויות- נח"ל סיני ודקלה היוו 'נעיצת קנה' ישראלית ראשונה באזור, טרם הקמת היישובים האזרחיים. לעומת זאת ברמת הגולן היו ההיאחזויות רק חלק ממכלול רחב של פעולות התיישבותיות. ניתן להניח במידה גבוהה של ודאות כי תהליך ההתיישבות הישראלית בשטחים היה מתרחש באופן שונה, לולא עמדה הפורמציה של היאחזויות הנח"ל לרשותה של הנהגת המדינה.

⁵²⁸ 'הנח"ל ואני', עלון נח"ל סיני, 1969.

⁵²⁹ פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 105. הדברים אומנם נאמרו בצורה תעמולתית, אולם מעורבותו העמוקה של דיין בתכנון והקמת ההיאחזות מעידה על שינוי גישתו כלפי מיזם ההיאחזויות.

יש לציין כי ההיאחזויות לא קמו בכל רחבי השטחים, אלא רק באזורים בהם היה תכנון להתיישבות ישראלית משמעותית. היאחזויות לא קמו בגב ההר של יהודה ושומרון ובמרכז ודרום חצי האי סיני.⁵³⁰ כך שמשו ההיאחזויות ככלי להגדרה ותיחום ראשוני של שטחי ההתפשטות הישראליים בשטחים על ידי קובעי המדיניות, ובעיקר השרים אלו, דיין וגלילי. יוצאת מכלל זה הייתה ההיאחזות נח"ל ים שהוקמה עוד בשלבי הגיוש הראשוניים וטרם התגבשותה של מדיניות מסודרת. גורם משמעותי נוסף ששיחק תפקיד בהחלטה על הקמת חלק מההיאחזויות היה הגורם ההיסטורי- מורשתי. בהחלטה על הקמת קליה, כפר דרום וההיאחזות האזורית בכפר עציון, הייתה משמעות רבה למורשת ההיסטורית של יישובים שהיו קיימים באותו המקום עד למלחמת העצמאות וניטשו או פונו במהלך המלחמה.

בדיונים רבים הנוגעים להיאחזויות ניתן לאבחן מאבקים, סמויים וגלויים בין הגורמים ה'מצמצמים', בעיקר ראש הממשלה אשכול, השרים גלילי ודיין ומתאם פעולות צה"ל בשטחים שלמה גזית, ובין הגורמים ה'מרחיבים', השר אלו, אלוף פיקוד דרום אריאל שרון ואלוף פיקוד מרכז רחבעם זאבי שהיה הגורם הצבאי שהשפיע בצורה המשמעותית ביותר על מיזם ההיאחזויות הנח"ל בתקופה הנדונה. מטבע הדברים, ככל שעבר הזמן ושהסתבר כי התקופה בה ישראל תשלוט בשטחים לא תהיה קצרה, גברה ידם של המרחיבים. ניתן לראות את רישומו של תהליך זה בנוגע להיאחזויות בקעת הירדן: בתחילה הוקמו היאחזויות רק בשולי הבקעה, בשלב השני לאורך כל הבקעה אולם לא במדרגה המערבית, ובשלב השלישי גם במורדות ההרים. אולם גם בשלב האחרון נדחו התוכניות המרחיבות ביותר ולא אושרה הקמתן של היאחזויות בסמוך למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית.

מה היו יתרונותיהן של ההיאחזויות על פני היישובים האזרחיים במתאר שנוצר לאחר מלחמת ששת הימים?

- א. ההיאחזות אפשרה להקים נקודות יישוב במקום בו התנאים לא היו מיטביים. כך הגיעו חיילי הנח"ל להיאחזויות מחולה ונערך בבקעת הירדן ולנו בחודשים הראשונים באוהלים. קשה להאמין כי גרעין אזרחי היה מוכן לתנאים כאלו, בחום הקופח של הבקעה. גם גיתית הוקמה תוך יממה.⁵³¹
- ב. הסוואה: הקמת היאחזות קבלה פחות פרסום מאשר הקמתו של יישוב אזרחי וחבלה פחות במאמצים הבין לאומיים של ישראל. בשביל לעמוד במטרה זו נדחו במרבית המקרים טקסי העלייה אל הקרקע של ההיאחזויות, או שהם התקיימו במתכונת מצומצמת.⁵³²
- ג. הקמת ההיאחזויות אפשרה החלטה על הקמת נקודות יישוב לאור האתוס ההתיישבותי ביטחוני בלי להכריע באופן סופי על עתידם של השטחים.

⁵³⁰ זאת למרות ניסיונות לתכנן הקמת היאחזות בדרום חצי האי. ראו: זאב עופר אל עוזר ראש אג"ם, בדיקת אפשרות להקמת היאחזות נח"ל בא-טור, 10.1972, 23/127/1979, א"צ; פדהצור, **ניצחון המבוכה**, עמ' 252. השר גלילי קבע בתגובה להצעות כי: "בכל נקודות הציון שצוינו אצלנו בכל הממשלות עד עצם היום הזה, לגבי מפת העתיד, הרי א-טור לא נכללה כאתר שמיועד להיכלל כגבולה של מדינת ישראל". פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 24.10.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committe-001Imxi, ג"מ. יוצא מכלל זה אזור גוש עציון, בו אשרה ממשלת ישראל הקמה של מספר יישובים בתקופה הנדונה, אולם אף אחד מהם לא היה היאחזות צבאית.

⁵³¹ אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 1/6/12-7, אי"ט.

⁵³² יאיר דואר, ההתיישבות הביטחונית לאחר מלחמת ששת הימים, 1/6/1-7, אי"ט.

ד. ההיאחזות אפשרה החלטה על הקמת נקודת יישוב גם אם גרעין אזרחי עדיין לא היה מוכן לעלייה אל הקרקע.

לעומת המעורבות הגבוהה של ההיאחזויות בהבטחת השליטה הטריטוריאלית בשטחים, הרי שתועלתן של מרבית ההיאחזויות בהיבטים של ביטחון שוטף וביטחון יסודי הייתה נמוכה. היאחזויות סיני הוקמו באזורים שאינם סמוכים לגבול, והיאחזויות הבקעה הוקמו מאחורי קו של מוצבים צבאיים. גם בנוגע לאירועי ביטחון יסודי לא תוכננו חיילי ההיאחזויות להיות שותפים במערכה כוללת, ודי עם נזכיר את פקודת הנסיגה לחיילי גשור שנתנה ביממה הראשונה של מלחמת יום הכיפורים. עניינים אלו נבעו מכמה גורמים:

- א. שינוי בפריסת הכוחות של צה"ל לאחר המלחמה שכלל עלייה בסדר הכוחות של החיילים שהופנו למשימות ביטחון שוטף. חיילים אלו היו ברובם מאומנים יותר מחיילי ההיאחזויות. במקרים בהם היה צורך אמיתי בנקודת יישוב שתתן מענה לבעיות ביטחון שוטף, כמו במקרה של מצפה שלם בגלגולה הראשון, הרי שבמקום חיילי ההיאחזות שסיימו רק את פרק הטירונות הועדפו חיילי סיירת נח"ל.
- ב. שינוי באיומים הצבאיים, שכללו איום תדיר של אש מנגד שפגעה באופן הרסני בהיאחזויות שלא יכלו להיבנות כמוצבים צבאיים לכל דבר ועניין בגלל האספקטים החקלאיים שלהן.
- ג. שינוי בהרכב החיילים שאיישו את ההיאחזויות שכלל כמעט 50% חיילות והרגישות הציבורית כלפי נפגעות מקרב החיילות.

העובדה כי במהלך כל התקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים הוקמו רק שתי היאחזויות בתוך תחומי ה'קו הירוק' (ההיאחזויות צופר וקטורה שבערבה) מול 19 היאחזויות בשטחים שנכבשו במלחמה מעידה על חשיבותם של היעדים הטריטוריאליים, בעוד יעדים אחרים, ביטחוניים ומשקיים, היו חשובים פחות. כך לדוגמה בגזרת עמק בית שאן התנהלו ימי קרב רבים מול ארגוני הטרור, שכללו חדירות מפגעים לכיוון מושבי וקיבוצי העמק והעיר בית שאן, והפגזות תותחים על אותם יישובים. האירועים הביטחוניים גרמו לקשיים חברתיים רבים ביישובי האזור.⁵³³ למרות זאת לא התקיימה פעילות התיישבותית באזור זה ולא עלו הצעות להקים היאחזויות נח"ל בגזרת עמק בית שאן. יתירה מכך: בנובמבר 1967 דנה הממשלה בתגובתה של ישראל לניסיון חדירה לקיבוץ שדה אליהו שבעמק ולניסיונות פגיעה נוספים ביישובים שבאזור. השר אלון הציע בתגובה להקים היאחזויות נח"ל דווקא בצפון בקעת הירדן, ולא בעמק בית שאן, מקום בו ההיאחזויות היו ודאי מסייעות הרבה יותר להטבת מצב הביטחון השוטף.⁵³⁴

העדיפות שניתנה ליעדים הטריטוריאליים על פני היעדים הביטחוניים הביאה צוות מחקר מבית ספר לפיקוד ומטה של צה"ל שחקר את נושא ההתיישבות הביטחונית בשנת 1969 לטעון כי עד מלחמת ששת הימים הייתה ההתיישבות בספר 'ביטחונית' ולאחר המלחמה הייתה 'מדינית'.⁵³⁵

⁵³³ בגזרה זו נהרגו בשנה שלאחר המלחמה 60 חיילים ו-11 אזרחים. גלבר, **הזמן הפלסטיני**, עמ' 358.

⁵³⁴ שם, עמ' 315-320. סטנוגרמות של הדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון בה העלה אלון את הצעתו איננה פתוחה לציבור הרחב, ולכן ייתכן כי ניסוח ההצעה היה שונה מעט והוא כלל גם הקמת היאחזויות בעמק.

⁵³⁵ יאיר דואר, ההתיישבות הביטחונית לאחר מלחמת ששת הימים, 3.1973, 7-12/5, אי"ט. משה נצר טען טענה דומה: "ההבדל הבולט אחרי מלחמת ששת הימים הוא בכך, שמבחינה זו בעיקר, הדגש היה על התיישבות פוליטית שסייעה לביטחון, אבל הדבר הדומיננטי שבה היה התיישבות כדי לקבוע עובדות שבאו

מסקנות עבודה זו נוטות לאשש את טענת צוות המחקר. במידה מסוימת סימנה העדיפות שנתנה ליעדים הטריטוריאליים על פני היעדים הביטחוניים שיבה לתקופת המנדט, כאשר גם בה היה צורך להבטיח דרך ההתיישבות את הלגיטימציה להשתלטות על חבלי ארץ. בתקופת המנדט החליפה ההתיישבות את הכלים הריבוניים- צבא וממשל עצמי שעדיין לא היו בנמצא. לעומת זאת בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים קיוו קברניטי המדינה כי ההתיישבות תיתן לגיטימציה בין לאומית לכיבוש הצבאי שהתרחש במלחמה, שיהפוך להיות בר קיימא אם יגובה בהתיישבות.

יורם פריד וגדעון ביגר קובעים כי בעקבות מלחמת העצמאות השתנתה תפיסת הספר הציונית: בעוד שעד למלחמה ולקביעת גבולות הקבע של ישראל שלטה תפיסת הספר האמריקאית מבית מדרשו של טרנר (Turner) שראתה את הספר כמרחב 'פתוח' וכיעד להתפשטות טריטוריאלית הרי שלאחר קביעת הגבולות בשנת 1949 הפכו מרחבי הספר ל'סגורים' ולכאלה הנמצאים מהגבול פנימה.⁵³⁶ במציאות של ספר סגור ועיצוב סופי פחות או יותר של גבולות המדינה הפכו האתגרים הטריטוריאליים להיות דחופים הרבה פחות, לעומת העיסוק הרב באתגרים ביטחוניים מול המסתננים הערבים.⁵³⁷ נראה כי לאחר מלחמת ששת הימים חזר הספר להיות 'פתוח' מוקד להתפשטות טריטוריאלית החוצה ולא לביצור ולהגנה ביטחונית על גבולות קיימים. לראייה, חלק גדול מההיאחזויות- הצבאיות והאזרחיות שהוקמו לאחר המלחמה לא קמו על גבולות הפסקת האש של ה-10 ביוני 1967, אלא היו באזורים שישאל תפסה אותם כחיוניים וכמרחבי התפשטות בתוך האזורים שנכבשו במלחמה.

לסייע לביטחון אבל לא היו נגזרות מצרכי הביטחון". אג"ם/מה"ד- היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון- תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 7-12/6, 1, אי"ט.

⁵³⁶ פריד וביגר, 'הגדרת הספר', עמ' 235-263.

⁵³⁷ קביעה זו כמובן איננה מוחלטת, וחלק מההיאחזויות, בעיקר אלו שבשטחים המפורזים, הוקמו בשביל לענות על אתגרים טריטוריאליים (ראו לעיל בפרק השלישי של עבודה זו).

סיכום המחקר

מחקר היסטורי- צבאי זה ביקש לבחון את התהליך ההיסטורי של התפתחות היאחזויות הנח"ל, החל מהתגבשות רעיון ההיאחזויות ועד למלחמת יום הכיפורים. המחקר ניסה לעמוד על התמורות שחלו בתפיסה ההתיישבותית- ביטחונית במדינת ישראל ובצה"ל בשנים אלו, וזאת ביחס לאתוס ולמיתוסים המכוננים של ההתיישבות הביטחונית כפי שהתפתחו ועוצבו בתקופת המנדט. המגוון הרחב של המקורות, שכללו בעיקר מסמכים ארכיוניים אך גם ספרות משנה, ספרי זיכרונות, עיתונות התקופה, עיתוני היאחזויות וראיונות, מאפשר לשזור תמונה בהירה של התפתחות מיזם ההיאחזויות מתקופת התכנון ועד התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים בה היו ההיאחזויות הכלי ההתיישבותי העיקרי של מדינת ישראל והפכו, במובנים רבים, מכלי ביטחוני לכלי מדיני. אלו התובנות העיקריות העולות ממחקר זה, בהתייחס לשאלות המחקר:

השינוי ביחס ההנהגה הישראלית להיאחזויות ולהתיישבות הביטחונית: ניתן לחלק את תקופת המחקר לחמש תקופות משנה ביחס של ראשי צה"ל והמדינה להיאחזויות, ולראות כיצד השתנתה ההתייחסות לתפקידה של ההתיישבות הביטחונית במשך תקופות אלו.

א. שנות הראשית של מיזם ההיאחזויות (1951-1953) מסמנות מעבר מתפיסת הבסיס, לפיה על ההיאחזויות להגן על יישובי הספר ולהשתתף במאמץ המונומנטלי של התיישבות העולים בגבולות להפיכת ההיאחזות לכלי למימוש מגוון רחב של מטרות, כגון שמירה על השטחים המפורזים והבטחת עליונות דמוגרפית בלב הגליל. הבנה זו משתלבת במסקנות המחקר הקיים לפיהן צה"ל וממשלת ישראל לא ראו מטרה עליונה בהגנה על יישובי הספר בתקופת 'מלחמות הגבול'.¹ בתקופה זו תמכו הן המוסדות הצבאיים והן האזרחיים בהיאחזויות, וההנחה כי יש לאפשר פיתוח חקלאי בהיאחזויות נשמרה בדרך כלל.

ב. בתקופה השנייה, תחת שרביטו של משה דיין כרמטכ"ל (1954-1957) התייחס הממסד הצבאי להתיישבות הביטחונית כאינסטרומנטלית לגמרי ולהיאחזויות כמוצבים צבאיים גרידא. את התהליך הובילו שני גורמים: א. אישיותו הסוחפת של דיין שהתייחס בזלזול למערך ההגמ"ר. ב. הירידה הכללית בהקמת יישובים בספר במדינה, לאחר תום גל העלייה הגדול. יחס זה עולה מהמאבק על פירוק ההיאחזויות בתחילת שנת 1954, מהקמת היאחזויות מערב הנגב שנתיים מאוחר יותר שנועדו לחסום פלישה מצרית ולא תוכננו כיישובי קבע בעתיד, ומהניסיון קצר המועד להקים היאחזויות בסיני בתום מבצע קדש בלי שיהיה להן בסיס משקי ולוגיסטי.

ג. הכישלון המהדהד של היאחזויות מערב הנגב, יחד עם שינויים ציבוריים בנוגע למקומה של ההתיישבות במדינה גררו אכזבה מצד המוסדות האזרחיים שבתקופה הבאה (1958-1962) השקיעו משאבים מועטים ביותר בהתיישבות הספר. במשך כחמש שנים קמו רק שתי היאחזויות- עין יחב ונוטרה, כאשר הכישלון בביסוס נוטרה למרות תנאי הפתיחה המעולים מעיד על ירידתה של ההתיישבות הביטחונית. גורמים מסוימים בצה"ל ובמערכת הפוליטית, כמו ענף ההתיישבות באג"ם, עדיין שמרו על תמיכתם בהתיישבות הביטחונית.

¹ ראו למשל: אוהיון, 'מערך השיטור', עמ' 50-51; מוריס, 'מלחמות הגבול', עמ' 49.

ד. בתקופה הרביעית (1963-1967) נכרת התאוששות ביחס להיאחזויות ולהתיישבות בספר, התאוששות שנבעה מפועלם של יחידים כגון יוסף ויץ, ולשימורו של אתוס ההתיישבות הביטחונית כתוצאה מפעולות חינוכיות שנעשו בפיקוד הנח"ל. גם להתגברות הפעילות האלימה בגבולות ישראל החל מסוף שנת 1964 ולרפורמות שערך יונתן דותן בפיקוד הנח"ל הייתה השפעה על עלייתו המחודשת של מיזם ההיאחזויות.

ה. התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים התבטאה בקצב מוגבר של הקמת היאחזויות- 22 בפרק זמן של כשש שנים. ניתן להגדיר תקופה זו כתקופה בה הכלים והמסגרות שפותחו בעשור וחצי הקודם בפיקוד הנח"ל יצאו אל הפועל, כאשר התאוששות פיקוד הנח"ל בשנים שטרם המלחמה גרמה לכך שמייד לאחר מכן מנגנון ההיאחזויות תפקד כקפיץ דרוך שאפשר להוציא אל הפועל את המיזמים ההתיישבותיים הרבים. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים הפך התפקיד המרכזי של ההיאחזויות והתיישבות הספר לטריטוריאלי: קביעת עובדות בשטח וסימון קו השליטה הישראלי הרצוי בשטחים שנכבשו במלחמה. כך התקרב דגם ההיאחזויות לדגם של ההתיישבות העות'מאנית בבלקן או לדגם התיישבות הצ'רקסים בלבנט.

המשכיות ושינוי מול ההתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט. התפיסה הראשונית של ההתיישבות הביטחונית בספר הייתה חלק בלתי נפרד מהתודעה הציונית המתגבשת, החל מהאירוע המכונן של תל חי ובהמשך עם הצורך לסרטט את גבולות הטריטוריה העתידית. בתחילתה של העבודה פרסנו את הדוגמאות ההיסטוריות להתיישבות הביטחונית בעולם, והגדרנו את הייחודיות של ההתיישבות הביטחונית הציונית שהתפתחה בתקופת המנדט: התיישבות הקודמת למושגי הריבונות, התיישבות בספר דווקא של קבוצות אליטה, התיישבות שבבסיסה עומדים גם עקרונות אידיאולוגיים ולא רק מחסור במשאבים והתפתחות המושג הייחודי של ההתיישבות הזמנית. ניתחנו שתי מגמות יסוד של ההתיישבות הביטחונית, המגמה הביטחונית שבאה לאפשר הגנה על הגבולות, משימה שניתן לבצעה גם על ידי כוח צבאי רגיל, והמגמה הטריטוריאלי המאפשרת השתלטות בפועל על שטחים. מיזם ההיאחזויות הנח"ל נע כל העת בין שתי מגמות אלו.

בניגוד לניסיונות מתקופת המנדט שהובלו על ידי התנועות ההתנדבותיות היה מיזם היאחזויות הנח"ל ממסדי יותר באופיו. הרכב החיילים שנשלח לשש ההיאחזויות הראשונות היה שונה מאוד מהרכב המתיישבים שאיישו את ההתיישבות בספר בתקופת המנדט (בהקשר זה דמו ההיאחזויות יותר לדוגמאות העולמיות- בהן נשלחו דווקא קבוצות הפריפריה לספר). עניין זה אפשר לצבא ולמחלקה להתיישבות לשלוט באופן כמעט מוחלט על עיצובו של מיזם ההיאחזויות בשנותיו הראשונות. גם אופי החינוך בהיאחזויות הושפע מהמנגנון הממלכתי של הנח"ל שהיה כפוף ברובו לתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים ולמפא"י, ולא למפ"ם. כאשר נכנסו חיילי הגרעינים להיאחזויות עוצבו כבר קווי האופי של המיזם, והשפעת התנועות הקיבוציות הייתה מוגבלת. ככל שחלפו השנים גברה השפעת התנועות הקיבוציות (והחל מאמצע שנות ה-50 גם המושבית) ולראייה בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים היו נתונים סמכויות רבות למוסדות הגרעינים בהיאחזויות. לעומת השוני בהקשר המוסדי בין ההתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט לבין היאחזויות הנח"ל, הרי שהטרמינולוגיה האידיאולוגית וההסברתית (ראו להלן בסעיף הציר החינוכי) וההתבססות על אתוס ההתיישבות בספר המשיכו בצורה ישירה מתקופת המנדט

לתקופת המדינה. גם הדגם הכלכלי שעוצב בתקופת המנדט לפיו היישובים מסתמכים על ה'הון הלאומי' ולא תלויים באופן ישיר בהצלחת הענפים החקלאיים המשיך גם להיאחזויות הנח"ל.

ראשיתו של מיזם ההיאחזויות- הגורמים המרכזיים. מיזם היאחזויות הנח"ל לא נוצר כתוצאה מהחלטה של גורמים בהנהגה הצבאית או המדינית של ישראל אלא התגבש 'מלמטה'. השלב הראשון בתהליך היווצרות ההיאחזויות היה הקמת הנח"ל כיחידה בתוך הגדנ"ע והגדרת ייעודו ההתיישבותי. הכישלון של הניסיון להתיישבות נרחבת של חיילי הגרעינים ביישובי הנח"ל וההעדפה של התנועות הקיבוציות להפנות את החיילים לקיבוצים קיימים, הביא להכרה שיש לפתוח את שורות הנח"ל לציבורים נוספים ולגייס אליו את הבודדים. התהליך המשיך בשיחות ישירות בין שומרוני לבין לוי אשכול ורענן ויץ מהמחלקה להתיישבות (ונתמך על ידי גורמים נוספים כמו חבר הכנסת שלמה לביא), ורק בשלב מאוחר יחסית שותפו בדיונים גם גורמים ממטכ"ל צה"ל.

שומרוני השכיל לחבר אל תוכניתו גופים שונים, צבאיים והתיישבותיים, כאשר לכל אחד מהם היה אינטרס שונה בהקמת ההיאחזויות: ראשי הנח"ל רצו ליצור מסגרת המשך חינוכית וחלוצית לבודדים; המחלקה להתיישבות וראשיה בקשו למנוע את התמוטטות יישובי הספר ולאפשר להקים יישובים נוספים; ומטכ"ל צה"ל בראשותו של יגאל ידין רצה לחסוך בעלות החיילים המגינים על הגבולות בעת הקיצוץ בתקציב הביטחון שהוביל בן גוריון. מעבר למטרות של שלושת הגופים הללו השתלבה הקמת ההיאחזויות ב'מערכה על החלוציות' והממלכתיות בה ניסו ראשי מפא"י למסגר את הלהט החלוצי בכלים ממלכתיים.

השפעת הציר החינוכי, התעמולתי והמורשתי. במחקר זה נטען שהפעילות החינוכית והתעמולתית הנוגעת להיאחזויות הייתה אחד מהגורמים המרכזיים שאפשרו את שרידותו של מיזם היאחזויות הנח"ל למשך כיוכל שנים, למרות שינויים רבים במציאות הביטחונית איתה התמודדה מדינת ישראל ולמרות שינויים פרסונליים בהנהגה הצבאית והמדינית. פעילות זו כללה אמצעים חינוכיים ותעמולתיים שהיו שלובים זה בזה: לימוד עברית, ידיעת הארץ ומורשת הנח"ל בהיאחזויות, בניית כלים תעמולתיים ייחודיים כמו 'במחנה נח"ל' להקת הנח"ל וצוות הווי ובידור, עריכת סיורים של מגוון קהלים להיאחזויות וקיום טקסי עלייה אל הקרקע ואזרוח, רתימת ראשי המדינה לתמיכה במיזם (כמו בטקסי קבלת הביכורים) ובהמשך- עריכת סרטים וספרים שיתמכו באתוס. בתקופה מאוחרת יותר הצטרפו לפעילות התעמולתית גם קק"ל והמחלקה להתיישבות. שני הגופים הוותיקים הללו מנפו את אחיזתן במיזם ההיאחזויות לטובת פעולות יחסי ציבור שניסו להראות הצדקה לקיומם בעת שבציבוריות הישראלית גברו הקולות לפירוקם.

במשך שלוש תקופות משנה ניתן לאפיין פעילות תעמולתית וחינוכית בקנה מידה משמעותי: א. בתקופת הראשית, בשנים 1951-1953. הפעילות החלה מהניסיון (שנכשל ברובו) להביא את הבודדים לשרת בהיאחזויות מרצונם ולא מכורח הפקודה הצבאית, והמשיכה גם בשאר התקופה. פעילות זאת הביאה להכרה הציבורית כי ההיאחזויות הן 'חוד החנית' של ההתיישבות הביטחונית, ולהערכתו מנעה פירוק של כלל ההיאחזויות בתקופת כהונתו של דיין כרמטכ"ל. ב. תקופה שנייה הייתה בסוף שנות ה-50 אז מחזורי הגיוס לנח"ל היו קטנים והפעילות ההתיישבותית בהיאחזויות הייתה זעומה. סייעה לפעילות זאת עובדת הימצאותו של אהרון

דורון, בעבר מפקד הנח"ל, בראש אגף כוח האדם בצה"ל. ג. התקופה השלישית הייתה לאחר מלחמת ששת הימים, אז האתגרים החינוכיים היו שונים וכללו בעיקר התמודדות עם היוקרה שצברו יחידות השדה של צה"ל בעקבות הישגי המלחמה והתמודדות עם ההרגשה של חיילי ההיאחזויות שהם 'אינם קרביים'. מטרה משנית של הפעילות התעמולתית, חוץ מלמשוך חיילים להיאחזויות ולהעלות את יוקרתן בציבוריות הישראלית, הייתה להביא בעלי הון יהודים מחו"ל שיתרמו למיזם (עניין זה נוגע בעיקר ל'מצודות הספר' ולפעילות קק"ל בנוגע אליהן).

הפעילות החינוכית והתעמולתית לא הייתה יכולה להצליח ללא השתרשות האתוס ההתיישבותי ביטחוני בתקופת המנדט והאמונה שקו החריש הוא זה שיקבע את קו הגבול. הפעילות המרשימה של קציני החינוך 'התלבשה' על האתוס ועל המיתוסים והסמלים המכוננים כגון תל חי, ביריה וחניתה שכבר היו למושכל ראשון בציבוריות הישראלית. מכלל ההיאחזויות נבחרו 'היאחזויות דגל' עליהן 'הולבשו' סמלי ההתיישבות הביטחונית. בגל הראשון של ההיאחזויות היו אלו נחלאים א', שהייתה ההיאחזות הראשונה וחייליה התמודדו עם בעיות ביטחון שוטף מרובות, ועין גדי ויטבתה שהתקשרו לאתוס 'כיבוש השממה'. בהמשך היו אלו היאחזויות חבל לכיש שהיו חלק מהמפעל ההתיישבותי העצום של הקמת יישובי העולים בחבל. בעשור השני למדינה הייתה זו אלמגור שתפסה את מרבית תשומת הלב, בגלל התלכדות הסמלים של ההתיישבות הביטחונית: יישוב מבודד הקם ליד אתר של התיישבות יהודית עתיקה ומול נופי הכנרת, נפילתם של שני חיילי הנח"ל אבי רייף ואבינועם אבנשטיין בעת הפעילות החקלאית וזיכרונות קרב מוטילה שהתרחש במקום כעשור לפני הקמת ההיאחזות. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים קשה להצביע על היאחזויות שריכוזו תשומת לב בולטת.

גם להיבט המורשת היהודית בארץ הייתה השפעה על ההיאחזויות. מיקומה מודיעין ובמידה פחותה יותר גם עין גדי ומעלה הגלבע נקבע עקב שיקולים שנגעו גם לתחום המורשת ולהיסטוריה היהודית במקום. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים אפשרה המורשת של היישובים כפר עציון, כפר דרום ובית הערבה שניטשו במלחמת העצמאות את הקמת ההיאחזויות כפר דרום, קליה וההיאחזות האזרחית כפר עציון, נקודות יישוב ישראליות ראשונות בשטח רצועת עזה, חוף ים המלח והר חברון בהתאמה. בהקשר זה ניתן לשייך את סיפור ההתיישבות המחודשת בהיאחזויות אלו לדגם שהגדיר אהרון קלרמן הקושר בין מעשה ההתיישבות לבין המיתוסים הנוצרים בעקבותיו והגורמים בתורם לפעילות ההתיישבותית נוספת.²

תרומתן של ההיאחזויות לביטחון השוטף, לביטחון היסודי ולשליטה הטריטוריאלית על אזורים שנויים במחלוקת לעומת תרומתם של יישובים אזרחיים. חוקרים שעסקו במערך ההגמ"ר סוברים כי להיאחזויות לא הייתה תרומה ייחודית לביטחון השוטף מעבר לתרומתם של היישובים האזרחיים שהגנו על הגבול במסגרת מערך ההגמ"ר.³ חוקרים אלו הסתמכו על נוהלי שיתוף הפעולה שבין ההיאחזויות לבין מערך ההגמ"ר שפורסמו מעת לעת בשנות ה-50. אולם להערכת קביעה זו נכונה רק לרמת התכנון, בעוד המציאות הייתה מורכבת יותר. השוני שבין ההיאחזויות לבין היישובים האזרחיים בא לידי ביטוי בשתי רמות. ברמה הבסיסית, הימצאותה של פלוגת

² Kellerman, 'Settlement Myth' pp. 363-378. ראו את השימוש שנעשה בדגם זה להסבר מעשי ההתיישבות השונים ב'א באדר: עזריה, 'הגאוגרפיה המיתית' עמ' 20-9.

³ פריד, עלייתה ונפילתה, עמ' 179; דרוק, הגנה מרחבית, עמ' 179.

לוחמים שעברה הכשרה צבאית ודאי סייעה להגנה על הגבול ולתחושת הביטחון של יישובי הספר הסמוכים, יותר מנוכחותם של כוחות ההגמ"ר שרמת המקצועיות הצבאית שלהם הייתה נמוכה יותר. הבדל זה היה משמעותי גם אם חיילי ההיאחזויות לא קבלו פקודות מפורשות לפעול במרחב שמחוץ לנקודה. בנוסף, לחלק מההיאחזויות נתנו פקודות לפעול במרחב שמחוץ לנקודה למען מטרה ביטחונית ספציפית. כך סיירו חיילי נחלאים א' לאורך הגבול ותפסו מסתננים, חיילי קציעות פעלו בשטח המפורז של ניצנה לגירוש שבטי בדואים, חיילי דרדרה פטרלו בלב השטח המפורז שבגבול הסורי, חיילי משלט 223 שמרו על עבודות הטיית הירדן, חיילי בארותיים החזיקו בעמדות בסמוך לגבול המצרי וחיילי אלמגור נכנסו לעימותים יזומים עם הצבא הסורי על השטחים המפורזים. גורם נוסף שהביא לתרומה ביטחונית מוגברת של ההיאחזויות לעומת יישובי הספר האזרחיים היה הרצון של חלק מהחיילים להשתתף בפעולות 'קרביות' שגיוונו את סדר היום החקלאי הסיזיפי.

מנגד ניתן לקבוע כי ההיאחזויות לא מיצו את כלל הפוטנציאל הצבאי שלהן להגנה על הגבולות. הדוגמה הבולטת ביותר היא מרבית ההיאחזויות בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים (למעט היאחזויות רמת הגולן ורצועת עזה), שלא קמו בנקודות שולטות מבחינה צבאית וחייליהן כמעט ולא השתתפו בפעולות ביטחון שוטף; אולם גם חלק מההיאחזויות שקמו בתקופות קודמות (למשל- מודיעין, עין גדי ויטבתה) לא שכנו באזורים בהם מצב הביטחון השוטף היה בעייתי, כאשר לעיתים דחקו המטרות המשקיות או הטריטוראליות את המטרות הביטחוניות. להערכתנו, ההחמצה המשמעותית ביותר של מיזם ההיאחזויות הייתה ההימנעות מהקמת היאחזויות ליד יישובי העולים שבפרוזדור ירושלים, מצפון למובלעת לטרון ובמערב הנגב בתחילת שנות ה-50, ומול גל ההסתננות האדיר שהביא לקשיים עצומים ביישובים אלו.

בנוגע להתמודדות עם אתגרי ביטחון יסודי וחסימת פלישת צירי אויב במלחמה, התברר כי ההיאחזות איננה הפורמציה המתאימה לפתרון בעיות בתחום זה. היאחזויות מערב הנגב שקמו בכדי לחסום את צירי הפלישה המצרית מקדמת סיני לא הגיעו למבחן אמיתי מול הצבא המצרי, אולם כבר בחודשים שלפני מבצע קדש עלו פקוקים במטכ"ל צה"ל לגבי האפשרות שהנקודות הקטנות יצליחו לעצור את כוח הפלישה. ההיאחזות היחידה שהגיעה למבחן בעת מלחמה הייתה גשור במלחמת יום הכיפורים, אולם מטכ"ל צה"ל לא סמך על חיילי ההיאחזות שעברו רק הכשרה צבאית בסיסית ונתן להם פקודת פינוי טרם הגעת הכוחות הסוריים לסביבות ההיאחזות.

לעומת ההיבט הביטחוני הצר בו הייתה ההצלחה של מיזם ההיאחזויות מוגבלת, בהיבט הטריטוריאלי קצרו ההיאחזויות הצלחה מרשימה. בשנות ה-50, רוב מוחלט מבין נקודות היישוב שהקימה ישראל בשטחים המפורזים שבגבולות מצרים וסוריה היו היאחזויות נח"ל שסייעו לקבוע עובדות בשטח באזורים השנויים במחלוקת. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים היו ההיאחזויות את חוד החנית של ההתיישבות הישראלית בבקעת הירדן, בפתחת רפיח וברצועת עזה, וקשה לדמיון בלי הפורמציה של ההיאחזות את הצלחת תנועת ההתנחלות הישראלית באזורים שנכבשו במלחמה.⁴ ההיאחזויות גם היוו פתרון למקרים בהם ניסו גופי השילטון הישראליים לשמור על אדמות מדינה בתוך אזור ערבי צפוף. כך היה בהיאחזויות יהוד הגליל

⁴ ניסיון שגם נגע להיבט הטריטוריאלי ונכשל היה הקמת שתי ההיאחזויות במדבר סיני לאחר מבצע קדש.

שקמו בשנת 1953 בלב 'גליל הגויים', במי עמי שקמה בשנות ה-60 בפאתי ואדי ערה, ובהיאחזויות רצועת עזה, פתחת רפיח ומזרח השומרון (גיתית ומכורה).

יחסי היאחזויות ויישובים אזרחיים בסביבותיהן. במהלך המחקר לא מצאתי עדויות לשיתופי פעולה משמעותיים בין ההיאחזויות לבין היישובים האזרחיים שבסביבותיהן, אלא אם כן היו אלו יישובים של התנועה ההתיישבותית שתמכה בהיאחזות- ואז התקיימו שיתופי פעולה רבים, בעיקר בתחום התעסוקתי. יש לציין כי במיזמים מקבילים של הנח"ל שתוכננו בתחילת שנות ה-50 הוטלו על החיילים תפקידים חינוכיים ביישובי עולים.⁵ נתון זה חושף החמצה חינוכית, כאשר חיילי ההיאחזויות, שהיו לרוב בעלי תודעה חלוצית גבוהה יכלו לתרום ליישובי הסביבה.

הדיונים הכלכליים: בין הצבא, המחלקה להתיישבות וקק"ל. מיזם ההיאחזויות קם כשיתוף פעולה בין צה"ל לבין המחלקה להתיישבות, כאשר החל משנת 1961, עם ראשיתה של תוכנית מצודות הספר,⁶ נכנסה גם קק"ל כגוף מרכזי התומך בהיאחזויות. שני מוקדים עיקריים גרמו למתח שבין שלושת הארגונים לאורך השנים בהן עוסק המחקר. האחד הוא הגורם הכלכלי והשני הוא הדיונים על מיקומן של ההיאחזויות.

הדיונים הכלכליים בין שלושת הגופים מהווים במובן מסוים את ליבו של רעיון ההיאחזויות, שנוצר- כדרכם של יוזמות להתיישבות ביטחונית בעולם, בשביל לענות על מחסור במשאבים להגנה על הגבולות: תקציבים, כוח אדם וקרקע. בתחילה, בעת הדיונים הראשוניים שהתנהלו בין שומרוני לאשכול ורענן ויץ נקבעו הסדרים כלכליים מפורטים בנוגע למימון חיילי ההיאחזויות והמימון התחלק פחות או יותר באופן שווה בין הצבא למחלקה להתיישבות. במקרים בהם הצבא רצה מאוד בהקמת היאחזות בה התנאים המשקיים היו בעיתיים (כמו קציעות) הוא הסכים למימון מופחת של המחלקה להתיישבות. במקרים הפוכים- כמו בעת תכנון היאחזויות לכיש, הסכימה המחלקה לויתורים כלכליים מפליגים. באופן כללי ניתן להגיד כי עד שנת 1956 הייתה המחלקה להתיישבות הגורם שהסכים במרבית הוויכוחים לדרישות הכלכליות של הצבא. עניין זה בולט במיוחד בדיון על פירוק ההיאחזויות בתחילת שנת 1954.

החל משנת 1956, עם הכישלון הכלכלי המהדהד של היאחזויות מערב הנגב השתנתה התמונה, והמחלקה להתיישבות הייתה מסויגת מהקמת היאחזויות חדשות.⁷ כאן נכנסה לתמונה קק"ל שחששה שעם הקמת מנהל מקרקעי ישראל יתאינו הסיבות לקיומה והחלה בתכנון מצודות הספר. ההסדרים הכלכליים שבין קק"ל לבין הצבא היו שונים מההסדרים עם המחלקה להתיישבות. מצד אחד התחייבה קק"ל לספק כמעט את כל צורכיהם של החיילים. אולם אליה וקוץ בה: בתמורה להקצאה הכספית הנדיבה היו צריכים כמעט כל חיילי המצודות לעבוד במשך 250 יום בשנה, בלי להתחשב בצרכים הביטחוניים והחינוכיים. הפיתוי הכלכלי היה חזק, והצבא לא שהה לאזהרתו של ראש אגף הנוער והנח"ל דוד קורן שטען, ובדין, שלקק"ל אין ניסיון בהקמת יישובים ובעבודה עם חיילי הנח"ל.⁸ העימותים היו בלתי נמנעים כאשר קק"ל ראתה את חיילי הנח"ל כעובדיה, החייבים לספק תמורה לשכרם. לעומת זאת חיילי ומפקדי הנח"ל ראו עצמם

⁵ ראו לדוגמה: רענן ויץ אל בר אילן, 1952, 27.1, S15\ 9602, אצ"מ.

⁶ ובמידה מועטה אף קודם לכן- החל מקיץ 1953 עם הקמת היאחזויות יהוד הגליל.

⁷ כפי שנכתב בפרק השישי של עבודה זו לעניין זה הובילו גם גורמים נוספים כמו מצודה תקציבית של המחלקה, ירידה כללית בהתיישבות הספר במדינה ושינוי מדיניות במחלקה.

⁸ ואף הניסיון הקצר שהתבצע בעת הקמת היאחזויות יהוד הגליל לא היה מוצלח.

כחלוצים ומתיישבים, היו מתוסכלים מהעובדה כי עבודות חקלאיות כמעט ולא התקיימו במצודות (למעט הכשרת קרקע וייעור), וסברו כי ההווי והפעילות התרבותית, ולעיתים אף מעשי הקונדס, חשובים לא פחות מהעמידה במכסות העבודה. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים תוקצבו ההיאחזויות מקופתה של המדינה, כאשר גופי השלטון הישראליים ראו את משמעותו הרבה של המיזם בביסוס השליטה באזורים שנכבשו במלחמה. האתגרים הכלכליים לא נעלמו לגמרי אולם תפסו מקום מרכזי פחות בדיונים על הקמת וביסוס ההיאחזויות.

הדיונים על מיקום ההיאחזויות: בין הצבא, המחלקה להתיישבות, קק"ל והתנועות הקיבוציות. הדיונים על מיקום ההיאחזויות מהווים גם הם, בדומה לדיונים הכלכליים, נייר לקמוס למערכת היחסים בין הגופים שהשתתפו במיזם. גם בנושא זה נמצא הכוח בידי הגופים הצבאיים החל מהקמת ההיאחזות הראשונה ועד למבצע קדש. בכורת הצבא על המחלקה להתיישבות והשיקולים הביטחוניים על המשקיים בולטת למשל בהכרעה, שהגיעה עד לפתחו של בן גוריון, להקים את יטבתה על רכס ההרים ולא ליד שטחי החקלאות בערבה. גם בנושא זה שנתה פרשיית הקמת היאחזויות מערב הנגב את יחסי הכוחות, ומכאן ואילך, מכיוון שהצבא היה הגורם שדחף יותר להקמת היאחזויות הוא נאלץ להתפשר עם המחלקה להתיישבות על מיקומן. כך היה בדיון על מקומה של גרופית, בו הכריע אלוף פיקוד הדרום כנגד עמדתו של מפקד גוש אילת והעדיף את השיקולים המשקיים על פני הביטחוניים. גם בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים הועדפו על פי רוב השיקולים המשקיים, כאשר שר הביטחון דיין הבין כי ללא גב משקי ההיאחזויות לא ישרדו ולא יוכלו לבצע את מטרותן.⁹ כך היה בהחלטה על הקמת שניר בסמוך לשטחי החקלאות ולא באזור מיטבי מבחינה ביטחונית.

במהלך הדיונים על תוכנית מצודות הספר הייתה גם לקק"ל השפעה על קביעת מיקום ההיאחזויות. דעותיו של מוביל המיזם יוסף ויץ בנוגע למיקום ההיאחזויות היו ייחודיות. הוא לא הקשיב לגופים הצבאיים בבואו לקבוע שיקולים ביטחוניים,¹⁰ ולא למחלקה להתיישבות בנוגע לשיקולים המשקיים. ככלל, דעתו הייתה שיש ליצור רשת הוליסטית של נקודות יישוב צבאיות בספר הקשורות במערכת של דרכים האחת לרעותה. זו הייתה הפעם הראשונה בתולדות מיזם ההיאחזויות בה תוכננה ובוצעה תוכנית ארוכת טווח להקמת נקודות יישוב. בנוסף סבר ויץ שאת מירב המאמץ ההתיישבותי יש להפנות לגבול הגדה המערבית בגלל השקפתו (שלא ברור עד כמה הייתה לה אחיזה במציאות) שישנו איום מדיני על האחיזה הישראלית בשטחים הסמוכים לגבול זה. מול דעתו של ויץ סברו ראשי המחלקה להתיישבות שאין טעם להקים היאחזויות בסמוך לריכוזי האוכלוסייה הישראלים במרכז הארץ, ויש להפנות את המאמץ ההתיישבותי לצפון ולדרום.

כפי שנכתב לעיל, בשנים הראשונות של המיזם לא הייתה לתנועות הקיבוציות והתנועה המושבית השפעה רבה על ההיאחזויות.¹¹ מתחילת שנות ה-60 החלו גם תנועות אלו להשפיע על ההחלטות בעניין מיקום ההיאחזויות. התנועות פעלו להקמת היאחזויות ליד יישוביהן המבודדים. כך הוקמה גרופית של איחוד הקבוצות והקיבוצים ליד יטבתה, חצבה של תנועת המושבים ליד עין

⁹ דיין שינה באופן מהותי את השקפתו על חשיבות התפקוד המשקי של ההיאחזויות מהתקופה שהיה רמטכ"ל לתקופה בה שימש כשר ביטחון.

¹⁰ כמו למשל במקרה של מודיעין.

¹¹ יוצאת דופן בהקשר זה היא ההיאחזות ניר עוז. שקמה כתוצאה מלחץ הקיבוץ הארצי.

יהב, ולאחר מלחמת ששת הימים- קליה ומצפה שלם של האיחוד ליד עין גדי ומחולה ליד הקיבוצים הדתיים שבעמק בית שאן.

סוגיית כוח האדם: הכשרת חיילים ומפקדים ומנגנוני סיוע להיאחזויות בפיקוד הנח"ל. את שש ההיאחזויות הראשונות הקימו החיילים הבודדים. החל מקיץ 1953, ובעקבות צמצום מצבת הבודדים שהופנתה לפיקוד הנח"ל איישו את ההיאחזויות על פי רוב חיילי הגרעינים ההתיישבותיים, יוצאי תנועות הנוער. בודדים המשיכו להגיע להיאחזויות גם לאחר מכן, אם כי בהיקפים מועטים, ולאחר מלחמת ששת הימים נעשה ניסיון קצר טווח להפנות להיאחזויות מאות מתנדבי מח"ל.

בתקופת הראשית (1951-1953) היה מאגר החיילים שניתן היה להפנות להיאחזויות מקרב הבודדים גדול. בסוף שנות ה-50, כאשר המחוזים המגויסים לנח"ל היו קטנים, הגביל אתגר כוח האדם את קצב ההקמה של ההיאחזויות החדשות. מתחילת שנות ה-60, ובין השאר עקב הפעילות התעמולתית עליה עמדנו לעיל, גדל בהדרגה מספר החיילים שהתגייסו לפיקוד הנח"ל בכל מחזור, וממילא שאלת מצבת כוח האדם הפכה להיות פחות דוחקת. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים ויתרו התנועות הקיבוציות על הדרישה לשלוח את חיילי הגרעינים בעיקר ל'השלמות' בקיבוצים ומאגר כוח האדם של ההיאחזויות המשיך לגדול.

במשך מרבית תקופת המחקר הגיעו החיילים להיאחזויות לאחר טירונות צבאית של חודשיים- שלושה. בשנים הראשונות למיזם שירתו החיילים לאחר הטירונות במשך כעשרה חודשים במשך אזרחי בו למדו את רזי עבודת האדמה ורק לאחר מכן הופנו להיאחזויות. בתקופות אחרות (כמו למשל לאחר מלחמת ששת הימים) הייתה ההכשרה במשקים קצרה יותר או לא קיימת כלל, והחיילים הגיעו להיאחזויות ללא הכשרה חקלאית מספקת.¹² ממילא עולה שאלת ההכשרה של סגל ההיאחזויות והמעטפת הארגונית שנתן פיקוד הנח"ל למפקדים. ניתן לחלק שלוש תקופות משנה את ההשקעה של פיקוד הנח"ל בהכשרת המפקדים ובאחזקת 'גופי מעטפת' לטיפול בהיאחזויות. לגבי התקופה הראשונה, בשנים 1951-1953, אין לנו עדויות על הכשרה ייחודית לסגל ההיאחזויות אולם פיקוד הנח"ל הקים את ה'וועדה למפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל' שאנשיה סיירו בהיאחזויות, וניסו לפתור את הבעיות המשקיות, הביטחוניות, והחינוכיות שהתעוררו בהן. לצידה של הוועדה (ולעיתים גם כחלק ממנה) פעל קצין ההיאחזויות בפיקוד.

בעת הצמצומים שערך דיין בפיקוד הנח"ל בוטלו תפקידים אלו. מעדויות רבות של מפקדי היאחזויות מסוף שנות ה-50 ומתחילת שנות ה-60 ניכר כי הם לא עברו שום הכשרה ייחודית למלאכת הפיקוד על ההיאחזויות שהייתה מאתגרת ומורכבת בגלל האופי המשולב של המשימות המשקיות, הביטחוניות והחינוכיות. ייתכן כי לחלקם לא היה כלל ניסיון בעבודת השדה. גם מפקדי הגדודים האזוריים של הנח"ל לא ידעו כיצד להתייחס להיאחזויות שהיו תחת פיקודם. הצעתו הנבונה של שי בן אליהו מעין יהב להציב בכל גדוד אזורי בנח"ל סמג"ד שבסמכותו יהיה לטפל בהיאחזויות הנמצאות במרחב הגדוד, להן משימות שונות ואופי שונה משאר יחידות הגדוד, לא יצאה אל הפועל. בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים התנהלו הדברים באופן שונה לגמרי. פיקוד הנח"ל הקים מחדש את מנגנוני השליטה בהיאחזויות, אייש את תפקיד קצין ההיאחזויות

¹² ייתכן שהשינוי נבע מכך שבתקופות המאוחרות יותר הגיעו להיאחזויות בעיקר בוגרי תנועות הנוער החלוציות שעל פי רוב הייתה להם הכשרה חקלאית מסוימת מהתקופה שטרם גיוסם.

ודאג להעביר הכשרה מסודרת לכלל בעלי התפקידים שנשלחו להיאחזויות- החל ממפקדי הפלוגות ועד לאחרון האפסנאים. גם עניין זה מעיד על ההשקעה המערכתית הרבה בהיאחזויות בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים.

מורכב להגדיר מה בדיוק גרם למיזם היאחזויות הנח"ל להצליח ולהיות רלוונטי למשך תקופה כה ארוכה. ניסוי שהוביל אליק שומרוני כשלוש שנים לאחר הקמתה של המדינה הוביל להקמת 54 היאחזויות במשך תקופת המחקר ועוד עשרות רבות של היאחזויות לאחריה. ה'היאחזות' הפכה למושג, לסמל לרבים מערכי היסוד של התנועה הציונית: חלוציות, התיישבות והגנה על הגבולות. להערכתי הביאו לשרידותו ולהתעצמותו של המיזם שני גורמים מרכזיים. האחד היה רישומו המובהק של אתוס ההתיישבות הביטחונית בספר במדינת ישראל. האתוס אמנם פשט ולבש צורה, אולם במשך כל תקופת המחקר היה רלוונטי והשפיע על התגייסותם של חיילים לפיקוד הנח"ל ועל מנגנונים ממשלתיים ו-וולונטריים שסייעו להיאחזויות. גם כאשר עלו עוררין על יעילותן של ההיאחזויות, כמו למשל בתקופת דיין כרמטכ"ל או בסוף שנות ה-50, לא יכלו ולא רצו המערערים 'ללכת עד הסוף' ולחסל לגמרי את המיזם. גורם שני נעוץ בלידתו של מיזם היאחזויות הנח"ל כשיתוף פעולה בין מספר גופים. בתחילה היו אלו צה"ל והמחלקה להתיישבות, ומאוחר יותר גם התנועות הקיבוציות, קק"ל, וגופים נוספים. גם כאשר נסוג גוף מסוים, בגלל סיבות כלכליות או אחרות מתמיכה בהיאחזויות, הזדרז גוף אחר להשלים את מקומו. היה זה מסיבות של דאגה אמיתית לביטחון המדינה אולם גם מניסיון למקסם רווחים פוליטיים וציבוריים בזכות תמיכה במיזם שנחשב בציבוריות הישראלית לחשוב ומשמעותי.

עם סיומה של עבודה זו זה עדיין נותר כר נרחב למחקרים נוספים ומשלימים בכמה שדות מחקר. ראשית, בעוד מספר שנים, עם חשיפתם של מסמכים ארכיוניים מאמצע שנות ה-70 ניתן יהיה לחקור את ההיאחזויות בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים, ואת השפעתו של המהפך השלטוני בישראל על מדיניות ההתיישבות בשטחים. שנית, מחקר זה- שהתקיים בעיקר ברמת המאקרו היסטוריה, משאיר מרחב למחקרים שיחקרו היאחזויות ספציפיות או מספר היאחזויות ברמת המיקרו, ויסיקו תובנות היסטוריות וסוציולוגיות. סוגיה נוספת שלא באה לידי מיצוי במסגרת מחקר זה היא סוגית שילוב החיילות בהיאחזויות הנח"ל ובטוחני שלמחקר שכזה תהינה תרומות משמעותיות לשדה המחקר ההיסטורי- מגדרי.

רשימה ביבליוגרפית

ארכיונים:

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון בתל השומר (א"צ)

גנזך מדינת ישראל בירושלים (ג"מ)

הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (אצ"מ)

ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל (איי"ט)

ארכיון איחוד הקבוצות והקיבוצים ברמת אפעל (א"א)

ארכיון תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון בתל אביב (אה"ע)

ארכיון בן גוריון בשדה בוקר (אב"ג)

ארכיון הנח"ל בפרדס חנה

ארכיון הקיבוץ הדתי בקיבוץ יבנה (ארכיון הקבה"ד)

ארכיון יד אשכול בירושלים (איי"א)

ארכיון מושב עין יהב

ארכיון קיבוץ יבנה

ארכיון קיבוץ עין גדי

ארכיון מושב לכיש

ארכיון מושב חצבה

ארכיון קיבוץ כפר עציון (אכ"ע)

ארכיון בית קמה

ארכיון הגולן בקצרין

ארכיון המרכז למורשת גוש קטיף

ארכיון בקעת הירדן

ארכיון קיבוץ נח"ל עוז

קבצי פרוטוקולים:

ישיבות ממשלת ישראל- ג"מ

ישיבות ועדת השרים לענייני ביטחון- ג"מ

ישיבות ועדת שרים לענייני התיישבות- ג"מ

ישיבות ועדת חוץ וביטחון- ג"מ

ישיבות מטכ"ל צה"ל- א"צ

דברי ימי כנסת ישראל

ראיונות (מסודר לפי תאריכי הראיונות; עקב מגיפת הקורונה מרבית הראיונות היו טלפוניים):

ראיון עם ישראל שדיאל, 17.12.2019

ראיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020

ראיון טלפוני עם מרדכי בר און, 19.2.2020

ראיון טלפוני עם מנחם כהן, 25.6.2020

ראיון עם תולי שיינפלד, 25.6.2020

ראיון טלפוני עם בני מור, 29.6.2020

ראיון טלפוני עם אמנון נבון, 23.7.2020

ראיון טלפוני עם אברהם פנירי, 23.7.2020

ראיון טלפוני עם אשר דר, 27.7.2020 ; 5.8.2021

ראיון טלפוני עם מיכה חורין, 17.8.2020

ראיון טלפוני עם יענקל'ה כהן, 30.8.2020

ראיון טלפוני עם דרור קרן, 1.9.2020

ראיון טלפוני עם עמוס גלעד, 2.9.2020

ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020

ראיון טלפוני עם יעקב הירש, 13.10.2020

ראיון טלפוני עם נחום ברוכי, 28.10.2020

ראיון טלפוני עם אריה יוגב, 28.10.2020

ראיון טלפוני עם אברהם תמרי, 2.11.2020

ראיון טלפוני עם אהרל'ה דביר, 15.11.2020

ראיון טלפוני עם ישראל נדיבי, 28.10.2021

עיתונות:

במחנה נח"ל

דבר

דבר לילדים

הארץ

הבוקר

הדור

הצפה

חרות

למרחב

מעריב

מערכות ים

על המשמר

קול העם

שערים

עלוני היאחזויות וקיבוצים:

מעלעלון, קיבוץ עין גדי

משואון, עלון משואה

עלון אל על

עלון גשור

עלון חצבה

עלון 'טיפין', קיבוץ מגל

עלון יטבתה

עלון כפר דרום

עלון נח"ל סיני

עלון נחלאיים א' (נח"ל עוז)

עלון נצרים

עלון צור נתן

עלון קיבוץ גונן

עלון קליה

פלונטר בגילגלי, עלון גלגל

מסמכים אישיים ועדויות בכתב למחבר העבודה :

יוחנן בו יעקב, אוסף פרטי

מנחם וכסלר, קובץ זיכרונות, הוצאה עצמית

יעקב פלד, עדות בכתב, 27.7.2020

דני שור, עדות בכתב, 2.11.2020

ספרי זיכרונות, יומנים ואלבומים :

שלום אילתי, **שנה בעין גדי**, ללא ציון מוציא לאור, עין גדי תשי"ט.

יגאל אלון, **מסך של חול**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1959.

לובה אליאב, **קפיצת הדרך**, עם עובד, תל אביב 1970.

אורית ארציאלי, אורית גפני ושולמית קמינסקי, **בין הבקעה לתמר ולנהר : סיפורי הקמת**

התיישבות בבקעת הירדן, מועצה אזורית בקעת הירדן, ירושלים 2019.

לוי אשכול, **בחבלי התנחלות**, עם עובד, תל אביב 1958.

שמחה בלאס, **מי מריבה ומעש**, מסדה, רמת גן 1973.

דוד בן גוריון, **חזון ודרך**, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תשי"א- תשי"ז.

דוד בן גוריון, **בהילחם ישראל**, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל אביב תשי"ב.

דוד בן גוריון, **צבא וביטחון**, מערכות, תל אביב 1955.

דוד בן גוריון, **מערכת סיני**, עם עובד, תל אביב 1964.

- דוד בן גוריון, **זכרונות**, עם עובד, תל אביב תשל"א.
- דוד בן גוריון, **מדינת ישראל המחדשת**, עם עובד, תל אביב 1975.
- דוד בן גוריון, **יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט**, משרד הביטחון, תל אביב 1982.
- דוד בן גוריון, **בילטמור - תכנית מדינית: זיכרונות מן העיזבון, יוני 1941-ספטמבר 1942**, מכון בן גוריון, שדה בוקר 2012.
- ברכה בן יעקב, **ראשונים: עין יהב**, ללא ציון מוציא לאור, עין יהב תשל"ח.
- רונית גדיש, **בדרך אשר הלכת: לזכר יעקב גדיש**, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2012.
- רבקה גובר, **אל משואות לכיש**, דבר, תל אביב 1961.
- אהרון דוד גורדון, **כתבי א.ד. גורדון**, דפוס הפועל הצעיר, תל אביב תרפ"ה-תרפ"ט.
- יהונתן דותן, **איש השורה בראי התקופה**, חותם, ללא ציון מקום הוצאה לאור 2013.
- משה דיין, **אבני דרך: אוטוביוגרפיה**, עידנים, ירושלים 1982.
- יוסף ויץ, **התנחלותנו בתקופת הסער**, הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, מרחביה 1947.
- יוסף ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, מסדה, תל אביב תשכ"ה.
- יחיעם ויץ, **המחרשה הגדולה ומפת התכנון: מבט על תולדות ההתיישבות במדינת ישראל**, מוסד ביאליק, ירושלים 2003.
- רענן ויץ, **דרכנו בחקלאות ובהתיישבות**, עם עובד, תל אביב 1958.
- רענן ויץ, **תחזית החקלאות וההתיישבות בישראל: והכוונתן**, המחלקה לפרסומים, רחובות 1962.
- רענן ויץ, **המפעל ההתיישבותי לקראת העתיד - הצעה לקונגרס הציוני הכ"ו**, הסוכנות היהודית, ירושלים 1964.
- רענן ויץ, 'מההתיישבות אזורית לשיתוף פעולה אזורי', בתוך: רבקה גובר (עורכת), **לכיש: במחצית היובל להתנחלות בחבל (תשט"ו-תש"מ)**, עם הספר, תל אביב 1980, עמ' 266-272.
- צביקה לבנון, **באפיקי נחל חיי: נחלאי, מפקד, לוחם, מחנך**, מילוא, הרצליה 2006.
- מנחם מיכלסון, **נח"ל - נוער חלוצי לוחם: צה"ל בחילו - אנציקלופדיה לצבא וביטחון**, רביבים, תל אביב 1981.
- מרדכי נאור, **אלבום הנח"ל**, משרד הביטחון, תל אביב 1971.
- מרדכי נאור ורבקה עמיעד, **כאלה היינו: כנס חברי הכשרת מעיין ברוך, בוגרי התנועה המאוחדת ומייסדי נחל עוז במלאות 50 שנה לגיוס (1952-2002): לקט זכרונות, מסמכים וקטעי עיתונות**, ללא ציון מוציא לאור, נח"ל עוז 2002.
- משה נצר, **נצר משורשיו: סיפור חיים**, משרד הביטחון, תל אביב 2002.

יצחק פונדק, **חמש משימות**, הוצאת יי גולן, תל אביב 2000.

זבולון פורן וברוך שראל, **כורזים קוראת!**, קק"ל, ירושלים תשכ"ג.

ליאת צברי, **אלמגור: חמישים שנה**, הוצאת מושב אלמגור, אלמגור 2015.

דוד קורן, **תבנית נוף מולדתו**, המכללה האקדמית הגליל המערבי, עכו 2008.

יצחק רבין, **פנקס שרות**, ספריית מעריב, תל אביב 1979.

י. רובין, **אל סלע כורזים: לזכר אבי רייף ואבינועם אבנשטיין שנפלו בכורזים**, תנועת מושבי העובדים בישראל, תל אביב תשכ"ד.

ארתור רופין, **התיישבותנו החקלאית**, הסתדרות הפועלים החקלאית, תל אביב תש"ב.

אליק שומרוני, **מגל וחרב: שיחות עם הנח"ל**, מערכות, תל אביב תשט"ו.

אליק שומרוני, **אליק, אפיקי חיים: ממכתביו ורשימותיו של אליהו (אליק) שומרוני**, איחוד הקבוצות והקיבוצים וקיבוץ אפיקים, תל אביב 1957.

מיכל שפירא, **אורחות חיים**, הוצאה עצמית, קיבוץ יבנה תשס"ז.

משה שרת, **יומן מדיני**, עם עובד, תל אביב 1976.

ספרות מחקר ומאמרים:

שאול אביגור ואחרים, **ספר תולדות ההגנה**, משרד הביטחון, תל אביב 1973.

אסף אגין, 'נטישה - פרשת עמידתם ונפילתם של שער הגולן ומסדה במלחמת העצמאות - מאי 1948', **עלי זית וחרב**, ד' (תשס"ב), עמ' 205-271.

יחיאל אדמוני, 'יישום התכנון בשטח', **אופקים בגאוגרפיה**, 13 (1985), עמ' 23-32.

יחיאל אדמוני, **עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1992.

יוסף אוחיון, **חיל הספר, פרק עלום בתולדות הביטחון השוטף של מדינת ישראל, 1949-1951**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ה.

יוסף אוחיון, **התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי-למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2020.

יוסף אוחיון, 'מערך השיטור של משמר הגבול ביישובי הספר בשנים 1953-1956: בין משימתיות ביטחונית לפעולות אזרחיות וחברתיות', **משטרה והיסטוריה**, 2 (2020), עמ' 48-82.

- זהבה אוסטפלד, **צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון**, משרד הביטחון, תל אביב 1994.
- אלחנן אורן, 'תל עמל- ראשונה לחומה ומגדל', **הציונות**, ד' (1975), עמ' 165-182.
- אלחנן אורן, **התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, תרצ"ו-תש"ז, 1936-1947**, יד בן צבי, ירושלים תשל"ח.
- אלחנן אורן, 'ההתיישבות ייעודה, ויעדיה- הביטחון', **מערכות**, 270-271 (1979), עמ' 109-125.
- אלחנן אורן, 'תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 199-236.
- אלחנן אורן, 'האם היה טעם לעמידת תל חי', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **אצבע הגליל 1900-1967**, יד בן צבי, ירושלים 1992, עמ' 103-111.
- אלחנן אורן, 'תמורות בתפיסת הבטחון הישראלית אחרי מבצע קדש', בתוך: משה שמש ואילן טרואן (עורכים), **מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש**, המרכז למורשת בן גוריון, שדה בוקר 1994, עמ' 203-217.
- אלחנן אורן, 'תגובות לתוכנית החלוקה (1937) וחלקה של ההגנה', **עיונים בתקומת ישראל**, 4 (1994), עמ' 35-53.
- מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה**, דביר, אור יהודה 2004.
- עמירם אורן, **שטחים מגויסים: היווצרות ההגמוניה של צה"ל על מקרקעי המדינה ועל מרחביה בשנותיה הראשונות (1948-1965)**, מדף, תל אביב 2009.
- עקיבא אלדר ועדית זרטל, **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004**, כנרת, אור יהודה 2004.
- עפרה אלעד, **מן המגל אל החרב: הנח"ל בשנים 1948-1956**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1993.
- יורם אלמכיאס, **ופנינו חברונה: חברון והתנועה הציונית בין חזון למציאות 1882-1948**, כרמל, ירושלים 2019.
- זאב אלרון, 'איום השריון והמערך הנגד טנקי של צה"ל לפני מלחמת סיני', בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות, תל אביב 2006, עמ' 117-162.
- זאב אלרון, **לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון, 1952-1955**, מודן, בן שמן 2016.
- יוסי אסף, 'הפילוג בקיבוץ המאוחד', **יהדות זמננו**, 7 (תשנ"ב), עמ' 67-99.
- שמעון אפלדאום, 'ראשית הלימס הארץ ישראלי', **ציון**, כ"ז/א-ב' (תשכ"ב), עמ' 1-10.

- שאול אריאלי, **כל גבולות ישראל: מאה שנים של מאבק על עצמאות, זהות, התיישבות וטריטוריה**, עליית הגג, תל אביב 2018.
- ראובן ארליך, **בסבך הלבנון: מדיניותן של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל כלפי לבנון – 1918-1958**, מערכות, תל אביב 2000.
- גדעון ביגר ודוד שטנר, 'השפעת ההתיישבות הקיבוצית על קביעת תחומי המדינה היהודית העתידית', **עלי זית וחרב**, י"א (2011), עמ' 66-81.
- גדעון ביגר, **גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל: משלחי התקופה העות'מאנית ועד להחלטת החלוקה של האו"ם**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2018.
- גדעון ביגר, 'קווי שביתת הנשק של מדינת ישראל', **עלי זית וחרב**, י"ח (2019), עמ' 129-158.
- אלכס ביין, **עלייה והתיישבות במדינת ישראל**, עם עובד, תל אביב 1982.
- מיכאל בן אדמון, **מרד ויצירה בהגות הציונית דתית: משה אונא ומהפכת הקיבוץ הדתי**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2013.
- שי בן אליהו, 'בן גוריון מסייע', בתוך: יאיר גלעדי (עורך), **ערבה אין קץ: נוף, טבע ואדם בערבה**, הוצאת ערבה, עין יהב 2012, עמ' 173-181.
- אורי בן אליעזר, **דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי - 1936-1956**, דביר, תל אביב 1995.
- יהושע בן אריה, 'היבטים גיאוגרפיים בראשית התפתחותן של המושבות העבריות', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 85-96.
- אלעד בן דרור, **אונסקו"פ: ראשית התערבותו של האו"ם בסכסוך הישראלי-ערבי**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2002.
- אלעד בן דרור, **הדרך לכ"ט בנובמבר: פרשת אונסקו"פ וראשית מעורבותו של האו"ם בסכסוך הערבי הישראלי**, יד בן צבי, ירושלים 2019.
- טימי בן יוסף, **ידעית הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית לאור התפתחותו באפיק העממי בשנים 1921-1973**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003.
- מרדכי בר און, **שערי עזה: מדיניות הבטחון והחוץ של מדינת ישראל 1955-1957**, עם עובד, תל אביב 1992.
- מרדכי בר און, 'סטטוס קוו לפני - או אחרי? הערות פרשנות למדיניות הביטחון של ישראל - 1949-1958', **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (תשנ"ה), עמ' 65-111.
- מרדכי בר און, זאב צחור, אביבה חלמיש ואסנת שירן, 'הממד הביטחוני בהתיישבות הציונית עד קום המדינה: שיח חוקרים', **עלי זית וחרב**, י"א (2011), עמ' 83-110.
- מרדכי בר און, **כשהצבא החליף מדיו: פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949-1953**, יד בן צבי, ירושלים 2017.

מיכאל בר זוהר, **בן גוריון**, זמורה ביתן, תל אביב 1987.

בצלאל בר כוכבא, 'ההתיישבות הצבאית בממלכת בית סלוקוס', **דפי אלעזר**, 3 (1980), עמ' 42-34.

אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות', בתוך: מרדכי בר און (עורך), **אתגר הריבונות; יצירה והגות בעשור הראשון למדינה**, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 23-44.

מולי ברוג, 'מראש מצדה עד לב הגיטו: המיתוס כהיסטוריה', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס. ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון; גלגוליה של התודעה הישראלית**, מכון ון ליר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 203-227.

מולי ברוג, 'הגימנסיה הרצליה מגלה את קברות המכבים 1907-1911: לחקר עיצוב של זיכרון קיבוצי וזהות לאומית' **עיונים בתקומת ישראל**, 20 (2010), עמ' 169-192.

נחום ברוכי, **הקבוץ הדתי בשנים תש"ח-תש"ך**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח.

אושרי ברטל, 'תפיסת ההגמ"ר הירדנית 1950-1956', **מערכות**, 401 (2005), עמ' 62-67.

ישראל ברטל, 'קווק ובדווי: עולם הדימויים הלאומי החדש', בתוך: ישראל ברטל וזאב צחור (עורכים), **ספר העלייה השנייה- חלק א'**, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 482-493.

עמיעד ברזנר, **הנגב בהתיישבות ובמלחמה**, משרד הביטחון, תל אביב 1994.

חיים גבירצמן, **משאבי המים בישראל**, יד בן צבי, ירושלים 2019.

ישי גבע, 'מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה', **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (תשנ"ה), עמ' 262-303.

משה גבעתי, **ויהי מה: מאיר הר ציון, חייו ופועלו**, כנרת זמורה ביתן, חבל מודיעין 2019.

חיים גבתי, **מאה שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982.

יוסי גולדשטיין, **אשכול- ביוגרפיה**, כתר, ירושלים 2003.

יוסי גולדשטיין, **רבין- ביוגרפיה**, שוקן, ירושלים 2006.

יוסי גולדשטיין, 'העלייה הגדולה והכפרים הפלסטינים: דינמיקה של התיישבות', **סוגיות חברתיות בישראל**, 12 (2011), עמ' 32-61.

יעקב גולדשטיין, **רעיון ההתיישבות באתוס הציוני**, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשמ"ג.

ארנון גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח- תשי"ח**, יד בן צבי, ירושלים 1997, עמ' 83-102.

ארנון גולן, **שינוי מרחבי - תוצאת מלחמה : השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל - 1950-1948**, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע 2001.

ארנון גולן, 'קיבוצים התיישבות ואסטרטגיה התיישבותית מראשית ימי התנועה הקיבוצית עד תום מלחמת העצמאות', **עלי זית וחרב**, י"א (2011), עמ' 39-64.

ארנון גולן, **ישראל והרצועה, העשור הראשון (1947-1957)**, מוסד הרצל, חיפה 2021.

חגי גולן ושואל שי, **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות, תל אביב 2006.

שמעון גולן, **גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל: 1949-1953**, מערכות, תל אביב 2000.

מוטי גולני, 'משה שרת (שרתוק)', המדינאי של חומה ומגדל', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ימי חומה ומגדל, 1936-1939**, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 51-60.

מוטי גולני, **מלחמת סיני 1956: היבטים צבאיים ומדיניים**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1992.

מוטי גולני, **תהיה מלחמה בקיץ: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956**, מערכות, תל אביב 1997.

עמירם גונן, 'תפרוסת האוכלוסייה במעבר מיישוב למדינה', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949; רציפות ותמורות**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 171-151.

דותן גורן ומעין הס-אשכנזי, 'להחייאתה של מולדת החשמונאים', **עת מול**, 228 (2013), עמ' 29-27.

שלמה גזית, **המקל והגזר: המימשל הישראלי ביהודה ושומרון**, זמורה ביתן, תל אביב 1985.

שלמה גזית, **פתאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים**, זמורה ביתן, תל אביב 1999.

מרדכי גיחון, 'אתרי הלימס בנגב', **ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה**, י"ב (תשל"ה), עמ' 149-166.

מרדכי גיחון, 'התיישבות ספר בימי הבית הראשון והשלכותיה', **דפי אלעזר**, 3 (1980), עמ' 26-33.

קרלו גינזבורג, **היסטוריה, רטוריקה, הוכחה**, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים 2003.

יואב גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה**, שוקן, ירושלים 1986.

יואב גלבר, **היסטוריה זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בארץ ובעולם**, עם עובד, תל אביב 2007.

יואב גלבר, **התשה: המלחמה שנשכחה**, כנרת-זמורה ביתן-דביר, חבל מודיעין 2017.

יואב גלבר, **הזמן הפלסטיני: שלוש השנים שבהן ישראל הפכה כנופיות לעם: ישאל, ירדן והפלסטינים 1967-1970**, דביר, חבל מודיעין 2018.

- יצחק גל נור, **ושבו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית**, מאגנס, ירושלים תשנ"ה.
- אלעזר גלילי, 'מעמד והתפשטות', **מערכות**, ל"ו (1946), עמ' 2-11.
- אלון גן, 'חשופים בצריח ושיח לוחמים כצירי זהות מתפצלים', **ישראל**, 13 (2008), עמ' 267-296.
- אופירה גראוויס קובלסקי ויוסי כץ, 'תערוכת כבוש השממה: התערוכה הבינלאומית הראשונה בירושלים, 1953', **ישראל**, 20 (2012), עמ' 153-180.
- היאלי גרוס, **אדמה אהובה**, הישראלים, מטע 2013.
- יצחק גרינברג, 'ביטחון לאומי ועצמה צבאית- בין מדינאי למצביא', **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 170-190.
- יצחק גרינברג, **חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967**, משרד הביטחון, תל אביב 1997.
- יצחק גרינברג, 'מצפון תפתח הרעה', בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים**, מערכות, תל אביב 2007, עמ' 315-352.
- יאיר דואר, **לנו המגל הוא חרב, חלק א'**, יד טבנקין, רמת אפעל 1992.
- יאיר דואר, **לנו המגל הוא חרב, חלק ב'**, יד טבנקין, רמת אפעל 1997.
- יאיר דואר, **ספר גרעיני הנח"ל: 40 שנה – 1948-1987**, משרד הביטחון, תל אביב 1989.
- דותן דרוק, **הגנה מרחבית – התאוריה ויישומה ממלחמת העצמאות ועד מלחמת סיני**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2017.
- דותן דרוק, 'הגנה מרחבית', **בין הקטבים**, 19 (2019), עמ' 79-100.
- זאב דרורי, **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**, המרכז למורשת בן גוריון, שדה בוקר 2000.
- זאב דרורי, 'התנועה הקיבוצית כאליטה מגויסת', בתוך: אביבה חלמיש וצבי צמרת (עורכים), **הקיבוץ- מאה השנים הראשונות**, יד בן צבי, ירושלים 2010, עמ' 81-102.
- זאב דרורי, **אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית 1967-1970**, מודן, בן שמן 2012.
- חגי הוברמן, 'היאחזויות נשכחות ברצועת עזה לאחר מבצע סיני', **התורה והארץ**, ז (תשס"ה), עמ' 403-413.
- חגי הוברמן, **שורשים בחולות: סיפור ההתיישבות היהודית בחבל עזה**, מדרשת נצרים, נצרים 2005.
- דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר**, עם עובד, תל אביב 1990.

דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, יד בן צבי, ירושלים 1994.

יוסף הלר, **במאבק למדינה- המדיניות הציונית בשנים 1936-1948**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים 1996.

מעין הס- אשכנזי, **מקומו של יוסף ויץ בעיצוב נופה היישובי של מדינת ישראל בשנים 1966-1949**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2007.

אליעזר וינריב, **היסטוריה- מיתוס או מציאות?: מחשבות על מצב המקצוע**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003.

גדעון ויתקון, 'תוכניות ראשונות בגולן: 1969-1971', **אופקים בגאוגרפיה**, 13 (1985), עמ' 13-22.

זאב זיוון, **מניצנה עד אילת: סיפורו של הנגב הדרומי- 1948-1957**, מכון בן גוריון, שדה בוקר 2012.

זאב זיוון, **מרמת נגב עד אילת: עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי (1958-1967)**, הוצאת המחבר, באר שבע 2021.

יצחק זייד, 'ההגנה המרחבית וההגנה האזרחית במלחמת המחר', **מערכות**, 270-271 (1979), עמ' 81-84.

משה זנבר, 'כלכלת ישראל בעשור השלישי', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי תשכ"ח- תשל"ח**, יד בן צבי, ירושלים תשס"ח.

יעל זרובבל, 'בין היסטוריה לאגדה: גלגולי מיתוס תל חי בזיכרון העממי', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), **מיתוס וזיכרון, גלגוליה של התודעה הישראלית**, מכון ון ליר, ירושלים 1996.

יעל זרובבל ואמיר גולדשטיין (עורכים), **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, יד בן צבי, ירושלים 2020.

אפרת זקבך, **אגדה וזיכרון: מיתוס יחידה 101 בשיח הציבורי בישראל**, יד בן צבי, ירושלים 2020.

יצחק חביו, **ההתיישבות וההגנה המרחבית לאחר מלחמת ששת הימים – חזון מול מציאות**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2020.

עמית חכם, **טשטוש גבולות בין מתיישבים לחיילים במלחמת העצמאות: שלושה מקרי בוחן בגזרת הנגב המערבי**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע 2015.

אהרון חרסינה, **שיתוף הפעולה בין הצבא לבין קרן קיימת לישראל בתקופת יוסף ויץ**, קק"ל, ירושלים 1995.

שגיא טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הקרבי בצה"ל 1949-1956**, יד בן צבי, ירושלים 2017.

דוד טל, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956**, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע 1998.

דוד טל, 'מי בלם את המצרים במלחמת 1948?', **עיונים בתקומת ישראל**, 10 (תש"ס), עמ' 121-102.

דוד טל, 'מחזית כעורף לחזית כחזית: פינוי אוכלוסייה לא-לוחמת מיישובי ספר במלחמת העצמאות', **ישראל**, 4 (תשס"ד), עמ' 61-81.

דוד טל, 'מה התרחש בחזית ההיסטוריוגרפיה של חקר המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה?', **עלי זית וחרב**, ט"ו (תשע"ה), עמ' 65-90.

עינת טל, **תוכנית מצודות הספר: ההתיישבות בציר הגבעות מקום המדינה ועד 1967**, קתדרת חייקין לאסטרטגיה, חיפה 2016.

שמואליק טסלר, **שירים במדים: סיפורן של הלהקות הצבאיות**, יד בן צבי, ירושלים 2007.

רון טראובה, 'יגאל אלון והסוגייה הפלסטינית: מהכחשה להכרה', **עיונים בתקומת ישראל**, סדרת נושא כרך 11 (2017), עמ' 411-414.

דן יהב, **מפעל ההתיישבות בחבל-ימית: חלום שנגזז: עשרים שנה להקמה, עשור לפינוי**, ירון גולן, תל אביב 1992.

דן יהב, **עבודה והגנה, קיבוצים ופולוגות כיבוש בערים במושבות ובהגנה: 1928-1951**, צ'ריקובר, אזור 2007.

אורי יזהר, **בין חזון לשלטון: מפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון בתקופת היישוב והמדינה**, יד טבנקין, רמת אפעל תשס"ה.

נתן ינאי, 'התפיסה הממלכתית של בן גוריון', **קתדרה**, 45 (תשמ"ח), עמ' 169-189.

מאירה יעקבא, 'ההתיישבות חיילים בארץ ישראל לאחר מלחמת העולם השנייה', **קתדרה**, 102 (תשס"ב), עמ' 123-158.

אביחי כהן, **גבולות ההרתעה: פעולות התגמול ומדיניות ההרתעה בעשור השני לקיומה של מדינת ישראל**, רסלינג, תל אביב 2016.

קובי כהן-הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', **ציון**, ע"ב/ ב' (2007), עמ' 189-217.

נורית כהן-לוינובסקי, **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**, עם עובד, חולון 2014.

עירית כהן-עמית, **אסטרטגיה התיישבותית כמכשיר להשגת יעדים מדיניים**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1997.

אייל כפכפי ונקדימון רוגל, 'החלוציות הלאומית של יצחק טבנקין', **קתדרה**, 48 (תשמ"ח), עמ' 125-144.

יוסי כץ, 'חלוקת ארץ ישראל', **מפנה**, 26 (1999), עמ' 22-26.

יוסי כץ, **מדינה בדרך: התוכניות הציוניות לחלוקת ארץ ישראל ולהקמת מדינת יהודית**, מאגנס, ירושלים תש"ס.

אריה כשר, 'להבהרת חלקם של היהודים במלחמה האלכסנדרונית של יוליוס קיסר', **ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות**, 14-15 (תשל"ט), עמ' 15-23.

צבי לבנון, **באפיקי נחל חיי: נחלאי, מפקד, לוחם, מחנך**, מילוא, הרצליה 2006.

בן ציון לוריא, 'קדמוניות ירושלים - המשואות לקידוש החודש', **בית מקרא**, כ"ג/ ג' (תשל"ח), 261-271.

יהושע לוריא, 'תל עמל- ראשונה לחומה ומגדל', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **ימי חומה ומגדל, 1936-1939**, יד בן צבי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 35-46.

עמיה ליבליך, **ילדי כפר עציון**, כתר, ירושלים 2007.

טלילה ליבשיץ וצביקה פלג, 'יער יתיר', בתוך: צביקה פלג (עורך), **דרומא: שורשים, התיישבות ומסלולי טיול בהר חברון**, מועצה אזורית הר חברון, הר חברון 2008.

משה ליסק, 'הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל', **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (1991), עמ' 191-210.

משה ליסק, 'האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית', **תרבות דמוקרטית**, 5-4 (2001), עמ' 187-211.

זאב לכיש ומאיר אמיתי, **עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל-האוויר בשנים 1956-1967**, משרד הביטחון, תל אביב 1995.

גיא לרון, **תהליך ההתדרדרות למלחמה בין ישראל ומצרים, 1952-1956**: על קשרי הגומלין בין מדיניות חוץ לפוליטיקה פנימית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2007.

בני מוריס, **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגומול והספירה לאחר למבצע קדש**, עם עובד, תל אביב 1997.

בני מוריס, **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, עם עובד, תל אביב 2010.

אהוד מנור, **אלון- ביוגרפיה פוליטית**, דביר, אור יהודה 2016.

אהוד מנור, 'פונקציונלית או טריטוריאלית? הוויכוח בין דיין לאלון על עתיד הגדה', **מחקרי יהודה ושומרון**, כ"ו/ 1 (2017), עמ' 139-156.

דן נאור, 'האם כל הדרכים הובילו אל בירות? המדיניות הלבנונית של מנחם בגין, 1977-1982', **עיונים בתקומת ישראל**, 33 (2020), עמ' 9-39.

אמנון נבון, 'התפתחות ההתיישבות בערבה התיכונה', בתוך: יאיר גלעדי (עורך), **ערבה אין קץ: נוף, טבע ואדם בערבה**, הוצאת ערבה, עין יהב 2012, עמ' 182-199.

- חיים נדל, **בין שתי המלחמות: הפעילות הביטחונית והצבאית לכוננות והתכוננות של צה"ל, מתום מלחמת ששת הימים ועד מלחמת יום הכיפורים**, מערכות, תל אביב 2006.
- הנרי ניר, **רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית**, מוסד ביאליק, ירושלים 2008.
- הנרי ניר, **תנועה במלכוד: איחוד הקבוצות והקיבוצים בפוליטיקה: העשור הראשון**, יד טבנקין, רמת אפעל 2013.
- משולם סיקרון, **האזור המפורז בסביבת ניצנה, בשנים 1949-1956: הסיבות להיווצרותו, וההתרחשויות בו עד לחיסולו**, עבודת תזה, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע 2002.
- מעוז עזריה, **'הגאוגרפיה המיתית של י"א באדר: מתל-חי לביריה ולאילת', אופקים בגאוגרפיה**, 47/46 (1997), עמ' 20-9.
- אהרון עזתי, **לפקודה תמיד אנחנו?: התנועות הקיבוציות והצבא 1948-1957**, יד טבנקין, רמת אפעל 2015.
- אלון פאוקר ותמר שכטר, **'חברי הקיבוץ הארצי בעשור הראשון של המדינה: בין משימתיות לטיפוח הבית', ישראל**, 23 (2016), עמ' 205-232.
- אלון פאוקר, **כשהחלוצים רצו בית: חברי קיבוץ מול מנהיגיהם בראשית המדינה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2018.
- ראובן פדהצור, **ניצחון המבוכה: מדיניות ישראל בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים**, ביתן, תל אביב 1996.
- יוסף פונד, **פרולטרים דתיים התאחדו!: פועלי אגודת ישראל - אידיאולוגיה ומדיניות**, יד בן צבי, ירושלים 2008.
- עוזי פז, **'הניסיונות ליצור רצף קרקעות יהודי בין תל-אביב לירושלים בתקופת המנדט', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 279-302.
- אבי פיקאר, **'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל**, 9 (תשנ"ט), עמ' 338-394.
- אבי פיקאר, **'חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלאם וההתיישבות לאחר קום המדינה', עלי זית וחרב**, י"א (2011), עמ' 112-151.
- עדי פלג, **'קום והתהלך בארץ בפקודה!', עת-מול**, 262 (2019), עמ' 20-23.

מאיר פעיל ואחרים, **פלמ"ח: פלוגות המחץ בהגנה ובצה"ל 1941-1949**, משרד הביטחון, תל אביב 2008.

יורם פריד וגדעון ביגר, 'הגדרת הספר בישראל בעשור הראשון למדינה: גישות ופרשנויות', **עלי זית וחרב**, י"ב (2012), עמ' 235-263.

יורם פריד, **התגבשותה והתפוגגותה של תפיסת ההתיישבות בצה"ל: 1947-1967**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2014.

יורם פריד, **מהתיישבות ביטחון לביטחון היישובים: תפיסת ההתיישבות של צה"ל 1949-1967**, רסלינג, תל אביב 2020.

יורם פריד, 'המטה הכללי ושאלת השימוש ביישובים אזרחיים כחלק ממערך ההגנה של צה"ל לאחר מלחמת העצמאות', **קתדרה**, 179 (2021), עמ' 157-177.

נדב פרנקל, **יחס מוסדות ההנהגה של המדינה שבדרך לשאלת הנוכחות היהודית בגוש עציון ופרשת נפילתו של הגוש בשלב הראשון של מלחמת העצמאות: דצמבר 1947 - 13 במאי 1948**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2016.

נדב פרנקל, 'ימי גבעת עלייה', **מחקרי ארץ יהודה**, ב (2018), עמ' 151-172.

נדב פרנקל, 'יישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות', **עיונים בתקומת ישראל**, 31 (2019), עמ' 182-214.

נדב פרנקל, 'התהוות יישובי פרוזדור ירושלים לנוכח אתגרי הביטחון: 1948-1951', **מחקרי ארץ יהודה**, ג (2019), עמ' 239-263.

משה פרידמן, **הזמר העברי בשנות החמישים: השתקפות בעיות הביטחון של מדינת ישראל בשירי להקת הנח"ל**, עבודה סמינריונית, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2020.

נעם פרידמן, **ההתיישבות היהודית הכפרית בבקעת הירדן, 1967-1977**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005.

זאב צור, **הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, כרך ג: 1949-1960**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982.

יעקב צור, **בין ארץ למדינה: "שלמות הארץ" בדרכם של טבנקין והקיבוץ המאוחד**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2011.

יעקב צור, **מן הים עד המדבר: טבנקין והקיבוץ המאוחד באמונה ובמאבק לשלמות הארץ**, יד בן צבי, ירושלים 2015.

זאב צחור, 'תולדות מדינת ישראל- אקדמיה ופוליטיקה', **קתדרה**, 100 (2001), עמ' 377-394.

צבי צמרת, 'חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', **קתדרה**, 67 (1993), עמ' 137-164.

- ארז צפדיה, 'מיליטריזם ומרחב בישראל', **סוציולוגיה ישראלית**, י"א/ 2 (2010), עמ' 341-344.
- אדוארד קאר, **היסטוריה מהי?**, מודן, תל אביב 1986.
- אלון קדיש, **למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח**, יד טבנקין, אפעל 1995.
- אלון קדיש, 'ההכשרות המגויסות', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), **פלמ"ח - שתי שיבולים וחרב**, משרד הביטחון, תל אביב 2000, עמ' 185-209.
- אלון קדיש, 'ישובים מתכוננים למלחמה', בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות, תש"ח - תש"ט; דיון מחודש**, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 801-848.
- אלון קדיש (עורך), **תש"ח ואילך: מחקרים של האסכולה הירושלמית על מלחמה, צבא וחברה**, מודן, בן שמן 2015.
- דוד קורן, **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, משרד הביטחון, תל אביב 1988.
- דוד קורן, **הנח"ל צבא עם ערך מוסף**, משרד הביטחון, תל אביב 1997.
- ניר קידר, **ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון**, מכון בן גוריון, באר שבע 2009.
- ברוך קימרלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', **תאוריה וביקורת**, 4 (1993), עמ' 123-140.
- יגאל קיפניס, **תהליך ההתיישבות היהודית הכפרית בגולן 1967-1992**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2006.
- יגאל קיפניס, **ההר שהיה כמפלצת: הגולן בין סוריה וישראל**, מאגנס, ירושלים 2009.
- אלישע קלי, **המאבק על המים: תולדותיו, מבנהו ותפקידיו של מפעל המים הארצי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ה.
- אמנון קרטיין, 'יחסי חברה-צבא בישראל בראי התיישבות הספר בגליל', **אופקים בגאוגרפיה**, 49-48 (תשנ"ח), עמ' 25-40.
- שלומית קרן, **בין השיבולים והחרב**, משרד הביטחון, תל אביב 1991.
- ברוך רביב, **אלומת אור עזה**, פורת הוצאה לאור, צור יגאל 2007.
- ריכב רובין, 'גאוגרפיה היסטורית בישראל - כיווני מחקר ומגמות מתודולוגיות', **קתדרה**, 100 (2001), עמ' 339-360.
- נקדימון רוגל, 'האם היה טעם לעמידת תל חי', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **אצבע הגליל - 1967**, 1900, יד בן צבי, ירושלים 1992, עמ' 91-102.
- ימימה רוזנטל, **יצחק רבין - ראש ממשלת ישראל: 1974-1977, 1992-1995: מבחר תעודות מפרקי חייו**, גנוז המדינה, ירושלים 2005.
- שלום רייכמן, **ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ ישראל, 1918-1948**: עיון ומקורות, יד בן צבי, ירושלים 1979.

תום שגב, **1967: והארץ שינתה פניה**, כתר, ירושלים 2005.

שושנה שטיפטל, **ההתיישבות הביטחונית בזיקה למלחמת העצמאות : נובמבר 1947 - יולי 1949**, משרד הביטחון, תל אביב 1992.

שושנה שטיפטל, **תוכנית ד - תהליך הכנתה, עיצובה וגיבושה: תוכניות אופרטיביות וארגוניות בשלב הראשון של מלחמת העצמאות**, משרד הביטחון, תל אביב 2008.

אורי שטנדל, **ההתיישבות הצ'רקסים בעבר הירדן במאה ה-19, אריאל**, 107-108 (1995), עמ' 146-144.

מנחם שטרן, **מדיניותו של הורדוס והחברה היהודית בסוף ימי בית שני, תרביץ**, ל"ה (תשכ"ו), עמ' 235-253.

שאול שי ושמעון גולן, **אתגרי ההסתננות והמענה להם בשנים 1949-1956**, בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות, תל אביב 2006, עמ' 175-200.

מרגלית שילה, **עד כמה ניתן להשתמש בספרי זיכרונות כמקור היסטורי, קתדרה**, 23 (1982), עמ' 194-196.

מרגלית שילה, **מדיניות ההתיישבות של המשרד הארץ ישראלי 1908-1914**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1985.

מרגלית שילה, **ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר**, בתוך: מרדכי נאור (עורך), **גוש עציון - מראשיתו ועד תש"ח**, יד בן צבי, ירושלים 1986, עמ' 41-52.

עמוס שיפריס, **ישראל גלילי: שומר המסד ונוטה הקו**, יד טבנקין, רמת אפעל 2010.

אסנת שירן, **נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה**, משרד הביטחון, תל אביב 1998.

אסנת שירן, **ברית החרב והשיבולים**, בתוך: יחיעם ויץ (עורך), **פלמ"ח - שתי שיבולים וחרב**, משרד הביטחון, תל אביב 2000, עמ' 11-153.

אריה שלו, **שיתוף-פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-1955**, מערכות, תל אביב 1989.

משה שלו, **כפר על גבול האש**, ג' ש' שיווק והפקות, תל אביב 1996.

זכי שלום, **המלחמה הנשכחת: מבצע קדש והשפעותיו המדיניות והאסטרטגיות**, בתוך: חגי גולן ושאול שי (עורכים), **ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות, תל אביב 2006, עמ' 305-279.

מרדכי שלם, **ערכי ארגון ההגנה - בחינה היסטורית של תהליך התגבשותם ודרכי הנחלתם: 1939-1948**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 1997.

יעקב שמיר, **ביחד וביריבות: הקיבוץ המאוחד ומדינת ישראל 1948-1955: בין ריאליזם אוטופי לריאליזם ממלכתי**, יד טבנקין, רמת אפעל 2013.

משה שמש, 'המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959-1967', **עיונים בתקומת ישראל**, 7 (תשנ"ז), עמ' 103-168.

אניטה שפירא, **מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית-1948**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985.

אניטה שפירא, **חרב היונה: הציונות והכוח: 1881-1948**, עם עובד, תל אביב 1993.

אשר שקדי, **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום**, רמות, תל אביב 2003.

סמדר שרון, **כך כובשים מולדת: תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות החמישים**, פרדס, חיפה 2017.

Thomson Alistair, 'Fifty Years On: An International Perspective on Oral History', *The Journal of American History*, 85/ 2 (1998), pp 581-595.

Sydney D. Bailey, *The making of Resolution 242*, M. Nijhoff, Dordrecht 1985.

John Brewer, 'Micro history and the Histories of Everyday Life', *Cultural and Social History*, 7/ 1, (2010), pp 87-109.

Getzel M. Cohen, 'The Hellenistic Military Colony: A Herodian Example', *Transactions and Proceeding of the American Philological Association*, 103 (1972), pp 83-95.

Zeev Drory, 'Societal values: Impact on Israel security - the Kibbutz movement as a mobilized elite', *Israel Studies*, 19/1 (2014), pp 166-188.

Gershon Gorenberg, *The accidental empire: Israel and the birth of settlements*, Times Book, New York 2006.

Harvey L. Dyck, 'New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751-55: A Habsburg Perspective', *Russian Review*, 40 (1981), pp 1-19.

Amelia M. Glaser, *Khmelnysky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*, Stanford University Press, Stanford 2015.

David F. Graf, 'The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 229 (1978), pp 1-26.

Dan Horovitz, 'Is Israel a Garrison State?', *Jerusalem Quarterly*, 4 (1977), pp 58-75.

Halil Inalcik, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica*, 2 (1954), pp 103-129.

Aharon Kellerman, 'Settlement Myth and Settlement Activity: Interrelationships in the Zionist Land of Israel', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1996, 21\ 2 (1996), pp. 363-378.

Arthur S. Lall, *The UN and the Middle East crisis, 1967*, Columbia University Press, New York 1968.

Harold Lasswell, 'The garrison state', *American Journal of Sociology*, 46 (1941), pp 455-468.

Moshe Lissak, *Israeli Society and Its Defense Establishment*, Frank Cass, London 1984.

Robert Mandel, 'Roots of the Modern Interstate Border Dispute', *The Journal of Conflict Resolution*, 24/3 (1980), pp 427-454.

Baruch Kimmerling, 'Change and continuity in Zionist territorial orientations and politics', *Comparative Politics*, 14/2 (1982), pp 191-210.

David Ohana, 'Kfar Etzion: The Community of Memory and the, Myth of Return', *Israel Studies*, 7/2 (2002), pp. 145-174.

Matti Peltonen, 'Clues, Margins, and Monads: The Micro-Macro Link in Historical Research', *History and Theory*, 40/ 3 (2001), pp 347-359.

Peter C. Perdue, *China Marches West*, Harvard University Press, Harvard 2005.

Avi Picard, 'The Reluctant Soldiers of Israel's Settlement Project: The Ship to Village, Plan in the mid-1950s', *Middle Eastern Studies*, 49/1 (2013), pp 29-46.

Avi Raz, 'The Generous Peace Offer that was Never Offered: The Israeli Cabinet Resolution of June 19, 1967', *Diplomatic History*, 37,1 (2013), pp. 85-108.

Rechav Rubin, 'Settlement and agriculture on an ancient desert frontier', *Geographical Review*, 81/2 (1991), pp 197-205.

קבצים ללא שם מחבר:

יצחק נויפלד: לדמותו, דפוס דוגמא, יפו תשכ"ז.

נח"ל 20 שנה: 1949-1969, הוצאת במחנה נח"ל, ללא ציון מקום הוצאה 1969.

ספר השומר: דברי חברים, מערכות, תל אביב תשכ"ב.

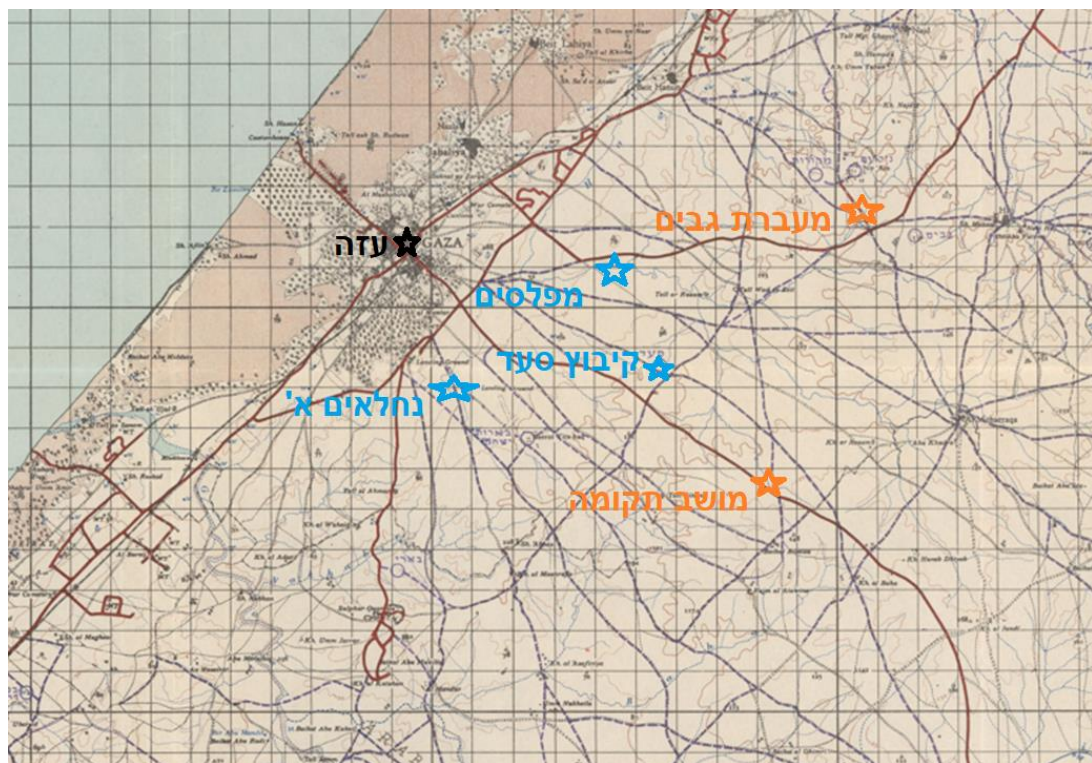
שלושים שנה לנפילתם של אבי ואבינועם ז"ל, חברי גרעין שיזף, על אדמת כורזים, ללא ציון מוציא לאור ומקום הוצאה, 1993.

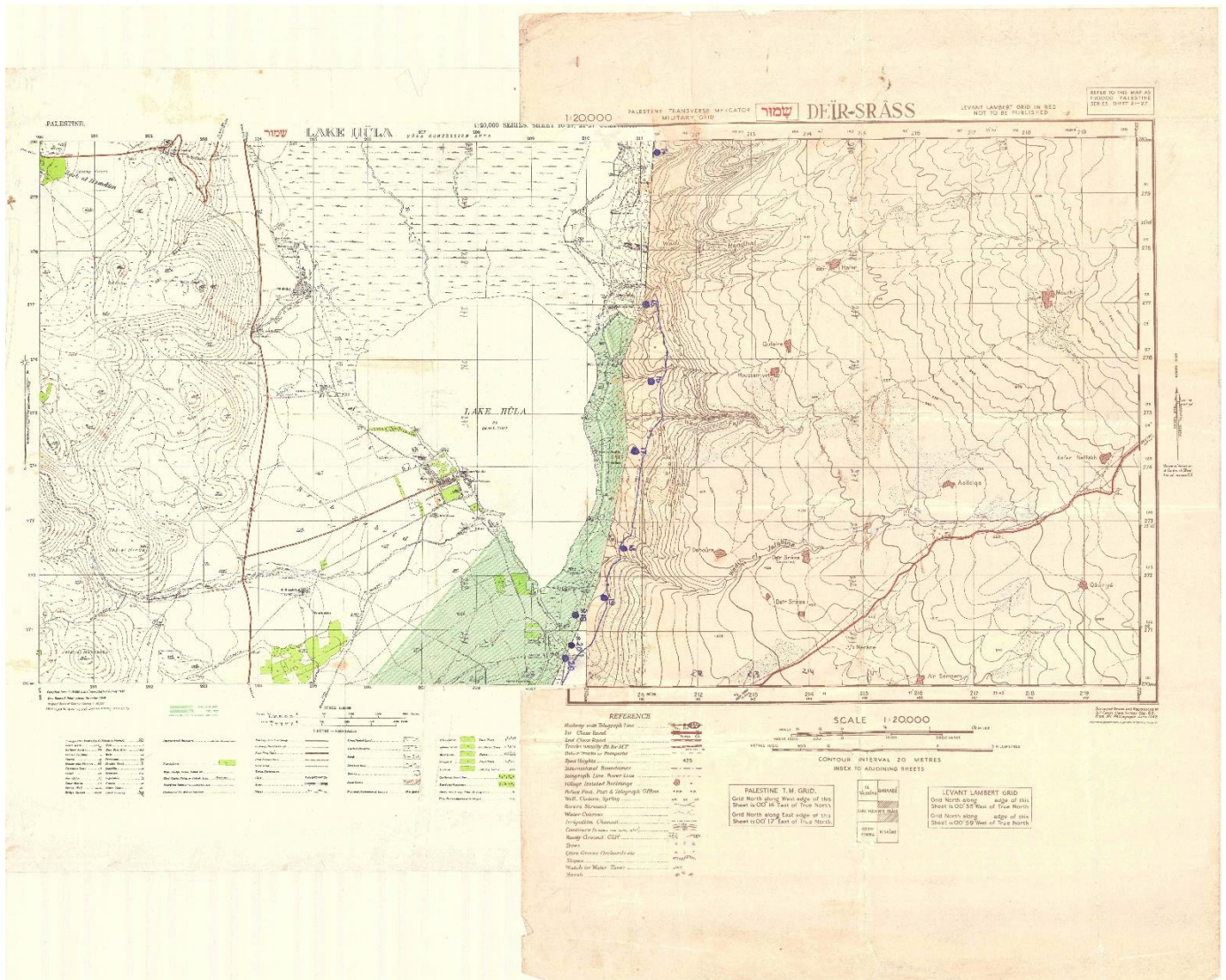
תולדות מלחמת הקוממיות : סיפור המערכה, מערכות, תל אביב תש"ל.

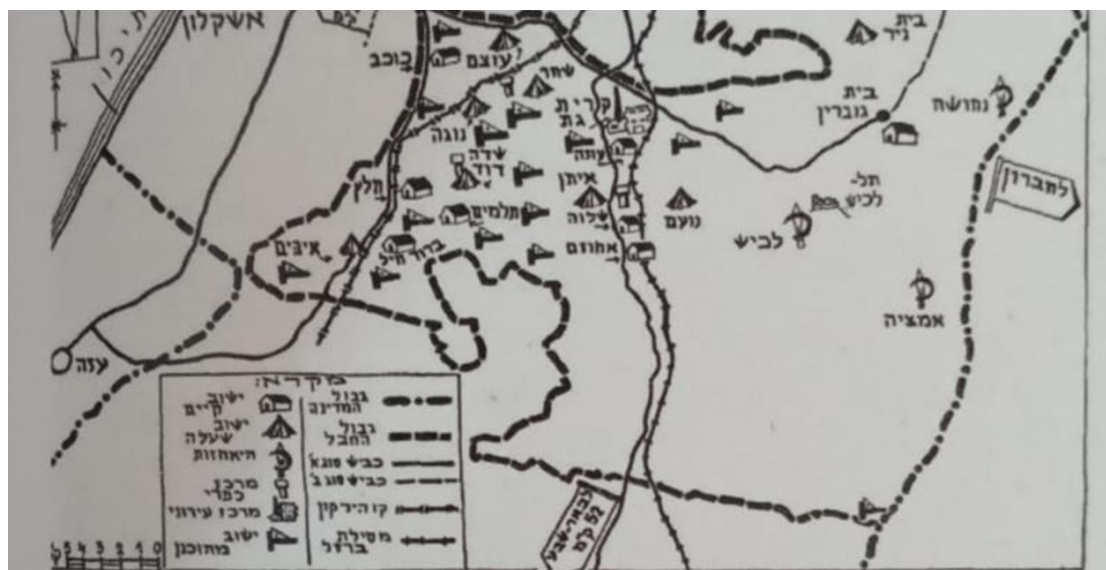
מפות

מפה 1, נחלאים א', מבוסס על מפה מאוסף לאור, הספרייה הלאומית

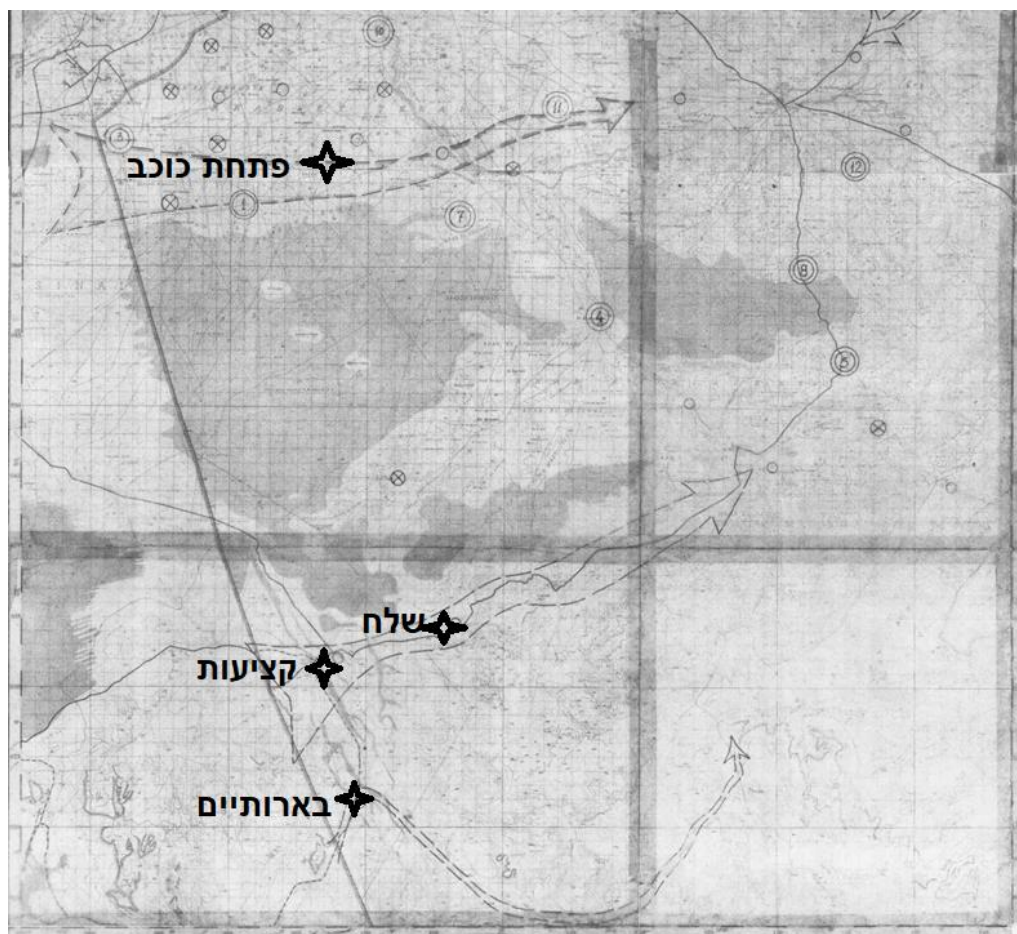

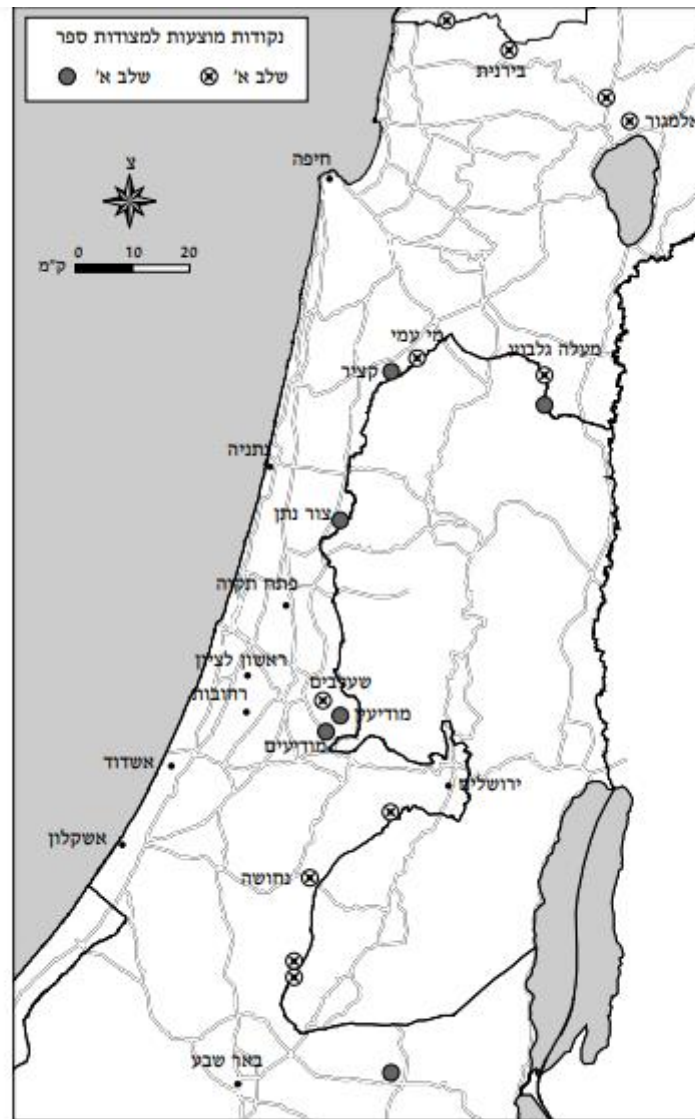
מפה 3, היאחזויות לכיש, מתוך: סמדר שרון, כך כובשים מולדת: תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות החמישים, פרדס, חיפה 2017, עמ' 312.

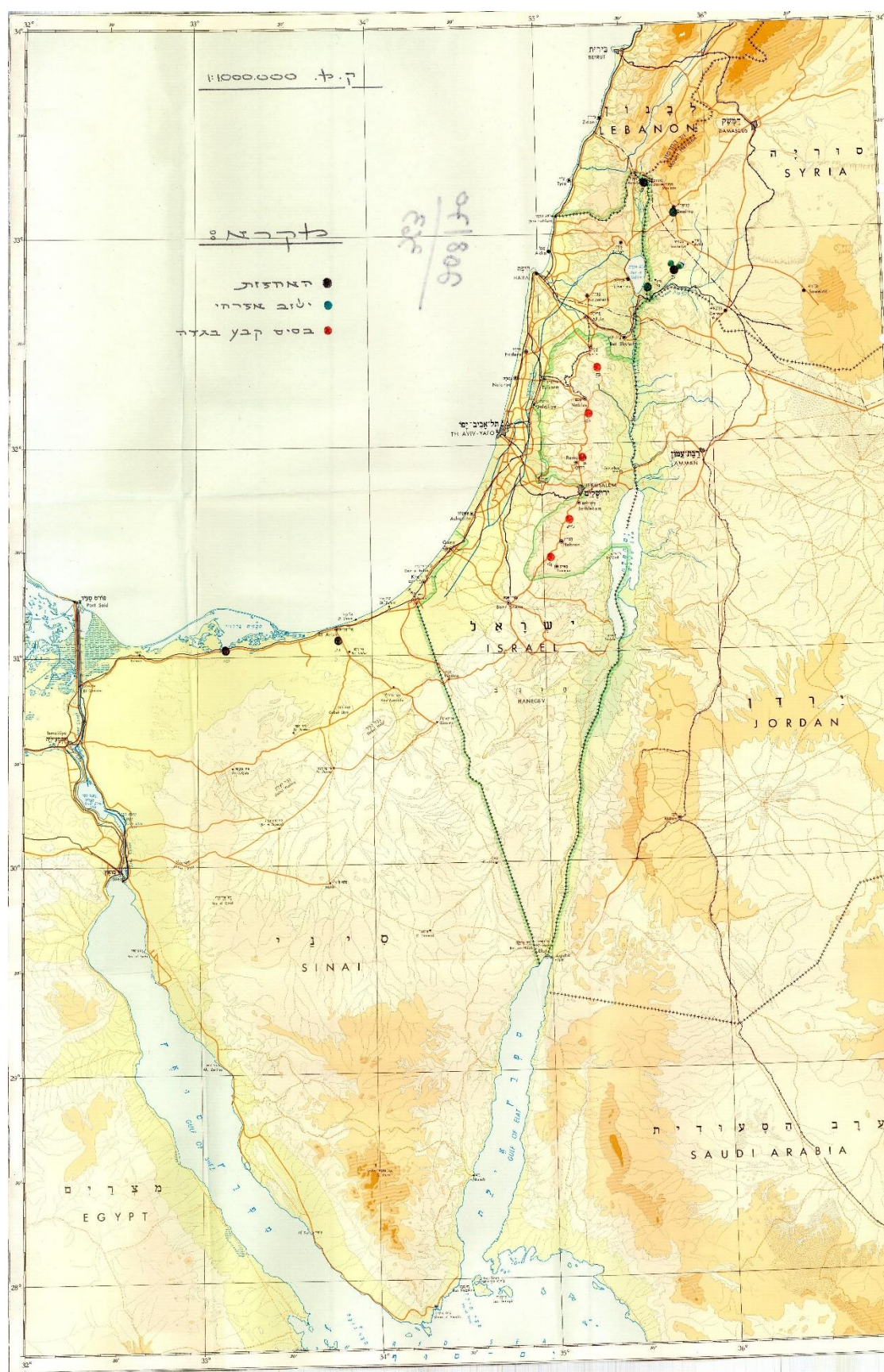
מפה 4, היאחזויות מערב הנגב וצירי הפלישה הצפויים של צבא מצרים, מבוסס על: 1961/756 /
106, א"צ

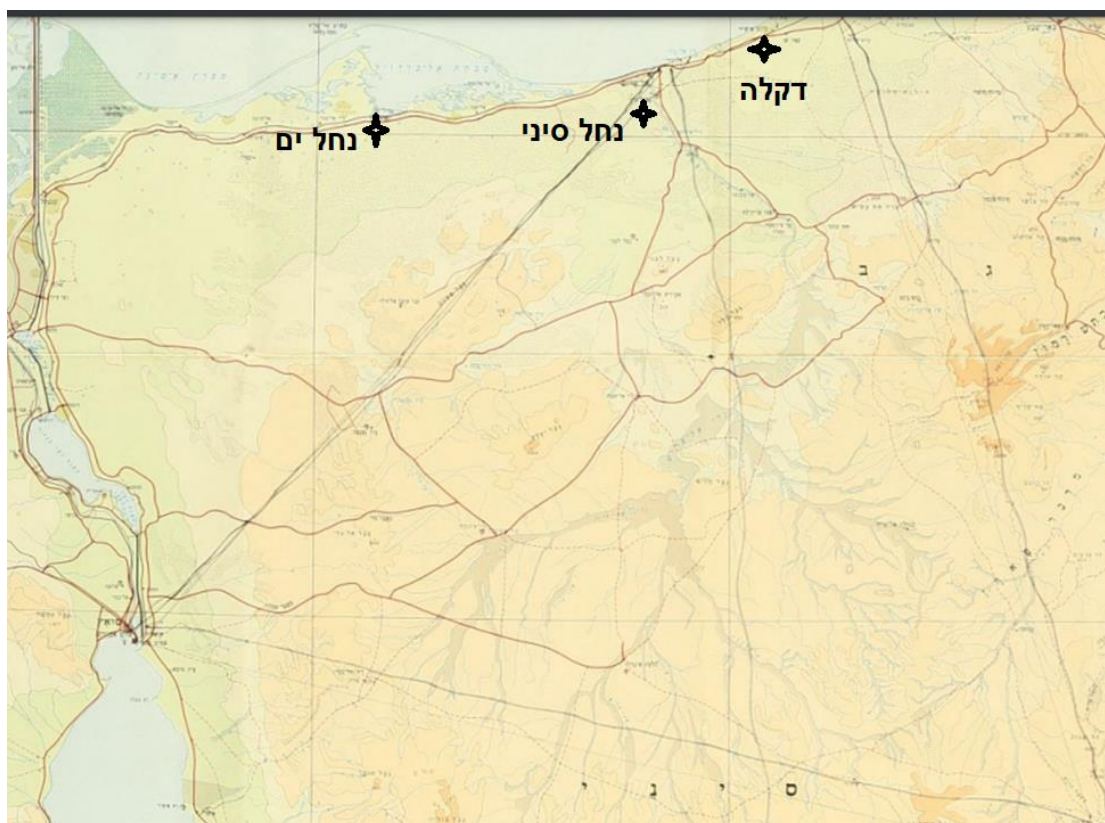
מפה 5, מצודות הספר, מתוך: עינת טל, תוכנית מצודות הספר: ההתיישבות בציר הגבעות מקום המדינה ועד 1967, קתדרת חייקין לאסטרטגיה, חיפה 2016, עמ' 11.

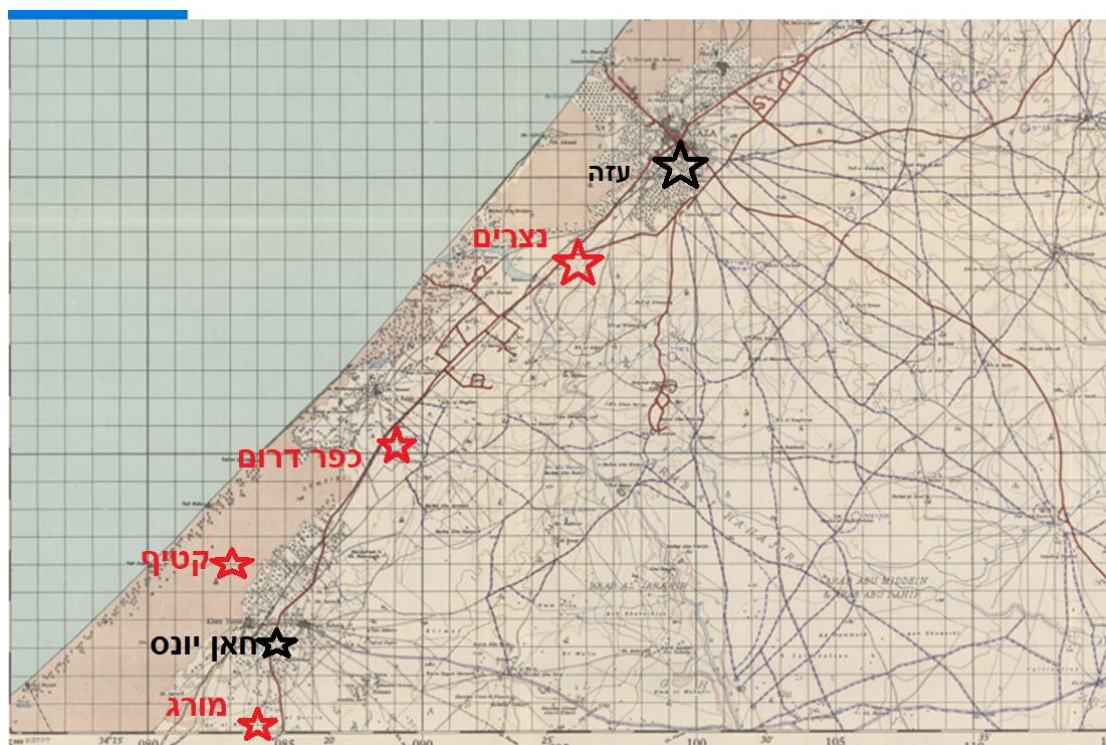
איור 2: תוכנית מצודות הספר

מפה 8, **היאחזויות סיני**, מבוסס על מפה מאוסף לאור, הספרייה הלאומית

מפה 9, היאחזויות הרצועה, מבוסס על מפה מאוסף לאור, הספרייה הלאומית

מפה 10, **היאחזויות הגולן**, מבוסס על: בעז זלמנוביץ (עורך), להסיר את האיום: המערכה בזירה הסורית במלחמת ששת הימים, מודן, בן שמן 2017, עמ' 288.

Abstract

This thesis examines the foundation of the Nahal settlements during the years 1951-1973, and the underlying security settlement concept. The purpose of this research is to analyze the stages in formation of the security settlements concept and changes in the processes of its implementation in the frontier zones of the State of Israel, up to the beginning of the Yom Kippur War. Despite the importance of the security settlement concept in Zionist consciousness and the centrality of the Nahal settlements program within this framework, no significant research on the development of the initiative has yet been conducted.

The significant span of time covered within the scope of this study facilitated a comparative examination of the development of the security settlement concept, which was the basis for the notion of establishing outposts gradually over long periods of time within a constantly changing military and political reality. The research takes a positivist historical approach and analyzes a wide variety of sources, especially documents from small private archives and archives of institutions, most of which have not been previously studied. Nahal settlement program pamphlets, newspaper articles, personal interviews and diverse secondary literature were also included in the research.

The concept of security settlements is not unique to the Jewish Yishuv in the Land of Israel, and examples of such settlements can be found throughout history, in contexts such as the Roman and Byzantine empires, the Tsardom of Russia, and the Ottoman Empire. A security settlement is intended to conserve military resources in protection of borders, by equipping settlers to fight as needed rather than maintaining full-time soldiers at great expense. In some historical examples, such as that of the Ottoman Empire, security settlements have also fulfilled territorial objectives and facilitated takeover of disputed territories.

The security settlement concept emerged in the Jewish Yishuv in the Land of Israel from the early days of the British Mandate and the Tel Hai affair, becoming a founding ethos according to which frontier settlement delineated the boundaries of the national home and ensured security. Implementation of the concept reached a peak with the 'Tower and Stockade' strategy, and in other projects such as settlement in the northern Negev during the period immediately prior to the establishment of the state. Yet, the security settlement concept did not dissipate with the establishment of the state of Israel, and in 1951, the Nahal settlements program was established accordingly. During the period under discussion, up to the autumn of 1973, 54 such settlements were established. The settlements were agricultural communities involved in a range of farming activities but were also manned by conscripted soldiers and functioned as

military outposts, whose geographic placement served explicit security objectives. An examination of these objectives from a historical perspective reveals shifts and transformations in the process of establishment of the outposts and, concomitantly, in the security settlement concept since its inception during the Mandate period.

The Nahal settlements program was established over the course of three years, beginning with the foundation of the Nahal (an acronym of *Noar Halutzi Lohem*, translated Warrior Pioneer Youth) organization in September 1948. Nahal was primarily formed as a solution to a settlement manpower shortage after most members of the pioneering youth movements were recruited by the Haganah and the IDF to fight in the War of Independence. The formation of Nahal also served the political ends of the ruling political party, Mapai, in transfer of power from the pioneering voluntary kibbutz movements to formal state institutions. Initially, Nahal members were recruited from youth movements and new immigrants from the Youth Aliyah, who had already received a pioneering Zionist education and who maintained distinct sociological, ethnic and ideological characteristics. The recruits were tasked with establishing **Nahal settlements** on the frontiers of the state, but because affiliations to movements were stronger than state affiliations, most of the soldiers were directed to support existing kibbutzim and not establish new settlements. Around a year after the foundation of Nahal, with the passage of the Security Service Act of 1949, most new conscripts in the army began to join Nahal for their first year of service, and most of the recruits were 'lone soldiers' from among the vast number of individual immigrants arriving from Asia and Eastern Europe, as well as Youth who came from the cities and the suburbs who did not receive a Zionist education before being drafted. This shift, which presented a challenge to the Nahal commanders, also allowed the Nahal unit to unshackle itself from the influence of kibbutz movements and refer lone soldiers to settlement assignments at the end of the first year of service.

In a collaboration between the head of the Youth Department and the Nahal, Alik Shomroni, who wanted to allow individuals to realize their pioneering ideas, and the heads of the Settlement Department, Levi Eshkol and Raanan Weitz, who feared for the fate of the frontier immigrant communities, the Nahal settlements plan was formed. The outposts were to be established near the borders, in areas that would in the future allow additional immigrant settlement in their vicinity. The IDF Chief of Staff, who was not an active partner in the initial planning, also supported the idea of the outposts because a part of the maintenance budget for the soldiers would be covered by the Settlement Department. Thus, the IDF, which was under budgetary strain at the time, could increase its manpower near the borders, but reduce the cost of supporting the soldiers.

During the first phase of the Nahal settlements (1951-1953), 11 outposts were established along Israel's borders. Even at this early stage, deviation from the basic principles of the settlement program can be observed, in that some were established in areas where there was much civilian settlement and they prevented infiltration of these zones, while most were erected in areas where there was no civilian settlement and infiltration was not a significant factor. These latter outposts were intended to achieve territorial goals such as securing Israeli control of demilitarized zones on the Syrian-Egyptian border, ensuring the Jewish demographic majority in the western Galilee, and planting a stake in economically problematic areas such as the Dead Sea coast and the Arava. Deviation from the basic principles of the security settlement is explained by the fact that the IDF command and heads of state viewed the task of ensuring security in frontier communities as a low priority and, given the limited number of settlements that could be established within budgetary and manpower constraints, most resources were directed to territorial assignments.

Nahal's education officers attempted to walk a fine line between designing a system of disciplinary rules that would not be as rigid as in most IDF units, out of a recognition that soldiers could not be forced to perform agricultural work, but would still give the settlements a distinctly military character. The Nahal officers failed in their first educational objective: to persuade a few hundred lone soldiers to take up posts in the settlements voluntarily, and they were left with no alternative but to comply by military command. In the settlements themselves, however, educational endeavors proved largely successful and despite undeniable challenges the recruits became soldiers-settlers. At the same time, Nahal devised an impressive public relations program whose main goal was to aggrandize the purpose of the settlements. This later ensured the survival of the settlements program despite changes in the security reality on the state's borders and personnel changes at the top of the military chain of command. Another change that took place during this period was the transition from lone soldiers to soldiers conscripted from immigrant communities. The move, which took place in the summer of 1953 after the establishment of the first six settlements in response to reductions in the number of lone soldiers sent to the Nahal command, created conflicts between the IDF and the kibbutz movements to which the new recruits belonged. Conflicts centered around two main issues: the tension between assignment of soldiers to new settlements and alternately their referral to small kibbutzim belonging to the movements for "completion," and the political tension between the movements that supported Mapam (the political party of the Kibbutz Artzi and United Kibbutz movements) and Nahal's affiliation with the Mapai party. Following the army's instructions, and their effect on the nature of life in the holdings and on determining their location was negligible. The outcome of most of the

confrontations was that the movements complied with the army's instructions, and their influence on the character of the settlements and their locations was negligible.

There was a change in the army's attitude toward the settlements with the beginning of Moshe Dayan's tenure as chief of staff, in late 1953. Dayan did not appreciate the contribution of the spatial defense system to state security. He believed that diverting Nahal's high quality manpower to settlement missions was a waste. Dayan withdrew financial support to the program, informing the heads of the Settlement Department that the settlements would be disbanded if they did not fully fund the cost of their maintenance. In practice, some of the settlements were dismantled, but others, which were important and significant to the heads of the department, such as Ein Gedi and Yotvata, survived thanks to increased financial support from the department. This discussion also revealed the independent position of the Youth and Nahal division of the Ministry of Defense, headed by Ben Zion Ilan within the hierarchical structure of the defense establishment, when a bitter war was fought over the intention to disband the settlements. In the establishment of the holdings in the eastern part of the Lachish region. In 1955, when it seemed that the settlement program was near dissolution, the army was required to participate in the foundation of new outposts in the eastern Lachish region. These settlements were an ideal model for the vision underpinning the program, in that they facilitated immigrant settlement near the center of the region and prevented the infiltration of terrorist activity in the larger civilian centers beyond. However, participation in the establishment of the Lachish settlements did not express any change in Dayan's perception, and it had been increased financial support from the Settlement Department that had pushed the army to participate in their establishment.

During Dayan's tenure, six outposts were established in the western Negev prior to the Suez Crisis, set up as a barrier against the expected invasion routes of Egyptian forces from the Sinai toward Beersheba. The establishment of these outposts marked the ultimate militarization of settlement, in that only security considerations were considered in deciding their locations, and despite obvious economic unsustainability due to the harsh environmental conditions. In summarizing Dayan's tenure (1954-1957) it can be stated that the settlements turned 'from the sickle to the sword', from an initiative that combined economic, security and educational goals, to a project that served short-term security needs in which settlement was only an instrument in the fulfilment of security goals.

The five years following the Suez Crisis (1957-1962) once again called into question the future of the Nahal settlement program, as well as the entire security settlement concept. The Settlement Department no longer saw a future in establishing frontier settlements following the debacle of its unsuccessful cooperation with the IDF in establishing the outposts of the western Negev, a project that resulted in severe cuts to

its budget. The IDF, headed by Chief of Staff Haim Laskov, likewise did not regard the spatial defense system as having much importance, and the Nahal program had to accept its devaluation of its status in the eyes of the Israeli public. During this time, only two settlements were founded, and only one of them (Ein Yahav) was nationalized. To deal with the crisis, the Nahal command led extensive public relations and educational activities in attempt to restore the prestige of settlement in Israeli society.

The validity of the security settlement concept led other bodies to fill the void left by the withdrawal of the Israeli military and the Settlement Department from such initiatives. In the early 1960s, Yosef Weitz, one of the leaders of the Jewish National Fund (JNF), planned a series of six 'frontier fortresses', established by JNF and manned by Nahal soldiers. The initiative aimed to revitalize the interrupted settlement momentum as well as generate a publicity boost for the JNF following the establishment of the Israel Lands Administration, which had cast doubt on JNF's *raison d'être*. In contrast to the settlements that were founded in cooperation with the Settlement Department, the JNF funded almost the entire cost of infrastructure and manpower, thus also gaining the agreement of the IDF to participate in the project. The JNF did not support agricultural activities in the fortresses, and instead demanded that the Nahal soldiers work in land development and afforestation, treating the soldiers as employees of the organization. Differences in values between the JNF and the soldiers who had an awareness of Nahal's pioneering history led to clashes in almost all the fortresses. The JNF's project, together with a worsening security situation within Israel's borders and organizational changes in the Nahal command, revived appreciation for the Nahal settlement program in the IDF and Settlement Department from 1963 onwards. The department returned to settlement activity, allocating a large budget to the task, and clashes took place in the triangle of bodies involved – the IDF, the Settlement Department and the JNF – over which geographical areas should be selected for settlement.

The years following the Six Day War were the heyday of the Nahal settlement program, which can be defined as a period in which the tools and frameworks developed in the previous decade and a half by Nahal command trained it to address a new post-war reality, with political concerns taking priority over security challenges. During this period, the Nahal settlement program underwent several significant changes. The main role of settlement was no longer to address immediate security concerns, but almost exclusively to establish an Israeli foothold in the territories occupied during the war. Almost every settlement established from 1967-1973 (19 out of 21) was in one of the following areas: the Jordan Valley, the Golan Heights, the immediate vicinity of Rafah, the Gaza Strip. In most cases, the soldiers assigned to the

settlements were not required to defend Israel's borders during the War of Attrition. The Jordan Valley settlements were positioned behind a line of military outposts and Sinai settlements were far away from the battlefields along the Suez Canal.

Because settlement transitioned from a military tool into a political one, the various forums that discussed their establishment were mainly governmental: the Government of Israel, the Ministerial Committee on National Security Affairs, and from 1970 also the Ministerial Committee on Settlement Affairs. During these years, the first attempt was made to establish 'civilian settlements,' settlements established by civilians but affiliated to the Nahal settlement program from an organizational and budgetary perspective, to limit international criticism of Israel and to allow the frontier settlement dynamic to continue without deciding the future of the West Bank.

Another shift in this period relative to the previous periods took place at a budgetary level: the settlements were financed from the state budget and no longer from the funds of the World Zionist Organization that supported Settlement Department. The budgets allocated were relatively generous, signalling the strategic importance that the Israeli government attributed to the settlements in establishment of control over the West Bank. On the issue of manpower too, an obstruction was removed that had accompanied the settlement program for the previous decade and a half: the positive image of the initiative within the Israeli society led the kibbutz movements to agree to send most of the soldiers from their immigrant communities to the Nahal settlements instead of their affiliated kibbutzim. From a public relations perspective, Nahal command had to contend with the great prestige that IDF field troops received following the Six Day War, and combat claims that service in the settlements was not a combat role. As in the past, the Nahal commanders operated an impressive marketing machine to improve the public image of the settlements and deal with this claim.

In conclusion, the settlements reflected the attitude toward security settlement throughout the study period. Attitudes have fluctuated considerably, but in general the main intent of frontier settlement has shifted from the service of security goals, such as preventing infiltration of borders and military invasion, to the pursuit of territorial aspirations. This change was influenced in part by the recognition of the limited ability of settler-soldiers to deal with complex security incidents in parallel with agricultural work, but also by the urgent need to 'establish facts on the ground' and delineate the boundaries of Israeli control in the aftermath of the Six Day War.

Table of Contents

Introduction.....	1
Part 1: From the Tel Hai affair to Nahal Oz, birth of the Nahal settlements initiative against the backdrop of security settlements in Israel and around the world.....	12
Chapter 1: The emergence of the security settlement concept in the Jewish Yishuv in the Land of Israel (1920-1950)	12
Chapter 2: The Nahal settlements – from idea to reality	39
Part 2: The Nahal settlements initiative from its inception to Operation Kadesh (1951-1957)	66
Chapter 3: The early years of the Nahal settlements: political agendas and security goals (1951-1953).....	66
Chapter 4: The Nahal settlements during Dayan’s tenure as Chief of Staff (1954-1957): the sword and the sickle	111
Chapter 5: Military aspects of the Nahal settlements (1951-1957).....	146
Second section summary: an assessment of successes and failures of the Nahal settlements from 1951-1957	175
Part 3: The Nahal settlements from Operation Kadesh to the Six Day War (1957-1967)	179
Chapter 6: Scaling back the Nahal initiative	179
Chapter 7: The ‘frontier fortresses’ and the reinvigoration of the Nahal settlements initiative	195
The ‘frontier fortresses’ – an historical assessment.....	236
Part 4: The Nahal settlements from the Six Day War to the Yom Kippur War (1967-1973)	241
Chapter 8: Military and organizational aspects.....	241
Chapter 9: Operations of the Nahal Command following the Six Day War and the emergence of the ‘civilian settlements’ concept.....	271
Chapter 10: Settlements founded from 1967-1973, geographic and security considerations	284
Fourth section summary: from security settlements to territorial settlements	310
Thesis summary	316
Bibliography	325

M

E

This work was carried out under the supervision of
Dr. Gad Kroizer and Prof. Boaz Zissu, The Martin
(Szusz) Department of Land of Israel Studies and
Archaeology

Military Settlements: From the Founding of the
'Nachal' (Fighting Pioneer Youth) during the War of
Independence to the Yom Kippur War (1948 – 1973)

Nadav Fraenkel

The Martin (Szusz) Department of Land of Israel
Studies and Archaeology

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

June 2022